Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine: ZAVNOBiH

Pejanović, Mirko; urednik

2024-10-21

https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/795

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DRŽAVNOST BOSNE I HERCEGOVINE U XX I XXI STOLJEĆU: HISTORIJSKI IZAZOVI I DOSTIGNUĆA U RAZVOJU DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Special Editions
Volume CCXIII

Department for Social Sciences
Volume 20

Statehood of Bosnia and Herzegovina in the 20th and 21st Century: Historical Challenges and Achievements in the Development of the Statehood of Bosnia and Herzegovina

Proceedings

Editor
Mirko Pejanović

SARAJEVO 2024

DOI: 10.5644/PI2024.213.00

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Posebna izdanja
Knjiga CCXIII

Odjeljenje društvenih nauka
Knjiga 20

Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine

Zbornik radova

Urednik
Mirko Pejanović

SARAJEVO, 2024.

Zbornik radova *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine*

Izdavač
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Za izdavača
Akademik Muris Čičić

Urednik
Akademik Mirko Pejanović

Recenzenti
Akademik Miodrag N. Simović
Prof. dr. Neven Anđelić
Prof. dr. Stefano Bianchini

Lektor
Zenaida Karavdić

Korektura
Sabina Vejzagić

DTP
Narcis Pozderac

Štampa
Dobra knjiga Sarajevo

Tiraž
300

Sarajevo, 2024.

EBSCO
C.E.E.O.L.

ISBN 978-9926-410-98-8
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 61215750

Održavanje Konferencije i štampanje zbornika radova podržali su:
JU "Fond memorijala Kantona Sarajevo", Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Međunarodni centar za djecu i omladinu Novo Sarajevo, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine – dr. Denis Bećirović, Agencija za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine, Union banka d.d. Sarajevo i Privredna banka Sarajevo d. d. Sarajevo.

SADRŽAJ

Uvod 9

Zijad Šehić
Historiografija Bosne i Hercegovine o ZAVNOBiH-u 13

Husnija Kamberović
Rodoljub Čolaković o zasjedanjima ZAVNOBiH-a i AVNOJA-a
1943. godine 30

Ivo Goldstein
Bratstvo i jedinstvo – temelj socijalističke Jugoslavije
i Bosne i Hercegovine 39

Mirko Pejanović
Istorijski izazovi u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine tokom
XX i početkom XXI stoljeća 52

Milivoj Bešlin
Federalistički osnovi Jugoslavije i državnost Bosne i Hercegovine
1941–1945. 68

Marko Attila Hoare
Proglašenje ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine
iz 1946. godine kao završna faza Narodnooslobodilačke borbe 86

Neven Anđelić
Bosna i Hercegovina: od monolitne jednostranačke vlasti
do anarhičnog višestranačja 97

Elvis Fejzić
Socijalne, ekonomske, političke i nacionalne odrednice Socijalističke
Republike Bosne i Hercegovine 116

Adamir Jerković
Osamdesetogodišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog
zasjedanja AVNOJ-a. ZAVNOBiH – obnova Dana državnosti BiH 139

SADRŽAJ

Šerbo Rastoder
Ko je bio Halid Mandić, autor proustaškog elaborata
o Novopazarskom Sandžaku 1945. godine 167

Albin Muslić
Državna imovina u Bosni i Hercegovini – *de lege ferenda* osvrt 214

Ivan Cvitković
Zašto nije "mirna Bosna" 235

Zdravko Lučić
Bosna i Hercegovina mora biti koncipirana na osnovnim načelima
ZAVNOBiH-a 250

Senadin Lavić
Suverenitet Bosne i Hercegovine i bosanski identitet 264

Stefano Bianchini
Nacionalizam, mirovni planovi i korijeni neuspjeha u izgradnji
funkcionalne države u Bosni i Hercegovini 286

Kasim Trnka
Uzroci aktuelne krize državnosti Bosne i Hercegovine i moguća
rješenja za njeno prevazilaženje 303

Sead Turčalo
Novi geopolitički okvir za razvoj Bosne i Hercegovine u 21. stoljeću 324

Dževad Drino
Evropeizacija Bosne i Hercegovine i pravne kulture 346

Jasmina Bešlagić
Etnicizacija i politizacija pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja
odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kao mehanizmi podrivanja
ustavnopravnog poretka Bosne i Hercegovine 363

Lada Sadiković
Izgradnja funkcionalne države Bosne i Hercegovine kroz efikasnu
primjenu temeljnih evropskih vrijednosti 377

Nerzuk Ćurak
ZAVNOBiH i istraživanje budućnosti 394

Elmir Sadiković
Razvoj državnosti Bosne i Hercegovine u integracijskom procesu u Evropsku uniju 403

Željko Šain, Jasmina Selimović, Edin Taso
Izazovi industrije osiguranja u Bosni i Hercegovini u procesu integracije u Evropsku uniju 418

Ivo Marković
Mir kao pretpostavka razvitka i integracije Bosne i Hercegovine. 450

Franjo Topić
Važnost mira i pomirenja za čovjeka i društvo, posebno u Bosni i Hercegovini 465

Žarko Papić
ZAVNOBiH i aktuelna borba protiv separatizma i unitarizma 479

Esad Duraković
ZAVNOBiH – prilog diskusiji 490

Uvod

U protekle 72 godine svoga postojanja i rada Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine imala je kontinuiran naučnoistraživački pristup u odnosu na značaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a za razvoj državnosti Bosne i Hercegovine.

U tom kontekstu Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je posebnim naučnim skupovima obilježila godišnjice ZAVNOBiH-a:

- 1973. godine obilježena je 30. godišnjica ZAVNOBiH-a svečanom sjednicom na kojoj je akademik Hamdija Ćemerlić podnio referat "Trideset godina državnosti Bosne i Hercegovine".
- 1983. godine obilježena je 40. godišnjica AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a svečanom sjednicom kojoj su prisustvovali akademici i vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Akademik Enver Redžić podnio je referat "Istorijski korijeni, zakonitosti i pouke AVNOJ-a".
- 1993. godine obilježena je 50. godišnjica ZAVNOBiH-a okruglim stolom čiji je smisao bio u evokaciji intelektualaca i naučnika da afirmišu principe ZAVNOBiH-a u suvremeno doba. Uvodničar je bio akademik Enver Redžić.
- 2019. godine obilježeno je 75 godina Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Podneseno je više referata na međunarodnoj naučnoj konferenciji, među kojima je i uvodni referat podnio akademik Mirko Pejanović pod naslovom "Kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943. godine do referenduma građana o suverenosti i nezavisnosti 1992. godine".

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine obilježila je 80. godišnjicu Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a 22. i 23. novembra 2023. godine organiziranjem međunarodne naučne konferencije *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: istorijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine.*

U pripremi naučnog skupa definisani su glavni aspekti za elaboraciju teme konferencije. U tom kontekstu ustanovljeni su i određeni historijski periodi od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a od 1943. godine do 2023. godine.

Prvi tematski aspekt: Uspostava državnosti Bosne i Hercegovine 1943. godine u obliku federalne državne jedinice u jugoslavenskoj federaciji:

- Narodnooslobodilački i antifašistički pokret, rodno mjesto ideje ZAVNOBiH-a
- Političko-pravno oblikovanje ideje ZAVNOBiH-a odlukama: Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a
- Kritička valorizacija ZAVNOBiH-a u odnosu na prošlo i sadašnje vrijeme
- Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine

Drugi tematski aspekt: Razvoj državnosti Bosne i Hercegovine u vremenu socijalističkog uređenja (1946–1990)

- Ustavnopravni i politički položaj Bosne i Hercegovine od 1946. do 1963. godine
- Ekonomsko-socijalni i kulturni preobražaj Bosne i Hercegovine od 1963. do 1989. godine
- Oblikovanje nove prerađivačke privredne strukture Bosne i Hercegovine
- Politika ravnomjernog razvoja regionalnih područja u Bosni i Hercegovini
- Društveno i međunacionalno jedinstvo republičkih organa u upravljanju socijalnim i ekonomskim razvojem Bosne i Hercegovine

Treći tematski aspekt: Istorijski izazovi u vremenu krize socijalizma i u procesu disolucije SFRJ

- Politička pluralizacija bosanskohercegovačkog društva 1990. godine
- Formiranje stranačkog sistema na etničkoj osnovi
- Referendum građana za suvereni i nezavisni državnopravni status Bosne i Hercegovine 1992. godine
- Međunarodno priznanje suverene Bosne i Hercegovine i prijem Bosne i Hercegovine u Organizaciju Ujedinjenih nacija 22. maja 1992. godine

Četvrti tematski aspekt: Vojna agresija na Bosnu i Hercegovinu

- Opsada Sarajeva snagama JNA kao glavni cilj destrukcije države Bosne i Hercegovine
- Uloga Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u organizaciji otpora i odbrane Bosne i Hercegovine
- Historijski značaj Platforme o radu Predsjedništva u ratnim uslovima
- Mirovni planovi za Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1994. godine

Peti tematski aspekt: Dejtonski mirovni sporazum i internacionalizacija izgradnje države Bosne i Hercegovine

- Mir kao pretpostavka razvoja i unutrašnje integracije Bosne i Hercegovine
- Ograničenja Dejtonskog ustava Bosne i Hercegovine za uspostavu funkcionalne države Bosne i Hercegovine
- Izgradnja institucija države Bosne i Hercegovine na osnovi primjene Bonskih ovlasti Visokog predstavnika Međunarodne zajednice
- Politika secesije Republike Srpske kao opasnost za mir u Bosni i Hercegovini
- Iseljavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u zemlje Evropske unije kao novi fenomen u egzistenciji države Bosne i Hercegovine
- Uloga međunarodne zajednice u procesu postdejtonske izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine

Šesti tematski aspekt: Izazovi u istorijskom procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO savez

- Pretpostavke ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u članstvo Evropske unije
- Uključivanje geopolitičkih razloga za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju
- Članstvo u NATO savezu kao uslov za uspostavu stabilnog mira u Bosni i Hercegovini
- Evropeizacija Bosne i Hercegovine podrazumijeva preuzimanje evropske pravne stečevine u zakonski sistem Bosne i Hercegovine
- Budućnost Bosne i Hercegovine je njen razvoj kao pravne i demokratske države unutar zajednice razvijenih zemalja Evropske unije
- Članstvo u Evropskoj uniji pretpostavlja izvođenje više reformi, uključujući i ustavnu reformu

Pred čitateljima je zbornik radova s naučne konferencije u kome se objavljuju referati naučnih istraživača iz zemlje i inostranstva.

Prvi tematski aspekt predstavljen je referatima Zijada Šehića, Husnije Kamberovića, Ive Goldsteina, Mirka Pejanovića, Milivoja Bešlina, Marka Atille Hoarea, Nevena Anđelića i Elvisa Fejzića.

Drugi tematski aspekt predstavljen je referatima Adamira Jerkovića, Šerbe Rastodera, Albina Muslića, Ivana Cvitkovića, Žarka Papića i Zdravka Lučića.

Treći tematski aspekti dat je u referatima Senadina Lavića, Stefana Bianchinija, Kasima Trnke, Seada Turčala i Dževada Drine.

Četvrti, peti i šesti tematski aspekt mogu se iščitati u referatima Jasmine Bešlagić, Lade Sadiković, Nerzuka Ćurka, Elmira Sadikovića, Željka Šaina i suradnika, Ive Markovića i Franje Topića.

Uz referate u zborniku je predstavljena i diskusija akademika Esada Durakovića. O važnosti naučnog skupa koji je održan 22. i 23. novembra 2023. godine u Akademiji nauka i umjetnosti govori činjenica da je svoje radove predstavilo 36 autora, a sve prisutne pozdravili su akademik Muris Čičić, predsjednik ANUBiH; gospodin Denis Zvizdić, drugi zamjenik predsjedavajućeg Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine; NJ. E. Christian Schmidt, Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu; gospodin Nermin Nikšić, premijer Federacije Bosne i Hercegovine; gospodin Nihad Uk, premijer Vlade Kantona Sarajevo; gospođa Adna Mesihović, ministrica Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo; prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor Univerziteta u Sarajevu i gospodin Ahmed Kulanić, direktor Fonda Memorijala Kantona Sarajevo.

U svojim pozdravnim govorima naglasili su važnost ustrajnosti i hrabrosti koju su Bosna i Hercegovina i njeni građani imali stoljećima, te da je kolektivna dužnost svih nas očuvanje sjećanja na važne događaje kojima se stvarala državnost Bosne i Hercegovine. Bitno je istaknuti da su svi govornici govorili o vjeri i nadi u bolje i ljepše sutra, te da je put kojim hodimo osvijetljen iskustvom prošlosti i perspektivom evropske budućnosti Bosne i Hercegovine.

Zahvaljujemo svim donatorima koji su pomogli održavanje ovoga skupa. Posebno mjesto imala je donacija suorganizatora JU "Fond memorijala Kantona Sarajevo", koji je osigurao najveći dio sredstava za troškove konferencije. Donacije su uputili i Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Međunarodni centar za djecu i omladinu Novo Sarajevo, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine – dr. Denis Bećirović, Agencija za bankarstvo Federacije Bosne i Hercegovine, Union banka d.d. Sarajevo i Privredna banka Sarajevo d. d. Sarajevo.

Akademik Mirko Pejanović, potpredsjednik ANUBiH,
i predsjednik Naučnog odbora konferencije

Belinda Milanović, mag. psych.,
stručna suradnica u pripremi i održavanju konferencije

DOI: 10.5644/PI2024.213.01

Historiografija Bosne i Hercegovine o ZAVNOBiH-u

Zijad Šehić[*]

Sažetak: Na osnovu izvorne arhivske građe, zvaničnih stručnih publikacija i rezultata održanih naučnih skupova, autor oslikava historijsku ulogu ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. U središtu razmatranja je objavljena izvorna građa, knjige, članci i rasprave, a posebna pažnja je posvećena brojnim manifestacijama na kojima je prezentiran značaj ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. Autor je posebnu pažnju posvetio prezentaciji ZAVNOBiH-a, zastupljenoj u dnevnim listovima i časopisima.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, državnost, tradicija, izvorna građa, knjige, članci, rasprave

Djela duhovne kulture i civilizacije bosanskohercegovačkog stanovništva pokazivala su njihovu dugu prisutnost na području zemlje. Stoljećima su se tu susretale i prožimale kulture, civilizacije i religije, što je bio jedan od uvjeta za nastanak tolerantnog društva sa međusobnim uvažavanjem i poštovanjem. Ono što je predstavljalo tradiciju, to je bila njena tolerancija i kontinuitet svih njenih duhovnih i materijalnih vrijednosti. Politička historija Bosne i Hercegovine imala je utjecaja na njen etnički i kulturni mozaik, a u njenoj prošlosti smjenjivala su se vremena velikog uspona, ali i propasti i gubljenja političkog identiteta i uključivanja u državne cjeline susjednih država. Taj proces bio je praćen migracionim promjenama koje su imale velikog utjecaja na formiranje etničke i kulturne slike bosanskohercegovačkog društva. Historijski i društveni karakter zemlje dao joj je trajno obilježje, koje je u toku dužeg historijskog razdoblja karakterizirala saradnja i sklad, ali često i sukobi i razdori. Dvadeset petog novembra 2023. godine navršava se 80 godina od kada je u Mrkonjić-Gradu održano prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Tada je, kako je zabilježio hroničar, "u jeku krvavih bitaka od Soče do Đevđelije, Bosna i Hercegovina, u Mrkonjić-Gradu, nekoliko desetina kilometara od

[*] Redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, zijad.sehic@ff.unsa.ba.

njemačkog garnizona u Banja Luci, ostvarivala san svojih najboljih sinova, ona je birala svoje zemaljsko vijeće. U toj historijskoj noći, sabrali su se na svoju prvu skupštinu najbolji Srbi, najbolji Hrvati, najbolji Muslimani od ravne Posavine do hercegovačkog krša, od drinskih prosjelina do masiva Dinare i bratimeći se ispod slika Tita, Staljina, Čerčila i Ruzvelta kuju sirotici kletoj svijetlu budućnost."[1]

Uzimajući u obzir značaj koji je imalo Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a za izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine, povodom 75. godišnjice prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a pristupilo se namjeri da se na osnovu dostupnih izvora napravi baza podataka o državnosti Bosne i Hercegovine da bi se budućim istraživačima omogućilo kompleksnije sagledavanje te teme. Nekoliko je faktora opredijelilo pristup temi, a glavni je bio dostupnost građe. Natpisi koji se odnose na državnost Bosne i Hercegovine u velikoj su se mjeri umnožili nakon 1969. godine, a manifestacije su od tada obilježavane širom Bosne i Hercegovine. Rezultat toga bila je bibliografija radova o državnosti Bosne i Hercegovine sa 2.600 bibliografskih jedinica, što je ipak samo dio od namjere za izradu obimnije bibliografije sa oko 8.000 bibliografskih jedinica.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata arhivska građa vojnih jedinica, društvenopolitičkih organizacija i organa narodne i vojne uprave najvećim je dijelom sačuvana i publicirana u većem broju knjiga – zbornicima dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, a ta je tema razmatrana i u drugim publikacijama.[2]

U Bosni i Hercegovini arhivska građa o ZAVNOBiH-u se vremenom umnožavala. Prva objavljena arhivska građa o ZAVNOBiH-u bila je manjeg obima, 1949. godine sa 29 strana[3] ili 1953. godine s 88 strana.[4] Nakon značajnijih društvenih promjena u Bosni i Hercegovini 1968. godine pojavljuju se obimne publikacije *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti*

[1] Zijad Šehić, Prezentacija Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2020, 205-227.

[2] Zijad Šehić, *Bibliografija radova o državnosti Bosne i Hercegovine 1943–2019*, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/2, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/2, ANUBiH, Sarajevo 2019.

[3] *Odluke Drugog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (održano 30. juna i 1. jula 1944)*, Pretsjedništvo ZAVNOBiH-a, Sarajevo 1945.

[4] *Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. 25. i 26. novembra 1943. godine (prema zapisniku i drugim izvorima)*, Narodna skupština NR BiH, Sarajevo 1953.

1943–1944,[5] i *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1945, knj. 2*.[6] Nakon Drugog svjetskog rata u velikoj mjeri su izlazile publikacije koje su imale za cilj da prezentiraju novi društveni sistem i naglase potrebu da se čuvaju tekovine antifašističke borbe. Takva namjera je bila podržana publikacijama na državnom nivou koje su dostavljane u sve dijelove zemlje, u obimu od više desetina hiljada primjeraka.[7] Broj takvih publikacija u Bosni i Hercegovini se konstantno povećavao.

Malo kasnije objavljeno je nekoliko naučnih djela koja su se odnosila na pitanje državnosti Bosne i Hercegovine i razvoja narodne vlasti. Tu je poznato djela Nikole Babića i Dušana Otaševića *ZAVNOBiH i izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*.[8] Drago Borovčanin je je 1979. godine objavio knjigu *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*,[9] a 1982. knjigu *Komunistička partija Jugoslavije i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*.[10]

Održani su brojni skupovi o historiografiji Bosne i Hercegovine čiji je dio zauzimao i ZAVNOBiH. Ti skupovi su održani 2000, 2003, 2012, 2019. i 2020. godine. Potrebno je naglasiti da su u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine održana tri naučna skupa o ZAVNOBiH-u. Na međunarodnoj naučnoj konferenciji u organizaciji ANUBiH Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a objavljeno je 29 saopćenja koja su podnesena na naučnom skupu posvećenom šezdesetogodišnjici održavanja prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, koji je održan 25. i 26. novembra 2003. godine.[11] Urednik akademik Muhamed Filipović na konferenciji je posebno naglasio da su, s obzirom na to da su i značenje ovog zasjedanja i povodi zbog kojih je održano stalan razlog da ga se sjećamo, ti razlozi neposredno i stalno prisutni u realnoj ustavnopravnoj i političkoj situaciji koja je nastala u našoj zemlji

[5] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 955 str.

[6] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1945, knj. 2*, redakcioni odbor Anto Babić i dr., Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 560 str.

[7] Vidi: Borivoj Pajović, Milorad Rađević, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji, posebna izdanja 1945–1965*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1969, 780 str; *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945, Knjiga I–II*, Narodna knjiga – Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd – Ljubljana 1980.

[8] Nikola Babić, Dušan Otašević, *ZAVNOBiH i izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970.

[9] Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

[10] Drago Borovčanin, *Komunistička partija Jugoslavije i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*, Oslobođenje, Sarajevo 1982.

[11] *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo, 23. i 24. novembar 2003*, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo, 2007.

agresijom bivše Jugoslavije i Srbije, kao i lokalnih Srba na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocidom izvršenim nad Bošnjacima i Hrvatima. Te se posljedice izražavaju u neprirodnoj i nasilnoj podjeli zemlje na dva entiteta i u veoma teškom stanju ljudskih prava, koja su na određenim dijelovima Bosne i Hercegovine veoma ugrožena, kao i u sasvim nelogičnom i neracionalnom ustrojstvu države, koje onemogućava svaku ozbiljniju i efikasniju akciju u smislu ekonomskog, političkog i svakog drugog napretka i posebno razvoja demokratije u zemlji. To stanje čini ZAVNOBiH, sa cjelokupnim njegovim historijskim značajem, osobito velikim značajem njegove odluke o obnovi državnosti Bosne i Hercegovine i demokratskim potencijalom njegovih ostalih odluka, stalno aktualnim pitanjem u našem životu i u našoj nauci, kao što sam ZAVNOBiH predstavlja kamen međaš u našoj historiji, onaj koji je otvorio eru prosperiteta i svestranog razvoja u Bosni i Hercegovini, na isti način kao što je rat protiv ZAVNOBiH-a, odnosno smisla i značenja njegovih odluka, u stvari, donio eru stagnacije, nesreća i ugroženosti države i svih njenih stanovnika.[12] Na konferenciji su izložene različite teme: Ahmed S. Aličić: Bosna pod osmanskom vlašću u relaciji sa ZAVNOBiH-om, str. 7-13; Safet Bandžović: Bosna i Hercegovina u konceptima Komunističke partije Jugoslavije (1941–1945), str. 14-41; Dušan Bilandžić: Zlatno doba Bosne i Hercegovine, str. 42-46; Dženana Čaušević: Uloga ZAVNOBiH-a u stvaranju novog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini tokom NOR-a, str. 76-84; Sonja Dujmović: Sporazum Cvetković-Maček i autonomija Bosne i Hercegovine 1939. godine u viđenju sarajevskih radikala, str. 100-108; Nijaz Duraković: Kriza u SKJ kao uvod u raspad Jugoslavije, str. 109-124; Muhamed Filipović: Pitanje o konstitutivnosti naroda u ustavno-pravnoj praksi Bosne i Hercegovine, str. 125-143; Bajro Golić: Bosanskohercegovačka ekonomija od ZAVNOBiH-a do Daytona, str. 162-176; Omer Ibrahimagić: Reminiscencije na bosansku srednjovjekovnu državnost i pravo Bosanaca i Hercegovaca kao političkog naroda na samoopredjeljenje, str. 177-200; Enver Imamović: Historička podloga državnih i vojnih obilježja Bosne i Hercegovine sa znakom ljiljana, str. 201-213; Husnija Kamberović: Karakteristike društva u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, str. 214-226; Ibrahim Karabegović: Bosna i Hercegovina i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, str. 227-233; Muharem Kreso: Obnova državnosti najznačajnija

[12] *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova*, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo 2019.

tekovina Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, str. 242-257; Vesna Kržišnik-Bukić: ZAVNOBiH u novembru 2003 – jubilej i/ili „jubilej"?, str. 258-271; Bećir Macić: Agresija na BiH – negacija ZAVNOBiH-a, str. 300-320; Senija Milišić: Razvoj prosvjete, nauke i kulture u Bosni i Hercegovini 1945–2003. godine, str. 321-328; Duško Otašević: Političke i organizacione pripreme za održavanje ZAVNOBiH-a, str. 348-351; Enes Pelidija: Kratak osvrt na bosansku samosvijest u osmanskom periodu, str. 352-363; Enver Redžić: ZAVNOBiH – nedovršena istorija Bosne i Hercegovine, str. 364-376; Kasim Trnka: Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine – istorijski značaj i aktuelnost, str. 412-419.

Dva odjeljenja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Odjeljenje društvenih i Odjeljenje humanističkih nauka, inicirala su pripremu i održavanje Međunarodne naučne konferencije: *75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*. Na konferenciji su podnijeti sljedeći referati: Mirko Pejanović: Kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 1943. godine do referenduma građana o suverenosti i nezavisnosti 1992. godine, str. 13-32; Zijad Šehić: Povijesna utemeljenost državnosti Bosne i Hercegovine, str. 33-55; Safet Bandžović: Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u jugoslavenskoj državi (1918–1941), str. 57-92; Ivo Goldstein: Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, str. 93-113; Marko Attila Hoare: Velika srpska opasnost, ZAVNOBiH i ulazak Bošnjaka muslimana u Narodnooslobodilački pokret, str. 115-130; Elmir Sadiković: Ideja i značaj razvoja mreže narodnooslobodilačkih odbora u vremenu antifašističke borbe u Bosni i Hercegovini (1941–1945), str. 131-149; Azem Kožar: ZAVNOS i ZAVNOBiH u komunističkoj koncepciji stvaranja Federativne Jugoslavije, str. 151-179; Muhamed Nametak: Utjecaj ZAVNOBiH-a na kulturu i obrazovanje u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata, str. 181-196; Dženita Sarač-Rujanac: Principi ZAVNOBiH-a i politička i društvena reforma u SR Bosni i Hercegovini 1960-ih godina, str. 197-218; Vera Katz: Proslava ZAVNOBiH-a 1969. godine, str. 219-247; Mesud Šadinlija: Temeljni konstitutivni principi u stavovima Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine tokom pregovora o miru 1992–1995, str. 249-266; Denis Bećirović: ZAVNOBiH kao historijski odgovor na velikodržavne politike podjele i uništenja Bosne i Hercegovine, str. 267-290; Jasna Pašić: Na putu od AVNOJ-a do ZAVNOBiH-a, historijska mjesta i dinamika sjećanja, str. 291-304; Željka Poloni: Medijska prezentacija ZAVNOBiH-a u periodu 1995–2017, str. 305-325; Ivan Cvitković: Zašto je, i komu, ZAVNOBiH

sporan?, str. 327-344; Asim Mujkić: ZAVNOBiH – Bosna i Hercegovina kao antifašistička zajednica vrijednosnog pluralizma, str. 345-370; Adila Pašalić Kreso: Napuštanje temeljnih vrijednosti ZAVNOBiH-a etnopolitizacijom i segregacijom obrazovnog sistema BiH, str. 371-394; Nerzuk Ćurak: Mononacionalne stranke u Bosni i Hercegovini i negacija ZAVNOBiH-a, str. 395-413; Elvis Fejzić: Recepcija aksiologije ZAVNOBiH-a u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini: divergentno poimanje emancipacijske i libertanske politike, str. 415-431; Vera Kržišnik-Bukić: Terminologija o Bosni kao stručni i politički problem, str. 433-461; Miodrag N. Simović, Milena Simović: Koncept ljudskih prava i sloboda iz deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana u kontekstu korpusa ljudskih prava i sloboda iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i uloge Ustavnog suda BiH u doprinosu vladavini prava i pravnoj državi, str. 463-491; Kasim Trnka: Vrijednosti ZAVNOBiH-a i dejtonski ustavni poredak, str. 493-511; Benjamina Londrc: Posebnost deklaracije ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine i savremeni tokovi ljudskih prava, str. 513-533, DOI; Dženana Čaušević: Kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH i evropske integracije, str. 535-555; Suad Kurtčehajić: ZAVNOBiH je obnovio državnost Bosne i Hercegovine, str. 557-574.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je objavila zbornik radova *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a*.[13] U zborniku je svoje radove objavilo 15 autora. Riječ je o knjizi koja sumira saznanja o mjestu Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti i sveukupnom društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine. Knjiga također otvara neke nove perspektive o ulozi pojedinih ličnosti u izgradnji Bosne i Hercegovine, kao i o putu kojim je Bosna i Hercegovina prošla od proklamiranja ravnopravnog statusa do sticanje stvarne ravnopravnosti u okvirima jugoslavenske države. Autori su bili historičari, sociolozi, politolozi i pravnici, što zborniku daje posebnu vrijednost.[14] Na konferenciji su izlagani naredni referati:

Nerzuk *Ćurak*: ZAVNOBiH: politička imaginacija pravednog rata, str. 15-29; Elvis Fejzić: Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine, str. 31-41; Mirko Pejanović: Obrazovanje prve Narodne vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a predstavlja dovršetak konstitucije državne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine, str. 43-62; Elmir Sadiković:

[13] *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2020.

[14] *Ibid*., 7-11, predsjednik Naučnog odbora akademik Miodrag Simović.

Narodnooslobodilački odbori u Bosni i Hercegovini između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, str. 63-81; Zdravko Lučić: O nekim segmentima aktualnosti državno-pravne misli akademika Hamdije Čemerlića, str. 85-101; Miodrag Simović, Mujo Demirović: Od obnove državnosti do ravnopravnosti Bosne i Hercegovine u demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, str. 103-122; Denis Bećirović: Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a i Prvi ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine – nadogradnja bosanskohercegovačke državnosti, str. 125-146; Vera Katz: Uloga antifašističkog fronta žena u revolucionarnim mijenama društva – mobilizacija, organizacija, emancipacija, str. 147-173; Dženita Sarač Rujanac: Prilog političkoj biografiji Avde Hume – vijećnika Trećeg zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, str. 175-204; Zijad Šehić: Prezentacija Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine, str. 205-227; Ivan Cvitković: Zašto je došlo do promjene politike odnosa prema religiji i crkvi neposredno nakon Drugog svjetskog rata, str. 231-240; Sarina Bakić: Uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u razvoju kulturne politike Bosne i Hercegovine, str. 241-250; Slavo Kukić: Paralele između zavnobihovskog i vremena koje živimo, str. 251-263; Asim Mujkić: ZAVNOBiH i problem socijalističkog federalizma, str. 265-280.

Natpisi u dnevnim listovima i časopisima

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu u Hercegovinu sredinom augusta 1943. godine donio je odluku o pokretanju lista *Oslobođenje*, koji je uprkos brojnim nedostacima omogućio širenje informacija o antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Od 868 članaka objavljenih u ratnom *Oslobođenju*, 255 članaka imalo je politički karakter, 217 članaka odnosilo se na borbena djelovanja jedinica NOVJ i vojnih snaga članica antifašističke koalicije, 94 na kulturno-prosvjetne prilike na oslobođenoj teritoriji i u partizanskim jedinicama, 69 na opis likova partizanskih boraca, 68 na privredne prilike u Bosni i Hercegovini, 57 na djelatnosti Narodnooslobodilačkog fronta, 50 na djelatnosti organa narodne vlasti…[15] List *Oslobođenje* bio je dosljedan borac za društveni napredak, izgradnju socijalističkog društva, učvršćenje bratstva i jedinstva među jugoslavenskim narodima i narodnostima, a svojim napisima je dosljedno čuvao tekovine revolucije.

[15] Z. Šehić, *Bibliografija radova o državnosti Bosne i Hercegovine 1943–2019*, 11.

U oblasti nauke, prosvjete i kulture Bosna i Hercegovina je u poslijeratnom periodu ostvarila značajan napredak. *Oslobođenje* je svakodnevno donosilo natpise o svim značajnijim kulturnim manifestacijama u Bosni i Hercegovini. Za proučavanje historije socijalističkog razvoja Bosne i Hercegovine značajnu ulogu imali su i članci o značajnim pitanjima. *Oslobođenje*, kao kreativni element, ali i refleks javnog mijenja, predstavljalo je vrijedan historijski izvor na osnovu kojeg je bilo moguće sagledati društvenopolitičke i ekonomske prilike u Bosni i Hercegovini u periodu socijalističke izgradnje.[16]

U bibliografiji radova o državnosti Bosne i Hercegovine 1943–2019. godine dat je spisak članaka objavljenih u ratnom izdanju *Oslobođenja* u periodu od 1943. do sredine 1945. godine. Tadašnja njegova izdanja, uprkos brojnim nedostacima, predstavljala su značajnu pojavu za širenje informacija o antifašističkoj borbi u Bosni i Hercegovini. U trećoj cjelini data je bibliografija radova objavljenih u *Oslobođenju* u periodu od 1945. do 1992. godine. Nakon Drugog svjetskog rata uloga *Oslobođenja* u velikoj se mjeri izmijenila, pa je ono postalo značajan instrument demokratskog javnog života i mišljenja, donoseći informacije o svim značajnijim društvenopolitičkim i ekonomskim zbivanjima u zemlji i svijetu, predstavljajući snažno sredstvo propagande socijalističkih ideja i odgoja širokih društvenih slojeva u socijalističkom duhu i tumača ideologije i političke linije KPJ, odnosno SKJ. U periodu između 1945. i 1992. godine, kada se Bosna i Hercegovina nalazila u okviru SFRJ, mogli su se razlikovati stavovi prema ZAVNOBiH-u i državnosti Bosne i Hercegovine.[17]

Zahvaljujući utjecaju mlađih političara u Bosni i Hercegovini, povodom obilježavanja 25. godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a donesena je odluka da se 25. novembar 1969. godine obilježi kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine. Od tada se širom Bosne i Hercegovine taj dan proslavljao brojnim manifestacijama. Pored podsjećanja na proces izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine, posebna pažnja posvećena je aktuelnom odnosu prema tekovinama Narodnooslobodilačkog rata, odnosu prema ZAVNOBiH-u u periodu socijalizma, ali i osporavanju i negiranju svih povijesnih obilježja bosanskohercegovačkog društva.[18]

Dan državnosti Bosne i Hercegovine sada se obilježava samo u jednom dijelu zemlje – u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok je u Republici Srpskoj prisutna namjera da se sva njegova obilježja iz prethodnog vremena

[16] *Ibid*., 65-80.
[17] *Ibid*., 81-111.
[18] Posebno vidi radove za period od 1969. do 1986. godine (*Ibid*., 93-108).

u potpunosti izbrišu iz memorije. Otkako je u procesu disolucije Jugoslavije nacionalizam postao dominantna ideologija u Bosni i Hercegovini, počelo je negiranje njenog povijesnog bića, kao i univerzalnih principa ZAVNOBiH-a.

U toku je završna izrada bibliografije radova o državnosti Bosne i Hercegovine u kojoj je izvršen popis radova koji su ranije objavljeni u 24 časopisa i zbornika. Publikacija će u velikoj mjeri omogućiti detaljniji uvid u činjenice koje su sastavni dio tematike, a budućim autorima će dati priliku potpunijeg sagledavanja te teme.[19]

Otkako je nacionalizam u procesu disolucije Jugoslavije postao dominantna ideologija u Bosni i Hercegovini, počelo je negiranje njenog povijesnog bića kao i univerzalnih principa ZAVNOBiH-a. Budući da se danas pojednostavljeno predstavlja da su samo Bošnjaci za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i za ZAVNOBiH, treba navesti stav hrvatskih intelektualaca iz augusta 1991. u "Promemoriji za spašavanje Republike Bosne i Hercegovine" u kojoj se navodilo:

> Bosna i Hercegovina, naša jedina stvarna domovina, formacija je stvorena u povijesnom procesu dugoga trajanja, nastala na plodotvornom tlu dodira triju svjetskih civilizacija i kao zajednički životni i državnopolitički prostor triju naroda – hrvatskoga, muslimanskoga i srpskoga. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, kao izravni eksponent politike srbijanskog rukovodstva, izvršila je nacionalizaciju bosanskohercegovačkog teritorija na kojem živi srpski narod, ne obazirući se na elementarnu volju i pravo hrvatskoga i muslimanskoga naroda na toj istoj teritoriji, te stvorila sve paradržavne strukture, organe i institucije na tim teritorijama. Blokadama u Predsjedništvu, Vladi i Skupštini Bosne i Hercegovine ta stranka je nastojala politikom pritisaka i gotova čina ostvariti velikosrpsku ideju da svi Srbi moraju živjeti u istoj državi…[20]

Na zasjedanju Narodne Skupštine RS 21. jula 1993. odluke ZAVNOBiH-a su proglašene nevažećim.[21] Takvu odluku nije mogla donijeti jednonacionalna Skupština, nju su mogli donijeti samo predstavnici naroda koji su ih 1943. godine proglasili. Srpska politička elita od 1992. godine osporava 25.

[19] Broj članaka, dokumenata i javnih izlaganja se u velikoj mjeri povećao. Na google portalu 2019. godine zabilježeno je 117 članaka, 2020. 157, 2021. 166, 2022. 190, a 2024. godine 153 rada, iako je jedan dio predstavljen u prethodnom vremenskom periodu.

[20] Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*, Dobra knjiga, Sarajevo 2013, 89.

[21] Narodna skupština Republike Srpske (1993) Odluka o proglašenju nevažećim odluka donesenih na zasjedanju ZAVNOBiH-a, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 02-888/93, 20. jula 1993.

novembar, ali posljednjih godina to čini naročito glasno. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine, koji je donesen u Dejtonu, svi zakoni koji su bili na snazi u trenutku stupanja na snagu ovog ustava, nastaviće da važe ukoliko nisu u suprotnosti sa novim ustavom i sve dok nadležne institucije ne odluče suprotno. Tako, ovaj zakon se u Federaciji Bosne i Hercegovine nastavio primjenjivati i poslije rata, u kojoj se 25. novembar obilježava kao Dan državnosti, ali ne i u Republici Srpskoj, u kojoj se ignoriše taj zakon.[22]

> A nekad? Nekada je ovaj grad živio jednom dušom. Ponosan na svoj suživot, prijateljske, pa i međusobne rodbinske veze, na svoju privredu, kulturu… Posebno ponosan na povijest svog grada, a posebno na događaj iz ratne 1943. godine, kada je na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a Bosna i Hercegovina obnovila svoju državnost. Bio je to skladan život zadovoljnih ljudi, okrenut svjetlijim stranicama budućnosti, a uporištem u zavnobihovskoj prošlosti. O godišnjici ZAVNOBiH-a grad je oblačio svoje svečano ruho, a građani su se kitili osmijesima. Iz svih krajeva Jugoslavije dolazili su novinari, televizijske i radijske ekipe da bi izvijestile o proslavi godišnjice obnavljanja državnosti. Razgovarali bi s građanima koji su bili svjedoci tog povijesnog čina, odlazili u Brdo povrh grada u posjetu Mitru Soldatu, prijeratnom cestaru, dvostrukom vijećniku. Svjedočio je Soldat o Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i Drugom zasjedanju AVNOJ-a.
>
> Objavljivane su reportaže, feljtoni, emitirane radijske i televizijske emisije, izvještavalo se o svečanostima, radnim pobjedama… Grad je s ponosom i radošću dočekivao vijećnike ZAVNOBiH-a i brojne antifašiste koji su obilazili Spomen-muzej prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, koji je vjerno dočaravao ambijent povijesne noći u nekadašnjoj Gašića krčmi. Bila je to svojevrsna učionica novije historije naše države, otvorena za posjetioce svakim danom u godini. I svi u gradu bi se razvaljanili uoči obilježavanja godišnjice ZAVNOBiH-a. Pokojnoj Dragici Gašić i rahmetli Mini Seferović, uz gospođu Mudrenović i još neke mrkonjićke žene, antifašističke aktivistinje (AFŽ), uvijek i iznova bi pričale svoje priče i sjećanja. Mrkonjićke žene, aktivistkinje, antifašistkinje su u organizaciji partizana Vase Butozana uređivale svečanu salu za zasjedanje u novembru 1943. godine. Donosile su iz svojih kuća ćilime i kućno cvijeće, a Ismet Mujezinović ispisivao je parole po zidovima, klicao Titu, saveznicima SAD-a, SSSR-a i Velike Britanije. A tu su na okupu bili delegati vijećnici iz svih

[22] Goran Marković, Borba datumima u BiH, *Novi plamen*, 9. 8. 2017. https://www.noviplamen.net/glavna/borba-datumima-u-bih/.

krajeva Bosne i Hercegovine na povijesnom zasjedanju, uz radnu i svečanu atmosferu. U dekoru bosanskih šarenih ćilima, uz odjek topova u daljini, u porobljenoj Evropi, plamtio je antifašistički i partizanski plamen, ponosno kucalo srce narodnih poslanika. Rađala se nova, antifašistička i slobodna Bosna i Hercegovina… Partizan, umjetnik grafičar Božidar Jakac, Slovenac, vijećnik AVNOJ-a, ovjekovječio je fotografijama zasjedanje i njegove učesnike, salu i u njoj delegate Vojislava Kecmanovića Đedu, predsjednika ZAVNOBiH-a, Đuru Pucara, Mitra Mitrovića iz Srbije, partizane u gradu i okolini. Iz Mrkonjić-Grada odaslane su poruke narodima i građanima Bosne i Hercegovine o Bosni i Hercegovini kao majci koja ih je zajedno odnjihala. Grad je do tada nekoliko desetina puta prelazio iz ruku u ruke raznih vojski, zvali su ga "bosanska Šepetovka" (po jednom sovjetskom gradiću koji je imao istu sudbinu), da bi oslobođen dočekao vijećnike i goste, među njima Rodoljuba Čolakovića, Skendera Kulenovića i Branka Ćopića, koji je kasnije napisao novelu *Varcar-Mrkonjić*, koja odslikava ratni duh međusobne solidarnosti, ispomaganja i čuvanja muslimana, katolika i pravoslavaca u ratnom vihoru i neizvjesnosti koji su svoj ljudski duh ispoljili u svom zajedničkom gradu.

Grad je, povodom četrdesete godišnjice ZAVNOBiH-a, dobio nekoliko vrijednih privrednih pogona, a ukrašen je novim zdanjima Spomen-doma i hotela. Objavljena je fotomonografija *Mrkonjić-Grad*, pokrenute mjesečne *Mrkonjićke novine*, štampane razglednice i prvi turistički prospekt. Na Mliništima, gdje je Josip Broz Tito boravio 1942. godine, otvoren je muzej pod vedrim nebom s kompozicijom "ćire", partizanskog voza u kojem se vozio i sam Tito. Tito je 1973. posjetio Mrkonjić-Grad stigavši putem AVNOJ-a. Nakratko je sjeo u jednu od vijećničkih stolica u muzeju u zgradi zasjedanja. Prisjetio se vremena kada je u Jajcu pripremao Drugo zasjedanje AVNOJ-a, odakle je pozdravio odluke mrkonjićkog ZAVNOBiH-a. Sada je klicao novoj, slobodnoj Bosni i Hercegovini u sali u kojoj je obnovljena njena državnost. Titova posjeta 27. novembra 1973. godine bila je velika čast.[23]

Poruke ZAVNOBiH-a postale su obrazac života u poslijeratnoj Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, temeljna odrednica svih poslijeratnih ustava. I na tim porukama i temeljima ZAVNOBiH-a zasnovana je odluka o održavanju građanskog referenduma 29. februara i 1. marta 1992. godine, na kojem

[23] Ibrahim Halilović, Dan državnosti u gradu koji ne priznaje državu BiH, *Stav*, 23. 11. 2017, 10-13.

je donesena do danas nepobitna odluka o Republici Bosni i Hercegovini kao samostalnoj, suverenoj i neovisnoj državi.

Ipak, postoji nagovještaj da će Muzej ZAVNOBiH-a biti sačuvan kao važna poruka u Bosni i Hercegovini. Načelnica Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske Jasna Milešević predala je na upotrebu Muzej Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine načelniku opštine Mrkonjić-Grad – Draganu Vođeviću. Tehničkom prijemu prisustvovali su direktorica Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske Jasna Milešević; načelnik opštine Mrkonjić-Grad Dragan Vođević sa saradnicima i izvođač radova.

Projekat za rekonstrukciju, adaptaciju i restauraciju muzeja ZAVNOBiH-a izradio je stručni tim Republičkog Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, arhitekte Milena Dragaš i Aleksandra Balaban. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine za ovaj projekat je osiguralo 175.000,00 KM finansijske pomoći.[24]

Zgrada Muzeja ZAVNOBiH-a još uvijek čeka da bude potpuno obnovljena sa svim eksponatima koji su bili njegovo važno obilježje.

[24] Zavirite u obnovljeni muzej ZAVNOBiH-a, *See srpska*. https://seesrpska.com/en/zavirite-u-obnovljeni-muzej-zavnobih-a (10. 10. 2023).

Prilog[25]

Izbor napisa o ZAVNOBiH-u javnim medijima u periodu od 2019. do 2023. godine

"Grčevito su nastojali da u svojim rukama drže Bosnu i Hercegovinu" – Stranice Oslobođenja o Danu državnosti, *Oslobođenje*, 25. 11. 2023. https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/grcevito-su-nastojali-da-u-svojim-rukama-drze-bosnu-i-hercegovinu-stranice-oslobodenja-o-danu-drzavnosti-910372.

80. godišnjica ZAVNOBiH-a: 25. novembar 1943. – 25. novembar 2023, *Historijski arhiv Sarajevo*, 23. 11. 2023. https://www.arhivsa.ba/wordpress/?cat=26.

A. A. (2022) Danas se obilježava Dan državnosti Bosne i Hercegovine, *Newipe*, 25. 11. 2022. https://www.newipe.net/2022/11/25/danas-se-obiljezava-dan-drzavnosti-bosne-i-hercegovine/.

Asim Mujkić: Uz 76. obljetnicu ZAVNOBiH-a, *Analiziraj.ba*, 25. 11. 2021. https://analiziraj.ba/asim-mujkic-uz-76-obljetnicu-zavnobih-a/.

Bećirović: Da nije ideja ZAVNOBiH-a, pobijedila bi "četnička koncepcija velike Srbije", *Banjaluka.net*, 25. 11. 2023. https://banjaluka.net/becirovic-da-nije-ideja-zavnobih-a-pobijedila-bi-cetnicka-koncepcija-velike-srbije/.

BiH je u teškoj geopolitičkoj situaciji, ali ideja ZAVNOBiH-a nije uništena (VIDEO), *Start online*, 22. 11. 2023. https://startbih.ba/clanak/bih-je-u-teskoj-geopolitickoj-situaciji-ali-ideja-zavnobih-a-nije-unistena-video/224847.

BiH proslavlja Dan državnosti, *TRT Balkan*, 25. 11. 2023. https://bhsc.trtbalkan.com/region/bih-proslavlja-dan-drzavnosti-15970626.

Bosna i Hercegovina danas slavi Dan državnosti, *Start online*, 25. 11. 2023. https://startbih.ba/clanak/bosna-i-hercegovina-danas-slavi-dan-drzavnosti/225137.

Bosna i Hercegovina obilježava 80. godišnjicu obnovljene državnosti, *AlJazeera Balkans*, 25. 11. 2023. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/11/25/bosna-i-hercegovina-obiljezava-80-godisnjicu-obnovljene-drzavnosti

Bošnjaci (2009) Historijski značaj ZAVNOBiH-a, *Facebook*, 24. 11. 2009. https://www.facebook.com/notes/bo%C5%A1njaci/historijski-zna%C4%8Daj-zavnobih-a/199408454663/.

Dan državnosti Bosne i Hercegovine: 80 godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Zenicainfo.ba*, 25. 11. 2023. https://zenicainfo.ba/2023/11/25/dan-drzavnosti-bosne-i-hercegovine-80-godina-od-prvog-zasjedanja-zavnobih-a/.

Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, *Prometej*, 24. 11. 2019. http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/deklaracija-zavnobih-a-o-pravima-gradjana-bosne-i-hercegovine-4171.

Deković, Alma (2023) Komšić na prijemu povodom Dana državnosti BiH: Sloboda koju živimo u vlastitoj domovini nije za podcijeniti, *Anadolu Agency*, 25. 11. 2023. https://www.aa.com.tr/ba/balkan/kom%C5%A1i%C4%87-na-prijemu-povodom-dana-dr%C5%BEavnosti-bih-sloboda-koju-%C5%BEivimo-u-vlastitoj-domovini-nije-za-podcijeniti/3064873.

Dodik: Istorijske činjenice su nepobitne – do maja 1944. godine 2,5 odsto muslimana bilo u partizanima, *RTRS*, 16. 11. 2023. https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=534225.

Drugi svjetski rat i uspostavljanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH, *Parlamentarna skupština BiH*. https://www.parlament.ba/Content/Read/181?title=Drugi-

[25] Zbog toga što na raspolaganju nema mogućnosti korištenja štampe u posljednjih pet godina uglavnom su navedene publikacije ZAVNOBiH Google.ba, sa podacima o autoru, datumom te naslovom rada.

svjetski-rat-i-uspostavljanje-Zemaljskog-antifa%C5%A1isti%C4%8Dkog-vije%C4%87a-narodnog-oslobo%C4%91enja-BiH.

Drugi svjetski rat i uspostavljanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH, *Parlamentarna skupština BiH*. https://www.parlament.ba/Content/Read/181?title=Drugi-svjetski-rat-i-uspostavljanje-Zemaljskog-antifa%C5%A1isti%C4%8Dkog-vije%C4%87a-narodnog-oslobo%C4%91enja-BiH.

Dvodnevnim naučnim skupom ANUBiH obilježila 80. godišnjicu Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *ANUBiH*, 24. 11. 2023. https://www.anubih.ba/index.php/bs/arhiva-vijesti/823-dvodnevnim-naucni-skupom-anubih-obiljezila-80-godisnjicu-prvog-zasjedanja-zavnobih-a-i-drugog-zasjedanja-avnoj-a.

E. Ć. (2021) Konačno lijepa vijest: Rekonstruisana zgrada u kojoj je održano prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, *Dnevni avaz*, 17. 11. 2021. https://avaz.ba/vijesti/bih/697276/konacno-lijepa-vijest-rekonstruisana-zgrada-u-kojoj-je-odrzano-prvo-zasjedanje-zavnobih-a.

FENA (2023) Bosna i Hercegovina danas slavi Dan državnosti, jedan od najznačajnijih datuma u historiji, *N1*, 25. 11. 2023. https://n1info.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina-danas-slavi-dan-drzavnosti-jedan-od-najznacajnijih-datuma-u-historiji/.

Hayat media BiH (2023) BiH je u teškoj geopolitičkoj situaciji, *YouTube*, 22. 11. 2023. https://www.youtube.com/watch?v=3_w-aH5JjBA.

Jelin-Dizdar, Tina (2023) Od ZAVNOBiH-a do Dejtonske BiH (VIDEO), *N1*, 22. 11. 2023. https://n1info.ba/vijesti/od-zavnobih-a-do-dejtonske-bih-video/.

Komšić podsjetio na vrijednosti ZAVNOBiH-a: Antifašizam i borba za državu i slobodu, *Federalna.ba*, 25. 11. 2023. https://federalna.ba/komsic-podsjetio-na-vrijednosti-zavnobih-a-antifasizam-i-borba-za-drzavu-i-slobodu-rrqb1.

Maksimović, Dragan (2023) ZAVNOBiH – neprijatelj broj 1?, *Deutsche Welle*, 24. 11. 2023. https://www.dw.com/bs/zavnobih-neprijatelj-broj-1/a-67539850.

Mjesto Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a spominje se samo 25. novembra, *Federalna.ba*, 25. 11. 2020. https://www.federalna.ba/mjesto-prvog-zasjedanja-zavnobih-a-spominje-se-samo-25-novambra-usyko.

Naučna konferencija povodom obilježavanja 80. godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Univerzitet u Sarajevu*, 16. 11. 2023. https://www.unsa.ba/doga%C4%91aji/naucna-konferencija-povodom-obiljezavanja-80-godisnjice-prvog-zasjedanja-zavnobih-i-drugog.

Ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska. Već i srpska, i hrvatska, i muslimanska, *Fokus.ba*, novembar 2023. https://www.fokus.ba/vijesti/bih/ni-srpska-ni-hrvatska-ni-muslimanska-vec-srpska-i-hrvatska-i-muslimanska/2786441/.

Obilježavanje Dana državnosti Bosne i Hercegovine, *BHRT*, 25. 11. 2023. https://bhrt.ba/obilje%C5%BEavanje-dana-dr%C5%BEavnosti-bosne-i-hercegovine.

Prije 77 godina BiH obnovila svoju državnost na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, *Patria*, 25. 11. 2020. https://nap.ba/post/712251/prije-77-godina-bih-obnovila-svoju-drzavnost-na-prvom-zasjedanju-zavnobih-a.

Puzić, Fazlija (2021) Sretan Dan državnosti Bosne i Hercegovine, *FK Velež Mostar*, 25. 11. 2021. https://fkvelez.ba/sretan-dan-drzavnosti-bosne-i-hercegovine-2/.

Rizvić, Edina (2023) BiH danas slavi Dan državnosti – 80 godina od prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *RTV Slon*, 25. 11. 2023. https://www.rtvslon.ba/bih-danas-slavi-dan-drzavnosti-80-godina-od-prvog-zasjedanja-zavnobih-a/

S. M. (2023) Kako je Narodna skupština RS-a 1993. "ukinula" ZAVNOBiH, *Klix*, 25. 11. 2023. https://www.klix.ba/vijesti/bih/kako-je-narodna-skupstina-rs-a-1993-ukinula-zavnobih-jugoslavija-je-bila-zabluda-i-samog-njegosa/231125039.

S. Š. U. (2022) Prije 79 godina u Mrkonjić Gradu obnovljena je državnost Bosne i Hercegovine, *Klix*, 25. 11. 2022. https://www.klix.ba/vijesti/bih/prije-79-godina-u-mrkonjic-gradu-obnovljena-je-drzavnost-bosne-i-hercegovine/221124134.

SABNOR BiH o zabrani skupa u Mrkonjić Gradu, *RTRS*, 24. 11. 2023. https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=535169.

SABNOR BiH o zabrani skupa u Mrkonjić Gradu: Pozivamo građane ove zemlje da se ohrabre i dignu glas, *Faktor*, 24. 11. 2023. https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/sabnor-bih-o-zabrani-skupa-u-mrkonjic-gradu-pozivamo-gradane-ove-zemlje-da-se-ohrabre-i-dignu-glas/172992.

SABNOR BiH: Zabrana obilježavanja godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a je potez uplašenog, izgubljenog i očajnog čovjeka koji priziva fašizam, *Nova Sloboda*, 24. 11. 2023. https://novasloboda.ba/2023/11/24/sabnor-bih-zabrana-obiljezavanja-godisnjice-prvog-zasjedanja-zavnobih-a-je-potez-uplasenog-izgubljenog-i-ocajnog-covjeka-koji-priziva-fasizam/.

Sretan Dan državnosti BiH – "Da te volim, duša zna…", *FK Velež Mostar*, 25. 11. 2023. https://fkvelez.ba/sretan-dan-drzavnosti-bih-da-te-volim-dusa-zna-2/.

Suradnja svih institucija BiH ključna za prosperitetnu i zajedničke budućnosti BiH, *OHR*, 23. 11. 2023. https://www.ohr.int/suradnja-svih-institucija-bih-kljucna-za-prosperitetnu-i-zajednicke-buducnosti-bih/.

Terzić, Almir (2020) BiH proslavlja Dan državnosti: Prije 77 godina u Mrkonjić-Gradu donesene historijske odluke o obnovi državnosti, *Anadoly Agency*, 25. 11. 2020. https://www.aa.com.tr/ba/balkan/bih-proslavlja-dan-dr%C5%BEavnosti-prije-77-godina-u-mrkonji%C4%87-gradu-donesene-historijske-odluke-o-obnovi-dr%C5%BEavnosti/2055067.

Trako, Evelin (2023) Sve spremno za obilježavanje Dana državnosti BiH na Bobovcu: Državo, sretan ti rođendan, *Dnevni avaz*, 25. 11. 2023. https://avaz.ba/vijesti/bih/869830/sve-spremno-za-obiljezavanje-dana-drzavnosti-bih-na-bobovcu-drzavo-sretan-ti-rodjendan.

U Predsjedništvu BiH održan prijem povodom Dana državnosti, *Preporod.info*, 25. 11. 2023. https://preporod.info/bs/article/47657/u-predsjednistvu-bih-odrzan-prijem-povodom-dana-drzavnosti.

Važna lekcija iz historije: Prije 79 godina u Mrkonjić Gradu obnovljena je državnost BiH! *BosnaInfo*, 25. 11. 2022. https://bosnainfo.ba/vazna-lekcija-iz-historije-prije-79-godina-u-mrkonjic-gradu-obnovljena-je-drzavnost-bih/.

Vukoja, Frano (2023) Studeni je u Bosni i Hercegovini vrijeme za jako vruće teme!, *Večernji list*, 24. 11. 2023. https://www.vecernji.ba/kolumne/studeni-je-u-bosni-i-hercegovini-vrijeme-za-jako-vruce-teme-1726710.

ZAVNOBiH trajna vrijednost koja se mora uvažavati, poštivati i njegovati, *Federalna.ba*, 25. 11. 2022. https://federalna.ba/zavnobih-trajna-vrijednost-koja-se-mora-uvazavati-postivati-i-njegovati-5nshv.

ZAVNOBiH: Šta se tačno događalo u noći 25. novembra u Mrkonjić-Gradu, *Radio Sarajevo*, 25. 11. 2021. https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/zavnobih-sta-se-tacno-dogadalo-u-noci-25-novembra-u-mrkonjic-gradu/438176.

Zemlja je u teškoj geopolitičkoj situaciji, ali ideja ZAVNOBiH-a nije uništena, *Dnevni.ba*, 22. 11. 2023. https://dnevni.ba/clanak/zemlja-je-u-teskoj-geopolitickoj-situaciji-ali-ideja-zavnobih-a-nije-unistena.

Bibliografija radova

Spisak izvora i literature

Babić, Nikola; Otašević, Dušan (1970) *ZAVNOBiH i izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Borovčanin, Drago (1979) *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Svjetlost, Sarajevo.

Borovčanin, Drago (1982) *Komunistička partija Jugoslavije i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*, NIŠRO Oslobođenje – Politička biblioteka, Sarajevo.

Halilović, Ibrahim (2017) Dan državnosti u gradu koji ne priznaje državu BiH, *Stav*, 23. 11. 2017, 10-13.

Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945, Knjiga I–II, Narodna knjiga – Partizanska knjiga, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd – Ljubljana 1980.

Marković, Goran (2017) Borba datumima u BiH, *Novi plamen*, 9. 8. 2017. https://www.noviplamen.net/glavna/borba-datumima-u-bih/.

Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo 2019.

Narodna skupština Republike Srpske (1993) Odluka o proglašenju nevažećim odluka donesenih na zasjedanju ZAVNOBiH-a, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 02-888/93, 20. jula 1993.

Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2003, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo 2007.

Odluke Drugog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (održano 30. juna i 1. jula 1944), Pretsjedništvo ZAVNOBiH-a, Sarajevo 1945.

Pajović, Borivoj; Rađević, Milorad (1969) *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji, posebna izdanja 1945–1965*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.

Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. 25. i 26. novembra 1943. godine (prema zapisniku i drugim izvorima), Narodna skupština NR BiH, Sarajevo 1953.

Šehić, Zijad (2013) *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*, Dobra knjiga, Sarajevo.

Šehić, Zijad (2019) *Bibliografija radova o državnosti Bosne i Hercegovine 1943–2019*, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/2, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/2, ANUBiH, Sarajevo.

Šehić, Zijad (2020) Prezentacija Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945. godine, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 205-227.

Zavirite u obnovljeni muzej ZAVNOBiH-a, *See srpska*. https://seesrpska.com/en/zavirite-u-obnovljeni-muzej-zavnobih-a (10. 10. 2023).

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Dokumenti 1945, knj. 2, redakcioni odbor Anto Babić i dr., Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

Historiography of Bosnia and Herzegovina on ZAVNOBiH

Abstract: On the basis of original archival material, official professional publications and the results of held scientific meetings, the author depicts the historical role of ZAVNOBiH in the construction of the statehood of Bosnia and Herzegovina. Focus of consideration are published original materials, books, articles and discussions, and special attention was paid to numerous events where the importance of ZAVNOBiH in building the statehood of Bosnia and Herzegovina was presented. The author paid special attention to the presentation of ZAVNOBiH, as represented in daily newspapers and magazines.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBiH, statehood, tradition, source material, books, articles, discussions

DOI: 10.5644/PI2024.213.02

Rodoljub Čolaković o zasjedanjima ZAVNOBiH-a i AVNOJA-a 1943. godine

Husnija Kamberović[*]

Sažetak: U članku se nakon kraćih biografskih podataka, pokazuje kako je o zasjedanjima ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a 1943. pisao Rodoljub Čolaković. Kao izvorna podloga poslužili su Čolakovićevi *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, kao i neki drugi njegovi članci u kojima je pisao o ciljevima i kontekstu u kojem su se održala ova zasjedanja.

Ključne riječi: Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Rodoljub Čolaković, ZAVNOBiH, AVNOJ

O zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a 1943. nastalo je niz memoarskih zapisa, među kojima i zapisi Rodoljuba Čolakovića, istaknutog komunističkog lidera, koji je imao važnu ulogu u razvoju komunističkog pokreta u razdoblju između dva svjetska rata, te je u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju bio jedna od ključnih ličnosti kako u organizaciji partizanske borbe tako i u razvoju Bosne i Hercegovine u doba socijalizma.

Rodoljub Čolaković je rođen u Bijeljini 1900. godine. Kao dječak od 10 godina ostao je bez oba roditelja, pa se o njegovom razvoju i školovanju brinuo djed. Završio je Trgovačku školu, a potom u Sarajevu Trgovačku akademiju, te je studirao na Visokoj školi za trgovinu i promet u Zagrebu.[1] Rano se uključio u revolucionarni pokret, što će ga također rano odvesti u brojne tamnice. Zbog učešća u atentatu na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića 1921, uhapšen je i osuđen na 12 godina robije, koju je izdržavao u Lepoglavi, Sremskoj Mitrovici i Mariboru. O svom tamnovanju pisao je u knjizi *Kuća oplakana*.[2]

[*] Dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; hkamberovic@anubih.ba

[1] Osnovne biografske podatke vidjeti Predgovor koji je pisao Zdravko Antonić u: Rodoljub Čolaković, *Dnevnik 1971-1972*, Banja Luka – Bijeljina: ANURS – Muzej Semberije, 2008, 7-28.

[2] Rodoljub Čolaković, *Kuća oplakana*, Sarajevo: Svjetlost 1966.

Godine 1941. sudjeluje u dizanju ustanka u Šumadiji, a potom i u Bosni. Za njega se vežu razne kontroverze u vezi sa saradnjom partizana i četnika u istočnoj Bosni, o čemu je vođena polemika početkom 1970-ih godina.[3]

Čolaković je bio prvi predsjednik Vlade NRBiH 1945. godine. Zanimljivo je da su u svim republikama sekretari Komunističke partije postali predsjednici Vlade, osim u BiH: ovdje je sekretar PK KPJ za BiH bio Đuro Pucar, ali nije on nego Čolaković postao prvi predsjednik Vlade. Kasnije je bio član Savjeta Federacije. Umro je 1983. godine.

O Čolakovićevom političkom djelovanju prisutne su razne ocjene. O njegovom odnosu prema Bosni možda govori i to da se često potpisivao kao "R. [odoljub] Bosanac". Pod ovim je pseudonimom objavio i knjigu *Kuća oplakana* u kojoj je opisao život običnih osuđenika u tamnicama monarhističke Jugoslavije. Za njega bi najprijhvatljivija ocjena bila ta da je bio odan Bosni, ali "do kraja života razdiran je razlučenošću u svoje bosanstvo i svoje srpstvo".

U traganju za odgovorom na pitanje kako Čolaković opisuje zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a 1943. potrebno je krenuti od toga na koji način on objašnjava pojavu ideje za zasjedanje ZAVNOBiH-a.

U svojim *Zapisima iz oslobodilačkog rata* Čolaković pisanje o ZAVNOBiH-u počinje opisom svog boravka u Plahovićima kod Kladnja u ljeto 1943. godine. Tu je Čolaković ostavio dosta vjernu i upečatljivu sliku Titovog boravka u Plahovićima kod Kladnja. On opisuje Tita, koji se nakon ranjavanja na Milinkladama u toku Pete neprijateljske ofanzive sa Vrhovnim štabom smjestio u ovom selu, u jednoj napuštenoj muslimanskoj kući. Čolaković prvo opisuje svoj susret i razgovor sa Titom "na periferiji Kladnja".[4] Piše da je Tito bio "mršav i preplanuo u licu; na njemu je uniforma od zelenkastog italijanskog sukna, na nogama čizme". Tito je sa Čolakovićem, ali i sa partizanima iz Srema koji su tada došli kod Tita, razgovarao 1. jula 1943 "u povelikoj sobi, zastrtoj ponjavama, sa širokom sećijom duž zida". Nakon kratkog zadržavanja kod Kladnja, Tito je iz sigurnosnih razloga prešao u Plahoviće i tokom dana boravio i radio u pećini koja se nalazila iznad sela "u strmoj i džbunjem pokrivenoj strani". Tokom noći je boravio u selu, razgovarao sa partizanskim komandantima, razrađivao strategiju daljeg razvoja

[3] Husnija Kamberović, "Bura oko 1941. - na marginama jedne polemike", u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 187-196.

[4] Vjeruje se da je riječ o kući Ibrahima Rustemovića (vidi: Mersudin Avdibegović, Jusuf Čavkunović, Hamza Avdibegović, "Titov boravak na Plahovićima kod Kladnja: sjećanja i percepcija lokalnog stanovništva" u: *Tito i Bosna i Hercegovina: razgovor s rukovodstvom NOP-a za BiH na Plahovićima kod Kladnja 1943.* Sarajevo: SABNOR, 2024, 129).

partizanskog pokreta, pričao o Ivanu Ribaru i Vladimiru Nazoru, predsjedniku ZAVNOH-a, slušao izvještaj Rodoljuba Čolakovića o stanju partizanskog pokreta na Majevici i Semberiji i tako dalje. Tada je Tito odlučio da se formira Sedamnaesta istočnobosanska divizija. Na kraju Čolaković opisuje kako je skupa sa Avdom Humom 3. jula uvečer imao oproštajni sastanak sa Titom. Na tom sastanku Tito im je izdao direktive za dalji rad, a najvažniji zadaci su se odnosili na stvaranje novih partizanskih odreda u istočnoj Bosni (na Romaniji, Ozrenu i u Posavini), briga o partizanskim ranjenicima, jačanje partijske organizacije u oslobođenim krajevima.[5]

Zanimljivo je, međutim, da Čolaković u svojim *Zapisima* ne bilježi da su tada sa Titom razgovarali o eventualnom sazivu ZAVNOBiH-a, ali o tome je Avdo Humo govorio na jednom naučnom skupu posvećenom AVNOJ-u održanom 1973. godine. Tom prilikom Humo je saopćio o čemu su on i Čolaković u julu razgovarali sa Titom u Plahovićima. "Razmatrajući političku situaciju u istočnoj Bosni, Tito nas je upitao kada mislimo održati zasjedanje bosanskohercegovačke skupštine. Znam da smo odgovorili da nismo još izvršili pripreme zbog ofanzive koja se vodila na teritoriji istočne Bosne. Tada je Tito rekao da ne treba da žurimo i da ćemo se o tome dogovoriti kasnije".[6] Ipak, to je bio inicijalni poziv da Pokrajinski komitet KPJ za BiH otpočne razgovore o ZAVNOBiH-u. Ti su razgovori kasnije imali svoju dinamiku koja je rezultirala prvim zasjednjem ZAVNOBiH-a 25. novembra u Mrkonjić Gradu.[7]

Čolaković o svom putu ka Jajcu 1943. detaljno piše u petoj knjizi svojih *Zapisa*. On na put polazi 1. novembra 1943. iz Tuzle sa delegacijom, koju su, osim njega, sačinjavali još Avdo Humo, Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović, Aleksandar Preka, Mile Perković, Bogomir Brajković, Pero Đukanović, Jure Begić i Ante Kamenjašević.[8] Prolazeći kroz pojedina sela Čolaković opisuje brojne zgode, ali daje i ocjene o raspoloženju ljudi prema NOB-u. Ukazuje kako je "raspoloženje muslimanskog življa [prema NOP-u] mnogo bolje, ali će se u odnosu prema Hrvatima još trebati raditi, dok je

[5] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, IV, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 279-288. O tome kako je Čolaković u Zapisima opisao Titov boravak u Plahovićima vidi kod Husnija Kamberović, "Rodoljub Čolaković o boravku Josipa Broza Tita na Plahovićima kod Kladnja 1943. godine" u: *Tito i Bosna i Hercegovina: razgovor s rukovodstvom NOP-a za BiH na Plahovićima kod Kladnja 1943.* Sarajevo: SABNOR, 2024, 71 – 81.

[6] *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973*, Sarajevo-Beograd: Institut za istoriju-Rad, 1974, 757.

[7] Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo:Svjetlost, 1979.

[8] Kamenjašević je bio gostioničar iz Tuzle. Tokom Prvog svjetskog rata bio zarobljen u Rusiji, tamo sudjelovao u revoluciji i postao komunista. Nakon zabrane KPJ pristupio HRSS, ali je materijalno pomagao KP.

"najpovoljnija situacija kod Srba". Put je bio izazovan. Čolaković navodi kako je u Modriči delegaciju dočekao Branko Kovačević, četnički komandant s Vučjaka, "preko koga ide naša veza između istočne Bosne i Bosanske krajine". Kovačević je, inače, bio seljak iz Podnovlja, iako je bio četnički komandant na Vučjaku, nije, prema tvrdnji Čolakovića, bio neprijatelj partizana[9]. Slično je Kovačevića opisao i Pero Đukanović, još jedan član delegacije koja je putovala sa Čolakovićem. Đukanović piše kako je Kovačević "držao na svojoj teritoriji sklonjenu partizansku bolnicu, po sto ranjenih i bolesnih, što se čuvalo u tajnosti". Đukanović opisuje kako je Kovačević došao u Modriču sa dvojicom svojih prijatelja:

> "Cijelu noć su preigrali u kolu sa našim drugovima i građanima. Bio je malo više od srednjeg rasta, ispod 30 godina. dobro odjeven u šajčano odijelo. Na glavi šubara janjećak, a na nogama lakirane, od boksa, čizme. Nije imo ni brade ni brkova. Isto tako ni njegova dva druga, ko da su rođena braća bila".[10]

Inače, Čolaković je i sredinom 1943. još uvijek imao zanimljiv odnos prema saradnji partizana i četnika. On, tako, opisuje svoj razgovor sa jednom domaćicom, Srpkinjom iz Maslovara – između Banje Luke – Kotor Varoši – Teslića – Doboja, čijeg muža su četnici ranije ubili, i koja kaže kako su četnici ubili mnogo nevinih ljudi, te da ona "ne bi praštala nikome". Čolaković je pokušavao uvjeriti kako je među četnicima bilo "veliki broj zavedenih ljudi, koji su krenuli izdajničkim putem, prosto zbog toga što nisu znali gdje im je mjesto, ali je ona ćutala očevidno ne slažući se samnom".[11] No, Čolaković će i kasnije navesti jedan razgovor sa jednom "sitnom, simpatičnom" ženom iz sela Čitluk (prema Kotor Varoši), koja kaže kako je čula "da je napravljen sporazum između partizana i četnika. Hvala ti Bože, samo da jednom prestane ova nesreća među nama".[12] Humo je objasnio da ne može biti nikakve riječi o pomirenju, ali žena nije to mogla razumjeti, jer joj je jedan sin bio u partizanima, a drugi u četnicima.

Nakon dugog puta, bosanskohercegovačka delegacija, odnosno ova Čolakovićeva grupa, stigla je u Jajce, i odmah se sastala sa Titom. Čolaković i Humo su Tita informirali o situaciji u istočnoj Bosni, a Tito je nagovijestio da će sigurno biti još borbi u tom dijelu, jer je "istočna Bosna naš most prema

[9] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 32-33.
[10] *Ustanak na Drini - Zapisi Pere Đukanovića* (priredio: Zdravko Antonić). Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1994, 255.
[11] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 54.
[12] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 56.

Srbiji". Nakon toga je Tito objasnio da je pozvao delegate u Jajce na zasjedanje AVNOJ-a "na kojem će biti osnovana naša nova država".

Nakon tog prvog razgovora sa Titom, Čolaković, Humo i grupa Bosanaca smjestili su se u selo Ribnik blizu Ključa. Tu se Čolaković susreo sa vođama ustanka u Bosanskoj krajini (Đuro Pucar, Osman Karabegović, Veljo Stojnić, Ilija Došen, Šefket Maglajlić). Skupa su diskutirali o zasjedanju ZAVNOBiH-a, čije su se pripreme već odvijale, te su određeni referenti koji će govoriti na zasjedanju: Rodoljub Čolaković i Osman Karabegović.

Nakon toga se Čolaković vratio u Jajce i u svojim *Zapisima* opisuje diskusije o položaju Bosne i Hercegovine[13], o tome kako su postojale ideje da BiH dobije samo status autonomne jedinice, a ne i ravnopravne članice federacije. Čolaković ne navodi tačno koje su grupe komunista zastupale koje stavove, ali na kraju konstatira kako je ipak prihvaćen prijedlog da BiH bude jedna od šest federalnih jedinica.[14]

Čolaković ne spominje jugoslavenske komuniste koji su imali stav o tome da BiH treba biti samo autonomna jedinica (a mi znamo da su tamo pripadali Đilas, Žujović i Pijade), ali kao zanimljivu političku pojavu ističe Muhameda Sudžuku, koga smatra "politikantom" koji pokušava u "naš pokret unijeti nešto sasvim strano". Sudžuka je bio zagovornik posebnih interesa Muslimana u NOP-u "smatrajući sebe pozvanim da govori u njihovo ime. Neznalica i konfuzan, on je bio u stanju da jednog dana priča o tome kako Muslimani nemaju životne snage (...) da bi drugog dana opet razvijao "teoriju" o jugoslovenskoj naciji. Biva - mi treba da što prije stvaramo jugoslovensku naciju, kvasac za tu naciju bila bi bosanska nacija u kojoj bi, opet, kvasac bili Muslimani. Muka je bila raspravljati s takvim ljudima", piše Čolaković.[15]

Čolaković detaljno opisuje i tok zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu. Konstatira kako je "u ovom ratu (...) mač revolucije rasjekao nerazmrsivo klupko BiH", i da na ovom zasjedanju predstavnici BiH "polažu temelj novoj kući naroda BiH, zbratimljenih u oružju ne samo za današnje borbe nego i za sutrašnje". Nije propustio zabilježiti uzvik Vojislava Kecmanovića Đede: "Fašisti su mislili da je Jugoslavija neko kučkino kopile, da u njoj ne živi duh slobode", ali "naša borba (...) pokazuje danas čitavom svijetu da naši neprijatelji nisu uspjeli da uguše slobodarski i borbeni duh naših naroda".[16]

[13] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 71.
[14] O ovim diskusijama vidjeti Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
[15] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 73-74.
[16] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 81.

Čolaković u nastavku opisuje zasjedanje AVNOJ-a, dolazak delegacija iz raznih krajeva Jugoslavije. Jedino Makedonci nisu mogli doći, dok su u ime Srbije bili prisutni borci partizanskih jedinica koji su svojedobno protjerani iz Srbije. Zanimljiv je opis dolaska delegata iz Hercegovine, koju je predvodio Uglješa Danilović. Oni su se na dolasku sukobljavali i sa "četnicima i ustaškom milicijom" u blizini Glavatičeva.[17]

Čolaković piše kako je prije zasjedanja AVNOJ-a održan sastanak predstavnika CK (vodili su ih Kardelj i Pijade) sa svakom od delegacija, ali naglašava da nije bilo nikakvog spora, jer su prijedlozi odluke bili "jasni. (...) Našao se samo koliko praznoglavi toliko i pretenciozni Božidar Magovac da zanovijeta o konfederaciji. Niko ga nije slušao osim onih koji su baš morali, čije je strpljenje bilo doista neiscrpno. Svi [su] se obradovali kada se ta jalova diskusija završila i kad smo mogli napustiti neprijaznu dvoranu" u kojoj se taj razgovor odvijao.[18]

Kakva je atmosfera bila na zasjedanju? Čolaković piše kako je to bio raznolik skup, u kojem su sudjelovali "sijede glave i golobradi mladići, radnici i profesori, seljaci i književnici, viši oficiri naše armije i obični borci, sveštenici – pravoslavni, katolički i muslimanski, žene ubrađene prostom seljačkom maramom i intelektualke (...) vidi se i crnogorska kapa, i bosanska šubara, poneki fes ili radnički kačket".

Doista, taj raznoliki skup je utemeljio novu državu, a diskusije o tome će se nastaviti kasnije.

Ključno je bilo pitanje kada se KPJ opredijelila za ravnopravan status BiH u Jugoslaviji, i kakav je to status bio, te šta je o tome pisao Rodoljub Čolaković? Čolaković se pozivao na Proglas Prvog AVNOJ-a iz novembra 1942. u kojem se, doduše dosta neodređeno, govori o tome da je za narode BiH, Srbe, Hrvate i Muslimane, "potrebna iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih".[19] Kasnije je to precizirano u pismu PK KPJ za BiH upućenom Oblasnom komitetu za Hercegovinu (14. septembar 1943.) da je "situacija sazrela da se formira Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja za Bosnu i Hercegovinu, *o čemu smo već obavijestili CK*",[20] a time se samo ponovio stav KPJ za BiH sa Pete pokrajinske konferencije

[17] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 89.
[18] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo:Svjetlost, 1966, 91.
[19] Rodoljub Čolaković, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina" u: *Govori, članci, polemika*. Sarajevo: Svjetlost, 1978, 180.
[20] Rodoljub Čolaković, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina" u: *Govori, članci, polemika*. Sarajevo: Svjetlost, 1978, 181.

iz 1940., koji je potvrđen na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ iste godine. Doduše, u tim stavovima 1940. stoji se na stanovištu "narodne autonomije" BiH, što je bilo u skladu sa tadašnjim političkim kontekstom. U ratu poslije 1941. stvari su se promijenile i sada je o statusu BiH u Jugoslaviji "mogla doći do punog izražaja volja radnog naroda", pa je PK KPJ za BiH u raspravama o uređenju Jugoslavije za Drugo zasjedanje AVNOJ-a zauzeo stav da BiH treba biti ravnopravna federalna jedinica.[21] U tom kontekstu Čolaković spominje razgovor sa Komisijom (Pijade, Đilas i Žujović), ali navodi da su te rasprave bile "tolerantne" i da je na kraju PK KPJ za BiH uspio uvjeriti Komisiju da BiH zaslužuje ravnopravan status. Naime, piše Čolaković, o raspravama i argumentima PK KPJ za BiH obaviješten je Kardelj, koji je o tome izvijestio Tita, koji se "saglasio sa stavom PK KPJ za BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije".[22]

Sami akteri su imali različite stavove o tome da li su te rasprave u vezi s budućim položajem Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji bile toliko oštre. Akademik Enver Redžić je zabilježio razgovor sa Uglješom Danilovićem 1977. godine, koji je izjavio da su Čolaković i Humo "pretjerali" kada su tvrdili da su se oni "izborili" da Bosna i Hercegovina postane federalna jedinica u DFJ. Danilović je zastupao tezu da nije bilo nikakve borbe "već dijalog s članovima komisije".[23] Ali, bilo kako bilo, jasno je da su u to vrijeme postojali različiti stavovi i da je delegacija Bosne i Hercegovina uspjela nametnuti svoj stav da Bosna i Hercegovina dobije na zasjedanjima AVNOJ-a status federalne jedinice u Jugoslaviji.

Ipak, u posljednje vrijeme su se pojavile i teze koje iz drugačije perspektive pokušavaju gledati na ideju o sazivanju prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Britanski historičar Marko Attila Hoare se, naime, poziva na jedan dokument iz Vojnoistorijskog instituta kako bi dokazao da su muslimanski nekomunistički krugovi "oblikovali partizansku strategiju" o položaju Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji. Naime, općenito se smatra da je Čolakovićevo pismo upućeno Uglješi Daniloviću 14. septembra 1943. prvi dokument u kojem se spominje da su poduzeti koraci za održavanje ZAVNOBiH-a, ali Hoare navodi da je to prvi spomenuo domobranski pukovnik Sulejman Filipović 18. avgusta 1943. prilikom razgovora o prelasku u partizane. Čolaković je o tom razgovoru izvijestio "Centralni komitet" i, kako Hoare tvrdi, prenio Filipovićev "zahtjev" da

[21] Rodoljub Čolaković, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina" u: *Govori, članci, polemika*. Sarajevo: Svjetlost, 1978, 182.
[22] Rodoljub Čolaković, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina" u: *Govori, članci, polemika*. Sarajevo: Svjetlost, 1978, 183.
[23] Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998, 433.

se formira Bosanskohercegovačka vlada, s tim da će "zasad biti dovoljno da se obrazuje Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Bosne i Hercegovine kao politički forum u koji će ući predstavnici Bosne i Hercegovine bez obzira na narodnost, vjeru i političku pripadnost".[24] Hoare piše da objavljene zbirke dokumenata nisu navodile ovaj Čolakovićev izvještaj i Filipovićev zahtjev o sazivanju ZAVNOBiH pretpostavljajući da je to urađeno zbog toga što "poslijeratni komunistički režim nije htio priznati u kojoj su mjeri odnosi s nekomunističkim muslimanskim krugovima oblikovali partizansku strategiju".[25] Iako se radi o prilično nejasno interpretiranom dokumentu, ne bi trebalo gubiti iz vida da su razgovori o zasjedanju ZAVNOBiH-a ipak pokrenuti u julu 1943, te da Filipović, dok je još bio u domobranima, kao vojnik nije se bavio tim dugoročnim političkim pitanjima, a nije ni bio u poziciji da iznosi tako velike zahtjeve. Osim toga, i Čolaković u svojim *Zapisima* spominje svoje razgovore sa Filipovićem prije njegovog prelaska u partizane, ali navodi da su se ti razgovori, koji su se odvijali na Velikoj Njivi na Majevici, odvijali početkom septembra 1943, te ni jednom riječju na spominje taj Filipovićev "zahtjev".[26]

Zaključak

Rodoljub Čolaković je zanimljiva historijska pojava. Stari komunista, Bosanac (čak se tako i potpisivao), intelektualac, koji se nikada nije odricao svoje nacionalne pripadnosti. Jugoslavenski političar, odan Bosni, ostavio je vrijedna svjedočanstva o atmosferi pred i u toku zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a 1943. godine. Iz ovih kratkih bilješki vidimo kako je tu bilo različitih ideja, da su neki dvojili o statusu BiH, da su neki maštali o jugoslavenskoj naciji, neki o konfederaciji, ali ih Čolaković više smatra "politikantima" koji nisu imali realnu moć.

Čolakovićeva svjedočenja su važna i zbog atmosfere koju je opisao u vrijeme priprema i samog zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a 1943. godine. Riječ je vjerodostojnim svjedočenjima i važnom historijskom izvoru.

[24] Marko Attila Hoare, *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (s engleskog preveo Emir Suljagić), Zenica: Vrijeme 2019, 224. U prijevodu na bosanski jezik je nevedeno kako je "Čolaković predložio" da se sazove ZAVNOBiH. Usporedi original: Marko Attila Hoare, *Bosnian Muslims in the Second World War. A History*. London: Hurst, 2013, 166-167.

[25] Marko Attila Hoare, *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (s engleskog preveo Emir Suljagić), Zenica: Vrijeme 2019, 224., napomena 39.

[26] Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, IV*, Sarajevo: Svjetlost, 1966, 367-368.

Literatura

Avdibegović Mersudin, Jusuf Čavkunović, Hamza Avdibegović, "Titov boravak na Plahovićima kod Kladnja: sjećanja i percepcija lokalnog stanovništva" u: *Tito i Bosna i Hercegovina: razgovor s rukovodstvom NOP-a za BiH na Plahovićima kod Kladnja 1943.* Sarajevo: SABNOR, 2024.

AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973, Sarajevo-Beograd: Institut za istoriju-Rad, 1974.

Borovčanin Drago, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo:Svjetlost, 1979.

Čolaković Rodoljub, *Kuća oplakana*, Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, IV, Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Čolaković Rodoljub, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina" u: *Govori, članci, polemika*. Sarajevo: Svjetlost, 1978.

Čolaković Rodoljub, *Dnevnik 1971-1972*, Banja Luka – Bijeljina: ANURS – Muzej Semberije, 2008.

Džaja M. Srećko, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.

Hoare Marko Attila, *Bosnian Muslims in the Second World War. A History*. London: Hurst, 2013.

Hoare Marko Attila, *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (s engleskog preveo Emir Suljagić), Zenica: Vrijeme 2019.

Kamberović Husnija, "Bura oko 1941. - na marginama jedne polemike", u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.

Kamberović Husnija, "Rodoljub Čolaković o boravku Josipa Broza Tita na Plahovićima kod Kladnja 1943. godine" u: *Tito i Bosna i Hercegovina: razgovor s rukovodstvom NOP-a za BiH na Plahovićima kod Kladnja 1943.* Sarajevo: SABNOR, 2024, 71 – 81.

Ustanak na Drini - Zapisi Pere Đukanovića (priredio: Zdravko Antonić). Beograd: SANU – Balkanološki institut, 1994.

Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.

Rodoljub Čolaković on ZAVNOBiH and AVNOJ sessions in 1943

Abstract: Besides brief biographical data, this paper shows how Rodoljub Čolaković wrote about the sessions of ZAVNOBiH and AVNOJ in 1943. As source material for writing this paper we used Čolaković's *Records from the Liberation War* as well as some of his other articles in which he wrote about the goals and the context in which these sessions were held.

Keywords: Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Rodoljub Čolaković, ZAVNOBiH, AVNOJ

DOI: 10.5644/PI2024.213.03

Bratstvo i jedinstvo – temelj socijalističke Jugoslavije i Bosne i Hercegovine

Ivo Goldstein

Sažetak: Što je činilo NOP tako uspješnim, životnim, što mu je dalo životnu snagu već u prvim mjesecima njegova postojanja i naposljetku, što mu je dalo energiju da se pretvori u politički pokret koji će nakon oslobođenja graditi novu Jugoslaviju, novo društvo? Ta nova, socijalistička Jugoslavija, bez obzira na sve mane, zablude, zastranjenja, greške, bila je, nema nikakve dvojbe, neusporedivo uspješnija od svih koncepata koji su se nudili i provodili na prostorima bivše Jugoslavije prije ili poslije nje.
Mnogo joj je toga dalo životnu snagu, počevši od ideološke i političke baze, koju je Josip Broz Tito često znao sažeti u nekoliko jednostavnih riječi. Jedna od tih ključnih parola jest bila bratstvo i jedinstvo.
Autor analizira postanak, značenje i evoluciju te parole, kao i ideje federalizma koja je s parolom bratstvo i jedinstvo bila kompatibilna, odnosno na nju se logično naslanjala.

Ključne riječi: Bratstvo i jedinstvo, socijalistička Jugoslavija, Bosna i Hercegovina

Čini se, na prvi pogled, da se ova tema ne tiče teme i naslova ovoga skupa. No, vidjet ćete da je ona itekako bila za vrijeme Drugog svjetskoga rata važna za Bosnu i Hercegovinu, važnija negoli za druge republike buduće socijalističke Jugoslavije. Što je činilo Narodnooslobodilački pokret (NOP) tako uspješnim, životnim, što mu je dalo životnu snagu već u prvim mjesecima njegova postojanja i naposljetku, što mu je dalo energiju da se pretvori u politički pokret koji će nakon oslobođenja graditi novu Jugoslaviju, novo društvo? Ta nova, socijalistička Jugoslavija, bez obzira na sve mane, zablude, zastranjenja, greške, bila je, nema nikakve dvojbe, neusporedivo uspješnija od svih koncepata koji su se nudili i provodili na prostorima bivše Jugoslavije prije ili poslije nje.

Mnogo joj je toga dalo životnu snagu, počevši od ideološke i političke baze, koju je Josip Broz Tito često znao sažeti u nekoliko jednostavnih riječi. Jedna od tih ključnih parola jest bila bratstvo i jedinstvo.

* Redoviti profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ivo.goldstein@ffzg.hr

U tekstu će se analizirati postanak, značenje i evolucija te parole, kao i ideja federalizma koja je s parolom bratstvo i jedinstvo bila kompatibilna, odnosno na nju se logično naslanjala,

Bilo je u toj politici i u toj paroli "zanesenjačkog teoretiziranja i bezdušnog oportunizma", a sve pod direktnim utjecajem Staljinova načina rješavanja "nacionalnog pitanja".[1] Međutim, u Titovu pozivu bilo je i puno pravde i pravednosti, što ga je činilo životnim i priskrbilo mu tisuće fanatiziranih sljedbenika. I taj poziv nisu prihvatili samo muškarci sposobni za borbu nego i mnogi članovi njihovih obitelji, ali i drugi. Kad se Tito zajedno s razbijenom vojskom potkraj 1941. našao gotovo u bezizlaznoj situaciji, u jednom sandžačkom selu prišla mu je starica čija su se sva djeca nalazila u partizanima i, primijetivši da je "neraspoložen i zabrinut", obratila mu se: "Ne brini, druže! Sve će dobro završiti. Evo, vidiš, pošteni narod je s nama, a s nama je i velika Rusija i Crvena armija. Ove sadašnje nevolje će proći. U mom zavičaju, u Rovcima u Crnoj Gori, narod je vječito živio u zbjegovima, jer su nam Turci palili kuće i kolibe. Mi smo bježali u planine, pa se opet vraćali na zgarišta, i gradili kuće. I, tako, neprekidno – pa se ipak izdržalo. I ovoga ćemo puta izdržati!"[2]

Ishodišta parole "bratstvo i jedinstvo"

Za razliku od četničkog velikosrpskog/unitarističkog koncepta, Tito i njegovi suradnici već su i prije rata spoznali da nijedan politički pokret u predratnoj i ratnoj Jugoslaviji ne može biti uspješan bez jasnih stavova o rješavanju nacionalnog pitanja. Tito je već 1928. konstatirao da je u Jugoslaviji na djelu "nacionalno ugnjetavanje svih nesrpskih nacija sa strane vladajuće krupne srbijanske buržoazije i dvora", odnosno da je "kapitalistička klasa u Jugoslaviji na čelu sa srpskom hegemonističkom buržoazijom i dvorsko-militarističkom klikom bezobzirna u pljačkanju radnog naroda i proganjanju radnika i seljaka". U kasnijim je godinama u mnogo navrata isticao kako je "baš nacionalno ugnjetavanje i neravnopravnost omogućila fašističkim osvajačima da lako porobe dijelove Jugoslavije". Naposljetku je nacionalni program sažeo u rečenici: "KPJ i dalje će se boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu

[1] Noel Malcolm, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erasmus Gilda – Novi Liber – Dani, Zagreb – Sarajevo 1995, 243.

[2] Josip Broz, *Autobiografska kazivanja II*, Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju – Partizanska knjiga – Obod – Naša knjiga – Partizanska knjiga, Beograd – Cetinje – Skopje – Ljubljana 1982,290.

svih naroda Jugoslavije... protiv velikosrpskih hegemonista koji teže ponovnom ugnjetavanju svih naroda Jugoslavije".[3]

Kako bi se uopće stvorila ideološka baza za formiranje sintagme "bratstvo i jedinstvo" trebalo je unutar KPJ doći do značajne promjene. Mnogo toga se pokrenulo na VII. kongresu Kominterne 1935. kada je dotadašnja opća linija borbe radničke klase protiv kapitalizma zamijenjena politikom ujedinjavanja svih demokratsko-antifašističkih snaga. Na Splitskom plenumu u srpnju iste godine u referatu Blagoja Parovića (1903–1937), člana Politbiroa, vojno-fašistička diktatura je proglašena za zajedničkog neprijatelja svih demokratskih snaga. Put za njezino obaranje vodio je, prema mišljenju Parovića i partijskog vodstva, preko izgradnje što šireg antifašističkog fronta. Time se Partija odrekla napada na reformirane socijalističke stranke i skupine, zaključila da treba prestati s podcjenjivanjem rada sindikata, da valja djelovati i kroz legalne institucije te da raspoloženju potencijalnih pristaša treba prilagođavati i zahtjeve i parole. Na Splitskom je plenumu istaknuto i da nacionalni osjećaj nije tuđ proletarijatu i njegovoj avangardi. Odbačena je i teza (koja je dotad bila službena) da je Jugoslavija samo tvorevina velikih imperijalističkih sila na završetku Prvoga svjetskog rata. U takvim se okolnostima počinje formulirati i politika o rješavanju nacionalnog pitanja: buduća Jugoslavija treba se organizirati kao demokratska federativna republika, a narodi bi se trebali slobodno izjasniti o državnom uređenju koje bi onemogućilo bilo kakvu hegemoniju ili ugnjetavanje. Parović je to ovako obrazložio: "ne treba se bojati riječi narod niti je suprotstavljati pojmu 'radnička klasa'. Protiv vladajućeg režima, vladajuće buržoazije, danas je ceo narod (a ne samo radnička klasa), i hrvatski i srpski i slovenski i nacionalne manjine. Naša predstojeća revolucija, po svom nacionalnom karakteru – jeste narodna revolucija. U njenoj prvoj etapi učestvovati će ne samo proleterijat i seoska sirotinja, nego najširi demokratski narodni slojevi. Zato se pred nas postavlja, kao jedno od najosnovnijih – pitanje zadobivanja tih slojeva za zajedničku borbu s proleterijatom, protiv režima."[4]

---

[3] Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Komunist – Bigz – Naprijed, Beograd – Zagreb 1979, 83, 105; Josip Broz Tito, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlu narodnooslobodilačke borbe, *Proleter*, br. 16, prosinac 1942; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd 1981, 340; Mark Biondich tvrdi: "Titovi partizani bili su jedina grupa sposobna da se suoči s nacionalnim pitanjem, ali ne i nužno da ga riješi" – Mark Biondich, *The Balkans: Revolution*, *War*, *and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Oxford 2011, 147.

[4] Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008.*, Znanje, Zagreb 2008, 164-170; *Jugoslovenski federalizam; Ideje i stvarnost*, *tematska zbirka dokumenata*, ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević, knj. 1, Prosveta, Beograd 1987, 599-600.

Parović je ubrzo poginuo, ali će ove teze, tek neznatno izmijenjene, propagirati i provoditi kao partijsku politiku Josip Broz Tito od trenutka dolaska na čelo KPJ.

"Bratstvo i jedinstvo" je parola koju je Tito istaknuo na početku rata, ali ju je u prethodnim godinama postupno smišljao. Ta se geneza može pratiti u tekstovima koje je pisao otkako je postao prvi čovjek KPJ. Tako se u proglasu o osnivanju KP Slovenije 1937. ističe da tim činom "slovenski komunisti nisu oslabili svoju povezanost i čvrsto jedinstvo s bratskim komunističkim partijama ostalih jugoslavenskih naroda". U istovrsnom dokumentu – u slučaju KP Hrvatske – hrvatski komunisti naglašavaju "ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima", zalažu se za "slogu i bratski sporazum između svih naroda u Jugoslaviji".[5]

Od tvrdnji o "čvrstom jedinstvu", "bratskom sporazumu", "povezanosti", "slozi", "nacionalnoj ravnopravnosti" do sintagme "bratstvo i jedinstvo" bio je potreban samo malen korak.

Dakle, Titu su na raspolaganju bile riječi "jedinstvo", "bratstvo", "povezanost", "sporazum", "sloga", "ravnopravnost", "sloboda". Možemo pretpostaviti kriterij po kojem ih je jednu po jednu odbacivao i uzeo baš te dvije – bratstvo i jedinstvo. Najlakše je bilo odbaciti "sporazum", jer u ovom kontekstu isticanja borbenosti nije bilo ni potrebno naglašavati nekakvo sporazumijevanje. Uostalom, "sporazum" je već umnogome koristila, pa i banalizirala građanska politika predratne Jugoslavije. Termin "sloga" koristila je HSS, i to s priličnim uspjehom u slogan "vjera u Boga i seljačka sloga", pa je bilo potrebno nešto novo. "Povezanost" zvuči prilično neutralno, a i predugačko je za korištenje u paroli koja mora biti kratka, odlučna, istodobno mora zvučati i ofenzivno, pa i agresivno.

Iz temeljnog slogana Francuske revolucije – sloboda, jednakost, bratstvo – koji je Titu svakako bio pred očima – mogla se uzeti i riječ "jednakost". No, taj je termin vrlo blizak riječi "ravnopravnost" koju je KP često koristila, pa ni on nije bio potreban.

"Sloboda" je termin koji je KPJ naširoko upotrebljavala već i u predratno doba, pa je bio već zauzet.

"Bratstvo" se spominje još u Bibliji, u Novom zavjetu – "sve poštujte, bratstvo ljubite, Boga se bojte". U grčkom originalu ἀδελφότητα – znači

[5] *Jugoslovenski federalizam*, knj. 1, 604, 608-609; Hrvoje Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006, 336; Drago Roksandić, "Bratstvo i jedinstvo" u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919–1945, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd 2011, 37; opširno, Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Profil knjiga, Zagreb 2015, 219-222.

upravo to – bratstvo, zajedništvo, čak se ovdje može povući i značenje koje su u srednjevjekovnom katoličkom svijetu imale bratovštine – one su njegovale vjeru, ali i dobrotvornost i socijalnu zaštitu članova.[6] U modernoj europskoj povijesti "bratstvo" je, uz slobodu i jednakost, dobilo svoj novi politički smisao u Francuskoj revoluciji 1789. kao jedno od temeljnih vrijednosti oko koje se okupljaju građani u obrani novostvorene demokracije.

Što se "jedinstva" tiče – ono označava "stanje onoga što čini jedno, što je zajedno, što je sjedinjeno; jedinstvenost" i kao želja nameće se u situacijama kad su skupina ljudi, dio društva ili čitave države u stanju opasnosti. Teško je naći misaonu tradiciju ili ljudsku praksu u kojoj se "jedinstvo" ne legitimira. Dakle, ono nije karakteristično samo za komunističke pokrete (iako se u njima kao autoritarnim ili totalitarnim pokretima "jedinstvo" nameće samo po sebi) već i u nizu drugih situacija – jedan od slogana Habsburške Monarhije bio je "viribus unitis" odnosno "ujedinjenim snagama".

Partizani su se ustaškim i četničkim šovinističkim programima suprotstavljali jugoslavenskim programom "ravnopravnih naroda", ponajprije mješovitim nacionalnim sastavom svojih jedinica, što posebno važi za Hrvatsku i BiH.

Tito stvara parolu "bratstvo i jedinstvo"

Kako bi taj program na najjednostavniji način približio ljudima, Josip Broz Tito je parolu "bratstvo i jedinstvo" često ponavljao.[7] Prvi se put parola spominje u pismu CK KPJ upućenom Radi Končaru i Vladimiru Popoviću, tada članovima partijskog rukovodstva u Hrvatskoj. Ono sadrži uputu da u hrvatskom partizanskom glasilu *Vjesniku* treba više popularizirati "potrebu učvršćenja bratstva i veza među svim Slavenima, a napose bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca u borbi protiv okupatora". Drugo spominjanje nalazi se u *Biltenu* Vrhovnog štaba od 1. listopada 1941. koji donosi Titovo završno obraćanje na savjetovanju u Stolicama, gdje on govori o uspješnom suzbijanju bratoubilačkog pokolja u Bosni i Hercegovini: "u tome je velika zasluga partizanskih odreda, pa je i ubuduće najvažniji zadatak komunista i partizana da potpuno likvidiraju zločinačke planove okupatora i njihovog

[6] Prva Petrova poslanica, 2, 17 – πάντας τιμήσατε, τὴν ἀδελφότητα ἀγαπήσατε, τὸν θεὸν φοβεῖσθε.
[7] Drago Roksandić tvrdi da je sintagmu "bratstvo i jedinstvo... moguće identificirati ponegdje drugdje u Evropi", ali ne daje za tu tvrdnju nikakve dodatne informacije - D. Roksandić, "Bratstvo i jedinstvo", 29.

krvavog sluge Pavelića, da u borbi za oslobođenje stvaraju bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini, na Kordunu i u Lici".[8]

I tako je Josip Broz Tito stvorio sintagmu "bratstvo i jedinstvo". Ona se ubrzo, u prvoj fazi Narodnooslobodilačkog rata, prometnula u parolu. To potvrđuju Titovi najbliži suradnici Vladimir Dedijer ("bio sam pokraj Tita kad je u ljeto 1941. razradio program bratstva i jedinstva") i Milovan Đilas.[9] Ona je kratka i jezgrovita, čak i muzikalna. Istovremeno je i značenjski vrlo jednostavna, gotovo do banalnosti, ali zbog toga ne manje važna. Ona artikulira ono što je komunistima bilo u tim trenucima najvažnije. Oni obrazovaniji doživljavali su je kao neku filozofsku kategoriju, poput Jare Ribnikar, dugogodišnje Titove bliske suradnice, jer je ona predstavljena na političkoj sceni u trenucima kad su narodi na jugoslavenskom prostoru već duboko zaglibili u međuetničko nasilje i rat.[10]

S parolom "bratstvo i jedinstvo" tijesno je povezana parola "Smrt fašizmu – sloboda narodu". Ona je nastala u godinama uspona fašizma uoči Drugoga svjetskoga rata i nije bila jugoslavenski specifikum, poput "bratstva i jedinstva".[11]

Tijekom rata Tito je "bratstvo i jedinstvo" objašnjavao jednostavnim riječima: "Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vodstvom Nijemaca vrše zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića. Bio je to naporan rad... "

Funkcija parole "bratstvo i jedinstvo"

Titova oslobodilačka vojska činila je onu treću stranu između ustaša i četnika koja je stvorila svojevrstan most između Hrvata (i Muslimana – Bošnjaka) i Srba, sprečavajući da ustaški zločini izazovu slijepi revanšizam sa srpske,

[8] J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 7, 110, 136.

[9] Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, Liburnija – Mladost, Rijeka – Zagreb 1981, 585; Milovan Đilas, *Tito – The Story from Inside*, Harcourt, New York – London 1980, 45; također, *Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata – temelj nove Jugoslavije*, ur. Nikola Bajto, Jesenski i Turk – Srpsko narodno Vijeće, Zagreb 2023, 54-55, 70-71.

[10] L. Zafranović, *Tito*; J. B. Tito, *Govori i* č*lanci*, I, Naprijed, Zagreb 1959, 23.

[11] D. Roksandić, "Bratstvo i jedinstvo"; Marko Ristić, *Smrt fašizmu*, *sloboda narodu*, Kultura, Beograd 1946, 3-7; *Politika*, Beograd, 5. XI. 1944.

a četnički zločini s hrvatske (i muslimanske) strane. Tito je već 1941. kao jedan od prioriteta isticao "borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje" i u siječnju 1942. pokazivao to na djelu: "Mi se nismo zaustavili na držanju pozicija protiv ustaša, nego smo počeli i temeljito čistiti pozadinu od svih sumnjivih pljačkaških četničkih elemenata", a sandžačkim komunistima naređivao je da "Partija mora u središte političke akcije postaviti parolu jedinstva Muslimana i Srba u Sandžaku". Potom je poručivao pripadnicima svih triju naroda: "Imperijalistički razbojnici (misli na naciste i fašiste – op. aut.) stvoriše pakleni plan za istrebljenje naroda u Bosni i Hercegovini. Oni su vas uspjeli zavaditi među sobom da se vi sami uništavate... oni su posijali sjeme razdora i mržnje." Bile su to jednostavne, lako shvatljive rečenice koje su bile i istinite: "Podli fašistički okupator stavio je ustaškim banditima oružje u ruke da kolju vas i vaše i porodice, da pale vaše domove, našao je isto tako u srpskom narodu izdajice kojima daje oružje da kolju nedužne Muslimane i Hrvate, pa pale njihove domove."[12]

U konkretnim situacijama Tito je bio vrlo otvoren – u proljeće 1942. tražio je od Glavnog štaba Hrvatske da se "u partizanske jedinice uvlači što više Hrvata. Pazite na odnos Srba i Hrvata" te je vrlo dobro uočavao da "dok u vašim redovima ne prevladaju Hrvati, ne možete računati na potpuni upliv na hrvatske mase".[13]

Partizani s Titom na čelu bili su dobrim dijelom zaslužni što se Srbi, Hrvati i Muslimani – Bošnjaci nisu znatno jače, totalno zakrvili u bjesomučnom i neobuzdanom građanskom ratu, jer su znatan broj pripadnika svih triju naroda okupili u istu vojsku protiv zajedničkog neprijatelja – njemačkog okupatora i njegovih kvislinških satelita. Bilo je i osvetničkih partizanskih akcija paleža i ubijanja, ali znatno manje nego ustaških i četničkih i mahom su to bili ekstremni slučajevi. Milovan Đilas to je opisao jednostavnim riječima, govoreći o toplom dočeku koji su partizanskom vodstvu priredili "muslimanski i pravoslavni stanovnici" Nove Varoši (u jugozapadnoj Srbiji) – "za razliku od ustaša i četnika, mi nismo bili prijetnja nijednoj vjeri ili naciji".[14]

---

[12] J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 8, 75, 123, 124, 136; V. Dedijer, *Novi prilozi II*, 589-590; Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Bošnjačka nacionalna zajednica, Zagreb 2012, 102.

[13] J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 9, 205; opširnije, Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj, u: *Međunarodni znanstveni skup Dijalog povjesničara – istoričara (7; 2002; Beograd)*, prir. Igor Graorac, Hans-Georg Fleck, Zaklada Friedrich-Naumann, Zagreb 2003, 247-268.

[14] Milovan Djilas, *Wartime*, Harcourt Brace Jovanovich, London 1977, 124.

Ujesen 1944. već je, služeći se parolom "bratstvo i jedinstvo", Tito gledao naprijed – tvrdio je, naime, da je to "jedinstvo... zalog da ćemo uspješno savladati sve teškoće".[15] Mjesec-dva poslije, u studenome 1944., zaključio je kako su bratstvo i jedinstvo te stvaranje nove, "istinske narodne vlasti... najveće tekovine" NOB-a. U oslobođenom Zagrebu u svibnju 1945. tvrdi kako je riječ o "velikoj, svetoj stvari". U Rijeci je sljedeće godine objašnjavao kako su "novi socijalni poredak i novi društveni odnosi podloga tog bratstva i jedinstva i čine osnovu zajedničkih, jedinstvenih interesa svih onih koji naseljavaju novu Jugoslaviju, bez obzira kojoj narodnosti pripadaju". Naravno da nijedna programatska parola ne bi mogla uspjeti ako bi ostala samo na doktrinarnoj osnovi, ako ne bi imala potporu u realnosti. "Bratstvo i jedinstvo" nije bilo samo izraz državne politike, ono je trebala biti i jamstvo ravnopravnosti svakog čovjeka i građanina.[16]

To se potvrđivalo na mnogo načina – kad je Druga armija u proljeće 1945. krenula u završne operacije u Hrvatskoj, njezin propagandni odjel izdao je džepnu knjižicu *Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata temelj nove Jugoslavije* u kojoj je objavljeno osam tekstova Slovenca Borisa Ziherla, hrvatskog Srbina Bogdana Oreščanina i srpskog Židova Moše Pijade. U uvodu knjižice stoji da je "bratstvo i jedinstvo najveličanstvenija tekovina naše svete borbe izgrađeno na krvi i kostima najboljih sinova, bez kojeg ne bi nikada bilo ni pobeda, ni slobode ni sreće našim narodima".[17]

Poslijeratna upotreba

Iščitavanjem tih tekstova postaje jasna snaga te parole. Tako je stvorena i opća atmosfera u kojoj je Savezna skupština samo koji tjedan kasnije izglasala zakon "O zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora" u kojem stoji da "svako ograničenje prava kao i svako davanje povlastica i privilegije građanima demokratske federativne Jugoslavije u zavisnosti od njihove nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, kažnjivo je kao krivična radnja kojom se ide na to da se naruši načelo ravnopravnosti građana i naroda i

[15] J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 24, 178.

[16] Ibid., t. 7, 42; t. 19, 185; Titova riječ u Istri i Primorju, u: *Dometi*, izv. svezak, prir. Antun Giron, Rijeka 1980, 7; Zdenko Pleše, Tito u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1946–1979, *Dometi: književnost, kultura, društvena pitanja*, god. 13, izv. sv., 1980, 53; J. B. Tito, *Govori i* članci, 230; Josip Broz Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije II*, knj. I, Kultura, Beograd 1948, 11; V. Dedijer, *Novi prilozi II*, 585; D. Roksandić, "Bratstvo i jedinstvo".

[17] Nikola Bajto, Najveličanstvenija tekovina naše svete borbe, u: *Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata – temelj nove Jugoslavije*, ur. Nikola Bajto, Jesenski i Turk – Srpsko narodno Vijeće, Zagreb 2023, 49-69.

bratstva i jedinstva naroda demokratske federativne Jugoslavije kao osnovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe".[18] Tako su bratstvo i jedinstvo postali i zakonske kategorije.

U narednim godinama Tito je bio taj koji je najviše govorio o bratstvu i jedinstvu. Ne samo zato što je bio autor te parole i njezin najdosljedniji pronositelj nego i stoga što je on, za razliku od većih njegovih suradnika u to doba koji su percipirani kao oni koji dolaze iz određene republike ili nacionalne zajednice, bio percipiran kao nadnacionalni ili nadrepublički djelitelj pravde.

Stoga je tu parolu nebrojeno puta ponavljao i obrazlagao: "To je najveća tekovina koju naši narodi nikad ne mogu zaboraviti. Mi smo slistili u prah i pepeo onu mržnju, onaj šovinizam koji su sijali vjekovima među našim narodima razni antinarodni elementi, to jest oni kojima je to odgovaralo." U srpnju 1945. ističe: "Mi ćemo se boriti svim sredstvima protiv svih pojava šovinizma. Nećemo ga dozvoliti", te zaključuje: "Bratstvo i jedinstvo je preduslov za jednu snažnu Jugoslaviju." Za njega je "bratstvo i jedinstvo" bilo čelični temelj novostvorene države, a zapravo "retorička figura" kojom je izražavao nadmoć svoje politike. Narodnooslobodilačka borba, s ključnim Titovim udjelom u njezinoj izgradnji, bila je osnova za izgradnju zajedničkog poslijeratnog jugoslavenskog identiteta, zasnovanog, u najširem smislu riječi, na antifašizmu i "bratstvu i jedinstvu".[19]

Iz "bratstva i jedinstva" Tito je izvodio i varijante, a onda i druge parole: primjerice, da su se jugoslavenski narodi ujedinili u "nerazrušiv savez", kao i da komunisti "moraju biti ona spona koja će sačinjavati to bratstvo i jedinstvo".[20]

Tito je "bratstvo i jedinstvo" čak pokušao izvoziti u inozemstvo, jer se 1946. u Bratislavi obratio "braći Slovacima" sugestijom da čuvaju "bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga, jer je to jedina garancija slobode slavenskih naroda".[21]

Tito je poslije, u nedostatku novih ideja, često ponavljao parolu "bratstvo i jedinstvo", u brojnim varijantama: "Želim da Vam stavim na srce: čuvajte bratstvo i jedinstvo... da bismo svi živeli zajedno, moramo biti jedinstveni",

[18] *Jugoslovenski federalizam*, knj. 1, 184-185.

[19] Todor Kuljić, *Tito: sociološko-istorijska studija*, 2. izd., Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", Zrenjanin 2005, 137; vidi i Wolfgang Höpken, History Education and Yugoslav (Dis-Integration), u: Ől *ins Feuer? Schulbücher*, *ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*, ur. Wolfgang Höpken, Robert Maier, Hahn, Hannover 1996, 101-111.

[20] J. B. Tito, *Sabrana djela*, t. 23, 51; J. Broz, *Autobiografska kazivanja II*, 9.

[21] Milan Sovilj, Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost 1945–1948. godine, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd 1995, 491.

"samo bratstvo i jedinstvo može osigurati suživot, slobodno izražavanje svakog naroda i gospodarski napredak za sve". Čak su i njegovi vrlo lojalni suradnici, poput Marka Vrhunca, izražavajući se eufemizmima, zaključivali kako je "naglašavanje važnosti bratstva i jedinstva" bio njegov "poznati stil".[22]

Snaga parole "bratstvo i jedinstvo" počela se gubiti s prvim javno izraženim sumnjama u tu snagu. Bilo je to, očito, potkraj šezdesetih godina.

Studentske demonstracije 1968. bile su prvi javni pokazatelj da unutarnji razvoj u Jugoslaviji pati od dubljih nelogičnosti – pobunila se u socijalizmu odgojena generacija, očito zasićena razlikom između retorike i realnosti. Ta generacija jugoslavensku socijalističku državu više nije promatrala kao vrijednost po sebi, nego samo kao više ili manje prikladan okvir za ostvarenje drukčije postavljenih interesa – "ideologija vladajuće elite više nije mogla zadovoljiti ni vlastitu djecu".[23] Bila je to generacija s kojom Tito više nije mogao ostvariti ni približno sličan stupanj razumijevanja kakav je uspostavio sa starijim generacijama.

Propitkivanje funkcionalnosti jugoslavenskog socijalizma u narednim godinama postajalo je sve intenzivnije i sve javnije. U tom propitkivanju i prvotna snaga parole "bratstvo i jedinstvo" je nestajala, a ona sama postupno je gubila sjaj.

Shvaćajući to, protokom godina, Tito je počeo koristiti i termin "kohezija" ("na prvom mjestu je da sve više jača kohezija svih naroda i narodnosti naše zemlje"), ali je "bratstvo i jedinstvo" spominjao do kraja života, i u vrijeme

[22] *Politika*, Beograd, 7. V. 1972; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – Ishod rascepa 1971–1972*, II. izd., University Press, Sarajevo 2018, 393; Marko Vrhunec, Šest godina s Titom (1967–1973), *Pogled s vrha i izbliza*, Nakladni zavod Globus – Adamić, Zagreb – Rijeka 2001, 277, 311.

[23] *Politika*, Beograd, 8, 10. i 11. VI. 1968; Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza*, *Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb 2006, 66; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999, 519-522; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918 – 1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb 2004, 152-153; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji (1945. – 1991.) – od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb 2006, 372-375; Ivan Supek, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb 1992, 165-167; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, III. izd., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 2001, 100-106; Stevan K. Pavlowitch, *Tito*, *Yugoslavia's Great Dictator*, *Reassessment*, Hurst, London 1992, 72; Stipe Tonković, Kako se živjelo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj – životni standard, u: *Titovo doba*, *Hrvatska prije*, *za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb 2008, 434; Zvonimir Despot, *Tito*, *tajne vladara*, *Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb 2009, 146-155; Predrag J. Marković, Titova komunikaciona strategija kao politički činilac, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd 2011, 663-669; Marko Špadijer, *Vladimir Popović Španac, 1914–1972, biografska priča i sjećanja savremenika*, Matica crnogorska, Cetinje – Zagreb 2012, 290-291; M. Vrhunec, Šest godina s Titom, 171.

kad se, mnogima je to postalo jasno, radilo o pukoj frazi. U jednom od posljednjih govora, u studenome 1979. godine, u četiri uzastopne rečenice upotrijebio ju je četiri puta.[24]

Poslije Titove smrti, u osamdesetima, parola "bratstvo i jedinstvo" gotovo se više nije ni spominjala. U nekim ju je situacijama zamijenio termin "zajedništvo".

Dakle, parola "bratstvo i jedinstvo" izgubila je snagu onda kad se razvojem demokratskih odnosa više nije moglo silom nametati jedinstven stav, ali se pokazalo koliko je važan onaj dio te parole koji sugerira da svi sudionici u političkom procesu moraju biti svjesni da je nekakav kompromis nužno potreban i da su u tom pogledu itekako odgovorni.

Korišteni izvori, tisak i literatura

Izvori

Broz, Josip Tito (1948) *Izgradnja nove Jugoslavije II*, knj. I, Kultura, Beograd.
Broz, Josip Tito (1942) Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlu narodnooslobodilačke borbe, *Proleter*, br. 16, prosinac 1942.
Broz, Josip Tito (1959) *Govori i članci*, I, Naprijed, Zagreb.
Broz, Josip Tito (1979) *Sabrana djela*, Komunist – Bigz – Naprijed, Beograd – Zagreb.
Broz, Josip (1982) *Autobiografska kazivanja II*, Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju – Partizanska knjiga – Obod – Naša knjiga – Partizanska knjiga, Beograd – Cetinje – Skopje – Ljubljana.
Matković, Hrvoje (2006) *Na vrelima hrvatske povijesti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
Titova riječ u Istri i Primorju, u: *Dometi*, izv. svezak, prir. Antun Giron, Rijeka 1980, 7-9.

Tisak

Borba, Beograd
Politika, Beograd

Literatura

Bajto, Nikola (2023) Najveličanstvenija tekovina naše svete borbe, u: *Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata – temelj nove Jugoslavije*, ur. Nikola Bajto, Jesenski i Turk – Srpsko narodno Vijeće, Zagreb, 49-69.
Bećirović, Denis (2012) *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945–1953)*, Bošnjačka nacionalna zajednica, Zagreb.
Bilandžić, Dušan (1999) *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.

[24] *Borba*, Beograd, 15. XI. 1979.

Bilandžić, Dušan (2006) *Povijest izbliza*, *Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb.
Biondich, Mark (2011) *The Balkans: Revolution*, *War*, *and Political Violence since 1878*, Oxford University Press, Oxford.
Bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata – temelj nove Jugoslavije, ur. Nikola Bajto, Jesenski i Turk – Srpsko narodno Vijeće, Zagreb 2023.
Dedijer, V. (1981) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd.
Dedijer, Vladimir (1981) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 2, Liburnija – Mladost, Rijeka – Zagreb.
Despot, Zvonimir (2009) *Tito*, *tajne vladara*, *Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb.
Đilas, Milovan (1980) *Tito – The Story from Inside*, Harcourt, New York – London.
Djilas, Milovan (1977) *Wartime*, Harcourt Brace Jovanovich, London.
Džaja, Srećko M. (2004) *Politička realnost jugoslavenstva (1918 – 1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb.
Goldstein Ivo; Goldstein, Slavko (2003) Srbi i Hrvati u Narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj, u: *Međunarodni znanstveni skup Dijalog povjesničara – istoričara (7; 2002; Beograd)*, prir. Igor Graorac, Hans-Georg Fleck, Zaklada Friedrich-Naumann, Zagreb, 247-268.
Goldstein, Ivo; Goldstein, Slavko (2015) *Tito*, Profil knjiga, Zagreb.
Goldstein, Ivo (2008) *Hrvatska 1918–2008.*, Znanje, Zagreb.
Höpken, Wolfgang (1996) History Education and Yugoslav (Dis-Integration), u: Ől *ins Feuer? Schulbücher*, *ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*, ur. Wolfgang Höpken, Robert Maier, Hahn, Hannover, 101-111.
Jugoslovenski federalizam; Ideje i stvarnost, *tematska zbirka dokumenata*, ur. Branko Petranović, Momčilo Zečević, knj. 1, Prosveta, Beograd 1987.
Kuljić, Todor (2005) *Tito: sociološko-istorijska studija*, 2. izd., Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", Zrenjanin.
Malcolm, Noel (1995) *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erasmus Gilda – Novi Liber – Dani, Zagreb – Sarajevo.
Marković, Predrag J. (2011) Titova komunikaciona strategija kao politički činilac, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd, 663-669.
Pavlowitch, Stevan K. (1993) *Tito*, *Yugoslavia's Great Dictator*, *Reassessment*, Hurst, London.
Pleše, Zdenko (1980) Tito u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1946–1979, *Dometi: književnost, kultura, društvena pitanja*, god. 13, izv. sv., 49-58.
Radelić, Zdenko (2006) *Hrvatska u Jugoslaviji (1945. – 1991.) – od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb.
Ristić, Marko (1946) *Smrt fašizmu*, *sloboda narodu*, Kultura, Beograd.
Roksandić, Drago (1995) "Bratstvo i jedinstvo" u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919–1945, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd, 28-42.
Sovilj, Milan (1995) Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost 1945–1948. godine, u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv Jugoslavije, Beograd, 489-497.
Perović, Latinka (2018) *Zatvaranje kruga – Ishod rascepa 1971–1972*, II. izd., University Press, Sarajevo.

Špadijer, Marko (2012) *Vladimir Popović Španac, 1914–1972, biografska priča i sjećanja savremenika*, Matica crnogorska, Cetinje – Zagreb.
Supek, Ivan (1992) *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb.
Tito – viđenja i tumačenja, zbornik radova, ur. O. Manojlović Pintar, Beograd 2011.
Tonković, Stipe (2008) Kako se živjelo u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj – životni standard, u: *Titovo doba*, *Hrvatska prije*, *za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb, 415-456.
Tripalo, Miko (2001) *Hrvatsko proljeće*, III. izd., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
Vrhunec, Marko (2001) Šest godina s Titom (1967–1973), *Pogled s vrha i izbliza*, Nakladni zavod Globus – Adamić, Zagreb – Rijeka.
Zafranović, Lordan (2011) *Tito – Posljednji svjedoci testamenta*, dokumentarna serija, Kino dokument za HRT, Zagreb.

Brotherhood and Unity - the Foundation of Socialist Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina

Abstract: What made People's Liberation Movement (Narodnooslobodilački pokret – NOP) so successful, vital, what gave it life force already in the first months of its existence, and, finally, what gave it the energy to turn into a political movement that will build a new Yugoslavia, a new society, after liberation? That new, socialist Yugoslavia, regardless of all the flaws, misconceptions, deviations, mistakes, was, without any doubt, incomparably more successful than all the concepts that were offered and implemented in the areas of the former Yugoslavia before or after it.
Many things gave it life force, starting from the ideological and political base, which Josip Broz Tito often knew how to summarize in a few simple words. One of those key slogans was "Brotherhood and unity".
The author analyzes the origin, meaning and evolution of that slogan, as well as the idea of federalism, which was compatible with the slogan of brotherhood and unity, that is, it logically relied on it.

Keywords: Brotherhood and unity, socialistic Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2024.213.04

Istorijski izazovi u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine tokom XX i početkom XXI stoljeća

Mirko Pejanović[*]

Sažetak: U istraživačkom radu pod naslovom "Istorijski izazovi u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine tokom XX i početkom XXI stoljeća" elaboriraju se glavni društvenoistorijski procesi u kojima je oblikovana državnost Bosne i Hercegovine kao federalne državne jedinice unutar Demokratske federativne Jugoslavije u vremenu Drugog svjetskog rata.
Državnost Bosne i Hercegovine, oblikovana na ideji ZAVNOBiH-a, uspostavljena je odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine.
Bosna i Hercegovina je tokom Drugog svjetskog rata bila vojno i političko središte Narodnooslobodilačkog i antifašističkog pokreta u Jugoslaviji. Unutar tog pokreta, u kome su stanovnici Bosne i Hercegovine imali masovno učešće, pobijedila je ideja zbratimljenosti naroda koji vjekovima žive zajedno u Bosni i Hercegovini. Odlukama Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a Bosna i Hercegovina je na ideji ravnopravnosti građana i naroda postala model izgradnje multietničke države.
Demokratske i antifašističke snagu su, u Drugom svjetskom ratu, riješile izazov uspostave državnosti Bosne i Hercegovine. U decenijama koje su uslijedile od 1945. do 1990. godine Bosna i Hercegovina je pronašla odgovor za rješavanje izazova za prevazilaženje ekonomske i kulturne zaostalosti u jedinstvu društvenih snaga i državnih institucija. Republika Bosna i Hercegovina zabilježila je civilizacijski iskorak u svom socijalnom i kulturnom razvoju u vremenu 1965–1989. god.
Potkraj XX stoljeća, zapravo početkom 90-ih godina, Bosna i Hercegovina se našla pred izazovom za svoju opstojnost u procesu disolucije Jugoslovenske federacije, kao i vojne agresije Miloševićevog režima da cijelu Bosnu i Hercegovinu uvuče u projekt Velike Srbije. Demokratske snage su pronašle rješenje za provođenje referenduma građana za suvereni i nezavisni državnopravni status Bosne i Hercegovine i odbranu njenog integriteta i istorijskog multietničkog bića.
Istorijski izazov integracije Bosne i Hercegovine u euroatlantske institucije Bosna i Hercegovina, iako usporeno, rješava uz angažovanje i pomoć Evropske unije i međunarodne zajednice.
Sa dobijanjem članstva Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, što će uslijediti do kraja treće i početkom četvrte decenije XXI stoljeća, Bosna i Hercegovina će postati stabilna demokratska i ekonomski prosperitetna evropska država.

Ključne riječi: Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Republika Bosna i Hercegovina, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Evropska unija, Ujedinjene nacije, NATO savez, Sjedinjene Američke Države

[*] Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, mpejanovic@anubih.ba.

Prelomni period u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću

Postoji više prelomnih perioda u kojima je Bosna i Hercegovina imala istorijske izazove za uspostavu i razvoj svoje državnosti u XX i XXI stoljeću.

Prvi prelomni period nastaje u vremenu Drugog svjetskog rata. On se javlja u obnovi i uspostavi državnosti Bosne i Hercegovine. Istorijski preokret se postiže na ideji ZAVNOBiH-a. Zapravo istorijsko ovaploćenje ideje ZAVNOBiH-a odvija se u održavanju Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. U vremenu od 1943. do 1945. godine održano je Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a 1943. godine u Mrkonjić-Gradu, zatim Drugo 1944. godine u Sanskom Mostu i Treće 1945. godine u Sarajevu.

Na Prvom zasjedanju 25. novembra 1943. godine 247 delegata ZAVNOBiH-a izabranih iz svih regija i svih naroda Bosne i Hercegovine donose, u punom jedinstvu, istorijsku odluku da Bosna i Hercegovina dobije status federalne državne jedinice ravnopravne Srbiji i Hrvatskoj unutar Demokratske federativne Jugoslavije. Sporenja oko statusa Bosne i Hercegovine da bude pokrajina ili federalna državna jedinica u komisiji za pripremu odluke za konstituisanje Demokratske Jugoslavije na federativnom principu riješena su tako što je Josip Broz Tito, u ulozi vrhovnog komandanta partizanskih snaga i vođe Narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta, podržao prijedloge rukovodstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na razgovoru u Jajcu, nekoliko dana pred održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, zakazanog za 25. novembar 1943. godine.[1] Tito je svojim stavom definisao istorijsko određenje državnog statusa Bosne i Hercegovine u novoj Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji.

To određenje sadrži ove aspekte: narodi Bosne i Hercegovine su uzeli masovno učešće u Narodnooslobodilačkoj borbi. U toj borbi su dali velike žrtve. Svojom borbom su izvojevali pravo da imaju federalnu državnu jedinicu (republiku), ravnopravnu Srbiji i Hrvatskoj.[2]

---

[1] Komisiju za pripremu odluke o konstituisanju Demokratske Jugoslavije na federativnom principu činili su članovi Centralnog komiteta KPJ: Milovan Đilas, Moša Pijade i Sreten Žujović. Na razgovoru sa rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Jajcu, tokom novembra 1943. godine, Komisija je zagovarala stajalište da Bosna i Hercegovina može biti samo pokrajina zbog svog višenacionalnog sastava. Vidi šire: Avdo Humo, Diskusija u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943), materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, Rad, Beograd, 579.

[2] U Titovom određenju državnosti Bosne i Hercegovine kao jedne od šest republika Jugoslovenske federacije pronašlo se istorijsko rješenje za pitanje čija je Bosna i Hercegovina. Ona je domovina i državna jedinica u kojoj žive njeni ravnopravni narodi: bošnjački (tada muslimanski), srpski i hrvatski

Sa idejom ZAVNOBiH-a pronađen je model političke organizacije multietničkog bosanskohercegovačkog društva. Postoji viševjekovni istorijski kontinuitet zajedničkog življenja naroda izmiješanog na cijelom prostoru. Svoj državni život bosanskohercegovački građani, uzeti kao demos, organizuju na principu ravnopravnosti naroda u smislu razvoja nacionalnog i kulturnog identiteta svakog naroda pojedinačno i svih zajedno. Na ovoj osnovi je oblikovana institucionalna državnost Bosne i Hercegovine na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1944. godine.

Ustavnopolitička osnova državnog ustrojstva Bosne i Hercegovine definisana je u posebnom dokumentu Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a 1944. godine pod nazivom: "Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine". Među prvim odrednicama ove deklaracije je pravo građana na nacionalnu ravnopravnost. Ta odrednica glasi: "Zemaljsko antifašističko vijeće Bosne i Hercegovine zajamčuje ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina."[3]

Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a u slobodnom Sarajevu 26, 27. i 28. aprila 1945. godine ZAVNOBiH prerasta u Narodnu skupštinu koja donosi Zakon o narodnoj vladi. Izborom Prve narodne vlade na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a zaokružuje se državna organizacija Bosne i Hercegovine na ideji ZAVNOBiH-a. Naredne 1946. godine uslijediće izbor Ustavotvorne skupštine koja će u decembru mjesecu 1946. godine donijeti Prvi ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Ovim ustavom Bosna i Hercegovina je definisana kao "narodna država republikanskog oblika".[4]

U godinama društvenog razvoja nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina ima izazov prevladavanja ekonomske i kulturne zaostalosti u odnosu na razvijene jugoslovenske republike Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju.

narod. U vremenu pred Drugi svjetski rat Tito je imao stanovište: "Bosna je jedno zbog vjekovnog zajedničkog života bez obzira na vjeru." Vidi: Ivo Goldstein, Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova*, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo 2019.

[3] Vidi: Deklaracija Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, Sanski Most 1. jula 1944. godine, u: Omer Ibrahimagić, Suad Kurtćehajić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine 2, Hrestomatija*, Magistrat, Sarajevo 1999, 240-241.

[4] Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine je odredio da suverena prava Bosne i Hercegovine nisu prenosiva na FNRJ. Narodna Republika Bosna i Hercegovina je imala svoju državnu teritoriju, koja se nije mogla mijenjati bez njenog pristanka. Narod je svoju volju izražavao putem slobodno izabranih predstavnika. Vidi šire: Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, četvrto izdanje, University Press, Sarajevo 2014, 372.

Nepismenost je dostizala 70% stanovništva. Nije postojao univerzitet. U strukturi privrede bila je dominantna bazna industrija: rudarstvo, metalurgija i eksploatacija šumskih bogatstava.

Preokret u društvenom, ekonomskom i socijalnom razvoju odvija se od polovine 60-ih do kraja 80-ih godina XX stoljeća. Taj preokret se ispoljava u više društvenih reformi: demokratizacija društvenih odnosa, priznanje nacionalne posebnosti muslimanskog stanovništva, promjena strukture privrede iz bazne u prerađivačku industriju i kulturni preporod obuhvatom sve djece osnovnim obrazovanjem te uspostavom srednjoškolskih centara u svim opštinama Bosne i Hercegovine. Univerzitet u Sarajevu je formiran 1949. godine a početkom 70-ih godina formirani su univerziteti u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru. U sferi kulturnog preporoda osnovana je Akademija nauka i umjetnosti, više istraživačko-naučnih instituta i Radio-televizija Bosne i Hercegovine. Vrijeme od 60-ih do kraja 80-ih godina XX stoljeća akademik Dušan Bilandžić, određuje kao zlatno razdoblje u društvenom razvoju Republike Bosne i Hercegovine. U tom dobu Bosna i Hercegovina je dostigla milion zaposlenih stanovnika u industriji i društvenim djelatnostima i potpuni obuhvat djece osnovnim obrazovanjem te ravnomjeran razvoj regija.[5]

Poseban istorijski izazov u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine dolazi u vremenu krize opstojnosti Jugoslovenske federacije i pluralizacije bosanskohercegovačkog društva. Bitno je potcrtati da je politička pluralizacija bosanskohercegovačkog društva provedena mirno, osnivanjem više stranaka i izvođenjem prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Na Parlamentarnim izborima 1990. godine apsolutnu pobjedu sa 84% poslaničkih mandata u Skupštini Bosne i Hercegovine osvajaju etničke stranke: Stranka demokratske akcije, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine i Srpska demokratska stranka.[6] Pred višestranačku skupštinu Republike Bosne i Hercegovine došao je izazov krajem 1991. i početkom 1992. godine za definisanje političke budućnosti Bosne i Hercegovine u procesu disolucije SFRJ.

Rješenje se pronalazi donošenjem odluke o provođenju referenduma građana o suverenom i nezavisnom državnopravnom statusu Bosne i Hercegovine.[7]

---

[5] Vidi: Dušan Bilandžić, Zlatno doba Bosne i Hercegovine, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2003*, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo, 42-46.

[6] Vidi: *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*, ur. Danica Fink Hafner, Mirko Pejanović, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV – Fakultet političkih nauka, Ljubljana – Sarajevo 2006.

[7] Referendum građana je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Na referendum je izašlo 64% građana upisanih u državni birački spisak Bosne i Hercegovine. Za referendumsko pitanje se pozitivno

Na temelju rezultata referenduma građana uslijedilo je međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. Zemlje članice Evropske zajednice Bosni i Hercegovini dodjeljuju međunarodno priznanje 6. aprila 1992. godine. Potom je 8. aprila 1992. godine uslijedilo međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine od Sjedinjenih Američkih Država, da bi Bosna i Hercegovina do novembra mjeseca 1992. godine dobila priznanje od 76 država iz cijelog svijeta.[8]

Postizanjem suverenog i nezavisnog državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine označen je preokret u istorijskom razvoju državnosti Bosne i Hercegovine. Od dobivanja međunarodnog priznanja 1992. godine Bosna i Hercegovina egzistira kao suverena i nezavisna država. U istom vremenu kada Evropska unija i države sa svih kontinenata daju međunarodno priznanje Bosni i Hercegovini uslijedila je vojna agresija Miloševićevog režima na Bosnu i Hercegovinu. Milošević je prisvojio Jugoslovensku narodnu armiju i njene vojne potencijale usmjerio na opsadu Sarajeva i stavljanje pod kontrolu 70% teritorije Bosne i Hercegovine. Sve je to poduzeto sa ciljem da cijela Bosna i Hercegovina ili njen najveći dio bude u sastavu Savezne republike Jugoslavije, koja je u suštini značila ostvarivanje plana Velike Srbije.[9]

Ovo je bio težak izazov za opstojnost već međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine. Rješenje za ovakav izazov uslijedilo je odlukama Ratnog multietničkog predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Nakon što je popunjeno početkom juna 1992. godine, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je usvojilo Platformu o radu Predsjedništva u uslovima rata.[10] Na osnovu Platforme kao programsko-političkog dokumenta formirana

izjasnilo 99% građana koji su izašli na referendum. Vidi: Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991–1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, 79.

[8] Zemlje članice Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija i najveće zemlje svijeta kao što su Brazil, Indija, Pakistan i Australija donijele su svoje odluke o priznanju Bosne i Hercegovine. U aprilu i maju 1992. godine na osnovu preporuka Vijeća sigurnosti Skupština Organizacije Ujedinjenih nacija donosi 22. maja 1992. godine odluku o prijemu Bosne i Hercegovine u Ujedinjene nacije. Vidi šire: Mirko Pejanović, Sticanje suverenog i nezavisnog državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine predstavlja istorijski preokret na kraju dvadesetog stoljeća, *Dijalog, časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1–2, ANUBiH, Sarajevo, 9-23.

[9] K. A. Nilsen citira dijelove govora Slobodana Miloševića iz 1991. godine: "Što se tiče srpskog naroda on želi živjeti u jednoj državi…" Potom Nilson konstatuje: "Okupljanje svih Srba u jednu državu bila je Miloševićeva i srbijanska zvanično usvojena politika…" Vidi: Kjell Arild Nilsen, *Milošević u ratu i u Hagu, dokumentacija*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i genocida i međunarodnog prava UNSA, Sarajevo 2013, 258.

[10] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine popunjeno je 1. juna 1992. godine članovima iz srpskog naroda: dr. Nenadom Kecmanovićem i dr. Mirkom Pejanovićem. Oni su po broju glasova bili sljedeći na listi za Predsjedništvo na izborima 1990. godine. Poslije ostavke u Predsjedništvu prof. Nikole Koljevića i prof. Biljane Plavšić, na upražnjena mjesta po tadašnjem izbornom zakonodavstvu

je Armija Republike Bosne i Hercegovine i izvršena mobilizacija građana za odbranu suvereniteta i integriteta države Bosne i Hercegovine.

Uz organizaciju otpora i odbrane Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je, u okviru međunarodne zajednice, učestvovalo u pregovorima za postizanje mirovnog političkog rješenja rata u Bosni i Hercegovini. U toku 1994. i početkom 1995. godine vodeće svjetske sile, u okviru Kontaktne grupe,[11] postižu konsenzus o mirovnom planu za Bosnu i Hercegovinu. Pod liderstvom Sjedinjenih Američkih Država potpisuje se, u novembru mjesecu 1995. godine, Dejtonski mirovni sporazum. Ovim sporazumom je uspostavljen mir u Bosni i Hercegovini. Za implementaciju mira ovlaštena je međunarodna zajednica putem visokog predstavnika međunarodne zajednice. Za vojni aspekt uspostave mira u Bosni i Hercegovini ovlašten je odlukom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija NATO savez.[12] Na ovaj način je postignuta puna internacionalizacija izgradnje mira i institucija države Bosne i Hercegovine. Sa Dejtonskim mirovnim sporazumom država Bosna i Hercegovina postiže preokret u očuvanju svog integriteta i međunarodnopravnog subjektiviteta.

Novo doba u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine nastaje u vremenu provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma u prvoj, drugoj i trećoj deceniji dvadesetprvog stoljeća. To novo doba je označeno kao istorijski projekat, koji se ogleda u vidu integracije države Bosne i Hercegovine u euroatlantske institucije: Vijeće Evrope, Evropsku uniju i NATO savez. Bosna i Hercegovina je postala članica Vijeća Evrope 2002. godine. U procesu integracije u NATO savez država Bosna i Hercegovina ima program saradnje koji vodi ka članstvu Bosne i Hercegovine u NATO savez.

I pored zastoja u odvijanju procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju u vremenu od 2008. do 2016. godine, preokret nastaje sa britansko-njemačkom inicijativom. Taj preokret je učvršćen nakon promjena u geopolitičkim kretanjima u Evropi i svijetu. Zapravo, uslijed invazije Ruske federacije na Ukrajinu u februaru 2022. godine javila se opasnost uvećanja uticaja Ruske federacije na društveni razvoj Bosne i Hercegovine.

---

izabrani su Kecmanović i Pejanović. Kecmanovića je nakon odlaska u Beograd potkraj avgusta 1992. godine zamijenila profesorica Tanja Ljujić-Mijatović. Vidi šire: Mirko Pejanović, *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću, studije, članci, intervjui*, University Press, Sarajevo 2021, 140.

[11] Kontaktnu grupu su činile: SAD, Ruska federacija, Velika Britanija, Francuska i Savezna Republika Njemačka.

[12] Mirovne vojne snage su odlukom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija imenovane kao snage pod kontrolom NATO saveza proširene vojnim snagama većeg broja zemalja svijeta. Ove snage su dobile ovlaštenja da obustave sve vojne aktivnosti na terenu, uspostave mir i slobodu kretanja civilnog stanovništva. Vidi šire: Dejtonski mirovni sporazum – preokret u istorijskoj opstojnosti Bosne i Hercegovine, u: M. Pejanović, *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću*, 161.

Zbog geopolitičkih razloga institucije Evropske unije su dodijelile Bosni i Hercegovini status kandidata za članstvo u decembru 2023. godine a u martu 2024. godine Evropsko vijeće donosi odluku o otvaranju pregovora za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.[13] Približavanjem države Bosne i Hercegovine članstvu u Evropskoj uniji preuzima se evropska pravna stečevina i postaje sastavni dio zakonodavstva države Bosne i Hercegovine. U tom historijskom procesu država Bosna i Hercegovina gradi svoje demokratske kapacitete i postaje pravna i prosperitetna državna zajednica.

Istorijske, kulturološke i geopolitičke pretpostavke za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju

Uvodni istorijski pristup

Bosna i Hercegovina je geografski prostor koji ima svoje kulturološke specifičnosti. Prostorom Bosne i Hercegovine upravljalo je Rimsko carstvo prije doseljavanja Slavena u jugoistočnu Evropu. Rimsko carstvo je kroz Bosnu i Hercegovinu izgradilo ceste koje su od gradova na Jadranskom moru vodile do Panonije.

Na prostor Bosne i Hercegovine Slaveni doseljavaju u sedmom stoljeću. Od devetog pa sve do petnaestog stoljeća Bosna i Hercegovina uspostavlja svoju državnost. Kao zasebna državna cjelina, Bosna i Hercegovina je dostigla visok stepen samostalnosti u vremenu svoje srednjovjekovne egzistencije. U vrijeme vladavine kralja Tvrtka I Kotromanića 1377–1391. godine Bosna je imala ekonomske i diplomatske međudržavne odnose sa tadašnjim državama u Evropi. Ekonomski odnosi su posebno bili razvijeni sa Dubrovačkom republikom.

Nakon prodora Otomanskog carstva na prostor Balkana, Bosna je izgubila svoju državnu samostalnost kada je posljednji kralj Bosne Stjepan I Tomašević pogubljen u Jajcu 1463. godine.

Pod Otomanskom upravom Bosna je egzistirala kao zasebna teritorijalno-upravna cjelina preko četiri stoljeća. U vremenu uprave Otomanskog carstva nad Bosnom formirala se nova vjersko-etnička struktura. Dio stanovništva Bosne je u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću prešao na islamsku vjeroispovijest. Time je Bosna u svojoj istorijskoj i kulturološkoj opstojnosti postala

[13] Odluka o otvaranju pregovora za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju Evropsko vijeće je donijelo 21. marta 2024. godine. Vidi šire: *Oslobođenje*, 22. mart 2024. godine.

specifična multikonfesionalna i multietnička zajednica u kojoj na istom prostoru egzistiraju, u toleranciji, tri vjerske skupine: katolička, pravoslavna i muslimanska. Vjerske zajednice će u okviru svog istorijskog razvoja postati osnova za oblikovanje etničkog identiteta: katolika, pravoslavaca i muslimana tokom devetnaestog i dvadesetog stoljeća.

Bosna je tokom otomanske vladavine imala status posebne provincije u obliku pašaluka ili ejaleta. Njena teritorijalna cjelina se od postizanja Karlovačkog mira 1699. godine održala do Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je upravu nad Bosnom dobila Austro-Ugarska carevina (od tada po odlukama Berlinskog kongresa Bosna dobija novi naziv: Bosna i Hercegovina).

Austro-Ugarsko carstvo kao velika i razvijena evropska država uvodi u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća brojne reforme u Bosni i Hercegovini. Sa austrougarskom upravom započinje modernizacija Bosne i Hercegovine u svim poljima društvenog razvoja. Započela je industrijalizacija, zatim razvoj željezničkog saobraćaja i modernog obrazovanja. Sarajevo je, kao zemaljski centar, dobilo gradsku upravu, a izgrađena je i gradska Vijećnica, koja će postati simbol evropeizacije Bosne i Hercegovine u vremenu austrougarske uprave.

Na kraju Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina će sa Hrvatskom i Slovenijom biti osnivač Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Nakon Šestojanuarske diktature 1929. godine Kraljevina Jugoslavija je podijeljena na devet banovina. Ovom podjelom Bosna i Hercegovina je izgubila svoju teritorijalno-upravnu cjelovitost.

U vremenu poslije Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je u okviru socijalističke federativne Jugoslavije od 1945. do 1990. godine imala svoju republičku samostalnost i državnost. Tokom tog vremena Bosna i Hercegovina je zabilježila ekonomski i kulturni napredak. Dostigla je preko četiri miliona stanovnika i milion zaposlenih državljana. Privreda Bosne i Hercegovine je imala ekonomsku razmjenu sa zemljama Evropske unije. Više desetina hiljada bosanskohercegovačkih građana je bilo zaposleno u evropskim zemljama, a najviše u Njemačkoj.

Od sticanja svoje suverenosti i nezavisnosti 1992. godine Bosna i Hercegovina uspostavlja stratešku orijentaciju da postane članica Evropske unije i NATO saveza. Geopolitički okvir za euroatlantske integracije stvoren je Dejtonskim mirovnim sporazumom 1995. godine.

U odvijanju procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju veoma su bitne istorijske, kulturološke, geopolitičke i institucionalne pretpostavke za ubrzanje ove integracije.

Višedecenijska istraživanja evropskih integracija dovela su do oblikovanja spoznaje o više pretpostavki za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Te pretpostavke se iskazuju kao:

– istorijske pretpostavke,
– kulturološke pretpostavke,
– geopolitičke pretpostavke,
– ustavno-zakonske i institucionalne pretpostavke.[14]

Istorijske pretpostavke

Istorijske pretpostavke su sadržane u viševjekovnoj opstojnosti Bosne, a potom u imenu Bosne i Hercegovine od Berlinskog kongresa 1878. godine, na prostoru Evrope. Svi istorijski procesi na širem evropskom prostoru zahvatali su i Bosnu i Hercegovinu. Kad se Rimsko carstvo širilo prema istoku Evrope, u svoju cjelinu uključilo je prostor Bosne i Hercegovine. Kad je Bosna šest stoljeća egzistirala kao srednjovjekovna samostalna evropska država, imala je privrednu i kulturnu saradnju sa susjednim i drugim evropskim državama. Izvjesnu udaljenost od evropskih procesa Bosna i Hercegovina ima u vremenu potčinjenosti Osmanskom carstvu.

Preuzimanjem uprave nad Bosnom i Hercegovinom od strane Austro-Ugarske monarhije 1878. godine Bosna i Hercegovina postaje sastavni dio evropskog razvoja kakav je bio krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća u Austro-Ugarskoj carevini, a time i u Evropi.

U Drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine Bosna i Hercegovina je bila glavno poprište antifašističke borbe protiv nacističke okupacije na prostoru Jugoslavije. Tako su žitelji Bosne i Hercegovine dali svoj doprinos pobjedi Narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta, koji će postati dio svjetske antifašističke koalicije. Na temelju pobjede antifašističkih snaga nastala je nova arhitektura ujedinjene Evrope u obliku Evropske zajednice, a od 1992. godine Evropske unije. Po svemu Bosna i Hercegovina ima istorijsko pripadanje udruženoj zajednici slobodnih evropskih država u Evropskoj uniji.

[14] Vidi: Mirko Pejanović: Šira elaboracija pretpostavki za ubrzanje integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju u: Geopolitičke promjene u Evropi i svijetu i mogućnost ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, *Pravna misao*, 7–8, Sarajevo, juli–august 2023, 22-37.

Kulturološke pretpostavke

Kulturološke pretpostavke znače sve ono što Bosnu i Hercegovinu kulturološki čini zemljom Evrope. Bosna i Hercegovina egzistira u središtu Zapadnog Balkana. Na njenom tlu su nastala civilizacijska i kulturna ostvarenja koja čine dio evropske civilizacije. U razvoju obrazovnog sistema Bosna i Hercegovina je pratila i prati evropska dostignuća. Mladi i obrazovani ljudi u Bosni i Hercegovini svoja stručna i akademska usavršavanja vežu za razvijene evropske države. Kulturne i sportske organizacije učestvuju u evropskim manifestacijama i takmičenjima. Na slobodnom evropskom tržištu rade desetine i stotine hiljada građana Bosne i Hercegovine u prvim decenijama dvadesetprvog stoljeća. Procjenjuje se da je od 1995. godine, kada je potpisan Dejtonski mirovni sporazum, na rad u zemlje Evropske unije otišlo preko 400.000 državljana Bosne i Hercegovine. Mnogi istraživači uviđaju da tako velika ekonomska migracija nije rezultat samo ekonomskog siromaštva Bosne i Hercegovine. Ta emigracija je, prije svega, motivisana evropskom orijentacijom žitelja Bosne i Hercegovine. Osim ekonomske sigurnosti, državljani Bosne i Hercegovine žele pravnu sigurnost, slobodu i jednakost pred zakonima. Državljani Bosne i Hercegovine imaju od evropskih poslodavaca pozitivna vrednovanja u pogledu odgovornosti za rad i poštovanje zakonitosti u društvu. Osim toga građani Bosne i Hercegovine u svom ličnom integritetu posjeduju evropske vrijednosti. Zahvaljujući tome uspješno se integrišu u svijet Evropske unije. Takva kulturološka obilježja žitelja Bosne i Hercegovine čine važnu osnovu za integraciju Bosne i Hercegovine u članstvo Evropske unije.

Geopolitičke pretpostavke

Od početka 2022. godine, a nakon ruske agresije na Ukrajinu, radikalno se mijenjaju geopolitičke prilike u Evropi i svijetu. Poremećena je globalna sigurnost u Evropi. Zemlje Evropske unije su se ujedinile u pružanju pomoći narodu i vladi Ukrajine, da pruže otpor agresiji Ruske federacije.

Istovremeno Ruska federacija agresivno širi svoj uticaj na zemlje Zapadnog Balkana. Taj uticaj se primarno usmjerava na Srbiju i Republiku Srpsku u Bosni i Hercegovini, a time i na Bosnu i Hercegovinu. Kada je lider vladajuće stranke u Republici Srpskoj Milorad Dodik, predsjednik Saveza nezavisnih socijaldemokrata, postao sluga Putinove politike, to je samo po sebi ugrozilo sigurnost i mir u Bosni i Hercegovini, a time i proces integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. U ovom novom istorijskom kretanju

zemlje Evropske unije su promijenile odnos prema Bosni i Hercegovini i njenom približavanju članstvu u Evropskoj uniji. Taj novi odnos institucija Evropske unije rezultirao je ubrzanim donošenjem odluke kojom se Bosni i Hercegovini dodijelio status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji potkraj 2023. godine.

Ustavno-zakonske i institucionalne pretpostavke

Ustavno-zakonske i institucionalne pretpostavke se odnose na institucionalne mogućnosti. Svaka država, nakon sticanja statusa kandidata za članstvo u Evropskoj uniji i ulaska u pregovaračku fazu o otvorenim poglavljima, stvara pravno-zakonsku osnovu na temelju koje prihvata evropsku pravnu stečevinu. Time država, u ovom kontekstu i Bosna i Hercegovina, gradi sistem zakonodavstva kojim se uspostavljaju evropski standardi u svim oblastima društvenog razvoja.

Riječ je o tome da institucionalne pretpostavke podrazumijevaju donošenje ustavnog rješenja za ubrzano usvajanje zakona kojim se preuzima evropska pravna stečevina. Sve zemlje koje su prolazile pregovarački proces o otvorenim poglavljima, poput Slovenije, Hrvatske, Češke Republike, Poljske i druge, usvajale su ustavne promjene kojim se uvodila evropska klauzula u ustav. Tom klauzulom se omogućuje da donošenje zakona kojim se usvaja evropska pravna stečevina ide ubrzanim procesom. Tako su parlamenti Slovenije i Hrvatske godišnje donosili stotine i više zakona.

Unutar institucionalne mogućnosti u Bosni i Hercegovini postoji bazični konsenzus u volji građana da njihova zemlja postane članica Evropske unije. Prema istraživanjima javnog mnijenja, 75% građana Bosne i Hercegovine iskazuje volju da njihova zemlja ubrzano postane članica Evropske unije.

Postoji i treći moment, koji se odnosi na institucionalne pretpostavke. On je sadržan u istorijskoj odgovornosti institucija Evropske unije za provođenje Dejtonskog mirovnog sporazuma i izgradnju mira u Bosni i Hercegovini. Dejtonskim mirovnim sporazumom je Evropska unija za izgradnju mira dobila instituciju Specijalnog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu. Na toj osnovi institucije Evropske unije imaju ulogu odgovornosti da pružaju političku, ekonomsku i organizacijsko-tehničku pomoć parlamentarnim i izvršnim vlastima u Bosni i Hercegovini da ubrzaju i izvode proces integracije države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Jer proces integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju omogućuje unutrašnju integraciju zemlje i razvoj njene državnosti na osnovama evropskih standarda.

Zaključna stajališta

Bosna i Hercegovina kao multietničko društvo ima istorijsku opstojnost od srednjovjekovnog do savremenog doba.

Bosna i Hercegovina je imala istorijsku osnovu da u viševjekovnoj egzistenciji razvije i sačuva svoju vjersku, višekulturnu i višeetničku strukturu. Tokom viševjekovne egzistencije, kako u srednjovjekovnoj državnoj nezavisnosti tako i u potčinjenosti u dva svjetska carstva, Otomanskom i Austro-Ugarskom, Bosna i Hercegovina je održala svoje teritorijalnu i kulturološku zasebnost i izgradila model međuvjerske i međuetničke tolerancije.

Snaga međuetničke tolerancije bosanskohercegovačkog naroda bila je najšira osnova za razvoj Narodnooslobodilačkog i antifašističkog pokreta na tlu Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu. Bosna i Hercegovina je bila središte Narodnooslobodilačke borbe protiv fašističke okupacije u Drugom svjetskom ratu.

Taj široki Narodnooslobodilački antifašistički pokret postaće rodno mjesto ideje za sazivanje i održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u novembru mjesecu 1943. godine.

Ideja ZAVNOBiH-a, nastala na temelju jedinstva antifašističkih snaga u Bosni i Hercegovini, dovela je do oblikovanja državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federalne državne jedinice unutar nove demokratske Jugoslavije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. godine.

Bosna i Hercegovina će na temelju odluka Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a postati državni okvir u kome će se garantovati i razvijati ravnopravnost bošnjačkog (muslimanskog), srpskog i hrvatskog naroda, kao i pravo građana da ostvaruju svoje demokratske težnje u upravljanju razvojem Bosne i Hercegovine.

Istorijske odluke donesene na kraju Drugog svjetskog rata na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a predstavljaju osnovu moderne državnosti Bosne i Hercegovine u drugoj polovini dvadesetog stoljeća i u prvim decenijama dvadesetprvog stoljeća.

Istorijski izazovi pred kojima se našla Bosna i Hercegovina nakon mirnog i prosperitetnog razvoja republičke državnosti uslijedili su početkom 90-ih godina dvadesetog stoljeća. Ti izazovi su bili, najprije, disolucija Jugoslovenske socijalističke federacije i jačanje velikodržavnih težnji srpskog nacionalizma da izvede destrukciju državnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine.

Demokratske snage su u novoizabranom višestranačkom Parlamentu 1992. godine pronašle rješenje za istorijski izazov u obliku prijetnje lidera Srpske

demokratske stranke Radovana Karadžića da će put nezavisnosti Bosne i Hercegovine dovesti do nestanka bošnjačkog naroda. Radovan Karadžić je bio eksponent velikodržavnog srpskog nacionalizma za stvaranje Velike Srbije.[15]

Republika Bosna i Hercegovina je uspješno izvela referendum građana o suverenom i nezavisnom državnopravnom statusu Bosne i Hercegovine. Dvotrećinska većina građana je izašla na referendum 1992. godine i sa 99% svojih glasova odlučila da Bosna i Hercegovina u svom istorijskom i državnom razvoju dobije status suverene i nezavisne države. Od međunarodnog priznanja i prijema u organizaciju Ujedinjenih nacija 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina stiče svoj međunarodnopravni status kao nezavisna država.

Drugi veliki istorijski izazov za Bosnu i Hercegovinu bio je odbrana Bosne i Hercegovine od agresije Jugoslovenske narodne armije u organizaciji Miloševićevog beogradskog režima. Tom teškom izazovu odgovor je uslijedio u jedinstvu multietničkog Ratnog predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Usvajanjem Platforme o radu Predsjedništva u ratnim uslovima u junu 1992. godine i formiranjem Armije Republike Bosne i Hercegovine izvedena je odbrana integriteta i suverenog statusa države Bosne i Hercegovine.

Težak izazov pred Bosnom i Hercegovinom bio je postizanje mirovnog političkog rješenja u obliku Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je, putem pregovora, uz podršku Sjedinjenih Američkih Država, prihvatilo kompromisna rješenja u pogledu ustavnopolitičkog i teritorijalnog ustrojstva Bosne i Hercegovine. Pokazalo se da dominacija etničkog principa u ustrojstvu države Bosne i Hercegovine bitno otežava funkcionisanje institucija države Bosne i Hercegovine. Istovremeno je sa Dejtonskim mirovnim sporazumom osigurana internacionalizacija pitanja izgradnje države Bosne i Hercegovine do nivoa samoodrživosti putem integracija u Evropsku uniju.

U prve dvije decenije dvadesetprvog stoljeća i u decenijama koje dolaze, država Bosna i Hercegovina stoji pred izazovom da postigne članstvo u Evropskoj uniji i NATO savezu. U tom pogledu Bosna i Hercegovina je ušla u završnu fazu odvijanja procesa integracije u Evropsku uniju. Radi se o odvijanju pregovora kroz ispunjavanje uslova u otvorenim poglavljima. Otklanjanju blokada koje su na sceni i koje dolaze od Dodikovog autoritarnog režima u Republici Srpskoj mogu najviše doprinijeti institucije Evropske unije u sinergiji sa bosanskohercegovačkim demokratskim snagama.

[15] Za odgovornost za počinjene zločine protiv čovječnosti i genocid nad Bošnjacima u Srebrenici Radovan Karadžić je pred Haškim tribunalom 24. 3. 2016. godine osuđen na doživotnu robiju.

Sticanje članstva Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji dovodi do one istorijske datosti u kojoj će biti eliminisane istorijske silnice etnonacionalnih podjela i negacije državnosti Bosne i Hercegovine. Evropska pravna i demokratska država Bosna i Hercegovina je želja većine građana Bosne i Hercegovine.

Ako je ZAVNOBiH u dvadesetom stoljeću bio nedovršena istorija, sticanje članstva Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji, do kraja treće ili početkom četvrte decenije dvadesetprvog stoljeća označiće ostvarenje kolosalne ideje ZAVNOBiH-a u Drugom svjetskom ratu.

Čin sticanja članstva Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji označiće istorijsku pobjedu antifašističkih snaga jedne evropske zemlje koja je dala veliki doprinos pobjedi antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu.

U proteklih osamdeset godina ZAVNOBiH se istorijski potvrdio kao politički oblik državne organizacije višenacionalne zajednice kakva je Bosna i Hercegovina. Vrijednosti ZAVNOBiH-a su "istorijski neprolazne".[16]

Po tome se politička budućnost Bosne i Hercegovine istorijski veže za dovršetak procesa integracije države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Literatura

Begić, Kasim I. (1997) *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991–1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo.

Bilandžić, Dušan (2007) Zlatno doba Bosne i Hercegovine, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2003*, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo, 42-46.

Deklaracija Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine, Sanski Most 1. jula 1944. godine, u: Ibrahimagić, Omer; Kurtćehajić, Suad (1999) *Politički sistem Bosne i Hercegovine 2, Hrestomatija*, Magistrat, Sarajevo, 240-241.

Fink Hafner, Danica; Pejanović, Mirko (ur.) (2006) *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV – Fakultet političkih nauka, Ljubljana – Sarajevo.

Goldstein, Ivo (2019) Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine, u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova*, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo, 93-113.

[16] Akademik Enver Redžić, ZAVNOBiH nedovršena istorija Bosne i Hercegovine, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2003*, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo 2007, 370.

Humo, Avdo (1974) Diskusija u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943), materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, Rad, Beograd, 755-767.

Imamović, Mustafa (2014) *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, četvrto izdanje, University Press, Sarajevo.

Nilsen, Kjell Arild (2013) *Milošević u ratu i u Hagu, dokumentacija*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i genocida i međunarodnog prava UNSA, Sarajevo.

Pejanović, Mirko (2013) *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine, studije, članci, intervjui*, 3. dopunjeno izd., Šahinpašić, Sarajevo.

Pejanović, Mirko (2022) Sticanje suverenog i nezavisnog državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine predstavlja istorijski preokret na kraju dvadesetog stoljeća, *Dijalog, časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1–2, ANUBiH, Sarajevo, 9-23.

Pejanović, Mirko (2023) Geopolitičke promjene u Evropi i svijetu i mogućnost ubrzanja integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, *Pravna misao* 7–8, Sarajevo, juli–august 2023, 22-37.

Redžić, Enver (2007) ZAVNOBiH nedovršena istorija Bosne i Hercegovine, u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2003*, Posebna izdanja, knj. CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 37, ANUBiH, Sarajevo, 364-376.

Historical challenges in the development of statehood of Bosnia and Herzegovina during XX and early XXI century

Abstract: The research paper entitled "Historical challenges in the development of the statehood of Bosnia and Herzegovina during the 20th and early 21st century" elaborates the main socio-historical processes in which the statehood of Bosnia and Herzegovina was shaped as a federal state unit within the Democratic Federal Yugoslavia during the Second World War. The statehood of Bosnia and Herzegovina, shaped on the idea of ZAVNOBiH, was established by the decisions of the First Session of ZAVNOBiH and the Second Session of AVNOJ in 1943.

During World War II, Bosnia and Herzegovina was the military and political centre of the People's Liberation and Anti-Fascist Movement in Yugoslavia. Within that movement, in which the inhabitants of Bosnia and Herzegovina had a massive participation, the idea of fraternity of peoples who have been living together in Bosnia and Herzegovina for centuries prevailed. With the decisions of the First, Second and Third sessions of ZAVNOBiH, Bosnia and Herzegovina had become a model for building a multi-ethnic state based on the idea of equality of citizens and peoples.

During the Second World War, democratic and anti-fascist forces solved the challenge of establishing the statehood of Bosnia and Herzegovina. In the decades that followed from 1945 to 1990, Bosnia and Herzegovina found an answer to the challenge of overcoming economic and cultural backwardness in the unity of social forces and state institutions. The Republic

of Bosnia and Herzegovina recorded a civilizational breakthrough in its social and cultural development in the 1965–1989 period.
At the end of the 20th century, or rather at the beginning of the 90s, Bosnia and Herzegovina faced a challenge for its survival in the process of the dissolution of the Yugoslav Federation, as well as the military aggression of the Milošević regime aimed at pulling all of Bosnia and Herzegovina into the Greater Serbia project. Democratic forces found a solution for holding a citizens' referendum for the sovereign and independent legal status of Bosnia and Herzegovina and the defence of its integrity and its historical multi-ethnic being.
The historical challenge of Bosnia and Herzegovina's integration into the Euro-Atlantic institutions is being solved by Bosnia and Herzegovina, albeit slowly, with the involvement and assistance of the European Union and the international community.
With Bosnia and Herzegovina becoming a member of the European Union, which will follow by the end of the third and beginning of the fourth decade of the 21st century, Bosnia and Herzegovina will become a stable democratic and economically prosperous European state.

Keywords: National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina, Republic of Bosnia and Herzegovina, Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina, Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, European Union, United Nations, NATO Alliance, United States of America

DOI: 10.5644/PI2024.213.05

Federalistički osnovi Jugoslavije i državnost Bosne i Hercegovine 1941–1945.

Milivoj Bešlin[*]

Sažetak: U radu se najpre daje sintetizovan pregled destrukcije centralističke paradigme u prvoj Jugoslaviji. Centralni deo rada se odnosi na izgradnju novih osnova federativnog uređenja tokom antifašističke borbe i socijalističke revolucije koju je predvodio partizanski pokret uz dominantnu ulogu KPJ. Posebna pažnja je posvećena državnoutemeljiteljskom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. na kome je usvojen nacionalnoemancipatorski koncept države u izgradnji – pet, odnosno, šest nacija i njihovih šest federalnih država kao konstituensi nove federativne Jugoslavije. Unutar nje utvrđena je državnost i nedeljivost Bosne i Hercegovine kao istorijski državotvorne i etno-konfesionalno specifične jedinice. U tim okvirima utemeljena je i ravnopravnost tri bosanskohercegovačka naroda – Muslimana, Srba i Hrvata.

Ključne reči: Jugoslavija, AVNOJ, Narodnooslobodilačka borba, Bosna i Hercegovina, federalizam, ZAVNOBiH, 1941–1945.

Nastala prvodecembarskim aktom svršenog čina 1918, Kraljevina SHS/Jugoslavija konstituisana je prekasno da bi elite već oformljenih etničkih identiteta Srba, Hrvata i Slovenaca usvojile ideju o jedinstvenom troimenom narodu, a prerano da bi se na ovoj činjenici kao aksiomu temeljila jednakopravnost tri bliske, ali različite nacije. Velikim delom i zbog ove, inicijalne i fundamentalne kontradikcije, novonastalu državu od prvih dana potresali su nacionalizmi ispoljavani kroz srpsku imperijalnu pretenziju i intenciju da se bude hegemon južnoslovenske zajednice, čime se podsticala pre svih hrvatska težnja o sopstvenoj nacionalnoj, ali i državnoj emancipaciji. Jugoslovenska ideja kao rezultat "racionalno izgrađene istorijske svesti" od početka je osporavana i kompromitovana u sudarima sa ksenofobičnom etnofilijom i realpolitičkim pragmatizmima.[1] Pašićeva nacionalistička politika *srpskog ju-*

[*] Viši naučni saradnik, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, milivoj.beslin@ifdt.bg.ac.rs.

[1] Olivera Milosavljević, Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija, *Tokovi istorije*, 1–2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1996, 173; Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Gradska biblioteka Žarko Zrenjanin, Zrenjanin 2004.

goslovenstva, emanirana kroz "potrebu stvaranja jugoslovenskog programa kao nacionalnog programa srpske države",[2] nametnula je Kraljevini centralistički vidovdanski ustavni okvir, ne uvažavajući svu složenost novostvorene zajednice. Usmeravajući teleologiju svog političkog delovanja na jedan cilj, sveden na "narodni ideal" – nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, prvenstveno u funkciji "integralnog ujedinjenja svih Srba u jednu državu", Pašić nije mogao da prihvati federalističko uređenje, koje bi podrazumevalo konstituisanje federalnih jedinica, sa određenim granicama, koje bi "narušile kompaktnost srpskog nacionalnog bića", čime bi se okrnjila politička dominacija Srba.[3] Pokušaj da se integralno jugoslovenstvo oktroiše s vrha krahirao je kao i unitaristička politika tridesetih godina XX veka. Pod teretom ovog neuspeha stvorena je 1939. Banovina Hrvatska, svojevrsni hrvatski *corpus separatum*. Usvajanjem tog sporazuma ideologija unitarizma i centralizma bila je ireverzibilno poražena, a srpsko pitanje otvoreno je u novom obliku, zahtevom za srpskom teritorijalnom jedinicom, koja bi obuhvatila i "poslednjeg Srbina u Jugoslaviji".[4] Najistaknutiji zagovornik ovog usmerenja postaje u to vreme Srpski kulturni klub, koji je značajno iskoračio iz kulturnog i, pod predvodništvom Slobodana Jovanovića, duboko zagazio u nacionalističko polje. U SKK-u se otvoreno govorilo o deobi Bosne, "muslimanskom problemu" u njoj, proterivanju Albanaca, srbizaciji Makedonaca…[5] Ostvarenje nekih od ciljeva sprečila je agresija sila Osovine na Jugoslaviju i okupatorsko razbijanje države. U tom periodu, Bosna i Hercegovina ne postoji kao politički subjekt. Ona je objekat za namirivanje teritorijalnih pretenzija srpskog i hrvatskog nacionalizma i rezervoar teritorija od kojih se očekivalo da će zadovoljiti aspiracije sukobljenih srpskih i hrvatskih elita u procesu oblikovanja nacionalnih banovina. Novostvorena Banovina Hrvatska već je prekrajanjem Bosne i Hercegovine preuzela njene istorijske oblasti – srezove: Brčko, Gradačac, Derventu, Travnik i Fojnicu.[6]

U monarhističkoj i centralističkoj Jugoslaviji izvesne federalističke koncepcije bile su prisutne u malom delu opoziciono nastrojenih građanskih krugova. One su bile izrazitije u ideologiji i organizacionoj strukturi Komunističke

[2] Đorđe Stanković, *Nikola Pašić – Prilozi za biografiju*, Plato, Beograd 2006, 48.
[3] Isto, 345.
[4] Ljubodrag Dimić, Srbija 1804–2004 (suočavanje sa prošlošću), u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2005, 76.
[5] Miodrag Jovičić, *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija. Izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940*, Naučna knjiga, Beograd 1991; Ljubodrag Dimić, Srpski kulturni klub između kulture i politike, *Književnost*, 7–8, Prosveta, Beograd 1993, 858-903.
[6] Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd 1965, 404.

partije Jugoslavije uz dinamičnu evoluciju dolaženja do saznanja o Jugoslaviji kao progresivnoj istorijskoj pojavi, koju je trebalo federativno urediti kako bi se obezbedila jednaka prava naroda u raznim regionalnim celinama neujednačenog ekonomskog i istorijsko-kulturnog razvoja.[7] Organizaciono ustrojstvo KPJ u međuratnom periodu anticipiralo je konture buduće federativne jugoslovenske države nakon pobede komunista. Jedinstvena i monolitna partija, pod jednim jugoslovenskim Centralnim komitetom, bila je organizovana po pokrajinskim organizacijama, kojih je bilo sedam: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Vojvodina. Ovakvo organizaciono ustrojstvo je zadržano i posle okupacije zemlje aprila 1941. godine.[8]

Fašističke sile u punoj ofanzivi početkom Drugog svetskog rata isticale su uvek aktuelno nacionalno pitanje da bi ga funkcionalizovale i koristile u skladu sa svojim velikodržavnim težnjama. "Debelacija" Jugoslavije, njeno razbijanje, značila je negiranje istorijske opravdanosti postojanja ove višenacionalne države.[9] Na tlu okupirane Jugoslavije suverenu vlast posedovale su isključivo okupacione zemlje. Sa pojavom Narodnooslobodilačkog pokreta suverenost okupacione vlasti biva okrnjena neposrednom akcijom vojnih snaga ovog antifašističkog pokreta – jedinog na teritoriji Jugoslavije. Različiti nacionalistički i antikomunistički, u suštini kolaborantski pokreti, po svom neposrednom delovanju nisu mogli biti suvereni, već su se bez izuzetka pre ili kasnije uklopili u jedinstveni kvislinški sistem potpuno potčinjen okupatorima, nezavisno od motiva njihovog nastanka.

Kompleksan sistem institucija NOP-a organizovao se po istorijskim pokrajinama u sastavu Jugoslavije, a paralelno sa njim, sa oblikovanjem jugoslovenske državnosti, konstituisala se i državnost njenih federalnih jedinica – konstituenasa. Od ustaničke 1941. tekao je proces izgradnje, konstituisanja kako Jugoslavije tako i njenih teritorijalno-političkih celina koje su već posedovale izvesne tradicije državnosti. To je šest jedinica sa statusom ratnih pokrajina: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija, koje bi trebalo, kako je zamišljeno, da garantuju prava i nužan emancipatorski okvir svakog od pet državotvornih jugoslovenskih naroda – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, dok je šesta bila pokrajina triju jugoslovenskih naroda: Muslimana, Srba i Hrvata. Muslimani, s obzirom na to da su činili znatan deo demografskog sastava Bosne i Hercegovine, kao i Sandžaka, u ovo vreme su posedovali karakteristike etnokonfesionalne

[7] Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Globus, Zagreb 1984.
[8] *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist – Narodna knjiga – Rad, Beograd 1985, 147-282.
[9] Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1970.

grupe ili nacionalne kategorije u izgradnji. Takođe, tokom NOR-a izgrađivale su se kroz institucionalni sistem NOP-a i posebne i specifične teritorijalno-političke jedinice koje nisu posedovale kapacitete i predispozicije državnosti, što je slučaj sa sedmom ratnom pokrajinom Vojvodinom, dok su se na nivou oblasti oblikovali Sandžak i Kosovo i Metohija.[10]

Već na poznatom savetovanju vođstva NOP-a u Stolicama 26. septembra 1941. održanom na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije na direktan način se anticipiralo federalno uređenje jugoslovenske države u nastajanju. Osnovni zaključak bio je preimenovanje Glavnog štaba u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a štabovi u pokrajinama formirani za Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru dobili su naziv Glavnih štabova. O vojnom rukovodstvu u Makedoniji nije bilo govora zbog nedostatka veza sa pokretom ove ratne pokrajine. U svakom slučaju jasno je da, u vreme kada u Jugoslaviji još nije bila izgrađena institucionalna struktura vlasti, vojna organizacija NOP-a, organizovana po pokrajinama, posredno je ukazivala na obrise buduće jugoslovenske države čija je izgradnja bila u inicijalnim fazama.[11]

Na prelomu 1941–1942, nakon sloma Užičke republike, glavno težište NOB-a se iz zapadne Srbije pomera u središnje jugoslovenske krajeve. Krajem 1942. u centralnim područjima zemlje gde je pokret bio najrazvijeniji sa razgranatijom mrežom institucija NOP-a, posebno organa vlasti (Narodnooslobodilački odbori), dolazi do obrazovanja predstavničkog tela za celu zemlju – AVNOJ-a. Ono je u istoriografiji determinisano kao "opšte-političko telo" na čelu ustanka jugoslovenskih naroda. Osnivačka skupština 26–27. novembra 1942. istovremeno čini prvu fazu u pravcu konstituisanja AVNOJ-a kao centralnog subjekta vrhovne državne vlasti, a njegovo osnivanje predstavlja važan korak u procesu izgradnje jugoslovenske države sa federativnim svojstvima. U ovom periodu Jugoslavija još nije imala karakteristike federativnog ustrojstva, ali je u rukovodećim ustanovama NOP-a sa Većem na vrhu političkog sistema u izgradnji bilo predstavnika svih ratnih pokrajina. U dokumentima sa osnivačkog zasedanja AVNOJ-a govori se o svim jugoslovenskim "zemljama", pod kojima se podrazumevaju teritorijalno-političke jedinice kao sastavni delovi Jugoslavije. Navode se imena većnika, i to kao predstavnika: Slovenije, Hrvatske, Srbije, Sandžaka, Bosne i

[10] Dragoljub Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941–1945, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXIII, br. 3–4, 1988, 101.

[11] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992, 239.

Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine, dok ih iz Makedonije nije bilo.[12] Ove teritorijalno-političke jedinice se navode u proglasima i drugim dokumentima ustanova NOP-a pre i posle osnivanja Antifašističkog veća. Takođe, u brojnim apelima, direktivama i sličnim aktima KPJ i drugih institucija NOP-a, kao i na osnivačkom zasedanju AVNOJ-a, pozivaju se kao priznati svi jugoslovenski narodi – Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i uz njih redovno i Muslimani.[13]

Uspesi NOVJ u borbama protiv nemačkih i italijanskih okupacionih snaga, ustaških i četničkih kolaboracionista tokom 1943, kao i institucionalizacija antifašističke borbe izgradnjom nepotpune, ali razgranate mreže ustanova vlasti sa najvišim organima, većima ili narodnooslobodilačkim odborima u više ratnih pokrajina ili oblasti, uz povoljnu situaciju na svetskom ratištu gde se već sagledavala sigurna pobeda antihitlerovske koalicije – omogućili su dosezanje višeg stepena u državnopravnom konstituisanju nove Jugoslavije. U cilju obrazovanja najviše institucije državne vlasti krajem 1943. sazvano je AVNO kao reprezentativno telo svih naroda Jugoslavije. Drugo zasedanje, održano u Jajcu na velikom oslobođenom području 28–29. novembra, smatra se istorijskim i prekretnim zato što je donelo ili ozakonilo osnovne postavke i esencijalne karakteristike novog državnog uređenja. U radu zasedanja učestvovali su u nejednakom broju, što su diktirali ratni uslovi, većnici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore sa Bokom, dok delegati iz Vojvodine i Makedonije nisu mogli da se probiju do središnje Bosne.[14]

Prethodno se pred vođstvo NOP-a i KPJ postavilo pitanje Bosne i Hercegovine, najpre kao dilema o tome da li formirati zemaljsko antifašističko veće koje bi bilo *per se* i anticipirati državnost i status buduće federalne jedinice. Zbog toga je do formiranja antifašističkog veća BiH došlo kasno, jer je pred samo Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu rešeno pitanje bosanskohercegovačke državnosti i statusa u okvirima jugoslovenske federacije koja se izgrađivala. U dotadašnjim dokumentima BiH se pominje kao autonomija, što je bilo u skladu sa principom da će federalne jedinice biti nacionalne države pet naroda – konstituenasa Jugoslavije. Bosna ovaj kriterijum nije zadovoljavala. Ipak, srednjovekovni temelji bosanske državnosti, strah od velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija i ponajviše – razmah ustanka u BiH uticali su

[12] Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd 1983, 263-282.
[13] Isto, 271-272.
[14] *Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26 i 27 novembra 1942; 29 i 30 novembra 1943) po stenografskim beleškama i drugim izvorima*, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1953, 230.

na to da se prvobitni planovi o autonomiji ove istorijske pokrajine promene. Tokom 1943, posebno nakon kapitulacije Italije, NOVJ je izrasla u 23 brigade i 25 odreda, a oslobođena je i velika slobodna teritorija – Bosanska krajina, istočna Bosna, veliki delovi centralne Bosne i deo Hercegovine. U BiH je bio razgranat i sistem novih vlasti – narodnooslobodilačkih odbora, od mesnih, opštinskih i sreskih do oblasnih za Bosansku krajinu i za Hercegovinu.[15]

Od početka ustanka, a i ranije, u rukovodstvu KPJ prevladavalo je stanovište da bi Bosna i Hercegovina trebalo da ima autonomiju, ali se nikada nije preciziralo u kom obliku bi to rešenje bilo realizovano. Postojala su dva predloga – da se BiH konstituiše kao autonomna pokrajina vezana za jednu od federalnih jedinica, dok je drugo rešenje predviđalo da se bosanskohercegovačka autonomija veže direktno za jugoslovensku zajednicu, da bude autonomija u okviru buduće federacije. Treće, sasvim različito rešenje od prethodnih je predviđalo da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao federalna jedinica, odnosno ravnopravna članica federativne Jugoslavije u nastanku. Rodoljubu Čolakoviću je rešenje "koliko nacija, toliko federalnih jedinica" izgledalo "mehaničko" i sa ostalima iz rukovodstva PK KPJ za BiH se trudio da pronađe rešenje koje bi sačuvalo celovitost i integritet Bosne i Hercegovine, a u skladu sa temeljnim principima na kojima se izgrađivala nova federacija. Na insistiranje Pokrajinskog komiteta KP BiH preovladalo je mišljenje da se BiH kao istorijski utemeljena geografska i ekonomska celina, sa specifičnom nacionalnom i konfesionalnom strukturom, izgradi kao ravnopravna članica federativne Jugoslavije.[16] Trebalo bi naglasiti i da je na ovu odluku uticao i Tito, koji se juna 1943. u razgovoru sa predstavnicima PK KPJ za BiH interesovao kada će biti osnovano AVNO Bosne i Hercegovine, što je već bilo trasiranje puta ka konstituisanju posebnosti ove jedinice unutar Jugoslavije koja se izgrađivala na federativnim principima.[17]

Kada su u vrhu KPJ rešena temeljna pitanja bosanskohercegovačke državnosti i pozicije u federalističkoj konstelaciji koja se stvarala, sazvano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH, i to samo nekoliko dana pred Drugo zasedanje AVNOJ-a, kako bi legitimisalo odluke partijskog vrha. Konstitutivno zasedanje ZAVNOBiH-a je održano u Mrkonjić-Gradu 26. i 27. novembra 1943. uz prisustvo 247 delegata iz čitave Bosne i Hercegovine. Vijeće se na ovoj sednici proglasilo najvišim političkim i

[15] Ranko Končar, *Stvaranje federacije*, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad 1983, 20-21.
[16] Isto, 21.
[17] S., Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 435.

predstavničkim telom naroda BiH, izabravši tom prilikom i 58 delegata koji će ovu ratnu pokrajinu predstavljati na AVNOJ-u. U centralnom dokumentu ovog istorijskog zasedanja, Rezoluciji Drugog zasedanja ZAVNOBiH-a, ističe se da Bosna i Hercegovina "nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska" i da ova tri naroda "zbratimljena" tvore "slobodnu" BiH u kojoj će biti garantovana "puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata". Takva Bosna i Hercegovina sa tri konstitutivna naroda "učestovavaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije".[18] Bila je ovo jasna poruka državno-konstitucionalnog tela BiH da će ona na predstojećem zasedanju AVNOJ-a dobiti prerogative državnosti i činiti sa ostalih pet naroda i njihovim nacionalnim državama, budućim federalnim članicama, novu federativnu zajednicu – Jugoslaviju. Takođe, kao fundamentalni ciljevi NOB-a u Bosni i Hercegovini navedeni su "istrebljenje" okupacionih snaga i poraz svih kolaboracionističkih pokreta u zajednici sa ostalim jugoslovenskim narodima. Uz to, pred oslobodilački pokret stavljen je i važan zadatak: "da učvršćuje bratstvo naroda Bosne i Hercegovine", ali i uvodi nove borce u Narodnooslobodilački pokret, a pre svega Muslimane i Hrvate, kako stoji u Rezoluciji.[19] Osnivanje i odluke ZAVNOBiH-a u složenim okolnostima predstavljale su, kako smatra Mustafa Imamović, "historijski logičan i pravno potpuno legitiman čin", ali i "izraz državnopravnog kontinuiteta i političkog identiteta Bosne i Hercegovine". "Taj identitet građen je na kontinuitetu predstave o Bosni i Hercegovini kao postojanoj historijskoj zajednici. On je u celosti potvrđen i određen uspostavom ZAVNOBiH-a čije su odluke imale dalekosežan ustavni i međunarodnopravni značaj i domašaj. S druge strane, sam ZAVNOBiH i njegove odluke prirodan su istorijski rezultat višestoljetnog državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine i oblikovanja njenog identiteta."[20]

Kada je rešeno i poslednje otvoreno pitanje o broju federalnih jedinica, Drugo zasedanje AVNOJ-a je održano u predvidivom tonu. Među usvojenim aktima prvo je prihvaćena Deklaracija Drugog zasedanja AVNOJ-a koja sublimira bitne stavove odluka, da bi se završnom, IV tačkom, podvukla izgradnja Jugoslavije na "demokratskom federativnom principu". Polazeći od neotuđivog prava svakog naroda na samoopredeljenje, "uključujući pravo na

[18] Isto, 434.
[19] Isto.
[20] Mustafa Imamović, ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2013, 18.

otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima", a saglasno istinskoj volji svih naroda Jugoslavije, AVNOJ je kao najviše zakonodavno telo nove Jugoslavije konstatovao da se "Jugoslavija izgrađuje i da će se izgrađivati na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine".[21] U dispoziciji "Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom pretstavničkom telu i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije" kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti ističe se da je AVNOJ tokom NOR-a izrastao u "vrhovnog pretstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije", a "u skladu sa principima federativnog uređenja".[22]

Analizom materijala sa Drugog zasedanja AVNOJ-a kao i čitavog kodeksa dokumenata NOP-a, sagledava se bitno obeležje nove Jugoslavije – federativno ustrojstvo u cilju obezbeđivanja nacionalne ravnopravnosti. U mnoštvu izvorne građe nezaobilazan akt čini Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, koja izražava osnove federativnog sklopa Jugoslavije. U preambuli ove odluke stoji da se zasniva na osnovu "prava svakog naroda na samoopredeljenje uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke borbe". Prva tačka Odluke je glasila da "narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije" od strane fašističkih okupacionih sila i da su "dokazali u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji". Druga tačka Odluke manifestovala je volju da se Jugoslavija već izgrađuje i da će se izgraditi na "federativnom principu", koji će obezbediti "punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine". Treći stav je glasio da su u skladu sa takvom "federativnom izgradnjom Jugoslavije", koja je bila u toku i koja se temeljila na "najpunijim demokratskim pravima" – konstituisane institucije nove vlasti (NOO i zemaljska antifašistička veća), a da je Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije "vrhovno zakonodavno i izvšno pretstavničko telo naroda Jugoslavije i vrhovni pretstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao

[21] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 452-453; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata, I*, Prosveta – BIGZ, Beograd 1987, 791-796, 800-801; Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Komunist – BIGZ, Beograd 1985, 461.

[22] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 445-453.

celine". Četvrta tačka Odluke je manjinskim narodima garantovala "sva nacionalna prava".[23]

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a sa snagom ustavnih normi značile su faktički prestanak postojanja Jugoslavije kao centralističke monarhije. Nije priznata od strane fašističkih država nasilna, time i nelegalna, podela zemlje. Izvesno je postojanje jedne, nove Jugoslavije stvorene u legitimnoj revoluciji svih njenih naroda. Ti narodi kroz NOR u skladu sa, u istoriji prvi put primenjenim, principom slobodnog opredeljenja odlučuju o zajedničkom životu unutar okvira jugoslovenske demokratske i federativno uređene države. U njoj su zagarantovana puna i jednaka prava svim jugoslovenskim nacijama u federalnim jedinicama, koje su na Drugom zasedanju identifikovane kao konstitutivne, dok se nacionalnim manjinama obezbeđuju "sva nacionalna prava u Jugoslaviji". U okviru jugoslovenske državne zajednice određen je identitet i zajemčen jednakopravni status šest političkih činilaca – federalnih jedinica, država i njihovih konstitutivnih nacionalnih subjekata.

U dokumentima NOP-a od početka rata redovno se navode Muslimani pored pet jugoslovenskih nacija.[24] Međutim, pošto konstituisanje muslimanske nacije još nije bilo okončano, Veće je u zvaničnoj Odluci o federativnom uređenju imenovalo samo pet priznatih i postojećih jugoslovenskih nacija. Takođe, u zvaničnim izvorima, kao i materijalima Drugog zasedanja, navode se svih sedam ratnih pokrajina, uključujući i Vojvodinu, kao i Sandžak, koji je posedovao Veće. U Odluci se pominje ZAVNO Sandžaka zato što je ono u to vreme postojalo. Vojvodina se ne nabraja pored šest federalnih jedinica pošto ona to nije, prema odluci vrha KPJ, mogla postati, jer je kriterijum za konstituisanje federalnih jedinica bio nacionalni, a ova pokrajina nije imala "vlastitu" naciju, niti dovoljan kapacitet državnosti, te se na AVNOJ-u njen budući položaj u novoj Jugoslaviji ne pominje, jer se još nije mogao preciznije odrediti.

AVNOJ je, takođe, izabrao svoje Predsedništvo sa širokim ovlašćenjima jer je vršilo sve funkcije, zakonodavne i izvršne, i imenovalo NKOJ sa svim ingerencijama prve "narodne vlade". Oduzelo je emigrantskoj Vladi prava da zastupa Jugoslaviju, uz reviziju ili proglašavanje ništavim njenih odluka, zabranilo kralju Petru II Karađorđeviću da se vrati u zemlju, do konačne odluke

[23] Isto, 452-453.

[24] Izvršni odbor AVNOJ-a se u svom Proglasu narodima Jugoslavije 9. 2. 1943. obratio "Srbima, Hrvatima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i Muslimanima". U dokumentima NOP iz BiH i Sandžaka Muslimani se redovno pominju uz Srbe i Hrvate, odnosno Srbe i Crnogorce. Na osnivačkom zasedanju ZAVNOBiH se podvlačio trojni konstitutivni karakter Bosne i Hercegovine – srpski, hrvatski i muslimanski. S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 432-435.

o državnom uređenju posle rata, te odobravanje ranijih odluka, uključujući i Odluku ZAVNOH i SNOO o proširenju jugoslovenske teritorije, pre svega priključenjem Istre, Rijeke i Zadra.[25] Očito je bilo da su osnovni elementi državne organizacije revolucijom preustrojene Jugoslavije bili konstituisani. AVNOJ je na Drugom zasedanju, kao nadležno telo, doneo akte kojima su udareni temelji jugoslovenske države. Počeci izgradnje te države nalazili su se u nastanku sistema organa vlasti u leto 1941, da bi se taj proces nastavio u kontinuitetu tokom NOR-a do i posle zasedanja u Jajcu. Čin prerastanja Veća u vrhovnu instituciju suverene vlasti i akt o federativnom ustrojstvu države, na tadašnjem nivou razvijenosti NOP-a, smatra se u istoriografiji i pravnoj teoriji – aktom konstituisanja jugoslovenske države, koja će se nakon toga dalje izgrađivati i oblikovati.

Srbija, u odnosu na Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Crnu Goru, koje su već oformile antifašistička veća, kao i Makedoniju, čiji je najviši predstavnički organ bio u izgradnji, ni posle istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a nije imala svoje predstavničko telo. Na vrhu nedovršene strukture narodnooslobodilačkih odbora stojao je Glavni narodnooslobodilački odbor, koji je u nepotpunom sastavu bio pasivan, dok deo istoriografije smatra da nakon pada Užičke republike (kraj novembra 1941) Srbija i nema GNOO sve do 1944. godine. Ipak, koncepcija o Srbiji kao jednom od nosećih stubova nove Jugoslavije očita je u Odluci o federativnom uređenju, a prisutna je i u dokumentaciji NOP-a, gde se Srbija redovno prva navodi kao politička zajednica najbrojnije jugoslovenske nacije, među šest federalnih država u izgradnji. Pitanje postojanja Srbije kao federalne članice nije bilo sporno tokom Drugog svetskog rata kada se federativna Jugoslavija izgrađivala. Jedino nije do kraja bilo jasno pitanje njenog teritorijalnog opsega i odnosa sa susednim teritorijalno-političkim jedinicama i njihovog razgraničenja zbog složenog nacionalnog sastava.[26]

Prema idejnom konceptu KPJ, Kosovo i Metohija su se izgrađivali tokom NOR-a kao posebna jugoslovenska oblast. Ovo područje heterogenog nacionalnog sastava, sa preovlađujućom albanskom nacionalnom komponentom i srednjovekovnom tradicijom pripadnosti srpskoj državi, kroz institucionalnu strukturu jugoslovenskog antifašističkog pokreta uobličavalo se u zasebnu oblast. Tek u leto 1944. uočava se usmeravanje pojedinih oblasnih institucija Kosova prema rukovodećim strukturama federalne države Srbije. Kroz

[25] Isto, 436-455.
[26] D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije, 110.

reorganizaciju vojnog rukovodstva Kosovsko-metohijska oblast se prvi put u NOR-u orijentiše prema Srbiji.[27]

Za razliku od Kosovsko-metohijske oblasti, Vojvodina je imala kapacitete i regionalno identitetskog i istorijskog tipa, kao i dugu tradiciju autonomije. Partizanski oslobodilački pokret od početka otvara pitanje Vojvodine u budućim političkim promenama koje će nastati tokom rata i posle oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Na to ukazuje i razvoj i institucionalizacija NOP-a, jer su sve političke i vojne ustanove imale vojvođanski karakter (Glavni štab, Glavni Narodnooslobodilački odbor Vojvodine, Pokrajinski komitet i dr.) i bile u direktnoj vezi sa jugoslovenskim institucijama, čime se obezbeđivala osnova za federalno rešenje statusa Vojvodine. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i veoma razvijen antifašistički pokret istorijski presudno predestiniraju njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice, jer su pokrajinske institucije u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama. Očekivalo se da će i odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu potvrditi ovu političku realnost Vojvodine. Međutim, odluke AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama. U državnopravnom smislu pet, odnosno, šest jugoslovenskih nacija konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera.[28] Takođe, prema ocenama vrha KPJ, Vojvodina nije posedovala predispozicije državnosti, budući da ih kroz istoriju nije stekla, niti se mogla smatrati teritorijalno-političkom zajednicom jedne jugoslovenske nacije. Tradicija regionalno-političkog subjektiviteta sa političkim i kulturnim autonomnim identitetom manifestovanim tokom dva veka nisu smatrani dovoljnim odrednicama koje bi uslovile formiranje Vojvodine kao federalne države. Pošto se rukovodstva jugoslovenskog NOP-a nisu složila sa konceptom o ZAVNO za Vojvodinu, ovo rešenje više nije pominjano kao mogućnost.[29] GNOO Vojvodine u pro-

[27] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 1. Knj. 19, Borbe na Kosovu 1941–1944: dokumenti partijskih rukovodstva, organizacija i jedinica NOV i POJ*, ur. Fabijan Trgo, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, 654.

[28] R. Končar, *Stvaranje federacije*, str. 31; Ranko Končar, Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje, u: *Antifašizam, AVNOJ, Autonomija*, Udruženje antifašista Novog Sada, Novi Sad 2013, 22-23.

[29] PK KPJ za Vojvodinu je uporno iznosio stav partijskom vrhu da je potrebno formirati AVNO. Ipak, CK KPJ nije delio to mišljenje. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugo-*

glasima i pismima često ističe autonomiju Vojvodine u okviru demokratske i federativne Jugoslavije.[30] Najviše rukovodstvo DFJ zastupaće koncepciju o priključenju Vojvodine, sa garantovanom autonomijom, jednoj federalnoj članici. O priključenju pokrajine Srbiji odlučiće se na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine 31. jula 1945. godine.[31]

Proces dalje izgradnje Jugoslavije posle Drugog zasedanja AVNOJ, tokom 1944. tekao je ubrzanim tempom. Nova država u martu 1944. nazvana je Demokratska Federativna Jugoslavija.[32] Zakonski akt kojim se reguliše zvaničan naziv Jugoslavije je sastavljen u nekoliko verzija, da bi bio prihvaćen kao odluka 7. aprila na proširenoj sednici Predsedništva AVNOJ-a. Taj dokument sadržao je poslednju klauzulu da stupa na snagu objavljivanjem, do čega nije došlo iz spoljnopolitičkih razloga. U nacrtu "Deklaracije o osnovnim pravima nacija i građana DFJ" 11. aprila 1944. najpre se ističe da je DFJ "savezna demokratska država, demokratska federacija u kojoj su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci i koja je sastavljena od šest demokratskih federalnih država: Srbije, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Narod u Vojvodini i Sandžaku imaće punu slobodu da sam odluči o odnosu i položaju u federaciji". DFJ je "federativna jer je savezna država, koja obezbeđuje punu ravnopravnost svojih pet nacija… odn. nacionalnih država naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore, te isključuje svaku mogućnost prevlasti ili privilegija ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, te jedne federalne države na račun druge". Takođe se navodilo da "svaki narod ima prava da istupi iz federacije ako se ne slaže sa oblikom vladavine".[33] Uprkos krupnim promenama u uređenju i strukturi Jugoslavije, država koja je nastajala nije bila nova, već se radilo o federalizaciji postojeće, suštinski reorganizovane tokom NOR-a.

U načelu, posle postavljanja osnova Jugoslavije kao federativne države na državno-konstitucionalnom zasedanju AVNOJ-a, dolazi do utemeljivanja

slovenskih naroda. T. 9. Knj. 3, Partijsko-politička dokumenta 1943. god., ur. Fabijan Trgo, Vojnoistorijski institut, Beograd 1967, 643.

[30] Ranko Končar, Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945, *Savremenost*, br. 1, Novi Sad, 1974, 89-160.

[31] Milivoj Bešlin, Vojvodina u Jugoslaviji: borba za autonomiju, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2017, 279-324.

[32] U prvom nacrtu Zakona o imenu države i državnom grbu od 27. 3. 1944. koji je kasnije menjan, ime države je "Demokratska Federativna Jugoslavija", koja je stvorena "zajedničkom borbom i slobodnom voljom naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka, Hrvatske, Slovenačke, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine". D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije, 114.

[33] B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost, II*, 514-519.

njenih federalnih članica. To je učinjeno kroz procese sukcesivne transformacije ZAVNO u najviša tela vlasti.

Treće po redu konstituisano zemaljsko veće kao najviša institucija federalne države je AVNO Bosne i Hercegovine, održano na Drugom zasedanju u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. godine. Ovo zasedanje je imalo ustavotvorni karakter, jer se njegovim odlukama Bosna i Hercegovina konačno konstituisala kao federalna država unutar federativne Jugoslavije.[34] Od odluka prvo je usvojena ona o odobrenju rada bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasedanju AVNOJ-a. U načelu, svako zemaljsko veće prvo je usvajalo ovakvu odluku, što posredno ukazuje na to da je jugoslovenska državnost primarna i hijerarhijski označava viši stepen suvereniteta u odnosu na onaj koji su posedovale federalne države članice. Zatim sledi odluka o konstituisanju ZAVNOBiH u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo federalne Bosne i Hercegovine. U "Deklaraciji o pravima građana BiH" naglašava se da Veće jemči "ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedeljiva domovina" i "slobodu veroispovesti i savjesti i ravnopravnost svih veroispovesti". Za osnove državnosti Bosne i Hercegovine na ovom zasedanju smatrana je iznad svega državna tradicija srednjovekovne bosanske države.[35] Takođe, u materijalima ZAVNOBiH, kao i drugim dokumentima NOP-a, ističe se stav da konstituisanje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne države omogućava najpovoljnije rešenje nacionalnog pitanja na ovom etnički i konfesionalno heterogenom području.[36]

Slične državno-konstitutivne akte održale su i ostale federalne jedinice: Slovensko narodnooslobodilačko veće na Prvom zasedanju 19. februara 1944. u Črnomelju; Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske na Trećem zasedanju u 9. maja 1944. u Topuskom; Zemaljsko antifašističko vijeće Crne Gore i Boke na Drugom zasedanju 1. jula 1944. u Kolašinu; Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije 2. avgusta 1944. na osnivačkom

[34] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 579.

[35] U referatu Hasana Brkića pod nazivom "Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru DFJ", rečeno je: "Bosna i Hercegovina po svojoj prošlosti imala je svoj državno-pravni položaj. Uzmite istoriju, pa možete videti da je Bosna bila samostalna država, imala svoje banove, imala svoje kraljeve. Po tome moramo onda da sudimo da je nama lako stvoriti državno-pravni akt o Bosni i Hercegovini. Državno-pravni temelji Bosne i Hercegovine su samo zakopani, a naša je sada dužnost da temelje otkopavamo i da na tim temeljima gradimo našu federalnu jedinicu, našu državu Bosnu i Hercegovinu." *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 226.

[36] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 579–584.

zasedanju u manastiru Prohor Pčinjski; Velika antifašistička skupština Srbije na Prvom zasedanju 9. novembra 1944. u oslobođenom Beogradu.[37]

Istorijsko-regionalna i etno-konfesionalna posebnost Sandžaka kao teritorijalno-političke jedinice sa heterogenom demografskom strukturom uslovila je njegov specifičan položaj i status tokom rata, ali i u procesu konstituisanja federativne Jugoslavije. Prema odlukama najviših tela NOP-a, posebnosti Sandžaka je trebalo izraziti formiranjem zasebnog Veća. Tako je na skupštini od 250 delegata izabranih prethodno u pet oslobođenih srezova (od ukupno osam) u Pljevljima 20. novembra 1943. formirano ZAVNO Sandžaka. Ono, prema Rezoluciji o osnivanju, stoji na "čelu NOB kao najviše političko telo i pretstavništvo" naroda Sandžaka. U Rezoluciji, kao i u drugim dokumentima, poziva se "narod Sandžaka", "Sandžaklije", a neretko i "Srbi i Muslimani", čak i "Srbi, Muslimani i Crnogorci".[38] Međutim, do odluke da Sandžak nema osnova za posedovanjem vlastitog AVNO došlo se u vrhu KPJ krajem 1944. godine.[39] AVNO Sandžaka je postojalo, delovalo je pasivno u rasponu od godinu i četiri meseca i nije se drugi put sastalo ni konstituisalo u telo sa obeležjima vlasti. Mimo volje sandžačkih predstavnika, Predsedništvo AVNOJ-a početkom 1945. zauzelo je stav o jednostranoj podeli Sandžaka između dve federalne jedinice – Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje je u očekivanju kraja rata trebalo što pre rešiti, ali i odrediti konačne granica svih šest federalnih jedinica. AVNO Sandžaka se sastalo 29. marta 1945. u Novom Pazaru da bi donelo odluku o podeli ove oblasti i svom raspuštanju. Njome su šest srezova većeg dela Sandžaka pripojeni Srbiji, dok su dva na jugu ušla u sastav Crne Gore.[40] Takođe, raspuštene su sve oblasne institucije Sanžaka, a šest srbijanskih srezova 30. marta obrazuju novopazarski kao sedamnaesti okrug u sastavu ove jedinice. Srbija time postaje teritorijalno najveća i najmnogoljudnija federalna država DFJ. Pripajanje bjelopoljskog i pljevaljskog sreza Crnoj Gori izglasano je na Četvrtom zasedanju CASNO 17. aprila 1945. na Cetinju kao prvoj privremenoj prestonici ove federalne jugoslovenske države.[41]

---

[37] R. Končar, *Stvaranje federacije*, 38.

[38] S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 431-432.

[39] Pitanje opstanka i statusa Sandžaka razmatrali su NKOJ i Predsedništvo AVNOJ-a. Predviđana su rešenja da uđe kao celovita oblast u sastav federalne Srbije ili Crne Gore ili da bude neposredno vezan za federaciju. Prevladao je stav o podeli kao optimalnom rešenju. D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije, 120.

[40] Reč je o Pribojskom, Mileševskom, Zlatarskom, Sjeničkom, Deževskom i Šavničkom, Pljevaljskom i Bjelopoljskom srezu. Od 7.100 km^2 i 245.000 stanovnika Sandžaka, Srbiji je pripalo 5.038 km^2, sa oko 170.000 stanovnika. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954, 290-333.

[41] D. Petrović, Konstituisanje federativne Jugoslavije, 121.

Konstituisanje Srbije kao složene federalne države zaokruženo je na Trećem zasedanju AVNOJ-a, čime je okončan proces izgradnje Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda. Veće je prvog dana rada, 7. avgusta 1945, na predlog Predsedništva dalo saglasnost na rezolucije o rešavanju statusa Sandžaka i Autonomne oblasti Kosova i Metohije. Тек на kraju završne sednice AVNOJ-a, 10. avgusta, prihvaćena je odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine od 30. i 31. jula o prisajedinjenju AP Vojvodine federalnoj Srbiji. Na Trećem zasedanju AVNOJ-a, koje prerasta u Privremenu narodnu skupštinu, koja je u kontinuitetu nastavila rad do 26. avgusta, polazilo se od stava da je DFJ već formirana federativna država i kao takva već priznata u svetu, kako spoljnopolitičkim kontinuitetom sa prethodnom državom, tako i politikom kompromisa sa zapadnim saveznicima. Veliki deo rada nove Skupštine ticao se radikalno drugačijeg uređenja države, preobražene u revoluciji, a njeno federativno ustrojstvo trebalo je da se utvrdi novim konstitucionalnim aktom, što će i biti učinjeno prvim posleratnim Ustavom od 31. januara 1946. Politika federalizma, u cilju postizanja pune nacionalne ravnopravnosti i samim tim političke reprezentativnosti, trebalo je da ustanovi takve mehanizme odlučivanja koji bi obezbedili jednaka prava svim jugoslovenskim narodima. O uređenju zemlje kojim bi bila onemogućena hegemonija brojnije nacije i dosledno garantovana jednaka prava svim narodima govori se i u dokumentima AVNOJ-a, što predstavlja konstantu politike NOP-a. Korak u tom smeru je i uvođenje dvodomne strukture najvišeg predstavničkog tela. Postojanje drugog doma u kome odlučuje paritetan broj predstavnika nejednakih federalnih jedinica čini temeljni princip federativnog sistema. Donji dom Skupštine formiran srazmerno broju stanovnika (jedan čovek, jedan glas) ne može da prevlada nad gornjim, federalnim domom, već je ravnopravan u odlučivanju kako bi garantovao demokratsko pravo ravnopravnosti nacija i federalnih jedinica, konstitutivnih članica DFJ. Sve ovo je bilo neophodno kako bi se rešila istorijska protivrečnost Jugoslavije, kako je govorio njen najpoznatiji ustavopisac Jovan Đorđević: "u isto vreme *jedinstvo* i podržavanje i razvijanje *samostalnosti delova*".[42]

***

U toku Drugog svetskog rata i socijalističke revolucije na jugoslovenskom prostoru 1941–1945. izvršen je proces konstituisanja federativne Jugoslavije, kao složene zajednice ravnopravnih naroda, čiji su se završni akti odigrali u

[42] Boro Krivokapić, *Beskonačni Tito*, Novosti, Beograd 2006, 223-224.

leto 1945. na Trećem zasedanju AVNOJ-a, transformisanom u Privremenu Narodnu skupštinu. Potonja državnopravna akta zasvođena prvim Ustavom republikanske i federativne Jugoslavije 31. januara 1946. samo su potpunije regulisala i preciznije definisala ovu specifičnu političku zajednicu. Politički sistem novostvorene savezne države zasnivao se na federativnom uređenju koje je odgovaralo složenoj nacionalnoj fizionomiji jugoslovenskog prostora. I pored neminovnog korišćenja izvesnih iskustava i paradigmi federativnih sistema u svetu, jugoslovenski federalizam, kompleksan i sa razuđenim formama i modelima, uslovljen istorijskim razvojem, regionalnim osobenostima, različitim nacionalno-emancipatorskim i konfesionalnim osobenostima, predstavljao je *de facto* i *de iure* originalnu i specifičnu istorijsku pojavu. Sve potonje promene konstitucionalnih okvira (1953, 1963, 1967–1971, 1974) samo su dalje razrađivale, a ne suštinski menjale ili čak izneveravale emancipatorske federalističke obrasce formulisane tokom Drugog svetskog rata. Bio je to pre povratak nego napuštanje izvornih federalističkih principa na kojima su partizanski pobednici privlačili u svoje redove različite narode, deprivirane i nacionalno i socijalno. Utoliko su i republičke granice, proizlazi iz toga, bile granice federalnih država sa pravom svih pripadajućih konstitutivnih naroda na samoopredeljenje i otcepljenje, ne dovodeći u pitanje međurepubličke (državne) granice. Ti principi odnosili su se i na Bosnu i Hercegovinu, uključujući i njenu državnost priznatu unutar Jugoslavije, a bili su i osnov za njenu nedeljivost i nepromenjivost granica između federalnih država (republika). Ti postulati i interpretacija jugoslovenskog federalističkog ustrojstva bili su priznati i na međunarodnoj ravni odlukama Badinterove arbitražne komisije i Haške konferencije iz 1991. godine.[43]

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

Jovičić, Miodrag (prir.) (1991) *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija. Izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940*, Naučna knjiga, Beograd.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine. Knj. 9, Stanovništvo po narodnosti, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1954.

Končar, Ranko (1974) Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945, *Savremenost*, br. 1, Novi Sad, 89-160.

[43] Vid. Sonja Biserko, *Poslednja šansa Jugoslavije: Haška konferencija 1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002.

Nešović, Slobodan; Petranović, Branko (1983) *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo (1987) *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. I–II*, Prosveta – BIGZ, Beograd.

Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26 i 27 novembra 1942; 29 i 30 novembra 1943) po stenografskim beleškama i drugim izvorima, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1953.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 1. Knj. 19, Borbe na Kosovu 1941–1944: dokumenti partijskih rukovodstva, organizacija i jedinica NOV i POJ, ur. Fabijan Trgo, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. T. 9. Knj. 3, Partijsko-politička dokumenta 1943. god., ur. Fabijan Trgo, Vojnoistorijski institut, Beograd 1967.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Literatura

Bakić, Jovo (2004) *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Gradska biblioteka Žarko Zrenjanin, Zrenjanin.

Bešlin, Milivoj (2017) Vojvodina u Jugoslaviji: borba za autonomiju, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 279-324.

Biserko, Sonja (2002) *Poslednja šansa Jugoslavije: Haška konferencija 1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

Boban, Ljubo (1965) *Sporazum Cvetković – Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Čulinović, Ferdo (1970) *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.

Dimić, Ljubodrag (2005) Srbija 1804–2004 (suočavanje sa prošlošću), u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 13-114.

Dimić, Ljubodrag (1993) Srpski kulturni klub između kulture i politike, *Književnost*, 7–8, Prosveta, Beograd, 858-903.

Imamović, Mustafa (2013) ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 17-25.

Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Komunist – Narodna knjiga – Rad, Beograd 1985.

Končar, Ranko (2013) Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje, u: *Antifašizam, AVNOJ, Autonomija*, Udruženje antifašista Novog Sada, Novi Sad, 15-27.

Končar, Ranko (1983) *Stvaranje federacije*, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad.

Krivokapić, Boro (2006) *Beskonačni Tito*, Novosti, Beograd.

Milosavljević, Olivera (1996) Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija, *Tokovi istorije*, 1–2/1996, Institut za noviju istoriju Srbije, 169-181.

Perović, Latinka (1984) *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Globus, Zagreb.

Petranović, Branko (1992) *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.

Petrović, Dragoljub (1988) Konstituisanje federativne Jugoslavije 1941–1945, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXIII, br. 3–4, 101-134.
Pleterski, Janko (1985) *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Komunist – BIGZ, Beograd.
Stanković, Đorđe (2006) *Nikola Pašić – Prilozi za biografiju*, Plato, Beograd.

The federalist foundations of Yugoslavia and the statehood of Bosnia and Herzegovina 1941–1945

Abstract: The paper first presents a synthesized overview of the destruction of the centralist paradigm in the first Yugoslavia. The central part of the paper deals with building new foundations of federal arrangement during the anti-fascist struggle and the socialist revolution led by the Partisan movement with the dominant role of the CPY. Special attention was given to the state-building assembly meeting of AVNOJ held in Jajce in 1943, during which the national emancipatory concept of the state under construction was adopted – five, or rather six nations and their six federal states as constituents of the new federal Yugoslavia. Within that state, the statehood and indivisibility of Bosnia and Herzegovina as historical, state-building and ethno-confessionally specific unit have been established. The equality of three Bosnian and Herzegovinian peoples – Muslims, Serbs and Croats – was also founded within these frameworks.

Keywords: Yugoslavia, World War Two, AVNOJ, National Liberation Struggle, Bosnia and Herzegovina, CPY, Federalism, ZAVNOBiH, 1941–1945.

DOI: 10.5644/PI2024.213.06

Promulgation of the 1946 constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina as the final stage of the People's Liberation Struggle

Marko Attila Hoare[*]

Abstract: The People's Liberation Struggle in Bosnia-Hercegovina, led by the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) but incorporating a broader section of Bosnian society, was a Bosnian-Hercegovinian national-liberation struggle. It was waged under Bosnian-Hercegovinian patriotic slogans, organised administratively through a Bosnian-Hercegovinian framework and aimed ultimately at establishment of Bosnian-Hercegovinian statehood within a federal Yugoslavia. The promulgation of the constitution of the People's Republic of Bosnia-Hercegovina represented the culmination of this movement. Although the KPJ ensured this constitution would accord with its goals and policy, it had not worked out its goals beforehand in its entirety. Nor was it able to choreograph the process of promulgation seamlessly. Disagreements and tensions in the movement therefore emerged, reflecting its heterogeneity and the wider tensions in Bosnian-Hercegovinian society.

Keywords: antifascism, statehood, Bosnia-Hercegovina, ZAVNOBiH

The promulgation of the constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina in 1946 represented the culmination of the state-building process of the Bosnian Partisans. This was part of a revolution that was led by the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosnia and Herzegovina. But it was a revolution and not a putsch. The Communists could not completely control it, even when they had effectively defeated all their political opponents. At its beginning, they did not know where their revolution was heading. This uncertainty remained until the promulgation of the Bosnian constitution. The People's Liberation Struggle in Bosnia and Herzegovina was a Bosnian-Herzegovinian national liberation struggle. The Bosnian patriotic strategy had its roots before the war, in the Communists' support for the liberation of the non-Serb nations from Belgrade's oppression. However,

[*] Associate Professor and Head of Research for the Department of Political Science and International Relations on SSST, marko.hoare@ssst.edu.ba

the necessity for this strategy was confirmed by the conditions for resistance. Support for Bosnia and Herzegovina and opposition to Great Serbia were necessary to win the Bosnian Serb population away from the Chetniks. Bosnian Serb soldiers in the Partisans had to be taught that Bosnia and Herzegovina was the common homeland of Serbs, Croats and Muslims.[1] A Bosnian patriotic strategy was also necessary to win the mass support of Muslims in Bosnia, and to a lesser extent of Bosnian Croats. On this basis, the People's Liberation Movement grew into a genuine revolution. Although it was led by the Communist Party, it incorporated a broader section of Bosnian society.

The resistance was waged under Bosnian patriotic slogans, organised administratively through a Bosnian framework. Partisan propaganda referred to their army as the People's Liberation Army of Bosnia and Herzegovina. This army was commanded by the General Staff for Bosnia and Herzegovina. The movement culminated in the First Session of ZAVNOBiH in November 1943. It was only on the eve of this assembly that the Yugoslav Communist leadership definitely decided that Bosnia and Herzegovina would be a republic and a state equal in status to Serbia and Croatia. The intervention of the leading Bosnian Communists, Rodoljub Čolaković and Avdo Humo, was crucial in this decision. That month they had been presented by the Yugoslav Communist leadership with a constitutional draft, according to which Bosnia and Herzegovina would have the status of an autonomous province linked directly to the Yugoslav Federal centre. As Humo recalls, 'this draft directly conflicted with our new conception.' There had followed a discussion between members of the Provincial Committee of the KPJ for Bosnia and Herzegovina and of the Central Committee of the KPJ of Yugoslavia. Humo and Čolaković, supported by Slovenia's Edvard Kardelj, argued that Bosnia and Herzegovina should be made a full republic within the Federation, while Serbia's Moša Pijade and Sreten Žujović-Crni and Montenegro's Milovan Đilas argued that it should only be made an autonomous province. The Serbian and Montenegrin Communists had reasoned that only nations had the right to republics and that there was no Bosnian nation. They did not believe in the existence of a Muslim nation. By contrast, Humo and Čolaković argued that Bosnia and Herzegovina was a historical land whose three peoples had lived intermingled for centuries and shared many common elements of a unique culture, and whose right to equality with others therefore required a republic of their own. According to Humo: "We emphasised that the complete

[1] Marko Attila Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941-1943*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

freedom, sovereignty and equality of our nations, as well as their individual and common socio-political development, could most effectively be expressed only in a shared but also independent state arrangement of a multinational republican community. And that meant also that the nations of Bosnia and Herzegovina, like the other Yugoslav nations, must found a federal unit or republic that would, like the other national sovereign republics, devolve one part of its sovereign rights to the federation as the common state of all Yugoslav nations and nationalities."[2] The protagonists thereupon consulted Tito, who decided in favour of the Bosnians, whose arguments chimed with his own view on the matter as expressed since the 1930s. This resolved the argument. From then on, the movement aimed at the establishment of Bosnian statehood within a federal Yugoslavia. The promulgation of the constitution of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina represented the culmination of this movement. The path to the Bosnian constitution, however, was not completely smooth. The Communists were unable to absolutely control the process.

In the debates in the constitutional assembly for Yugoslavia in late 1945, a representative for Bosnia, Husaga Ćišić, a former mayor of the Mostar municipality, demanded that the Yugoslav coat-of-arms be altered to recognise the Bosnian people. Instead of a coat-of-arms with five flames representing the Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians and Montenegrins, Ćišić demanded that a sixth flame be added, representing the Bosnians. In an extended written appeal to the Minister for the Constituent Assembly on 5 December, Ćišić argued: "According to the conclusions of AVNOJ, every federated unit, by its act of declaration, has won the right to its own national name; this right has only been withheld from the Bosnian federated unit; a unit which namely, by explicit statement, is exceptionally founded upon national equality - of the Serbs, Croats and some such." Consequently: "By this, presumably accidental oversight on AVNOJ's part, a severe injustice has been committed against our immediate homeland Bosnia and Herzegovina - a Bosnia and Herzegovina which, by virtue of its history and of the role that it has played in the People's Liberation Struggle, as well as of the losses incurred in this war, has the right to its national self-determination; in other words, to its national name, certainly as much as does every other federated unit mentioned above." Ćišić saw in this omission the legacy of Bosnia and Herzegovina's history of oppression

[2] Humo, contribution to discussion in AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Institut za istoriju - Sarajevo, Belgrade, 1974, pp. 758-759.

and partition in the interwar Yugoslav kingdom, and a lack of a guarantee that such would not reoccur in the future.

Ćišić focused on the failure of the new Yugoslav state coat-of-arms to accord a place to Bosnia and Herzegovina. The coat-of-arms consisted of five torches representing the five Yugoslav nations recognised by the Communists and by AVNOJ: Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians and Montenegrins. For Ćišić, if each of these nations had been granted their own national republic, then the same was due to the Bosnians: "From the above-mentioned, it follows logically that the Bosnian-Herzegovinian federated unit can rest on the principle: Bosnia and Hercegovina for the Bosnians." To symbolise this, he proposed that "in the third clause, in the fourth clause of that sentence, make the change: instead of five, 'six torches placed at an angle...', and so forth, so that the right be in fact respected." Ćišić did not once mention the word 'Muslim' in his text, instead arguing for the recognition of a Bosnian nationality embracing all religious communities: "Above all, it is difficult to believe that there is a single true Bosnian to whom it would be objectionable to be called by that name, and if anyone still wants to be called something different, may he be forgiven."[3] In a second appeal to the Minister for the Constituent Assembly on 16 January, Ćišić repeated his arguments about Bosnian particularity, but this time specifically attacked the concept of a 'Muslim' national denomination as a 'terrible humiliation' for nationally conscious Bosnians. The Ministry for the Constituent Assembly duly recorded Ćišić›s demand in its list of suggested amendments to the constitution, though distilling it simply to the demand: "in the third clause, in the fourth clause of that sentence, make the change: instead of five, 'six torches placed at an angle...', and so forth."[4]

This demand was rejected on the advice of Milovan Đilas, who was a long-standing opponent of the recognition of the Bosnian Muslims as a nation. In his rejection of Ćišić's proposal, Đilas did not reject the idea of Muslim nationhood in principle, but dissembled, arguing that 'parliament cannot discuss the question of whether the Muslims are a national group or not, because at the end of the day, whether something is a national group or particularity does not depend on the People's Parliament, for it is the way it is. This is a theoretical question in which people can argue one way or the other, but in no case can it be resolved by a decree." Đilas argued that if the proposal had suggested adding a sixth torch to represent the six units of the federation, then it

[3] Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, pp. 202-204.
[4] Archive of Yugoslavia, Collection 9 (Ministry for the Constituent Assembly), folder 11, doc. 2.5.

could be a subject for discussion, 'but since we are holding the viewpoint that every nation is to receive its torch, then in every case there should be only five torches.' Đilas hastened to add that 'I do not intend to negate the particular line among the Muslims, that exists today.'[5] Ćišić was consequently the only delegate to vote against the Yugoslav constitution.[6]

In April 1946, Čolaković, as Bosnian prime minister, appointed a commission to prepare the Draft Constitution of the People's Republic of Bosnia and Hercegovina. In reviewing the draft that the commission produced, the government's reviewer - who may have been Čolaković himself - criticised the draft for overemphasising the sovereignty of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina. In particular, the reviewer rejected a clause specifically guaranteeing Bosnia's right to secede from the Yugoslav federation. According to the draft Clause 3, 'The People's Republic of Bosnia and Herzegovina retains the right to withdraw from the Federative People's Republic of Yugoslavia.' The reviewer noted that Clause 1 of the Yugoslav constitution made clear that the FNJR had been formed on the basis of the right to self-determination, including the right to self-determination, so 'it could be concluded that the right to secede is not excluded.' However, the reviewer argued, 'it is known that the framer of the Constitution used as its source the text of the Constitution of the USSR, in which Clause 17 *expressis verbis* formalises the right of the republics to secede from the union. The framers of the Constitution were, beyond any doubt, aware of this fact, and still did not decide to prescribe this right specifically.' The reviewer concluded, therefore, that "the framer of the Constitution introduced the words 'On the basis of the right to self-determination, including the right to secession', purely as a historical reminiscence on the birth of the state, but did not intend to formalise the right to secede or to withdraw."

The reviewer did not dispute the right of republics to secede; he merely believed that they should not be allowed to exercise this right, and in this way he justified the difference between the Soviet and the Yugoslav constitutions on the question of secession: 'Stalin's Constitution, which dates from 1936, was promulgated at a time when socialism in the Soviet Union had triumphed, and when the cohesive forces of the state had grown to the extent that it was possible, without any fear for the integrity of the state, to formalise the right to withdraw.' By contrast:

[5] Zasedanje ustavotvornog skupštine, 29 novembar - 1 februar 1946. godine, Izdanje Prezidijuma Narodna Skupštine FNRJ, Belgrade, n.d., p. 187.
[6] Ibid., pp. 771-772.

Our Constitution was promulgated not even a full year after the establishment of the state, at a time when our state had still not even signed a treaty with our former enemies. However strong the tendency of our peoples was for a unification for which they had sacrificed millions of lives, nevertheless our state life was in its initial phase; its cohesive strength had still not grown to the extent that it could wholly paralyse the centrifugal forces which could arise through historical inertia. There is no doubt that our state, too, will in the course of its development reach the level of consolidation and stability that the Soviet Union achieved in 1936, because there exist objective conditions for this, but at the time of the promulgation of our Constitution, it was perhaps too early expressly to formalise the right of republics to secede from the federation, although this right undoubtedly stems from the right of self-determination.

This somewhat cynical argument - that the right to secede should be recognised only when there was no chance that it would actually be exercised - represented the traditional Marxist-Leninist strategy of recognising 'bourgeois-democratic' rights in principle, while overriding them whenever the interests of the revolution were at stake. The reviewer made the additional argument: "Insofar as the framer of the Constitution recognised the right to self-determination and secession in Clause one, he recognised it for the nations and not for the republics."[7] This was tendentious, for although it was true that Clause 1 of the Yugoslav Constitution had described the Yugoslav nations, rather than the republics, as having 'on the basis of the right to self-determination, including the right to secession, expressed their desire to live in a federative state', yet the Constitution of the Republic of Bosnia and Herzegovina, in the form in which it was eventually promulgated, made clear that this Republic was a 'People's State' that 'expressing, on the basis of the right to self-determination including the right to secession and to unification with other nations, the free will of its people regardless of nationality and religion, unites on the basis of the principle of equality with the People's Republic of Serbia, the People's Republic of Croatia, the People's Republic of Montenegro, the People's Republic of Macedonia and the People's Republic of Slovenia in a common, federal state - the Federative People's Republic of Yugoslavia.'[8]

[7] Archive of Bosnia-Hercegovina, Collection 'Government of the People's Republic of Bosnia-Hercegovina (1945-1953): Presidency of the Government of Bosnia-Hercegovina', yr 1944/45, box. 1, docs 1/4.

[8] 'Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine', *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, yr 2, no. 1, p. 2, 31 December 1946.

The commission had drafted the constitution on the basis of legal principles and constitutional norms. The government's reviewer, however, wished to downplay the expression of Bosnian sovereignty in the constitution. This was for political reasons, linked to the policy of the Communist leadership at the Yugoslav level. Nevertheless, in the Constitutional Assembly of the People's Republic of Bosnia-Hercegovina in December 1946, Vaso Butozan, President of the Constitutional Council of the Constitutional Assembly, stated:

'Our Republic, like the other People's Republics, has expressed its desire to live in an equal union of nations in the Federative People's Republic of Yugoslavia.

This program and this unity are of vital importance to the happier future of the Serbs, Muslims and Croats and other Yugoslav peoples.

In such a federation, every nation is guaranteed its national development and flowering.

In a federation of this kind, sovereignty and the independent exercise of government are guaranteed to every Republic, except those rights that are voluntarily transferred to the Federative People's Republic of Yugoslavia.

The peoples of Bosnia and Herzegovina express, on the basis of this Constitution, their statehood and sovereignty."[9]

The Communists consistently emphasised Bosnia's sovereignty, but at the same time, they did not wish explicitly to acknowledge that Bosnia and Herzegovina had the right to secede from Yugoslavia. Emphasis on Bosnia's sovereignty, and emphasis on Bosnia's inclusion in Yugoslavia, had to be balanced, and the Communists themselves were not always sure where the balance lay.

In November 1946, the Constitutional Assembly of Bosnia and Herzegovina put the draft Bosnian constitution for discussion before the Bosnian-Herzegovinian public. As the newspaper *Sarajevski dnevnik* argued, in its announcement of the public discussion: "The people that creates its own fundamental law will be the best guardian and most faithful defender of those tenets contained in the Constitution. On the day that our Constituent Assembly ratifies our Constitution - it will be able to say with justice that it is carrying out the people's will; that the Constitution is such as is desired by

[9] Zasjedanje Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 11 novembra 1946 - 31 decembra 1946 -stenografske bilješke, Izdanje Narodne Skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1947, pp. 45-46.

the broadest popular masses of our Republic."[10] The Communist regime tried to control this public debate over the constitution, but it struggled to find a flag and coat of arms for Bosnia and Herzegovina that it considered acceptable. A provisional coat of arms featured a torch held by three hands representing Bosnia's three constituent peoples. It was published in *Oslobođenje* and *Sarajevski dnevnik*, but was then abandoned. According to the account of Dušan Josipović, who was Secretary of the Constitutional Council, it was subsequently decided that the provisionally selected version of the coat-of-arms was unsatisfactory: "The torch held by three hands, as a symbol of the union of Serbs, Muslims and Croats, was liked by many. But in further discussions, feelings cooled toward it - not because of the dilemma that then existed over the national identity of the Muslims, but specifically because the conclusion was reached, that it was not usual for something like that to be on the state coat-of-arms. It was noticeable that in no other republic did a tendency exist to express something similar on the coat-of-arms."[11]

There followed considerable vacillation, in which a coat-of-arms featuring the Austro-Hungarian symbol for Bosnia and Herzegovina - a hand holding a scimitar - was seriously considered. Eventually, the coat of arms of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina was only decided on the last day of the Constitutional Assembly, New Year's Eve 1946. The final choice of coat of arms - a symbol with two factory chimneys and the shadow of the city of Jajce in the background - was objectively ugly but chosen in the absence of acceptable alternatives. On behalf of the People's Government of Bosnia and Herzegovina, Dušan Šakota explained: "In the coat-of-arms, it was necessary to express the enormous natural wealth of the Republic; our industry; our agriculture; and our forests. The new proposal of the Government is satisfactory in this respect." He explained that the branches surrounding the central motif represented Bosnia-Herzegovina's wealth in forests.[12] According to the constitution as it was published in the *Official Gazette of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina* at the start of 1947: "*The state coat-of-arms of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina represents a field bounded on the left side by branches of deciduous trees, and on the right side by branches of coniferous trees, which are tied at the bottom with a ribbon. In the field above the ribbon are two factory chimneys, and in the foreground*

[10] 'Opšte narodnu diskusiju o nacrtu Ustava treba provesti što temeljite', *Sarajevski dnevnik*, 2 December 1946, p. 1.
[11] Duško Josipović, 'Sadašnji amblemi Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (grb i zastava), sa posebnim osvrtom kako su utvrpeni', *Pravna misao*, 9-10, Sarajevo, 1971, pp. 6-7.
[12] Zasjedanje Ustavotvorne skupštine NRBiH, p. 115.

lie two sheafs of corn. In the background is traced the shadow of the town of Jajce."[13] This still turned out to have been too hastily drafted, and a month later, a 'correction' to the constitution was officially published to add a red star to the coat-of-arms, which was consequently now defined as follows: *"The state coat-of-arms of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina represents a field bounded on the left side by branches of deciduous trees, and on the right side by branches of coniferous trees, which are tied at the bottom with a ribbon. Between the tips of the branches lies a five-pointed star. In the field above the ribbon are two factory chimneys, and in the foreground lie two sheafs of corn. In the background is traced the shadow of the town of Jajce."*[14]

The flag ultimately adopted was similarly banal and chosen because there were no alternatives that could be agreed upon, although it was chosen more easily than the coat of arms. The flag was red, with the Yugoslav flag in its top left-hand corner. It contained nothing that was distinctively Bosnian. In the case of the other five Yugoslav republics - Serbia, Croatia, Slovenia, Macedonia and Montenegro - the coats of arms contained traces of their historical national identity. This was barely true for Bosnia, because the Communists had difficulty agreeing or deciding what elements of its historical identity were acceptable. The final choice of this flag was, it appears, a compromise solution for a country whose nationalities held conflicting national ideologies, and in which explicitly Communist imagery may have appeared the safest option. Of course, the Communists sought to rationalise the composition by attributing to the red flag an important tradition in Bosnian history. At the Constituent Assembly of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina on 29 December, Šefket Maglajlić, President of the General Council of United Trade-Unionists, traced the use of the red flag by Bosnian revolutionaries since the Bosnian Uprising of the 1870s, via the birth of the Bosnian labour movement, through the Young Bosnia-Herzegovina organisation and the Husino miners' uprising of 1920 and up to the NOP. Maglajlić concluded: "Therefore, the Yugoslav flag in the top corner of our republican red flag precisely expresses the historical and present sides of our reality: That Bosnia and Herzegovina was established as a sovereign republic through the struggle of the people under the red flag, and that it is today continuing to develop in the free union of equal Yugoslav peoples."[15]

[13] 'Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine'.
[14] 'Ispravka', *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, yr 2, no. 6, p. 80, 4 February 1947.
[15] Zasjedanje Ustavotvorne skupštine NRBiH, pp. 61-62.

The Communists attempted to completely control the constitutional process. But they themselves were not absolutely sure of what they were doing. The revolution had its own dynamic that the leadership could not wholly control, that carried them along. In the course of this, they had to work things out as they went along, which they often found difficult. This was, after all, a revolution not a putsch, and a genuine revolution cannot be wholly planned or controlled. Nevertheless, the constitutional process, into which the revolution grew, completed the establishment of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina as a constituent member of the Federative People's Republic of Yugoslavia. Bosnia and Herzegovina's statehood therefore became a fact, but with certain practical limitations that would remain up until the proclamation of Bosnian independence in 1992.

Bibliography:

Archive of Bosnia-Hercegovina, Collection 'Government of the People's Republic of Bosnia-Hercegovina (1945-1953): Presidency of the Government of Bosnia-Hercegovina'

Archive of Yugoslavia, Collection 9 (Ministry for the Constituent Assembly) AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Institut za istoriju - Sarajevo, Belgrade, 1974

Filandra, Šaćir, Bošnjačka politika u XX. stoljeću, Sejtarija, Sarajevo, 1998

Hoare, Marko Attila, Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941-1943, Oxford University Press, Oxford, 2006

'Ispravka', *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, yr 2, no. 6, p. 80, 4 February 1947

Josipović, Duško, 'Sadašnji amblemi Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (grb i zastava), sa posebnim osvrtom kako su utvrpeni', *Pravna misao*, 9-10, Sarajevo, 1971

'Opšte narodnu diskusiju o nacrtu Ustava treba provesti što temeljite', *Sarajevski dnevnik*, 2 December 1946

'Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine', *Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, yr 2, no. 1, p. 2, 31 December 1946

Zasedanje ustavotvornog skupštine, 29 novembar 1945 - 1 februar 1946. godine, Izdanje Prezidijuma Narodna Skupštine FNRJ, Belgrade, n.d.

Zasjedanje Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 11 novembra 1946 - 31 decembra 1946 – stenografske bilješke, Izdanje Narodne Skupštine Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1947

Posebna izdanja ANUBiH CCXIII, ODN 20, 86-96

Proglašenje Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine kao završna faza Narodnooslobodilačke borbe

Sažetak: Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, koju je predvodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), ali koja je uključivala širi dio bosanskohercegovačkog društva, bila je borba za nacionalno oslobođenje Bosne i Hercegovine. Vođena pod patriotskim sloganima Bosne i Hercegovine, administrativno je organizovana kroz bosanskohercegovački okvir, s krajnjim ciljem uspostavljanja bosanskohercegovačke državnosti unutar federalne Jugoslavije. Proglašenje ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine predstavljalo je vrhunac ovog pokreta. Iako je KPJ osigurala da ovaj ustav bude u skladu s njenim ciljevima i politikom, nije unaprijed u potpunosti razradila svoje ciljeve. Također, nije uspjela besprijekorno koreografirati proces proglašenja. Zbog toga su se pojavili nesporazumi i tenzije unutar pokreta, odražavajući njegovu heterogenost i šire tenzije u bosanskohercegovačkom društvu.

Ključne riječi: antifašizam, državnost, Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH.

DOI: 10.5644/PI2024.213.07

Bosna i Hercegovina: od monolitne jednostranačke vlasti do anarhičnog višestranačja

Neven Anđelić[*]

Sažetak: Čvrsta kontrola društva od strane centralnih vlasti u Sarajevu te način upravljanja u Bosni i Hercegovini tokom egzistiranja druge Jugoslavije, a posebno od ranih sedamdesetih godina, često je vodio ka opisima republike kao najdogmatskije, a u nekim medijskim istupima i kao "tamnog vilajeta". U vremenima krize, ekonomske tokom sedamdesetih, bezbjednosne 1972. godine, te političkih u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća, ali i ranije, takva vlast se pokazala kao najsigurnija metoda očuvanja postignutih dostignuća i prevladavanja problema. Centralni jugoslavenski autoritet Josip Broz kritički se osvrtao na druge republike iskazujući podršku bosanskohercegovačkom rukovodstvu zbog rješavanja problema u republici. U ovom radu se izbjegava revizionistička interpretacija bosanskohercegovačkog društva, političke i ekonomske elite prisutne u današnjoj javnosti, gdje se često prošlost interpretira kroz prizmu rata tokom devedesetih godina. Dakle, ovaj rad sagledava bitne probleme i uloge institucija i pojedinaca pri kraju komunističke vladavine, pojave političke alternative, uspostavu višestranačkog političkog modela i njegovo nefunkcionisanje od samog početka. Dok je demokratija formalno uvedena, ona nikada nije funkcionalno zaživjela kroz institucije ili ponašanja i djelovanja novih političkih elita. Fokus ovog rada je na internim događajima unutar Bosne i Hercegovine, iako je neminovno referiranje na ponašanja susjednih republika tokom ovog perioda. Osnovni argument se bazira na nagloj smjeni cijele političke elite tokom druge polovine osamdesetih, liberalizaciji društva i dolasku novih snaga iz iste, još uvijek jedine, političke partije na vlast. Takva vlast pokazala se uspješnom jedino u organizovanju demokratskih izbora, ali je izbor naroda bio nacionalistički. Nove političke elite nikada nisu u republici uspjele uspostaviti sistem vladanja koji bi omogućio sigurnost, prosperitet i kontinuirani razvoj društva. Njihovo razumijevanje demokratskog principa podjele vlasti zasnivao se na diobi upravljanja na hrvatsku, srpsku i muslimansku, kasnije bošnjačku vlast, umjesto na izvršnu, zakonodavnu i sudsku. Uz bitnu ulogu susjednih republika, takav sistem donio je nove izazove opstojnosti vrijednosti ZAVNOBiH-a.

Ključne riječi: elita, liberalizacija, nacionalizam

Uvod

Istorijski se pokazalo da su odluke ZAVNOBiH-a te AVNOJ-a predstavljale osnovu za uspostavu i funkcionisanje vlasti u Bosni i Hercegovini tokom trajanja Jugoslavije. Jednopartijski sistem, uklopljen u ove odluke, omogućio

[*] Prof. dr., Regent's University London, andjelicn@regents.ac.uk.

je brzu industrijalizaciju i urbanizaciju zemlje, uz masovno opismenjavanje i edukaciju stanovništva koje je tokom decenija Hladnog rata predstavljalo bazu režima zasnovanog na političkoj stabilnosti, ekonomskom napretku, dijelom i relativnom prosperitetu, te vidljivim rezultatima u infrastrukturnim projektima kojima se omogućilo pristizanje susjednih, razvijenijih i bogatijih republika. Pod vođstvom jedine partije u političkom modelu zasnovanom na odlukama dva reprezentativna tijela tokom Drugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je postala primjer uspješnog funkcionisanja ne samo političko-ekonomskog sistema već i ideološkog opredjeljenja uz nacionalno pitanje riješeno na osnovama slogana o "bratstvu i jedinstvu".

Politički vođe su različitog etničkog porijekla, ali nisu "etnički lideri". Neki istaknuti autori, poput Noela Malcolma, pogrešno tvrde, na primjer, za Branka Mikulića da je bio "lider bosanskih Hrvata".[1] Kosmopolitizam i kritika nacionalističkih pojava u sopstvenim etničkim grupama pokazuje nacionalnu politiku nametnutu s vrha. Prevencija potencijalne dominacije neke etničke grupe vršena je nepisanim pravilima o podjednakoj zastupljenosti na vrhu. Monolitizam rukovodstva, za koje nema podataka o razmimoilaženjima na etničkim principima, prenijet je na jedinstvo populacije, tako ostvarujući u praksi ZAVNOBiH-ovu definiciju Bosne i Hercegovine kao "ni srpske, ni hrvatske ni muslimanske, već i srpske, i hrvatske i muslimanske. Ona će biti slobodna i bratska država u kojoj će biti zagarantovana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata."[2] Monopartijska, nedemokratska Bosna i Hercegovina, dakle, nije samo bila funkcionalna, već se dokazala i prosperitetnom te nadasve mogućom zajednicom.

Osnovno pitanje na koje se i dalje traži odgovor je da li je moguća demokratska, višepartijska Bosna i Hercegovina u okvirima vladavine prava sa osiguranim ljudskim pravima građanima i građankama? Više je mogućih odgovora.

Istorijski modeli Bosne i Hercegovine

Demokratizacijom u Bosni i Hercegovini, kasnijim ratom te uspostavom "dejtonske BiH" odbačen je ZAVNOBiH. Štaviše, nakon 1990. godine, nikada nije ni pokušana uspostava demokratskog režima u Bosni u Hercegovini

[1] Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History* (Papermac, London 1994, 210.

[2] Pero Morača, Komunistička partija u periodu prelomnih zbivanja 1943. godine, u: Antonić, Zdravko et al., *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Institut za istoriju – Oslobođenje, Sarajevo 1990, 301.

na osnovama ZAVNOBiH-a iako odluke iz Mrkonjić-Grada nisu u kontradiktornosti sa demokratijom. *Deklaracija o pravima građana u Bosni i Hercegovini donesena na drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu 1944. godine je u potpunosti saglasna sa Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima te sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima sa kojom je u suprotnosti trenutni, dejtonski, ustavnopravni režim u Bosni i Hercegovini. Kako je ZAVNOBiH-ov dokument stariji, dokazani su vizionarstvo autora i vrijednosti odluka koje putem kasnijih globalnih deklaracija i evropskih konvencija tek treba usvojiti u bosanskohercegovačku državnopravnu praksu.* Dakle, jedna od mogućnosti provjere je povratak ZAVNOBiH-u kao modelu funkcionisanja države.

Drugi model koji se nudi u raspravama o državi je njeno ukidanje, ali ne na postulatima marksizma o odumiranju države, već na osnovi uspostave mononacionalnih država na teritoriji koju čini Bosna i Hercegovina. Višeslojnost problema u pokušaju slijeđenja ovakvog potencijalnog rješenja čini neminovnim njegovo odbacivanje, ali neophodno je barem pojednostavljeno adresirati te prepreke. Konsenzus o teritorijalnoj podjeli je izgledno nemoguć. Arbitraža bi, dakle, morala biti spoljna, ali kakva god imaginarna odluka bila, ona bi bila protivna osnovnim načelima moderne države zasnovane na demokratiji, vladavini prava i zaštiti ljudskih prava jer sva tri nacionalistička pokreta koji vladaju dijelovima bosanskohercegovačke teritorije osporavaju osnovna ljudska prava,[3] vladavina prava nije uspostavljena niti dvadeset osam godina od uspostave posljednjeg državnog uređenja,[4] a demokratizacija je i dalje proces u kojem se BiH opisuje kao hibridni režim.[5] Mada realističke škole međunarodnih odnosa imaju tendenciju priznavanja rezultata nasilnih akcija, idealistička, liberalna škola predstavlja dovoljno jake argumente da se u 21. stoljeću država ne može zasnovati na osnovama etničkog čišćenja. Moralna neprihvatljivost takvog rješenja dodatno navodi na njegovo odbacivanje.

Treći pristup je prihvatanje Bosne i Hercegovine kao sopstvene države uz odbacivanje tekovina ZAVNOBiH-a. Ova metoda je pokušana nakon prvih demokratskih izbora 1990. godine, kada je republika bila samo jedna od članica jugoslavenske federacije, uz nimalo prijateljske dvije, u to doba čak i sve

[3] Niz odluka u Evropski sud za ljudska prava, Baza odluka Hudoc. https://hudoc.echr.coe.int/#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (11. 11. 2023).

[4] Governments at Glance: Western Balkans. 9.2 The Rule of Law, OECD. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/0c63e810-en.pdf?expires=1720340551&id=id&accname=guest&checksum=64DCE7B8739BFBEF01B16E875F570B91 (11. 11. 2023).

[5] Bosnia-Herzegovina, *Freedom House*, 25. 5. 2023. https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina.

tri, susjedne republike. Sublimirajući iskazana opredjeljenja nacionalističkih partija na vlasti od kraja 1990. do početka rata 1992. vodeći srpski nacionalisti, SDS, prihvatali su BiH, ali samo u okviru Jugoslavije, zahtijevajući da referendumsko pitanje 1992. godine bude "Da li ste za suverenu Bosnu i Hercegovinu u sastavu nove Jugoslavije?"[6] ma kako se Jugoslavija definisala i u ma kakvom teritoriju dok god je dominirajuća Srbija. HDZ je deklarativno isticao opredijeljenost za Bosnu i Hercegovinu, ali ni u kom slučaju kao dio neke šire zajednice, te, potrebno je naglasiti, uz izvjesne uvjete za unutrašnje uređenje. Tako su zahtijevali referendumsko pitanje "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda hrvatskog, muslimanskog i srpskog u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?"[7] Neizvjesnost da li će pozvati svoje glasače otklonjena je tek pred sami referendum uz interpretaciju da oni iskazuju pozitivan odgovor na ovako koncipirano pitanje, a ne šta je zapravo pisalo na referendumskom listiću. Bošnjački nacionalisti vođeni SDA su, deklarativno jedini u vlasti, bili potpuno opredijeljeni za BiH, ali su praktično nastojali modelirati državu koja je neprihvatljiva njihovim partnerima u vlasti.

Prvi pokušaj ustanovljenja demokratske Bosne i Hercegovine bez ZAVNOBiH-a u svojoj osnovi završio je tragično, prvenstveno po ljude u BiH. Lično bih opisao ratnu situaciju kao gotovo paralelnu agresiju iz dvije susjedne zemlje uz snažne elemente unutrašnjeg konflikta, ali bih naglasio da vlast na teritoriji koja je titularno nosila znakovlje i odrednice BiH nije imala ništa sa tradicijom koja je obnovila i zacrtala državnost BiH u Drugom svjetskom ratu. Dakle, čak i ne slažući se sa ovakvim viđenjem, hipotetički pretpostavljajući da je zapravo postojala BiH na toj teritoriji pod kontrolom SDA, taj koncept, objektivno navodeći, bio je dakle neuspješan.

Dejtonska Bosna i Hercegovina dodala je teritorijalni princip "partnerstvu" u vlasti naslijeđenom iz predratnog perioda koji se već dokazao neuspješnim. Antagonistički odnos istih tih "partnera" tokom rata također se pokazao neuspješnim jer niti jedna od partnerskih partija nije ostvarila planirane i javno deklarisane ratne ciljeve. BiH nije u državi sa Srbijom, kako je SDS obećavao,[8] decentralizovana BiH nije "jedinstvena, nedjeljiva" kako su

[6] Hronologija događaja, *Helsinški komitet građana u Srbiji*. https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/RK%20-%20hronologija%20dogadjaja.pdf (11. 11. 2023), 19.

[7] Kako je Alija Izetbegović prevario Hrvate, *Hrvatski medijski servis*, 1. 3. 2023. https://hms.ba/kako-je-alija-izetbegovic-prevario-hrvate/.

[8] Karadžić: Rat izazvao SDA, Srbi branili Jugoslaviju, *Radio-televizija Vojvodine*, 1. 3. 2010. https://rtv.rs/rsn/hronika/karadzic-rat-izazvao-sda-srbi-branili-jugoslaviju_176221.html.

poručivali iz SDA,[9] a HDZ i dvadeset osam godina nakon Daytona zahtijeva promjene ka unutrašnjem uređenju BiH koje su imali na umu kada su tek pred sami referendum o nezavisnosti pozvali svoje članstvo da glasa "za", ali uz drugačiju interpretaciju referendumskog pitanja, podrazumijevajući takozvano "livanjsko pitanje".[10] Uz promjenu vodeće nacionalističke partije u srpskoj etniji, te ugroženu dominantnu poziciju SDA u bošnjačkom segmentu, kao i čini se vječnu neprikosnovenost HDZ-a među hrvatskim pučanstvom, dejtonskim modelom pokušano je ustanoviti funkcionisanje bez osnova zacrtanih ZAVNOBiH-om, prihvatajući koncept koji se već pokazao neuspješnim – vladavina tri nacionalistička pokreta – uz izraženo prisustvo stranog faktora.

Pogrešnost ovog modela pokazuju stanje demokratije, ljudskih prava, vladavine prava, koje čak i u regionalnoj komparaciji pokazuju bosansko-hercegovačko zaostajanje.[11] Sporost ekonomskog napretka,[12] infrastrukturna pustoš sa autoputevima u BiH čestim koliko i oaze u pustinji,[13] sporom i nefunkcionirajućom željeznicom, avionskim saobraćajem bez direktnih letova u glavne svjetske prijestolnice, ignorisanje zaštite okoliša, nezadovoljstvo građanki i građana iskazano masovnom emigracijom potvrđuju nemogućnost ovog modela države i upravljanja.

Država po načelima ZAVNOBiH-a

Da bi se približilo mogućnosti za potpunu uspostavu države, uputno je sagledati period kada su posljednji put država i vlast bili funkcionalni u Bosni i Hercegovini, što vodi u period od početka kraja potpuno funkcionirajuće Bosne i Hercegovine po principima ZAVNOBiH-a do uspostave, tačnije pokušaja uspostave funkcionalne demokratske države. Režim koji je ostvario ponajveće ekonomske uspjehe i učvrstio kruti politički model s kontrolom nad društvom uspostavljen je početkom 1970-ih smjenom generacija na vrhu nomenklature. Nova elita često je opisivana kao najdogmatskija u Jugoslaviji,

[9] Ivica Lučić, Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 1, 2008, 117.

[10] Obljetnica referenduma o neovisnosti BiH: Hrvati kao temelj BiH, *Crodex*, 1. 3. 2022. https://crodex.net/obljetnica-referenduma-o-neovisnosti-bih-hrvati/.

[11] Freedom in the World 2023, *Freedom House*, March 2023. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigtalPDF.pdf (11. 11. 2023).

[12] Economic freedom country profile: Bosnia and Herzegovina, *The Heritage foundation*, October 2023. https://www.heritage.org/index/country/bosniaherzegovina (11. 11. 2023).

[13] Ukupno 232,5 kilometara autoputeva u BiH: 126,5 kilometara autoputeva u FBiH, JP Autoceste FBiH. https://www.jpautoceste.ba/autocesta-a1/ (11. 11. 2023), 106 kilometara autoputeva u RS, Autoputevi RS. https://autoputevirs.com/en/ (11. 11. 2023).

dok su inspirisani novinari pisali o "tamnom vilajetu". Tako Pavlowitch komparativno analizira jugoslavenski model "…od Bosne i Hercegovine kao najzatvorenije, do Slovenije kao najotvorenije".[14] Nedostatak opozicije i disidentstva u Bosni i Hercegovini Donia i Fine ne vide samo u čvrstoći režima, već porijeklo vidljive odanosti masa režimu lociraju u činjenici da "za Bosance [i Hercegovce], promjene su bile i vidljive i brze".[15] Čak i na prvim izborima 1945. godine, kada je postojala mogućnost da se ne glasa za komuniste, u Bosni i Hercegovini je bilo samo 4,79% glasova protiv režima, dok je u Jugoslaviji taj postotak bio 9,5,[16] što pokazuje da je naklonost prema komunističkom sistemu u Bosni i Hercegovini bila dublje ukorijenjena nego u ostatku Jugoslavije.

Taj sistem, ekonomski uspješan, politički represivan, izgubio je masovnu podršku serijom skandala, prvenstveno Agrokomerc te Neum. Dakle, do tada dogmatski i monolitni režim u BiH je promijenjen prije "revolucionarne 1989.", izgubivši prvo sopstvenu monolitnost, a potom, tako oslabljen, popustio je i dogmu. Konsekvence skandala Agrokomerc i dalje su prisutne u raspravama i često analizirane u kontekstu perioda 1992–1995, što lako vodi ka revizionističkom pristupu, koji nastojim izbjeći. Bennett je slikovito naznačio: "posljednji ekser zakucan je u mrtvački sanduk komunističkog kredibiliteta… kada se raspao Agrokomerc".[17] David Dyker vidio je taj skandal kao sinonim čitavog sistema u kojem "specifični oblici korupcije koji su se pojavili u Jugoslaviji… su predstavljali vjerovatno jedinstvenu mješavinu degenerisanog komunizma i tradicionalne lokalne… politike".[18]

Personalne promjene u vrhu režima su bile prva posljedica otkrivanja Agrokomerca, ali važnija je promjena prirode i politike režima. Te činjenice se u brojnim analizama bosanskohercegovačkog društva često izostavljaju. Međutim, da njih nije bilo, situacija u Bosni i Hercegovini 1990. godine bila bi bitno drugačija. Spekulativna bi bila tvrdnja da etnička politika ne bi postala dominantna, ali bez tih promjena, šanse za uvođenje demokratije bile bi znatno manje. One su, krajem 1980-ih, omogućile naglu liberalizaciju i

[14] Stevan Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, C. Hurst and Co., London 1988, 154.
[15] Robert Donia, John Fine Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, Columbia University Press 1995, 173.
[16] Drago Borovčanin, *Komunistička partija Jugoslavije i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*, Oslobođenje, Sarajevo 1982, 16.
[17] Christopher Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, Hurst & Company, London 1995, 69.
[18] David A. Dyker, The Degeneration of the Yugoslav Communist Party as a Managing Elite – a Familiar East European Story?, u: *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ur. David A. Dyker, Ivan Vejvoda, Addison Wesley – Longman, London – New York 1996, 55-56.

postepenu demokratizaciju političkog života u Bosni. Upravo je demokratija omogućila da Bosnom i Hercegovinom zavlada nacionalizam.

Nerazvijenost civilnog društva u BiH je još jedna odlika tog perioda. Sama ideja civilnog društva je za komunističku ideologiju bila neprihvatljiva, a kada je promjenom režima počeo razvoj civilnog društva, druga vrsta politike, etnička, a ne komunistička, postaje utjecajna i suspreže formiranje društva, onog civilnog, koje će kontrolisati politiku.

Uzroci masovnog nezadovoljstva bili su prvenstveno ekonomski – nakon globalne krize uzrokovane naftnim šokom 1973. i dužničkom krizom 1980-ih, ispoljavali su se izuzetno visokom inflacijom i padom životnog standarda. Porast cijena u februaru 1989. godine, u odnosu na februar prethodne godine, bio je 346 posto.[19]

Politički uzrok je bio prvenstveno u pokušaju nastavka titoizma bez njegovog osnovnog činioca – Josipa Broza. "Tito je umro 1980. godine i za sobom ostavio ograničene, bezidejne *aparatčike* koji su samo pokušavali da se održe na površini zaštićeni harizmom svog mrtvog zaštitnika", navodi Iveković, opisujući ga kao "Titovu politiku bez Tita".[20] Dok je titoizam bio i dalje prisutan ispoljavanjem masovnog idolopoklonstva, ostali elementi tog sistema, kao što je vladajući režim u BiH, postali su ne samo upitni, već i moralno neprihvatljivi otkrivanjem afere Neum i spiskom vlasništva vila.

Kombinacija dva skandala, ekonomska ugroženost stanovništva, zaduženost zemlje, izgubljena monolitnost elite, te naglašeni rast nacionalizma u Srbiji, kreirali su situaciju za ekonomsku osnovu etničkog nezadovoljstva. "Kombinacija ekonomske politike usmjerene ka podsticanju izvoza na zapadna tržišta i smanjenje domaćih investicija u saobraćaju, građevinarstvu i industrijskim granama poput rudarstva, drvne i teške industrije, vodila je deindustrijalizaciji siromašne unutrašnjosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine, oblasti koje su uz to bile i etnički mješovite."[21] Građevinarstvo i energetika predstavljali su 40 posto ekonomije Bosne i Hercegovine, dok su te grane u ostatku Jugoslavije činile samo 24 posto.[22]

---

[19] *Vjesnik*, 3. mart 1989, 6.

[20] Ivan Ivekovic, Identity: Usual Bias, Political Manipulations and Historical Forgeries. The Yugoslav Drama, u: *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*, ur. Stefano Bianchini, George Schöpflin, Longo, Ravenna 1998, 259.

[21] Susan L. Woodward, The West and the International Organizations, u: *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ur. David A. Dyker, Ivan Vejvoda, Addison Wesley – Longman, London – New York 1996, 161.

[22] *Borba*, 20. decembar 1989, 4.

Popularnost radikalnih ideologija u takvoj situaciji je logičan slijed. Kada politička kriza spriječi postojeće političke snage da ponude rješenje koje može zadovoljiti mase, one se okreću ekstremnijim tvrdnjama koje lako utvrđuju krivicu za probleme – oni, a ne mi – što je prihvatljivo za populaciju. Gellner je opisao najlakši način za etničku homogenizaciju grupa, a to je ukazivanje na vanjsku opasnost, u ovom slučaju krivicu.[23] Tako krivci za probleme postaju političke ili etničke manjine. Iako se ekonomski problemi ne rješavaju, takvi retorici stiču popularnost i osvajaju vlast. Matrica po kojoj je Milošević obezbijedio ličnu moć zasnovana je na pothranjivanju opštenarodnih očekivanja i rastu ekstremnih vidova politike. Nacionalizam nije neophodno negativan politički izraz, ali u etnički mješovitim zajednicama predstavlja ekstremnu političku doktrinu.

Nepostojanje ozbiljnijih incidenata na etničkoj osnovi tokom 1987. i 1988. godine potvrđuje tri hipoteze. Uprkos svim teškoćama i kritikama, sistem i njegov bezbjednosni aparat još uvijek su bili dovoljno jaki. Tek će dodatno oslabljeni sistem omogućiti šansu nacionalistima ili nekoj drugoj političkoj alternativi. Druga hipoteza je da skrivene etničke podjele i mržnja nisu bili rasprostranjeni u društvu. Konačno, javni prostor za nacionalističke iskaze kao osnovnu temu politike u Bosni i Hercegovini na samom kraju 1980-ih još uvijek je čekao na dodatnu liberalizaciju i demokratizaciju.

Etničko samoizražavanje je bilo dozvoljeno, pa čak i podsticano, iako su etničke organizacije često bile zabranjivane. To pokazuje da režim nije vidio opasnost u individualnom etno-nacionalnom izražavanju, već u kolektivitetima. Čak su i etnički kulturni programi smatrani opasnim.

Kao posljedica niza pogrešnih odluka, nepotizma, korupcije i zloupotrebe vlasti od strane elite, u aferama Agrokomerc i Neum izgubljen je kredibilitet, zasnovan na razvoju i prosperitetu ostvarenom od dolaska konkretne elite na vlast početkom 1970-ih. Upražnjena mjesta na vrhu manjim dijelom su popunjena nezavisno mislećim intelektualcima poput Zdravka Greba, čije su riječi postale glas naroda u najvišim institucijama: "Tim ljudima treba pošteno reći… da odlaze kao eksponenti jedne politike, jednog sistema koji je trajao kao nevidljiva vlast otuđenih centara moći."[24] Umjesto nužnih političkih i ekonomskih reformi, radikalnih sistemskih promjena, izvršene su samo personalne izmjene. Upravo ta situacija omogućila je skori uspon nacionalizma.

[23] Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, 2nd edition, Wiley-Blackwell 2006.

[24] Grebo, Zdravko, na sednici CK SK BiH, 25. decembar 1987; TV-Sarajevo (videotraka, privatna zbirka n/a).

Vakum vlasti koji se u Bosni i Hercegovini pojavio krajem 1980-ih i jačanje nacionalizma u susjednim republikama stvorili su uslove za uspon domaće nacionalističke politike, bošnjačke, srpske i hrvatske. Konkurentski nacionalizam vodećih političkih partija oslanjao se na podršku u sopstvenim etničkim zajednicama. Nacionalizam je bio proizvod političkih snaga, nametnut odozgo, tako da je politika, a ne istorija, faktor koji je stvorio preduslove za slom države i društva u Bosni i Hercegovini.

"Revolucionarna 1989." u srednjoj i istočnoj Evropi prošla je skoro nezapaženo u BiH zbog skoro isključivog fokusa na unutrašnje probleme i interetničko nesuglasje. Tako je bilo moguće da još uvijek jedina partija, Savez komunista, krajem te godine usvoji novi Izborni zakon po kojem bi izbori bili provedeni po jednopartijskom sistemu.

Teoretski moguće, kandidovanje van sistema praktično je bilo teško ostvarivo. Alternativa je bila glasna, iako je pitanje koliko masovna. Činili su je neki komunisti liberalnih pogleda, te neki intelektualci koji su imali pristup medijima. Kako su mediji tokom 1989. godine postali slobodni, može se zaključiti da je pristup javnosti bio slobodan uprkos nastavku jednopartijskog sistema, što je bilo dovoljno da se izbori prvo odlože, a konačno, umjesto u martu 1990, održe 18. novembra 1990.

Demokratizacija i nacionalizam

Iako etničke političke partije još uvijek nisu registrovane, one su već bile organizovane, ili su krenule s procesom izlaska u javnost. HDZ je postao utjecajan u zapadnoj Hercegovini i bez registrovanja. Političke poglede među srpskim stanovništvom usmjeravalo se iz Beograda, a samo partijsko organizovanje će biti, ironijom sudbine, uvezeno iz Hrvatske tokom ljeta 1990. u formi i modelu hrvatskog SDS-a. U martu te godine, grupa muslimanskih intelektualaca i aktivista, uključujući Aliju Izetbegovića, iskazala je namjeru da se politički organizuju, što u maju i formalizuju. Akcije i djelovanje sve tri nacionalističke partije tokom tog perioda uglavnom su bile zakulisne. Period se može opisati kao pretpartijski.

Pritisak na vlast i demokratizaciju su vodili liberalno misleći nezavisni intelektualci i dio nekadašnjih komunističkih političara koji su se ideološki otuđili od političke matice. Sve je to stvaralo utisak da jedina snažna alternativa komunistima dolazi iz njenih sopstvenih redova ili orbite, to jest onih koji su nedavno napustili partiju ili njeno rukovodstvo, ali koji su joj i dalje bili ideološki, u značenju nenacionalističkog, bliski.

Sarajevski magazin *Valter* objavio je u decembru 1989. godine jedno od prvih istraživanja o političkoj popularnosti, doduše bazirano samo na urbanim centrima. Prvi je bio Zdravko Grebo s 45 posto sljedbenika, slijedio ga je Nenad Kecmanović s 35, a tek treći je bio komunistički lider Nijaz Duraković.[25] U doba istraživanja svi su još uvijek bili članovi iste partije i pripadali istoj generaciji koja je pozicije zauzela poslije velikog kraha vrha elite i smjene generacija. Nacionalisti koji će doći na vlast za manje od godinu dana u anketi nisu niti spominjani. To samo dokazuje da etnička politika u urbanoj Bosni i Hercegovini još uvijek skoro da nije postojala prije političkih promjena u Hrvatskoj, kada se i ona svojom nacionalističkom politikom i metodama pridružila Srbiji.

Moj centralni argument je da je presudan bio lanac političkih događaja, podstaknut serijom skandala iz 1987. i 1988. godine. Politička elita je promijenjena nezavisno od događaja u drugim republikama. Novo rukovodstvo je bilo slabo i omogućilo je pojavu demokratskih snaga, mnogi od kojih još uvijek u članstvu Saveza komunista, koje su Bosnu i Hercegovinu učinile liberalnijom od njenih susjeda. Nacionalistički incidenti u nekim provincijskim gradovima, zajedno s utjecajima iz Srbije i Hrvatske, stvorili su uslove za etničku politiku.

Korijeni problema nisu neophodno specifični samo za BiH. Michael Ignatieff iznosi jedan važan argument: "Kroz istoriju, nacionalizam i demokratija su išli ruku pod ruku. Uostalom, nacionalizam je doktrina da narod ima pravo da sam vlada nad sobom i da suverenitet počiva samo u njemu."[26] Neke prodemokratske snage očigledno su imale nacionalizam kao osnovnu doktrinu. "Antibirokratska revolucija" u Srbiji pogrešno je protumačena kao demokratski pokret. Nemogućnost nalaska rješenja za opštu krizu sistema usmjerila je dio javnosti da ga potraže u Miloševiću.

Činjenica je da je upravo Milošević prvi uveo nacionalizam u relevantnu jugoslovensku politiku. On ga je uveo u vrhove vlasti, koristio metode populizma, tako podstakavši javnu podršku koja je često, ako ne i uvijek, zahtijevala srpsku etničku dominaciju, u čemu su druge republike i nacije neminovno vidjele izazov. Komunističke vođe nisu mogle parirati metodama i ideologiji iz Srbije, pa je konzekventni izbor nacionalista za nove lidere nacija i republika bio logična posljedica. Ignatieff je sublimirao Miloševićevu ulogu: "prvi jugoslavenski političar koji je prekršio titoistički tabu o javnoj mobilizaciji etničke svijesti, predstavljajući se kao branitelj Jugoslavije od

[25] *Valter*, decembar 1989.

[26] Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, Vintage, London 1994, 17.

secesionističkih težnji Hrvatske i Slovenije, te kao osvetnik nepravdi koje je Srbiji nanijela ta ista Jugoslavija".[27] Glenny je u toj politici vidio "izazov za sve druge republike, koje su imale izbor da priznaju srpsku nadmoć u Jugoslaviji i samim tim dominaciju Srba u jednoj unitarističkoj državi, ili da odgovore sopstvenim nacionalističkim programom".[28]

Unutar bosanskohercegovačke elite prvi znaci nejedinstva pojavili su se u iskazima prema politici Miloševića, što je imalo posljedice u narodu,[29] vidljivo i kroz pisma čitalaca u *Oslobođenju*.[30] Međutim, iako je tačno da je nacionalizam u Bosnu i Hercegovinu bio uvezen iz susjednih republika, osnova za njegovo širenje postojala je u nekim bosanskohercegovačkim komunama. Dakle, dva su faktora bitna: jedan dirigovan iz Beograda, kasnije i Zagreba, a drugi, djelimično spontani, već postojeći iskaz u nekim provincijskim zajednicama.

Uprkos zvaničnoj zabrani organizovanja političkih partija na etničkim osnovama, teren je bio pripremljen, to jest nacionalističko raspoloženje naroda i nepovjerenje u sve postojeće političke institucije koje su vodili komunisti 35 godina. Nedostajala je samo elita koja će stvoriti i povesti nacionalističke stranke. Vakum vlasti koji je postojao doveo je do odlaganja uspostavljanja sistema političke konkurencije. Tako je tek zvanična inauguracija stranaka obilježila i početak predizborne kampanje tokom ljeta 1990.

Komunisti su se odrekli kontrole nad državom kao znak posvećenosti demokratiji i promjenama, ali i kao znak svoje slabosti. Vakum vlasti prisilio ih je da prihvate promjene u društvu i da najave istinsku političku borbu i izbore. Nove političke stranke su bile formirane, ali je ostalo pitanje da li održati zabranu etničkih političkih partija. Posluživiši se vakumom vlasti i novim slobodama, nacionalisti su već bili organizovani. Preostalo je samo priznavanje realnosti i da se *de facto* organizovanim etničkim partijama prizna njihova *de jure* egzistencija.

Odvajanjem od državnih organa vlasti, komunisti su, osim doprinosa političkom vakumu, pomogli utvrđivanju ravnopravnog demokratskog takmičenja. Zabrana etničkih političkih partija neminovno je ukinuta. Etničke partije su već postojale, državni aparat nije imao ni volje ni moći da suzbije njihove aktivnosti, dok se vladajuća stranka plašila novih optužbi da je nedemokratska ukoliko bi utjecala na odluku Ustavnog suda, koji zaista i jeste na kraju odlučio, 12. juna 1990, da je zabrana nezakonita i da je treba ukinuti.[31]

[27] *Ibid*.
[28] Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books, London 1992, 32.
[29] *Borba*, 8. april 1989, 2.
[30] *Nedjelja*, Sarajevo, 19. mart 1989, 1.
[31] *Oslobođenje*, 13. jun 1990, 1.

Skupštinskim procedurama izvršene su zakonske promjene koje su, na kraju, omogućile legalnost i legitimnost višepartijskih izbora.

Popularni savezni premijer Ante Marković tražio je široku koaliciju koja će podržati njegovu ekonomsku politiku, deklarativno ignorisati političku krizu očekujući njeno rješenje nakon uspješnog završetka ekonomske krize. U te svrhe je pokušao sa stvaranjem Saveza reformskih snaga Jugoslavije – za Bosnu i Hercegovinu.[32] Utisak o popularnosti premijera i novoformiranog saveza kreiralo je masovno članstvo, medijska prisutnost i ispitivanja javnosti. Približavanjem izbora, Markovićeva popularnost je bila ugrožena povratkom inflacije i porastom cijena, rezultati izbora će pokazati da je njegov savez imao više članova nego glasova, podrška popularnih ličnosti privlačila je medije, ali pokazalo se ne i glasače, a prva ispitivanja javnosti bila su na selektivnim uzorcima, neprofesionalno provedena i navijačka. Stoga su reformisti bili iznenađeni porazom na izborima. Iako su bolje prošli, reformisani komunisti su katastrofalno poraženi i polučili su najgori rezultat od svih reformisanih komunističkih saveza u tadašnjoj Jugoslaviji. Komunisti su, uprkos promjeni svoje politike i karaktera, bili sinonim za prošlost.

U Duvnu (Tomislavgrad) nekadašnji Socijalistički savez imao je samo 12 članova, a komunisti 900. Međutim, HDZ je imao 10.000 članova.[33] Karakter SDS-a kao populističkog pokreta ubrzo je dokazan sličnim brojkama. U Sokocu su imali 2000 članova još prije održavanja prvog javnog skupa.[34] SDA je organizovala u Velikoj Kladuši miting kojem je prisustvovalo oko 200.000 simpatizera. Iako su sudionici masovno dovoženi iz drugih krajeva, očita je velika podrška za etničke stranke u ruralnoj Bosni i Hercegovini. Umjesto komunista, partije masa sada su postali nacionalisti. U SDS-u su tvrdili da imaju 350.000 članova,[35] dok su u HDZ-u smatrali da u Bosni i Hercegovini imaju 200.000 članova.[36] Iz SDA su operisali brojkom od 600.000 članova i dva miliona glasača.[37] Bez obzira na upitnost ovih brojki, činjenica je da su sve tri nacionalističke stranke bile prihvaćene *en masse* u svojim etničkim grupama.

Problem za društvo je bio u mogućnosti da dvije etničke političke partije formiraju koaliciju koja bi isključila jednu grupu, da se dvije partije udruže protiv treće. Vlasti nisu vidjele mogućnost opstojnosti zabrane, ali nisu ni ponudile soluciju za preventivu potencijalne situacije "dva protiv jedan".

[32] *Oslobođenje,* 30. jul 1990, 1.
[33] *Oslobođenje*, 13. jul 1990, 2.
[34] *Oslobođenje*, 22. jul 1990, 2.
[35] *Borba*, 1. septembar 1990, 12.
[36] *Oslobođenje*, 6. jun 1990, 1.
[37] *Danas*, 4. septembar 1990, 22-23.

Zamjenik hrvatskog vođe Dalibor Brozović zaključio je da će "muslimanske stranke i HDZ imati apsolutnu većinu, bez obzira da li će stvoriti koaliciju ili ne".[38] Tuđman je poslao predizbornu poruku "Hrvatima katoličke i muslimanske vjere" u "Herceg-Bosni",[39] te se usprotivio "vještačkoj podjeli hrvatskog naroda tim ili bilo kojim drugim granicama".[40] Nacionalisti iz Srbije su se također posvetili geopolitičkim pitanjima, sugerišući razmjenu hrvatske teritorije, samoprozvane "Srpske Krajine", za zapadnu Hercegovinu. Ono što bi preostalo od BiH bi se konstituisalo kao Švajcarska.[41] Mitingu SDA u Foči, u augustu 1990, prisustvovalo je oko 100.000 pristalica,[42] uz više hiljada Muslimana (Bošnjaka) iz Sandžaka, što pokazuje sličnost karaktera SDA osobinama SDS i HDZ: nepoštivanje republičkih granica i markiranje etničkih teritorija.

Nacionalističke partije su, pored ostrašćene retorike često usmjerene protiv "drugih", uspostavile naizgled neprirodnu saradnju. Svjesni činjenice da u multietničkom društvu etničke partije mogu da opstanu samo ako su sve podjednako snažne, nacionalisti nisu bili suparnici, jer nisu računali na glasove drugih etničkih grupa, ali su bili neophodni jedni drugima za uspostavu vlasti. Multietničke stranke su im bile zajednički neprijatelj te su, nakon masovne mobilizacije i etničke homogenizacije, ostatak djelovanja fokusirale na napade na višenacionalne stranke.

Redovnim pozivanjem na svoje skupove predstavnika druge dvije nacionalističke partije, nacionalisti su uspješno privukli birače koji nisu željeli etničku segregaciju. Snagu su pokazali masovnim skupovima, a uvažavanjem lidera drugih nacionalističkih stranaka ubijedili su glasačko tijelo da je buduća saradnja neminovnost. Shvatajući da u zemlji ne preovlađuju stoljetne etničke mržnje, već da su društvene podjele uglavnom rezultat nedavnih ekonomskih i političkih kriza, nacionalisti su zapravo poslali poruku da se ne radi o konačnoj podjeli u društvu, već samo o prebrojavanju etničkih grupa, o etničkom popisu. Život će se nastaviti po istom obrascu, ali sa zagarantovanim kolektivnim etničkim pravima. To je bila poruka koju je većina birača željela čuti.

U uvjetima opšte krize, ekonomske, društvene i političke, demokratske snage i reformisani komunisti imali su male šanse u konkurenciji s nacionalistima. Međutim, nacionalističke stranke sarađivale su u predizbornoj kampanji i obećale nastavak saradnje, partnerstva, i nakon osvajanja vlasti.

[38] Dalibor Brozović, *Vjesnik*, dodatak "Panorama subotom", 3. novembar 1990, 5.
[39] *Danas*, 6. novembar 1990, citirano iz "Glasnik HDZ".
[40] *Ibid*.
[41] Borilav Mihailović Mihiz, *Danas*, 30. oktobar 1990, 32.
[42] Velibor Ostojić iz SDS i Anto Baković iz HDZ; TV-Sarajevo (videotraka, privatna zbirka n/a).

Dolaskom na vlast, ekstremne nacionalističke politike nisu mogle koegzistirati niti realizovati dugo očekivane reforme.

Međusobno sukobljene republičke oligarhije stvarale su u društvu dodatne nacionalističke tenzije. Nedostatak rješenja političkim sredstvima za sukobljene politike, prvenstveno u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj, rezultirao je razaranjem zajedničke federacije. Od klasnog identiteta, prioritet je preuzeo etnički. Nepodudaranje republičkih granica sa novouspostavljenim dominantnim identitetom, etničkim, naglasio je nove etno-nacionalističke interese koji su postali prvenstveno teritorijalni.

Dakle, kriza sistema pretvorila se u krizu identiteta. Klasni identitet, ili bilo koji drugi društveni identitet, potisnut je novim prioritetom, etničkim. Učvršćenjem etničkih identiteta, Bosna i Hercegovina se našla u najvećoj opasnosti, zato što je izgledna većina Srba i Hrvata pronašla novu lojalnost izvan svoje republike. Bošnjaci, još uvijek samodefinisani kao Muslimani, fokus stavljaju na jačanje posebnog bosanskog identiteta i lojalnosti zemlji, prenebregavajući činjenicu da su srpski i hrvatski etnički identiteti već snažno izgrađeni među bosanskohercegovačkim populacijama Srba i Hrvata te da im tako ponuđeno bosanstvo predstavlja prepreku i doprinosi subjektivnom animozitetu. Tri kontradiktorne politike jedne vlasti tako zajedno podrivaju mogućnost uspostave legitimiteta vlasti i u konačnosti istinske demokratizacije zemlje.

Spoljni faktori – nacionalističke politike Srbije i Hrvatske – iniciraju, a nekada samo doprinose, uspostavi vlasti koja je u tu poziciju došla demokratskim metodama, ali nikada nije uspostavila funkcionirajuću demokratiju u BiH. Vjerski službenici u sve tri osnovne konfesije u BiH tokom predizbornih kampanja odigrali su važnu ulogu za nacionalističke pokrete. Po uspostavi nove vlasti, njihova uloga i veza postaje još značajnija. Podjela društva između urbanog, obrazovanog, pretežno sekularnog dijela društva, te etnički orijentisanih ruralnih područja, opstala je. Međutim, bilo bi pogrešno zaključiti da je ona bila presudna za rezultate izbora 1990. godine. Od 109 opština u BiH, nacionalisti su u različitim kombinacijama pobijedili i ustanovili vlast u 107. Jedino u Tuzli i Varešu nisu uspjeli.

Na izborima za republičku skupštinu, nacionalisti su osvojili 202 od ukupno 240 mjesta u oba parlamentarna doma. Po proporcionalnom izbornom sistemu za Vijeće građana osvojili su 75,3 posto mjesta, a po većinskom izbornom sistemu za Vijeće opština 84,2 posto mjesta. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je u potpunosti popunjeno nacionalističkim kandidatima. Na lokalnom nivou ostvareni su slični rezultati i u najvećoj mjeri se podudaraju s rezultatima etničkog popisa. Samo sedam žena bilo je među 240 parlamentaraca,

što je ispod 3 posto. Možda je ovu činjenicu lakše shvatiti u kontekstu broja nepismenih u Bosni i Hercegovini. Popis iz 1981. godine pokazuje da je 14,5 posto stanovništva bilo nepismeno, odnosno skoro pola miliona stanovnika.[43]

Uprkos porazu, lider reformisanih komunista Nijaz Duraković smatrao je: "Prvo, mislim da smo mi moralni pobjednici izbora… Drugo, posljednje tri godine mi nismo bili stvarno na vlasti."[44] Komunisti su zaista stvorili demokratski sistem i organizovali izbore koji su demokratskom voljom naroda na vlast doveli nacionaliste. Njihove optužbe protiv državnih institucija još su jedan dokaz postojanja vakuma vlasti na kraju osamdesetih.

Nova vlast nije podijeljena po demokratskim načelima na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, već su dogovorene etničke diobe dajući glavnu ulogu SDA u vanjskoj politici, SDS-u u unutrašnjoj, a HDZ-u u budžetskoj politici. Takva vlast je funkcionisala samo tokom dodjele mandata, a pokazatelj apsurda je da su zamjenici ministara to istinski bili samo formalno pošto nisu pripadali istoj nacionalističkoj partiji kao ministri, dajući tako potencijalno više moći asistentima i sekretarima iz ministrove partije nego imenovanim zamjenicima ministara. Rezultirajuća fragmentacija u procesu upravljanja, naslijedivši prethodni vakum vlasti, u vrlo kratkom vremenu dovela je do bezakonja i haosa. Dodatno, izborni rezultati značili su da ne postoji alternativa nacionalističkim strankama.

Sve beznađe nove vlasti moguće je sagledati u nemogućnosti nacionalista da postignu dogovor o najtrivijalnijim pitanjima. Na inauguralnoj sjednici skupštine poslanik SDS-a je izjavio "da se zaklinje na vjernost srpskom narodu".[45] I nakon postignutog dogovora o tekstu zakletve, SDS-ovi poslanici zahtijevali su da bude napisan ćirilicom, na šta je uslijedio zahtjev HDZ-a da se sve "prevede" na hrvatski. Razlika u čitavom tekstu bila je u jednom slovu u jednoj riječi: *demokratija* i *demokracija*.[46] Sistem, koji je tokom dugotrajne vlasti komunista bio oštećen, novodošli nacionalisti definitivno su razorili.

Rukovodstva SDS-a i HDZ-a u Bosni i Hercegovini slijedila su lidere iz Beograda i Zagreba, dok su Bošnjaci inzistirali na bosanskohercegovačkom suverenitetu. Dok su komunisti sličnim stavovima bili potencijalno prihvatljivi svim etničkim grupama, SDA sa svojim nacionalističkim programom nije mogla, pored Bošnjaka, privući nenacionalističke Srbe i Hrvate.

Jugoslavija je prestala postojati tokom 1991. godine. Iako je bila međunarodno priznata, ona nije postojala od trenutka kada su se, slijedeći definiciju

[43] *Statistički godišnjak Jugoslavije*, god. 29, 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1982, 448.
[44] *Oslobođenje*, 8. decembar 1990, 2.
[45] *Oslobođenje*, 21. decembar 1990, 3.
[46] *Ibid*.

Maxa Webera o državi kao "jedinoj agenciji sa pravom da legitimno upotrebljava silu",[47] dvije suprotstavljene institucije pozvale na to pravo – Policija Republike Hrvatske i Jugoslavenska narodna armija. Policija i armija oružano su se sukobile u Pakracu, 28. februara 1991.

Iako je svim nacionalističkim partijama to bio cilj, ustavne promjene, uključujući promjenu imena i znakovlja republike, nisu stigle biti dogovorene pa su i ime i simboli ostali iz komunističkog perioda. BiH je tako ostala "socijalistička republika" do početka rata 1992. Loša komunistička vlast zamijenjena je bezvlašćem, nominalno s nacionalističkim partijama na vlasti. Opis prirode nacionalizma Warrena Zimmermanna da, "čak i kada dođe na vlast demokratskim sredstvima, nacionalizam ne prihvata nikakvu obavezu da se ispoljava demokratski",[48] ocrtava suštinu problema u BiH.

Nepismenost i nedostatak obrazovanja, pogotovo u ruralnim krajevima, kombinovani s tradicionalnim porodičnim naslijeđem te strahom od nepoznatog – života u demokratskim uslovima, uz nacionalizam u susjednim republikama, produbili su i kasnije potpuno učvrstili etničku homogenizaciju u Bosni i Hercegovini. Izborna volja nije nužno značila *carte blanche* za budući rat, ali je ojačala pregovaračke pozicije etničkih grupa u novom sistemu. Međutim, nacionalističke elite nisu bile sposobne te su trasirale put ka nasilju. S podijeljenim društvom na etničkoj osnovi u Bosni i Hercegovini, uz svega nekoliko izuzetaka, političari iz susjednih republika osjetili su priliku da povedu borbu za širenje etničkog prostora.

Zaključak

Sagledavajući period od usvajanja dokumenata ZAVNOBiH, kroz istoriju se može označiti šest perioda BiH. Prvi je ustanovljen pobjedom partizana 1945. godine i kreiranjem autonomne federalne jedinice unutar jugoslavenske federacije koja je, nevezano za mijenjanja službenih imena, od "Federalne Države Bosne i Hercegovine", putem "Narodne Republike Bosne i Hercegovine" te potom "Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine", karakterisana čvrstom vlašću partizanske generacije komunista sa jasno izraženim jugoslavenstvom koje je ponekada ekonomski i štetilo Bosni i Hercegovini. Drugi period je markiran smjenom generacija na vlasti početkom 1970-ih, kontroliranim društvom, velikim ekonomskim napretkom i monolitnošću elite koja se

[47] Max Weber, *Politics as Vocation (Extract)*. https://www.balliol.ox.ac.uk/sites/default/files/politics_as_a_vocation_extract.pdf (10. 10. 2023).

[48] Waren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America's Last Ambassador Tells What Happened and Why*, Times Books 1996, 68.

izgubila krajem 1980-ih i njihovom konačnom smjenom. kada počinje treći, istorijski kratkotrajni period, koji je djelimično karakterisan vakumom vlasti, ali i procvatom društva i kreativnih snaga te očuvanjem, uprkos teškoća, principa ZAVNOBiH-a. Pobjeda nacionalista na izborima 1990. i uspostava demokratski izabrane vlasti označava četvrtu postzavnobihsku republiku karakterisanu nesposobnošću nacionalista da sarađuju, nestručnošću i kratkovidnošću elite, koje su uz snažne utjecaje iz Srbije i Hrvatske, te prihvatanjem federalne armije da se "posrbi" neumitno doveli do rata i kraja četvrte bosanskohercegovačke republike. Tokom rata, diskutabilno je koliko je i u kojoj formi postojala Bosna i Hercegovina, ali uputno je prihvatiti očuvanje njenog kontinuiteta u bitno promijenjenoj formi, barem na područjima gdje je SDA učvrstila svoju vlast i vojno kontrolisala teritoriju. Dejtonska Bosna i Hercegovina, kao posljedica mirovnog sporazuma, stoga je šesti period pokušaja ustanovljenja funkcionirajuće države u Bosni i Hercegovini.

Sagledavši proteklu osamdesetogodišnju istoriju BiH kroz ove periode, moguće je zaključiti da su prva tri označena funkcionirajućom, mada ne i demokratskom državom, zasnovanom na principima ZAVNOBiH-a, dok su tokom kasnija tri perioda odbačeni postulati ZAVNOBiH-a, demokratski izbor postali su nacionalisti koji su se iskazali nemogućnošću kreiranja i uspostave funkcionirajuće vlasti.

Bilo bi pogrešno zaključiti da ZAVNOBiH omogućava funkcionirajuću, mada nedemokratsku, Bosnu i Hercegovinu, a da je njegovo odbacivanje preduslov demokratije, ali i upitnost same Bosne i Hercegovine. Naime, samo površan pogled na odluke ZAVNOBiH-a ukazuje na kompatibilnost ovih dokumenata i demokratskih vrijednosti. Tokom komunističke vladavine, demokratija jeste bila suspendovana, ali su sami principi omogućavali kontinuitet republike. Sva tri modela demokratske BiH pokazali su se problematičnim za egzistenciju države sugerišući da je mogući problem u funkcioniranju demokratije i volji građana. Međutim, nijedan od tih neuspješnih modela nije pokušan na principima ZAVNOBiH-a, koji se dokazao u monopartijskom sistemu, ali je deklarativno kompatibilan i s demokratskim vrijednostima. Rješenje je, dakle, kreiranje demokratskog modela Bosne i Hercegovine na principima ZAVNOBiH-a.

Korišteni izvori

Anđelić, Neven (2005) *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd.
Autoputevi RS. https://autoputevirs.com/en/ (11. 11. 2023).
Bennett, Christopher (1995) *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, Hurst & Company, London.

Borba, dnevne novine, Beograd.
Borovčanin, Drago (1982) *Komunistička partija Jugoslavije i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini (1941–1945)*, Oslobođenje, Sarajevo.
Bosnia-Herzegovina, *Freedom House*, 25. 5. 2023. https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina.
Danas, sedmični list, Zagreb.
Donia, Robert; Fine, John Jr. (1995) *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, Columbia University Press.
Dyker, David A. (1996) The Degeneration of the Yugoslav Communist Party as a Managing Elite – a Familiar East European Story?, u: *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ur. David A. Dyker, Ivan Vejvoda, Addison Wesley – Longman, London – New York, 48-64.
Economic freedom country profile: Bosnia and Herzegovina, *The Heritage foundation*, October 2023. https://www.heritage.org/index/country/bosniaherzegovina (11. 11. 2023).
Evropski sud za ljudska prava, Baza odluka Hudoc. https://hudoc.echr.coe.int/#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]} (11. 11. 2023).
Freedom in the World 2023, *Freedom House*, March 2023. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigtalPDF.pdf (11. 11. 2023).
Gellner, Ernest (2006) *Nations and Nationalism*, 2nd edition, Wiley-Blackwell.
Glenny, Misha (1996) *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, Third Revised Edition, Penguine.
Governments at Glance: Western Balkans. 9.2 The Rule of Law, OECD. https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/0c63e810-en.pdf?expires=1720340551&id=id&accname=guest&checksum=64DCE7B8739BFBEF01B16E875F570B91 (11. 11. 2023).
Hronologija događaja, *Helsinški komitet građana u Srbiji*. https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/RK%20-%20hronologija%20dogadjaja.pdf (11. 11. 2023).
Ignatieff, Michael (1994) *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, Vintage, London.
Ivekovic, Ivan (1998) Identity: Usual Bias, Political Manipulations and Historical Forgeries. The Yugoslav Drama, u: *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*, ur. Stefano Bianchini, George Schöpflin, Longo, Ravenna.
JP Autoceste FBiH. https://www.jpautoceste.ba/autocesta-a1/ (11. 11. 2023).
Kako je Alija Izetbegović prevario Hrvate, *Hrvatski medijski servis*, 1. 3. 2023. https://hms.ba/kako-je-alija-izetbegovic-prevario-hrvate/.
Karadžić: Rat izazvao SDA, Srbi branili Jugoslaviju, *Radio-televizija Vojvodine*, 1. 3. 2010. https://rtv.rs/rsn/hronika/karadzic-rat-izazvao-sda-srbi-branili-jugoslaviju_176221.html.
Lučić, Ivica (2008) Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 1, 107-140.
Malcolm, Noel (1994) *Bosnia: A Short History*, Papermac, London.
Morača, Pero (1990) Komunistička partija u periodu prelomnih zbivanja 1943. godine, u: Antonić, Zdravko et al., *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Institut za istoriju – Oslobođenje, Sarajevo.
Nedjelja, sedmični list. Sarajevo.
Obljetnica referenduma o neovisnosti BiH: Hrvati kao temelj BiH, *Crodex*, 1. 3. 2022. https://crodex.net/obljetnica-referenduma-o-neovisnosti-bih-hrvati/.
Oslobođenje, dnevne novine, Sarajevo.
Pavlowitch, Stevan (1988) *The Improbable Survivor*, C. Hurst and Co., London.

Statistički godišnjak Jugoslavije, god. 29, 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1982.
Valter, mjesečni list, Sarajevo.
Vjesnik, dnevne novine, Zagreb.
Weber, Max (1919) *Politics as Vocation (Extract)*. https://www.balliol.ox.ac.uk/sites/default/files/politics_as_a_vocation_extract.pdf (10. 10. 2023).
Woodward, Susan L. (1996) The West and the International Organizations, u: *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ur. David A. Dyker, Ivan Vejvoda, Addison Wesley – Longman, London – New York, 155-178.
Zimmermann, Waren (1996) *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and its Destroyers – America's Last Ambassador Tells What Happened and Why*, Times Books.

Bosnia and Herzegovina: From monolithic one-party government to anarchic multi-party system

Abstract: The tight control of society by the central authorities in Sarajevo and the way of governance in Bosnia and Herzegovina during the existence of the second Yugoslavia, especially in the 1970s, often led to the description of the republic as the most dogmatic, and in some media as a "dark vilayet". In times of crisis, such as the economic crisis in the seventies, the security scare in 1972, and the political situation in the eighties of the twentieth century, such a government proved to be the safest method of preserving achievements and overcoming problems. The central Yugoslav authority, Josip Broz, looked critically at other republics, expressing support for the Bosnian-Herzegovinian leadership in solving the issues in the republic. This paper avoids the revisionist interpretation of the society in Bosnia and Herzegovina and of the political and economic elite present in today's public, where the past is often interpreted through the prism of the war during the nineties. Therefore, this paper looks at the crucial problems and roles of institutions and individuals at the end of communist rule, the emergence of a political alternative, the establishment of a multi-party political model and its failure from the beginning. While democracy was formally introduced, it never lived functionally through the institutions or the behaviour and actions of the new nationalist political elites. This paper focuses on internal events within Bosnia and Herzegovina, although it is inevitable to refer to the behaviour of neighbouring republics during this period. The fundamental argument is based on the sudden change of the entire political elite during the second half of the eighties, the liberalization of society and the arrival to power of new forces within the same and still the only political party. Such a government was only successful in organizing democratic elections, but the people's choice was nationalist. The new political elites never managed to establish a system of governance in the republic that would enable security, prosperity and continuous development of society. Their understanding of the democratic principle of separation of powers, instead of division into executive, legislative and judicial, was based on dividing governance into Croat, Serb and Muslim, later Bosniak powers. Along with the essential role of the neighbouring republics, such a system brought new challenges to the survival of ZAVNOBiH's values.

Keywords: liberalisation, elite, nationalism

DOI: 10.5644/PI2024.213.08

Socijalne, ekonomske, političke i nacionalne odrednice Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine

Elvis Fejzić[*]

Sažetak: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina bila je autentična politička zajednica i republička jedinica Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, barem kada je u pitanju njena socijalna, ekonomska, politička i nacionalna struktura. Prema Ustavu iz 1974. godine imala je naglašen politički subjektivitet – kao uostalom i druge jugoslavenske republike – što je u nekoj mjeri nadilazilo političku autonomiju te distribuirani suverenitet i prava koja je, prema Ustavu iz 1946. godine, unijela u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, a to će kasnije biti politička osnova za realizaciju referendumskog glasanja o nacionalnom samoopredjeljenju političkog naroda Bosne i Hercegovine. Socijalna, ekonomska i politička obilježja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine bila su uvjetovana u velikoj mjeri implementiranjem politike radničkog socijalističkog samoupravljanja te procesima urbanizacije i industrijalizacije, dok su njene nacionalne odrednice definirane zakasnjelim priznavanjem i rješavanjem "muslimanskog pitanja" koje je koncipirano još odlukama ZAVNOBiH-a – čime je konačno bosanskohercegovačkim muslimanima priznata obećana nacionalna autonomija i politički status jednog od tri konstitutivna naroda – ali i angažmanom za ravnopravnost bosanskohercegovačkih Hrvata. Političko pozicioniranje Bosne i Hercegovine unutar druge jugoslavenske države markiraju različite razvojne faze – barem kada je u pitanju skicirani period – što je bilo regulirano i uvjetovano konstruiranim političkim izazovima i preprekama, a sve to se reflektiralo na njene ukupne mogućnosti u složenoj jugoslavenskoj političkoj zajednici.

Ključne riječi: društvo, ekonomija, država, nacija, vlada, socijalističko samoupravljanje, ustav, Bosna i Hercegovina

Uvodne napomene: Prema kontekstualnim odrednicama

U Drugom svjetskom ratu koncipirani su i stvoreni politički temelji nove jugoslavenske socijalističke države, čija će ravnopravna federalna jedinica, pored drugih jugoslavenskih republika, postati Bosna i Hercegovina. Političke odredbe Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ZAVNOBiH) i Antifašističkog

[*] Prof. dr., Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, elvis.fejzic@fpn.unsa.ba.

vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (u daljem tekstu: AVNOJ) imaju presudnu ulogu u autonomnom političkom etabliranju Bosne i Hercegovine u novoj jugoslavenskoj državi, koja će ideološki biti utemeljena na marksističko-socijalističkom svjetonazoru i monopartijskom sistemu vlasti.[1] Bosna i Hercegovina je tako ponovo stekla politički subjektivitet, a definirana je kao državna tvorevina koja će ravnopravno participirati u distribuciji sveukupnog suvereniteta u jugoslavenskoj socijalističkoj federalnoj državi.[2] Proces nastajanja nove bosanskohercegovačke republike, s obnovljenom i regeneriranom političkom prirodom, imao je etapni karakter: "Tako su, na primjer, na prvom (I) zasjedanju ZAVNOBiH-a usvojena dva bitna dokumenta: *Rezolucija* i *Proglas narodima Bosne i Hercegovine* – u kojima se kreiraju temelji buduće bosanskohercegovačke državnosti, opredijeljenost za sudjelovanje u jugoslavenskoj federativnoj državi i pravo na političko predstavljanje u unutardržavnoj i vanjskoj politici. Na drugom (II) zasjedanju ZAVNOBiH-a donesena je *Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine* koja je regulirala sferu građanskih prava i dužnosti. Dok se, recimo, na trećem (III) zasjedanju ZAVNOBiH-a dogodila *politička transformacij*a ovog oblika vladavine ka privremenoj narodnoj vlasti skupštinskog tipa – u formi *Privremene Narodne skupštine Bosne i Hercegovine* – koja je uključivala i novi *Zakon o Narodnoj*

[1] Mirko Pejanović, Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma: Kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, 2013, 27-48; Dušan Otašević (prir.) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1943–1983)*, Zadrugar – Spomen-muzej I zasjedanja ZAVNOBiH-a, Sarajevo – Mrkonjić-Grad 1983.

[2] Pri tome treba posebno istaknuti i akcentirati da postoji "…nekoliko temeljnih ideja koje je etablirao ovaj libertanski politički koncept. U prvom redu, to su ideje pluralizma, izbora, građanskog protesta i narodnog suvereniteta. Libertanske ideje koje su etablirane i prihvaćene kroz zasjedanja ZAVNOBiH-a reprezentirane su u duhu tolerancije, multikulturalizma i međunacionalne koegzistencije – što je vidljivo iz samog teksta *Rezolucije*, koja je usvojena na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, ali općenito i iz Zapisnika sa tog zasjedanja gdje se mogu naći svjedočanstva o konvergentnom, bratskom i funkcionalnom pristupu diskutiranju i donošenju odluka. Uz to, politička prava koja su obećana i garantirana – pojedincima ili širim kolektivitetima u Bosni i Hercegovini – u sferi izbornog biranja, udruživanja, okupljanja, izražavanja, vjeroispovijesti, informiranja, vlasništva, privatne inicijative, rodne ravnopravnosti, političke participacije, državljanske identifikacije, identitetske politike, pravne jednakosti i nenasilnog žalbenog otpora vlasti, u osnovi, nedvosmisleno potvrđuju da su aksiološki postulati ZAVNOBiH-a u potpunosti kompatibilni sa demokratskom, republikanskom i egalitarnom političkom vizijom i praksom." Elvis Fejzić, Recepcija aksiologije ZAVNOBiH-a u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini: divergentno poimanje emancipacijske i libertanske politike, u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova*, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo 2019, 418-419. Apostrofirana paradigma politike počivala je na bezuvjetnom respektiranju međunacionalne tolerancije, koegzistencije i ravnopravnosti, što je jedan od njenih najznačajnijih političkih dometa.

vladi Bosne i Hercegovine."[3] Prema tome, novi politički temelji socijalističke jugoslavenske države i bosanskohercegovačke republike koncipirani su i nastali u vanrednom stanju tokom Drugog svjetskog rata.

Ipak, nova državna struktura druge jugoslavenske države – sa federalnim republičkim jedinicama – uspostavljena je u sferi praktične politike tek nakon što su uspješno okončane militarističke aktivnosti jugoslavenskog oslobodilačkog pokreta protiv nacifašističkih i kvislinških režima vlasti. Tako da posebno treba naglasiti da je Bosna i Hercegovina svoje faktičke ustavnopolitičke konture dobila "…nakon ostvarene pobjede nad nacifašističkim režimima vlasti. Naime, Narodna Republika Bosna i Hercegovina… konstituirana je kao jedna od šest republika unutar Federativne Narodne Republike Jugoslavije… što je regulirano Ustavom koji je donesen 31. januara 1946. godine."[4] U novouspostavljenoj jugoslavenskoj državi socijalističkog tipa, sa *državnoetatističkim* političkim rezonom i jednom *dominantnom političkom partijom*, stvoreni su federalistički odnosi u sferi državne vlasti. S tim u vezi, u realiziranju vlasti te raspodjeli i distribuciji "…političkog suvereniteta participirale su narodne države – kao politički elementi federacije – i centralna državna vlast jugoslavenske socijalističke federacije, čiji su zakoni, ipak, imali primat nad zakonima narodnih republika, što je izraz *umjerenog političkog centralizma* u složenoj i saveznoj državi. To je itekako vidljivo, između ostalog, iz odredbi Ustava NR BiH koji je donesen 31. decembra 1946. godine. Spomenutim ustavom Bosna i Hercegovina bila je definirana kao *narodna država republikanskog tipa*… Vlast je normativno bila utemeljena na *ideji narodnog suvereniteta*, a trebala se realizirati putem instituta posredne i neposredne političke participacije građanstva."[5] Skicirana razvojnopolitička faza druge jugoslavenske države bila je markirana rigidnim instrumentarijem državnoetatističke politike, koja je u miljeu javnih poslova, u pravilu, rastakala i disperzirala uspostavljene federalističke političke odnose. U toj političkoj etapi desile su se, ipak, i neke značajne političke promjene – posebno nakon donošenja Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, kada je institucionaliziran *sistem društvenog vlasništva* i *politika radničkog*

[3] E. Fejzić, Recepcija aksiologije ZAVNOBiH-a u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, 417.
[4] Elvis Fejzić, Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2020, 31.
[5] Ibid., 32-33.

samoupravljanja. S tim u vezi, ističe se sljedeće: "Povijesna odluka o uspostavljanju sistema radničkog samoupravljanja donesena je u okolnostima koje su se činile gotovo idealne upravo za najčvršći velikodržavni centralizam. Privredna i međunarodna situacija Jugoslavije bila je mnogo teža 1950. godine nego, na primjer, 1947/1948. Nivo materijalnog razvitka nije se podigao. Socijalna se struktura nije promijenila. Radnička se klasa nije razvila, seljaštvo se nije smanjilo, inteligencija nije stvorena."[6] Akcentirani politički noviteti i korjenite promjene uticale su, po svemu sudeći, uveliko na politički kurs unutardržavne i vanjske politike novouspostavljene jugoslavenske socijalističke države, koja se tada suočavala sa krupnim vanjskopolitičkim izazovima i unutrašnjim socijalno-ekonomskim prijetnjama.

Uskoro će ponovo biti korigirana politička struktura, institucionalni dizajn i priroda uspostavljene bosanskohercegovačke republike unutar druge jugoslavenske države. Drugim riječima, novi ustavnopolitički temelji generirat će Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu (u daljem tekstu: SR BiH), koja je etablirana nakon donošenja Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SFRJ) 1963. godine, a onda će njena politička struktura biti, čak, naknadno revidirana i izmijenjena donesenim ustavnim amandmanima i novim Ustavom SFRJ 1974. godine. Novouspostavljeni sistem vlasti imao je karakter *samoupravne* i *radničko-industrijske demokratije* socijalističkog tipa, pri čemu se posebno apostrofira: "Radni narod je jedini nosilac vlasti i upravljanja društvenim poslovima. Građani ostvaruju samoupravljanje neposredno na zborovima birača, putem referenduma ili drugih oblika neposrednog odlučivanja u radnoj organizaciji, opštini i drugim društvenopolitičkim zajednicama i preko svojih delegata koje biraju u organe upravljanja radnih i drugih samoupravnih organizacija i u predstavnička tijela društvenopolitičkih zajednica. Niko ne može vršiti javna ovlašćenja ako mu ona nisu, saglasno ustavu, povjerena od građana ili organa koje oni biraju."[7] Skicirana paradigma vladavine reprezentirala je svojevrstan politički novum, koji je u značajnoj mjeri revidirao dotadašnji sistem socijalističke vlasti u sferi praktične politike. No, treba naglasiti da su mnoga neriješena politička pitanja iz tog perioda bosanskohercegovačke političke historije – prije svega iz socijalne, ekonomske, političke i nacionalne sfere – unesena kao *producirani politički teret* u politički život Bosne i Hercegovine nakon provođenja prvih višestranačkih izbora, ali i u dejtonsku bosanskohercegovačku državu, što

[6] Dušan Bilandžić, Tito i povijesni put Jugoslavije, *Politička misao*, god. 17, br. 1/2, 1980, 17.
[7] Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list SR BiH*, br. 14/63, Sarajevo 1963, čl. 31.

uveliko destimulira njen ekonomsko-politički razvoj i tranzicijsko-integracijske mogućnosti. Imajući to u vidu, primarni politički izazovi postdejtonske države Bosne i Hercegovine su: konsocijacijski aranžmani u političkom odlučivanju, napetosti između konstitutivnih naroda i manjinskih nacionalnih skupina – pa zbog toga postoje čak i tužbe protiv države – sistem veta u donošenju odluka i s tim povezane političke blokade u vlasti, nedostatno izborno zakonodavstvo i sl. Uzimajući sve to u obzir moguće je sintetički konstatirati sljedeće: iako ideje i odredbe ZAVNOBiH-a predstavljaju izuzetan korpus etičko-političkih ideala, tj. skoro savršen sistem personalnih i grupnih prava, vladajuća komunistička elita očigledno nije uspjela odmah nakon Drugog svjetskog rata ostvariti identificirane ideale u političkoj praksi, a neke od njih uspjela je praktično implemetirati prilično kasno ili, pak, samo djelomično. Pored svega toga, u SFRJ i drugoj političkoj fazi razvoja jugoslavenske socijalističke države pojavljuju se i figuriraju čak i dodatni izazovi, a reprezentirani su kroz *buđenje radikalnog nacionalizma*, *usporenu kolektivističku ekonomiju* te *konfederalnu državnu strukturu* koja se u političkoj praksi pokazala nefunkcionalnom.

Ustavne izmjene u SR BiH od 1963. do 1974. godine

Novi ustav u drugoj jugoslavenskoj državi, a potom i u njenoj federalnoj jedinici Bosni i Hercegovini, donesen je 1963. godine.[8] Inoviranim ustavnim odredbama korigirano je čak dotadašnje *orijentacijsko-ideološko* imenovanje države, ali i njenih republika. Novim ustavnim odredbama SR BiH bila je definirana kao "…socijalistička demokratska zajednica naroda Bosne i Hercegovine zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanju".[9] To je već bio, u osnovi, blagi politički zaokret prema *institucionalnoj etnokratiji*, koju je doduše i dalje činila fleksibilnom primijenjena partijsko-komunistička i radničko-samoupravna vladavina. *Kadrovska politika* u instaliranom ustavnopolitičkom dizajnu slijedila je i dalje ortodoksni model *partijskog delegiranja kadrova* na političke pozicije u širokom spektru vlasti, što je suštinsko obilježje partijske države, partijskog klijentizma i partokratije u političkoj praksi. Liberalizacijsko-reformska politička nastojanja i kritičke polemike

[8] Ustav SFRJ donesen je 7. aprila 1963. godine, a već 10. aprila donesena je Odluka o proglašenju Ustava SR BiH, pri čemu su nove ustavne odredbe korespondirale sa zvaničnom *klasnom politikom*, koja se temeljila na usvojenom modelu radničkog samoupravnog socijalizma.

[9] Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list SR BiH*, br. 14/63, Sarajevo 1963, čl. 1.

iz šezdesetih godina dvadesetog stoljeća otvorili su mnoga važna i neriješena politička pitanja, iako su njihovi odgovori bili koncipirani odredbama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Tako da su konačno stavljena na dnevni red tadašnje državnopartijske politike "…mnoga pitanja koja su čekala ili su diskutirana samo na sastancima najužih partijskih foruma, a među najuočljivijim bila su: hrvatsko i muslimansko nacionalno pitanje i odnos republičkih organa vlasti prema Federaciji".[10] Postepenim jačanjem političkog subjektiviteta republika unutar druge jugoslavenske države – što se kontinuirano događa od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća – istovremeno se mijenjao i karakter uspostavljene državnofederalističke strukture vlasti, odnosno taj politički aktivitet osnaživao je nedvosmisleno političku poziciju republičkih jedinica u distribuiranju ukupnog političkog suvereniteta, što će, recimo, omogućiti republičkim vlastima u Bosni i Hercegovini da imaju autonomniju ulogu u kreiranju, predlaganju, planiranju i implementiranju javnih politika, ali i općenito reguliranju političkih pitanja i izazova.

Nakon što je ustavnim korekcijama – bile su izraz stvarnih društvenopolitičkih potreba – već u značajnoj mjeri korigiran doneseni Ustav SR BiH – ta politička dinamika slijedila je političke aktivnosti vezane za ustavne izmjene, a potom i donošenje novog Ustava SFRJ – usvojen je novi republički ustav.[11] U novom Ustavu SFRJ jasno se, recimo, etiketira politička priroda jugoslavenske države, odnosno navodi se da je ona "…savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina… zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti".[12] Komplementarno tome SR BiH – kao njena konstitutivna federalna jedinica – definirana je, uzmimo, kao socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana te naroda Bosne i Hercegovine, tj. Muslimana, Srba i Hrvata, ali i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive, a pri tome je zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, kao i na suverenosti i ravnopravnosti bosanskohercegovačkih naroda te drugih naroda i narodnosti koji žive u socijalističkoj bosanskohercegovačkoj republici. Imajući to u

[10] Vera Katz, Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (1943–1993) – kratak pregled, u: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepić, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2015, 291-317

[11] Nakon implementiranih vrlo sadržajnih ustavnih korektura donesen je novi Ustav SFRJ 21. februara 1974. godine, a vrlo brzo poslije toga usvojen je i novi Ustav SR BiH 25. februara 1974. godine.

[12] Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, Beograd 1974, čl. 1.

vidu, moguće je konstatirati da su prethodna amandmanska procedura i novi ustavnopolitički okvir konačno osigurali uravnoteženo nacionalno priznanje i ravnopravniji status bosanskohercegovačkih naroda, ali i autonomniju političku poziciju SR BiH unutar federalne jugoslavenske socijalističke države.

Realizirane amandmanske ustavne korekture imaju izuzetan, pa čak i krucijalni politički značaj – kao direktni i praktični izraz faktičkih političkih potreba u složenoj federalnoj državi – zbog čega njihovu važnost i evolutivni politički karakter ne treba minimizirati u kontekstu donošenja novog Ustava SFRJ. Štaviše, pri tome treba naglasiti da je u SFRJ prezentiran već krajem "…1965. godine… jedan projekt promjena u kojemu su, kao ciljevi razvoja, naznačeni: prvo, daljnji razvoj samoupravljanja s težištem… na deetatizaciji privrednog života Jugoslavije, prenošenjem cjelokupne akumulacije na privredu – znači, na banke i na poduzeća – i isključenja federacije, republika, pokrajina i komuna iz prava raspolaganja kapitalom; drugo, otvaranje Jugoslavije prema svijetu… građani do 1963/64. nisu imali pravo na pasoš… treće, rekonstrukcija federacije na principu da izvorni suverenitet pripada republikama i, doslovno, da se republike razvijaju kao države u okviru savezne države. Da ne bi te države bile političkim sistemom suviše razdvojene jedne od drugih, u etatističkom smislu, donijeta je čvrsta odluka da se ekonomski sistem transformira na principu djelovanja zakonitosti robne proizvodnje i da princip dohotka… bude glavni kanal povezivanja Jugoslavije, a ne država. Nadalje, potvrđena su dva prethodna principa: nesvrstana politika i koncept općenarodne obrane. Prema tome… primite k znanju da je sredinom 60-ih godina usvojena platforma Ustava iz 1974. godine. Da je to točno pokazuju sve faze razvoja: 1965. – reforma, 1966. – likvidacija grupe Ranković, 1967. i 1968. – vraćanje Vijeća naroda i podizanje pokrajina na rang konstituirajućih elemenata federacije, 1971. – reforma federacije, 1974. – Ustav… da je Tito imao svijest o svemu ovome pokazuje jedna druga činjenica… to je da je Tito u ideji o kolektivnom rukovođenju imao preokupaciju razvoja Jugoslavije poslije svoje smrti u tom smislu da federalizam sačuva u obliku kako ga je s drugima stvorio."[13] Sasvim je evidentno da su nove ustavne odredbe imale izražen praktičnopolitički karakter, zato što su trebale dinamizirati politički proces te ga učiniti funkcionalnijim i pravednijim, na što je ukazivao i instalirani sistem *fiskalnog federalizma* s primijenjenim solidarnim modelom pomoći nerazvijenim federalnim jedinicama i područjima. Međutim, nove ustavne odredbe bile su čak i kamuflirani politički odgovor

[13] Dušan Bilandžić, Geneza ideje o Ustavu 1974. godine, *Politička misao*, god. 21, br. 4, 1984, 76.

zvanične komunističke vlasti na liberalizirane, demokratske i centrifugalne reformističko-socijalističke aktivnosti i prakse, koje su generirali u to vrijeme zagovornici tog revizionističkog i evro-komunističkog svjetonazora u Hrvatskoj, Srbiji, ali i u Bosni i Hercegovini, čiji je paradigmatični predstavnik bio, recimo, i bosanskohercegovački političar Avdo Humo. Ipak, koliko god su skicirane ustavne izmjene imale za cilj da amortiziraju i relaksiraju ekonomsko-političke odnose u drugoj jugoslavenskoj državi, nisu uspjele eliminirati sve socijalne, ekonomske, političke i nacionalne izazove – koji u to vrijeme reprezentiraju supstancijalna pitanja u sferi praktične politike – što je indirektno uticalo i na produciranje destruktivnih pojava, kao što su agresivni etnonacionalizam, politički secesionizam i rastuća inflacija, a to su, u osnovi, bili krucijalni razlozi političke nestabilnosti i ekonomske neefikasnosti složene jugoslavenske države.

Socijalno i ekonomsko pitanje u SR BiH

Socijalni odnosi u SR BiH bili su uvjetovani u velikoj mjeri praktičnim implementiranjem politike radničkog socijalističkog samoupravljanja i uspostavljenim sistemom društvenog vlasništva, što je bio veliki izazov s obzirom na tada nepovoljnu socijalnu situaciju, koju je krasila još uvijek visoka stopa nepismenosti, nezaposlenosti i općenito siromaštva. Politička vizija tadašnje državne politike korespondirala je s politikom socijalnog blagostanja i sistemom društvene redistribucije, barem u ideološkom, ustavnom i normativnopolitičkom određenju. Skicirana paradigma politike je, po svemu sudeći, težila ostvarenju *socijalne harmonije* – bez bilo kakvih oblika *klasne nepravde*, što je u osnovi bilo u skladu s partijskom svjetonazorskom aksiologijom – a na tim društvenim osnovama trebala se onda graditi politička stabilnost i ekonomska održivost državnog ekonomsko-političkog sistema. S tim u vezi, treba apostrofirati da prvobitna "…koncepcija samoupravljanja iz početka 50-ih godina bila je tako radikalna da je upućivala na potpuno novu organizaciju društva na novim principima. U toku 1950, 1951. i 1952. godine ukinuto je administrativno-centralistička planiranje, uvedeni su organi radničkog samoupravljanja, državni aparat smanjen je za oko 100.000 činovnika, djelomično je razdvojen 'brak' između Partije i države, otvoren put obnavljanju svijeta robne proizvodnje, demokratizirano pravosuđe, gotovo ukinuta agitpropovska kontrola kulturnog stvaralaštva, raspuštene seljačke radne zadruge, dopuštena 'konkurencija' u izboru odbornika i zastupnika (1953). Od državnih institucija poduzeća su postala autonomni ekonomsko-pravni individuumi s

tendencijom da postanu robni proizvođači u ambijentu tržišnog mehanizma, ambijentu svijeta robne proizvodnje itd. Nakon prvih preobrazbi državnocentralističke u samoupravnu strukturu pokazala se mjera dometa ove povijesne prekretnice, jer se s promjenom političke doktrine, koja je nastala gotovo preko noći, nije mogla promijeniti ukupna povijesna situacija: industrijalizacija je bila tek započela, radnička klasa se još nije bila formirala, seljaštvo je i dalje ostalo dominantna društvena kategorija, naslijeđene proturječnosti su i dalje djelovale. Uz ogromne polete marksističke kritike staljinizma i uz plebiscitarno opredjeljenje za demokratski socijalizam, sredinom 50-ih godina oglasila se i građanska kritika društva koja je htjela obnoviti vrijednosti građanskog društva, uključujući i politički pluralizam."[14] Do kraja je jasno i evidentno da je ogroman socijalno-ekonomski teret unesen u SR BiH iz tranzicijskih pedesetih godina dvadesetog stoljeća, koje prethode uspostavljanju novog ustavnopolitičkog okvira u drugoj jugoslavenskoj državi i bosanskohercegovačkoj socijalističkoj republici. Svi tadašnji politički izazovi – unutardržavnog i vanjskopolitičkog karaktera – i generirani socijalni problemi tangirali su u značajnoj mjeri socijalno-političke odnose u sferi unutrašnje politike, što je, razumljivo, uticalo na stvaranje ideoloških, političkih i nacionalnih napetosti, čak i među članovima vladajuće partijsko-komunističke elite u širem jugoslavenskom, ali i u užem bosanskohercegovačkom političkom diskursu.

Socijalna slika bosanskohercegovačkog društva zavisila je, također, u velikoj mjeri od političkog statusa koji je imala SR BiH unutar druge jugoslavenske države, a on je u prvoj, tj. u državnoetatističkoj fazi razvoja, bio uveliko nepovoljan, pa se to onda negativno i destimulativno reflektiralo na sveukupni razvoj bosanskohercegovačke socijalističke republike. No, nakon etabliranja i uspostavljanja ustavnog okvira SR BiH, odnosno već od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, primjetno je umjereno dinamiziranje u sferi praktične politike, koje stremi funkcionalnim političkim promjenama. Imajući to u vidu, apostrofira se i konstatira sljedeće: "Pitanje suvereniteta i položaja Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji posebno je aktueliziranо tokom razgovora i diskusija u najvišem rukovodstvu o organizaciji Federacije, njenim nadležnostima i obavezama, državnosti, razvoju i napretku republika, nacionalnom pitanju, nacionalnoj afirmaciji i međunacionalnim odnosima sve aktuelnijim od sredine 1960-ih godina. Istovremeno, započeo je polagani proces decentralizacije Jugoslavije, jačanja političkih periferija, dotada

[14] D. Bilandžić, Tito i povijesni put Jugoslavije, 18-19.

tzv. nedovoljno razvijenih republika među koje je, pored Makedonije i Crne Gore, spadala i Bosna i Hercegovina."[15] Markirane amandmanskoustavne i zakonodavno-političke korekture u SFRJ i SR BiH uticale su – sasvim je to sigurno i evidentno – vrlo afirmativno na relaksiranje socijalnih, ekonomskih, političkih i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, koja je i tada bila heterogena po različitim osnovama, što je produciralo pozitivan zamah i iniciralo ubrzaniji razvoj u različitim oblastima i djelatnostima.

Značajniji razvoj obrazovanja, infrastrukture, privrede i namjenskog sektora, saobraćajnih resursa, kulture i filmske industrije te sporta vidljiv je tek od kraja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u SR BiH. Ipak, u tom smislu najviše je zabrinjavala još uvijek niska stopa obrazovanih stanovnika, posebno onih koji su imali srednjoškolsko i fakultetsko obrazovanje, a po tim pokazateljima SR BiH je bila uveliko ispod državnog prosjeka i na samom začelju u odnosu na druge jugoslavenske republike. Ipak, tih godina bilježi se ubrzaniji i rapidniji privredni razvoj u SR BiH, pa se tako postepeno "…prelazi sa izgradnje osnovnih kapaciteta rudarstva i primarne prerade u metalurgiji i drvnoj industriji na stvaranje pogona finalne prerade… prilazi se stvaranju cijelih sistema koji obuhvataju potpuni ciklus produkcije od sirovina do gotovih proizvoda".[16] No, uprkos tome, i dalje je ostao figurirajući problem neravnomjernog razvoja različitih područja i općina u Bosni i Hercegovini, što je bio jedan od esencijalnih problema u toj razvojnoj ekonomsko-političkoj fazi. Drugim riječima, neki gradski centri u SR BiH bili su izuzetno razvijeni, čak i iznad državnog prosjeka ekonomske razvijenosti, poput Sarajeva, dok su, recimo, na desetine bosanskohercegovačkih općina bile u rangu posebne nerazvijenosti, što se svakako destimulativno reflektiralo na kvalitetu socijalne egzistencije, životni standard i kupovnu moć stanovnika, a naročito u uvjetima gdje je još uvijek veliki broj stanovništva živio u seoskim naseljima i perifernim općinskim područjima, pa je sve to uveliko uticalo i na *migracijske procese*.

Da bio moguć održiv ekonomski razvoj i progres neke državne ekonomije, potrebno je, u osnovi, osigurati nužne političke pretpostavke. Tako da ni SFRJ nije mogla ostvariti dinamičniji ekonomski razvoj – u uvjetima atomizirane složene i federalne republičke egzistencije – dok se nije oslobodila štetnih sovjetskih uticaja i prijetnji te dok nije harmonizirala političke odnose

[15] Dženita Sarač-Rujanac, Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, *Prilozi*, br. 46, 2017, 224.
[16] Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, treće dopunjeno i redigirano izdanje, Magistrat, Sarajevo 2003, 380.

s euroatlantskim državama u miljeu vanjske politike, ali i dok nije počela uvažavati bitne zahtjeve građanstva i različitih ciljnih grupa u sferi unutardržavne politike. S tim u vezi, apostrofira se i iznosi sljedeće: "Stabiliziranje vanjskopolitičkog položaja, sve bolji gospodarski rezultati, ali i niz nedorečenosti u sistemu samoupravljanja doveli su krajem 1950-ih do prvih diskusija o funkcioniranju jugoslavenskog federativnog modela… Štrajk rudara u Trbovlju, prvi veći izraz nezadovoljstva radničke klase od završetka rata, bio je povod za širu analizu društvenopolitičke situacije u Jugoslaviji."[17] Od kraja pedesetih do kraja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća različite ciljne grupe, poput radničkih ili nacionalnih skupina, prezentirat će i proslijediti raznovrsne političke zahtjeve zvaničnom režimu vlasti u SFRJ i njenim republikama, a pri tome će odlučno tražiti funkcionalne odgovore komunističke partokratske vlade na upućena i delegirana politička pitanja. Zvanična komunistička vlast u drugoj jugoslavenskoj državi je na te političke zahtjeve građanstva – uprkos do tada izraženim centralističkim i partijskopolitičkim tendencijama – u spomenutom periodu političke historije odgovarala kroz učestale ustavne i političke korekture, što je uticalo na harmoniziranje socijalnih, političkih, ekonomskih i nacionalnih odnosa u jugoslavenskim republikama. Na spomenute procese su vrlo afirmativno uticale i izmjene u kadrovskoj politici tadašnjih partijsko-državnih struktura vlasti, jer u to vrijeme neke od ključnih političkih pozicija – kroz predložena i selektirana imenovanja – preuzimaju novi i fleksibilniji kadrovi u komunističkoj partiji, čime je ustvari počeo skončavati dugotrajni politički mandat rane i fundamentalističke komunističke elite, a markirane političke promjene bile su posebno primjetne i vidljive kroz stvaranje pozitivnijeg ekonomsko-političkog ambijenta i relaksiranje međunacionalnih odnosa u SR BiH.

U harmoničnijim i fleksibilnijim političkim okolnostima – u kojima je bila znatno više naglašena i prepoznata politička autonomija republičkih vlasti u SR BiH – bilo je moguće kreirati, usvajati i provoditi produktivniju ekonomsku politiku te općenito planirati razvoj u različitim oblastima. Štaviše, konstatira se u tom smislu da je upravo takva *razvojna politika*, koja je uveliko bila usmjerena "…na sopstvene snage omogućila… razvoj prerađivačke industrije te su formirani veliki privredni sistemi: Energoinvest, UNIS, Šipad, SODA-SO, Rudarsko-metalurški kombinati, Incel, Rudi Čajavec, Unioninvest, Hidrogradnja, HEPOK, Agrokomerc i mnoga druga. Sva ova preduzeća imala su uspješan izvoz svojih proizvoda na svjetsko tržište.

[17] Hrvoje Klasić, "Federiranje federacije": društveno-političke promjene u Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih, *Yu historija*. https://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c2.html (19. 1. 2024).

Zaposlenost u Bosni i Hercegovini porasla je na milion stanovnika. Sva opštinska mjesta, njih ukupno 109, povezana su asfaltnim cestama. U svim nerazvijenim opštinama formirani su proizvodni kapaciteti u okviru razvoja velikih preduzeća u Bosni i Hercegovini… Izveden je program izgradnje hiljadu škola. Otvorena su tri nova univerziteta… Osnovana je Akademija nauka Bosne i Hercegovine i izgrađena zgrada Televizije. Kao posebno dostignuće u razvoju Bosne i Hercegovine od šezdesetih do devedesetih godina javlja se projekt XIV zimskih olimpijskih igara koje su održane u Sarajevu 1984. godine."[18] Ipak, implementirana politička decentralizacija i privredne reforme u drugoj jugoslavenskoj državi, pa tako i u njenoj federalnoj jedinici SR BiH, nisu uspjele osigurati dugoročniju ekonomsku i političku perspektivu države. Tako da se u *konfederalnoj razvojnopolitičkoj fazi* u SFRJ sve učestalije prakticiraju štrajkovi različitih radničkih udruženja i permanentno raste ekonomsko nezadovoljstvo – što će tokom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća imati obilježja ekonomske depresije, krize i inflacije – a istovremeno se pojavljuju i diferentne *nacionalnopolitičke napetosti* u kompliciranoj strukturi vladavine, koje su uticale čak i na pojavu radikalno separatističkog, ali i panpolitičkog nacionalizma. Svemu tome su, doduše, prethodili različiti, oprečni i upozoravajući reformistički ekonomski, politički i nacionalni pogledi pojedinih kadrova iz hrvatske i srpske političke elite u SFRJ, a vrlo brzo će se iz tih aktivnosti – uslijed izmijenjenih političkih okolnosti – razviti *reformističko-liberalizacijski projekti*, koji će tražiti funkcionalne političke promjene, na koje će komunistička vlast odgovoriti neprimjereno, destruktivno i suspenzivnim metodama, što će tokom vremena učiniti još snažnijim isključive, radikalne, secesionističke i nacionalistički motivirane politike.

Političko i nacionalno pitanje u SR BiH

Autonomnije političko djelovanje republičkih vlasti – u skladu s normiranim i koncipiranim distribuiranim suverenitetom federalne jugoslavenske države – te puno priznavanje svih bosanskohercegovačkih nacionalnih skupina i harmoniziranje njihovih odnosa, u osnovi, reprezentiraju supstancijalna pitanja tadašnje praktične politike u SR BiH. Sve to posebno dobija na značaju i političkoj važnosti ako se ima u vidu tadašnji nivo ekonomsko-političke razvijenosti SR BiH i njena atomizirana, tj. heterogena nacionalna i religijska struktura. Iako su komunistički orijentirani marksisti davali prednost *klasnoj*

[18] M. Pejanović, Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma, 41.

politici u odnosu na nacionalnu politiku – čiji su značaj minimizirali, a proces nacionalnog profiliranja smatrali završenim – morali su od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća ipak ponovo omogućiti i inicirati partijskopolitičke rasprave o nacionalnom pitanju u SR BiH, jer bosanski Muslimani nisu još uvijek bili dobili obećano nacionalno priznanje, niti su bosanskohercegovački Hrvati bili zadovoljni svojim statusom. S tim u vezi, ističe se da je radničko-socijalističko samoupravljanje "…ipak otvorilo nove procese u nacionalno-političkim odnosima u jugoslavenskoj federaciji, pa time i u BiH. Politika i praksa samoupravljanja dolazi u otvoreni sukob sa snagama srpske velikodržavne hegemonije koje su svoje uporište imale u Službi državne bezbjednosti (popularnoj Udbi) koju je oličavao Aleksandar Ranković. Njegovim smjenjivanjem jula 1966. oslobođen je prostor za kvalitetno novo političko i kulturno-historijsko potvrđivanje pojedinih do tada skrivenih naroda, u prvom redu Muslimana – Bošnjaka, ali i bosanskih Hrvata. Ova afirmacija omogućena je upravo samoupravnom organizacijom svih segmenata društva, od općine, preko republike do federacije."[19] Političko i nacionalno pitanje nije moguće, po svemu sudeći, u potpunosti razdvojiti u savremenoj politici, zbog toga što se različiti oblici vestfalske državnosti, u pravilu, realiziraju u formi nacije države.[20] Nacionalno pitanje bilo je izuzetno važno i u socijalističkoj jugoslavenskoj državi – posebno u SR BiH koja je imala multinacionalnu strukturu – iako je dugo vremena – u skladu sa dominirajućim ideološkim svjetonazorom – marginalizirano i potiskivano u korist klasnog pitanja. Stoga, sve dok nisu harmonizirani međunacionalni odnosi, u bosanskohercegovačkoj socijalističkoj republici nije bilo moguće koncipirati ni održiv model razvojne politike koji bi mogao osigurati izvjesnu političku perspektivu.

Institucionalizirana državnoetatistička koncepcija vlasti nakon Drugog svjetskog rata – koja nije respektirala suverene političke nadležnosti federalnih jedinica – posebno se negativno reflektirala na politički status Bosne i Hercegovine, kao jedne od jugoslavenskih republika, zato što se suočavala s: nedostatkom političke autonomije u odnosu na centralnu vlast države, privrednom nerazvijenošću i niskim životnim standardom, izraženom nezaposlenošću, niskom stopom pismenosti te problemom punog nacionalnog priznanja i ravnopravnosti bosanskohercegovačkih naroda. No, u sljedećoj političkoj fazi, koja započinje s ustavnopolitičkim reformama tokom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, političke okolnosti su se značajno promijenile

[19] M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 379.
[20] Josef Isensee, *Država, ustav, demokracija*, Politička kultura, Zagreb 2004; Marcel Prelot, *Političke institucije*, Politička kultura, Zagreb 2002.

u pozitivnom smislu, što je stimuliralo ukupni razvoj u različitim oblastima i općenito široke mogućnosti bosanskohercegovačke republičke politike. U tom smislu ističe se čak politički značaj i konkretan doprinos afirmativnim političkim promjenama tadašnje bosanskohercegovačke partijske elite i pri tome se apostrofira sljedeće: "U vremenu 1960–1990. godine, dakle pune tri decenije, zamah i modernizaciju u ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine dali su istaknuti nosioci javnih funkcija iz sva tri bosanskohercegovačka naroda. To su bili: Branko Mikulić, Džemal Bijedić, Dragutin Braco Kosovac, Hamdija Pozderac, Rato Dugonjić, Niko Mihaljević, Raif Dizdarević, Ivan Brigić, Cvijetin Mijatović i drugi."[21] Akcentirana bosanskohercegovačka partijskopolitička elita bila je izuzetno nezadovoljna početnim i etabliranim neravnopravnim statusom SR BiH u složenoj jugoslavenskoj socijalističkoj državi, zbog čega je permanentno tražila političke modalitete putem kojih bi bilo moguće promijeniti nepovoljan republički status u političkom procesu instalirane federalne državne strukture. Nova politička generacija partijsko-komunističkih kadrova u SR BiH percipirala je socijalizam u fleksibilnijem, umjerenom i revizionističkom smislu, pokušavajući ga tako prilagoditi političkim izazovima tadašnje *hladnoratovske politike* – što i jeste smisao funkcionalnog poimanja ideoloških svjetonazora i politika – po čemu se razlikuju od konvencionalne i starije bosanskohercegovačke komunističke elite, koja je favorizirala klasično i fundamentalističko shvatanje marksizma, prepoznatljivo po dogmatskim uvjerenjima i tumačenjima. Osim što je spomenuta skupina bosanskohercegovačkih političara zaslužna za pokretanje dinamičnih razvojnih procesa u unutardržavnoj sferi, izvrsno je koristila sadržajan vanjskopolitički angažman, koji je imala SFRJ u kontekstu otvorenosti i prakticiranja *politike nesvrstanosti*, pa je tako ulogu republičkih vlasti učinila vidljivom i u miljeu međunarodne saradnje i trgovine.[22]

Nacionalno pitanje u SFRJ, a naročito u SR BiH, možda je najviše uvjetovalo i tangiralo političko pitanje u drugoj jugoslavenskoj državi, od čega je, zapravo, presudno zavisila i sama politička perspektiva instalirane federalne države. Četvrti kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine koji je

[21] M. Pejanović, Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma, 41-42.

[22] Nesvrstane države bile su u političkoj interakciji i djelovale su "…preko svojih povremenih konferencija šefova država i vlada, mada su od 1972. imale svoj Koordinacioni biro. Raspadom istočnog sovjetskog bloka i formalnim dovršetkom procesa dekolonizacije pokret nesvrstanosti se devedesetih godina XX stoljeća postepeno gasi." M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 382. Uslijed vojno-političkih napetosti i blokovskih podjela u hladnom ratu pokret nesvrstanosti imao je važnu političko-pacifističku ulogu, a činile su ga tada uglavnom zemlje trećeg svijeta ili općenito države u razvoju, dok je SFRJ bila jedna od najvažnijih članica markirane transnacionalne asocijacije država.

organiziran u martu 1965. godine – slijedio je idejna načela Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije održanog u decembru 1964. godine – stavio je nacionalno pitanje u politički fokus u atomiziranom, heterogenom i multinacionalnom bosanskohercegovačkom političkom kontekstu. Društvenopolitičke rasprave o nacionalnom pitanju implementirane su uglavnom kroz brojna partijska i politička savjetovanja o nacionalnom statusu i odnosu bosanskohercegovačkih naroda. Na taj način aktualizirana su, ustvari, pitanja priznavanja nacionalnosti Muslimana i ravnopravnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini. Pitanje priznavanja nacionalnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini apostrofirala je i doduše bojažljivo zagovarala nekolicina bosanskohercegovačkih intelektualaca i političara u periodu nakon Drugog svjetskog rata, ali do tada, po svemu sudeći, nisu bili osigurani svi kontekstualni uvjeti za implementiranje jednog takvog političkog zahtjeva, za čiju je realizaciju bilo potrebno prije svega akumulirati dostatnu političku moć. Prema tome, nacionalno pitanje u drugoj jugoslavenskoj državi, ali posebno u SR BiH, imalo je vrlo izražene *realpolitičke atribucije*. Uzimajući to u obzir, recimo, ističe se i konstatira sljedeće: "U Bosni i Hercegovini je Džemal Bijedić… bio jedan od vodećih pripadnika generacije komunističkih političkih aktivista, koja je sredinom 1960-ih godina uspješno vodila proces afirmacije muslimanske nacije, koji je kulminirao na XVII sjednici CKSKBiH 1968., kada su Muslimani priznati kao zaseban nacionalni identitet".[23] Pri tome treba ukazati na to da su tek u maju 1968. godine – nakon novih partijskih zasjedanja – doneseni "Zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje", na osnovu kojih je vidljivo i do kraja jasno da je konačno bila priznata nacionalnost, konstitutivnost i ravnopravnost bosanskohercegovačkih Muslimana – što je nagoviješteno prije više od dvije decenije u odredbama ZAVNOBiH-a – a sve to, u osnovi, samo ukazuje na slabosti, tromost i slabu efikasnost instalirane marksističko-komunističke vlasti u sferi *nacionalne politike*.[24] Važno je akcentirati da tada bošnjački nacionalni identitet – barem u poimanju Džemala Bijedića – nije bio jedna od prihvatljivih opcija

[23] Husnija Kamberović, Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina, *Godišnjak BZK Preporod*, god. XVII, Sarajevo 2017, 356-361.

[24] Bosanskohercegovačkim Muslimanima bila je tako konačno osigurana mogućnost da se autonomno izjasne i izraze svoju nacionalnost tokom Popisa stanovništva 1971. godine, a njihova konstitutivnost i nacionalna ravnopravnost navedena je i normirana u odredbama Ustava SFRJ i SR BiH iz 1974. godine. Intelektualno-politička elita Muslimana u Bosni i Hercegovini će na Bošnjačkom saboru, koji je održan krajem septembra 1993. godine u Sarajevu, ponovo vratiti historijsko nacionalno ime Bošnjak, kao i konvencionalno jezičko ime bosanski jezik, što je tradicionalni naziv i oznaka za jezik bošnjačkog naroda.

za nacionalno ime bosanskohercegovačkih muslimana, baš kao što to nije bio ni kozmetički jugoslavenski nacionalni identitet.

Politička borba za ravnopravnost bosanskohercegovačkih ili, preciznije rečeno, hercegovačkih Hrvata u sferi praktične politike inicirana je u konkretnoj formi na Mostarskom savjetovanju krajem septembra 1966. godine. Zbog neracionalnog i nepotrebnog povezivanja, prije svega hercegovačkih Hrvata, s panpolitičkim aktivitetom i kvislinškim naslijeđem iz Drugog svjetskog rata, recimo, zapadni dio Hercegovine bio je na različite načine zapostavljen te vrlo slabo privredno i infrastrukturno razvijen, zbog čega je stopa iseljavanja iz tog područja Bosne i Hercegovine bila veoma visoka, što se vrlo nepovoljno reflektiralo na populacijsku strukturu, ali i ukupnu brojnost bosanskohercegovačkih Hrvata. Međutim, i na širem političkom nivou bilo je moguće tada identificirati hrvatsku nacionalnu neravnopravnost, zato što je participacijski udio "…Hrvata u zajedničkim organizacijama i institucijama Bosne i Hercegovine bio… znatno niži od njihovog broja… Mržnja prema NDH iz vremena rata prenosila se na Hrvate u Bosni i Hercegovini… O međunacionalnim odnosima u Hercegovini organizovano je partijsko savjetovanje 1966. godine… Nakon ovog savjetovanja, položaj Hrvata se znatno popravio u naredne dvije decenije. Izraz takvog procesa je izbor Branka Mikulića na čelne pozicije u Bosni i Hercegovini… Promjene u politici SK BiH prema nacionalnoj afirmaciji Hrvata i Muslimana omogućile su učvršćivanje međunacionalnih odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana, i dovele su do stabilnog političkog razvoja Bosne i Hercegovine. Politika pune nacionalne ravnopravnosti pokrenula je stvaralaštvo u razvoju svih lokalnih zajednica na bosanskohercegovačkom prostoru."[25] Najveće političke zasluge za koncipiranu i realiziranu ravnopravnost Hrvata u SR BiH – ne postoji po tom osnovu bilo kakva dilema – pripadaju Branku Mikuliću, kao dugogodišnjem lideru bosanskohercegovačkih komunista, kojeg je krasio reformistički duh, ideološka pronicljivost i politička fleksibilnost. Tek u novouspostavljenim političkim okolnostima u SR BiH, koje je i formalno markirala međunacionalna harmonija, ravnopravnost i solidarnost, bilo je moguće kreirati i trasirati *održivu razvojnu politiku*, čiji će se pozitivni efekti osjetiti vrlo brzo u sferi praktične politike i različitih privrednih aktivnosti.

Delegatski model vladavine bio je specifično političko obilježje režima vlasti i općenito političkog sistema u socijalističkoj jugoslavenskoj državi. No, taj koncept političkog predstavljanja, ipak, nije imao demokratski kvalitet

[25] M. Pejanović, Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma, 40-41.

mandatskog sistema političke reprezentacije. Zbog toga je model *partijskog delegiranja kadrova* na političke pozicije u strukturi vlasti SFRJ i SR BiH imao, što je razumljivo, svoja demokratska ograničenja, jer je presudno bio reguliran političkom voljom partijskog tutorstva i vođstva, pa tako nerijetko nisu bili adekvatno reprezentirani interesi ključnih identitetskih i generacijskih skupina, što uopće nije korespondiralo s normativnim i egalitarnim tonalitetom politike radničkog socijalističkog samoupravljanja. Politički otpor majorizirajućem, unitarističkom i etatističkom partokratskom modelu vladavine pojavljuje se već od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća – događa se nakon jula 1966. godine, tj. poslije Brijunskog plenuma i smjene Aleksandra Rankovića s partijskopolitičkih pozicija – kroz *reformistički aktivitet* dijela tadašnje hrvatske i srpske intelektualno-političke elite, a njegove intencije bile su koncipirane u dokumentima "Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog jezika" i "Predlog pitanja za razmišljanje grupe članova Udruženja književnika Srbije", koji su objavljeni u martu 1967. godine. Ti dokumenti probudili su ogromnu pažnju javnosti i producirali oprečne političke stavove partijsko-komunističkog rukovodstva i republičkih elita vlasti, što je posebno bilo primjetno i aktualizirano u SR BiH zbog straha od ponovnog rađanja i ekspanzije srpskog i hrvatskog panpolitičkog nacionalizma.[26] Tokom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća na *krizu zvanične partijske vladavine* u SR BiH ukazao je i sudski proces iz augusta 1983. godine protiv pojedinaca povezanih sa skupinom Mladi muslimani, kada je osuđen i Alija Izetbegović, zbog navodnog zagovaranja političkih ciljeva *islamskog fundamentalizma*. No, na konačni sunovrat instalirane partijske vladavine u SFRJ i SR BiH eklatantno upućuje i afera Agrokomerc detektirana krajem januara 1987. godine – nastala emitiranjem mjenica bez pokrića – u koju je bio navodno uključen Hamdija Pozderac – kao jedan od ključnih bosanskohercegovačkih komunističkih kadrova, nakon čega će biti isključen i smijenjen sa svih partijskopolitičkih pozicija – i Fikret Abdić, koji će par godina poslije toga postati jedan od producenata secesionističko-separatističke politike u Bosni i Hercegovini.

[26] D. Bilandžić, Tito i povijesni put Jugoslavije; Dženana Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: Dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo 2005; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*; D. Otašević, *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1943–1983)*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Nolit, Beograd 1988; Dž. Sarač-Rujanac, Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo; Michael A. Schuman, *Nations in Transition: Bosnia and Herzegovina*, Facts On File, New York 2004; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću: Drugo dopunjeno izdanje, 25 godina poslije*, BZK Preporod, Sarajevo 2023; Stipe Šuvar, *Socijalizam i nacije*, Globus, Zagreb 1988; Esad Zgodić, *Titova nacionalna politika: Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*, KO SDP BiH Sarajevo, Sarajevo 2000.

Nakon organiziranja Četrnaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, održanog u januaru 1990. godine, na kojem se raspravljalo o perspektivi zvanične partijske politike, pa tako i o izmijenjenoj prirodi druge jugoslavenske države – gdje je bosanskohercegovačko partijsko predstavništvo nastupalo u duhu umjerenog, pluralističkog i funkcionalnog reformizma – ipak su uveliko liberalizirane političke okolnosti u SFRJ i njenim republikama, a u julu 1990. godine omogućeno je i zakazivanje prvih slobodnih izbora u Bosni i Hercegovini, nakon izvršenih ustavnopolitičkih korektura. U novembru 1990. godine održani su prvi višestranački izbori u Bosni i Hercegovini, na kojima je participiralo više stranaka, a najviše glasova dobile su tri etnonacionalne stranke, koje su dobile podršku da dominantno reprezentiraju interese bosanskohercegovačkih konstitutivnih naroda, pa je već tada u potpunosti etabliran *etnokratski sistem vlasti* po kojem je, uzmimo, prepoznatljiv i dejtonski period državnosti. Konstituirajuća sjednica Skupštine SR BiH održana je u decembru 1990. godine, a koaliciona Vlada SR BiH – koju su činile tri dominirajuće etnonacionalne stranke – izabrana je krajem januara 1991. godine, ali se koaliciona većina od početka suočavala s problemima i neslaganjima, što je posebno kulminiralo kada se raspravljalo o usvajanju "Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine" i donošenju "Ustavnog zakona o nazivu i državnim simbolima Republike Bosne i Hercegovine". S tim u vezi, konstatira se, ističe i akcentira da su tada figurirale tri različite, konfliktne i neusklađene političke koncepcije o perspektivi i budućnosti Bosne i Hercegovine "…SDS se zalagao za ostanak u Jugoslaviji, prema političkom programu Slobodana Miloševića, SDA je politički lutala između ostanka u preuređenoj Jugoslaviji i nezavisnosti, a HDZ je bio za potpuno napuštanje Jugoslavije i za neovisnost."[27] Etnokratski sistem vlasti i predstavljanja, koji je od početka prepoznatljiv u bosanskohercegovačkom političkom kontekstu po *konfliktnoj prirodi* i *političkim blokadama*, uzmimo, postao je politička osnova i dejtonske Bosne i Hercegovine, u čijoj se praktičnopolitičkoj sferi nerijetko pojavljuje fenomen nefunkcionalnog, zarobljenog i blokiranog političkog procesa.

Zbog svega toga primijenjeni i etablirani *konsocijacijski model vlasti* – zasnovan na etničkoj identifikaciji građanstva – ne može producirati i generirati u postdejtonskoj političkoj praksi nužno potrebne promjene, koje čine neizostavni segment *demokratske konsolidacije* i *ekonomske liberalizacije*, a to su, u osnovi, primarni zahtjevi euroatlantske politike i ključni preduvjeti

[27] V. Katz, Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (1943–1993) – kratak pregled.

euroatlantskih integracija. Štaviše, tvrdi se nerijetko da zbog "…dominacije etničkog kriterija u ispoljavanju interesa u odlučivanju u Parlamentu Bosne i Hercegovine, država Bosna i Hercegovina se sve više pokazuje kao nefunkcionalna. Ono što je posebno značajno, provođenje Daytonskog mirovnog sporazuma izvodi se snagom međunarodne zajednice preko Visokog predstavnika međunarodne zajednice i mirovnih snaga kao i demokratskim snagama same države Bosne i Hercegovine."[28] Prema tome, skicirane političke blokade u državnim institucijama su, po svemu sudeći, ključni unutardržavni politički izazov i nepremostiva prepreka za stvarnu demokratsku konsolidaciju države Bosne i Hercegovine, što uveliko limitira i minimizira njene integracijske ambicije te razvojne mogućnosti u javnom sektoru i različitim oblastima privrede. Imajući to u vidu, sve je uticajnije političko mišljenje – barem u političkom diskursu u kojem se Bosna i Hercegovina priželjkuje i promatra kao funkcionalna država – da se dejtonska bosanskohercegovačka država ne može do kraja politički konsolidirati – u skladu sa temeljnim zahtjevima pluralističke demokratije – bez provođenja *ciljanih ustavnih izmjena*, čime bi bile stvorene nužne pretpostavke za neometano funkcioniranje državnih institucija.

Zaključna razmatranja: Politički izazovi i naknadne refleksije

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina iskusila je dvije razvojnopolitičke faze unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Prva traje od 1963. godine i donošenja Ustava socijalističke Jugoslavije do 1974. godine, kada je donesen novi ustav, nakon čega formalno započinje druga politička faza u njenom razvoju. Te razvojnopolitičke faze imaju posebna socijalna, ekonomska, politička i nacionalna obilježja, i to ne samo u bosanskohercegovačkoj socijalističkoj republici nego je neke od tih odrednica moguće identificirati i u drugim federalnim jedinicama socijalističke Jugoslavije. Politički razvoj socijalističke Jugoslavije nakon 1963. godine uglavnom korespondira sa samoupravno-socijalističkom razvojnom etapom, koja slijedi nakon izazovne državnoetatističke političke faze državnog aktiviteta.

Ključni socijalni izazovi u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj socijalističkoj republici povezani su s ustrajnom borbom protiv siromaštva, unutrašnjima migracijama grad – selo, visokom stopom nezaposlenosti, niskom stopom pismenosti te nedostatnom obrazovnom i kulturno-umjetničkom

[28] M. Pejanović, Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma, 44.

infrastrukturom. Primarni ekonomski izazovi u tom periodu bosanskohercegovačke političke egzistencije korespondiraju još uvijek s usporenom razvojnom tranzicijom od primarnog sektora ka sekundarnom i tercijarnom sektoru privrede, a u početku i s političkom borbom njene partijske elite za ostvarivanje republičke kontrole u sferi planiranja ekonomskog razvoja i privrednih aktivnosti. Politički izazovi Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine bliski su političkim aktivnostima tadašnje bosanskohercegovačke komunističke elite, a ta nastojanja imala su za cilj da izbore punu ravnopravnost za bosanskohercegovačku republiku u složenoj jugoslavenskoj federalnoj državi, kao i da adekvatno zaštite interese bosanskohercegovačkog građanstva – diferenciranog po nacionalnom i religijskom osnovu – na nivou zajedničke savezne vlade. Supstancijalni izazovi u sferi nacionalnog pitanja – u tom periodu političkog razvoja Bosne i Hercegovine – povezani su političkom borbom tadašnjih bošnjačkomuslimanskih partijskih kadrova da osiguraju puno nacionalno priznanje bosanskim Muslimanima u sferi praktične politike – što je planirano i obećano još u aktima ZAVNOBiH-a – ali i ustrajnim nastojanjem dijela bosanskohercegovačke komunističke elite da se izbori za ravnopravniji politički status bosanskih Hrvata – čija su prava nerijetko bila minimizirana, posebno u zapadnoj Hercegovini, zbog povezivanja s panpolitičkim, paradržavnim i kvislinškim naslijeđem iz Drugog svjetskog rata – a konkretne promjene u tom kontekstu bit će napravljene u drugoj polovini 60-ih godina 20. stoljeća, nakon niza provedenih političkih savjetovanja i aktivnosti. Važno je apostrofirati da su sva neriješena politička pitanja iz tog perioda bosanskohercegovačke političke historije – u socijalnoj, ekonomskoj, političkoj i nacionalnoj sferi – unesena kao politički teret u praktičnopolitički život Bosne i Hercegovine nakon provođenja prvih višestranačkih izbora, a nakon toga i u dejtonsku bosanskohercegovačku državu, što i dalje destimulira njen razvoj i integracijske mogućnosti.

Bibliografija

Alagić, Nedžmudin; Bogdanić, Pavle; Ivanišević, Dobroslav (ur.) (1969) *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*, Novinska ustanova Službeni list SR BiH, Sarajevo.

Babić, Nikola; Otašević, Dušan (1970) *ZAVNOBiH i izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Bilandžić, Dušan (1980) Tito i povijesni put Jugoslavije, *Politička misao*, god. 17, br. 1/2, 3-46.

Bilandžić, Dušan (1984) Geneza ideje o Ustavu 1974. godine, *Politička misao*, god. 21, br. 4, 73-77.

Čaušević, Dženana (2005) *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: Dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo.

Fejzić, Elvis (2020) Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 31-41.

Fejzić, Elvis (2019) Recepcija aksiologije ZAVNOBiH-a u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini: divergentno poimanje emancipacijske i libertanske politike, u: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću, Sarajevo, 24. i 25. aprila 2019. godine, zbornik radova*, ur. Adila Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz, Posebna izdanja, knj. CLXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11/1, Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 46/1, ANUBiH, Sarajevo, 415-431.

Fejzić, Elvis (2023) Contemporary Politics in Bosnia and Herzegovina: Historical Determinants and Political Experiences, *Eurasian Research Journal*, god. 5, br. 2, 49-60.

Filandra, Šaćir (2023) *Bošnjačka politika u XX stoljeću: Drugo dopunjeno izdanje, 25 godina poslije*, BZK Preporod, Sarajevo.

Fridrih, Karl Joakim (2005) *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi*, CID, Podgorica.

Ibrahimagić, Omer (2003) Savremeni ustavni položaj naroda u Bosni i Hercegovini, *Znakovi vremena*, god. 6, br. 18/19, 47-63.

Ičević, Dušan (1989) *Jugoslovenstvo i jugoslovenska nacija*, Naučna knjiga, Beograd.

Imamović, Mustafa (2003) *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, treće dopunjeno i redigirano izdanje, Magistrat, Sarajevo.

Imamović, Mustafa (2013) ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 17-25.

Isensee, Josef (2004) *Država, ustav, demokracija*, Politička kultura, Zagreb.

Kamberović, Husnija (2013) Povodom sedamdeset godina od prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, 11-16.

Kamberović, Husnija (2017) Džemal Bijedić i afirmacija muslimanske nacije tokom 1960-ih i 1970-ih godina, *Godišnjak BZK Preporod*, god. XVII, 356-361.

Katz, Vera (2015) Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (1943–1993) – kratak pregled, u: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepić, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 291-317.

Klasić, Hrvoje, "Federiranje federacije": društveno-političke promjene u Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih, *Yu historija*. https://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c2.html (19. 1. 2024).

Lijphart, Arend (1992) *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus – Školska knjiga, Zagreb.

Otašević, Dušan (prir.) (1983) *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1943–1983)*. Zadrugar – Spomen-muzej I zasjedanja ZAVNOBiH-a, Sarajevo – Mrkonjić-Grad.

Pejanović, Mirko (2013) Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Daytonskog sporazuma: Kontinuitet izgradnje državnosti u XX stoljeću, *Historijska traganja*, god. 6, br. 12, 27-48.

Pejanović, Mirko (2015) *Država Bosna i Hercegovina i demokratija*, University Press – Magistrat izdanja, Sarajevo.

Petranović, Branko (1988) *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Nolit, Beograd.

Prelot, Marcel (2002) *Političke institucije*, Politička kultura, Zagreb.

Rezolucija ZAVNOBiH-a, Mrkonjić-Grad, 25–26. novembar 1943. godine (original).

Sarač-Rujanac, Dženita (2017) Ustavna reforma i bosanskohercegovačko rukovodstvo koncem 1960-ih i početkom 1970-ih godina, *Prilozi*, br. 46, 213-242.

Schuman, Michael A. (2004) *Nations in Transition: Bosnia and Herzegovina*, Facts On File, New York.

Šuvar, Stipe (1988) *Socijalizam i nacije*, Globus, Zagreb.

Trencsenyi, Balazs; Kopeček, Michal; Lisjak Gabrijelčič, Luka; Falina, Maria; Baar, Monika; Janowski, Maciej (2018) *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918–1968*, Oxford University Press, Oxford.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list FNRJ*, Beograd 1946.

Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, Sarajevo 1947.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, Beograd 1963.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: sa amandmanima I do XLVIII i ustavnim zakonima za sprovođenje ustava i amandmana I do XLVII, *Službeni list SFRJ*, Beograd 1991.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, Beograd 1974.

Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list SR BiH*, br. 14/63, Sarajevo 1963.

Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list SR BiH*, Sarajevo 1974.

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb 1953.

Zapisnik prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, Mrkonjić-Grad, 25–26. novembar 1943. godine (original).

Zgodić, Esad (2000) *Titova nacionalna politika: Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*, KO SDP BiH Sarajevo, Sarajevo.

Zgodić, Esad (2006) *Vladavina konsenzusom*, BZK Preporod, Sarajevo.

Zgodić, Esad (2015) O *državama: Kritički pojmovnik statologije, Knjiga I i II*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.

Social, economic, political and national determinants of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina

Abstract: The Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina has experienced two development-political phases within the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The first lasted from 1963 and the adoption of the Constitution of Socialist Yugoslavia until 1974, when a new constitution was adopted, after which the second political phase in its development

formally began. The aforementioned development-political phases have special social, economic, political, and national characteristics, not only in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, as some of these determinants can also be identified in other federal units of socialist Yugoslavia. The political development of socialist Yugoslavia after 1963 mostly corresponds to the self-governing-socialist stage of development, which follows the challenging state-statist political phase of state activity.

The key social challenges in the former Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina are related to the persistent fight against poverty, internal urban-rural migrations, high unemployment rate, low literacy rate, and insufficient educational, cultural, and artistic infrastructure. The primary economic challenges in that period of Bosnia and Herzegovina's political existence still correspond to the slow development transition from the primary sector of the economy to the secondary and tertiary sectors of the economy and, at the beginning, with the political struggle of its party elite to achieve republican control in the sphere of economic development planning and economic activities. The political challenges of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina were close to the political activities of the communist elite of Bosnia and Herzegovina at that time, and these efforts aimed to win full equality for the Republic of Bosnia and Herzegovina in the complex Yugoslav federal state, as well as to adequately protect the interests of the citizens of Bosnia and Herzegovina – differentiated by national and religious basis – at the level of the joint federal government. Substantial challenges in the sphere of the national question – in that period of the political development of Bosnia and Herzegovina – are connected with the political struggle of the Bosniak-Muslim party cadres at the time to ensure full national recognition of the Bosnian Muslims in the sphere of practical politics – which was planned and promised even in the acts of ZAVNOBiH – but also by the persistent efforts of a part of the Bosnian communist elite to fight for more equal political status of the Bosnian Croats – whose rights were often minimized, especially in western Herzegovina, due to the connection with the pan-political, parastatal and Quisling heritage from the Second World War. Concrete changes in this context will be made in the second half of the 60s of the 20th century, after a series of political consultations and activities. It is important to apostrophize that all unresolved political issues from that period of Bosnia and Herzegovina's political history – in the social, economic, political and national spheres – were introduced as a political burden into the practical political life of Bosnia and Herzegovina after the first multi-party elections, and after that into the Dayton Bosnia and Herzegovina state, which continues to discourage its development and integration possibilities.

Keywords: society, economy, state, nation, government, socialist self-governance, constitution, Bosnia and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2024.213.09

Osamdesetogodišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a ZAVNOBiH – obnova Dana državnosti BiH

Adamir Jerković[*]

Sažetak: 25. novembra navršilo se 80 godina od osnivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), kada je Bosna i Hercegovina dobila svoju međunarodnu ličnu kartu. Ona se može mjeriti s Poveljom Kulina bana koja je izdata nekoliko vijekova unazad, 1189. godine. ZAVNOBiH je važno svjedočanstvo o kontinuitetu bosanskohercegovačke državnosti, bez koje danas Bosna i Hercegovina ne bi imala šansu da se bori za opstanak i za bolju budućnost.
Protokom godina od 1943. godine do danas Bosna i Hercegovina je prošla put od nedemokratske socijalističke republike, koja je od početka pedesetih godina prošlog vijeka zastupala ideju samoupravljanja, ali ga nikada nije dosegla u punom smislu riječi, do sadašnjeg društvenog sistema, koji je pojavno demokratski, no obiluje napetim krizama, ratnim prijetnjama nakon agresije na suverenost Bosne i Hercegovine, i u kojem je razvijen koncept jednoglasnosti u političkim partijama koje su na vlasti, uz korupciju i druge vidove štetne za društvo.[1] Od 25. novembra 1943. godine Bosna i Hercegovina trpi najteži napad od pokušaja njenog destruiranja od strane velikosrpske i velikohrvatske politike. Uza sve to ovdje su uključene i velike sile, ali i regionalne silnice, koje Bosnu i Hercegovinu pokušavaju svrstati u svoje geopolitičke prostore. Ovo je tema rada koji pravi osvrt na najvažnije događaje od 1943. do naših dana i osvrće se na nacionalno pitanje koje su komunisti zatomili pričama o bratstvu i jedinstvu, ali ono nikada nije do kraja riješeno.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, Predsjedništvo BiH, Izetbegović, Tito, Dodik, Čović, Ustavni sud BiH, Evropski sud za ljudska prava, Dodik, Čović, Memorandum 2

Bosna i Hercegovina od ZAVNOBiH-a do Bruxellesa

Velikosrpska i velikohrvatska politika koja se iznjedrila u Beogradu i Zagrebu pokušavala je uništiti nezavisnost, teritorijalni integritet i suverenitet Bosne i Hercegovine u ratu koji je vođen od aprila 1992. sve do novembra 1995. godine. Destrukcija, koja je započela i prije rata, a zaoštrila se sa agresijom

[*] Prof. dr., akademik Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti, adamir.jerkovic@gmail.com

[1] Detaljnije u Adamir Jerković, The role of Alija Izetbegović in the independence of Bosnia and Herzegovina, *Anali Arhiva Federacije BiH*, god. 3, br. 3, Sarajevo 2011.

na BiH, i sada se odvija ubrzanim tempom, samo drugim sredstvima i metodima. Secesionisti su u oslobodilačkom ratu izgubili bitku, jer su snage otpora oličene u Armiji RBiH i pod dejstvom spoljne intervencije koja je uslijedila u avgustu 1995. godine, nametnule za njih nepovoljan, da upotrijebim oksimoron, "ratni mir". Ali velikosrpska, odnosno velikohrvatska ideja pokazala je da nacionalizam nije uništen, već da je samo privremeno zauzdan, da ne posustaje, već mu, kao hidri kada ostane bez jednog pipka, naraste drugi i nikad se ovaj negativan trend ne zaustavlja. Događaji od završetka rata u novembru 1995. do danas potvrđuju da nacionalizam ima žilavu snagu i nevjerovatnu izdržljivost, da je nadojen zlom idejom i kreće se za ehom bolesnog šovinističkog zvuka. Cilj srpsko-hrvatske velikonacionalističke politike, koja se do smrti predsjednika Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića bila pritajila, ponovo je glasno huknuo, posebno posljednjih godina, a kulminaciju doživljava posljednjih mjeseci. Pokušaja osporavanja Bosne i Hercegovine bilo je i ranije, ali su njihovi protagonisti uspješno eliminirani (kod Srba je 5. marta 1999. smijenjen predsjednik Republike Nikola Poplašen,[2] a kod Hrvata član Predsjedništva BiH Ante Jelavić,[3] 3. 3. 2001). Ali nikada, ni u "najboljim godinama od Daytona" nije zamrla ideja o velikosrpskom osvajanju dijelova Bosne i Hercegovine, a kod hrvatske političke komponente prisajedinjenja teritorije na kojoj su nastanjeni većinom Hrvati.

Sada, najprije uvid u događaje koji su uslijedili danas nakon 25. 11. 1943. godine.

Ne treba ponavljati šta je 25. novembar iz 1943. godine. Generacije koje su rođene u miru nakon agresije Srbije, pa onda Hrvatske (HV), treba da znaju da je ZAVNOBiH najviši politički i zakonodavni organ federalne Bosne i Hercegovine koji je imao 173 vijećnika, da mu je predsjedavao Vojislav

[2] O smjeni Nikole Poplašena u: Adamir Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga II, Alija izbliza 1999*, Dom štampe, Zenica 2005, 55-58.

[3] Ante Jelavić je bosanskohercegovački i hrvatski političar, član Predsjedništva BiH od 1998. do 2001, predsjednik HDZ BiH 1998. do 2002. godine. Nakon treće sjednice Hrvatskog narodnog sabora održane 3. marta 2001. u Mostaru, Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu Wolfgang Petritsch smijenio ga je s funkcije člana Predsjedništva BiH i predsjednika HDZ BiH s obrazloženjem da je ugrozio ustavni poredak FBiH i BiH. Predvodio je sazivanje sjednice HNS-a i donošenje političkih odluka s ciljem osnivanja hrvatskog entiteta u BiH. Procijenjeno je da bi to ugrozilo ustavno uređenje BiH i FBiH, što je danas "legalna" politika HDZ-a. Odlukom Visokog predstavnika za BiH zabranjena mu je svaka politička i javna djelatnost, a ona je ostala na snazi do današnjeg dana. Ante Jelavić je uhapšen u svom domu u Mostaru 23. 1. 2004. godine, zbog postojanja tajnih novčanih fondova i tajnih računa HDZ BiH i HVO-a u Hercegovačkoj banci. Sud BiH u Sarajevu ga je 6. 10. 2005. prvostepenom presudom osudio krivim za zloporabu položaja i nesavjesno obnašanje službene dužnosti na 10 godina u odsutnosti, jer je u međuvremenu pobjegao u Hrvatsku. Ante Jelavić, *Wikipedia*, 15. 6. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Ante_Jelavi%C4%87.

Kecmanović, a da je prvi potpredsjednik bio Avdo Humo, drugi potpredsjednik Aleksandar Preka, bivši narodni poslanik HSS-a, treći potpredsjednik Đuro Pucar – Stari, član Oblasnog NOO-a i član AVNOJ-a. Za Sekretara je izabran Hasan Brkić,[4] politički komesar XXVII divizije. Predsjednik, potpredsjednici i sekretar su činili uže rukovodstvo Prezidijuma,[5] odnosno Predsjedništvo Prezidijuma i ujedno Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Delegati ZAVNOBiH su usvojili Rezoluciju i Proglas narodima BiH.[6] Ovo općenarodno predstavništvo zastupalo je sve narode koji žive u BiH. Od tada je ostala zvučna fraza koja je postala moto progresivnog dijela koji zastupa građansku državu: da Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, već i srpska i muslimanska i hrvatska. I kako god premetali ovo "srpska, hrvatska i muslimanska", pa govorili nekim drugim redom, sve se svodi na isto – u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) je ustanovljena abeceda o ravnopravnosti svih njenih naroda i građana. Opijena narodnooslobodilačkim zanosom uz agitaciju komunista preko agitprop "mašine", većina naroda je iskreno vjerovala u abecedu i azbuku Bosne i Hercegovine o tri "i" ("i, i, i"). Velika ideja ZAVNOBiH-a zapisana je u ratnoj noći između 25. na 26. 11. 1943, kada je nakon skoro pet vijekova (463 godine) obnovljena državnost Bosne i Hercegovine. Muslimanu, Srbinu i Hrvatu, kao i svakom drugom građaninu Bosne i Hercegovine, dato je pravo da bez ustezanja ljubi zemlju u kojoj su rođeni i "propisano" je da niko u toj zemlji koja je obnovila svoju državnost nije veći Bosanac i Hercegovac niti da iko ima pravo trgovati njenom nezavisnošću i slobodom. Ovo je bilo jasno i generaciji koja je došla nakon partizanske ere u miru i kojoj je priča o "bratstvu i jedinstvu" pripovijedana i za lahku noć i za dobro jutro, svakoga dana. Jer, takva je Bosna i Hercegovina, lijepa i čudesna zemlja, koja voli da se mazi, ali je strahovito ljuta na svakog ko joj

[4] Hasan Brkić je bio istaknuti bosanskohercegovački komunistički aktivista. Godine 1943. postao je sekretar ZAVNOBiH-a do oslobođenja. Za narodnog heroja proglašen je 27. novembra 1953. Poslije rata bio je član Vlade NRBiH, državni sekretar za poslove narodne privrede FNRJ, državni podsekretar za vanjske poslove i predsjednik Komiteta za vanjsku trgovinu FNRJ. Hasan Brkić, *Wikipedia*, 23. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Hasan_Brki%C4%87.

[5] Članovi Prezidijuma, po abecednom redu: Ismet Bektašević, Jure Begić, Bogomir Brajković, Ante Babić, Rodoljub Čolaković, Hamdija Ćemerlić, Uglješa Danilović, Pero Đukanović, Simo Eraković, Sulejman Filipović, Rade Hamović, Dušan Ivezić, Abdulah Kunosić, Osman Karabegović, Ante Kamenjašević, Husnija Kurt, Vojo Ljujić, Jovo Mitrašević, Hadži-Mehmed Mujkić, Pašaga Mandžić, Muhamed Sudžuka, Novak Mastilović, Boško Siljegović, Vlado Šegrt, Niko Tolo.

[6] Rezolucija prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 69-78 i Proglas ZAVNOBiH-a narodima Bosne i Hercegovine, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 79-82.

ne da živi. Bosna i Hercegovina je htjela da živi, jer na to je imala pravo po historijskom godu u koji je uplela hiljadu svojih ljeta, a za što su se u novembru 1943. zalagali bosanskohercegovački pripadnici antifašističkog pokreta. Rukovodstvo BiH je imalo pred sobom tešku i odgovornu zadaću da ubijedi rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije (NOP) da Bosna i Hercegovina treba da ima isti federalni status kao i sve druge zemlje koje su činile jugoslovensku federaciju i da ne dolazi u obzir ustavna konstrukcija prema kojoj bi Bosna i Hercegovina bila srpska ili hrvatska autonomna pokrajina, odnosno autonomna oblast vezana za ustanove jugoslovenske federacije. Razgovori oko budućeg državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine vođeni su početkom novembra 1943. godine. Sačinjen je i nacrt dokumenta koji je podijeljen članovima bh. delegacije. Visoki funkcioneri CK KPJ Moša Pijade, Sreten Žujović i Milovan Đilas[7] smatrali su da BiH ne može imati federalni status, već da treba biti autonomna pokrajina, a nikako federalna jedinica. Kazali su da ne postoji bosanskohercegovačka nacija i da je republika nacionalna kategorija. Pri tome su izrazili sumnju o muslimanima kao naciji. Oni su izrazili sumnju da bi se čak i u socijalizmu muslimani mogli razviti kao nacija. Zbog toga su smatrali da Bosna i Hercegovina ne može imati federalni status. Sa suprotnim stavom koji je izrazio Pokrajinski komitet KPJ za BiH saglasio se i jedan od najbližih Titovih saboraca Edvard Kardelj. Delegacija BiH u kojoj su bili predstavnici svih njenih naroda imala je jednoglasan stav: "Bosna i Hercegovina nije nacionalno homogena zemlja, ali ona vijekovima postoji kao ekonomsko-historijska cjelina, sa svojim složenim društvenopolitičkim problemima."[8] Smatrali su da BiH treba samostalno da rješava svoje probleme kao ravnopravna federalna jedinica u jugoslovenskoj federaciji. Na taj način bi se preduprijedio svaki mogući srpsko-hrvatski konflikt i to bi bilo bolje nego pridodavanje bosanskohercegovačke teritorije Srbiji, Hrvatskoj ili dijelova Crnoj Gori. Bosanski predstavnici su odbijali ovakva srpsko-hrvatska nagađanja oko svog budućeg statusa. Oni nisu prihvatili ni stav da Bosna i Hercegovina bude direktno povezana sa saveznom državom sa nešto manjim

[7] Prema sjećanjima Olge Humo (2001) koja je radila u Vrhovnom štabu i prekucavala materijale uoči II zasjedanja AVNOJ-a, Milovan Đilas je tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi prijedlog za koji se zalagao Moša Pijade bio je da BiH treba da dobije status autonomne oblasti. Ali se postavilo pitanje kome bi u tom slučaju ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj, jer su i jedni i drugi htjeli da ona pripadne upravo njima. Hrvati su imali argumentaciju da su za Srbiju već predviđene dvije autonomne oblasti. Smail Čekić, ZAVNOBiH i njegov historijski značaj, *Bošnjaci.net*, 30. 11. 2011. https://bosnjaci.net/prilog.php?pid=44355.

[8] Rodoljub Čolaković, Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943), materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, Rad, Beograd 1974.

pravima nego što imaju ostale federalne jedinice.[9] Partijski funkcioneri iz BiH Hasan Brkić,[10] Avdo Humo,[11] Osman Karabegović[12] i Rodoljub Čolaković[13] svjedočili su kasnije da je pitanje statusa Bosne i Hercegovine postavljeno i razriješeno poslije Titovog susreta s članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ za BiH) u vezi sa iznijetom inicijativom za sazivanje "bosanske skupštine". Nakon četveročasovnog debatiranja Tito, koji se nije uopće dvoumio, presudio je da Bosna i Hercegovina mora biti ravnopravna federalna jedinica u jugoslovenskoj federaciji. Zaključeno je da bi koncept prisajedinjavanja Bosne i Hercegovine susjednim federalnim jedinicama bio poguban za muslimane, kojima jednostavno treba dati priliku da se slobodno nacionalno razvijaju.[14] Epilog je bio da je savezna država izgrađena na federativnom principu uzimanjem dva kriterijuma, nacionalnog

[9] Iako je Edvard Kardelj prihvatio stanovište PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Pijade, Žujović i Đilas su nastavili i da zastupaju svoje stavove. Sukob "koncepcija" razriješit će na kraju Tito. S. Čekić, ZAVNOBiH i njegov historijski značaj.

[10] Hasan Brkić, *U matici života*, Oslobođenje, Sarajevo 1967.

[11] Avdo Humo je rođen u Mostaru. Član SKOJ-a postaje 1934, a KPJ 1935. godine. Godine 1940. izabran je u Pokrajinski komitet KPJ za BiH. U ratu kao član PK KPJ i GŠ NOP-a za BiH djeluje u Hercegovini na organizovanju oružane borbe. Po zadatku prelazi u Sarajevo i organizuje ilegalni rad gdje djeluje pod konspirativnim imenom "Kulturni". Bio je jedan od organizatora održavanja, vijećnik i član ZAVNOBiH-a od Prvog zasjedanja, član Predsjedništva i potpredsjednik ZAVNOBiH-a i član Oblasne narodnooslobodilačke skupštine za Hercegovinu. Izabran je za vijećnika AVNOJ-a. Pokrenuo je 1943. godine list *Oslobođenje*. Bio je član jugoslovenske delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine. Avdo Humo, *Wikipedia*, 7. 11. 2022. https://hr.wikipedia.org/wiki/Avdo_Humo.

[12] Osman Karabegović (1911–1996) bio je jugoslovenski i bosanskohercegovački komunista. Od 1932. je bio član Komunističke partije Jugoslavije. Bio je vođa jugoslovenskih partizana u BiH. Poslije rata je bio na raznim dužnostima u socijalističkoj Jugoslaviji. Nakon što je kritizirao model radničkog samoupravljanja i nedostatak demokratije, 1972. je isključen je iz SKJ. On i Avdo Humo su smijenjeni zbog navodnog muslimanskog "ekskluzivizma" i "nacionalizma". Bio je pristalica Slobodana Miloševića u 1990-im i suprotstavljao se Aliji Izetbegoviću. Umro je u Beogradu 1996. Osman Karabegović, *Wikipedia*, 23. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Osman_Karabegovi%C4%87.

[13] Rodoljub Čolaković (1900–1983) bio je revolucionar i književnik, učesnik Španskog građanskog rata i NOB, društveno-politički radnik SFRJ i SR BiH, junak socijalističkog rada i narodni heroj Jugoslavije. Kao student 1919. postaje član Socijaldemokratske stranke BiH. Kao član Crvene pravde učestvuje u atentatu na jugoslavenskog ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Za to je osuđen na 12 godina zatvora. U zatvoru se upoznao sa više značajnih jugoslovenskih komunista. Prevodi *Kapital* i druge komunističke tekstove zajedno sa Mošom Pijadom. Nakon što je izašao iz zatvora, emigrirao je u Sovjetski Savez, a kasnije je učestvovao u španskom građanskom ratu na strani republikanaca. Jedan je od organizatora ustanka protiv Nijemaca. Bio je politički komesar partizana u BiH, a 1943. i jedan od osnivača i prvi urednik dnevnog lista *Oslobođenje*. Rodoljub Čolaković, *Wikipedia*, 22. 5. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Rodoljub_%C4%8Colakovi%C4%87.

[14] Iako su u dokumentima ZAVNOBiH Muslimani tretirani ravnopravno sa Srbima i Hrvatima, njima u to vrijeme nije bio priznat nacionalni identitet. Nakon 1945. za vrijeme popisa stanovništva bosanskohercegovački muslimani su se morali izjašnjavati kao Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni, što je bilo u suprotnosti sa proklamovanom orijentacijom KP o njihovom nacionalnom identitetu. Tek kasnije sedamdestih godina prošlog vijeka konfesionalna odrednica "muslimani" prerasla je u nacionalnu odrednicu "Muslimani".

i regionalnog, dakle sa pet naroda i šest zemalja: Slovenijom, Hrvatskom, Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom i Bosnom i Hercegovinom, koja je ušla po regionalnom kriterijumu.

Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a izabrano je 58 članova AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) i njihova 42 zamjenika. Oni su se već za tri dana, 29. i 30. 11. 1943. godine, u susjednom gradu Jajcu, zajedno sa delegatima iz drugih područja Jugoslavije, opredijelili za konačno uređenje Jugoslavije kao federacije ravnopravnih članica i naroda, čime je potvrđen i status Bosne i Hercegovine naveden u rezoluciji ZAVNOBiH-a.[15]

Svakako da je u vezi sa prvim zasjedanjem bilo II zasjedanje ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu koje je održano godinu dana docnije (1. jula). Na njemu je usvojena Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine. Ovo je bio veoma "napredan" dokument koji je nastao tri godine prije Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i ima istu vrijednost. Revolucionari koji su napisali Deklaraciju kasnije se nisu dosljedno držali njenog slova. Ipak, usvojeni dokumenti bili su itekako važni za dalju izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine. ZAVNOBiH je pretvoren u najviše zakonodavno-izvršno predstavničko tijelo, postao je najviši organ državne vlasti i bio je jedini predstavnik narodnog suvereniteta. Posebno je značajno što je ZAVNOBiH na svom zasjedanju u Sanskom Mostu proglasio Bosnu i Hercegovinu federalnom jedinicom Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ).

Nakon II zasjedanja ZAVNOBiH-a intenzivirana je izgradnja bosanskohercegovačke državnosti, koja je svoju afirmaciju doživjela u oslobođenom Sarajevu. Na III zasjedanju u oslobođenom Sarajevu 26. aprila 1945. ZAVNOBiH je prerastao u Narodnu skupštinu federalne Bosne i Hercegovine, kao najviši zakonodavni i predstavnički organ naroda. Formirana je Vlada Bosne i Hercegovine, kao najviši izvršni organ vlasti. Kroz formiranje skupštine i vlade i ustanovljavanjem narodnih odbora kao teritorijalnih organa vlasti, federalna BiH dobila je svoju potpunu organizaciju unutar savezne države.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu

Od tada do agresije 1992. godine Bosna i Hercegovina živi svoj život kao ravnopravna članica jugoslovenske federacije. Od 1. marta 1992. Bosna i

[15] *Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1948. Zapisnici*, Arhiv BiH, Sarajevo 1985.

Hercegovina postaje nezavisna i suverena država koja je primljena u UN 22. maja iste godine. Sve bošnjačke i probosanske stranke – SDA, SBiH, SDP, Bosanskohercegovačka patriotska stranka i druge – imale su pozitivan odnos prema historijskom datumu i obnovi državnosti Bosne i Hercegovine. Protivnici njene državnosti, koji su na BiH gledali kao na dio velike Srbije, odnosno dijelove Hrvatske, ustali su, međutim, svim sredstvima ne samo da relativiziraju ovu historijsku činjenicu nego i da umrtve svaku priču o Bosni i Hercegovini ne priznajući njen historijski kontinuitet star više vijekova.

Pedeset godina nakon historijskog zasjedanja u Mrkonjić-Gradu tzv. Skupština Republike srpske pozvala se na tzv. Ustav Rs-a, član 70. tačku 2, i proglasila nevažećom odluku koja je donesena na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a. Ovo se dogodilo na istom mjestu u Mrkonjić-Gradu 20. 7. 1993. godine. Nacionalistički predstavnici srpskog naroda "utvrdili" su da "između ustavnopravnih rezultata zapisanih na nevažećim odlukama ZAVNOBiH-a i Republike Srpske, kao Države zasnovane na originalnom pravu srpskog naroda na samoopredjeljenje, ne postoji nikakav oblik državnopravnog kontinuiteta".

Nelegalni skup u Mrkonjić-Gradu, uz fizičko osporavanje tekovina narodnooslobodilačke borbe, postao je eklatantan primjer nasilja nad ustavnopravnim sistemom Bosne i Hercegovine. Borbu za srpsku Bosnu i Hercegovinu vodio je tada SDS,[16] dok sada to čini SNSD,[17] nekada Momčilo Krajišnik, a danas lider SNSD-a Milorad Dodik. Isti stavovi o Jugoslaviji kao državi koje su zastupali srpski delegati ratne 1993. i danas su aktuelni. O potrebi pravljenja potpune distinkcije između stavova Srba i odluka ZAVNOBiH-a govorio je na tzv. "skupštini" srpskih radikala Mitar Miljanović. Kako je naveo, riječ

[16] Srpska demokratska stranka (SDS) konzervativna je stranka Srba Bosne i Hercegovine koja je osnovana u junu 1990. godine, kada su osnivane ostale nacionalne stranke u BiH. SDS je bila vodeća srpska stranka tokom rata u BiH. Organizirala je uz pomoć JNA naoružavanje bosanskohercegovačkih Srba, a mnogi njeni funkcioneri okrivljeni su i osuđeni za ratne zločine nad Bošnjacima i Hrvatima i drugim nesrpskim narodima tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. SDS vodi u principu politiku podjele BiH, kao i SNSD, samo se prilagođava datoj situaciji na širem globalnom području. Srpska demokratska stranka (Bosna i Hercegovina), *Wikipedia*, 11. 6. 2023. https://hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_demokratska_stranka_(Bosna_i_Hercegovina).

[17] Savez nezavisnih socijaldemokrata (skraćenica: SNSD) parlamentarna je politička stranka tobožnje socijaldemokratske orijentacije. Na 23. zasjedanju međunarodne grupacije socijaldemokratskih stranaka – Socijalističke internacionale, u Atini, 30. 6. 2008. godine SNSD je primljen u punopravno članstvo, a dotada je bio konsultativni član. Isključen je 2012. godine zbog prisustva retorike nacionalizma i ekstremizma u redovima stranke i izostanka napretka u djelovanju i retorici. Od početka 2006. su u vlasti i drže vlast sve do danas, a opozicija ih je optužila za falsificiranje izbora 2022. godine. Vode politiku razdruživanja u BiH koju su preuzeli od ratne Srpske demokratske stranke (SDS). Savez nezavisnih socijaldemokrata, *Wikipedia*, 1. 7. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Savez_nezavisnih_socijaldemokrata.

je o "50-godišnjim srpskim zabludama" u vezi sa ZAVNOBiH-om. U transkriptima sa ove sjednice piše: "…Treba odmah istaći čvrstu povezanost zablude zvane ZAVNOBiH sa zabludom zvanom AVNOJ, zbog toga smatramo da i AVNOJ-ovsku zabludu zauvijek odbacimo nadajući se da će AVNOJ-sku zabludu zauvijek odbaciti i ostale srpske države, kao i to da će tu zabludu u svojoj duši odbaciti svi Srbi u rasijanju, i bilo gdje."

Iz ovih Miljanovićevih riječi se vidi da se radi o ciljanom srpskom projektu, jer govori o srpskim zemljama, iz čega se izvlači zaključak o preslagivanju teritorija iz sastava Jugoslavije u novi srpski blok ili, ako to skroz ne uspiju, da srpska delegacija treba dati "puni legalitet i legitimitet našim najvećim rukovodiocima u ženevskim pregovorima da se bore i izbore za *konfederaciju* ili za nezavisnu RS". Predsjedavajući na "zasjedanju" Momčilo Krajišnik[18] je istakao da u "anatemisanom Mrkonjić-Gradu" srpski delegati ne mogu ukidati odluke AVNOJ-a već se može u vezi s tim pitanjem podnijeti inicijativa da se odluke AVNOJ-a proglase ništavnim, ali ne zajedno sa odlukom o poništavanju odluka ZAVNOBiH-a, jer, kako je rekao, prema transkriptu sjednice, "mi donosimo odluku o ZAVNOBiH-u, jer je narod u bivšoj BiH preko svojih nelegitimnih predstavnika donio ovakvu odluku".

Što se tiče AVNOJ-a, Krajišnik je bio za to da se poništе i njegove odluke, ali je pravio distinkciju između saveznog zasjedanja i ZAVNOBiH-a, jer su "odluke AVNOJ-a donijeli predstavnici srpskog naroda sa cijele teritorije Jugoslavije i oni koji su donijeli to moraju da poništе, mi možemo prihvatiti da pokrenemo inicijativu da oni poništе".

Ovdje su falsifikatori historije svjesno zanemarili činjenicu da ZAVNOBiH nije *donio*, nego je samo *obnovio* vjekovnu državnost Bosne i Hercegovine, koju je ona izgubila 1463. godine padom pod osmansku tuđinsku vlast. U dokumentima je precizirano da su granice Bosne i Hercegovine određene odlukama Berlinskog kongresa iz 1878. godine.

[18] Momčilo Krajišnik (1945–2020) bio je bosanskohercegovački političar, Srbin, bivši član Predsjedništva BiH iz Republike Srpske. Jedan je od osnivača Srpske demokratske stranke koja je bila na ratnom fonu, odnosno na pozicijama razgradnje BiH. Nakon prvih višestranačkih općih izbora u SR BiH izabran je za predsjednika Narodne skupštine SR BiH 20. 12 1990, ali su ga kasnije smijenili 25. 1. 1992. muslimanski i hrvatski poslanici. Nakon toga Krajišnik je sa srpskim poslanicima napustio sjednicu. Poslije rata od 1996. do 1998. godine član je Predsjedništva BiH. Uhapšen je 3. 4. 2000. od strane SFOR-a i pritvoren u zatvoru Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu. Optužen je za zločin protiv čovječnosti, etničko čišćenje i genocid u BiH, a 27. 9. 2006. proglašen krivim za istrebljenja, ubistva, progone na rasnoj i vjerskoj osnovi, deportacije i nečovječno postupanje kao i za zločine protiv čovječnosti, ali ne i za genocid. Osuđen je na 27-godišnju kaznu zatvora. Haški sud mu je 17. 3. 2009. smanjio kaznu na 20 godina. Pušten je 30. 8. 2013, poslije izdržavanja 2/3 kazne. Momčilo Krajišnik, *Wikipedia*, 5. 3. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Mom%C4%8Dilo_Kraji%C5%A1nik.

U godinama rata Bošnjaci su kao dio legalne vlasti lutali izvjesno vrijeme na samom početku, što se može opravdati ratom i borbom za goli opstanak. Nakon stidljivog obilježavanja Dana državnosti BiH tokom rata na teritoriji koju je držala Armija RBiH, Skupština BiH je donijela Ukaz o proglašenju 25. novembra Danom državnosti Republike BiH, br. 1781/95, koji je potpisao tadašnji predsjednik Predsjedništva Republike BiH Alija Izetbegović, na osnovu amandmana LXXIII, tačka 1. stav 7.[19]

Osamdeset godina nakon istorijskog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, vlast manjeg bh. entiteta je 2023. zabranila održavanje javnog skupa u tom gradu, što jasno pokazuje kako tamošnje aktuelno rukovodstvo gleda na historijske poruke koje su izgovorene i usvojene u noći 25/26. 11. 1943. godine. Kako se sve ovo zapetljavalo u Bosni i Hercegovini od Daytona do naših dana?

Zapleti nakon Daytona

U Daytonu (Ohio) 21. novembra 1995. godine dogovoren je mir u Bosni i Hercegovini, koji je ovjeren 14. decembra iste godine Parizu.[20] Najveće dostignuće bio je mir i što je sačuvana bosanskohercegovačka supstanca. Od tada do danas Bosna je "mirna", ali sa napetim, često dramatičnim situacijama, jer njeni protagonisti svaki na svoj način od tada do danas čitaju odredbe Ustava Bosne i Hercegovine. Dejtonski mir je zaključen, ali njegovi protagonisti su ostali pri svojim nepomirljivim stavovima koji govore dovoljno o njihovim namjerama. Bošnjačke i probosanske stranke u svojim programima se zalažu za građansko društvo, a za pravljenje takve države odluke ZAVNOBiH-a imaju kapitalni značaj. Protivnici ove ideje, posebno na srpskoj strani, niti žele niti hoće Bosnu i Hercegovinu i, "prirodno", smeta im svaki koncept koji afirmira Bosnu i Hercegovinu. Na kraju, Međunarodni sud u Hagu je utvrdio odgovornost rukovodstva dvije susjedne zemlje, Hrvatske i Srbije, za Udruženi zločinački poduhvat u Bosni i Hercegovini.[21] Separatistički ele-

[19] Zakon o proglašenju 25. novembra Danom državnosti Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*, broj 9/95, 30. 3. 1995.

[20] Adamir Jerković, *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, Almada, Sarajevo 2010.

[21] Tužilaštvo je dokazalo, a sudska vijeća prihvatila, da je na čelu Udruženog zločinačkog poduhvata (UZP) bilo najviše državno rukovodstvo susjedne Republike Hrvatske, sa predsjednikom Franjom Tuđmanom, ministrom Gojkom Šuškom i zapovjednikom Jankom Bobetkom. Smrt je spasila svu trojicu od haškog suđenja. Komšić je ustanovio povezanost učesnika UZP-a iz Hrvatske i Herceg-Bosne u ostvarivanju zločinačkog plana (formiranje hrvatskog entiteta u BiH s ciljem pripojenja Hrvatskoj). Sud je dokazao zločinačko djelovanje Slobodana Praljka i Milivoja Petkovića, koji su bili eksponenti zločinačke politike osmišljene u Hrvatskoj prema BiH. Na zapovjedne funkcije u Herceg-Bosni posta-

menti su, prije sudskih presuda (posljednja u avgustu 2021) koje su odredile karakter rata, "natjerani" nakon Dejtonske konferencije na "zajednički" život. Suštinski, međutim, ostale su njihove tada "umirene" težnje za nacionalnim državama, odnosno za prisajedinjenje susjedima. Bošnjaci su vjerovali da će protok vremena i strani faktor učiniti svoje i da će polahko doći do prevladavanja ranijih suprotnosti. Srpska vladajuća stranka SNSD, ali i opozicioni prvaci, čekali su povoljan trenutak za ažuriranje svoje politike koja je zaustavljena u Daytonu. Odlaskom Paddyja Ashdowna sa čelne pozicije u OHR-u počela je "srpska ofanziva". Srpsko rukovodstvo je pri tome stalno testiralo učinkovitost stranog faktora, do koje je mjere spreman ići u zaštiti cjelovitosti BiH projektirane u Daytonu. Kulminacija je uslijedila donošenjem Zakona o zabrani negiranja genocida u julu 2021. godine.[22] Napadi su se pojačali i bili su sve snažniji iz dana u dan, da bi danas kulminirali do otvorenih zahtjeva, posebno kod srpske strane, za mirno razdruživanje sa Federacijom BiH. Nesumnjivo da je za ovakav razvoj događaja umnogome odgovorna međunarodna zajednica koja je potcjenjivala domete i mogućnosti srpske strane, odnosno Milorada Dodika. Na ovakav razvoj događaja u budućnosti stalno je ukazivao predsjednik BiH Alija Izetbegović, koji je u mnogo prilika govorio međunarodnim faktorima o opasnosti upravo od ovakvog njihovog tretiranja Milorada Dodika. Kao da je koprena prekrila oči stranaca koji su cijelo vrijeme tražili naše "povlačenje" pred Dodikom, koji je oduvijek iskazivao svoj protivbosanski stav. O ZAVNOBiH-u ili 1. martu ne treba ni trošiti riječi.

vio ih je hrvatski državni vrh i obojica su koordinirali političke i vojne aktivnosti Republike Hrvatske u BiH i u svemu bili nadređeni ostalim vojnim i civilnim funkcionerima Herceg-Bosne. Ivo Komšić, *Tuđmanov Haški profil, udruženi zločinački poduhvat na Bosnu*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2021.
Slobodan Milošević bio je dio udruženog zločinačkog pothvata u BiH i Hrvatskoj. Ovo je suština presude Međunarodnog rezidualnog mehanizma za kaznene sudove u Haagu protiv bivših čelnika Službe državne bezbednosti (sigurnosti) Srbije Jovice Stanišića i Franka Simatovića. Pretresno vijeće zaključuje da je zajednički zločinački cilj dijelilo više političko, vojno i policijsko rukovodstvo u Srbiji, SAO Krajini, SAO Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu i Republici Srpskoj, s ključnim članovima koji su varirali ovisno o području i vremenu izvršenja zločina. Članovi udruženog zločinačkog pothvata bili su, osim Slobodana Miloševića, i: Radmilo Bogdanović, Radovan Stojičić Badža, Mihalj Kertes, Milan Martić, Milan Babić, Goran Hadžić, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić i Željko Ražnatović Arkan, stoji u presudi pod tačkom 380. Ovo je presudio Međunarodni rezidualni mehanizam za kaznene sudove u Haagu 6. 8. 2021. godine. Presuda Stanišiću i Simatoviću: Milošević je bio učesnik udruženog zločinačkog poduhvata u BiH i Hrvatskoj, *Faktor*, 8. 8. 2021. https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/presuda-stanisicu-i-simatovicu-milosevic-je-bio-ucesnik-udruzenog-zlocinackog-poduhvata-u-bih-i-hrvatskoj/97630.

[22] Visoki predstavnik Valentin Inzko 23. 7. 2021. donio je Zakon o zabrani negiranja genocida u BiH. Zakonom će se kažnjavati oni koji javno odobre, poreknu, grubo umanje ili pokušaju opravdati zločin genocida, zločin protiv čovječnosti ili ratni zločin. Inzko donio zakon o zabrani negiranja genocida u BiH, *AlJazeera Balkans*, 23. 7. 2021. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/7/23/inzko-donio-zakon-o-zabrani-negiranja-genocida-u-bih.

Srpski predstavnici su odbacivali svaku mogućnost obilježavanja ovog datuma, barem u Rs-u. Zapravo bili su protiv same suštine ZAVNOBiH-a, drugim riječima, po njima ne postoji nikakav oblik državnopravnog kontinuiteta. U Federaciji BiH se danas obilježava 25. novembar, dok se u manjem bosansko-hercegovačkom entitetu Rs ovaj praznik potpuno ignorira.

Kao savjetnik predsjednika Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića, često sam bio u proceduri koordinacije između kabinetâ članova Predsjedništva BiH i imao sam priliku da klasificiram čestitke koje su za 25. novembar dolazile Predsjedništvu BiH, između ostalog i Momčilu Krajišniku, a kasnije Živku Radišiću.[23] U knjizi *Alija izbliza II*[24] na str. 51 prezentiram čestitku predsjednika Ukrajine Leonida Kučme upućenu predsjedavajućem Predsjedništva BiH Živku Radišiću. Ovakve čestitke su stizale svakog 1. marta i 25. novembra i bilo ih je mnogo. Ali, srpsko rukovodstvo je namjerno zanemarivalo ovu činjenicu. Pravili su se gluhi, a bili su i nijemi na čestitke iz inostranstva kojima su ih svjetski državnici stalno podsjećali na Bosnu i Hercegovinu. Oni su krili od svoje javnosti da su ovakvi brzojavi uopće dolazili za 25. novembar, ali ih je kabinet Alije Izetbegovića uvijek objavljivao, jer su oni stizali svim članovima Predsjedništva BiH. Posebno su citirani telegrami američkog predsjednika Clintona. Srpski kadrovi su bili nemoćni, smetao im je narativ o Danu državnosti, ali ga nisu mogli ukinuti. Od 1995. godine, kada je porasla svijest kod bošnjačkih političara o značaju ovog datuma, Dan državnosti se slavio naglašeno, pri čemu je srpska strana (Rs) bojkotirala sve što je bilo vezano za ovaj datum. Stranka demokratske akcije, koja je u poslijeratnom periodu držala vlast (u ime Bošnjaka), nije nikada dovodila u pitanje državnost Bosne i Hercegovine, kao nisu ni ostale probosanske partije. Srbi iz manjeg bh. entiteta niti su priznavali odluke Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a niti su dolazili (kao što izostaju i danas) na svečane prijeme i manifestacije Dana državnosti. Ovaj veliki datum iz naše prošlosti političari iz HDZ-a bojkotirali su također u vrijeme predsjedavanja Ante Jelavića i djelimično za mandata Dragana Čovića. Bošnjačka politika (sve stranke bh. provenijencije) naglašeno je i ustrajno obilježavala ovaj dan, nastojeći da ga afirmira kod svih građana Bosne i Hercegovine. Govori predsjednika Alije Izetbegovića, koji je nastupao ne kao vođa SDA, nego kao čelni čovjek države, odisali su ne samo svečanim duhom nego i porukama namijenjenim ne samo Bošnjacima nego i ostalim građanima BiH. Izetbegović je 1998. godine rekao: "Historija ne

[23] Adamir Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga I, Alija izbliza 1998*, Dom štampe, Zenica 2005.
[24] Adamir Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga II, Alija izbliza 1999*, Dom štampe, Zenica 2005.

počinje sa nama i mi se sa poštovanjem trebamo sjetiti hrabrih ljudi koji su se toga dana, prije 50 godina, okupili da bi potvrdili identitet i državnost BiH."

Ali državnost BiH nije potencirala samo SDA. Istu orijentaciju je imala i Stranka za BiH, Socijaldemokratska partija i sve probosanskohercegovačke stranke. Stranka za BiH i danas djeluje u pravcu jačanja države i njenih institucija, međunarodnopravnog subjektiviteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, zaštite interesa svih njenih građana, vladavine prava, reintegracije društva te jedinstvenog ekonomskog prostora. Sličnu viziju države BiH ima i Socijaldemokratska partija, koja "želi izgradnju Bosne i Hercegovine kao suverene, jedinstvene i demokratske države integrirane u EU i NATO kao optimalan način postizanja njenog ekonomsko-socijalnog napretka".[25] I ostale probosanske stranke se zalažu za Bosnu i Hercegovinu kao suverenu državu, a njen ishod vide u Evropskoj uniji i Sjevernoatlantskoj alijansi.

Sljedeće godine (1999) domaćin prijema organiziranog povodom Dana državnosti bio je tadašnji predsjednik Vijeća ministara BiH Haris Silajdžić (Stranka za BiH). Ponovio je opredijeljenost BiH za jačanje države, njenog suvereniteta i teritorijalnog integriteta uz ponavljanje poruka ZAVNOBiH-a. Istog dana Alija Izetbegović je u poruci svim građanima BiH povezao prošlost i sadašnjost zatraživši "da se sa dužnim poštovanjem sjetimo hrabrih ljudi koji su na taj dan prije 56 godina potvrdili državnost BiH, kao i mnogih junaka koji su boreći se protiv agresije u minulom ratu, branili i odbranili Državu".[26]

U poslijeratnoj obnovi zemlje, u miru koji je nastupio od 21. 11. 1995, trebalo je prevazilaziti stare podjele u Bosni i Hercegovini. Zbog apsolutne političke dominacije stranaca činilo se da država kreće naprijed i pored toga što je član Predsjedništva BiH u prvom mandatu bio Momčilo Krajišnik.[27] On je bio nacionalista iz prethodne ratne etape, koji je u agresiji dijelio Bosnu i Hercegovinu i bio zagovornik njenog nestanka. Sa dolaskom u Predsjedništvo BiH Živka Radišića[28] proces mirnog reintegriranja Bosne i Hercegovine je tekao prilično dobro, mnogo uspješnije nego prije njegovog izbora i mnogo bolje nego danas. Ovo s obzirom na to da su prilike u Bosni i Hercegovini

[25] Programski dokumenti SBiH i SDP-a.

[26] A. Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga II, Alija izbliza 1999*.

[27] A. Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga I, Alija izbliza 1998*.

[28] Živko Radišić (1937–2021) bio je bosanskohercegovački i srpski političar, bivši gradonačelnik Banja Luke i nekadašnji član i predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine (1998–2002). Jedno vrijeme je bio na čelu Socijalističke partije Republike Srpske. Odlikovao se finim manirima rada i ponašanja. Živko Radišić, *Wikipedia*, 16. 8. 2023. https://bs.wikipedia.org/wiki/%C5%BDivko_Radi%C5%A1i%C4%87.

nakon rata bile neuporedivo drugačije, ali i zbog potpune dominacije stranaca u političkom životu. Njihova riječ je bila presudna za sve učesnike u mirovnom procesu, jer su imali na raspolaganju Bonske ovlasti.[29]

Ustoličavanjem Milorada Dodika[30] za premijera u entitetu Rs na tenkovima međunarodne zajednice[31] izgledalo je da je krenuo proces uspostave normalne države. Ali, predsjednik Bosne i Hercegovine (koji je bio i predsjednik SDA BiH) Alija Izetbegović je od samog početka bio skeptičan prema Dodiku.[32] Dodikove izjave i postupci su vremenom dobijali na intenzitetu. Ovu strategiju srpskog premijera nisu prepoznavali njegovi zapadni pokrovitelji. Oni su stalno insistirali kod predsjednika Izetbegovića da Dodika prihvati kao relevantnog sagovornika. U početku je Dodik bio njihovo "mezimče", kooperativan igrač. U početku je on, istina, pokazivao "spremnost" da radi na izlasku Bosne i Hercegovine iz začaranog nacionalističkog vrtloga, nazivajući kreatore Rs pogrdnim imenima. Prisjećam se njegove izjave o Srebrenici "da je to apsolutno bio genocid" (2008). Ova izjava se dijametralno razlikuje od Dodikovih sadašnjih ocjena, u kojima on kategorički kaže: "tamo (u Srebrenici, prim. autora) se nije desio genocid, to znamo svi ovdje u Republici Srpskoj". Sličnih nedosljednih izjava mogli bismo još citirati. Dodikovo početno prihvatanje bio je njegov politički intermezzo, "hvatanje zraka" za buduće događaje u Bosni i Hercegovini. I pored pokušaja, Izetbegović nažalost nije uspio razuvjeriti zapadne diplomate u iskrenost Milorada Dodika. Srpska

[29] Vijeće za implementaciju mira u Bosni i Hercegovini (PIC) je na sastanku u Bonnu u decembru 1997. godine, visokom predstavniku dalo mogućnost korištenja bonskih ovlaštenja. PIC je tada, razrađujući Aneks 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma, omogućio visokom predstavniku da smijeni sa dužnosti javne zvaničnike koji krše zakonski preuzete obaveze i Dejtonski mirovni sporazum, sa mogućnošću da nametne ključne zakone ukoliko ih ne usvoje zakonodavna tijela BiH. U periodu od 1997. do 2012. godine visoki predstavnik je nametnuo oko 900 različitih odluka.

[30] Milorad Dodik je bosanskohercegovački i srpski političar. Nalazi se trenutno na poziciji predsjednika Republike Srpske, a nekada je obavljao dužnost premijera Republike Srpske i člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda. Predsjednik je Saveza nezavisnih socijaldemokrata. Protiv njega je 2023. godine pokrenuta optužnica i suđenje radi nepoštivanja odluka Visokog predstavnika u BiH i rušenja ustavnog poretka BiH. Svoju političku karijeru započeo je u Savezu reformskih snaga Ante Markovića. Kao SRSJ izabran je u bh. skupštinu na prvim višestranačkim izborima u BiH novembra 1990. godine. Nakon što je priznao genocid u Srebrenici, kasnije ga je demantirao. Tipični je poslušnik srpskog režima u Beogradu. Milorad Dodik, *Wikipedia*, 2. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Milorad_Dodik.

[31] SDS je izgubio većinu u Narodnoj skupštini nakon prijevremenih parlamentarnih izbora. Dodikov SNSD dobio je svega dva zastupnika. Ipak, predsjednik Republike Biljana Plavšić imenovala je Dodika mandatarom, a on je u januaru 1998. uspio oformiti vladu uz podršku zapadnih država, visokog predstavnika i bošnjačkih zastupnika. Sead Omeragić, Kako je ruski čovjek Dodik dojahao na tenkovima NATO-a, *Bosna Global.net*, 3. 11. 2023. https://bosnaglobal.net/drustvo/kako-je-ruski-covjek-dodik-dojahao-na-tenkovima-nato-a/.

[32] A. Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga II, Alija izbliza 1999*.

nacionalistička progresija započela je posebno od 2006. godine, a od 2007. Dodik počinje, najprije bojažljivo, a onda sve očiglednije, manifestirati svoj protivbosanski stav, uz "daleke" naznake srpskog separatizma. Bošnjačko rukovodstvo predstavljeno preko SDA, a nakon 2000. preko Demokratske alijanse za promjene,[33] imalo je bosanskohercegovački državotvorni "uklon" bez obzira na to što su stranci "uklonili" nacionalne stranke s političke scene. Ovo se i dogodilo jer je došlo do takvog formiranja vlasti.[34]

Rastakanje Bosne i Hercgovine je nastavljeno u godinama mira. Tražili su se najbolji putevi, jer je u početku postojala međunarodna zapreka. Srpsko rukovodstvo predvođeno Miloradom Dodikom polagano se počelo "otimati" već od 2006. poslije odlaska Ashdowna, u početku kroz učinak ispitivanja kazane riječi i sondiranje terena za događaje koji će uslijediti kasnije. Malo ko se od Bošnjaka unutar državnih institucija opirao ovoj Dodikovoj "ofanzivi", koja je krenula oprezno, a onda se razvijala intenzivno. Pažnja svijeta skrenuta je sa Bosne i Hercegovine nakon odlaska visokog predstavnika

[33] Demokratska alijansa za promjene je koalicija 10 političkih stranaka (SDP BiH, Stranka za BiH, Nova hrvatska inicijativa, Bosanskohercegovačka patriotska stranka, Republikanska stranka, Građanska demokratska stranka, Hrvatska seljačka stranka – danas Hrvatska stranka koja djeluje u Središnjoj Bosni i nema veze s današnjim HSS-om koji je osnovan 2010. godine – Stranka penzionera Federacije BiH, Liberalna demokratska stranka i Demokratska stranka penzionera), koja je osnovana 13. 1. 2001, želeći dinamizirati provođenje reformi koje je podržavala međunarodna zajednica. Od spomenutih stranaka 12. 3. 2001. oformljena je Vlada Federacije BiH. Resori su raspoređeni većinom između SDP, SBiH i NHI. HDZ je smatrala da je Alijansa zapravo koalicija bošnjačkih stranaka jer je od svih hrvatskih stranaka uključivala samo NHI i HSS, a one nisu imale ni 5% potpore hrvatskih birača. Alijansa je isključila iz vlasti stranke s nacionalnim predznakom, SDA, HDZ i Srpsku demokratsku stranku. Demokratska alijansa za promjene, *Wikipedia*, 24. 11. 2023. https://hr.wikipedia.org/wiki/Demokratska_alijansa_za_promjene.

[34] HDZ je međutim smatrao da je cilj projekta bio da se napravi vlada s unitarno-građanskim strankama koje bi provodile američke interese u Bosni i Hercegovini, dok je u isto vrijeme došlo i do slabljenja utjecaja Evropske unije.

U ovom periodu dolazi do terorističkih napada na New York i Washington, 11. septembra 2001. godine. Washington je jasno poručio šta čeka zemlje koje se ne uključe u borbu protiv međunarodnog terorizma. Američki predsjednik George W. Bush nije ostavio mogućnost uzdržavanja: "Svaka zemlja, u svakom dijelu svijeta sada mora odlučiti o tome da li je s nama ili s teroristima", upozorivši da će Sjedinjene Američke Države smatrati neprijateljskom svaku državu koja bude podržavala terorizam. Alijansa za promjene u Bosni i Hercegovini ozbiljno je shvatila upozorenje iz Amerike i formirala je državni Antiteroristički tim. Njegovi prioriteti su bili, zbog njihove ideologije zbog znanja u rukovanju oružjem i eksplozivom i povezanosti s pokretom međunarodnog džihada, preostali mudžahedini u Bosni. Iako su miroljubivo živjeli, gotovo su po automatizmu budili sumnju i smatrani su vrlo opasnim. BiH u kojoj su Bošnjaci predstavljali većinu u vlasti zauzela je proamerički stav, što je naišlo na odobravanje administracije u Washingtonu. Predsjednik SAD George W. Bush je jasno rekao: "Naši vojnici, zajedno s bosanskom vladom, uhvatili su teroriste koji su željeli izvesti bombaški napad na našu ambasadu. Mnoge države aktivno pomažu, ali neke vlade, suočene sa strahom, ostaju uzdržane. No, imajte na umu, ako one ne budu djelovale, Amerika hoće." Iako su nerado prihvatile ovakav način rada, koji je bio "satelitski" u odnosu na Ameriku, bh. koalicija lijevog centra birala je manje zlo u interesu očuvanja države BiH.

Paddyja Ashdowna.[35] I stranci su, također, neodlučno reagirali na sve učestalije Dodikove prijetnje. I međunarodna zajednica i nesrpski kadrovi (bošnjački) u vlasti Bosne i Hercegovine često su pogrešno "tumačili" Dodikov "bunt", kao zadovoljavanje prije svega unutrašnjih razloga, što nije bilo tačno, o čemu sam upozoravao na mnogo mjesta u svojim knjigama *Alija izbliza*.

Od tada do danas Milorad Dodik pokušava suzbiti ovlasti centralnih organa Bosne i Hercegovine. Pri tom je paralelno radio sa čelnikom Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Draganom Čovićem,[36] koji se uoči raspada SFRJ izjašnjavao kao predvodnik napredne ideje formulirane kroz Ujedinjenu jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI). U međuvremenu se "promijenio" i od naprednog Jugoslovena pretvorio se u separatističkog Hrvata. U Bosni i Hercegovini te dvije različite strategije, koje su u ratu bile suprotstavljene, imaju istu rezultantu – dokidanje BiH ili, ako to ne mogu sada, onda postepeno oduzimanje državnih funkcija centralnoj vladi, da bi kasnije završili započetu destrukciju. Separatisti smatraju da će se u finalu država sama urušiti kao nemoguća i neodrživa, jer će joj stalno praviti prepreke i destrukciju. Dodikov secesionizam je naročito vidljiv od 2011. godine, nakon "Memoranduma dva" Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Ovaj dokument je postao orijentir za sve srpske zvaničnike u Rs-u. Podsjećam da je ovaj nezvanični dokument, koji je priređen samo za internu upotrebu u Vladi Srbije, s naznakom za "čitanje bez daljeg rasturanja", postao državotvorna strategija za nastavak projekta "Velike Srbije" i njegovu finalizaciju u miru. Glavne teze memoranduma su neprestano negiranje Bosne i Hercegovine kao države, njene perspektivnosti i održivosti. Ovo je obilato koristio Milorad

[35] Paddy Ashdown je bio je britanski političar i vođa liberalnih demokrata od 1988. do 1999. godine. Pripadao je britanskom plemstvu kao baron Ashdown od Norton-sub-Hamdona. Bio je član Tajnog savjeta Njenog Veličanstva i vitez Britanskog carstva. U Bosni i Hercegovini je bio visoki predstavnik (2002–2006) za čijeg mandata je BiH ubrzano grabila naprijed. Izjavio je: "Mislim da Bosna nije spremna za pomirenje, ali je spremna za istinu." Preminuo je krajem 2018. godine. Paddy Ashdown, *Wikipedia*, 15. 4. 2023. https://bs.wikipedia.org/wiki/Paddy_Ashdown.

[36] Adamir Jerković, *Magle nad Bosnom*, Almada, Sarajevo 2022.

Dragan Čović je bosanskohercegovački i hrvatski političar. Predsjednik je HDZ BiH i bivši hrvatski član Predsjedništva BiH. Od 2002. do 2005. također je bio član Predsjedništva BiH. Od 1998. do 2001. bio je zamjenik premijera i ministar finansija u Vladi Federacije BiH. Na Općim izborima 2002. izabran je za člana Predsjedništva BiH. Optužen je 2005. za zloupotrebu položaja. Visoki predstavnik Paddy Ashdown smijenio ga je iste godine jer je njegova optužnica stvarala loš utjecaj na predstavljanje Bosne i Hercegovine. U novembru 2006. nepravosnažno je osuđen na pet godina zatvora jer je kompaniju Lijanović oslobodio plaćanja poreza na uvoz mesa. U junu 2008. Apelaciono vijeće Suda BiH odbacilo je optužbu zbog nenadležnosti Suda BiH. Čović je ponovo završio pred sudom 2009. zbog optužbe da je donosio odluke o utrošku sredstava za kupovinu stanova određenim osobama. Eksponent je službene hrvatske politike u Zagrebu. Dragan Čović, *Wikipedia*, 2. 7. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Dragan_%C4%8Covi%C4%87.

Dodik[37] kao predsjedavajući Predsjedništva BiH, a za njim i svi ostali. I tako sve do danas. Uputstvo iz Memoranduma 2[38] glasi:

"Vrlo je značajno da političari u RS-u jasno stave do znanja javnosti i međunarodnoj zajednici da Bosnu i Hercegovinu ne smatraju kao jedinstvenu državu, već kao zajednicu dve teritorije koje trenutno čine celinu. A tu celinu treba što češće nazivati neprirodnom, nametnutom, nemogućom." Prema Memorandumu 2, koji je autor imao u rukama, piše još:

"Koristiti sve mehanizme da se oba doma parlamenta Bosne i Hercegovine maksimalno onemoguće u radu, obezvrede i obesmisle na sve moguće načine. Sprečavati donošenje zakona koji se ne smatraju bitnim i ne predstavljaju nikakvu pretnju Rs-u. Ovo je jedno od značajnijih sredstava za dokazivanje teze o nemogućnosti funkcionisanja zajedničkih institucija."

Građani Bosne i Hercegovine nisu ni svjesni razmjera opasne destrukcije, jer ne poznaju dovoljno temu, iako osjećaju slabosti sistema. Evo jednog uputstva iz Memoranduma dva za političare u RS-u, ali i za obične građane:

"Političari i državni funkcioneri Srbije će ubuduće zaobilaziti političare i institucije BiH što je god više moguće. Političari i državni funkcioneri Srbije trebaju što češće imati sastanke sa političarima iz Rs-a po protokolu definisanom za međudržavne susrete. (…) Ili, na primer, Visoki funkcioneri Rs-a i ostali građani bi tokom boravka u inostranstvu trebali izbegavati ambasade, konzulate i predstavništva BiH. Ukoliko im zatreba konzularna pomoć, onda bi se trebali obratiti DKP-ima Srbije bez obzira što formalno ne poseduju državljanstvo Srbije." Ovako se danas ponašaju kadrovi iz entiteta Republika srpska. Stavovi iz Memoranduma 2 nažalost nisu dovoljno ozbiljno shvaćeni u bosanskohercegovačkoj javnosti.

Nova geopolitika

Bosni i Hercegovini se danas, kroz priče nacionalističkog vođstva Srbije i Hrvatske, pokušava oduzeti njen suverenitet i teritorijalni integritet "zaobilaznim" putem, pričama o odstupanju od Dejtona (iako to u stvari rade srpski kadrovi), pričama o tri konstitutivna naroda, uz obavezno zapostavljanje priče o građanima BiH i slične sintagme, dok se ispod žita radi na njenom razbijanju. Radi se to uz pomoć međunarodnih podržavalaca, kao što su srbijanski

[37] A. Jerković, *Magle nad Bosnom*.
[38] Memorandum 2, SANU, Beograd, 2011.

predsjednik Vučić koji osmišljava sve poteze u BiH, Putin[39] koji geopolitički profilira RS (i Srbiju) u kontekstu ruske politike, ili Victor Orban[40] sa reminiscencijama o "KuK". Orban je "druga strana" EU (Mađarska je članica EU). Orban je dao podršku srpskim secesionistima u Bosni i Hercegovini (Aleksandru Vučiću na prostoru Zapadnog Balkana), a dva miliona bosanskih muslimana predstavio je kao sigurnosnu prijetnju Evropi.

Na Bosnu i Hercegovinu se otvoreno atakuje svim sredstvima od uspostave njenog dejtonskog profila. Posljednji put to su učinili sredinom novembra 2023. zastupnici i delegati iz Rs-a u Parlamentu BiH. Uputili su američkom Kongresu pismo puno lažnih kvalifikacija o situaciji u BiH pužući po temi islamski radikalizam na koju je osjetljiv Washington. Oni se obraćaju zemlji čijeg su ambasadora Michaela J. Murphyja nazvali kretenom, idiotom koji svašta baljezga i slične uvrede. Činjenica je da se sukcesivno, po nekom nepisanom pravilu, u zavisnosti od globalnih dešavanja i političke situacije, Bosni i Hercegovini lijepi etiketa islamskog ekstremizma ili radikalizma sa jasnom namjerom proisteklom iz hibridnog rata. Ovakva etiketiranja, naravno, imaju za cilj da dodatno zamute odnose, a Bosnu i Hercegovinu predstave kao nemoguću i nametnutu državu.

Oni koriste novu geopolitičku situaciju stvorenu ratom na Bliskom Istoku. Podilaze Zapadnoj Evropi i Americi svojim antipalestinskim stavom, znajući da će Bošnjaci, kao žrtve rata, imati suprotan uklon. Cilj je predstaviti Bošnjake podržavaocima islamskog radikalizma i povezati ih sa terorističkim grupama, Al-Qaidom, ISIL-om[41] i drugim. Naravno, ne spominju svoj direktan učinak na destabilizaciju prilika kroz stalno ugrožavanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Bosne i Hercegovine, rušenje državnih institucija, pokušaj ukidanja Oružanih snaga, SIPA-e, OSA-e, Uprave za indirektno

[39] Vladimir Vladimirovič Putin ruski je političar i bivši obavještajac i sadašnji predsjednik Rusije. Od 1999. do danas neprekidno je obnašao dužnost predsjednika ili premijera Rusije. Uveo je autokratski režim u Rusiju. Smatra se odgovornim za mnoge likvidacije i progone političkih protivnika. Međunarodni sud optužio ga je za ratne zločine počinjene u vojnoj invaziji na Ukrajinu. Vladimir Putin, *Wikipedia*, 7. 5. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Putin.

[40] Viktor Orbán je mađarski političar, predsjednik vlade od 2010. godine. Njegov prvi mandat je potrajao od 1998. do 2002. godine. Vodi stranku Fidesza (Savez mladih demokrata). Na strani je Srba u bosanskohercegovačkoj križaljci. Podržava Milorada Dodika, a prijatelj je sa srbijanskim predsjednikom Aleksandrom Vučićem. Viktor Orbán, *Wikipedia*, 6. 2. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Viktor_Orb%C3%A1n.

[41] Islamska Država je bila "državna" tvorevina na području Iraka i Sirije, koja je od 2014. proglasila kalifat. Vojno-političko rukovodstvo je u svojoj opciji imalo teritoriju cijelog Iraka i Levanta, što uključuje i Liban, Izrael i Palestinu. ISIL je osnovan na početku Iračkog rata 2003. godine i na početku je bio u vezi sa Al-Kaidom, s kojom je prekinuo odnose 2014. godine. ISIL je poražen i razbijen 2017. a krajem marta 2019. godine njegovi pripadnici su se masovno predali. Islamska država, *Wikipedia*, 5. 6. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Islamska_dr%C5%BEava.

oporezivanje, kao i nepoštivanje odluka Ustavnog suda BiH. Ovo je prema domaćem i međunarodnom pravu napad na ustavnopravni poredak suverene i međunarodno priznate Bosne i Hercegovine.

Na drugoj strani, HDZ ima slične političke težnje i danas otvoreno govori o ponovnom ustanovljavanju Herceg-Bosne, odnosno trećeg entiteta. O ponovnom uskrsnuću ukinutih tvorevina razgovara se ne više šaptom, nego sasvim otvoreno. Političko rukovodstvo HDZ-a nameće ovu temu bez bojazni od ponavljanja slučaja iz 2001. godine, kada su njihove kolovođe uhapšene i suđene. Nakon proglašenja tzv. "hrvatske samouprave", koje je izvršeno direktnim angažiranjem najveće hrvatske stranke, smijenjen je u martu 2001. godine direktnom akcijom međunarodne zajednice član Predsjedništva BiH Ante Jelavić. Hrvatski zagovornici "trećeg entiteta" bili su tih godina javno ušutkani, ali kasnije, sa opadanjem moći OHR-a, ponovo su počeli da traže svoja "ugrožena prava". U svemu tome, stalno su imali udruženu, naglašenu i nedvojbenu podršku zvaničnog Zagreba i srpskog nacionaliste Milorada Dodika,[42] koji konstantno destabilizira Bosnu i Hercegovinu uz direktnu podršku Beograda. U ovaj hibridni rat protiv BiH uključila se podavno Rusija, koja djeluje na cijelom prostoru Balkana. Nakon što je hrvatski predsjednik Republike Zoran Milanović nediplomatski ponudio Bošnjacima 2021. godine najprije sapun da bi Bosna i Hercegovina postala građanska država, pa tek onda "parfem", i nakon toga se zalagao da se hrvatski vojnici pošalju u BiH, bjelodano je isplivala duboka ksenofobična mržnja nacionalističkih hrvatskih političara.[43] Ipak, krajnje uvredljive Milanovićeve riječi nisu mogle obrisati kvalifikaciju haškog tribunala o udruženom zločinačkom poduhvatu vrha hrvatske države na čelu sa tadašnjim predsjednikom Franjom Tuđmanom.[44]

U pokušaju razgradnje Bosne i Hercegovine, ipak, podjednaku odgovornost imaju i Dodik i Čović. Ovaj posljednji to radi mnogo sofisticiranije. Kako ništa ne može ostati tajna, dogodilo se da se lider HDZ-a u finišu 2021.

---

[42] A. Jerković, *Magle nad Bosnom*.

[43] Ibid.

[44] Franjo Tuđman (1922–1999) bio je hrvatski državnik, historičar i prvi predsjednik Hrvatske. Njegova politika prema susjednoj Bosni i Hercegovini dokumentirana je u 36 stenograma, koji su postali dokazni materijal Haškog tribunala. Tuđmanove arhive su nedvojbeno otkrile svu pogubnost njegove politike prema Bosni i Hercegovini. Njegovu agresivnu politiku prema BiH potvrdili su svjedoci Ante Marković, Stipe Mesić, Paddy Ashdown i drugi. Ostaće zabilježena politička ubistva njegovih protivnika poput Blaža Kraljevića i Ante Paradžika.
Povodom Tuđmanove smrti kabinet Alije Izetbegovića ostao je uzdržan, o čemu pišem u knjizi II *Alija izbliza*, str. 245. Kao svjedok vremena i tadašnji savjetnik Predsjednika napisao sam da je upućen hladan telegram akademiku Vlatku Pavletiću, koji sadrži samo jednu rečenicu. Brzojav je upućen dva dana nakon Tuđmanove smrti. Ovaj čin svjedoči o lošim odnosima između dvije države. Pokopu je prisustvovao predsjedavajući Predsjedništva BiH Ante Jelavić (HDZ Bosne i Hercegovine).

potpuno razotkrije na nekom skupu. Ne zna se tačno gdje je rekao svom istomišljeniku jer nije znao da se snima taj govor:

> "Upravo ako imamo svoj treći entitet, imamo genijalan način da zaštitimo svakog Hrvata koji živi izvan tog entiteta. To se podrazumijeva. Znači, da završim. Mi želimo ove privremene odluke rješenja oko ustava upravo iskoristiti kao oružje da u konačnici dobijemo svoj entitet, svoju federalnu jedinicu ili kako će se već zvati, to je manje bitno. Bitno je da ona ima izvršnu, zakonodavnu i pravosudnu vlast, to je osnova svega. A kako će se zvati u BiH, to ništa ne znači."[45]

Ove riječi Dragana Čovića potpuno su priznanje da želi raditi i da se aktivno uključio u tihi raspad Bosne i Hercegovine. Zna se da hrvatska "matica" HDZ-a u Zagrebu potpuno podržava HDZ BiH. Zajedno ističu da su protiv preglasavanja Hrvata od strane bošnjačkih glasača i traže da se ne zanemaruje volja Hrvata prilikom izbora izvršne vlasti u Federaciji i na državnom nivou. Hrvatskoj demokratskoj zajednici bilo je važno suzbiti probosanski blok pa se ministar vanjskih poslova Grlić-Radmanović usprotivio pozivu njemačke ministrice vanjskih poslova Annaleni Baerbock (početkom decembra 2021) da EU uvede sankcije Miloradu Dodiku. Bila je to direktna opstrukcija HDZ-a napora međunarodne zajednice za kažnjavanje srpskog nacionaliste.

Ovo je iskoristio Dragan Čović i ostvario dobre političke rezultate. Uz puno angažiranje visokog predstavnika nametnut je Izborni zakon 2. oktobra 2022. na štetu Bošnjaka, koji pogoduje HDZ-u. Na jedan dan je 27. 4. 2023. suspendirao Ustav Federacije BiH, što predstavlja jedinstven primjer bahatosti i embarga na demokratiju. Christian Schmidt je ovo učinio po direktnom uputstvu službenog Zagreba, čime su se hrvatski zvaničnici javno pohvalili. Ovdje se radi o dalekosežnoj avanturi nametanja nedemokratskih rješenja od strane visokog predstavnika, čija je zadaća da štiti integritet Bosne i Hercegovine. Na ovaj način on je učvrstio etničku podjelu države i "etnički teror" manjine nad većinom u BiH. Nakon toga Bosna i Hercegovina je dovedena u veoma delikatnu situaciju. Sada predstoji izbor nedostajućeg sudije Ustavnog suda BiH iz reda Hrvata, a HDZ želi na tu funkciju instalirati podobnog čovjeka koji je blizak vrhu ove nacionalističke stranke. Pri tome HDZ stalno protura istu priču o ugroženosti Hrvata, najmalobrojnijeg konstitutivnog naroda, i snažno lobira po svijetu. Oni su daleko ozbiljniji i mnogo opasniji od SDA-ove propagande. HDZ nije zadovoljan krajnjim ishodom izborne reforme. Cilj je da HDZ isključivo odlučuju o izboru hrvatskog člana

[45] A. Jerković, *Magle nad Bosnom*.

Predsjedništva BiH, samo što ovakvi zahtjevi nemaju pravne osnove. Radi se o rasističko-šovinističkoj i ksenofobičnoj politici HDZ-a, koji već godinama sistematski pokušava ubijediti evropsku javnost da su Hrvati u BiH potpuno diskriminirani. A zapravo, ovdje je riječ o nacionalističkoj agitaciji za izborno preuređenje BiH. HDZ je uz pomoć hrvatske države izvršio presudan politički uticaj na američku administraciju. U tom kontekstu treba gledati i na posljednje proameričko glasanje Hrvatske na zasjedanju Generalne skupštine UN 28. 10. 2023.[46] protiv rezolucije kojom se pozivalo na trenutno humanitarno primirje i zaustavljanje neprijateljstva u Gazi između Izraela i Hamasa. Iste stavove ima i vođa HDZ BiH Dragan Čović, koji je u međuvremenu "izbacio ustaše" sa ulica Mostara 9. maja 2023. i unaprijedio odnose sa Izraelom. On pokušava da se ubaci u "američko sedlo" u kojem udobno sjedi Zagreb, pri čemu je obezbijedio podršku Izraela otvoreno podržavajući agresiju na Gazu. Ova politika koja je duboko antibošnjačka podudara se sa političkim ciljevima Dodika i Vučića, koji su također podržali izraelsku odmazdu u pojasu Gaze. Stranci su žmirili, dok je u isto vrijeme vođa HDZ-a sjedio na dvije stolice. Čović, naime, održava dobre veze sa Rusijom. Bosanski Srbin Milorad Dodik i Hrvat Dragan Čović su sijamski blizanci, svakako pragmatski saveznici, s tim što srpski "razarač" radi robusnije i otvorenije na rastakanju Bosne i Hercegovine. Srbijanski predsjednik Vučić nastavlja aktivno eutanazirati Bosnu i Hercegovinu uz pomoć Milorada Dodika, koji je dugi niz godina vjerni sljedbenik zvanične srbijanske politike. Njegov nalogodavac Aleksandar Vučić radio je predano preko litija u Crnoj Gori 2019–2020, zajedno sa SPC i naravno srpskim pristalicama, da arbitrira u korist Beograda. U tome je i uspio jer je instalirana, ne bez njihove pomoći, prosrpska vlada. Srbijanska vlast svakodnevno radi na nestanku Republike Kosova. Jedan od najozbiljnijih koraka u tom pravcu predstavljao je teroristički napad paravojnih snaga na kosovsku policiju u trećoj dekadi septembra 2023. iza kojih je stajala Srbija. Ovo je dodatno pogoršalo odnose Beograda sa Evropskom unijom i SAD.

Borba za Ustavni sud BiH

Ustavni sud Bosne i Hercegovine, koji je formiran temeljem člana VI Ustava Bosne i Hercegovine, predmet je interesovanja svih političkih snaga u državi. Afirmirao se dosad kao nezavisni čuvar ustava i institucionalni garant za

[46] Adamir Jerković, Netanyahua izvesti pred međunarodni sud za ratne zločine, *Bošnjaci.net*, 31. 10. 2023. https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=79933.

zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Takav treba i ostati ukoliko Bosna i Hercegovina namjerava voditi odgovornu sudsku politiku važnu za državu. Ovo samo pod uslovom da sud ne bude politiziran. Glavni problem ipak ostaje u Ustavnom sudu, jer ko ovlada njime, a u toku je velika borba za prevlast u njemu, na putu je da "dobije" Bosnu i Hercegovinu. Cilj secesionista je razaranje demokratskog tkiva i veza ustanovljenih sa Evropskim sudom za ljudska prava. U Ustavu BiH jasno piše da su "prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima".[47] Trojica stranih sudija u Ustavnom sudu BiH su "naša veza sa evropskim standardima i normama". Najkrupniji i najvažniji strateški cilj Bosne i Hercegovine je očuvanje nepristrasnosti, nezavisnosti, profesionalnosti, ustavnosti i zakonitosti u radu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Zasada Ustavni sud (BiH) odolijeva svim napadima.

Snage koje neprekidno rade na razbijaju države fokusirane su na podređivanje Ustavnog suda BiH nacionalističkim štabovima. Uvođenje etničkih principa u odlučivanju Ustavnog suda najveća je opasnost za Bosnu i Hercegovinu jer, ako razbiju Ustavni sud BiH, nacionalisti su dobili ključeve odlučivanja u Bosni i Hercegovini. Zato se moraju svim raspoloživim legalnim sredstvima, pa i ovim naučnim skupom o 80 godina ZAVNOBiH-a, braniti principi ustavnosti i zakonitosti. Pogubna interpretacija je da u Ustavnom sudu BiH sjede sudije Bošnjak, Srbin i Hrvat, jer to jednostavno nije ispravno. U njemu, kao dosada, treba da dominira pravna struka. U Ustavnom sudu (BiH) sjede pravnici koji su izabrani u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine. Oni donose konačne i obavezujuće odluke.

Orijentacija progresivnih snaga Bosne i Hercegovine treba da bude odbacivanja podjela i zalaganje za građansku i demokratsku državu, onako kako je vide pravnici Venecijanske komisije. Ovo ne dijele ni srpski ni hrvatski nacionalisti. HDZ je kao manjina nametnuo "etnički teror" većini u Bosni i Hercegovini.[48] Činjenica je da je HDZ pokušavao, i pored jasnih stavova Venecijanske komisije, uvesti Bosnu i Hercegovinu u stanje etničkog terora u kojem jedan hrvatski glas, recimo u Širokom Brijegu, vrijedi kao 10 bošnjačkih u Zenici ili Tuzli. To je negacija jednakosti svih građana u društvu.

[47] Article II: Human Rights and Fundamental Freedoms, *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, OHR, Department for Legal Affairs, https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf.

[48] Prema konačnim rezultatima popisa iz 2013. godine u Bosni i Hercegovini živi 3.531.159. stanovnika. Po nacionalnosti, u Bosni i Hercegovini je 50,11% Bošnjaka 15,43% Hrvata i 30,78% Srba. Onih koji se nisu izjasnili je 0,77%.

Principe Evropskog suda već dugo pokušavaju pogaziti hrvatski nacionalisti.[49] Ovo nakaradno "pravilo" ne samo da afirmira nego betonira udruženi projekat Zagreba i Beograda u destruiranju Bosne i Hercegovine. Cilj demokratskih snaga treba da se temelji na odlukama Evropskog suda za ljudska prava.[50] Prava i slobode su određeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, kao i njenim Protokolima, i imaju "prvenstvo pred svakim drugim zakonodavstvom". U trenutku kada utvrdi da je neka država povrijedila jedno ili više takvih prava i garancija, taj sud donosi presude koje su obavezujuće za svaku državu. One su obavezne postupati po presudama i moraju mijenjati svoje zakonodavstvo i administrativnu praksu kako se slične povrede ne bi ponavljale u budućnosti. Evropski sud za ljudska prava je proglasio dijelove Ustava BiH diskriminatornim, najprije 22. decembra 2009. u predmetu "Sejdić-Finci" i nakon toga u presudama u predmetima "Pilav", "Zornić", "Šlaku" i "Pudarić". Sud za ljudska prava u Strasbourgu donio je 2014. presudu u korist Azre Zornić, koja je tužila državu, jer prema Ustavu BiH nije mogla istaknuti kandidaturu za Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH i Predsjedništvo BiH jer se ne izjašnjava kao pripadnica konstitutivnih naroda, nego kao građanka Bosne i Hercegovine.

Evropski sud je u predmetu apelanta Slavena Kovačevića,[51] koji se žalio da mu je ugroženo aktivno biračko pravo, presudio 29. 8. 2023. šesti put od 2009. godine da sadašnji izborni zakon krši Evropsku konvenciju o ljudskim pravima.

Sud je donio presudu da su Kovačevićeva prava prekršena i da je on diskriminiran. Zaključio je da Bosna i Hercegovina treba da bude jedna izborna

[49] Adamir Jerković, Nad knjigom "Moja pisma OHR-u" akademika Omera Ibrahimagića, *Oslobođenje*, 22. 4. 2023. https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/nad-knjigom-moja-pisma-ohr-u-akademika-omera-ibrahimagica-851603.

[50] Koliko je politika uplela svoje prste u odnose između svih naroda BiH dovoljno govori podatak da su Srbi u Federaciji pod uticajem SNSD-a na prethodnim izborima "savezнички" glasali za HDZ kandidata. Niko u štabu Dragana Čovića nije se bunio što i Srbi sudjeluju u biranju HDZ-ovog člana, ali zato četiri godine HDZ uporno priča o navodnom bošnjačkom "izboru" hrvatskog člana Predsjedništva BiH. Ovdje govorim o neprincipijelnostima aktera bh. priče. U jednoj građanskoj državi kojoj teži BiH ne bi trebao biti nikakav problem kako će glasati Srbin, Bošnjak ili Hrvat. Mišljenje svjetskih pravnika je da potencijalni glasač ima pravo da se opredjeljuje za kandidata za kojeg hoće. U suprotnom radi se o lažnoj, fiziranoj demokratiji, koja se kao izuzetak pokušava uvesti u BiH. Kreatori bh. budućnosti zanemaruju da su žitelji BiH u najvećem broju opredijeljeni za građanski koncept i da takvu državu priželjkuje najmanje 60 % stanovnika. A. Jerković, *Magle nad Bosnom*, i Adamir Jerković, Avionu, slomiću ti krila, *Oslobođenje*, 6. 9. 2022. https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/avionu-slomicu-ti-krila-790331.

[51] European Court of Human Rights, Fourth section, Case of Kovačević v. Bosnia and Herzegovina (Application no. 43651/22), Judgment, Strasbourg, 29 August 2023. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-226386%22]}.

jedinica, to jest da "entiteti ne mogu biti izborne jedinice za Predsjedništvo BiH i državni Dom naroda". Sud je praktično predložio demontažu ovog doma Parlamentarne skupštine i izbor delegata sa prostora cijele Bosne i Hercegovine, dakle, bez entiteta. Legitimno predstavljanje je označio diskriminatornim.[52]

Podudarno mišljenje Tita i Izetbegovića o Muslimanima/Bošnjacima

U Bosni i Hercegovini se sada vodi presudna borba između snaga progresa i sila mraka. Posebno se od bošnjačkih parlamentaraca, koji su najbrojniji, očekuje da o ovom pitanju zauzmu jasan stav, koji će biti u skladu sa odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Sutra će ih historija tretirati ili kao kohezivno tkivo Bosne i Hercegovine, odnosno njene državnosti, za koju su se izborili njihovi očevi prije 80 godina, ili kao "ustavne" razbijače Bosne i Hercegovine.

Obavljajući dužnost savjetnika predsjednika BiH r. Alije Izetbegovića s njim sam razgovarao nekoliko puta u periodu 1997–2001. o temi ZAVNOBiH-a. U svim razgovorima isticao je da nema Bosne i Hercegovine bez Srba i Hrvata i da nema države samo sa Bošnjacima. U kontekstu odbrane bosanskohercegovačke državnosti to je jako bitna historijska činjenica.

> "Ovo treba usaditi u glavu svakome ko razmišlja drugačije, jer na taj način šteti konceptu Bosne i Hercegovine. To je naprosto naša abeceda."[53] Izetbegović je objasnio sljedećim riječima: "Ako ne bismo prihvatili da u Bosni i Hercegovini ravnopravno žive Srbi i Hrvati, mi Bošnjaci bismo time automatski prihvatili da Bosnu i Hercegovinu treba živu poderati. Mi to naravno ne želimo i nećemo. Kada bismo tako učinili, išli bismo na ruku Tuđmanovom i Miloševićevom planu destruiranja Bosne i Hercegovine. Osim toga ovo Bošnjacima ne odgovara jer bismo posjekli granu na kojoj sjedimo. Treba tražiti način da se dogovorimo sa Srbima i Hrvatima i svim građanima da zajedno gradimo Bosnu i Hercegovinu."

[52] Adamir Jerković, Pravda je spora, ali dostižna, *Bošnjaci.net*, 29. 8. 2023. https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=79470.

[53] Adamir Jerković je bio savjetnik predsjednika BiH Alije Izetbegovića od 1997. godine. Objavio je veliki broj knjiga, među kojima *Alija izbliza* I–III, *Sjećanja na Aliju Izetbegovića* i druge. Kao odgovor na separatističke tendencije Jerković je u ulozi specijalnog izaslanika Alije Izetbegovića boravio u posjeti NR Kini u septembru 2000. godine. U razgovoru sa predsjednikom NR Kine i predsjednikom CK KP Kine Jiang Zemina kao i sa potpredsjednikom Državnog savjeta Čijen Ćićenom prenio je stav predsjednika Alije Izetbegovića o jedinstvenoj Kini.

Iz ovoga se vidi da je predsjednik BiH Alija Izetbegović stalno insistirao na dogovoru Bošnjaka sa druga dva naroda, Srbima i Hrvatima.

Jedne prilike upitao sam predsjednika Aliju Izetbegovića da li to znači prihvatanje "zaborava" svega što su radikalni Srbi i Hrvati učinili Bošnjacima. Rekao mi je sljedeće:

> "Događaje iz prošlosti ne smijemo nikada zaboraviti. Te sudbonosne dane, kao npr. Srebrenicu, Bošnjaci moraju trajno zapamtiti, pohraniti u svojoj memoriji i čuvati kroz generacije. Bili bismo idioti, politički kreteni, kada bismo zaboravili što se dogodilo u Srebrenici, Tomašici[54] ili Sarajevsku opsadu[55] i niz drugih mjesta u Bosni i Hercegovini na kojima su ostavljeni krvavi tragovi našeg naroda. Ako bismo to izbrisali iz našeg sjećanja, onda bismo zaslužili ponavljanje historije."[56]

To su, dakle, poruke prošlosti i akcentiranje sadašnjosti. Ove poruke su identične. Jednu su ispisali komunisti, a drugu nekomunisti, građanski političari dejtonske Bosne i Hercegovine. I jedna i druga poruka ima isto ušće: to je Bosna i Hercegovina iz Mrkonjić-Grada od prije 80 godina, u kojem je BiH reafirmirala svoju državnost i tako obnovila svoju međunarodnu ličnu kartu.

Potpisivanjem Međunarodnog sporazuma u Daytonu 21. 11. 1995. vlasti Rs-a su prihvatile pravni kontinuitet Bosne i Hercegovine. Na ovaj način su prekršile (nelegalni) zaključak koji su donijeli 21. 7. 1993. godine u Mrkonjić-Gradu. Ustav Bosne i Hercegovine o tom pitanju je apsolutno precizan:

> "Republika Bosna i Hercegovina, čije je zvanično ime od sada *'Bosna i Hercegovina'*, nastavlja svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu kao država, sa unutrašnjom strukturom modificiranom ovim Ustavom, i sa postojećim međunarodno priznatim granicama."

Ovo drugim riječima znači da su entiteti pravno uspostavljeni kao dio unutrašnje strukture Bosne i Hercegovine.[57]

---

[54] U oktobru 2013. Međunarodna komisija za nestale osobe otkrila je jednu od najvećih masovnih grobnica nastalih u agresiji na BiH i prema iskazima svjedoka grobnica sadrži oko 1000 bošnjačkih i hrvatskih žrtava koje su umorile srpske snage.

[55] Opsada Sarajeva bila je jedna od najdužih opsada u historiji modernog ratovanja i najduža opsada jednog glavnog grada ikada. Trajala je 44 mjeseca, od 5. 4. 1992. do 29. 2. 1996. godine, što je tri puta duže od opsade Staljingrada. U prosjeku na grad je ispaljivano 329 projektila dnevno, a ukupno 50.000 tona topovskih projektila. Tokom opsade, Sarajevo je bilo gotovo potpuno odsječeno od ostatka države. Nastala je nestašica hrane, električne energije, plina, lijekova i vode. Tokom opsade ubijen je 11.541 građanin Sarajeva (od toga 1.601 dijete). Opsada Sarajeva, *Wikipedia*, 29. 5. 2024. https://sh.wikipedia.org/wiki/Opsada_Sarajeva.

[56] A. Jerković, *Istočno od Daytona, knjiga I – III*, Dom štampe, Zenica.

[57] A. Jerković, *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*.

***

Magle nad Bosnom i Hercegovinom još se nisu razišle. I pitanje je kada će. U političko-pravnom smislu nebo nad državom je i dalje tmurno. Možda je situacija jednako teška kao i novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu. Te sudbonosne noći, prije 80 godina, građani Bosne i Hercegovine su pronašli jasan odgovor za nastavak života, rečeno socijalističkim izrazom – "zbratimljeni u zajedničkoj državi Bosni i Hercegovini" – u kojoj su u ratnim prilikama obnovili njenu državnost staru nekoliko vijekova. Koliko je ovo pitanje bilo važno svjedoče dalekosežne Titove riječi uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a kojima je još tada prihvatio muslimane, današnje Bošnjake, kao ravnopravan narod. Prihvatajući jasno političko gledanje Pokrajinskog komiteta Komunističke partije da Bosna i Hercegovina treba biti ravnopravna federalna jedinica, Tito je istakao:

> "Pa da nije bilo Bosanaca, mi ne bismo sjedili ovdje. Bosna i Hercegovina *mora* biti ravnopravna federalna jedinica najmanje onoliko koliko su to Srbija i Hrvatska. I drugo, Muslimani moraju biti apsolutno ravnopravan narod, u mjeri koliko su to Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini."

Da to nije bila samo jedna epizoda u razmatranju doprinosa jugoslovenskih naroda govori i dio iz proglasa Josipa Broza Tita 9. maja 1945, gdje on jasno spominje muslimane kao kreatore trijumfa. Jasno prepoznajući snove nacionalističkog Beograda i šovinističkog Zagreba, Josip Broz Tito je godinu dana prije smrti izrekao misao o državnopravnom statusu Bosne i Hercegovine:[58]

> "Bosna i Hercegovina ne može pripadati ni ovom ni onom, već narodima koji je od davnina nastanjuju. Uostalom, to njima nije niko poklonio, već su to sami izborili u narodnooslobodilačkoj borbi u kojoj su masovno učestvovali."[59]

U ovim riječima je sva naša prošlost, sadašnjost i budućnost.

Reference

Anali 11, Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019.
Ante Jelavić, *Wikipedia*, 15. 6. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Ante_Jelavi%C4%87.
Avdo Humo, *Wikipedia*, 7. 11. 2022. https://hr.wikipedia.org/wiki/Avdo_Humo.
Bandžović, Safet (2006) Titov odnos prema izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti (1943.-1945.) u: *Tito i Bosna i Hercegovina, Regionalni naučni skup, Sarajevo, 18.*

[58] *Anali* 11, Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2019.
[59] Ibid.

novembar 2006. Zbornik radova, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 99-128.

Brkić, Hasan (1967) *U matici života*, Oslobođenje, Sarajevo.

Constitution of Bosnia and Herzegovina, OHR, Department for Legal Affairs, https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf.

Čekić, Smail (2011) ZAVNOBiH i njegov historijski značaj, *Bošnjaci.net*, 30. 11. 2011. https://bosnjaci.net/prilog.php?pid=44355.

Čolaković, Rodoljub (1974) Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943), materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine*, Rad, Beograd.

Čolaković, Rodoljub (1985–1986) *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, Izabrana djela Rodoljuba Čolakovića, knj. 5–9, Oslobođenje – Svjetlost – Veselin Masleša – Univerzal – Dnevnik – Globus – Glas – Jedinstvo – Nolit – Pobjeda, Sarajevo – Tuzla – Novi Sad – Zagreb – Banjaluka – Priština – Beograd – Titograd.

Demokratska alijansa za promjene, *Wikipedia*, 24. 11. 2023. https://hr.wikipedia.org/wiki/Demokratska_alijansa_za_promjene.

Dizdarević, Raif (2003) 60 godina ZAVNOBiH-a, *Glas antifašista*.

Dragan Čović, *Wikipedia*, 2. 7. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Dragan_%C4%8Covi%C4%87.

European Court of Human Rights (2023) Fourth section, Case of Kovačević v. Bosnia and Herzegovina (Application no. 43651/22), Judgment, Strasbourg, 29 August 2023. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-226386%22]}.

Hasan Brkić, *Wikipedia*, 23. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Hasan_Brki%C4%87.

Inzko donio zakon o zabrani negiranja genocida u BiH, *AlJazeera Balkans*, 23. 7. 2021. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/7/23/inzko-donio-zakon-o-zabrani-negiranja-genocida-u-bih.

Islamska država, *Wikipedia*, 5. 6. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Islamska_dr%C5%BEava.

Izetbegović, Alija (2001) *Sjećanja, autobiografski zapis*, TKD Šahinpašić, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2005) *Istočno od Daytona, knjiga I, Alija izbliza 1998*, Dom štampe, Zenica.

Jerković, Adamir (2005) *Istočno od Daytona, knjiga II, Alija izbliza 1999*, Dom štampe, Zenica.

Jerković, Adamir (2005) *Istočno od Daytona, knjiga III, Alija izbliza 2000*, Dom štampe, Zenica.

Jerković, Adamir (2010) Aliya Machiavelli'ye Karşı, u: *Bağcılar Belediyesi Uluslararası Aliya İzzetbegoviç Sempozyumu Bildirileri*, Etkin Ajans, İstanbul, 34-38.

Jerković, Adamir (2010) *Sjećanja na Aliju Izetbegovića*, Almada, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2011) The role of Alija Izetbegović in the independence of Bosnia and Herzegovina, *Anali Arhiva Federacije BiH*, god. 3, br. 3, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2016) Kontinuitet velikosrpske hegemonističke politike kroz agresije i perfidne otimačine zemlje putem agrarnih reformi i kolonizacija, *Anali Arhiva Federacije BiH*, god. 8, br. 8, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2017) *Alija Izetbegović and Srebrenitza, bosnian prospects after the genocide*, Arhiv Federacije BiH, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2022) *Magle nad Bosnom*, Almada, Sarajevo.

Jerković, Adamir (2022) Avionu, slomiću ti krila. *Oslobođenje*, 6. 9. 2022. https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/kolumne/avionu-slomicu-ti-krila-790331.

Jerković, Adamir (2023) Netanyahua izvesti pred međunarodni sud za ratne zločine, *Bošnjaci.net*, 31. 10. 2023. https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=79933.

Jerković, Adamir (2023) Pravda je spora, ali dostižna, *Bošnjaci.net*, 29. 8. 2023. https://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=79470.

Jerković, Adamir (2023) Nad knjigom "Moja pisma OHR-u" akademika Omera Ibrahimagića, *Oslobođenje*, 22. 4. 2023. https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/nad-knjigom-moja-pisma-ohr-u-akademika-omera-ibrahimagica-851603.

Komšić, Ivo (2021) *Tuđmanov Haški profil, udruženi zločinački poduhvat na Bosnu*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo.

Milorad Dodik, *Wikipedia*, 2. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Milorad_Dodik.

Momčilo Krajišnik, *Wikipedia*, 5. 3. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Mom%C4%8Dilo_Kraji%C5%A1nik.

Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1948. Zapisnici, Arhiv BiH, Sarajevo 1985.

Omeragić, Sead (2023) Kako je ruski čovjek Dodik dojahao na tenkovima NATO-a, *Bosna Global.net*, 3. 11. 2023. https://bosnaglobal.net/drustvo/kako-je-ruski-covjek-dodik-doja hao-na-tenkovima-nato-a/.

Opsada Sarajeva, *Wikipedia*, 29. 5. 2024. https://sh.wikipedia.org/wiki/Opsada_Sarajeva.

Osman Karabegović, *Wikipedia*, 23. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Osman_Karabegovi%C4%87.

Paddy Ashdown, *Wikipedia*, 15. 4. 2023. https://bs.wikipedia.org/wiki/Paddy_Ashdown.

Pejanović, Mirko (2016) Titova vizija državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji (1943–1946), u: *Tito i mi, jučer, danas, sutra*, SABNOR BiH, Sarajevo, 133-151.

Pejanović, Mirko (2021) *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću, studije, članci, intervjui*, University Press, Sarajevo.

Presuda Stanišiću i Simatoviću: Milošević je bio učesnik udruženog zločinačkog poduhvata u BiH i Hrvatskoj, *Faktor*, 8. 8. 2021. https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/presuda-stanisicu-i-simatovicu-milosevic-je-bio-ucesnik-udruzenog-zlocinackog-poduhvata-u-bih-i-hrvatskoj/97630.

Proglas ZAVNOBiH-a narodima Bosne i Hercegovine, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 79-82.

Redžić, Enver (2001) Od ZAVNOBiH-a do – i poslije Dejtona, u: *ZAVNOBiH – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, Zbornik radova istoimenog Okruglog stola održanog u Sanskom Mostu 1. jula 1999. godine*, Glavni odbor SUBNOAR-a, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Skupština Opštine Sanski Most, Sarajevo, 17-29.

Rezolucija prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, u: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 69-78.

Rodoljub Čolaković, *Wikipedia*, 22. 5. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Rodoljub_%C4%8Colakovi%C4%87.

Savez nezavisnih socijaldemokrata, *Wikipedia*, 1. 7. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Savez_nezavisnih_socijaldemokrata.

Srpska demokratska stranka (Bosna i Hercegovina), *Wikipedia*, 11. 6. 2023. https://hr.wikipedia.org/wiki/Srpska_demokratska_stranka_(Bosna_i_Hercegovina).
Vladimir Putin, *Wikipedia*, 7. 5. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Putin.
Viktor Orbán, *Wikipedia*, 6. 2. 2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Viktor_Orb%C3%A1n.
Zakon o proglašenju 25. novembra Danom državnosti Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*, broj 9/95, 30. 3. 1995.
Živko Radišić, *Wikipedia*, 16. 8. 2023. https://bs.wikipedia.org/wiki/%C5%BDivko_Radi%C5%A1i%C4%87.

The 80th anniversary of the First Session of ZAVNOBiH and the Second Session of AVNOJ ZAVNOBiH – renewal of BiH Statehood Day

Abstract: November 25th commemorates the 80th anniversary of the establishment of the National Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH), marking the moment when Bosnia and Herzegovina acquired its international identity card. This achievement can be likened to the Charter of Kulin Ban issued several centuries ago in 1189. The ZAVNOBiH stands as a significant testament to the continuity of Bosnian-Herzegovinian statehood, pivotal for Bosnia and Herzegovina's opportunity to fight for survival and a brighter future.

From 1943 to the present day, Bosnia and Herzegovina has undergone a transition from a non-democratic socialist republic – which never fully materialized the concept of self-governance despite advocating it from the early 1950s – to the current socio-political system. While it appears democratic on the surface, it grapples with tense crises, threats of war post-aggression against Bosnia and Herzegovina's sovereignty, and the emergence of a notion of unanimity among ruling political parties, coupled with corruption and other detrimental societal aspects. Since November 25, 1943, Bosnia and Herzegovina has been subjected to the most formidable assault aiming to dismantle its existence, akin to previous attempts made under the policies seeking the formation of Greater Serbia and Greater Croatia. All this involves major powers as well as regional forces attempting to align Bosnia and Herzegovina within their geopolitical spheres. This paper revisits pivotal events from 1943 to the present, addressing the unresolved national question that Communists suppressed through narratives of brotherhood and unity.

Keywords: National Anti-fascist Council of the People's Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBiH), Presidency of Bosnia and Herzegovina, Izetbegović, Tito, Dodik, Čović, European Court of Human Rights, Council of Europe, The Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Memorandum 2

DOI: 10.5644/PI2024.213.10

Ko je bio Halid Mandić, autor proustaškog elaborata o Novopazarskom Sandžaku 1945. godine

Šerbo Rastoder[*]

Sažetak: Tekst koji objavljujemo se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, Fond NDH. Na naslovnoj strani pored grba FNRJ, stoji MNO FNRJ, Arhiv narodnog oslobođenja, br.reg 3/2, k.284,V 13. Dokument je pisan latinicom, na pisaćoj mašini, ima 36 strana i na početku i na kraju dokumenta stoje inicijali H.M. Službe koje su imale na uvid ovaj dokument su ispod inicijala napisale, Halid Mandić, čime je nedvosmisleno utvrđeno autorstvo ovoga dokumenta. Da dokumentu nije pridavan neki poseban značaj, potvrđuje činjenica, da u brojnim policijskim iskazima i saslušanjima kojima je nakon 1945. godine saslušavan Halid Mandić, nigdje se ne spominje ovaj elaborat, niti policijski organi iskazuju interesovanje za tim da saznaju, kako je dokument nastao, po čijem nalogu i koja mu je bila namjena. Zbog svega navedenog, nama je dokument interesantniji kao svjedočanstvo o ideologiji koja je na muslimane gledala kao na "hrvatsko cvijeće" odnosno saglasno tome da "*Novopazarski Sandžak kao politički problem postoji zapravo tek od Berlinskog kongresa 1878, kada je ova oblast, dotle integralni dio Bosne i Hercegovine – pa prema tome čest i hrvatskog životnog prostora – u međunarodnoj političkoj igri odcijepljena od svoje matice zemlje*" kako stoji u uvodnom dijelu ovoga dokumenta.
U svakom slučaju našavši se između dvije velikonacionalne ideologije (ustaške i četničke) koje su muslimane smatrale dijelom "svog naroda" muslimani su stradali i od jedne i od druge strane, s apsurdnom konstatacijom da su protagonisti ovih ideologija, od kojih je jedna muslimane smatrala "hrvatskim cvijećem" a druga " Srbima" u suštini ubijala " svoj narod". "Ubijati samog sebe" bi bila istorijska stupidnost koja bi se mogla pripisati i jednima i drugima, da se ne radi o ideološkoj matrici kojoj je uništenje jednog naroda bio cilj a ideologija samo sredstvo koje će ubrzati realizaciju tog cilja. Sve je to dodatno opredijelilo gorku sudbinu ovoga naroda ne samo tokom Drugog svjetskog rata. Jer, prepoznavati "drugog" samo onda kada vršiš egzekuciju nad njim, nije ništa do, nesposobnost da javno priznaš posebnost tom drugom. U protivnom, "ubijaš sebe", što bi bio paranoičan suicid, kojeg ne bi želio niko a posebno ne, bilo koji civilizovan narod. Sve u svemu, integralno objavljivanje ovoga dokumenta, bez redaktorskih ili kritičkih opservacija priređivača, usmjeren ka potpunoj očuvanosti njegove autentičnosti, čini nam se upečatljivim primjerom jednog od dva navedena ideološka obrasca.

Ključne riječi: Halid Mandić, Novopazarski Sandžak, NDH

[*] Akademik, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, serbor@t-com.me.

Dosije Halida Mandića, dobro očuvan, nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) fond 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557 Halid Mandić. U cjelini je digitalizovan. Dobio sam ga zahvaljujući kolegi dr Željku Karauli, koji je ujedno i najzaslužniji za nastanak ovoga rada. U cjelini, u dosijeu se nalazi najviše zapisnika sa saslušanja i iskaza Halida Mandića datih policijskim (udbinim) organima raznim povodima. Sigurno je jedno: da Mandić nije kazao policiji sve što bi zanimalo nekog potencijalnog istraživača njegovog životopisa. Veoma se jasno zaključuje iz zapisnika da je Mandić vodio računa o tome da u svojim iskazima pomene samo one ličnosti i događaje koji mu idu u prilog u kontekstu vremena u kojem se istraživalo, te bi neki površni analitičar mogao samo na osnovu toga Mandića prepoznati kao osobu povezanu sa ljudima ljevičarske orijentacije, od kojih su neki pokrivali visoke državne i političke položaje nakon rata. No, drugi izvori i fragmentirani podaci daju osnova za zaključak da je Halid Mandić bio musliman iz Crne Gore kojeg je sudbina života i životnog puta povezala sa hrvatskom desnicom i u tom smislu rezultirala mišljenjem iznijetom u elaboratu "Novopazarski Sandžak"[1] koji integralno prenosimo. Elaborat se nalazi u arhivi NDH, kucan na pisaćoj mašini, latinicom, ima ukupno 36 strana i kao takav čini jedinstveno svjedočanstvo o mišljenju i ideologiji uglavnom nepoznatoj za područje i prostor na koji se odnosi. Potpisan je samo inicijalima (H. M.). Opredijelili smo se za integralni prenos ovoga teksta, uz napomene da njegov sadržaj treba posmatrati u kontekstu Mandićeve ideološke pripadnosti, kontekstu razumijevanja pozicije Sandžaka unutar te ideologije, koja je Sandžak istorijski, ideološki, politički i nacionalno smatrala integralnim dijelom Bosne, odnosno NDH tokom rata. U tom smislu, svaka dodatna intervencija ili redakcija ovog neobičnog dokumenta ne bi poslužila svrsi prikazivanja autentičnosti i ujedno obesmišljava potrebu razjašnjavanja ideološke pa i "naučne" zasnovanosti iznijetog mišljenja. No, počnimo od osnovnog. Ko je bio Halid Mandić? Poticao je iz "Siromašne familije sitno-obrtničkog zvanja sa puno djece". Siromaštvo, koje je tada bilo privilegovana pozicija u svim biografijama, pravdao je činjenicom da "Moja familija bila je osiromašila, uslijed proganjanja i potpunog materijalnog uništavanja tamošnjih svih muslimana od strane ultra nacionalista poslije 1918. god."[2] Rođen je 15. 1. 1915. godine u Podgorici (negdje se pojavljuje kao datum rođenja i 15. 5, ali to možemo smatrati greškom. Sin je Huseina Mandića i Hume (Umihane) Hajdaragić. O sebi je u

[1] Elaborat se nalazi u HDA, NDH, V 13.

[2] HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, O saslušanju Mandić Halida, sastavljano u UDB-i za grad Zagreb 19. VI 1947.

iskazu rekao i sljedeće: "Osnovnu školu završio sam u Titogradu. Nakon osnovne škole pohađao sam trgovačku akademiju također u Titogradu."[3] O tome Mandić svjedoči: "Već za vrijeme pohađanja srednje škole morao sam se boriti sa materijalnim poteškoćama, pripravljajući odnosno podučavajući đake iz nižih razreda, da bih mogao kupiti školske knjige i drugo što je za školu potrebno. … Tako to siromašno stanje činilo je stalno poteškoće u mojem daljnjem školovanju. Poslije završetka srednje škole, tek onda je postao problem, a što sad? Namještenje nisam mogao dobiti, jer moja familija nije imala familijarne veze koje su u ono vrijeme bile potrebne za namještenje. Hoću ili neću, morao sam nastaviti školovanje. Znao sam, da ću se morati boriti sa materijalnim poteškoćama, ali drugog izlaza nije bilo. Trgovačku akademiju završio sam 1933, a na studije u Zagreb otišao sam 1934. i upisao se na Ekonomsko komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. Zašto sam došao baš u Zagreb? U Zagreb sam došao radi toga jer Komercijalne škole nije bilo nigdje osim u Zagrebu, a sa Trgovačkom akademijom nisam se mogao nigdje drugo upisati. Primljen sam u đačkom domu u Runjaninovoj ul. br. 4 na stanu za 90 dinara mjesečno, samo stan. Moji su mi za početak dali malo para, što su teškom mukom odvojili od svojih potreba. U to vrijeme stanovao sam u Đačkom domu sa Stjepanom Šeremet, studentom arhitekture sa kojim sam bio u isto vrijeme i najbolji prijatelj i drug, jer je i isti bio veoma siromašnog stanja. Život je bio težak, jer uz studiranje bila je najveća briga prehrana. Ručak smo jeli u gradskim menzama po din 6, a večeru u mlekarni ili kod kuće kruha i malo sira ili što drugo. Eto, tako se odvijao moj život u danima studiranja. Ali i za te najskromnije potrebe, nisam imao novaca, pa sam u kafani noću prodavao tombolu, i to od 8 sati na večer do 1 sat poslije pola noći, da bi u znoju lica zaradio sredstva potrebna za život. Poslije izvjesnog vremena stanovao sam u Đačkom domu sa Mirjanom Horvat, studentom agronomije iz Kočevja, sa kojim sam drugarski dijelio sve što smo imali. U ovom vremenu bila mi je najveća briga, da bi završio studije, pa zaokupljen učenjem nisam pripadao nikakvim studentskim organizacijama, ali sve što je bilo progresivno i napredno simpatizirao sam, dočim sve što je bilo šovinističko i nasilničko prezirao sam i bilo mi je uvijek odvratno. Koliko se sjećam u 1935. godini bila je u Zagrebu osnovana muslimanska menza oko kulturnog društva muslimana iz Bosne, Narodne Uzdanice.[4] Ja sam u 1936. god. u

[3] Ibid.

[4] Ovo je jedan od ključnih momenata u Mandićevoj biografiji. Približavanje "Narodnoj uzdanici" pravdano je materijalnim stanjem i opredijelilo je i njegov ideološko-politički angažman. Naime, "Narodna uzdanica" je osnovana 1923. godine kao kulturno i gospodarsko društvo muslimana i socijalne brige o njima. Obezbjeđivalo je materijalnu pomoć muslimanskoj omladini, smještaj i ishranu studentima,

početku bio primljen na hranu u toj menzi za din 150 – mjesečno, što mi je bila ukazana velika pomoć. Tu ukazanu pomoć koristio sam izvjesno vrijeme, jer sam u toj godini bio uhapšen u Đačkom domu i odveden u Dubrovačkoj Rijeci. Uzrok moga hapšenja je bio da je u Crnoj Gori u 1936. godini bilo veliko hapšenje naprednih elemenata,[5] pa je tom prilikom i moje ime

radilo na opismenjavanju bošnjačkog naroda, bavilo se organizacijom predavanja, izdavanjem knjiga i listova. Ideja za osnivanje pripisuje se Hamzaliji Ajanoviću, poslaniku JMO iz Tešnja. Smatra se da je njenu ideološku platformu utemeljio književnik i kulturni stvaralac Edhem Mulabdić, koji je bio i predsjednik Upravnog odbora u periodu 1929–1945. Dva načela su bila opredjeljujuća u radu ovoga društva: islam i patriotizam. Pri ovom društvu je djelovao Hrvatski akademski klub Musa Ćazim Ćatić. Istraživači pitanja "Narodne uzdanice" uglavnom su saglasni da je ona osnovana kao prohrvatska struja u muslimana, nasuprot prosrpskoj okupljenoj oko Karađorđevića i "Gajreta". "Narodna uzdanica" je djelovala do 1949. godine, kada biva zabranjena.

Vidi više: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923–1945)*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2002; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Pilar, Zagreb 2007; Zlatko Hasanbegović, Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, Zagreb 2008, 969-998; Nada Kisić Kolanović, Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36, br. 3, Zagreb 2004, 901-938; Vojo Raičević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918–1941*, Mladost, Zagreb 1959.

[5] Ovdje se radi o događanjima koja su detaljno opisana u crnogorskoj istoriografiji. Naime, "Masovna hapšenja komunista koja su uslijedila marta 1936. godine poslije policijske provale i otkrivanja njihovog identiteta, odvođenja u Dubrovnik i Sarajevo radi istrage, provođenje velikog broja uhapšenih kroz crnogorska sela i gradove, izazivali su veliko nezadovoljstvo naroda. U brutalnim akcijama i racijama uhapšeno je preko 230 komunista s područja Crne Gore. Marta 1936. godine, seljani Seoca (Crmnica) su iz ruku žandarmerije oteli komunistu Rista Lekića. U obračunu su poginula dva Lekićeva rođaka, dvoje je bilo povrijeđeno. Uslijedila su hapšenja i suđenja, u kojima je od 19, osuđeno devet lica. Obračuni su bili uobičajeni i u drugim mjestima Crne Gore. Federalisti i komunisti (koji su izbjegli hapšenje), sa pojedinim opozicionim prvacima organizuju protestni zbor na kojem se trebala tražiti sloboda za uhapšene i izraziti protest protiv *nasilja, hapšenja i ubijanja*, odnosno Stojadinovićevog režima. Ravnopravnost Crne Gore je bila jedan od ključnih zahtjeva protestanata. Legalitet zboru, koji je bio zakazan za 26. jun 1936. godine na Cetinju, davali su federalisti (Niko Jovićević i Petar Plamenac), koji su se pred organima vlasti pojavljivali kao formalni organizatori. Dan uoči održavanja zbora policija ga je zabranila. Kolona demonstranata (prema različitim izvorima između 1000–2000 ljudi) iz barskog, cetinjskog, podgoričkog i drugih srezova u Crnoj Gori, koja je nosila crnogorski krstaš bajrak (prvi put se pojavio od 1918), sa natpisima C.N.F. (Crnogorski narodni front slobode) i R.N.F. (Revolucionarni narodni front) bila je zaustavljena na Belvederu, ispred Cetinja. Osnovni cilj protesta je bio vršenje pritiska na vlast da puste iz zatvora pohapšene komuniste i otvore javne radove, kako bi narod mogao da stekne bilo kakvu zaradu u uslovima nerodne godine i krajnje oskudice. Prema zaplijenjenim dokumentima, pored toga, planiralo se da se ispostave i zahtjevi za ravnopravnost Crne Gore i pravo biranja Crnogorske narodne skupštine na Cetinju koja će rješavati pitanja vezana za sudbinu crnogorskog naroda, vraćanje Crnoj Gori opljačkanih reparacija i otvaranje javnih radova, hitni savez sa Francuskom i Rusijom, obustava odvođenja Crnogoraca u Dubrovnik i Sarajevo (zatvori u koji su odvođeni uhapšeni komunisti), odgovornost za policijske organe zbog zvjerskog mučenja uhapšenih, predaja uhapšenih Okružnom sudu na Cetinju radi suđenja, ako su krivi. Kada su demonstranti počeli da se razilaze, poslije neuspješnih pregovora o dozvoli da uđu u Cetinje, u njih je pucala policija. Šest lica je ubijeno a veliki broj ranjen. Uhapšena su 74 učesnika protesta, a protiv 47 lica je podignuta optužnica u avgustu 1937. godine, da bi 1939. godine bio prekinut krivični postupak i Državno tužilaštvo odustalo

spominjato da sam održavao literarne sastanke i da smo čitali socijalnu literaturu, da nam je bio prečelnik tada uhapšeni Špiro Mugoša[6] iz Titograda. Za ovo vrijeme dok sam bio uhapšen bio sam u ćeliji sa Markom Popovićem tadašnjim komandantom aerodroma u Titogradu i Milanom Radanom sada živi u Dubrovniku, predsjednik za preuzimanje Unrine robe. Zatvor u Dubrovačkoj rijeci poznat je kao mučilište naprednih elemenata iz Crne Gore. Poslije izvjesnog vremena, svi uhapšeni odvedeni su na Adu Ciganliju. Poslije 9 mjeseci bio sam pušten sa jednom grupom, bez da sam došao na suđenje. U toj grupi bio je pušten i Špiro Mugoša koji je bio optužen, da je bio pročelnik literarne grupe, a koji je bio po profesiji glumac, a u isto vrijeme moj komšija, te smo zato imali prilika da izvjesne knjige zajednički čitamo, o njima diskutiramo i drugima na čitanje dajemo, što nije uzeto kao delikt da budemo suđeni." Nakon povratka iz pritvora, Mandić nastavlja studije na ekonomsko-komercijalnoj školi. "Sada sam morao nastaviti studije, jer o namještenju je bilo još teže.[7] Kada je nastao rat, zatočen sam u Zagrebu, pa je 14. jula 1941. sva moja najuža i šira familija internirana od strane talijanskog okupatora, pa mi je svaki povratak k svojima bio posve onemogućen. Tada sam se namjestio kao službenik u bivšoj banovinskoj štedionici /banci/ kao službenik u knjigovodstvu i kreditnom odjelu 4. VII. 1941. god. i na tome mjestu ostao sve do 30. V. 1945, kada sam otputovao u Crnu Goru, da vidim što se dogodilo sa

od optužbe. Krvoproliće na Belvederu bilo je povod oštrih protesta. Oglasili su se crnogorski iseljenici iz SAD, u Hezeltonu; mitropolit crnogorsko-primorski Gavrilo Dožić zajedno sa drugim uglednicima, *Slobodna crnogorska inteligencija* i grupa crnogorskih intelektualaca, koji su pretežno živjeli u Beogradu. U Narodnoj skupštini u Beogradu pokrenuta je interpelacija po ovom pitanju, a povodom terora i ubistava po Crnoj Gori, Crnogorska studentska omladina je izdala proglas *Crnogorskome narodu*, kao I PK KPJ. Žustre reakcije, protesti, memorandumi, leci, proglasi nijesu u bitnijem promijenili stanje u Crnoj Gori. Istina, smijenjen je ban Mujo Sočica (njega je 1941. godine u Nikšiću ubio jedan učesnik belvederskih demonstracija). Ova smjena je više bila potreba personalne politike JRZ (nije bio dovoljno *čvrste ruke*), nego stvarne želje da se odgovornost procesuira i utvrdi. Događaji od 26. juna 1936. godine su snažno uticali na tadašnju slobodoumnu političku javnost u Kraljevini Jugoslaviji i ponovo je skrenuta pažnja na položaj Crne Gore." Vidi više: Šerbo Rastoder i dr., *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom I, Daily Press – Vijesti, Podgorica 2006, 109-110; Šerbo Rastoder, Belvederski protestni zbor 1936. godine, *Doclea*, 1, 2000, 97-129; Šerbo Rastoder, *Politički život u Crnoj Gori 1929–1941*, Almanah, Podgorica 2015, 621.

[6] Špiro Mugoša, rođen u Podgorici 10. 12. 1904. Završio državnu porezničku školu u Beogradu. Radio kao poreski činovnik. Bio glumac i reditelj. Radio je u amaterskom pozorištu "Napredak" u Podgorici. Tokom 1935. i 1936. radio kao profesionalni glumac i sekretar Narodnog pozorišta na Cetinju. Bavio se i novinarstvom. Kao ljevičar uhapšen 1936. u velikoj partijskoj provali, iako nije bio član KPJ. Bio učesnik rata, član NOV I POJ. Poginuo avgusta 1942. kada je ukazom Vrhovnog štaba NOP I DVJ proglašen za narodnog heroja i tako bio prvi narodni heroj iz Crne Gore.
Vidi: *Narodni heroji Jugoslavije, A–M*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Beograd – Titograd 1982, 583.

[7] HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6. 1947. u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

mojima u internaciji i da ih provedem iz internacije. Sva familija mi se vratila iz internacije 1946. god., jedino je na povratku iz internacije poginuo brat od strica Zejnel Mandić, koji je probavio 4 godine u internaciji. Za vrijeme okupacije nisam služio ni u kakvoj vojsci. Za vrijeme NOP-a surađivao sam preko druga Hadžijahić Muhameda[8] pseudonim "Prohasca", bivši tajnik VIII. kotara slobodnog zvanja, a po oslobođenju radio je u odelenju za štampu i propagandu Pretsjedništva Vlade Narodne republike Hrvatske. Isti je kod mene pohranjivao razni ilegalni materijal, a ja sam ga držao u uredu i u stanu. Sada je isti kao završeni pravnik – sudac. Poslije rata – oslobođenja, otišao sam u Crnu Goru, da vidim što je sa mojom familijom, koja je bila internirana, pa kako se sva familija vratila iz internacije, ponovo sam se 1946. godine povratio u Zagreb radi dovršavanja studija, koji sam za vrijeme rata prekinuo. Uslijed potrebe materijalne, zaposlio sam se u Gradskoj štedionici u 1947. god. u Zagrebu, i radio do kraja 1948. godine, kada sam radni odnos prekinuo da bi završio studije. Ekonomski fakultet u Zagrebu završio sam 1950. godine, pa sam i iz zdravstvenih razloga namjestio se u knjigovodstvu Klimatskog lječilišta VI. Lošinj do 1951. Zatim sam prešao u poduzeće 'Pionir' ugostiteljsko, 1952–1953 godine, kada sam prešao u spoljno-trgovinsko poduzeće uvozno i izvozno 'Dalmacija cement', i radio na kontroli uvoza u dotičnom poduzeću od 1953. do 30. IV.1956. godine, kada sam prešao slobodnom voljom u spoljno-trgovinsko odelenje kod Elektrosonda u Zagrebu, gdje se nalazim i danas." Odnosno: "Nakon 10 mjeseci, kada sam bio pušten, ponovo sam nastavio studije i tako sam ostao u Zagrebu kroz čitavo vrijeme sve do oslobodjenja (1945). Godine 1943. sam se namjestio kao privatni bankovni činovnik kod bivše banovinske štedionice, gdje sam radio sve do 1945. Iste godine otišao sam ka svojima u Crnu Goru, budući ih nijesam vidio kroz čitavo vrijeme rata. Poslije sam se opet vratio u Zagreb, gdje sam dodijeljen na Rijeku u Gospodarsko d.d. Odatle sam prešao za rukovodioca radničko namješteničke menze u ulici Mazzini br. 3., gdje sam radio sve do mog hapšenja dne 24. V.1947. Kod kuće imam majku i jednog brata koji žive u Titogradu u Crnoj Gori." U ovom dijelu posebno se čini zanimljivom činjenica njegovog hapšenja 1936. iz razloga što, u relativno obimnim istraživačkim radovima o tom događaju i pojavi, koja se imenuje kao "provala i masovno hapšenje

[8] Dr Muhamed Hadžijahić, rođen u Sarajevu 21. juna 1918, umro u Sarajevu 21. juna 1986. Inicijator osnivanja sociološke sekcije pri GO Narodne uzdanice. Bavio se istraživanjima bosanskohercegovačkog društva, nacionalnim razvojem muslimana. Poseban doprinos dao izučavanju alhamijado književnosti. Službovao u Sarajevu, Zagrebu, Istri, Mostaru, Gradačcu, da bi na kraju u Sarajevu obavljao funkciju naučnog savjetnika i sekretara Komisije za istoriju pri ANUBiH. Mahmud Traljić, Dr. Muhamed Hadžijahić (1918–1986), *Anali GHB*, knj. XIII–XIV, 1987, 251-256.

komunista" koje će dovesti do masovnog nezadovoljstva naroda u Crnoj Gori koje je kulminiralo krvoprolićem na Belvederu kod Cetinja, juna 1936, nigdje nije pomenuto njegovo ime, što se može objasniti tvrdnjom da su isključive žrtve tog policijskog terora nad Crnogorcima, bili komunisti.[9] S druge strane, primjer njegovog hapšenja ukazuje na razmjere straha tadašnjeg režima od studenata iz Crne Gore, pa makar oni ideološki i ne pripadali komunistima. A da im Mandić nije bio blizak ni tada ni kasnije saznajemo iz dokumenata koji ukazuju da nakon povratka iz pritvora (trajao 10 mjeseci?) i nastavka studija Mandić postaje član Hrvatskog akademskog kluba "Musa Ćazim Ćatić" pri "Narodnoj uzdanici", gdje je vršio dužnost člana Nadzornog odbora 1940–1941. i 1943/1944. Ova institucija je osnovana u Sarajevu 1923. godine i radila je do 1949. godine, kada je zabranjena.[10] U vrijeme dok je studirao, Mandić je bio u upravi studentske menze, unutar koje je stalno tinjao sukob između frankovaca i ljevičara. O tome Mandić u izjavi navodi: "Ja sam porijeklom musliman iz Crne Gore i nekako je prirodno da sam se kretao u krugu muslimana i jeo sa njima u menzi. Kasnije, kada su medju Bosancima muslimanima nastale razmirice između rukovodstva i članstva menze, odnosno tog muslimanskog kluba, i prvo naoko ekonomskog a kasnije i političkog karaktera, odnosno razmimoilaženja, moj stav je bio neutralan. Tada su u klubu muslimani rešavali i neka paranormalna pitanja, vezana za lični prestiž. Tim sporovima je na jednoj strani stajao Hadžioman Dervo, sada u Zagrebu. Uporedo sa time tada su medju studentima muslimanima vodjene i diskusije političkog karaktera, tako koliko je meni poznato bilo ih je onih koji su nastupali s doktrine fašizma, i onih koji su bili protiv te doktrine. Prilikom jedne takve diskusije ne uzimajući učešća u diskusijama kada se povela rasprava o doktrini fašizma, učinio sam riječ, ugasio svijetlo i rekao da je to fašizam. Svjedok za istinitost ovog može potvrditi Muhamed Hadžijahić, Zagreb, Tuškanova 33. Meni je to tada izgledalo kao neka unutarnja borba medju bosanskim muslimanima i ne tvrdim posve sigurno da li je to unutrašnja borba frankovaca i ljevičara za prestiž u muslimanskoj menzi" (dok. br. 6, nastavak), dok na pitanje: "Kakva je nastala solucija nakon sukoba među tzv. frankovcima i desničarima u muslimanskoj akademskoj menzi – na koju ste se

[9] Vidi o tome fusnotu br. 6

[10] O Narodnoj uzdanici vidi više: I. Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice"*; Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*; Z. Hasanbegović, Iz korespondencije Ademage Mešića; N. Kisić Kolanović, Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj; V. Raičević, Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu.

stranu bio opredijelio vi?" odgovara: "Hadžioman,[11] protiv kojeg je bila uperena oštrica sa strane lijevičara, morao je napustiti menzu, a upravu menze preuzeo je dr. Kulović Salih,[12] kao predstavnik umjerenijih muslimana. Ja sam i dalje ostao u sastavu člana menze, kao neutralan, s time da sam kao nadoknadu za hranu u istoj menzi, vodio ekonomat. U toj menzi ja sam bio sve do moga hapšenja 1936. godine. Poslije tog vremena služio sam vojsku u Valjevu u V. pješačkom puku kralja Milana, XII. četa kao đak. Nakon odsluživanja vojske došao sam ponovo u Zagreb 1939. godine. Tu u Zagrebu jednom molbom obratio sam se bio na odbor muslimanske menze čiji je glavni odbornik bio dr. Kulović. U molbi sam naveo da me se natrag primi u službu i omogući studije. Oni su me primili na hranu i omogućili da nastavim studije. To je trajalo do 1941. godine. Svi su studenti u glavnome bili muslimani, što se tiče njihove političke orjentacije bilo ih je frankovaca, lijevičara, neutralaca i autonomista bosanaca." Već 1941. godine Mandić je pokušavao da se zaposli[13] (dok. br. 6): "Godine 1941. ja sam predao molbu na Narodnu banku, ali tamo su me uputili na banovinsku štedionicu, jer se kod Narodne banke trebalo čekati na konkurs. U biv. banovinskoj štedionici bio sam primljen kao činovnik pripravnik XII. grupe. Ja sam i nadalje pomagao u menzi nekim mlađim studentima koji su vodili menzu. To je trajalo sve do oslobođenja." Na taj način, Mandić je čitav rat 1941–1945, proveo u Zagrebu, prema sopstvenom, a i iskazima istražitelja njegove biografije, ne naročito aktivan i zapažen: "Ja sam bio kroz čitavo to vrijeme u dobrim odnosima sa Hadžijagić Muhamedom, Tuškanova 33, prema tome on bi mogao znati sve o meni kroz vrijeme rata. Preko njega sam na primjer početkom 1943. u pomaganju NOB-a, čuvao njegov propagandni materijal, i radni materijal o NOB-i. Istovremeno ukoliko sam čuo kakve vijesti koje su mogle koristiti NOB-i, predavao sam drugu Muhamedu, koji je preko viših veza dostavljao dalje. Pripomagao sam odnosno bilo mi je poznato kad je drug Hadžijagić prebacio na oslobođeni teritorij obitelj Mahmuta Konjhodžića iz Zagreba, po zanimanju novinar. Svo vrijeme nadalje u zajednici sa istim, vršio sam sve povjerene mi zadatke, koji su se ticali kakve obavijesti ili slično. U toj istoj grupi

[11] Derviš (Dervo) Hadžioman, rođen u Mostaru 1892. bio je jedan od prvaka HSS. Nakon smrti Stjepana Radića bio uz Vlatka Mačeka. Jedan od inicijatora da se "Narodna uzdanica" preimenuje u "Hrvatsko muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica", početkom 1936. Z. Hasanbegović, Iz korespondencije Ademage Mešića, 978, fus. 40.

[12] Salih Kulović (1901–1989) rođen je u Kaknju, klasičnu gimnaziju završio u Sarajevu, Pravni fakultet u Zagrebu, gdje je doktorirao 1934. Osnivač odbora Islamske zajednice u Hrvatskoj 1935, čiji je bio sekretar. Vidi: *Preporod*, br. 19 (243) od 1. oktobra 1980.

[13] Vidi: HAD, F,1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6. 1947. u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

surađivao je i Sulejman Mašović." Kao što se primjećuje i na što smo već ukazali, Mandić je u svojim iskazima, logično, pominjao samo ljude i događaje koji ga nijesu mogli kompromitovati kod komunističkih vlasti. S druge strane, ni UDBA nije raspolagala kompromitujućim informacijama o njemu,[14] a uz to, Mandić se pozivao na bliskost sa poznatim i u ratu nekompromitovanim licima. To mu je pomoglo da i ranije ne postane predmet zanimanja udbovaca, sve do 1947. godine, kada ga hapse. Rat 1941–1945. proveo je u Zagrebu, kada nije zabilježen neki posebno značajniji angažman Mandića, osim da: "Godine 1943 sam se namjestio kao privatni bankovni činovnik kod bivše banovinske štedionice, gdje sam radio sve do 1945. Iste godine otišao sam ka svojima u Crnu Goru, budući ih nijesam vidio kroz čitavo vrijeme rata." Drugi izvori ukazuju na to da je Mandić, kao muslimanski član, bio u Društvu bosanskohercegovačkih Hrvata, koje se zalagalo za hrvatsku nacionalnu pripadnost BiH, pri čemu je potpisivao peticije u tom smislu. Bio je i član Upravnog odbora zadužbine za podizanje džamije u Zagrebu, gdje je od oktobra 1943. do maja 1945. imao dužnost "gospodarstvenika mutevelije" i zamjenika blagajnika, odnosno osobe koja se brinula o ekonomsko-socijalnim pitanjima ove institucije nastale u doba Anta Pavelića. Na toj dužnosti je ostao sve do 30. maja 1945. godine. Po oslobođenju zemlje napušta Zagreb i odlazi u rodno mjesto, u Crnu Goru, otkuda se povratio 1946. godine ponovno u Zagreb. Dolaskom u Zagreb nastavio je studije, diplomirao na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu 1950. godine. "Nije bio član SKJ, mada je lojalan gradjanin, nije primijećeno da neprijateljski djeluje" zapisivali su tada udbovci, koji su ipak nijesu gubili nadu da ga mogu vrbovati: "Saradnik nije, ali to ne znači da se ne može iskoristiti… Može se angažovati za saradnika na patriotskoj bazi, smatramo da će odbiti saradnju jer je sklon da i rukovodiocima u preduzeću da izvjesne informacije o negativnim pojavama i problemima u službi drugih saradnika. Pored ovog primjećuje se da voli se ulizivati rukovodiocima i podržavati sa njima kontakt. Zadatke shvata ozbiljno i precizan je pri izvršenju dotičnih." Bez obzira na etičke karakteristike koje mu spočitavaju udbaši, za Mandića je bilo bitno da nemaju ništa kompromitujuće

[14] Tako se u jednom izvještaju UDBA-e navodi: "Mandić je bio član Muslimanskog društva 'Narodna uzdanica' u Zagrebu. Prema izjavi Hadžijakića, koji se pozna sa Mandićem od 1936. god (Hadžijakić je čin. Io.), još za vrijeme biv. Jugoslavije je Mandić bio zatvoren oko 10 mjeseci navodno kao komunista i kao takav da je zaregistriran u kartoteku politički sumjivih lica. Za vrijeme okupacije bio je namješten u nekoj banki i kao takav volio se uvlačiti u viša društva. U ovakovim prilikama i pred ustašama izražavao se kao njihov simpatizer, dok pred simpatizerima NOP-a govorio drugačije, tj. u prilog NOP-a, jer je navodno i on bio simpatizer. Da se je tako odnosio prema jednoj i drugoj strani razlog je bio taj, što je vrlo strašljiv. U neprijateljskoj vojsci nije bio, niti je bio član koje pol. organizacije."

protiv njega iz vremena rata, što mu je omogućavalo kakav-takav komoditet. Posebno do njegovog odlaska u Rijeku, kada se nakon kratkog boravka u rodnoj Crnoj Gori 1946. povratio i kada je bio raspoređen u Gospodarsko d.d. u Rijeci, a ubrzo imenovan i za rukovodioca radničko-namještеničke menze u ulici Mazzini br. 3. Na toj poziciji ostaje sve do 24. maja 1947. godine, kada biva uhapšen. Prilikom hapšenja pred put u Liban, kod njega je bila pronađena veća svota novca, čije je porijeklo objašnjavao: "Novac pronađen kod mene i to 31 hiljada dinara, 42 hiljade tal. metrolira, i 70 papirnatih dolara, vlasništvo je menze privatnih namještenika u via Mazzini 3. Ja, kao ekonom, bio sam odobrenjem uzeo od uprave menze 50 hiljada dinara, za nabavku zejtina i eventualno robe za stolnjake. S tim novcem sam otputovao kući u Titograd. Kako tamo nisam mogao dobiti nabavu zejtina iz područja barskog, jer treba posebno odobrenje, to sam samo nabavio izvjesne potrebne robne stvari za menzu za personal, a jedan dio novaca utrošio sam za nabavu lira, dočim sam dolare imao kod kuće. Tako sam mislio istu valutu promjeniti u Gospodarskoj banci i izravnati račun menze pri povratku. Vrijednost od dinara 31 hiljadu vratiti sam htio u gotovom." Naime, pored toga što je kod njega pronađena veća količina novca, naročito strane valute (lira i dolara), što je bilo naročito kompromitujuće i za koje je tvrdio da ih je kupio tokom boravka u Titogradu 1946. za lične potrebe, Mandić je bio osumnjičen za pokušaj bjekstva. Naime, taj čin je uslijedio nakon "Prilikom slučajnog susreta u Sušaku sa podpukovnikom Lutvom Ahmetovićem, pozdravili smo se. On me je zaustavio i rekao da me mora odmah uhapsiti. Ja sam ga molio neka mi ne pravi neugodnosti, jer da mu nisam ništa učinio. U tom momentu bio sam izvan sebe i htio sam da se od njega raziđem, zatim sam po organima vlasti uhvaćen i uhapšen, nakon 10–12 koraka. Ne smatram sebe tako niskim čovijekom da bih mogao ni u kom slučaju podpuk. Lutvu Ahmetoviću ponuditi novac, kako bi me ostavio na slobodi. Pitao me je još da li sam bio kod UDB-e, na što sam ja odgovorio da nisam."[15] Ahmetović ga je u prijavi optužio da je pokušao da ga podmiti i nakon toga pobjegne i da izbjegne hapšenje, jer je očigledno sreo osobu koja je bila kompromitovana saradnjom sa ustašama tokom rata,[16] što je Mandić negirao, a svoj pokušaj pravdao: "Ja sam bio

[15] Vidi: HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6.1947 u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

[16] Ahmetović je tim povodom dao izjavu u zapisniku: "Danas uhapšenog ing. Halid Mandić-a poznam još iz 1935. g. U to doba se kretao u društvu studenata lijevičara. Biti će svojih godinu dana prije toga što je bio hapšen kao lijevičar, i vrlo se loše držao na istrazi. Negdje početkom 1937 godine, kada su nastale borbe između studenata - Frankovaca i lijevičara za rukovodstvo u muslimanskoj akademskoj menzi, Mandić se opredijelio za frankovce i bio jedan od njihovih važnijih lidera. Nakon toga su li-

izvan sebe, nisam znao što se oko mene događa, i najradije bih bio da sam onoga momenta mogao nestati, tj. rado bih bio da me je neko ubio." Očigledno da je Mandić ovoga puta izbjegao zatvor i suđenje. Sam je svoj angažman nakon rata opisao sljedećim riječima: "Izvjesno vrijeme po oslobođenju nisam imao nikakve vijesti o svojoj familiji i svojoj rodbini, koja je bila sva internirana. Otišao sam u Crnu Goru u Titogradu, u kojem je gradu repatrirana moja familija iz Albanije. Cijela imovina nam je uništena, a trebalo je započeti život. Makar je grad uveliko uništen od bombardiranja u starom gradu ostala nam je jedna kućica na kojoj smo uzeli tj. moja majka je uzela iz banke din 20 000 – da se počne život. Ja sam se vratio u Zagreb i prijavio se Sindikalnom vijeću – ured za posredovanje rada. Ured mi je dao nalog za namještenje u svojstvu knjigovođe kod gradskog vodovoda, ali ovi su bili već primili drugog knjigovođu. Poslije toga Sindikalno vijeće – Ured za posredovanje rada poslao me nalogom za namještenje kod Gospodarskog društva d. d. za Rijeku i Istru, pa sam jedno vrijeme bio premješten u Pazin i opet vraćen u Rijeku, a krajem 1946. primljen sam kao voditelj menze privatnih namještenika, u kojem sam svojstvu bio do dana hapšenja 19. V. 47. Mogu napomenuti da sam bio u prisnoj suradnji sa ing. Ćirom Krstovim iz Opatije, poznatim borcem i aktivistom, te sam sa njim bio u stalnoj vezi. Prilikom formiranja uličnog odbora u Zagrebačkoj ulici u Rijeci, sastanak se održao u prostorijama menze, a pretstavnik IV odbora Marko Veršić bio je prisutan, kada sam održao predavanje o potrebi organiziranja u okviru narodnog fronta, koje je predavanje bilo oduševljeno primljeno i od predstavnika i od prisutnih, a istovremeno su govorili na ovom sastanku i predstavnici Rejona radi formiranja odbora. Sve izjave u zapisnik dao sam dobrovoljno i nisam od nikoga prisiljavan da ga potpišem.

Za vrijeme srednje škole čitao sam naprednu literaturu, koju sam dobijao u susjedstvo od druga Špira Magoša, koji je poginuo u NOB-u kao narodni heroj, a bio sam stalno u društvo također naprednog radnika i druga iz

jevičari bili izbačeni iz menze, a frankovci uzeli rukovodstvo u kojem je Mandić imao dužnost šefa te menze. Koliko se sjećam, u doba okupacije Mandić je bio usko povezan sa Muslimanima fašistima u Zagrebu. Krug ljudi gdje se je on kretao bili su visoki ustaški funkcioneri između kojih prof. Alija Suljak, Hasan Suljak, Hakija Hadžić, Adem Mesić i drugi. Ne mogu sigurno tvrditi, ali mi izgleda da je i Mandić zauzimao neku visoku funkciju ili u državnom aparatu ili u ustaškoj propagandi. Podatke za njega treba tražiti preko UDB-e Zagreb, ili od UDB-e Hrvatske preko druga Buce, koji ih može dobiti od njegovog Muslimana. Kad sam ga jutros prepoznao, Mandić me pokušao podmititi da ga pustim. Odmah nakon toga, kad sam ga pitao da li je bio u UDB-i, pokušao je bijeg. Kad su ga milicioneri ponovno uhvatili i predvodili put Odjela Unutarnjih Poslova, ponovno je uspio da se istrgne i pobježe do 50 metara. Kod pretresa imenovanog Mandića pronađeno je 42.000 talijanskih lira i 60 amerikanskih dolara, za koje tvrdi da su mu majčina ušteđevina. Vidi više: HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Zapisnik. Rijeka, 24. V. 1947.

djetinjstva Mila Đukića, sadašnjeg potpredsjednika GNO Titograd. Radi takovog stava bio sam 1936. godine sa gornjim drugovima i ostalom grupom komunista iz Crne Gore uhapšen i odležao nekoliko mjeseci u zatvoru sa spomenutim drugovima i bio pušten sa drugom Špirom Magošem na sudu za zaštitu bivše Jugoslavije. ... Nisam nikada kažnjavan ili krivično osuđivan. Surađivao sam poslije rata aktivno u narodnoj fronti, sindikata SSRN, kao i u organizaciji DTO 'partizan' u kojoj organizaciji već 10 godina aktivno radim, te sam nekoliko puta pohvaljivan i nagrađivan radi aktivnog rada. Sada sam član Izvršnog odbora kotarskog saveza DTO 'partizan' u Zagrebu. Putovao sam po službenom poslu poduzeća u inostranstvu u ekipi tehničara našega poduzeća i to: 21. IX. 1956 – 10. X. 1956. u Liban; 17. VI. 1958 – 2. VII. 1958 – u Liban; 11. X. 1958 – 19. X. 1958. g. zap. Njemačka – nabava tehn. mašina; 2. XII. 1958 – 8. XII. 1958 – Austrija – nabava tehn. mašina."[17] Činjenica da Mandić nije bio kažnjavan niti sudski osuđivan, da mu je nakon rata priznat čin rezervnog oficira, te da tokom rata nije bio vojno aktivan, kao i to da se nije naročito isticao niti u jednoj aktivnosti i da je bio u korektnim odnosima sa svim sukobljenim stranama, pomagala mu je da period "preispitivanja" i raznih "provjera" od strane komunističke vlasti prebrodi bez značajnijih posljedica. Ali 1951. godine ponovo biva hapšen. Ovoga puta pod optužbom "pokušaja bijega u inostranstvo". Naime, tada je Mandić bio u pritvoru pod optužbom da su njih osmorica (8) planirali bijeg preko granice. Mandić je u svoju odbranu navodio: "Sa Barjaktarević Hasanom poznajem se od 1936. godine, dok sam bio na fakultetu u Zagrebu. Od tada ja njega nisam vidio sve do prošle godine, a od tada hranili smo se u jednom te istom restoranu u Zagrebu. Od tog vremena ja i on postali smo bliski jedan drugom, tj. prijatelji i sastajali se više puta. Prije oko 20 dana ja sam njemu napomenuo, da bi se želio zaposliti negdje na Rijeci ili okolici. On je meni na to rekao, da on isto također misli, ali da sada ide na jedan put i da ima jednu dobru stvar za mene. Koja je ta stvar nije mi tada rekao. Poslije nekoliko dana Hasan se našao u Zagrebu sa Huseinbegović Ejubom, koga sam ja poznavao od ranije iz viđenja. I toga dana, u restoranu gdje smo se hranili, Hasan mi je rekao da ima se sastati sa jednim njegovim prijateljom iz Rijeke o jednoj važnoj stvari. Tada me je molio da ga ispratim do mjesta njihova sastanka. Kada smo došli do Gajeve ulice na uglu hotela 'Dubrovnik', čekao je Ejub sa kojim sam se ja pozdravio. Hasan i Ejub otišli su nasamo nekoliko minuta, a mene su zamolili da ih pričekam. Nakon 10 minuta povratili su se i onda je započeo razgovor

[17] HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Zapisnik sa saslušanja, Zagreb, 20. I. 1959.

o bijegu u mome prisustvu. Razgovor je započeo Huseinbegović govoreći, da on ima nekakvu vezu, i da je to sigurna stvar, ali da za to treba puno novaca, pa ako ste odlučili, treba odmah da javite. Budući da smo se mi tu zadržali vrlo kratko vrijeme, Ejub mi je rekao da će me detaljnije o bijegu preko granice u inostranstvo upoznati Hasan, koji isto zna o vezi i kako se ide preko granice. Nakon što je Ejub otišao, ja i Hasan razgovarali smo o bijegu. On je meni pripovjedao, odnosno bolje rečeno nagovarao me, da mi je sada jedina prilika da idem preko granice, jer da je to sigurna veza i da sa tom vezom ide neka žena sa dijetetom. Jedino mi je podvukao u više navrata da ako nemam novaca za platiti vezu, da neka na to ne računam. A ukoliko mi nešto novaca ustreba, da će mi on ponuditi. Rekao mi je, da bi najbolje bilo da ja idem na Rijeku do Ejuba i da se s njim o svim tim stvarima, tj. o bijegu porazgovorim, jer da on zna bolje od njega. Ja sam se sa ovim složio; nakon što mi je dao adresu od Ejuba, uputio sam se u Rijeku, a prilikom mog odlaska Hasan mi je rekao, da će doći sutra i on u Rijeku kad svrši neke svoje poslove. Kod Ejuba došao sam u Rijeku 25. ili 27. X. ove g. Njemu sam rekao, da će Hasan doći sutra i interesirao se kod njega za vezu za bijeg preko granice. On me je ubjeđivao da je to sigurna veza, da tu vezu ima neki povratnik iz Francuske, kojemu se žena nalazi u Italiji, i da se ide sa jednim velikim motornim čamcem iz Rovinja. Na to mi je rekao, da će me upoznati sa svim tim ljudima, koji namjeravaju ići preko granice i koji imaju vezu ako sam odlučio da idem i ja. Ja sam njemu rekao, da me neka ne upoznaje sa nikim dok ne dođe Hasan iz Zagreba. Drugi dan kada je došao Hasan iz Zagreba, odveo nas je Ejub u radionu kod Kajdića, gdje je bila prisutna i njegova žena, a malo kasnije pozvali su preko nekog mladića, koga ja ne poznam, Nikolu, tj. taj povratnik, koji je trebao biti veza. Na tom sastanku taj Nikola ubjeđivao nas je u sigurnost puta preko granice, a uglavnom se govorilo o cijeni plaćanja veze, jer je Nikola tražio da se novce dade unapred. Ja sam bio protiv toga i rekao sam, da mi dadu tri sata vremena da razmislim. Ja sam ih ostavio i otišao van iz radione. Nakon 3 sata razmišljanja vratio sam se natrag u radionu, gdje sam opet našao svih i pitali me, tj. Nikola i Ejub, da li sam odlučio. Ja sam rekao, da nisam još odlučio, ali da ću dati sutra, tj. u nedelju odgovor. Oni su na to odgovorili, nije važno, da li ćeš ti otići ili ne, mi idemo svejedno. Nakon toga zaključili smo svi zajedno da se sastanemo u toj radioni sutradan, tj. u nedelju, mislim oko 9 ili 10 sati. U nedelju ujutro ja i Hasan otišli smo na kavu u Bonaviu. Budući da je bilo vrijeme da idemo na taj određeni sastanak, došao nas je tražiti Ejub, sa kojim smo otišli kod Kajdića u radionu. Na tom sastanku bili smo svi prisutni, koji smo trebali ići preko granice, osim tog mladića, za koga nam je

Nikola rekao, da će ga voditi preko granice bez novaca, budući da je on s njim radio 3 godine u poduzeću. Tu se još uvijek govorilo o cijeni, jer se nismo bili do tada pogodili za platiti vezu. Konačno smo pristali ja i Hasan, kao i Nikola, da mu platimo 100 000 Din. i zlatnu narukvicu od Hasana. Tu se zaključilo da se ide drugi dan, tj. u ponedeljak, 29. X. ov. g. u 13 sati i 50 minuta sa vlakom iz Rijeke za Poreč, odnosno Rovinj, gdje će nas sačekati Nikola, jer da će on otići za Rovinj autotaxiem. Tu se zaključilo da se Nikoli odmah u Rovinju na stanici isplati novac. Nakon toga mi smo se razišli. Tu noć i ja i Hasan spavali smo kod Ejuba. Ja sam se nešto ranije ustao i rekao Hasanu da kad se digne neka dođe u kavanu Central, jer da ja idem tamo na kavu. Nakon što je Hasan došao u kavanu rekao sam mu, da sam ja o cijeloj toj stvari, tj. o bijegu razmišljao cijelu noć i da ja sumnjam u tu vezu, jer smatram da je to neka lopovska mreža, koja nas želi samo opljačkati, a ne prebaciti preko granice. Hasan je meni potvrdio da imam pravo. Do dopodne ja i Hasan bili smo stalno zajedno i oko 12 sati, kada smo tražili Ejuba, sreli smo ga na ulici uz more i tu sam ga ja obavijestio da smo se ja i Hasan predomislili i odlučili smo da s njima ne idemo preko granice. On je na to rekao, nije važno, mi idemo preko granice. Nakon toga, mi smo se rastali. Ja i Hasan šetali smo prema stanici i otišli pred vlak, koji ide u pravcu Pule. Hasan me je pričekao u stanici, a ja sam išao tražiti Ejuba, i našao ga pred vagonom, kome sam se izvinuo i rekao mu da ne idemo s njima preko granice. Taj dan poslije podne ja i Hasan odlučili smo da idemo za Poreč i Rovinj tražiti namještenje, jer smo doznali da se tamo može dobiti. Drugi dan, tj. 30. X. ov. g. u 1 sat otišli smo sa vlakom iz Rijeke i kada smo stigli u Kanfanar čekajući vlak za Poreč, bili smo hapšeni poslije podne oko 4 sata na toj stanici od strane Narodne milicije.

Na pitanje islednika da li imate novaca kod sebe, vi ste odgovorili da nemate. Zašto ste isledniku lagali da nemate novaca, kada se kasnije kod vas iza pojasa prilikom pretresa pronašlo 79 000 din?

Tačno je da sam ja isledniku na njegovo pitanje, da li imam novaca, lagao i rekao da nemam, a kasnije prilikom pretresa taj novac pronađen je kod mene iza pojasa, tj. 79 000 din, koji novac sam imao kod sebe radi toga, da mogu ukoliko budem bježao preko granice, platiti vezu. Ja sam ranije lagao iz razloga što smatram i osjećam se krivim za počinjeno krivično djelo, pa sam mislio da će mi taj novac dobro doći kada budem osuđen, za kupovati potrebne mi stvari."[18] Mandić nije negirao namjeru da je razmišljao o bjek-

[18] HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, O saslušanju Mandić Halida iz Zagreba, sastavljen dana 1. XI. 1951. g. u prostorijama zatvora UDB-e za grad Rijeku. Prisutni: Islednik – poručnik Bašker Nikima; Zapisničar – Tibljač Davorina

stvu. Organi UDB-e su slučaj prepustili kolegama u Zagrebu: "Upućujemo Vam na daljni postupak hapšenike: Mandić Halida, od oca Huseina i Hume, rođene Hajdarević, rođen 15. I. 1915. godine u Titogradu, po zanimanju komercijalista, nastanjen u Zagrebu, Brešćanska 3 i Barijaktarević Hasana od oca Sulejmana i majke Saše, rođene Masinović, rođen 4. I. 1910. godine u Tešnju, BiH, po zanimanju činovnik, nastanjen u Zagrebu, ulica Božidara Adžije 16. Navedeni su lišeni slobode dana 31. X. 1951. g. sa grupom od 8 lica, prilikom pokušaja bijega preko granice u inostranstvo. Budući da su oni sa Vašeg terena, a u zapisnicima spominju još neka lica, koja također imaju namjeru bijega u inostranstvo, s toga Vam ih upućujemo na dalji postupak. Prilažemo zapisnike o saslušanju okrivljenih i produženje pritvora preko 3 dana."[19] Tamo su više razmišljali kako da Mandića pridobiju za saradnju, tim prije što je često putovao u inostranstvo, znao jezike, ali ni u tome nijesu uspjeli.[20] U svakom slučaju, Halid Mandić je značajan dio radnog vijeka proveo u Zagrebu, da bi se u zrelim godinama nastanio u Sarajevu, gdje je preminuo 27. jula 1989. godine. Sahranjen je na tamošnjem groblju "Bare", na parceli 22, red 19, br. 27. Elaborat kojem je autor nije bio poznat do sada. Sadržaj i kontekst tog značajnog spisa nije moguće razumjeti ukoliko se ne razumije ideologija unutar koje je nastao. Shvatanje Sandžaka dijelom Bosne, a Bosne dijelom NDH, u konačnoj projekciji između "cvijeća hrvatstva" i ideologije uništenja, ovo su područje učinili poprištem sveopšteg stradanja.

Literatura

Hasanbegović, Zlatko (2007) *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Pilar, Zagreb.

Hasanbegović, Zlatko (2008) Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, Zagreb, 969-998.

Kemura, Ibrahim (2002) *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923–1945)*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.

Kisić Kolanović, Nada (2004) Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36, br. 3, Zagreb, 901-938.

[19] *Ibid*.

[20] HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Andrija Klarić, Zagreb, 23. III. 1959. god. Tako operativac zapisuje: "Mandić Halid (Husein) rođen 15. I. 1915. god. u Titogradu, sa stanom Zagreb, Crnčićeva br. 12, službenik 'Elektrosonda'. Sa istim je vođen u prostorijama Pasoškog ureda razgovor dne 26. I. 1959. god. u cilju angažiranja po liniji K. P. i akcije 'Robin'. Tom prilikom je ostavio utisak čovjeka, koji nam želi učiniti tražene usluge, ali je isto tako primjećena kod njega stanovita bojažljivost u ophođenju s nama. Nije se još vratio sa puta."

Narodni heroji Jugoslavije, A–M, Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Beograd – Titograd 1982

Raičević, Vojo (1959) *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918–1941*, Mladost, Zagreb.

Rastoder, Šerbo (2000) Belvederski protestni zbor 1936. godine, *Doclea*, 1, 97-129.

Rastoder, Šerbo i dr. (2006) *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom I, Daily Press – Vijesti, Podgorica.

Rastoder, Šerbo (2015) *Politički život u Crnoj Gori 1929–1941*, Almanah, Podgorica.

Traljić, Mahmud (1987) Dr. Muhamed Hadžijahić (1918–1986), *Anali GHB*, knj. XIII–XIV, 251-256.

Halid Mandić: Novopazarski sandžak

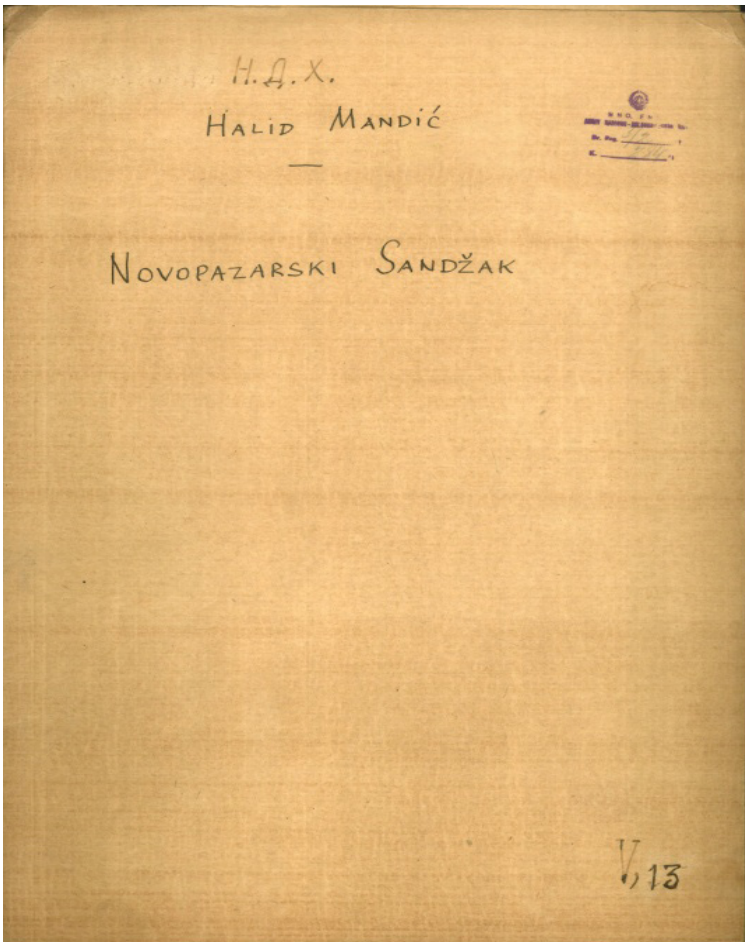

Sadržaj

Novopazarski Sandžak sa geopolitičkog gledišta
Povijesna razmatranja
Podrijetlo stanovništva
Statistički podatci i nastojanja da se smanji broj muslimanskog pučanstva
Novopazarski Sandžak u igri međunarodne politike
Nastojanja sandžačkih muslimana za ujedinjenje sa Bosnom, odnosno Nezavisnom Državom Hrvatskom

Novopazarski Sandžak kao politički problem postoji zapravo tek od Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je ova oblast, dotle integralni dio Bosne i Hercegovine – pa prema tome čest i hrvatskog životnog prostora – u međunarodnoj političkoj igri odcijepljena od svoje matice zemlje. Novopazarski Sandžak, ili kraće rečeno, Sandžak, imajući ulogu da razdvaja Srbiju i Crnu Goru, činio je prije balkanskih ratova veliku zapreku ujedinjenju ovih državica, pa je prirodno da je vrlo brzo postao objektom velikosrbskih aspiracija. Malo vremena prije nego što je Sandžak 1912. došao u sklop srpske države, Jovan Cvijić je pisao da je bespredmetno svako srbijansko prodiranje prema jugu, u Makedoniju, ukoliko ne bi bio Novopazarski Sandžak osiguran za Srbiju (predgovor političkoj knjizi Ivana Kosančića: Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem, Beograd, 1912). Iz ovog navoda jednog od najistaknutijih, ako ne i najistaknutijeg velikosrbskog teoretičara, jasno se razabira, da pitanje Novopazarskog Sandžaka ne samo što je od neposredne važnosti za hrvatsku politiku, nego su prema tome njegovim rješenjem uveliko zainteresirani i Bugari, kao pretendenti na Makedoniju.

U novije vrijeme javljaju se i izvjesna nastojanja sa crnogorske strane, koja idu za tim, da se Novopazarski Sandžak priključi Crnoj Gori. Argumenti koji govore u prilog ovoj političkoj koncepciji mogu se valjda svesti jedino na desetogodišnju pripadnost ove oblasti tzv. Zetskoj banovini (1931–1941). Nisu poznati drugi razlozi koji bi vojevali za ovu crnogorska tezu, jer, kao što ćemo vidjeti, nju ne podupiru niti etnički momenti. Makar da je današnje pravoslavno stanovništvo Sandžaka jednim dijelom podrijetlom sa crnogorskih brda, ipak, po današnjem svom etničkom sastavu, Sandžak ne broji više od 7% Crnogoraca. Makar da je pravilno rješenje sandžačkog pitanja od životne važnosti za Albaniju, Albanija nije bila ta, koja bi sebi svojatala ovu hrvatsku oblast. Doduše je glasoviti turski enciklopedist, inače Albanac, Šemsuddin Sami, pisac "Kamusul-alema" i "Kamusi-turki", navodio da Albanija graniči sa rijekom Drinom, što bi značilo da je Novopazarski Sandžak dio Albanije, ali se ovo gledište ne može uzeti ni u kom slučaju kao bilo kakav politički program. U skoro izašloj etnografskoj karti Albanije, u priredbi Prof. Gashia, Albanija obuhvaća od novopazarske zemlje jedino Rožaj i Pešter (karta je objavljena u glasilu kosovskog komiteta "Kosovo"), gdje je doista jedan dio stanovništva albanski, o čemu će, uostalom, biti kasnije govora. Najvažnije je međutim istaknuti, da Albanija u priključenju Sandžaka Hrvatskoj vidi osiguranje svojih vlastitih probitaka.

Novopazarski sandžak sa geopolitičkog gledišta

Poslije duboko učenih opsežnih razmatranja dr Krajača u zagrebačkoj "Spremnosti", ne bi se imalo što naročito kazati o Sandžaku sa geopolitičkog gledišta. Nekoliko opštih geopolitičkih opažanja dat će na prvi pogled sliku o prirodnom okviru u koji Sandžak spada, i ujedno objasniti zakone koji su ovu oblast trajno vezali sa ostalim hrvatskim zemljama.

Novopazarski se Sandžak proteže između Srbije i Crne Gore i dopire u jugoistočnom pravcu do Kosova. Oblast Sandžaka ima zadaću vezati Bosnu (Hrvatsku) sa Solunom, pa već ova okolnost upućuje na dalekosežni značaj Sandžaka u hrvatskim političkim i gospodarskim nastojanjima. Ova je oblast opkoljena sa svih strana visokim planinama, a prirodno je jedino otvorena rijekom Limom prema zapadu, tj. ostalim hrvatskim zemljama. Lim, ta najveća sandžačka rijeka ulijeva se u Drinu, a šta ta okolnost znači za jednog geopolitički obrazovanog čovjeka, mislim nije potrebno isticati. Dok je Sandžak na ovaj način prirodno otvoren prema Hrvatskoj, dotle je prema Srbiji odvojen Kopaonikom, visokim preko 2000 metara.

Dakle čisto sa geografskog razloga, više je nego jasno da je Sandžak upućen na Bosnu, što će reći Hrvatsku. Francuz Gaston Gravier, koji je napisao posebnu knjigu o Sandžaku (prevedena je i na srbski jezik) ima dakle potpuno pravo, kada veli da se Sandžak "pokazuje kao neposredno produženje bosanskohercegovačkih zemalja."

Zapravo, Novopazarski Sandžak kao zemljopisni i politički pojam postoji tek od Berlinskog kongresa 1878. Da još budemo točniji, spomenut ćemo da se tim imenom nazvala jedna od sedam upravnih jedinica bosanskog vilajeta, na temelju vilajetskog ustava od 1866. godine. Prije toga današnji je Novopazarski Sandžak bio čest bosanskog odnosno hercegovačkog Sandžaka. Nije bez važnosti ovdje spomenuti da je jedno vrijeme na području Sandžaka bilo sjedište hercegovačkog paše.

Povijesna razmatranja

Najstarija povijest, dapače i razdoblje prije dolaska Hrvata i Srba na Balkan, bjelodano govore o povezanosti Sandžaka sa današnjim hrvatskim zemljama. Još je u rimsko doba oblast Novopazarskog Sandžaka pripadala zapadnoj sferi, provinciji Dalmaciji, dok je nasuprot tome oblast Srbije pripadala Meziji, tj. istočnom dijelu Carstva. Iskopavanja vršena u području Novopazarskog Sandžaka od strane Evansa, Mommsena, Hoernesa, Ippena i Pača u okolini

Pljevalja, Prijepolja, Brodareva, Bijelog Polja i Novog Pazara pokazala su da tamošnji rimski građevni spomenici ničim ne zaostaju niti se razlikuju od ondašnjih javnih građevina u primorskim gradovima Dalmacije. Što je također važno istaknuti, Novopazarski je Sandžak s Vrhbosnom od davnine bio povezan starom rimskom cestom, koja je išla preko Prače i Rogatice (Vidi: Ballif: Römische Strassen ın Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893). Sandžak je ostao u sastavu rimske Dalmacije i nakon Dioklecijanove diobe provincija, kada je od Dalmacije odcijepljen najjužniji dio, koji je došao u sklop nanovo ustrojene provincije Praevalis. Ta se provincija podudarala sa kasnijom oblasti Crne Gore, i što je od Albanije pripadalo Dalmaciji. Ova je pojedinost utoliko poučna što ni Rimljani nisu smatrali da je potrebno oblast kasnijeg Novopazarskog Sandžaka držati u zajednici sa oblašću Crne Gore. Dioklecijanova je podjela, kao što znamo, služila kao definitivna podloga diobi Carstva na istočnu i zapadnu polu. Dakako, da je i prilikom konačne podjele Carstva Sandžak ostao u sklopu zapadne pole, zajedno sa ostalim današnjim hrvatskim zemljama. Na bazi ove posljednje diobe došlo je i do kasnije raspodjele crkava, pa je i ovom prilikom Sandžak pripao zapadu, tj. sferi interesa Rima (vidi: St. Stanojević: Kat. crkva u Nemanjićkoj državi). Zanimljivo je uzgred spomenuti, da još i danas u sjeničkom kotaru postoji selo Biskupići, što jasno govori o katoličkim tragovima u Sandžaku. Oni se još jače opažaju na pravoslavnim crkvenim građevinama srednjeg vijeka, koje nose značaj katoličkih građevina u Dalmaciji i Hrvatskoj.

Nakon slavenskog zaposjedanja, vremenom se u istočnom dijelu ove oblasti oblikovala raška država, dok se na zapadu ustrojila župa Drina, kako ju spominje domaći ljetopisac Dukljanin, odnosno kasnije Podrinje, u doba bosanskih vladara. Prema tome, Raška ni u kom slučaju nije obuhvaćala čitavu kasniju oblast Novopazarskog Sandžaka. Period Raške trajao je u nešto više od dva stoljeća. Ujedno, to služi kao najjače uporište srbskim težnjama na Novopazarski Sandžak. Bez obzira na relativnu kratkotrajnost gospodstva raških vladara u Sandžaku, ovo razdoblje nije ostavilo dubljih tragova. Na taj nas period podsjeća tek naziv jedne manje rijeke u Sandžaku, kao i jedne varošice koja ne spada u Sandžak u današnjem njegovu opsegu. Dapače se ni naziv Raška nije uspio održati niti kao zemljopisni pojam za ovu oblast. Raška je nestala sa nestankom nemanjićke države. U novije su doba četnici u svojoj promičbi svim silama nastojali ovoj oblasti narinuti naziv "Stari Ras", pa se dapače pod tim nazivom bio pojavio i jedan listić s podnaslovom "za narodnu kulturu i prosvjetu"(!) I Nedićeva se propaganda služila tim nazivom, nastojeći izbjeći u narodu uvriježeni i u čitavu svijetu jedino poznati

naziv "Novopazarski Sandžak" za ovu oblast. Taj je naziv pokušao braniti i dr Stevan Z. Ivanić u svoja tri izašla podlistka pod naslovom "Stara Raška", u kojima iznosi srbsko gledište o sandžačkom pitanju. (Obnova 1, 2 i 3. rujna 1944). Prije Ivanića ovaj je naziv nastojao inaugurirati dr Milisav Lutovac u članku "Stara Raška ili Sandžak", koji je izašao u božićnom broju beogradske "Pravde" za god. 1940. Tu se pisac zalaže za naziv "Stara Raška", ali već u prvoj rečenici otvoreno priznaje da "veliki broj našeg sveta ne bi umeo dati određen odgovor kada bi ga neko upitao gde je to Stara Raška".

Jedno je vrijeme Sandžak pripadao Nikoli Altomanoviću, a nakon njegova poraza 1374. godine, Sandžak je zauzeo bosanski ban Tvrtko I. Što je za ovog umnog bosanskog vladara značila ova oblast, lijepo se vidi iz okolnosti da se on na području Sandžaka dao okruniti za kralja. Ovi su krajevi pripali humskom vojvodi, a za čitavo vrijeme turske vlade bili su integralni dio Bosne. Stare crkvene i ine građevine također jasno posvjedočuju da je oblast Sandžaka integralni dio Zapada. O tome je izašla 18. svibnja 1941. radnja ing. D. P. u zagrebačkom "Hrvatskom narodu", u kojoj kaže: "Hrvatski narod, kada je došao u ranom srednjem vijeku na Balkanski poluotok, nije samo naselio one krajeve kojima sada obitavaju Hrvati, već je to područje sezalo znatno dublje u Balkanski poluotok, i također daleko južnije od sadašnjeg područja, koje je označeno kao hrvatsko. Da je tomu tako, to nam tvrde povijesni podatci, etnografija, jezik, nazivi, tip ljudi, i u našem slučaju arheologija, odnosno arhitektura najstarijih crkvenih zgrada u području Novopazarskog Sandžaka. Rimska je država na Balkanskom poluotoku imala uređenu prometnu mrežu, od koje su glavni putevi išli od Jadrana k unutrašnjosti poluotoka uglavnom u pravcu zapad–istok, kao npr. ceste koje su išle dolinom Neretve, preko Ivan planine u dolinu rijeke Bosne i dalje na istok; zatim ona što je išla od Dubrovnika preko brda Čemerno do rijeke Drine i nastavak ove na Pljevlja i Prijepolje, Novi Pazar i Toplicu; i ona što je vodila od Kotora na Onogošt (Nikšić), Brskovo i Bijelo Polje, dok su transferzale puteva tekle prirodnim dolinama rijeka.

Isto tako Rimljani su imali i u ravnicama, na prometnim ekonomskim i strateškim čvorištima svoja naselja, gradove, vojne ispostave i stražarnice.

Hrvatski narod, dolazeći sa sjevera na Jadran, koristio se već izgrađenim cestama i rasprostranio se s njima u dubinu i širinu Balkanskog poluotoka, i na svim mjestima na kojima je civis romanus bio zabio svoga orla, tu su i naši preci zapalili oganj, sagradili domove, sela i gradove i organizirali život.

Sva ova mjesta nose izvjesne karakteristike: nalaze se ili u centru ili u prisoju plodne ravnice i pokraj prometne ceste, na maloj uzvisini, odakle puca

pogled što dalje na razne strane svijeta. Na ovakvim mjestima, na najmarkantnijem položaju obično je bila sagrađena crkva. U samom zdanju crkve vrlo često su ugrađeni pojedini kameni odlomci od starih rimskih spomenika ili građevina. Ovi odlomci su često postavljani na vidljiva mjesta ili kao podloga, stup za oltar, ili u zidovima pokraj vrata, ili kao dovratnik itd. Ukoliko nijesu uzidani kameni odlomci kod ovih najstarijih crkava, onda iste nalazimo u njihovoj neposrednoj blizini. Takvih slučajeva imamo kod crkava u Sopotnici kod Goražda, Seljanima, Seljašnici, kod Beglučke crkve, Ivan Begovine, kod Brodareva, Voljevca i Sutivana. Tih rimskih fragmenata kod crkava mlađeg datuma nema, što nam je ujedno dokaz da su ove crkve najstarije, jer je očito da su sagrađene u ambijentu u kojem postoje građevinski ostaci iz netom prošle rimske kulturne epohe. U ruševinama crkve u Drenovi, nedaleko manastira Mileševke, nalazi se vrlo lijepo sačuvan nadvratnik sa stiliziranim latinskim natpisom, koji potiče iz ranog srednjeg vijeka: – TE AUCTORE RE. Po tlocrtnim riješenjima, to su većinom jednobrodne bazilike s predvorjem. Prostor crkve je prema dužini crkve dijeljen u dva, tri ili četiri polja sa pilonima, koji su više ili manje profilirani. Piloni se završavaju sa jednostavnim pločastim kapitelima (kempferima), iznad kojih su rebra u polukružnim lukovima presvođena. Ova rebra imaju zadaću da preuzimaju jedan dio tereta od polukružnih svodova, koji se nalaze između. Kod većih crkava, niše između pilona se produbljuju posve i probijaju, tako da nastaju u crkvi tri broda sa stupovima u sredini, kao što je slučaj kod tzv. crkve Nikoljac kod Bijelog Polja. Građevni materijal je kamen, obrađen ili poluobrađen, spoljni materijal je od vapnene žbuke. Ovakva gradnja je tipična i svojstvena za cijelu Dalmatinsku Hrvatsku. U Zatonu, koji se nalazi nešto južnije od Bijelog Polja, postoje još danas ruševine crkvice sa tipično (prema Strzygowakom) hrvatskim karakteristikama, u tlocrtu pravilna četvorina s kupolom i sa strana sa apsidama. Pa ne samo kod ovih najstarijih sakralnih zgrada, već i kod kasnijih tzv. kraljevskih zadužbina 'stavropigija', još uvijek se osjeća isti duh i ista tradicija; tako npr. Mileševka ima fragmenata u plastici, koji podsjećaju na trogirski portal, zatim crkva Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju je imala dva velika romanska zvonika (sada postoji još samo jedan), manastir Banja u detaljima, itd.; sve one nose karakteristike primorskih crkava. Pošto su ove sakralne zgrade iz ove prve najstarije, a dobrim dijelom i iz druge epohe, općenito građene posve u duhu i sa svim karakteristikama graditeljstva primorske Hrvatske, to se ne može govoriti da su one takve, jer su ih gradili majstori (Hrvati) iz primorskih krajeva, jer ovakvih crkava u Sandžaku ima i suviše veliki broj, i bez iznimke sve najstarije crkve imaju navedene hrvatske

karakteristike, te su one takve, jer su nikle iz stabla samog hrvatskog naroda. Tek treća epoha gudurskog manastira, građenih za vrijeme turskih osvajanja, gubi sasvim ove karakteristike i crkve se grade strogo prema bizantijskim kanonima. Po načinu gradnje, po konstrukcijama, po ukrasima, po ornamentici – koja, ako je ima, onda pripada tipičnoj ranohrvatskoj plitkoj pleternoj plastici, zatim prema tlocrtnim riješenjima, pa po izboru mjesta, itd. crkve iz ranog srednjeg vijeka u Sandžaku apsolutno pripadaju Primorju, pa čak i pojedina mjesta su do dana današnjega zadržala nomenklaturu, kakva se susreće samo u Dalmaciji, kao npr. Sutivan, Mojstir, Zaton itd. Iz svega izloženog, Novopazarski Sandžak je činio u crkvenom graditeljstvu jednu zajedničku cjelinu s ostalim primorskim hrvatskim krajevima." Za čitavo vrijeme turskog gospodstva u našim krajevima, oblast je Sandžaka ostala i nadalje sastavni dio Bosne. Još najstariji putopisac kroz Bosnu, vitez Harf (1499) u svome "Wegrayssu" spominje da je putovao do Novog Pazara, "bis zum fluss Iber, al da hat das Königreich Wossen ein Ende und das Herzogtum Surbey Hebt sich an" (sve do rijeke Ibra, gdje je, kraj kraljevstva Bosna, a počinje vojvodina Srbija). Sa Harfom se podudaraju i navodi u putopisu grofa Lamberga, koji kaže da je granica kraljevstva "Wossen" bila kod rijeke Ibra (putopis carskih poklisara Leonarda pl. Nogarola i Josipa pl. Lamberga sultanu Sulejmanu; tiskano u Gevay: Urkunden zur Geschischte dat Werhältnisses zw. Oesterreich – Ungarn und d. Bforte um XVI. & XVII. Jahrhundert, Beč 1838., I. svezak).

Da je predio Novopazarskog Sandžaka bio kroz cijelo vrijeme otomanskog razdoblja u sastavu Bosne, pokazuje i administrativna raspodjela turske carevine. Prema jednom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka, izrađenog na temelju nekog službenog turskog popisa iz 1620., kao i prema relaciji Atanazije Georgicea iz god. 1626., vidi se, na primjer, da je sandžak Hercegovina obuhvaćao i Pljevlja, Prijepolje na Limu, te manastir Mileševo. Iz podataka, pak, znamenitog turskog geografa Hadži Kalfe (Ćatib Čelebije; umro 1658), čije je djelo o Rumeliji i Bosni nastalo poslije 1647., razabire se, da se u Sandžak Bosnu ubrajao između ostalog Stari Vlah, Priboj i Novi Pazar (Yeni Pazar), a u područje Sandžaka Hercegovina Prijepolje i Pljevlja (Taslidža). Isto tako, kao izvrstan dokaz da je prostor Novopazarskog Sandžaka bio i za tursko doba integralni dio Bosne, mogu poslužiti i podatci o smještaju pojedinih kadiluka. Tako se u sarajevskom sidžilu (sudskom zapisniku) iz 1248. (1833), koji se čuva u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu, među bosanskim kadilucima spominje Novi Pazar, Prijepolje, Pljevlja, Stari Vlah, pače Podgorica i Kolašin (Kolašin je bio u sastavu oblasti Novopazarskog

Sandžaka sve do 1883., kada ga je Derviš-paša pridodao Rumeliji). Godinu dana iza ovoga popisa vidimo skoro istu situaciju, samo s time, što su Stari Vlah i Novi Pazar spojeni u jedan kadiluk.

Iz salnama, službenih godišnjaka bosanskog vilajeta, također se možemo osvjedočiti, da je Novopazarski sandžak u svojoj cjelini bio sastavni dio Bosne. Tu se već susrećemo sa sandžakom Novi Pazar kao upravnom jedinicom bosanskog vilajeta, u koji spadaju: Sjenica, Pljevlja, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Mitrovica, Berane, Kolašin i Trgovište (u nekim se salnamama spominje i Gusinje). Hercegovačkom su pak sandžaku pripadali Nikšić i Piva.

Neki strani pisci, još u XVII vijeku navode da blizu Mileševa, u Miloševu Dolu, počinje bosanska granica, a prestaje hercegovačka (Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, XXXVII, 94). Fra Luka Dropulić 1845. god. spominje brdo Debelo Osoje kod Mileševa, "priko koga je hercegovačka međa" (Franjevački vijesnik, XXXVII, 1931., 279.)

Zanimljivo je istaknuti da je i pravoslavna, zahumsko-hercegovačka mitropolija, teritorijalno sezala sve do Prijepolja.

Iz karte Hercegovine Otta Blaua iz 1861. vidi se da je Hercegovini pripadalo područje Pljevlja (Taslidža), Prijepolje i Kolašin.

Berlinski je kongres 1878. zatekao Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine. Tom je prilikom ova oblast izdvojena iz svoje matične zemlje. U članku XXV Berlinskog ugovora, izričito se kaže: "Pošto austro-ugarska vlada ne želi da upravlja i sandžakom Novim Pazarom, koji se proteže među Srbijom i Crnom Gorom, jugoistočno od preko Mitrovice, gdje će i dalje funkcionirati otomanska administracija." U istom je članu utanačeno, da će Austro-Ugarska u čitavom opsegu Sandžaka držati svoje posade i posjedovati vojničke i trgovačke ceste.

U travnju 1879. Austro-Ugarska je sa Turskom zaključila konvenciju, po kojoj austrijska vojska može imati vojne garnizone u zapadnom dijelu Sandžaka. Na taj su način austrijske trupe u rujnu 1879. ušle u Prijepolje, Pljevlja i Novu Varoš, dok su turske oblasti ostale i nadalje na upravi sa turskim trupama u Sandžaku. Ovakvo je stanje trajalo sve do 1908., kada je Austro-Ugarska dobila povlasticu da gradi željeznicu kroz Novopazarski sandžak, i na taj način veže bosanske željeznice sa turskim kod Kosovske Mitrovice. U tome je cilju Austro-Ugarska izgradila prugu od postaje Uvca. (O novopazarskoj željeznici bit će kasnije opsežnije govora; v. Novopazarski sandžak u međunarodnoj političkoj igri).

Proglasom o aneksiji Bosne i Hercegovine 1908., Franjo je Josip istovremeno objavio da napušta Novopazarski sandžak.

Nakon okupacije Bosne, Turska je oblast Novopazarskog sandžaka pripojila Kosovskom vilajetu, i razdvojila ga u dva sandžaka, koje je razgraničavala rijeka Lim.

1912. godine Sandžak je prisajedinila Srbija, a 1915., za rata, bio je zaposjednut od strane austrijskih trupa.

Kao što se dakle vidi, Sandžak je kroz čitavu svoju povijest, izuzev dvjestogodišnjeg gospodstva Nemanjića, bio sastavni dio zemlje na zapadu, u početku rimske provincije Dalmacije, a kasnije bosanskog kraljevstva, odnosno vilajeta Bosna i Hercegovina.

Podrijetlo stanovništva

Muslimani

Svi znanstveni radnici koji su se bavili sandžačkim problemom saglasni su u tome, da su sandžački muslimani isto što i Hrvati muslimani u Bosni i Hercegovini. U tome se slažu ne samo hrvatski narodoznanci nego i svi stranci koji su proučavali Novopazarski Sandžak, pače isto mišljenje dijele i srbski pisci, koji su se doticali obilježja sandžačkih muslimana. Po jeziku, običajima, navikama i pogledima, sandžački su muslimani zapravo grana bosanskohercegovačkih muslimana. Sami svoj jezik nazivaju "bošnjačkim" i u svakom su pogledu svjesni svoje istovjetnosti sa Hrvatima muslimanima.

Spomenuti Gaston Gravier u svojoj studiji o Sandžaku, među sandžačkim pučanstvom nalazi dva odvojena elementa, pa kaže: "Jedni se nazivaju Turci, a drugi Srbi; jedni vele da govore bošnjački, a drugi srbski." Pod Turcima, naime, razumijevaju se, kao i u čitavoj Bosni, muslimani uopće, bez obzira na narodnosnu pripadnost, za razliku od pojma Turkuša ili Osmanlija, kojim se označuje Turčin u nacionalnom smislu. Između "Turaka" i "Turkuša" i u Sandžaku je vladao antagonizam, kao i u ostaloj Bosni. Zanimljiv je razgovor žene nekog osmanlijskog činovnika u Novom Pazaru sa Miss Irby-evom, koja je potonjoj rekla: "Oni Osmanlije, što se pošalju ovamo (u Bosnu), poslati su svojom zlom sudbinom. Ovo je Bosna, svaki zna što to znači, a u istinu, to ne znači našu zemlju." (Isp. Kasim Hadžić: Novopazarski Sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1939).

Isto tako i Theddor Ippen za Sandžaklije veli, da su "čistog bosanskog porijekla" i da čuvaju istu nošnju, isti dijalekat, iste običaje, navike i poglede.

Karlo pak Patch kaže da su stanovnici Novopazarskog Sandžaka "Bošnjaci" i da im je jezik "bosanski".

Srbski pisci također ne mogu negirati istovjetnost muslimana Novopazarskog Sandžaka sa onima u Bosni i Hercegovini. Srbski etnograf Jefto Dedijer u svojoj knjizi "Nova Srbija" (Beograd, 1913), pošto je konstatirao da je Sandžak po svojoj klimi i po narodnoj privredi prirodna cjelina s Bosnom, Hercegovinom i Dalmacijom, piše doslovice sljedeće: "Srbsko muslimansko stanovništvo (Sandžaka) govori jedino srbski, i to južnim narječjem sa osobinama crnogorskog i hercegovačkog govora, a često sa onim osobinama govora, kojima se odlikuju isključivo bosanski Srbi muslimani. Po načinu govora, po svojim običajima, a naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu sa bosanskim muslimanima. Takvi su naročito muslimani starosjedioci… Starije muslimansko stanovništvo se naziva 'Bošnjaci'" (str. 289).

Muslimansko je stanovništvo Sandžaka svojim pretežnim dijelom starosjedilačko, za razliku od pravoslavaca, o kojima ćemo niže govoriti. Ukoliko nisu starosjedioci, oni su doseljenici iz Bosne i Hercegovine. Naime, za muhadžirskog pokreta u Bosni, jedan se ne neznatan broj hrvatskih muslimana iselio na područje Sandžaka. Tako je samo u vremenu 1909–1911 useljeno u Sandžak 450 porodica iz Bosne. Baš u tome prilivu hrvatskih muslimanskih izbjeglica u Sandžak, Ivan je Kosančić, pisac političke knjige o Novopazarskom Sandžaku i njegovom etničkom problemu (Beograd, 1912) vidio "unutarnju opasnost za Srbiju".

Među sandžačkim muslimanima jedan je neznatniji dio, otprilike 2%, albanskog podrijetla. Oni se većinom nalaze u oblasti Peštera, samo što ni u kom slučaju ni tu ni izdaleka ne prevladavaju nad muslimanskim slavenskim (zapravo hrvatskim) elementom. Činjenica, da se pešterski muslimani po nošnji razlikuju od ostalih sandžačkih muslimana, a približavaju albanskoj narodnoj nošnji (keče ili ćulah – bijele vunene kape sa šalom oko glave) zavela je neke, da sve pešterske muslimane jednostavno proglase Arnautima. Tako Jefto Dedijer u svome naprijed spomenutom djelu (str. 285, 288) tvrdi, da je jedan dio Sandžaka, koji se zove Pešter, a koji se nalazi između slivova Lima, Ibra, Raške i Vape, odnosno između Sopoćana (11 km zapadno od Novog Pazara), Sjenice, Rožaja i Berana, naseljen skoro isključivo Arbanasima. Međutim, Arnauti su nastanjeni samo u nekoliko sela, i to prije 150–200 godina. Naseljavanje su izvršile turske državne oblasti nasilno, pošto se, po pričanju starijih ljudi iz toga kraja, nisu htjeli nastanjivati među "Bošnjake". Ti su se Arnauti još k tomu napola asimilirali sa okolnim slavenskim muslimanskim pučanstvom. Tek se danas može naći po koja porodica u

kojima se govori arnautski (Arapovići, Ugao, Krnja Jela i Dolići). Međutim je i taj albanski jezik sa mnogo elemenata hrvatskog, tako da bi taj govor pravi Arnaut mogao jedva i razumjeti. Činjenica, da se pešterski muslimani po nošnji približuju Albancima, objašnjava se na taj način što je ovaj najjužniji, periferni dio Bosne (okolina Novog Pazara) bio gospodarski upućen albanskim središtima na jugu: Peći, Đakovici, Skadru itd. Tamo su, napose u Skadar, izvozili stoku i ostale proizvode, dok je promet s Bosnom bio skoro prekinut. Arnautske su kape nosili da bi se bolje približili Albancima, a k tome je pridošla i okolnost da je ta nošnja odgovarala klimatskim prilikama pešterske visoravni, a što je isto tako važno, bila je kud i kamo jeftinija od nošnje u ostaloj Bosni.

Pravoslavci

Nasuprot muslimanima, pravoslavno je stanovništvo Sandžaka većinom doseljeničko. Treba čitati samo Graviera, pa i Kosančića i E. J. Cvetića (Novopazarski Sandžak, Jagodina, 1912), da se čovjek o tome uvjeri. Pravoslavci su većinom iz Crne Gore, kako to ističe i Sreten Vukosavljević, sada ministar u Subašićevoj vladi u Londonu, inače rodom Sandžaklija, koji u članku "Sandžačko stanovništvo" veli doslovce sljedeće: "Pravoslavno stanovništvo je skoro sve poreklom iz Crne Gore."

Međutim, osim domaćih sandžačkih pravoslavaca, koji su većim dijelom crnogorskog podrijetla, u Sandžaku živi i ne beznačajan broj i pravih Crnogoraca, koji su napose iza balkanskih ratova i nakon 1918. počeli prelaziti na sandžačko područje, bilo kao kolonisti na zemlje oduzete od muslimana, bilo pak kao činovnici.

Zanimljivo je istaknuti, da Srbijanci nisu nikada, ne samo sandžačke muslimane, nego niti pravoslavce Sandžaka, smatrali istovjetnim i sebi ravnima, što se najbolje vidi po tome što je Sandžak kroz čitavo vrijeme srbijanske vladavine bio stalno, kako u ekonomskom, tako i u prosvjetnom pogledu, zanemaren. U novije doba, Srbijanci su dali najeklatantnijeg izraza da Sandžak ne smatraju istim što i Srbiju, kada su, kritizirajući sastav Subašićeve vlade, ustvrdili da u njoj nisu zastupljeni Srbijanci, makar se među njima nalazio i Sretan Vukosavljević iz Prijepolja. U tome se pogledu saglasno izjasnilo kako Nedićevo novinstvo, tako i Konstantin Fotić, srbski poslanik u Washingtonu, u svojstvu predsjednika "Srbskog narodnog odbora."

Zanimljivo je spomenuti, da se još i danas u Sandžaku nailazi tragova ikavice, što može također poslužiti kao posredan dokaz hrvatskog značaja

oblasti Novopazarskog Sandžaka. Ti su nam se tragovi sačuvali u topografskoj nomenklaturi Sandžaka, što pokazuje da je tu nekoć ikavica bila domaća. Tako je npr. Prijepolje u jednom opisu bosanskih sandžaka zabilježeno kao "Pripolye", a Pljevlja kao "Plivglie" (Starine zagr. Akademije, XIV, 198). Ovaj podatak potječe iz XVII stoljeća. Međutim, i u sljedećem stoljeću nailazimo, opet u topografskom nazivlju, niz zemljopisnih imena, koja nas podsjećaju na ikavicu. Tako u "Popisu bosanskih spahija iz god. 1711", što ga je 1930. godine objavio srbski učenjak Vladislav Skarić, susrećemo zemljopisno nazivlje u ovom obliku: Sinica, mjesto Sjenica, kao i niz sandžačkih sela gdje stoji Bilanica mjesto današnjeg naziva Bjelanica, Biluća mjesto Bjeluća, Bikova mjesto Bjekova. Dr Krajač je pak upozorio na upadnu podudarnost geografskog nazivlja Sandžaka s jedne, i ostalih hrvatskih zemalja s druge strane.

Nije na odmet spomenuti, da u Sandžaku imamo niz također zemljopisnih imena, koja nas izravno upozoruju na hrvatstvo. Tamo se još i danas dva mjesta naprosto zovu "Rvacka", dok malo prije navedeni popis bosanskih spahija iz god. 1711. zna za selo Hrvatin, na ušću Raške u Ibar.

Statistički podatci i nastojanja da se smanji broj muslimanskog pučanstva

Neprijeporna je činjenica, da je muslimansko pučanstvo ne samo davalo ton životu u Sandžaku, nego su muslimani Sandžaka i u brojčanom pogledu oduvijek činili prevagu nad pravoslavnim srbskim elementom.

Pred dolazak Srbije u ove krajeve, muslimani su činili oko 60 postotaka stanovničtva, dok su ostatak činili pravoslavci. To moraju potvrditi i srbski pisci, pa neki Miloševski (pseudonim) u naprijed spomenutom listiću "za narodnu kulturu i prosvjetu" "Stari Ras" otvoreno priznaje, da su Srbi u Sandžaku u Karađorđevo doba činili manjinu.

Turske službene statistike iskazuju da je na području oblasti Novopazarskog Sandžaka 1871. godine bilo 52 626 muslimana, ili 63,29% od ukupnog pučanstva. Pravoslavci su te godine brojili 30 575 duša, ili 36,75% od cjelokupnog žiteljstva. Godine 1911. pak, broj je muslimana iznosio 126 966 ili 58,35%, dok su pravoslavci brojili svega 90 461 ili 41,65% od cjelokupnog žiteljstva Sandžaka.

Međutim brojitba od 1921. iskazala je da je po vjeroispovjesti u Sandžaku bilo 97 591 stanovnik pravoslavne vjere, naprama 93 363 muslimana, 302

katolika i 240 pripadnika ostalih vjera. 1931. god. broj se je muslimana popeo (po službenoj brojitbi) na 99 208 duša.

Bez obzira na poznatu tendencioznost i nepouzdanost jugoslavenskih statistika, a ako se još k tome uvaži da je od pravoslavnog pučanstva bilo okruglo najmanje 25 000 u zadnjim decenijama naseljenih Crnogoraca, šta bi činilo 9% od svega pučanstva Sandžaka, dolazimo već, na osnovu srbskih službenih ststistika, do zaključka da je muslimansko (hrvatsko) pučanstvo Sandžaka činilo većinu nad srbskim pravoslavnim življem dapače i nakon 1918.

Bit će od velike važnosti ovdje navesti broj muslimanskog žiteljstva u Novopazarskom Sandžaku na temelju podataka imama-matičara pred ovaj svjetski rat, kako ih je službeno objavio Ulema medžlis u Skoplju. Prema tim podatcima, bilo je na kraju 1938. u Kotarevima:

	musl. domova	musl. stanovnika – muških	ženskih	svega
Novi Pazar	5573	18 933	18 141	37 134
Bijelo Polje	2589	7512	7234	14 746
Pljevlja	1985	5776	5579	11 355
Berane	2166	7423	7402	14 825
Prijepolje	2394	7335	6939	14 274
Sjenica	2585	9618	8786	18 404
Priboj	1316	3755	3705	7460

Prema istim izvorima, u sljedećoj godini stanje je bilo ovakovo:

Novi Pazar	5884	19 895	18 810	38 705
Berane	2177	7454	7405	14 862
Bijelo Polje	2611	7730	7385	15 115
Pljevlja	1990	5902	5688	11 590
Prijepolje	2406	7456	7106	14 562
Sjenica	2619	9855	9038	18 893
Priboj	1313	3791	3756	7541

Prema tome proizlazi, da je broj muslimana na području Sandžaka u 1938. god. iznosio 118 198, dok se 1939. povećao na broj 121 268.

Ako se uoče podatci stanja muslimanskog pučanstva prije i poslije srbske okupacije Sandžaka (1912. godine), opaža se naglo opadanje muslimana. To je rezultat sustavnog nastojanja srbijanskih vlastodržaca, koji su išli za tim

da, ako već ne mognu iskoristiti muslimansko sandžačko pučanstvo, da ga ono barem svedu na što je moguće manju mjeru. Taj se plan provodio ne samo raznim šikanacijama, uslijed kojih je jačao pokret muslimana za seobu u Tursku, nego se nije žacalo ni najgrubljijih masakriranja čitavih naselja. Spomenuti Miloševski bio je neobično otvoren kada je napisao da će Srbi (misli one iz Srbije i Crne Gore) biti uvijek razdvojeni, "sve dotle dok srbski elemenat ne bude jedini u Starom Rasu" (tj. novopazarskom Sandžaku).

Muslimanski elemenat, nasuprot pravoslavcima velikosrbske orijentacije, bili su uvijek snošljivi prema svojim susjedima, što najbolje svjedoči 500-godišnji turski period, kada su muslimani bili apsolutni gospodari u zemlji, te su kao takvi bili u mogućnosti posve iskorjeniti pravoslavno pučanstvo. Povijest međutim nije zabilježila bilo kakve pokušaje sa strane muslimana. Gospodari situacije muslimani su u Sandžaku bili i 1941., za trajanja hrvatske vlasti, pa se ni tada ni jednom pravoslavcu nije ništa od strane muslimana zla dogodilo. Ipak, to nije smetalo velikosrbske četničke elemente, da su i u Sandžaku izvršili strahovita masakriranja i pustošenja.

Da se vidi do koje su mjere sezala velikosrbska zvjerstva nad mirnim muslimanskim življem u Sandžaku samo u periodu iza 1918., navesti ćemo dva službena svjedočanstva. O četničkim zločinstvima u Sandžaku nakon 1941. nije potrebno ovdje posebno raspravljati, jer su više-manje poznata.

U jednom službenom dopisu reis-ul-uleme Džemaluddin-efendije Čauševića od 22. siječnja 1919. (br 143/1919), upućenom vojvodi srbske vojske Stepi Stepanoviću, navodi se doslovce ovo:

"…Pri tom su naročito stradali muslimani iz Bijelog Polja. Na njima su – kako navedeni očevidci pripovijedaju – izvedena najprvo pljačkanja, a onda je priređen jedan opći pokolj, kakav mogu izvesti sama zvjerad u ljudskoj spodobi. Preko tisuću čeljadi, djece, žena i ljudi poklano je. Pa ni tim se nije zvjerska ćud zlikovaca zadovoljila, nego su i ostale muslimane u okolini Bijelog Polja do gola tijela pljačkali, te sada bijednici skapavaju od gladi i zime. Iza ovog strašnog krvoločtva primorani su bili petorica muslimana iz Sandžaka, koji su našli utočište u Sarajevu, da se vrate kućama, iako je svatko mogao naslućivati da se još nije postavio red u Sandžaku, te su i od njih četvorica u putu ubijeni. Među njima se nalazio i Hilmi beg Kajabegović, načelnik bjelopoljski, koji je također poginuo."

Donijet ćemo i jedan dokumenat o krvoproliću nad muslimanima u sandžačkoj varošici Šahovici u kotaru bjelopoljskom, izvršenog 9. studenog 1924. U posjedu smo jednog memoranduma, kojeg su sandžački prvaci uputili kralju Aleksandru. Memorandum glasi:

"Grozna krvoprolića, počinjena ovih dana nad nama muslimanima u općini Pavinu Polju i Šahinovićima, sreza i okruga Bjelopoljskoga, sile nas, da se obratimo Vašem veličanstvu i da Vam iznesemo nepravde, koje nas taru i koje se više ne mogu podnositi, jer je iznad čovječje snage podnašanje i daleko manjih nepravdi i strahota.

Dne 7. novembra 1924. poginuo je, u mjestu Ceru općine mojkovačke, gdje nikako nema muslimana, Boško Bošković, bivši okružni načelnik kolašinski (u Crnoj Gori). Kada se je dogodilo to ubijstvo, prva je bila dužnost državne vlasti, da se preduzmu izvidi, pronađu zločinci i predadu sudu, da im se sudi po zakonu. No mjesto toga dogodilo se je nešto strahovito, nešto, što je nepojmljivo i ni malo laskavo, za jednu pravno uređenu državu. Državne vlasti, koje su blagovremeno bile upozorene da se pravoslavni spremaju da, pod izlikom osvete poginulog Boškovića izvrše pokolj nad muslimanima, dopustile su, da se oko dvije hiljade Kolašinaca i Poljana iz Crne Gore s mjesnim pravoslavnim žiteljima i naseljenim Crnogorcima oboružaju, sakupe i krenu na udaljena muslimanska naselja, da izvedu "krvnu osvetu".

Prije nego pređemo na samu stvar, oslobođujemo se istaknuti jednu koliko važnu i značajnu, toliko i žalosnu okolnost. Poginuli Boško Bošković pokopan je 9. novembra, u Poljima u staroj Crnoj Gori. Na pogrebu, na kome su između ostalih Vaših činovnika bili prisutni i okružnik bjelopoljski Nikodem Cemović, poglavar bjelopoljski Lazo Bogičević i šef financijske uprave Milan Terić, održani su govori, koji su morali masu raspaliti protiv muslimana.

Naročito je šef financijske uprave u Bijelom Polju, čiji je otac, bivši sreski načelnik u Bijelom Polju, odgovarao za zločine počinjene za vrijeme svoga službovanja u 1920. godini, držao govor koji je bio uperen protiv muslimana, i očigledno nagovarao na pokolj. I odmah nakon pogreba, u noći od 9. na 10. novembar diže se oko dvije hiljade oboružanih Kolašinaca, Poljana i drugih, te u liniji od 19 kilometara navališe u isti čas na muslimanska sela, od kojih je vlast pred dva dana pokupila sve oružje i predala ga pravoslavnim žiteljima u obližnjim krajevima. U isto vrijeme kada su oboružani napadači bili spremni na napadaj na muslimane, državne vlasti – valjda da olakšaju akciju napadača i osujete eventualni otpor muslimana – pokupile su kućne starješine i jače ljude ugroženih muslimanskih sela kao taoce i odveli ih u zgradu poglavarstva u Šahovićima.

Tu je taocima rečeno da ih traži bjelopoljsko načelstvo, i da je ovo načelstvo dalo nalog, da budu povezani i odvedeni u Bijelo Polje. Vlasti, koje su same i mogle i morale ovo naređenje – ako postoji – izvršiti, pozvale su

napadače, predale im svezane taoce muslimane, da ih tobože otprate u Bijelo Polje.

Ti zlikovci prisilili su svezane taoce da ih navodno otprate u Bijelo Polje, ali, da li su ti zlikovci dobili i nalog od vlasti da povjerene im taoce pobiju, ne znamo. Znamo samo, da su ti pratioci – zlikovci, u daljini od četvrt kilometra od sreskog načelstva ubili 28 talaca, dok su se trojica otkupili. Trideset drugog taoca, jedno dijete od trinaest godina, spasio je jedan pravoslavni – Novak Hašanin iz Šahovića, koji radi svog plemenitoga čina mal da nije zajedno sa svojom familijom istu sudbinu doživio od ovih zlikovaca, kao i ubijeni taoci.

Odmah nakon ubijstva učinjen je po noći opći napad u liniji od 19 kilometara: počeli su u isto vrijeme paliti kuće i ubijati staro i mlado, žene i djecu. Ne zna se broj žrtava poginulih od noža i puške, kao ni onih, koji su u svojim kućama izgorjeli. Broj žrtava ljudskih iznosi na stotine, a materijalna šteta u sagorjelim kućama i od pljački nije još procijenjena.

Dok su se te strahote događale, mjesne državne vlasti nisu ništa preduzele protiv tih zvjerstava, već su svojim pasivnim držanjem očigledno podpomagale ta zlodjela. Jedini okružni načelnik iz Pljevalja, dakle iz drugog okruga, pritekao je u pomoć napadnutim muslimanskim nevoljnicima, i što je ostalo muslimanskog žiteljstva na životu, ima se zahvaliti pljevaljskom okružnom načelniku gospodinu Krečkoviću.

Mi se Vama jadamo, jer smo duboko osvjedočeni da drugome kome nemamo. Po ustavu, i mi muslimani imali bismo uživati jednaku zaštitu vlasti, morali bismo imati slobodu i sva druga građanska prava. Ustav i zakoni ova nam prava ne oduzimaju ni u slučaju kada bi ko od nas muslimana bio kriv umorstvu Boška Boškovića. Morao bi o tome da presuđuje nadležni sud i da kazni samog ubicu i saučesnike. Ali na žalost, državne vlasti bjelopoljskog okruga pustile su da njihovu dužnost vrše naoružane mase i razjarene od samih organa državnih vlasti, i da napadaju naše imanje, ubijaju našu sitnu djecu i žene. To je strašna pojava, koja sigurno neće služiti na ugled nikakvoj državi!

I suviše strašne štete i bolovi, te vječiti strah za svoj život i imanje, koje podnosimo, ne mogu se iskazati, jer su zvjerstva počinjena ne u dobu ratnih zapletaja, već u miru – nad žiteljstvom koje nije ništa skrivilo, osim što je muslimanske vjere.

Iznoseći ovo Vašem veličanstvu, želimo da na ove strašne pojave skrenemo Vašu pažnju i da Vas zamolimo za zaštitu, jer nikome drugome ne vjerujemo. Ne možemo vjerovati zbog toga, što se po našim državnim uredima namještavaju ljudi ne po sposobnostima i čestitosti svojoj, već po partijskom

pripadništvu. Naravno, da se pri takvim okolnostima moraju da gaze zakoni, moraju da trpe nevini, čime se ubija autoritet državi, a i Vama, Veličanstvo!

Bijeda i nevolja u koju smo ovakim zvjerstvima dovedeni, i svih onih naših, koji su sretnim slučajem izbjegli očitoj smrti, velika je. Mi smo ostali goli, bez imanja i bez igdje ičega. Od redovnih sudova ne nadamo se zaštite. Mi znamo, da su u ovakvim slučajevima odpremane na lica mjesta posebne anketne komisije, ali rezultat njihove istrage nije nam poznat. Mi nemamo nikakove nade od tih anketa, koje su u dobro upravljenim državama nepotrebne i nepojmljive, ali gajimo samo jednu nadu, a ta je, da će Vaše Veličanstvo primiti naše nevolje na srce i odrediti da se naše štete procijene i da nam se što prije isplati odšteta, jer smo sada ostali bez igdje ičega, pa bi nam se brzom pomoći najbolje pomoglo u našoj nevolji.

Što se tiče našega daljnjega opstanka, smjerno molimo Vaše Veličanstvo, da učini shodnu odredbu kojom bi nam se omogućilo da se dignemo s naše očevine i da se naselimo u kojem drugom kraju naše kraljevine, gdje bismo mogli mirno i nesmetano živjeti i razvijati se pod okriljem Vaše zaštite. Dozvolu za preseljenje na drugo mjesto tražimo zbog toga, što smo čvrsto uvjereni da će ostajanje na našim ognjištima izazvati ponovne pokolje i nasilja, kao što je i sada izazvalo.

Vašega Veličanstva lojalni, ali nesrećni podanici: delegati općina Šahovići i Pavino Polje (slijede potpisi).

U Beogradu, 21. novembra 1924."

Važno je istaknuti, da se u povodu šahovačkog pokolja nisu proveli ni najobičniji izvidi, a kamo li, da bi krivci bili podvrgnuti sudu i privedeni zasluženoj kazni.

Ova desetkovanja muslimanskog življa, koja su išla za tim, da se na svaki način osigura pravoslavcima većina u Sandžaku, nisu muslimani mirno promatrali. Muslimani su se digli na oružje, pa je i zloglasni Kosta Pećanac sa svojim četnicima bio najuren iz Sandžaka. Imena sandžačkih junaka Jusufa Mehonića i Husejna Boškovića, koji su se najodlučnije sa hrabrim Sandžaklijama oružjem oduprli ovim velikosrbskim zasizanjima, još su i danas u narodnom sjećanju, ne samo diljem Sandžaka, nego i okolnih krajeva.

Novopazarski Sandžak u igri međunarodne politike

Sandžak je imao tu zlu sudbinu, da nije u zadnje doba dijelio dobro i zlo sa svojom matičnom zemljom Bosnom, nego je prije kojih 7 desetljeća došao u igru međunarodnopolitičkih natezanja.

Još tri godine prije Berlinskog kongresa, živo se, na dvorskoj konferenciji održanoj u Beču 29. siječnja 1875. raspravljalo o izdvajanju Sandžaka u vezi sa okupacijom Bosne. Sastanak je održan pod predsjedanjem cara Franje Josipa, a prisustvovali su mu nadvojvoda Albrecht kao generalni inspektor čitave austrijske vojske, grof Julije Andrassy kao ministar vanjskih poslova, general konjaničtva barun Koller kao vojni ministar, barun John kao šef generalštaba, general Pöck kao viceadmiral, general Beck kao predstojnik carske vojne kancelarije. Zapisničar je bio Bakalović, kapetan u carskoj vojnoj kancelariji.

Mi ćemo prema raspravi prof. Mile Vukčević "O politici grofa Andrassyja prema našem narodu uoči istočne krize", koja je objavljena 1933. (u "Glasniku istorijskog društva u Novom Sadu", knjiga VI, 390-398) iznijeti izvode koji su se odnosili na oblast Novopazarskog Sandžaka.

Pitanje je zapodjeo nadvojvoda Albrecht, koji je rekao da je uvjeren, ako bi se Austro-Ugarska htjela poput klina utisnuti u Tursku, a da je nije potpuno razorila, da bi u takovom slučaju morala pripaziti na to, da opet graniči s preostalom Turskom. "Naša nova granica, – rekao je Albrecht – imala bi za to teći između Crne Gore i Srbije, nekako sve do balkanskih visova. Svakako treba – rekao je dalje – da dobijemo slobodne ruke, da uzmognemo biti u izravnoj vezi sa Turskom, nesmetano od njenih vazalnih zemalja, naime Crne Gore i Srbije, i da naša trgovina dobije željeznički spoj: Novi na Uni, Sarajevo, Prizren itd, a to se ne bi moglo ostvariti ako bi Crna Gora i Srbija međusobno graničile."

Na ove Albrechtove riječi replicirao je grof Andrassy, koji je istaknuo, da on ne bi već danas mogao kazati, dokle bi imale sezati granice trajno okupirane Bosne. Sve će to zavisiti od prilika, već prema onoj poslovici, da ne treba prodavati medvjeđu kožu, dok medvjed nije ubijen. Andrassyjevo je mišljenje, da okupaciju Bosne treba uspoređivati s onakovim načinom aneksija, kako ih Rusija provodi u Aziji. "Mi ćemo – rekao je Andrassy – svakako meso pojesti, a kosti ćemo drugima ostaviti." Zatim treba uzeti nužno obzira i na pretenzije Srbije i Crne Gore na račun Turske, pa ako i neće bogzna što dobiti, one će nam ipak i za to biti zahvalne.

Na to je uzeo riječ car Franjo Josip, koji je rekao, da je svakako potrebno, da se one male kršćanske državice odštete nekim teritorijalnim dobitcima.

No, iako se već danas ne mogu točno utvrditi nove naše granice, ipak treba već danas idejno odrediti, šta nam apsolutno treba, da stečemo prikladnu pozadinu za Dalmaciju. Osim toga treba, bar idejno, već sada biti na čistu s time, da li je povoljno za nas, da se Srbima i Crnogorcima nešto da od onoga zemljišta, koje se sada nalazi među njima.

Iza toga je ponovno uzeo riječ Andrassy koji je, spomenuvši poslovicu *Amor ancipit ab ego*, kazao: Za nas bi svakako najbolje bilo, kad bismo naše granice proširili s jedne strane do Drine, a s druge duž Crne Gore do mora. Ali to ne bi bilo provedivo. Pored toga trebamo uzeti pred oči i to, da proširujući naše granice, ne uvećavamo prekomjerno srodni slovenski, ionako već prejaki, elemenat u monarhiji. Nama absolutno trebaju Klek i Sutorina, i sve ono što je na zapadu od rijeka Neretve i Bosne.

Kao što se iz ovih riječi grofa Andrassyja vidi, on, rukovođen isključivo računima austro-ugarske politike, u ovaj je čas bio spreman odstupiti Crnoj Gori i Srbiji ne samo oblast Sandžaka, nego dapače i južnu Hercegovinu, odnosno istočnu Bosnu.

S ovim se Andrassyevim mislima nije mogao složiti nadvojvoda Albrecht, koji je istakao da se Crnoj Gori nipošto ne smije dopustiti bilo kakovo proširenje na sjever (što će reći u Hercegovinu), nego neka joj se dadu kompenzacije na jugu spram Albanije. Osim toga ne smije se ni to dopustiti, da bi Crna Gora i Srbija stekle zajedničku granicu.

Na ove se riječi odmah osvrnuo grof Andrassy, koji je rekao da odobrava ove nadasve karakteristične i poučne riječi, no zajednička srbsko-crnogorska granica bila bi samo od koristi za Austriju, jer bi na tome mjestu zbog pašnjaka itd, dolazilo do permanentnih svađa i zađevica. Turskoj ovaj kraj ionako ne treba, jer kad jednom izgubi kuću (tj. Bosnu), ne trebaju joj ni vrata. Osim toga, i s obranbenoga gledišta, velika je teškoća s krajem, ugroženim s jedne strane od Crne Gore, a s druge strane od Srbije. Dalje valja uvažiti i to, da među knezovima Srbije i Crne Gore postoji rivalitet. Jedan spočitava drugomu, da se "doklatio" i da nema prava da se stavi na čelo jugoslavenskom pokretu. U takovim prilikama nema razloga bojati se srbsko-crnogorske kooperacije. Treba zato da se mi koristimo ovim lokalnim zađevicama i da na taj način po svojoj volji fiksiramo onakove granice, kako one odgovaraju našim interesima.

Pošto su se svi prisutni složili s ovim mišljenjem, car Franjo Josip je izjavio, da konferencija prihvaća suhu granicu između rijeka Drine i Bosne, jer ona najbolje odgovara interesima monarhije."

Kao što se vidi iz ovih izlaganja, nikakovi drugi, nego čisto imperijalistički razlozi Austro-Ugarske, doveli su do plana o izdvajanju Sandžaka iz

okvira Bosne, nego pače i djelova Bosne u najužem smislu. Plan o Sandžaku je ostvaren, dok je ostala Bosna uspjela sačuvati svoj integritet.

Grof je Andrassy na Berlinskom kongresu već bio korigirao svoje gledište dapače donekle i u pogledu Sandžaka, te je od kongresa zatražio da se Austro-Ugarskoj prepuste neki strateški putevi i garnizoni u Novopazarskom sandžaku, ne bi li se tako osujetilo svako zbližen je između Srbije i Crne Gore.

Nimalo manje imperijalistički računi nisu vodili Austro-Ugarsku u pogledu Sandžaka niti prilikom aneksije Bosne 1908. godine. Kao što je poznato, Austrija se odrekla Sandžaka, ali kao što ćemo odmah vidjeti, i tom se prilikom polazilo iz posve sebičnih računa.

Na sastanku ministara Achrenthala i Buriana na Semeringu, održanom 8. kolovoza 1908. došli su obojica do zaključka, da se Novopazarski sandžak imade prilikom aneksije definitivno napustiti. Isto je stanovište zauzimao general Konrad von Hötzendorf.

Pri tome se austro-ugarska politika rukovodila okolnošću da bi, odricanjem od pretenzije na Novopazarski sandžak, izigrala eventualne zahtjeve Italije na teritorijalnu kompenzaciju na Balkanu, zapravo u Albaniji, na što je Italija imala pravo u smislu jedne ustanove Trojnog saveza. Drugi je opet razlog bio, da se udobrovolje Mladoturci, kako bi im se uz novčanu odštetu od 50 milijuna zlatnih kruna olakšao prihvat i pristanak na aneksiju Bosne. Mislilo se i na to, da bi se odricanjem od Sandžaka nastojalo udobrovoljiti Srbiju i Crnu Goru, stavljajući im u izgled teritorijalno proširenje sve do rijeke Lima. Aehrenthal se rukovodio i mišlju da bi se na ovaj način izazvao bugarsko-srbski antagonizam i neprijateljstvo u pitanju Makedonije, pošto je bio zamislio savez sa Bugarima.

Ne samo Austrija, nego i druge velesile, kao konkretno Rusija, rukovodile su se isto tako imperijalističkim i egoističkim interesima kad se odlučivalo o sudbini Sandžaka. Išlo se pače dotle, da je ruska vlada bila spremna prepustiti Austro-Ugarskoj ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i Sandžak, da bi po tu cijenu dobila potporu Austro-Ugarske u pitanju otvorenja carigradskih morskih tjesnaca. U noti od 2. srpnja 1908. ministra Aleksandra Izvoljskoga, upućenoj 6. srpnja baronu Aecrenthalu preko ruskog bečkog poslanika kneza Urusova, isticalo se naime i ovo: “Mi naročito ostajemo i dalje kod mišljenja da je primjena XXV članka Berlinskog ugovora (tj. aneksija Bosne i Hercegovine te novopazarskog sandžaka) pitanje eminentno europskog karaktera i do promjene nipošto ne može doći bud kakovim separatnim sporazumom između Rusije i Austro-Ugarske. S druge pak strane pripravni smo priznati i to, da isto to važi iza sva pitanja što se tiču Carigrada, njegova okoliša i morskih

tjesnaca. Ali ipak pored svega toga, s obzirom na golemu važnost što je imaju ta dva pitanja za obije zemlje, koje žele da se ona riješe u recipročnom interesu njihovu, carska je vlada spremna prihvatiti diskusiju o njima u duhu prijateljskog reciprociteta." (Bittner Ludwig und Übersberger Hans: Östervich – Ungarns Anssenpolitik, vol. I, Wien 1930., 9-11).

Kao što se jasno iz ovih svih izvoda vidi, Sandžak je postao objektom sebične igre pojedinih velevlasti, te se samo toj okolnosti, a nikakovim možebitnim narodno-političkim, geografskim, privrednim ili prometnim razlozima ima pripisati izdvajanje ove oblasti iz njenoga prirodnog okvira Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvatske.

Aehrenthalov projekt o sandžačkoj željeznici nije bio ništa manje sebičan i zasnovan na imperijalističkim porivima, kao i sve ostale manipulacije sa Sandžakom. Još je u prosincu 1907. njemački poslanik kod Porte, barun Marschall, vraćajući se iz Berlina u Carigrad, pohodio u Beču ministra Aehrenthala, koji mu reče, na kraju razgovora što se kretao oko pitanja makedonskih reforama, kako želi da se iz balkanske krize svakako izbije koristi i za Austro-Ugarsku. Radi toga da će već do koji dan zatražiti pristanak od sultana, da može izgraditi željeznicu od bosanske granice kod Uvca, pa preko Novopazarskog sandžaka do Kosovske Mitrovice, da na taj način dobije direktnu vezu preko Makedonije do Soluna (Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914, vol. XXII, 466 i dalje).

Achrenthal je podkraj jednog ekspozea u odborskoj sjednici ugarske delegacije od 27. siječnja 1908. iznio prijedlog austro-ugarske vlade sultanu Abdul-Hamidu, da joj dopusti izgradnju sandžačke željeznice.

Makar je dao čitavoj stvari nedužnu formu, Aehrenthalov je prijedlog izazvao buru nezadovoljstva u čitavoj Europi, izuzevši Turske i Njemačke. Naročito se protiv ove osnove digao Izvoljski, koji je, videći da ne može zabraniti izgradnju sandžačke željeznice, jer je to sultan kao suveren dopustio, izašao sa traženjem izgradnje dunavsko-jadranske željeznice preko Srbije, Makedonije i Albanije. Aerenthal, svjestan za neizvodivost toga plana, pristao je na izgradnju dunavsko-jadranske željeznice, ali je istodobno, ne očekujući toliku reakciju u vezi sa projektom sandžačke željeznice, i od svoga nauma prilično ohladnio. (O sandžačkoj željeznici vidi pobliže Angyal David, Törteneti tanulmanyok, Budapest 1937, 431-449).

Sve ove činjenice upozoruju, da se i danas pitanju Sandžaka mora posvetiti puna pozornost, samo ovaj puta sa manje sebičnosti, ali više smisla za stvarne potrebe i želje tamošnjeg stanovništva, i uvažavajući prirodnu upućenost i povezanost te oblasti sa susjednim hrvatskim krajevima.

Nastojanja sandžačkih muslimana za ujedinjenje sa Bosnom, odnosno Nezavisnom Državom Hrvatskom

Nije beznačajno spomenuti da je prvi kulturni preporoditelj među Hrvatima muslimanima, ili, kako ga naziva dr Safvet-beg Bašagić, "prva lasta duševnog preporoda bosanskohercegovačkih muslimana", Sandžaklija Mehmed Šaćir Kurtćehajić iz Bijelog Polja. On je prvi novinar iz redova Hrvata muslimana. 1872. godine pokrenuo je i tiskao u Sarajevu nezavisni list *Sarajevski cvijetnik*. List je izlazio osim na turskom, i na krasnom hrvatskom jeziku.

U svim pokretima bos. herc. muslimana, muslimani su iz Novopazarskog sandžaka uzimali odjela i vidno se isticali. I prilikom odpora koji su Hrvati muslimani dali austrijskoj okupatorskoj sili 1878. sandžački su muslimani manifestirali svoju povezanost sa ostalom Bosnom. Odluka Berlinskog kongresa najviše je zapravo njih pogodila, pa nije začudo da su baš oni iz svoje sredine dali glavnog pobornika oružanog odpora, Vehbi efendiju Semsekadića, čuvenog pljevaljskog muftiju, kao i zapovjednika bosanske vojske, Pljevljaka Smailbega Selmanovića-Taslidžaka.

O muftiji Semsekadiću skoro je izdao posebnu monografiju Sandžaklija Kasim Hadžić. Podpuno se slažemo sa zaključnim razmatranjima pisca, koji kaže sljedeće: "Najveće je međutim značenje Semsekadićevog pokreta u tome, što je on išao prije svega protiv cijepanja Bosne i Hercegovine, koje je austro-ugarskom okupacijom izvedeno. Novopazarski Sandžak, rodni kraj muftije Semsekadića, koji je oduvijek bio sastavni dio zemalja koje nose naziv Bosna i Hercegovina, izlučen je tada iz svojeg naravnog i povijesnog okvira, te sve do naših dana dijeli drugčiju sudbinu od svoje matice zemlje. Semsekadić je bio duboko svjestan činjenice da sandžačkim muslimanima nema napredka bez zajednice s njihovom braćom u ostalim djelovima negdanjeg bosanskog vilajeta. Nisu se Sandžaklije pod vođstvom pljevaljskog muftije bezrazložno latili oružja, nego su svi odreda duboko bili svjesni činjenice, da samo zajednički s ostalom svojom braćom predstavljaju snagu, o kojoj će se voditi računa. Pljevaljski je muftija svima pokazao kako se treba boriti za svoju rodnu grudu, a iznad svega je njegov pokret ukazao na to, da su se sandžački muslimani s oružjem u ruci oprli odvajanju svoga kraja iz njegova naravnoga i povijesnoga okvira. Primjer pljevaljskog muftije ostao je desetljećima putokazom svima kasnijim generacijama, jer su sandžački muslimani uvijek težili i svoja nastojanja upravljali za ponovnim uključivanjem Sandžaka u njegov trnoviti put od onoga dana kada je Sandžak izdvojen iz sklopa Bosne i Hercegovine. Ne samo da se Sandžaklije od tada nisu mogle

nesmetano kulturno i prosvjetno razvijati, nego je i njihov biološki opstanak bio doveden u pitanje, i samo zahvaljujući svojoj žilavosti i velikoj odpornosti uspio se je tamošnji naš elemenat održati na svojim ognjištima."

Težnje sandžačkih muslimana da se sjedine sa svojom braćom u ostalim krajevima manifestirale su se i tijekom prošloga rata. One su najbolje došle do izražaja na poznatoj sjeničkoj konferenciji od 1917. godine, kojoj je spomenuti Kasim Hadžić posvetio poseban članak u *Hrvatskom narodu* od 31. X 1943. Hadžić između ostalog daje sljedeće podatke:

"I za vrijeme prošlog svjetskog rata Sandžaklije su digli svoj glas, zatraživši preko svojih predstavnika ponovno uključenje Sandžaka u njegov povijesni okvir. U kolovozu 1917, istaknuti političar i pljevaljski gradonačelnik Mehmed-paša Bajrović, sazvao je na konferenciji u Sjenici gradske načelnike i druge ugledne predstavnike sandžačkih muslimana. U svemu je na konferenciji bilo prisutno 25 najuglednijih predstavnika sandžačkih muslimana. Koliko nam je poznato, konferenciji su, uz pašu Bajrovića, prisustvovali još sljedeći: ispred grada i kotara Pljevalja, osim Bajrovića, ugledni trgovci Bido Abdičev i Osmanaga Dizdar, te Teufikbeg Tahirbegović, koji je vodio zapisnik. Prijepolje su zastupali gradski načelnik Murat Hašimbegović i Husni ef. Jusufagić. Iz Priboja je bio prisutan gradski načelnik Hasanagić. Iz samog mjesta gdje se održavala konferencija bio je prisutan gradonačelnik Rušid ef. Spahović. Bijelo Polje je zastupao gradski načelnik Hilmibeg Kajabegović, Berane i beranski kotar gradonačelnik Duljko Ramsuhović i načelnik jedne seoske općine Ahmed Šahman, inače ljekarnik. Iz Novog Pazara je na konferenciju bio došao gradonačelnik Rizabeg Muratbegović, iz Nove Varoši načelnik Sulejman ef. Šećeragić, dok je gradić Rožaj na albanskoj granici zastupao muderris Sulejman ef. Ćatović. Feratbeg Draga, gradonačelnik Kosovske Mitrovice, koja je u tursko doba također pripadala Sandžaku, iako pozvan, nije konferenciji prisustvovao valjda stoga, što se nacionalno osjećao Albancem.

Sjenička je konferencija zasijedala dva dana. Po završetku zasijedanja donesen je jednoglasni zaključak, da se od bečke vlade traži vraćanje Sandžaka Herceg-Bosni, kojoj je oduvijek pripadao. Usljed poznatog završetka rata, u kome je Austrija ispala pobjeđenom, sjenička je rezolucija ostala bez ikakva učinka.

Tekst sjeničke rezolucije nismo mogli pronaći, međutim su sačuvani zapisci pljevaljskog gradskog poglavarstva, iz kojih se vidi da ni Mehmedpaša Bajrović nije radio na svoju ruku, nego da je na saziv konferencije od naroda bio ovlašten. Na sjednici od 8. kolovoza, prema zapisniku, 'Gospodin

gradonačelnik dostavlja, da namjerava odputovati u Sjenicu, gdje će biti prisutni i ostali načelnici Sandžaka, te traži ovlaštenje, da li će biti vlastan u ime grada i gradske budućnosti što govoriti, vijećati, predlagati i potpisivati. Odbor jednoglasno odlučuje, da g. gradonačelnik Mehmedpaša Izet Bajrović, ovim dobija ovlaštenje u ime cjelokupnog građanstva grada Pljevalja, te što bude on učinio, to su svi učinili i pristali.' Po povratku Mehmed pašinom iz Sjenice, gradsko je vijeće opet održalo sjednicu 25. kolovoza, te se u zapisniku, među ostalim, bilježi i ovo: 'Gospodin gradonačelnik Mehmedpaša Izet Bajrović uzima riječ i dostavlja, da je on, kao što je to odlukom vijeća jedanaeste sjednice od 8. augusta tek. god. bio ovlašten u Sjenici zastupati grad Pljevalje, te smo svi načelnici iz Sandžaka održali nekoliko sjednica na kojima je donijet zaključak, da se umole C. i K. vlasti da bi Sandžak pripao uz Bosnu, pošto historijom i jezikom pripadamo istoj, a ne Crnoj Gori, te u krajnjem slučaju, ako to ne bi uslijedilo, onda je umoljeno za autonomiju Sandžaka. Odbor podpuno zadovoljan prima k znanju.'

Odmah nakon prevrata od 1919. srbske su vlasti povele kazneni postupak protiv podpisnika sjeničke rezolucije. Prva mjera je bila, da se podpisnicima koji su se zatekli u Sandžaku, a nisu se blagovremeno sklonili – zabrani kretanje izvan mjesta u kome se nalaze. U jesen 1919. počela su zatvaranja i progoni ne samo sjeničkih rezolucionaša, nego i svih uglednih muslimanskih prvaka Sandžaka. Prvo su pozatvarani svaki u svome mjestu boravka, a kasnije su svi dovedeni u Novi Pazar, gdje su pretrpjeli sve stupnjeve srbske tiranije i mučenja. Prijepoljski gradonačelnik Murat beg Hašimbegović i ljekarnik iz Berana Ahmet Šahman umriješe u zatvoru. Za Šahmana se zna, da je pri sprovođenju u zatvor bio otrovan, i već prvog dana boravka u novopazarskom zatvoru podliježe otrovanju.

Stanovit broj podpisnika sjeničke rezolucije na vrijeme se sklonilo u emigraciju. Tako je Mehmed paša Bajrović bio u Sarajevu, gdje je bolestan ležao u bolnici. Zapisničar sjeničke konferencije, Tevfikbeg Tahirbegović bio je devet mjeseci u bijegu, te se je krio po raznim mjestima Bosne i Hercegovine. Najzad bi uhvaćen u Foči, i po srbskim oružnicima odveden u novopazarski zatvor. U to su vrijeme sandžački muslimani proživjeli svoje najcrnje dane. U masama zatvarani i ubijani, te ih je usljed srbskih zuluma i tiranija morao veliki broj napustiti svoju rodnu grudu i sijati kosti po Anadolu. Novopazarski gradonačelnik Rizbeg Muratbegović na vrijeme se sklonio u Tursku, gdje je i umro. U svom bijesu, srbske su mu vlasti popalile sav imetak koji mu je ostao u Novom Pazaru, te mu je čeljad ostala bez kuće i kućišta. Najtužnija je sudbina bjelopoljskog gradonačelnika Hilmibega Kajabegovića, koji je po

povratku iz emigracije bio ubijen na putu kući, i to od svojeg ćipćije (kmeta) Marka Deževića, komu je Hilmibeg jednom prilikom i glavu sačuvao, krijući ga od okupatorskih austrijskih vlasti u svojoj kući. Hilmibeg je išao iz Sjenice u Bijelo Polje u pratnji Arifa Ljuce, Huse Ljuce i Hakije Hašanina. Pritisnuti od daleko brojnije i organizirane četničke bande, sva četvorica su ubijeni i na najokrutniji način, kako to samo četničke zvijeri znaju izmrcvariti. Zločinci su svojim žrtvama rezali komad po komad mesa i bacali po okolici. Usljed toga nije se kasnije mogla pronaći ničija čitava lješina. Zanimljivo je spomenuti, da je ovo bezprimjerno četničko krvoproliće rasvjetlila jedna muslimanka, i to sestra ubijenog Arifa Ljuce, koja se preobukla u odjeću srbske prosjakinje i došla u kuću Marka Deževića, gdje je pronašla djelove odjeće svoga brata. Na vješt način ona je iz usta samoga ubojice dobila priznanje o groznom ubojstvu. Tom je prilikom saznala da je u ubojstvu bio upleten i jedan srbski major, što se je prilikom povedenog postupka ustanovilo. Isti je major, po intencijama srbskih vlasti, organizirao masovno ubijanje muslimana koji su se, kao austrijski dobrovoljci, vraćali nakon rata svojim kućama. Povratnici su u selu Barama (na granici bjelopoljskog i sjeničkog kotara) predusretani od naoružanih i organiziranih četnika, i ubijani. Kako su bili bez oružja, nisu imali mogućnosti obrane, te tako nijedan koji je tuda prošao, nije iznio živu glavu. Po okolnim šumama, nekoliko godina kasnije, čobani su nailazili na brojne ljudske kosture koji nikada nisu zakopani.

Po završenom postupku protiv podpisnika sjeničke rezolucije, predmet je ustupljen novopazarskom prvostepenom sudu. Ovaj je sud svojim rješenjem 1920. stavio pred porotni sud i u pritvor sve 'osumnjičene'. Njihov je rad kvalificiran kao 'djelo veleizdaje', predviđeno po čl. 87 pod b. Kaznenog zakona za Kraljevinu Srbiju. Podpisnici se rezolucije obtužuju, 'što su za vreme neprijateljske okupacije u mesecu avgustu 1917. održali zbor u nekoliko sednica u varoši Sjenici, na istom većali i doneli odluku, da se umole vlasti bivše austrougarske monarhije, da se Novopazarski Sandžak ocepi od državne teritorije Kraljevine Srbije, koja je za istu ratovala – i prisajedini državnoj teritoriji austrougarske monarhije, i to njenoj pokrajini Bosni i Hercegovini, a ako im se ta odluka ne bi prihvatila i privela u delo, onda da se Sandžak proglasi autonomnom državom, pa su ovaku odluku i poslali gubernijama na Cetinju i Beogradu, moleći ih da ovu odluku odobre, i time svesno učinili poduhvat kojim se ide na to da se njihova zločinačka namera za odvajanje i spajanje jednog dela srpske teritorije neposredno u izvršenje privede.'

Ovo rješenje novopazarskog prvostepenog suda osnažio je i kasacioni sud u Beogradu. Međutim, do glavnog pretresa nije došlo. Na zauzimanje

parlamentarnog kluba, muslimanske organizacije pod predsjedanjem muftije kasnijeg reis-ul-uleme Hadžihazif-Ibrahim ef. Maglajića, a ukazom od 17. veljače 1921. br. 6671, to 'delo veleizdaje' je oprošteno i predano zaboravu. 24. veljače, obtuženi koji su preostali živi, pušteni su na slobodu i postupak je konačno obustavljen.

Od podpisnika sjeničke rezolucije danas su možda u životu još samo trojica, i to Rušid ef. Spahović, koji je u dubokoj starosti i živi u Sjenici, Huseinbeg Hasanagić iz Priboja i Tevfikbeg Tahirbegović iz Pljevalja. Možda su i oni poginuli ovih dana u borbi sa srbskim bandama.

Borba Sandžaklija za rješenje pitanja njihovoga kraja nije još dovršena. Šta će konačno biti sa Novopazarskim Sandžakom, to će se vidjeti kasnije, ali jedno je već sada sigurno: nikada muslimani Sandžaka, koji su i nacionalno i vjerski vezani uz svoju istokrvnu braću Hrvate u Bosni i Hercegovini, neće pristati da se Sandžak veže bilo uz koga drugog, jer je Sandžak i povijesni i naravni dio hrvatske Herceg-Bosne, koje je stoljećima bio sastavni dio."

Kako smatramo sjeničku konferenciju jednim važnim događajem u nastojanjima sandžačkih muslimana za sjedinjenjem sa svojom ostalom braćom, to ćemo pokloniti pažnju i pisanju jednog drugog Sandžaklije, Ilijasa Dobradžića, koji u sarajevskom *Osvitu* od 24. X 1943. između ostalog u mnogo čemu nadopunjuje Hadžića. Ujedno, Dobradžić donosi neke značajne podatke o kongresu muslimana Sandžaka, Kosova i Makedonije, gdje su također došle do izražaja težnje muslimana Novopazarskog Sandžaka i njihova povezanost sa Bosnom. Dobradžić između ostalog piše:

"Izvjesno je da bi tadanje oblasti pokrenule poslije 1918. godine proces protiv učesnika sjeničke konferencije kada bi im došao pogodan čas, međutim može se stvarno utvrditi da je kongres muslimana Sandžaka, Kosova i Makedonije, održan u Skoplju 1919. godine bio stvaran povod za njegovo pokretanje, i kao naručen. Na kongresu su bili zastupljeni svi okruzi spomenutih područja u kojima žive muslimani po svojim izaslanicima. Na ovom kongresu je imala da se donese odluka kako će se politički orijentirati i deklarirati muslimani gornjih područja. Tadanja vlada demokrata, preko Hasana Rebca i Hidajeta Kulinovića nastojala je da predstavnike Sandžaka, Kosova i Makedonije uvjeri u potrebu i korisnost pomaganja demokratske stranke, odnosno, pristupanju muslimana istoj. Osim ovoga nastojanja, na kongresu su istaknuta dva prijedloga – jedan Midhadbega Hodžića, izaslanika bjelopoljskog okruga, da se muslimani Sandžaka, Kosova i Makedonije politički ujedine sa bosansko-hercegovačkim muslimanima; te drugi prijedlog nekojih predstavnika Makedonije i Kosova, da se muslimani spomenutih područja

posebno i samostalno organiziraju u svoju vjersko-političku organizaciju. Kongres je zasjedao pet dana, pa je izabrao deset članova privremenog vođstva, koji će izraditi nacrt programa i podnijeti ga Kongresu na pretresanje. Na svojoj posljednjoj sjednici kongres je odobrio nacrt programa koji je sadržavao zahtjeve muslimana Juga i Sandžaka, a oni su bili uglavnom ovi:

Slobodu osobnu i imovnu, slobodu političkog organiziranja u partije, pravično rješenje agrarnog pitanja, otvaranje manjinskih škola za Turke i Arnaute, učešće muslimana u općinama srazmjerno broju pučanstva, te još neke druge zahtjeve.

Tadanji ministar unutarnjih poslova bio je oslobođen što plan demokrata da se muslimani Juga i Sandžaka zajednički vežu uz demokratsku stranku nije uspio, pa je nastojao da rad privremenog vođstva kongresa onemogući, i njihove zahtjeve dezavuiše. Protiv pojedinih učesnika kongresa digao je pravu hajku, imputirajući im razne grijehe protiv države. Izgleda, da je tadanje oblasti najviše ozlijedio prijedlog Midhad bega Hodžića, pa su ga na mig iz Beograda zatražile bjelopoljske okružne oblasti od novopazarskih oblasti, kamo se je on bio sklonio poslije skopskog kongresa, navodno radi toga što je neovlašteno zastupao bjelopoljski okrug. Nad bjelopoljskim uglednicima muslimanima vršen je pritisak kako bi od istih iznudili izjavu da oni nijesu ovlastili Midhad bega da on uopće u njihovo ime nastupa na kongresu, a posebno da traži zajedničko političko organiziranje sa muslimanima Herceg-Bosne. Kada to oni nijesu nikako htjeli učiniti, iako pritiješnjeni zulumom i najstrašnijim prijetnjama, bjelopoljske su oblasti zatražile od novopazarskih oblasti da ga one sprovedu za Bijelo Polje da bi bio preslušan, što je kao visoki činovnik Ministarstva unutarnjih poslova naredio paljenje ermenskih i urumskih crkava i naselja u Turskoj.

Pod najstrašnijim okolnostima, iako bolestan od nogu, bio je pod oružnicima sproveden za Bijelo Polje. Najstrašniji doček bio mu je pripremljen u Bijelom Polju. Dočekan je od provokatora sa podsmjehom, porugom, zviždanjem, poklicima mržnje i ogavnih uvreda. Bjelopoljski muslimani, koji su preživjeli toliko tragičnih događaja, bili su toga dana toliko neraspoloženi da bi to mogli gledati i trpiti. Prolazeći čaršijom, Midhad beg je bio kuražan i dostojanstven, pa je u prolazu zatražio od brata pisca ovih redaka da mu pošalje postelju u zatvor, rade čega je ovaj bio odmah stražarno sproveden u okrug i osuđen na zatvor. U čuvenoj kuli Martinovića, sagrađenoj prije četiri stotine godina, nazvanoj 'četvrtača', on je čamio nekoliko mjeseci izolovan od ostalih zatvorenika, a da nije smio ni s kim razgovarati i ma koga primati u posjete. Čak je i njegovoj straži bilo zabranjeno da smije bezpotrebno s njime

razgovarati. Potom su uhapsili dva njegova brata: Arifa efendiju, koji je bio predsjednik općine koričke za vrijeme austrijske okupacije, i Ejub efendiju, koji je bio također predsjednik iste općine kasnije, u doba Jugoslavije.

Tri brata u tri kata tamnovala su tada u Bijelom Polju. U najdonjem mračnom i memljivom katu, okovanih nogu u teško gvožđe, ostarjeli i bolesni Arif efendija čamio je, dok je u drugom bio Ejub efendija, također okovan, a u trećem, bez okova, Midhad beg.

Tri brata ugledne i po dobrom glasu čuvene u Bihoru i cijelom Sandžaku obitelji Hodžić tamnovala su bez presude, a da nijesu odgovarala stvarno ni za šta. Midhad beg radi spomenute imputacije, a Arif efendija i Ejub efendija, radi toga jer su mu braća. Sva su trojica ostala u zatvoru nekoliko mjeseci, pa su Ejub efendija i Arif efendija kasnije pušteni, a Midhad beg zadržan u privatnom stanu u domaćem pritvoru. Sjećam se, nosio sam mu novine i poštu kao svršeni đak pučke škole, i dobro pamtim, kad me je radi toga priveo po oružnicima u svoju kancelariju tadanji okružni načelnik Tomica Čukić, pa me strašno grdio i šamarao. Bio je to moj prvi kontakt sa oblastima i vrlo bolan, pa sam radi toga kasnije kroz život veoma nervozno i bojažljivo primao k znanju pozive sviju oblasti.

Midhad beg Hodžić je rođen u selu Godijevu kotara bjelopoljskog, a bratić je Hasan efendije Hodžića, narodnog zastupnika u carskom turskom parlamentu u Carigradu, koji je bio predsjednik Okružnog suda u Prištini. Srednje škole je završio u Carigradu, izdavajući đački list preko koga je dobrio đake 'Darušefeke' protiv Abdul Hamidovog absolutističkog vladanja. Podstaknuti temperamentnim člancima, đaci spomenute škole jednom su jurišali na balualiju (portu). Svršivši taj zavod, upisao se je na pravni fakultet i stupio u vezu sa mladoturskim emigrantima, i dalje vodeći najoštriju i najopasniju borbu protiv tadanjeg režima. Nakon mladoturskog prevrata, kao član solunskog kluba, igrao je veliku ulogu u borbi protiv kontrarevolucije i za uspostavu ustavnosti. No nakon ubijstva Nasim paše razišao se sa svojim političkim drugovima, i iza balkanskog rata pobjegao u Sarajevo, a odatle u Pariz, Beč, Švicarsku i neke druge europske centre. Pomirivši se ponovno sa mladoturcima, vratio se opet u Carigrad i nastavio zajednički rad sa njima.

Po slomu centralnih sila Midhad beg se kao istaknuti germanofil sklonio u Skoplje, gdje je u političkom životu muslimana Juga i Sandžaka najživlje učestvovao, pa je bio izabran u konstituantu za okružje Pljevalja, na čije je mjesto došao tadanji muftija bjelopoljski Mustafa Salihbegović, rodom Visočak, jer su tadanje oblasti onemogućile Midhadov izbor. Umro je 1928. godine u Skoplju kao vjeroučitelj.

Da su ondašnje oblasti htjele pošto-poto osvetiti se revolucionarima za njihovo učešće na sjeničkoj konferenciji, najzornije ilustrira ovaj primjer. Ubojstvo Hilmi bega Kajabegovića, gradonačelnika bjelopoljskog, najbolji je dokaz tomu. Hilmi beg se je bio sklonio po slomu Austrije u Sarajevo, pa kada je izgledalo da su se počele sređivati prilike u Sandžaku, zaželio je povratiti se u Bijelo Polje, te se je kod Stepe Stepanovića za njegov povratak osobno zauzimao tadanji reis-ul-ulema Džemaluddin ef. Čaušević. Tek kad je dobio traženu dozvolu i osobnu preporuku od Stepe Stepanovića da mu se na putu učine sve olakšice, Hilmi beg je pošao u Sandžak.

Na putu od Sjenice za Bijelo Polje, u selu Trešnjevici, tragično je završio svojim životom, najsvirepije masakriran i u komade isječen od svoga kmeta Marka Deževića i drugih razbojnika i četničkih zvijeri.

Nije još rasvijetljeno kako je došlo do tragične smrti Hilmi-begove, da li su ga sjeničke vlasti izdale razbojnicima baš po višem nalogu oblasti da ga oni ubiju, ili su ga tamošnje (sjeničke) oblasti samostalno izdale, kao što su to redovno u one dane činile, prepuštajući mnoge nevine ugledne muslimane razbojničkoj 'milosti' i 'uviđavnosti'.

U procesu, jedinom koji je vođen po ubijstvu muslimana u Sandžaku, u periodu od 1918. do 1924. godine, bio je umiješan i jedan major, koji je, pozvat na odgovornost, izvršio samoubojstvo u Sarajevu, bacivši se sa trećeg kata jedne kuće. Spomenuti je major bio upleten u Hilmi begovo ubojstvo, pa se točno ne zna da li je pozvat na odgovornost radi toga, ili zbog obtužbe Selim age Skalonje, trgovca iz Prijepolja, koji ga je obtužio zajedno sa časnikom Baruhom, što su obojica iznuđavala novac od Skalonje i drugih građana muslimana iz Prijepolja. Baruh se je iz ovoga spora izvukao kao 'nevin', dočim je spor protiv majora, čije mi ime i prezime nije poznato, radi njegovog samoubijstva prekinut.

Hilmi beg je bio član bogate i čestite posjedničke obitelji Kajabegovića, pa je bio plemenit, pun takta, bistar, vrlo ugledan i čuven po cijelom Sandžaku. Iako čak i bez srednje škole, on je, čitajući i stalno se družeći sa turskim i austrijskim časnicima, bio u obhođenju pravi Europejac. Jednom prilikom, njegov sin Izetbeg, pokazujući mi neopljačkani dio Hilmi begove biblioteke, sa ponosom me je upozorio na djela ruskih pisaca Dostojevskoga i Tolstoja.

O Hilmi begu mogao bi nešto više reći D. Vesely, šumarski inžinjer, koji je bio za vrijeme okupacije Sandžaka po Austriji časnik u Bijelom Polju i uz to, dobar prijatelj Hilmi begov."

Svijest sandžačkih muslimana o njihovoj povezanosti sa ostalim Hrvatima muslimanima nije zatomila niti nakon propasti Jugoslavije 1941. godine.

Odmah po obnovi Nezavisne Države Hrvatske, dok još hrvatska vojska nije bila ušla ni u Sarajevo, sandžački su muslimani poslali iz svih kotareva svoje predstavnike, da ovi zatraže pripojenje Sandžaka svojoj matici, Herceg-Bosni. U povodu rođendana Führera Adolfa Hitlera, skupine sandžačkih Hrvata, koji su se 20. travnja 1941. zatekli u Sarajevu, čestitala mu je rođendan i izrazila želju, da se Sandžak ponovo nađe u svom povijesnom i naravnom okviru. U to je vrijeme upućen i brzojavni pozdrav Poglavniku, kojem je također izražena želja svih sandžačkih Hrvata za vraćanje Sandžaka u okvir ostalih hrvatskih zemalja, kojima ovaj kraj i po svojoj povijesti, i po svom geopolitičkom smještaju spada. Nekoliko dana iza toga, posjetilo je jedno veliko izaslanstvo Sandžaklija izaslanika hrvatske državne vlade u Sarajevu.

Nakon toga je dne 29. travnja 1941. unišla hrvatska vojska u Sandžak (prvo u kotareve Priboj i Prijepolje, zatim u Pljevlja i Novu Varoš, i najzad u Sjenicu – kulu hrvatskog odpora), oduševljeno dočekana od tamošnjeg hrvatskog muslimanskog življa. Dolazak talijanske vojske u Sandžak, koja je, kao i drugdje u Hrvatskoj, išla na ruku četnicima, pa ih pače indirektno pomagala u njihovim strahovitim izgredima nad muslimanskim življem, nije pokolebala naše Sandžaklije u njihovim nacionalnim i političkim nastojanjima, da im je sudbina najuže povezana sa sudbinom hrvatske Bosne.

H. M.

Who was Halid Mandić, author of the pro-Ustasha study on Novi Pazar Sandžak

Abstract: The text we are publishing is part of the Croatian State Archives, NDH collection. On the title page, next to the coat of arms of the FNRJ, it says "MNO FNRJ, Arhiv narodnog oslobodjenja,br.reg 3/2 , k.284,V 13." The document is written in Latin script, on a typewriter, has 36 pages and has initials H.M. inscribed at the beginning and the end of the document. Services that had access to this document wrote under the initials "Halid Mandić", which unequivocally established the authorship of this document. That the document was not given any special importance is confirmed by the fact that in numerous police statements and hearings in which Halid Mandić was questioned after 1945, this study is never mentioned, nor do the police authorities express an interest in finding out how the document was created, by whose order and what was its purpose. Due to all of the above, this document is more interesting for us as a testimony of an ideology that saw Muslims as the "Croatian flowers", or rather in accordance with the claim that "*Novi Pazar Sandžak has existed as a political problem only since the Berlin Congress of 1878, when this area, which until then was an integral part of Bosnia and Herzegovina - and therefore a common part of Croatian living space – was separated from its mother country in the international political game*" as stated in the introductory part of this document.

In any case, finding themselves between two great nationalistic ideologies (Ustasha and Chetnik) both of which considered Muslims to be part of "their people", Muslims suffered from both sides, with the absurd conclusion that the protagonists of these ideologies, one of which considered Muslims "Croatian flowers" and the second considered them "Serbs", were in fact killing "their own people". "Killing your own" would be a historical stupidity that could be attributed to both, if it were not an ideological matrix whose goal was the destruction of a nation, while ideology itself was only a means that would speed up the realization of that goal. All this further determined the bitter fate of this people not only during the Second World War. Because recognizing the "other" only when you execute them is nothing else but the inability to publicly acknowledge the uniqueness of that other. Otherwise, you are "killing yourself", which would be a paranoid suicide no one would want, especially not any civilized people. All in all, the integral publication of this document, without editorial or critical observations by the editor, is aimed at the complete preservation of its authenticity, as it seems to us that this document is a striking example of one of the two mentioned ideological patterns.

Keywords: Halid Mandić, Novopazarski Sandžak, Independent State of Croatia

DOI: 10.5644/PI2024.213.11

Državna imovina u Bosni i Hercegovini – *de lege ferenda* osvrt

Albin Muslić[*]

Sažetak: Definiranje pravnog statusa državne imovine u Bosni i Hercegovini ulazi u red najznačajnijih pravnih pitanja, koje u sebi sublimira najmanje dva elementa. Prvi je element državnosti Bosne i Hercegovine, dok je drugi sadržan u potrebi da brojna imovinska dobra koja su trenutno pravno blokirana dobiju upotrebnu funkciju.

Iako je nesporno da se pravni status državne imovine mora pravno regulirati isključivo na nivou najvišeg zakonodavnog tijela Bosne i Hercegovine – Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, to pitanje još uvijek nije dobilo *de lege lata* obrise. U vezi s tim, od presudne je važnosti da se urgentno donese Zakon o državnoj imovini Bosne i Hercegovine. Ipak, bosanskohercegovačke društvenopolitičke prilike sugeriraju da je trenutno jako teško doći do pravnog rješenja koje će omogućiti da se definira i usvoji taj propis, uslijed uzroka koji su često vanpravne (političke) prirode.

U radu koji je pred nama analizirat će se postojeće legislativno uređenje, relevantne odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, te ponuditi pravci budućeg pravnog uređenja ove oblasti, a sve kako bi se u Bosni i Hercegovini uspostavio adekvatan pravni okvir koji primarno neće razdvojiti državnu imovinu od Bosne i Hercegovine, s jedne, ali i stvorile pravne pretpostavke da imovinska dobra koja ulaze u red državne imovine *pro futuro* dobiju upotrebnu funkciju, s naglaskom na segmente privredno-pravne provenijencije, s druge strane.

Ključne riječi: državna imovina, Bosna i Hercegovina, pravna regulacija

Uvod

Skoro tri decenije od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma (*Dayton Peace Agreement*) u Bosni i Hercegovini nije riješeno pitanje državne imovine. Pri tom se misli na donošenje državnog zakona od strane Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine kojim bi se regulirao pravni status državne imovine, a u okviru toga pravno izvjesnim učinio status značajnog broja dobara u Bosni i Hercegovini. Ipak, treba napomenuti da je taj period bio ispunjen različitim vidovima aktiviteta organa vlasti u Bosni i Hercegovini, naročito zakonodavnih organa entiteta i kantona. Ipak, određeni pokušaji regulacije izlazili su iz okvira Ustava Bosne i Hercegovine, kao akta najviše pravne

[*] Vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, albin.muslic@unbi.ba.

snage u Bosni i Hercegovini. U vezi s tim, u više navrata je djelovao i Ustavni sud Bosne i Hercegovine, koji je utvrdio neustavnost tih propisa u cjelini ili njihovih pojedinih dijelova, determinirajući jasan i nedvosmislen stav da se pitanje pravnog uređenja državne imovine treba riješiti isključivo na nivou Bosne i Hercegovine, a ne nižih administrativnih nivoa vlasti. Na koncu, zabilježeno je i djelovanje Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini upravo u svrhu očuvanja supstrata državne imovine Bosne i Hercegovine.

Istovremeno, dok traju rasprave o načinu modeliranja pojma i obuhvata državne imovine spram određenih dobara, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da se svakodnevno smanjuje imovinski portfelj državne imovine. Jedan od glavnih uzroka pronalazimo u nedonošenju trajno održivog zakonskog rješenja o državnoj imovini Bosne i Hercegovine, s jedne, ali je to i rezultat (ne)postupanja brojnih organa vlasti u Bosni i Hercegovini u svrhu zaštite i očuvanja državne imovine, s druge strane.

Na koncu, često se pitanju državne imovine pristupa unilateralno, i to samo iz ugla njenog očuvanja, što samo po sebi uopće nije sporno. Međutim, uvažavajući društveno-ekonomske prilike i privredne okolnosti u Bosni i Hercegovini, pored očuvanja državne imovine, potrebno je težiti ka iznalaženju adekvatnog modela u svrhu razvoja Bosne i Hercegovine u cjelini, naročito jer radi se o izuzetno značajnim i vrijednim potencijalima. U skladu s tim, pri tom uopće ne želeći dovesti u pitanje potrebu očuvanja imovinskog supstrata državne imovine, nužno je razmišljati o potrebi pravnog deblokiranja imovinskih dobara koja su blokirana samo iz razloga što potpadaju pod pojam državne imovine, uslijed čega su izgubila privrednopravnu svrhu, što se posljedično reflektira na realizaciju investicija u Bosni i Hercegovini, naročito u domenu izgradnje putne infrastrukture (savremenih saobraćajnica), industrijskih zona, sadržaja obrazovnog, zdravstvenog, sportskog karaktera i sl.

U svakom slučaju, bez jasnog zakonskog određenja, javnopravna uloga državne imovine nije moguća, što će posljedično dovesti do onemogućavanja investicija na njoj, s jedne, ali i omogućiti uzurpaciju, s druge strane, što svakako treba uzeti u obzir, upravo u funkciji sprečavanja faktičkog smanjenja obuhvata državne imovine.

U skladu s tim, zakonsko rješenje o državnoj imovini treba sadržavati opis i obuhvat državne imovine Bosne i Hercegovine u smislu na koja se dobra rasprostire, dakle kategorizaciju imovinskih dobara koja ulaze u sastav državne imovine, kao i distribucijski kriterij u smislu transfera određenog broja imovinskih dobara prema nižim nivoima vlasti, uz napomenu da ona i dalje ostaju u sastavu državne imovine. Pored toga, imovinska dobra za koja se zakonom

odredi da ne ulaze u okvire državne imovine treba segmentirati u posebnu kategoriju nad kojom će se omogućiti raspolaganje bez posebnih ograničenja. U svrhu provedbe tih rješenja potrebno je definirati regulatorni organ koji bi se isključivo bavio državnom imovinom u formi Agencije za državnu imovinu Bosne i Hercegovine. Sve to treba poslužiti kao adekvatan pravni aparat, sposoban da očuva supstrat državne imovine, s jedne, ali i da uspostavi kriterije za privrednopravnu funkciju državne imovine, s druge strane.

Državna imovina – historijski aspekti

Bosna i Hercegovina kao država prošla je mukotrpan put tranzicije društvenog uređenja, uz podsjećanje na to da proces nije dovršen, jer se trenutno nalazi na putu ka Evropskoj uniji i treba prilagoditi (donijeti) brojne propise u skladu s pravnom stečevinom Evropske unije. No, prije nego se osvrnemo na aktuelna pitanja o državnoj imovini, potrebno je prići analizi historijsko-pravnih elemenata koji su definirali pojmovne i pravne aspekte imovine, s naglaskom na državnu imovinu.

Inicijalno rimsko pravo imovinu je poznavalo u formi *patrimoniuma*,[1] da bi vremenom došlo do svojevrsne evolucije pojma na način da se smatrala dobrima koja imaju novčanu vrijednost. Kasnije se prišlo definiranju prvih obrisa državne imovine koja se ispoljavala u formi *aerarium*.[2] Ipak, s obzirom na to da je riječ o prilagodbi novonastalim prilikama, u okviru Rimskog carstva dolazi do podjele državne imovine na *aerarium populi Romani* kojom je upravljao senat te *fiscus Caesaris* kojom je upravljao car.[3]

Za vrijeme Osmanskog carstva pojam državne imovine bio je ispoljen kao *erazi miri*,[4] da bi kroz kodifikacije građanskog prava bila prisutna različita definiranja o imovini ovisno o tome da li se gleda iz ugla klasične

[1] Opširnije vidjeti, Saša Nikšić, Imovina u građanskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 62, br. 5–6, 2012, 1603; Dragomir Stojćević, *Rimsko privatno pravo*, Naučna knjiga, Beograd 1966, 105; Max Kaser, R. Knütel, *Römisches Privatrecht*, C. H. Beck, München 2003, 119; Tonia Wycisk, *Quidquid in foro fieri potest – Studien zum römischen Recht bei Quintilian*, Duncker & Humblot, Berlin 2008, 66.

[2] Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Školska knjiga, Zagreb 1980, 63.

[3] S. Nikšić, Imovina u građanskom pravu, 1606.

[4] Opširnije vidjeti Petar Simonetti, Stjecanje prava vlasništva primjenom ustanova dosjelosti i uzurpacije na nekretninama koje su bile u društvenom vlasništvu, *Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, god. 29, broj 1, 2008, 25. Također, opširnije vidjeti, Albin Muslić, *Pravni položaj jedinica lokalne samouprave u upravljanju i raspolaganju vlastitom imovinom*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerzitet u Bihaću, Bihać 2014, 65-66; Mustafa Imamović, *Historija države i prava*, Magistrat Sarajevo, Sarajevo 2001, 131.

(subjektivističke) teorije o imovini koju su zastupali *Aubri* i *Reu*[5] ili iz ugla objektivističke teorije.

Gledajući kroz prizmu Bosne i Hercegovine, posebno treba uzeti u obzir okolnosti koje su se dešavale nakon 1945. godine. Naime, nakon Drugog svjetskog rata, inspirirano uplivom socijalističkih odnosa, u teoriji i zakonodavstvu bivše Jugoslavije došlo je do prekida s pravnim načelima i principima koji su bazirani na individualističkim pogledima u segmentu imovinskih odnosa, te optiranje ka kolektivističkim principima koji su postali dominantni.

Pojam i obuhvat državne imovine u Bosni i Hercegovini

Nakon proglašenja nezavisnosti i međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine 1992. godine, bosanskohercegovački pravni poredak suočio se s problemom nepostojanja adekvatne legislativne podloge koja bi omogućavala nesmetano funkcioniranje organa državne vlasti, s jedne, ali i odvijanje pravnog prometa, s druge strane.[6]

Taj period imao je pravne reperkusije i na značajan broj imovinskih dobara na način da su usvojeni propisi uticali na pojam i značaj državne imovine. Pri tome, posebno treba istaknuti Zakon o državnoj svojini,[7] koji je *ex lege* izvršio pretvorbu društvenog u državno vlasništvo. Tim zakonom državnom svojinom (vlasništvom) proglašena su imovinska dobra na kojima pravo raspolaganja nema Federacija BiH kao što su prirodna bogatstva i dobra u općoj upotrebi, društveni kapital iskazan u bilansu stanja pravnih lica na dan 31. decembra 1991. godine, sredstva na kojima pravo korištenja i upravljanja imaju: mjesne zajednice društvene organizacije, udruženja građana i političke organizacije, izuzev sredstava koje su te zajednice i organizacije pribavile iz drugih izvora osim budžeta, sredstava za finansiranje zajedničkih potreba, donacije društvenih pravnih lica i samodoprinosa građana, nekretnina koje su izgrađene ili po drugom osnovu stečene iz sredstava budžeta, sredstava za finansiranje zajedničkih potreba te sredstava samodoprinosa građana i

[5] Osnivači klasične (subjektivističke) teorije o imovini Charles Aubrey i Frédéric-Charles Rau. Opširnije vidjeti, Nikola Gavella, Mira Alinčić, Petar Klarić, Krešimir Sajko, Tanja Tumbri, Zlatan Stipković, Tatjana Josipović, Igor Gliha, Romana Matanovac, Hano Ernst, *Teorijske osnove građanskog prava – Građansko pravo i pripadnost hrvatskog pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2005.

[6] Opširnije vidjeti: Meliha Povlakić, *Transformacija stvarnog prava u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2009.

[7] Zakon o pretvorbi društvene svojine, *Službeni list RBiH*, broj 33/94. (U daljem tekstu: ZPDS).

donacija, bez obzira da li se kod društvenopravnog lica kao korisnika vode ili ne vode u poslovnim knjigama, odnosno da li su upisana u zemljišne knjige.[8]

Iz ove enumeracije dobara vidljivo je da se tim zakonom *ex lege* vrši transformacija vlasništva na pojedinim dobrima na način da od društvenog postaju državno vlasništvo. Ipak, bez obzira na to, mora se konstatirati da taj zakon nije imao značajan uticaj na upis tih imovinskih dobara u zemljišnim knjigama, uslijed čega stepen njihove zaštite i dalje nije na očekivanom nivou.

Ipak, mnogo značajniji pravni učinak u smislu definiranja državne imovine ima Sporazum o pitanjima sukcesije iz 2001. godine (u daljem tekstu: Sporazum).[9] Sporazumom, konkretno Aneksom A, definira se pravni status imovinskih dobara koja se nalaze na teritoriji Bosne i Hercegovine, dok se Aneksom G definira obuhvat priznavanja, zaštite i povrata imovine koju su fizičke i pravne osobe imale na dan 31. 12. 1990. godine u državama nasljednicama bez izuzetaka. U funkciji provedivosti ove odredbe, normirano je da će svaki prijenos prava na pokretnoj ili nepokretnoj imovinu koji se desi nakon 31. 12. 1990. godine i koji je suprotan spomenutom općem principu biti bespredmetan i nevažeći.[10] Tim Sporazumom određeno je da se vlasništvo nad državnom imovinom koja se nalazi na području Bosne i Hercegovine prenosi na Bosnu i Hercegovinu.

Dakle, Aneksom A uz Sporazum normirano je da se nepokretna imovina koja se nalazi na teritoriji Bosne i Hercegovine, a pripadala je SFRJ, smatra imovinom Bosne i Hercegovine,[11] iz čega proizilazi zaključak da je ključan teritorijalni princip. S druge strane, pokretna imovina također ima odrednicu teritorijalnog principa (da se nalazi na teritoriji Bosne i Hercegovine), ali uz napomenu da se ta imovina nalazila na teritoriji Bosne i Hercegovine u momentu kada je Bosna i Hercegovina proglasila nezavisnost.

Sa druge strane, poseban problem je provedba Aneksa G. Naime, iako je Sporazum imao za cilj da se izvrši i povrat pokretne i nepokretne imovine Bosne i Hercegovine i koji je kao takav trebao da uspostavi fond imovinskih

[8] Član 1. ZPDS.

[9] Sporazum o pitanju sukcesije potpisan između Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Republike Makedonije, Republike Slovenije, Savezne Republike Jugoslavije, Beč, 29. juna 2001. godine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 10/01.

[10] Aneks G, član 2. Sporazuma o pitanjima sukcesije.

[11] Aneks A Sporazuma o pitanjima sukcesije: Pokretna i nepokretna imovina.
Član 2:
(1) Nepokretna državna imovina SFRJ koja se nalazila na teritoriju SFRJ prelazi na onu državu sljednicu na čijem se teritoriju sada nalazi.
(2) Države sljednice će uložiti maksimalne napore da jedna drugoj pomognu u obavljanju njihovih diplomatskih i konzularnih aktivnosti osiguravanjem pogodne imovine na svom teritoriju.

dobara Bosne i Hercegovine, ipak nije ostvario očekivani efekat, ponajprije iz razloga što druge države nasljednice neposredno ne primjenjuju Sporazum, ali i na različite načine onemogućavaju povrat imovinskih dobara u vlasništvu pravnih lica (privrednih društava) koja su osnovana u Bosni i Hercegovini. U vezi s tim posebno treba istaknuti kao negativan primjer i svojevrsni odnos Republike Hrvatske spram privrednih društava iz Bosne i Hercegovine. Naime, vlasti Republike Hrvatske donijele su propise kojim se onemogućava povrat imovinskih prava. Prvi takav akt je Uredba o zabrani raspolaganja nekretninama na teritoriji Republike Hrvatske,[12] koji je ciljano onemogućio fizička i pravna lica izvan Republike Hrvatske da ostvare pravo na povrat imovine. Ta uredba direktno se reflektirala na brojna fizička, a naročito pravna lica (privredna društva) iz Bosne i Hercegovine koja su za vrijeme SFRJ na teritoriji Republike Hrvatske gradila brojne kapacitete (hotele, odmarališta, ugostiteljske objekte različite namjene itd.). Dodatni otežavajući elementi u funkciji povrata sadržani su u Zakonu o upravljanju državnom imovinom,[13] koji sam po sebi degorira konstitutivni element vlasništva nad objektima, kojim su vlasti Republike Hrvatske omogućile da se na tim nekretninama uspostavi dugoročni zakup ili najam. To implicira vođenje sudskih postupaka za povrat imovinskih dobara. Međutim, ako analiziramo dosadašnju praksu sudova u Republici Hrvatskoj, uočava se stav da Sporazum nema direktnu primjenjivost s izraženom uputom da na osnovu njega treba sklopiti dodatne sporazume, uvažiti princip reciprociteta itd. To u konačnici vodi ka praktičnom urušavanju Sporazuma, koji je upravo imao za cilj da se ta pitanja spram brojnih imovinskih dobara trajno riješe i vrate titularima, odnosno da u nemogućnosti vraćanja titulari imaju pravo očekivati naknadu tržišne vrijednosti imovine i svega što je s imovinom povezano.

Legislativno uređenje državne imovine u Bosni i Hercegovini

Prethodno je istaknuto da je u Bosni i Hercegovini u više navrata, i to od strane više nivoa vlasti, pokušano da se donese legislativni okvir o državnoj imovini. Međutim, ti pokušaji su za predmet imali parcijalnu regulaciju sa, gotovo u pravilu, elementima vanustavnog djelovanja. Najprije su u Federaciji Bosne i Hercegovine kantoni donosili propise kojim se regulira status državne

[12] Uredba o zabrani raspolaganja nekretninama na teritoriji Republike Hrvatske, *Narodne novine Republike Hrvatske*, broj 36/91.

[13] Zakon o upravljanju državnom imovinom, *Narodne novine Republike Hrvatske*, broj 52/18 i 155/23.

imovine,[14] nakon toga imamo entitetska pravna rješenja,[15] da bismo na koncu zabilježili aktivnosti Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini koji je u svrhu očuvanja državne imovine u Bosni i Hercegovini donio Zakon o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine.[16] Tim propisom definiran je obuhvat državne imovine na način da se odnosi na nepokretnu imovinu koja pripada državi Bosni i Hercegovini (kao međunarodno priznatoj državi) na osnovu međunarodnog Sporazuma o pitanjima sukcesije, koji su 29. juna 2001. godine potpisale države Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija, Slovenija i Savezna Republika Jugoslavija, i koja se smatra vlasništvom ili posjedom bilo kojeg nivoa vlasti ili javne organizacije u Federaciji Bosne i Hercegovine. Pored toga, pod zabranom raspolaganja je i nepokretna imovina na kojoj je pravo raspolaganja i upravljanja imala bivša Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (SRBiH) do 31. decembra 1991. godine, a koja se smatra vlasništvom ili posjedom bilo kojeg nivoa vlasti ili javne organizacije Federacije Bosne i Hercegovine.[17]

U svrhu konkretizacije raspolaganja, zakonom je definirano da se zabranjuje raspolaganje državnom imovinom bez obzira na to da li se radi o direktnom ili indirektnom prijenosu vlasništva.

Ipak, kako se ne bi zaustavio privredni život, ostavljena je zakonska mogućnost da se pojedina dobra izuzmu iz zabrane raspolaganja. To je urađeno kroz enumeraciju dobara na koja se zabrana raspolaganja ne odnosi. Konkretno, zabrana raspolaganja se ne odnosi na imovinu i prava preduzeća koja su predmet privatizacije, prema odredbama Zakona o privatizaciji preduzeća,[18] koja su određena ili će biti određena kao sastavni dio odobrenog aktivnog bilansa preduzeća kako je regulisano Zakonom o početnom bilansu stanja preduzeća i banaka[19] i Uredbom o metodologiji za pripremu programa privatizacije i početnog bilansa stanja,[20] kao ni na imovinu i prava koja su

[14] Tako je 1997. godine Skupština Unsko-sanskog kantona donijela Zakon o državnoj imovini na Unsko-sanskom kantonu, *Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona*, broj 5/97.

[15] To se posebno reflektiralo u Republici Srpskoj, o čemu je Ustavni sud Bosne i Hercegovine donosio presude, čime je u potpunosti ili djelimično stavio van snage određeni broj propise.

[16] Zakon o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 18/05, 29/06, 85/06, 41/07, 74/07, 99/07, 58/08 i 22/22 (U daljem tekstu: ZPZRDI BiH).

[17] Član 1. ZPZRDI BiH.

[18] Zakon o privatizaciji preduzeća, *Službene novine Federacije BiH*, broj 27/97, 8/99, 45/00, 61/01, 27/02, 33/02, 28/04 i 44/04..

[19] Zakon o početnom bilansu stanja preduzeća i banaka, *Službene novine Federacije BiH*, broj 12/98, 40/99, 47/06 i 38/08.

[20] Uredba o metodologiji za pripremu programa privatizacije i početnog bilansa stanja, *Službene novine Federacije BiH*, broj 10/98, 26/98, 49/99 i 40/00.

predmet male privatizacije. Pored toga, zabrana raspolaganja se ne odnosi na imovinu koja je predmet prodaje prema Zakonu o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo.[21]

Ipak, u smislu provedbe tog zakona i uočenih situacija u praksi, Visoki predstavnik je izvršio konkretizaciju pojma i obuhvata državne imovine tokom 2022. godine. Kao polazišna osnova poslužile su presude Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Dakle, jasno je određeno na koja se imovinska dobra odnosi zabrana raspolaganja. Tako se zabrana raspolaganja odnosi na svu nepokretnu imovinu koja pripada državi Bosni i Hercegovini na osnovu međunarodnog Sporazuma o pitanjima sukcesije od 29. juna 2001. godine, zatim na nepokretnu imovinu na kojoj je pravo raspolaganja i upravljanja imala bivša Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina do 31. decembra 1991. godine, na poljoprivredno zemljište, za koje je Ustavni sud Bosne i Hercegovine utvrdio da predstavlja državnu imovinu u svojoj odluci u predmetu U-8/19, te na rijeke, šume i šumsko zemljište, za koje je Ustavni sud Bosne i Hercegovine utvrdio da predstavljaju državnu imovinu u svojim odlukama u predmetima U-9/19 i U-4/21.[22]

Osim toga, pored elementa zaštite državne imovine, zakonom se promovira i instrumentarij u formi Komisije za državnu imovinu koja ima ovlaštenje da na osnovu prijedloga zainteresovane strane može odlučiti da određenu državnu imovinu izuzme od privremene zabrane raspolaganja.[23] Međutim, posebno treba obratiti pažnju na zakonsko određenje o formiranju Komisije za državnu imovinu, sa značajnim ovlaštenjima koja u konačnici mogu narušiti inicijalni koncept o zaštiti državne imovine. Tu se prije svega misli na činjenicu da način imenovanja Komisije za državnu imovinu može imati vanpravne (političke) motive, iz razloga što se imenovanje vrši od strane izvršnog organa vlasti – Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Pored toga, hipotetički je moguće da postoji i svojevrsna arbitrarnost u radu Komisije, uslijed čega se mogu relativizirati imperativne zakonske norme o zabrani raspolaganja te da se određeno imovinsko dobro ipak izuzme od zabrane raspolaganja.

Tim zakonom jasno je određen titular državne imovine, a to je Bosna i Hercegovina, uz ovlaštenje da se na državnom nivou može (mora) donijeti Zakon o državnoj imovini Bosne i Hercegovine, gdje se svako drugo zakonsko rješenje (naročito od strane nižih nivoa vlasti) ili prijenos imovinskih

[21] Član 3. ZPZRDI BiH (Zakonsko rješenje iz 2005. godine, koje je kasnije mijenjano).
[22] Novelirana odredba člana 1. ZPZRDI BiH.
[23] Član 3. ZPZRDI BiH.

dobara koji su u suprotnosti s odredbama ovog zakona, imaju smatrati bespredmetnim i ništavim.

Iz svega toga cijenimo da to zakonsko rješenje predstavlja ujedno i poziv da se konačno u okvirima Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine donese zakon kojim bi se trajno riješilo pitanje državne imovine uz neizostavno određenje titulara na svim onim dobrima koja bi *de lege ferenda* eventualno izašla iz okvira državne imovine.

Uloga Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u funkciji zaštite državne imovine

Već je istaknuto da je Ustavni sud Bosne i Hercegovine na osnovu člana VI Ustava Bosne i Hercegovine u više navrata potvrdio kako donošenje Zakona o državnoj imovini Bosne i Hercegovine od strane Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine predstavlja jedino moguće i pravno održivo rješenje. Ti stavovi postali su dijelom pozitivnog zakonodavstva tokom 2022. godine s izmjenama i dopunama Zakona o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine, i to na način da su presude u predmetima U-1/11 od 13. jula 2012. godine,[24] U-8/19 od 6. februara 2020. godine,[25] U-9/19 od 6. februara 2020. godine[26] te 4/21 od 21. septembra 2021. godine,[27] involvirane u zakonsko rješenje koje je kao takvo nametnuo Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini.[28] Zapravo, riječ je o nadgradnji pozitivnog zakonodavstva, gdje je Ustavni sud Bosne i Hercegovine kao institucija koja podržava Ustav Bosne i Hercegovine, a štiteći ustavni poredak i princip ustavnosti, u dobroj mjeri zaslužan da se inoviraju zakonska rješenja, na način da su stavovi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine spram određenih

[24] Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu zamjenika predsjedavajućeg Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, a u vezi sa Zakonom o statusu državne imovine koja se nalazi na teritoriji Republike Srpske i pod zabranom je raspolaganja, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 135/10.

[25] Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 93/06, 86/07, 14/10, 5/12 i 58/19.

[26] Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o unutrašnjoj plovidbi Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 54/19.

[27] Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o šumama Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 75/08, 60/13 i 70/20.

[28] Odluka Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini od 12. 4. 2022. godine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 22/22.

imovinskih dobara (šume i šumsko zemljište, poljoprivredno zemljište i drugo) postali dijelom pozitivnog zakonodavstva.

Upravo je presudom u predmetu U-1/11 Ustavni sud Bosne i Hercegovine trasirao put pravnom uređenju državne imovine. Naime, u presudi se jasno utvrđuje da Republika Srpska nema ustavnu nadležnost za reguliranje pravne materije koja je predmet Zakona o statusu državne imovine koja se nalazi na teritoriji Republike Srpske i pod zabranom je raspolaganja. Nadalje, ističe se da je državna imovina posebna kategorija i da kao takva može biti predmet regulacije od strane Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, čime je jasno određeno da su sve odluke i zakonodavni akti vlasti u Bosni i Hercegovini spram državne imovine, s izuzetkom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine,[29] akti koji nisu bazirani na Ustavu Bosne i Hercegovine. Pri tome Ustavni sud Bosne i Hercegovine svoju odluku vezuje za izričitu ustavnu odredbu iz člana IV/4.e) Ustava Bosne i Hercegovine na način da postoji isključiva nadležnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine u pitanjima koja su potrebna za provođenje dužnosti države, a da državne imovina reflektira državnost, suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, na osnovu čega se daje nedvojbeno ovlaštenje državi Bosni i Hercegovini, odnosno Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, da regulira pitanje državne imovine.[30]

Ipak, i pored izričite ustavne odredbe da su odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine konačne i obavezujuće,[31] uočljivo je da do danas nije donijet adekvatni zakonski propis. To producira dvojake pravne reperkusije. Prva je da se ne poštuje Ustavni sud Bosne i Hercegovine kao "čuvar" Ustava Bosne i Hercegovine, dok je druga sadržana u brojnim problemima koje bilježimo u značajnom broju jedinica lokalne samouprave u smislu realizacije

[29] Iz obrazloženja presude Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmetu U-1/11: "U smislu člana I/1. Ustava BiH, BiH ima pravo nastaviti da regulira 'državnu imovinu' čiji je ona titular, znači sva pitanja koja su povezana s pojmom 'državne imovine' kako u građanskopravnom, tako i u javnopravnom smislu. Ovakav zaključak je jedini mogući logički i materijalni sadržaj pojma 'identiteta i kontinuiteta' iz citirane odredbe." Nadalje, u obrazloženju se decidno određuje nadležnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine za reguliranje državne imovine: "Pravo države BiH da regulira pitanje državne imovine proizlazi i iz odredbe člana IV/4.e) Ustava BiH. Naime, ako se imaju u vidu svi prethodni zaključci, prvenstveno da država BiH ima pravo nastaviti da regulira državnu imovinu, odnosno da je titular državne imovine, a da odredbe člana IV/4.e) Ustava BiH propisuju nadležnost Parlamentarne skupštine u ostalim pitanja koja su potrebna za provođenje dužnosti države, a da državna imovina reflektira državnost, suverenitet i teritorijalni integritet BiH, nedvojbeno je da navedena odredba daje ovlaštenja državi BiH odnosno Parlamentarnoj skupštini da regulira pitanje državne imovine. Prema tome, ovdje se radi o isključivoj nadležnosti BiH koja proizlazi iz čl. I/1, III/3.b) i IV/4.e) Ustava BiH."

[30] Iz obrazloženja presude Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmetu U-1/11 od 13. jula 2012. godine.

[31] Član VI/4. Ustava Bosne i Hercegovine.

investicionih poduhvata. Ako se to dopuni činjenicom da Komisija za državnu imovinu Bosne i Hercegovine već više godina praktično ne egzistira, dolazimo do apsurdnih situacija u smislu nerealizacije brojnih projekata, bilo da je riječ o budžetskom ili vanbudžetskom (grantovskom) finansiranju, naročito od strane Evropske unije. Primjera radi, na području Grada Bihaća trenutno je obustavljena realizacija projekta revitalizacije srednjovjekovnog grada Sokolac, upravo iz razloga što u obuhvatu prisutnog puta postoje imovinska dobra koja potpadaju pod zabranu raspolaganja.[32]

S obzirom na to da ta presuda ima izniman značaj za buduće pravno oblikovanje državne imovine, ipak treba konstatirati da su vlasti Republike Srpske nastavile s donošenjem propisa kojim su nastojali da urede ovu ovlast, a u suprotnosti s pozitivnim zakonskim propisima (Zakonom o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine), ali presudom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, i to u pogledu poljoprivrednog zemljišta, šuma i šumskog zemljišta i unutrašnje plovidbe, to je ponovo dobilo ustavnosudsku konotaciju na način da su dijelovi propisa koji zadiru u obuhvat državne imovine ocijenjeni kao neustavni. Tako je članom 53. Zakona o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske definirano da Republika Srpska postaje vlasnikom poljoprivrednog zemljišta koje se nalazi na području Republike Srpske, a koje je kao takvo u javnim evidencijama upisano kao općenarodna imovina bez upisanog prava korištenja, upravljanja i raspolaganja, odnosno postaje vlasnikom društvenog, odnosno državnog vlasništva s pravom korištenja, upravljanja ili raspolaganja u korist preduzeća koja su bila predmet privatizacije ili je upisano kao posjed tih preduzeća, odnosno bivših društveno-pravnih lica sa sjedištem van Republike Srpske.[33] Riječ je o opetovanom pokušaju umanjenja državne imovine Bosne i Hercegovine, gdje se putem zakona entiteta pokušala erodirati državna imovina Bosne i Hercegovine, pri tome zanemarujući da je poljoprivredno zemljište oduvijek imalo poseban status i u okvirima SFRJ. Pri tome treba podsjetiti na odredbu iz člana 92. Ustava SR BiH kojom se poljoprivredno zemljište definira kao javno dobro kojim upravlja država. Na koncu, taj zakon je u suprotnosti sa Zakonom o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine,

[32] Dopis Gradonačelnika Bihaća, broj: 03/2-27-1532 od 6. juna 2023. godine.

[33] Odredba člana 53. Zakona o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske, koji je od strane Ustavnog suda Bosne i Hercegovine označen kao neustavan u predmetu U-9/19: "Utvrđuje se da član 53. Zakona o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske ('Službeni glasnik Republike Srpske' br. 93/06, 86/07, 14/10, 5/12 i 58/19) nije u saglasnosti sa članom I/1, članom III/3.b) i članom IV/4.e) Ustava Bosne i Hercegovine."

ali i ranije donesenom presudom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmetu U-1/11 od 13. jula 2012. godine.

Nadalje, u dijelu unutrašnje plovidbe, donijet je Zakon o unutrašnjoj plovidbi Republike Srpske, kojim se, pored ostalog, u članu 4. utvrđuje da su unutrašnje vode u vlasništvu Republike Srpske i da su kao imovina dodijeljene Republici Srpskoj, što je također u suprotnosti s ranije spomenutim Zakonom o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine, ali i presudom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmet U-1/11 od 13. jula 2012. godine.

Na koncu, slična je situacija i sa šumama i šumskim zemljištem, gdje se putem Zakona o šumama Republike Srpske nastojala urediti ta oblast na način da su vlasnici šuma na teritoriji Republike Srpske isključivo Republika Srpska i fizička i pravna lica. Ipak, kao što smo naveli u ranijim primjerima (npr. kod pravne regulacije poljoprivrednog zemljišta u Republici Srpskoj), to predstavlja aktivnosti koje su izvan okvira Ustava Bosne i Hercegovine, što je u konačnici od strane Ustavnog suda Bosne i Hercegovine označeno kao neustavno.[34]

Iz svega proizilazi zaključak da je u pogledu državne imovine Ustavni sud Bosne i Hercegovine u punom kapacitetu "čuvar" Ustava Bosne i Hercegovine, pri čemu je svojim presudama odbranio ustavni princip hijerarhije propisa u Bosni i Hercegovini, koja pak proizilazi iz člana III/3.b), a sve s ciljem da se pitanju državne imovine i njenom pravnom oblikovanju može pristupiti isključivo u okvirima Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Uloga Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine

Ne smije se izgubiti iz vida činjenica da u Bosni i Hercegovini djelimično egzistira pravni instrumentarij u smislu upravljanja i raspolaganja imovinskim

[34] Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmetu U-4/21 od 23. septembra 2021. godine: član 3, član 4. stav 1, član 5. stav 2. tačka đ) i stav 3, član 18. stav 1. i 2, član 22. stav 1. i 2, član 23. stav 1, član 24. stav 1, član 28. stav 2, čl. 31. i 33, član 34. stav 1. tačka l) i stav 2. i 3, član 35. i 36, član 37. stav 2, član 46. stav 3, član 47. stav 5, član 48. stav 2, član 49, član 50. stav 2, član 51. stav 3, član 52. stav 1, član 54. stav 1, član 55. stav 1, član 57. stav 1, član 58. stav 2, član 60. stav 1, 3, 4. i 5, član 61. stav 3, član 62. stav 1, 2, 5, 6. i 8, član 63. stav 3, član 64, član 65. stav 2, stav 3. tačke b), v) i i), član 66, član 71. stav 3. i 4, član 72. stav 5, 6. i 7, član 73. stav 1. i 2, član 74. stav 2. i 5, član 75, član 77. stav 2, 3. i 5, član 79, član 80. stav 2, član 81. stav 2, član 82. stav 2, 3, 7. i 8, član 84, član 85. st. 1. i 2, član 88. stav 1. tačka g), član 89. stav 1, 2, 6. i 10, član 90. stav 2, član 92. stav 1. i 3, član 95. stav 1, član 97. st. 1. i 2, član 98, član 101. stav 1. tačke g), đ) i j), član 102. stav 1. tačke dž) i š), član 104. stav 1, 2, 3, 4. i 5. i član 107. stav 3. tačke z) i i) Zakona o šumama Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 75/08, 60/13 i 70/20 u dijelu koji glasi "u svojini Republike" nisu u skladu sa članom I/1, III/3.b) i IV/4.e) Ustava Bosne i Hercegovine.

dobrima. Ističemo djelimično, iz prostog razloga što na nivou Bosne i Hercegovine još uvijek nema sveobuhvatnog pravnog okvira koji bi tretirao sva imovinska dobra. U skladu s takvim postavkama, trenutno je riječ o parcijalnoj regulaciji, s tendencijom i očekivanjem da će doći do potpune regulacije, što svakako treba biti osnovni zadatak. Naime, od 1998. godine na nivou Bosne i Hercegovine na snazi je Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka u Bosni i Hercegovini, kojim je, pored ostalog, dato pravo entitetima da privatiziraju preduzeća i banke koje su smještene na teritoriju entiteta, ali pod uslovom da nisu u privatnom vlasništvu.[35] Dakle, tim propisom (zakonom) normirana je mogućnost da se privatizira državna imovina u dijelu privrednih društava i banaka, i to samo ona imovinska dobra koja se nalaze na teritoriji entiteta. U svrhu njegove provedbe, entitetske vlasti (Parlament Federacije Bosne i Hercegovine i Narodna skupština Republike Srpske) prišli su donošenju propisa o privatizaciji preduzeća i banaka koji se nalaze na teritoriji entiteta.[36] Pri tome, treba imati u vidu značaj određenja prostornog obuhvata entiteta. Naime, Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka ne bi se mogao primijeniti u situaciji kada bi jedno privredno društvo istaknulo pravo na povrat imovinskog dobra koje se nalazi u drugom entitetu.[37]

Ipak, bez obzira na to legislativno uređenje, mora se konstatirati da na nivou Bosne i Hercegovine skoro tri decenije nakon okončanja rata i donošenja Ustava Bosne i Hercegovine nije urađeno mnogo u smislu sistemskog definiranja i obuhvata državne imovine, što direktno, ali i indirektno utiče na umanjenje portfelja državne imovine. Pri tome, postupanjem različitih subjekata kontinuirano se umanjuje fond imovinskih dobara (raspolaže se njima ili su predmet uzurpiranja), koja su pak imperativnim normama označena kao dobra kojim se ne može raspolagati, odnosno čije je raspolaganje ništavo. Međutim, na ovom mjestu moramo konstatirati da su evidentni i ograničeni dometi Pravobranilaštva Bosne i Hercegovine, koje se kao institucija, u pravilu, po saznanju da postoji promet nekretnina, bavi pitanjima zaštite imovinskih prava i interesa Bosne i Hercegovine.[38] Konkretno, dok Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine ima zavidne rezultate u Federaciji Bosne i Hercegovine

[35] Član 2. Okvirnog zakona o privatizaciji preduzeća i banaka u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 14/98, 12/99, 14/00, 16/02 i 88/05.

[36] Zakon o početnom bilansu stanja preduzeća i banaka, *Službene novine Federacije BiH*, broj 12/98, 40/99, 47/06 i 38/08 i Zakon o početnom bilansu stanja u postupku privatizacije državnog kapitala u preduzećima, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 24/95.

[37] Opširnije vidjeti: Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, broj: AP 2774/12 od 17. juna 2015. godine.

[38] Dopis Pravobranilaštva Bosne i Hercegovine broj 03-6-10-2-PBiH-446/23 od 22. 1. 2023. godine.

u smislu očuvanja supstrata državne imovine, u Republici Srpskoj se ipak bilježe porazni rezultati na način da je čak i u slučajevima gdje je evidentno kršenje imperativnih normi o državnoj imovini Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine suočeno s elementarnim problemom nedobijanja potrebnih informacija, čime je uloga Pravobranilaštva kao zaštitnika imovinskih prava i interesa Bosne i Hercegovine, bez obzira na to gdje se nalazila na teritoriji Bosne i Hercegovine u svakom konkretnom slučaju, ozbiljno dovedena u pitanje.

Također, treba podsjetiti na to da je Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine raspolagala imovinom Bosne i Hercegovine, a često se kao eklatantan primjer navodi odluka u vezi s raspolaganjem državnom imovinom za potrebe izgradnje kompleksa Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Sarajevu.[39]

Iz svega toga proizlazi zaključak da se moraju hitno poduzeti koraci u oblasti državne imovine. U cilju rješenja detektiranog problema, nužno da je da se u okviru Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine pristupi donošenju zakona kojim bi se trajno definirao obuhvat državne imovine, uz stvaranje pretpostavki da ona dobije i javnopravnu (upotrebnu) ulogu, bilo u domenu zadovoljenja potreba institucija vlasti (smještaj institucija Bosne i Hercegovine, entiteta, kantona i jedinica lokalnih samouprava, ali i brojnih ministarstava i drugih organa vlasti kao što su policijske agencije, službe sigurnosti, odbrane i sl.), bilo u svrhu transfera, prije svega po Bosnu i Hercegovinu neperspektivnih imovinskih dobara, ka nižim nivoima vlasti. Dakle, zakonskim rješenjem treba odrediti kategorizaciju dobara, uz primat onih koja ulaze u okvir državne imovine i koja su od značaja za Bosnu i Hercegovinu. Druga kategorija dobara predstavljala bi po Bosnu i Hercegovinu neperspektivna imovinska dobra koja bi se *ex lege* transferirala prema nižim nivoima vlasti, uz napomenu da bi ona i dalje ostala u okviru državne imovine, te uz naznačenje titulara u formi konkretnog nivoa vlasti (npr. jedinica lokalne samouprave ili kanton). Na koncu, treća kategorija bi bila ostala imovinska dobra.

Konkretno, od suštinskog značaja je da se donese Zakon o državnoj imovini Bosne i Hercegovine kojim bi se odredila koja su to imovinska dobra od značaja za Bosnu i Hercegovinu i koja bi *ex lege* bila determinirana kao dobra koja ulaze u okvire državne imovine. U ova dobra treba uvrstiti sve ono što je Bosni i Hercegovini pripalo po osnovu Sporazuma o sukcesiji,[40] zatim

[39] Odluka o prodaji nekretnina, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 14/05.

[40] Međunarodni Sporazum o pitanjima sukcesije potpisan 29. juna 2021. godine između Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Slovenije i Savezne Republike Jugoslavije.

nepokretna imovina na kojoj je pravo raspolaganja i upravljanja imala bivša SR Bosna i Hercegovina na dan 31. decembra 1991. godine, poljoprivredno zemljište, te rijeke šume i šumsko zemljište. Isto tako, u svrhu privredne funkcije, realnih potreba i zahtjeva koji dolaze od strane nižih nivoa vlasti, s naglaskom na jedinice lokalne samouprave, te zbog relativno velikog broja dobara koja potpadaju pod pojam državne imovine, nužno je na nivou Bosne i Hercegovine formirati Agenciju za upravljanje državnom imovinom Bosne i Hercegovine, koja bi na osnovu zahtjeva nižeg nivoa vlasti imala ovlaštenje da izuzme određena dobra i prenese ih prema nižim nivoima vlasti (prema distribucijskim kriterijima u zakonu), ali i da ima ovlaštenje da se određeno dobro izopći iz statusa državne imovine i da se klasificira kao ostala dobra na kojima je moguće raspolaganje. Svakako, u proces izuzimanja imovinskog dobra i prijenosa ka nižem nivou vlasti mora biti uključeno Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine. Na ovaj način, a nakon višegodišnjeg čekanja, donio bi se propis koji bi na jednom mjestu regulirao pitanje državne imovine, ali i dao priliku da se trenutno blokirana imovinska dobra stave u funkciju privrednog razvoja Bosne i Hercegovine.

Kao drugi dio imovinskih dobara, a koja ulaze u okvire pojma državne imovine, ubrajala bi se i dobra koja su distribucijskim parametrima prenesena s Bosne i Hercegovine na entitete, kantone, ali i jedinice lokalne samouprave, dok bi se u određenom segmentu moglo razmišljati da se u državnu imovinu uvedu i dobra u vlasništvu javnih preduzeća i ustanova. Drugim riječima, određeno imovinsko dobro (primjera radi zgrada gradske uprave) bilo bi u okviru državne imovine, uz napomenu da bi se propisima o zemljišnim knjigama definirao precizniji upis.[41] Dakle, na osnovu distribucijskog kriterija, imovinsko dobro može biti transferirano ka nižim nivoima vlasti isključivo na osnovu Zakona o državnoj imovini Bosne i Hercegovine (npr. zgrade institucija općina, gradova, kantona i entiteta) ili da se na osnovu zahtjeva nižeg nivoa vlasti (jedinice lokalne samouprave, kantona ili entiteta) odobri prijenos određenog dobra od strane Agencije za državnu imovinu Bosne i Hercegovine, pod uslovom da se utvrdi da na njemu postoji plan realizacije investicionog zahvata.[42]

Smisao ovakve postavke je da se za niže nivoe vlasti otvori mogućnost saradnje sa zainteresiranim investitorima. Jedan od modela je kooperacija pravnih lica javnog prava, i to jedinice lokalne samouprave (općine,

[41] Jedna od mogućnosti u vezi sa upisom u zemljišnim knjigama: Državna imovina – Grad Bihać.

[42] Također, u proces prijenosa imovinskog dobra ka nižim nivoima vlasti mora biti uključeno Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine, koje će dati saglasnost na prijenos.

gradovi, kantoni itd.) sa subjektima privatnopravne (privredne) provenijencije. Cijenimo da je jedan od podesnijih modela i pravo građenja, kao ograničeno stvarno pravo na tuđoj nekretnini, koji predstavlja optimalan model za saradnju javnopravnih i privatnopravnih subjekata.[43] Naime, osnovni preduslov za pravo građenja, kao optimalni model kooperacije javnih partnera (vlasnika nekretnina) i privatnih partnera (zainteresiranih investitora) jest postojanje adekvatnih nekretnina na kojima se mogu graditi određeni objekti, odnosno koje se mogu opteretiti pravom građenja. Pri tome, realizacijom prava građenja javnopravni subjekt (jedinica lokalne samouprave, kanton, entitet) dobija potrebne objekte, potiče zapošljavanje, te uopće stvaranje nove vrijednosti, a da pri tome u to dobro nije uložilo dodatna (često budžetska) sredstva, niti je došlo do promjene titulara na dobru, dok s druge strane investitori kroz investiranje nisu prinuđeni da se izlažu dodatnim izdacima pri kupovini nekretnina (čija cijena u posljednje vrijeme fluktuira), već se mogu posvetiti realizaciji investicije. S druge strane, uvijek postoji mogućnost da se optira prema trajnom raspolaganju (prodaji) tih dobara, na osnovu čega će ona prestati egzistirati kao dobro u okviru državne imovine, uz napomenu da će subjekt javnog prava ostvariti jednokratnu naknadu. Istovremeno, kako bi se onemogućio promet imovinskih dobara bez ograničenja, odnosno spriječila praksa da se raspolaže prenesenim dobrima koja su zakonom klasificirana kao državna imovina, Agencija za upravljanje državnom imovinom Bosne i Hercegovine i Pravobranilaštvo Bosne i Hercegovine treba biti krajnji regulator kroz davanje saglasnosti na relevantne odluke općinskih i gradskih vijeća, odnosno kantonalnih skupština te entitetskih parlamenata. Dakle, smisao je da se omogući pravni život na tim nekretninama, ali isto tako uspostavi barijera u smislu da bi se njima raspolagalo bez ikakvih ograničenja ili administrativne kontrole.

Kad je riječ o javnim preduzećima i javnim ustanovama, pravno je utemeljeno da se zakonom odredi titular u svrhu kvalitetnijeg upravljanja i raspolaganja imovinom. To se vezuje za rješavanje aktuelnog problema koji trenutno bilježimo kod definiranja pravnog statusa zemljišta, objekata i prateće infrastrukture obrazovnih i zdravstvenih ustanova širom Bosne i Hercegovine. Naime, pored toga što u zemljišnim knjigama često izostaju konkretni upisi, uz napomenu da i postojeći često ne odražavaju pravno (stvarno) stanje, već

[43] O pravu građenja, opširnije vidjeti: Albin Muslić, Pravo građenja u funkciji stvaranja povoljnog poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini – kooperacija javnih i privatnih partnera, *Pravna misao – časopis za pravnu teoriju i praksu* 1–2, Sarajevo 2018, 7-32; Albin Muslić, *Poslovno pravo*, univerzitetski udžbenik, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać, 2021.

se bilježe upisi ranijih subjekata koji su prestali postojati, a zbog značaja i mogućnosti koje se otvaraju pred javna preduzeća i javne ustanove, *pro futuro* je potrebno pravno definirati ta dobra s aspekta državne imovine. Naravno, u dijelu gdje se procijeni da se treba ograničiti ili barem kontrolirati promet, to se može zakonom izričito i stipulirati. Drugim riječima, Zakonom o državnoj imovini Bosne i Hercegovine treba stremiti da se što konkretnije definira obuhvat imovinskih dobara koja ulaze u državnu imovinu Bosne i Hercegovine, te da se tamo gdje se ukaže potreba, a uz primjenu distribucijskih kriterija i određenje titulara, omogući prijenos ka nižim nivoima vlasti.

Na koncu, treća kategorija imovinskih dobara bila bi ostala dobra, koja trenutno potpadaju pod pojam državne imovine, ali zbog je svojstava ili nemogućnosti adekvatnog upravljanja njima nužno uspostaviti pravni instrumentarij da se izuzmu iz okvira državne imovine i omogući dalje raspolaganje njima, bez posebnih ograničenja. Posljedično tome, sva dobra koja nisu od značaja za Bosnu i Hercegovinu trebaju dobiti upotrebnu ulogu. Naime, s ekonomskog aspekta, svako imovinsko dobro koje u određenom smislu nije podesno za zadovoljenje javnopravne funkcije, u manjoj ili većoj mjeri će generirati troškove, koji se svakako moraju servisirati. Na ovaj način otvara se mogućnost da ta dobra dobiju upotrebnu funkciju.

Smisao ovih *de lege ferenda* pogleda sadržan je u potrebi da se ne rastače pojam državne imovine, već da se uspostavi pravni okvir koji će je normirati kao posebno značajan resurs s jedne, uz nastojanje da dobije upotrebnu (javnopravnu i privrednopravnu funkciju), bez koje nema ni razvoja države Bosne i Hercegovine u cjelini, s druge strane.

U konačnici, donošenjem Zakona o državnoj imovini Bosne i Hercegovine sveobuhvatno bi se, na nivou Bosne i Hercegovine, donio propis kojim bi se također regulirala imovinska dobra koja se nalaze i na području Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Konsekventno, van snage bi se stavio Zakon o imovini Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, čime bi se postigla jedinstvena pravna regulacija o državnoj imovini na nivou cijele Bosne i Hercegovine.

Ipak, bez obzira na potrebe, treba biti oprezan s aspekta činjenice da će se taj zakon i usvojiti u skorije vrijeme u okviru Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, naročito ako se u obzir uzme složeni način odlučivanja i nužnost uvažavanja egalitarnog bikameralizma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Druga je mogućnost, istina manje popularna, da Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini, na osnovu ovlaštenja koja posjeduje,[44] donese Zakon o državnoj imovini Bosne i Hercegovine. Na ovaj način bi se stvari pomjerile s mjesta nakon višegodišnjeg nečinjenja u ovoj oblasti. Međutim, takvim pristupom derogiralo bi se najviše zakonodavno tijelo (Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine), koje je nadležno da donese taj propis. Na koncu, ovakvim pristupom otvara se dodatni problem u smislu kakvo zakonsko rješenje može nametnuti Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini, kao i njegova provodivost, naročito ako se uzme u obzir činjenica da o propisima koje je nametao Visoki predstavnik naučna i stručna javnost nije imala priliku da da svoj sud, već isključivo da se suoči s regulama koje su postale zakon.

Zaključak

Uzroci nedefiniranja pravnog obuhvata državne imovine Bosne i Hercegovine sežu u okvire Dejtonskog mirovnog sporazuma, gdje je kao Aneks IV normiran Ustav Bosne i Hercegovine. Naime, iako je u većini država s federalnim uređenjem pravilo da se u ustavu definira državna imovina, kao resurs od posebnog značaja za državu, ili da se barem normiraju kriteriji za određenje državne imovine, Ustav Bosne i Hercegovine ne sadrži takve izričite norme. Ipak, Ustav Bosne i Hercegovine, kao pravni akt najviše pravne snage, pored ostalog, sadrži odredbe o kontinuitetu Bosne i Hercegovine, ali i hijerarhiji propisa, na način da svi propisi moraju biti u skladu s Ustavom. To je poslužilo Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine pri donošenju presuda kojim se utvrđuje da pojedini zakoni u potpunosti ili njihovi dijelovi, a koji su doneseni od strane Narodne skupštine Republike Srpske, nisu u skladu s Ustavom Bosne i Hercegovine, uz uputu da Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine donese propise u pitanjima koja su nužna za obavljanje državnih dužnosti, što se odnosi i na državnu imovinu.

Ipak, za bosanskohercegovački pravni poredak od posebnog je značaja donošenje Zakona o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine, koji je s posljednjim izmjenama u dobroj mjeri očuvao supstrat državne imovine. Također, presudama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i činjenicom da su njegove odluke konačne i obavezujuće, održana je hijerarhija pravnih propisa u Bosni i Hercegovini, pri čemu je kao vanustavno ocijenjeno djelovanje nižih nivoa vlasti (entiteta) da legislativno

[44] Aneks 10 (Sporazum o civilnoj provedbi) Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini iz 1995. godine.

oblikuju državnu imovinu u Bosni i Hercegovini, iz čega proizlazi zaključak da je jedino održivo ustavnopravno rješenje da se donese Zakon o državnoj imovini Bosne i Hercegovine od strane Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Da bi se postojeće stanje promijenilo, potrebno je iznaći adekvatan model. Na tom tragu, nesporno je da Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine prije ili kasnije mora donijeti propis kojim će se regulirati pitanje državne imovine. U okviru toga cijenimo da treba uvesti potpuno novu kategorizaciju dobara u okviru državne imovine, ali i omogućiti transfer pojedinih dobara prema nižim nivoima vlasti, uz napomenu da ta dobra i dalje ostaju u okvirima državne imovine. Na koncu, dobra koja nisu perspektivna po Bosnu i Hercegovinu treba izopćiti iz pojma državne imovine. Svakako, u konačnici je potrebno ta dobra i adekvatno evidentirati u zemljišnim evidencijama. Na ovaj način zadržava se pojmovni i sadržinski element državne imovine, ali i daje prilika da ta dobra dobiju upotrebnu svrhu, naročito u funkciji izgradnje privrednih potencijala, komunikacijske infrastrukture te različitih sadržaja u domenu zdravstva, obrazovanja, kulture itd.

Korištena literatura

a) Knjige i članci

Gavella, Nikola; Alinčić, Mira; Klarić, Petar; Sajko, Krešimir; Tumbri, Tanja; Stipković, Zlatan; Josipović, Tatjana; Gliha, Igor; Matanovac, Romana; Ernst, Hano (2005) *Teorijske osnove građanskog prava – Građansko pravo i pripadnost hrvatskog pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Horvat, Marijan (1980) *Rimsko pravo*, Školska knjiga, Zagreb.

Imamović, Mustafa (2001) *Historija države i prava*, Magistrat Sarajevo, Sarajevo.

Kaser, Max; Knütel, R. (2003) *Römisches Privatrecht*, C. H. Beck, München.

Muslić, Albin (2021) *Poslovno pravo – univerzitetski udžbenik*, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać.

Muslić, Albin (2014) *Pravni položaj jedinica lokalne samouprave u upravljanju i raspolaganju vlastitom imovinom*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerzitet u Bihaću, Bihać.

Muslić, Albin (2018) Pravo građenja u funkciji stvaranja povoljnog poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini – kooperacija javnih i privatnih partnera, *Pravna misao – časopis za pravnu teoriju i praksu* 1–2, Sarajevo, 7-32.

Nikšić, Saša (2012) Imovina u građanskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 62, br. 5–6, 1599-1633.

Povlakić, Meliha (2009) *Transformacija stvarnog prava u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Simonetti, Petar (2008) Stjecanje prava vlasništva primjenom ustanova dosjelosti i uzurpacije na nekretninama koje su bile u društvenom vlasništvu, *Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, god. 29, broj 1, 27-70.

Stojćević, Dragomir (1966) *Rimsko privatno pravo*, Naučna knjiga, Beograd.
Wycisk, Tonia (2008) *Quidquid in foro fieri potest – Studien zum römischen Recht bei Quintilian*, Duncker & Humblot, Berlin.

b) Propisi

Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 14/98, 12/99, 14/00, 16/02 i 88/05.
Sporazum o pitanju sukcesije potpisan između Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Republike Makedonije, Republike Slovenije, Savezne Republike Jugoslavije, Beč, 29. juna 2001. godine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 10/01.
Uredba o metodologiji za pripremu programa privatizacije i početnog bilansa stanja, *Službene novine Federacije BiH*, broj 10/98, 26/98, 49/99 i 40/00.
Uredba o zabrani raspolaganja nekretninama na teritoriji Republike Hrvatske, *Narodne novine Republike Hrvatske*, broj 36/91.
Ustav Bosne i Hercegovine, 1995.
Zakon o državnoj imovini na Unsko-sanskom kantonu, *Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona*, broj 5/97.
Zakon o početnom bilansu stanja preduzeća i banaka, *Službene novine Federacije BiH*, broj 12/98, 40/99, 47/06 i 38/08.
Zakon o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 93/06, 86/07, 14/10, 5/12 i 58/19.
Zakon o pretvorbi društvene svojine, *Službeni list RBiH*, broj 33/94.
Zakon o privatizaciji preduzeća, *Službene novine Federacije BiH*, broj 27/97, 8/99, 45/00, 61/01, 27/02, 33/02, 28/04 i 44/04.
Zakon o privremenoj zabrani raspolaganja državnom imovinom Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 18/05, 29/06, 85/06, 41/07, 74/07, 99/07, 58/08 i 22/22.
Zakon o upravljanju državnom imovinom, *Narodne novine Republike Hrvatske*, broj 52/18 i 155/23.

c) Presude

Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu zamjenika predsjedavajućeg Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, a u vezi sa Zakonom o statusu državne imovine koja se nalazi na teritoriji Republike Srpske i pod zabranom je raspolaganja, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 135/10.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o šumama Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 75/08, 60/13 i 70/20.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o unutrašnjoj plovidbi Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 54/19.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po zahtjevu sedam delegata Vijeća naroda Republike Srpske, a u vezi sa Zakonom o poljoprivrednom zemljištu Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 93/06, 86/07, 14/10, 5/12 i 58/19.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine U-4/21 od 21. septembra 2021.

Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine U-8/19 od 6. februara 2020.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine U-9/19 od 6. februara 2020.
Presuda Ustavnog suda Bosne i Hercegovine U-1/11 od 13. jula 2012.

d) Ostali akti

Odluka o prodaji nekretnina, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 14/05.
Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, broj: AP 2774/12 od 17. juna 2015.
Dopis Gradonačelnika Bihaća, broj 03/2-27-1532 od 6. juna 2023.
Dopis Pravobranilaštva Bosne i Hercegovine, broj 03-6-10-2-PBiH-446/23 od 22. januara 2023.
Odluka broj Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini od 12. 4. 2022. godine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, broj 22/22.

State property in Bosnia and Herzegovina – *de lege ferenda* review

Abstract: Defining the legal status of the state property in Bosnia and Herzegovina is one of the most significant legal issues which comprises at least two elements. The first one is the element of the statehood of Bosnia and Herzegovina, whilst the other is contained in the need for numerous property assets that are currently legally blocked to get their usable function.
Although it is undisputable that the legal status of the state property must be legally regulated exclusively at the level of the highest legislative body of Bosnia and Herzegovina – the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, the issue in question has not got its legal outline yet. Regarding the above, it is of crucial importance to urgently adopt a law on state property of Bosnia and Herzegovina. However, socio-political circumstances in Bosnia and Herzegovina suggest that at this moment it is very difficult to reach a legal solution that will enable the regulation in question to be defined and adopted, due to the causes that are often out of legal (political) nature.
The paper in front of us will analyse the existing legislative arrangements and the relevant decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, and offer the directions of future legal arrangements of the above mentioned domain in order to establish an adequate legal frame in Bosnia and Herzegovina that will not separate the state property from Bosnia and Herzegovina on one hand, but will create legal presumptions for the property assets belonging to the state to get their usable function with the emphasis on the segments of economic-legal origin, on the other hand.

Keywords: state property, Bosnia and Herzegovina, legal regulation

DOI: 10.5644/PI2024.213.12

Zašto nije "mirna Bosna"

Ivan Cvitković[*]

Sažetak: U radu se osvrćemo na svađe s prošlošću vezano za odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U Republici Srpskoj su "poništili" odluke ZAVNOBiH-a (može li se prošlost poništiti?); za političare iz reda stranaka sa hrvatskim predznakom to je zaboravljena prošlost; bošnjačke političke stranke će se sjetiti tih događaja povodom godišnjica, ali su i one daleko od provođenja tada utvrđenih osnovnih vrijednosti za "mirnu Bosnu".
Slovenački filozof S. Žižek, u knjizi *O vjerovanju*, podsjeća nas na to kako je na području bivše Jugoslavije postojao izraz "mirna Bosna", što je značilo da su otklonjene prijetnje sukobu. Nažalost, Bosna danas nije mirna. Dio političara za to okrivljuje Zapad, izbjegavajući vlastitu odgovornost za takvo stanje. U radu ukazujemo na "domaće" razloge zašto "Bosna nije mirna". Riječ je o državi čija struktura (i tu, zaista, postoji dio odgovornosti Zapada) ima za posljedicu da velik broj ljudi gubi osjećaj njenoj pripadnosti. Tu je i virus mržnje koji je, izgleda, danas snažniji nego pred rat 1991. – 1995. god. Ne zna se što je za "mirnu Bosnu" opasnije: virus mržnje ili virus nacionalizma. A u Bosni i Hercegovini ih imamo tri: hrvatski, bošnjački i srpski nacionalizam. Teško je reći koji više doprinosi tome da ne bude "mirna Bosna". I dominirajuća politika i političari doprinose da "Bosna nije mirna". Ma koliko pojedinci ukazivali na religiju kao faktor pomirenja, daleko smo od toga da ona(e) stvarno doprinosi(e) "mirnoj Bosni". Od "mirne Bosne" udaljava nas netolerancija, nepovjerenje, strah od Drugog. Vode se ratovi sjećanja, a svaki narod ima svoju istinu i pravdu. Za "mirnu Bosnu" nedostaje istinskog dijaloga, razgovora. "Mirnoj Bosni" ne doprinose ni razne kvaziteorije o "bosanskoj naciji".

Ključne riječi: AVNOJ, ZAVNOBiH, Bosna i Hercegovina, "mirna Bosna", nacionalizam, politika, mržnja, religija, ljevica, Drugi, dijalog, pomirenje

***

Danas obilježavamo 80. godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a na kojima su donesene neke važne odluke za opstojnost Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata. Na tada utvrđenim vrijednostima Bosna i Hercegovina je, kako-tako, funkcionirala skoro pedeset godina. A onda je nastala *svađa s prošlošću* vezano za ta dva događaja.[1] Jedni (u Republici Srpskoj) su "poništili" odluke ZAVNOBiH-a (može li se poništiti

[*] Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, ivo.cvitkovic@yahoo.com.

[1] "Zašto se neki ne suočavaju nego svađaju s prošlošću, zašto imaju potrebu uljepšavati je, negirati ili izmišljati" Hrvoje Klasić, *Bijelo na crno*, Naklada Ljevak, Zagreb 2019.

prošlost?);[2] ponekad se pozivaju na ondašnji stav da je Bosna i Hercegovina i srpska i bošnjačka i hrvatska (ali će za nešto manje od polovine njenog teritorija reći da je srpski[3]). Za političare iz reda stranaka sa hrvatskim predznakom to je *zaboravljena prošlost*. Istina, i oni će se, kad im treba, pozivati na neke ključne zaključke ZAVNOBiH-a i ne spominjući ga (kao ni AVNOJ). Bošnjačke nacionalne stranke će se tih događaja sjetiti povodom godišnjica, ali su i one daleko od poštivanja i provođenja tada utvrđenih vrijednosti. Izgleda da su jedini istinski poštovatelji i zagovarači zavnobihovskih i avnojevskih vrijednosti SABNOR BiH i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Ne znam da li postoje o tom istraživanja, ali bilo bi zanimljivo vidjeti što (ne) znaju o ZAVNOBiH-u i AVNOJ-u mladi u Bosni i Hercegovini.

U pozivnom materijalu za današnji skup se, između ostalog, ukazuje na *značaj mira* kao pretpostavke razvoja i unutarnje integracije Bosne i Hercegovine. Pokušat ćemo ukazati na neke okolnosti koje su prepreka ostvarivanju takvog mira.

Ovdje je rat završio prije dvadeset i sedam godina, a mir još nije ustaljen. Rat je, istina, prošao, ostale su politike koje su do njega dovele i koje su ga vodile. Od 1991. godine do danas sve je u Bosni i Hercegovini poskupjelo, samo ljudi, čovjek sve manje vrijedi (i sve ga manje ima, za razliku od nacionalista).

Filozof Slavoj Žižek smatra da je "tijekom čitave povijesti Jugoslavije Bosna bila mjesto potencijalnih napetosti i sporova, scena na kojoj se održavala borba između Srba i Hrvata za vladajuću ulogu. Problem je bio u tome što najveća skupina u Bosni nisu bili ni pravoslavni Srbi ni katolički Hrvati, nego Muslimani, čije je etničko podrijetlo oduvijek bilo sporno – jesu li Srbi ili Hrvati. (Ta uloga Bosne čak je i ostavila traga u govoru: u svim bivšim jugoslavenskim narodima izraz 'mirna Bosna' korišten je kako bi se naznačilo da je uspješno otklonjena svaka prijetnja sukobu)".[4] Nažalost, *Bosna nije ni danas mirna*. I dalje je mjesto potencijalnih sukoba ne samo između Srba i Hrvata već tu treba dodati i Bošnjake. Neprestano se vode rasprave o tome čija je Bosna i Hercegovina, ili njeni dijelovi. Je li sve manje i manje onih koji i dalje smatraju da je Bosna i Hercegovina i bošnjačka i hrvatska i srpska?

[2] Odlukom Skupštine Republike Srpske iz 1993. godine proglašene su nevažećim odluke donesene na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1943. u Mrkonjić-Gradu.

[3] Ratom 1991. – 1995. su postigli da, zaista, prema popisu stanovništva iz 2013. godine, 81,51 % stanovništva Republike Srpske čine Srbi, a samo 18,49 % pripadnici drugih naroda i narodnosti. (Od toga Bošnjaka je bilo 13,98 %, Hrvata 2,41 %).

[4] Slavoj Žižek, *O vjerovanju*, Algoritam, Zagreb 2005, 65.

A njemački teolog Karl-Josef Kuschel piše: "Bosna i Hercegovina je nešto jedinstveno u Europi. To je jedna regija u kojoj je suživot Židova, kršćana i muslimana preživio stoljeća … Bosna i Hercegovina otvorena kuća s 'četiri ulaza'."[5] Rekli bismo: relativno optimističan pogled jednog stranca na život u Bosni i Hercegovini.[6]

Evo još jednog pogleda "iz daleka" na stanje u Bosni i Hercegovini: "Snage bosanske vlade trebalo je zaustaviti diplomatskim pritiscima sa Zapada da ne zauzimaju vitalno srpsko uporište Banja Luku, plen koji bi garantirao održivu bosansku državu. Rezultat rata je takav da nema pravih pobednika – recept za trajnu nesigurnost regiona, i trijumf neodlučnosti zapada", piše Mark Mozower.[7] Prisjećam se ovdje riječi belgijskog pisca Huge Clausa zabilježene u romanu *Tuga Belgije*: "Da li je rat kriv što ne možemo da kažemo nijednu razumnu reč a da zapravo ne mislimo suprotno? Ili da ono što mislimo odmah uništimo?"[8]

A. G. Matoš, daleke 1908. godine, zapisa: "Gospodar Bosne bit će onaj tko će imati većinu bosanskog zemljišta. Zemlja je narod!"[9] A stanje naroda je takvo da je postotak muslimana u Bosni i Hercegovini nakon austrougarske aneksije bio 11 %,[10] a prema popisu stanovništva iz 2013. godine – 50,7 %.

Čitajući Maaloufovu knjigu *Brodolom civilizacija* imao sam osjećaj kao da opisuje stanje u Bosni i Hercegovini: "Čak ni uobičajene zajedničke vrijednosti više ne igraju istinski svoju ulogu 'cementa'. Želeli bismo da igraju, ponašamo se kao da igraju, ali to je prečesto, nažalost, izmišljotina kojoj se gleda kroz prste, a ne odraz stvarnosti. I postali smo, svuda u svetu, bespomoćni, onesposobljeni da raspravljamo o integraciji, o inkluziji, o vrlinama različitosti, dok se široke solidarnosti osipaju, i vraćamo se – regresija, opet? – urođenim solidarnostima, koje su u isti mah najvidljivije i duboko ukorenjene, i za koje nije potrebna istinska sloboda izbora. Dovoljno je da svako sledi svoju padinu, kako ga na to poziva 'duh vremena'."[11]

Sve više postajemo društvo posjedovanja (čini ga manjina) i *društvo siromašenja* (čini ga većina stanovništva). Bosnom i Hercegovinom širi se ne kultura razumijevanja, već "kultura laži", kako bi rekla Dubravka Ugrešić.

[5] Karl-Josef Kuschel, *Židovi – kršćani – muslimani*, Svjetlo riječi, Sarajevo 2011, 23.

[6] "Drukčije se sve doima kad se historija gleda iz daleka, umjesto iz zemlje u kojoj se sve to desilo. Često se neke stvari mnogo jasnije vide, ali se sa te udaljenosti ne vide neke druge", piše Ali u romanu *Noć zlatne leptirice*, Buybook, Sarajevo 2010, 262.

[7] Mark Mazover, *Mračni kontinent – Evropa u dvadesetom veku*, Arhipelag, Beograd 2011, 422.

[8] Hugo Klaus, *Tuga Belgije*, Heliks, Smederevo 2013, 595.

[9] Antun Gustav Matoš, Iz Sarajeva, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 7. i 10. XI. 1908.

[10] Stipe Šuvar, *Historia tragicomica*, Razlog, Zagreb 2013, 2005.

[11] Amin Maluf, *Brodolom civilizacija*, Laguna, Beograd 2020, 211.

"Situacija je preozbiljna za jeftine parole, ali fakat je: ili ćemo zajedno živjeti i raditi, ili nas više neće biti."[12]

Što raditi s državom čija struktura ima za posljedicu da veliki broj ljudi *gubi osjećaj njenoj pripadnosti*? I ja, poput Maaloufa, "nikad neću prestati da se borim protiv ideje da bi narodima koji praktikuju različite jezike ili religije bilo bolje da žive odvojeno jedni od drugih".[13] *Suživot, život jednih sa drugima, jedina je mogućnost opstanka Bosne i Hercegovine*. "Suživot među različitim bosanskim vjerozakonima ne samo da je moguć, nego je i postojao kao nešto posve naravno. Naime, zbog različitih vjerozakona Bosna nije bila zemlja mržnje, nego tolerancije, a po vrlo jednostavnom bosanskom načelu: tko ne poštuje tuđu vjeru (din i adet), ne poštuje ni svoju. Jednostavnije rečeno: poštuj da bi bio poštovan. Vjerska je mržnja u Bosni bila nešto izvana nametano; bila je uvijek više uvoznog nego izvornog značaja, a tragično je kulminirala već uoči Prvog svjetskog rata. Atentat u Sarajevu pripreman je izvan Bosne, kao što je i nedavni rat u Bosni pripreman, pripravljen i upravljen opet izvan Bosne, a u istome mjestu i po istome planu i programu. Razorna mržnja je bila ubrizgavana među različite bosanske vjerozakone, a sve iz najnižih političkih, osvajačkih pobuda … Suživot je danas bezuvjetno potreban i vjernicima i nevjernicima, jer tko ne poštuje su-život s drugima i sam sebi ugrožava sâm život. Jer ondje gdje su oni drugi prisutni i nazočni od davnine, jedino suživot jamči mir i sigurnost", kazivao je Tomislav Ladan.

Je li Bog ljudski rod na narode i plemena podijelio da bi se bolje razumjeli, kako proizlazi iz kur'anskih poruka, ili da bi se više mrzili – kao što to danas čine?[14] "U ovoj zaostaloj i siromašnoj zemlji, u kojoj su četiri religije[15] gusto zbijene, trebalo bi da bude četiri puta više ljubavi, međusobnog razumijevanja i tolerancije nego u drugim zemljama. U Bosni je, naprotiv, nerazumijevanje koje ponekad prelazi u otvorenu mržnju gotovo opšta karakteristika njenih stanovnika … U zemlji kakva je Bosna, onaj ko nije u stanju da mrzi ili, što je još gore, onaj ko svjesno ne želi da mrzi, uvijek je pomalo stranac i izrod, a često i mučenik", pisao je Ivo Andrić.

Svi su virusi opasni, a najopasniji je *virus mržnje*.

---

[12] Aleksandar Hemon, *Povratak u Hemonwood*, Buybook, Sarajevo 2016, 132.

[13] A. Maluf, *Brodolom civilizacija*, 220.

[14] "Ljudima je toliko lako da mrze jedni druge. Baš zbog toga ljubav i jeste toliko nepojmljiva. Mržnja je tako jednostavna, trebalo bi da uvek pobeđuje. To je neravnopravna borba." Frederik Bakman, *Mi protiv vas*, Laguna, Beograd 2021, 462.

[15] Andrić ne pravi razliku između konfesija (kojih je četiri) i religija kojih je tri (pravoslavlje i katoličanstvo su dva pravca u istoj religiji – kršćanstvu).

Nacionalisti širom svijeta slijepi su za vlastitu mržnju[16] i probleme vide isključivo u mržnji koju omraženi "drugi" gaje spram njih.[17]

Devedesetih godina prošlog stoljeća, u vrijeme raspada Jugoslavije, mnogi komunisti postali su pobjesnjeli nacionalisti. Valja se prisjetiti jednog detalja. Godine 1978. Zbigniew Brzezinski u Švedskoj je iznio program kako rušiti komunistički blok. Za Jugoslaviju je rekao: "Posle Tita u Jugoslaviji treba podržati liberale, disidente, a naročito nacionaliste, jer je nacionalizam jači od bilo koje druge ideologije."[18] Tako je i bilo: Zapad je podržao disidente, liberale, a naročito nacionaliste.

Nacionalizam kao oblik mišljenja iskazuje se čim kažemo "mi" (mi Bošnjaci, mi Hrvati, mi Srbi). Nacionalizam je ideologija koja ne može opstati bez, stvarnog ili izmišljenog, neprijatelja. Nacionalizam ne smijemo promatrati kao neku "inferiornu ideologiju".[19] Nacionalizam ne pripada prošlosti, on je tu. On u Bosni i Hercegovini nije ekskluzivno vlasništvo samo Hrvata i Srba (kako se ponekad, na osnovu medija, može zaključiti), nijedan narod u Bosni i Hercegovini nije imun na njega. Nema nacije koja ima izgrađen imunitet za obranu od nacionalizma, niti postoje nacije koje su sklonije nacionalizmu od drugih. Samo je pitanje kad će on buknuti. Nacionalizam uvijek rađa nacionalizam.

Danas "nacionalizam postaje jezik politike i svatko tko želi vlast ne usuđuje ga se ignorirati, neovisno o tome smatra li se liberalom, fašistom ili komunistom".[20] Preko "nacionalnih interesa" uspješno se skreće pažnja sa socijalnih nejednakosti, sve većeg siromaštva i nezadovoljstva. Nacionalistima "ide na ruku" činjenica da postoje nacionalne zastave, nacionalni blagdani, nacionalna jela i restorani, nacionalne kulture i tradicije i sl. Recimo, pitanje isticanja zastava je i danas u Bosni i Hercegovini sporno i vodi podjelama.[21] Posebno kad je riječ o isticanju zastava kao simbola koji ukazuje na to koja je nacionalna skupina "vlasnik" teritorija.

Za razliku od mnogih zemalja, Bosna i Hercegovina je bogatija u nacionalizmu – na političkoj sceni ih imamo uglavnom tri: hrvatski, bošnjački i srpski

[16] "Rat nije izbio zbog mržnje. Nego je mržnja posijana zbog rata", piše Navid Kermani, *Uzduž rovova*, Naklada Ljevak, Zagreb 2021, 280.
[17] John Connelly, *Od naroda do nacija. Povijest istočne Europe*, Fraktura, Zagreb 2022.
[18] V. Bekim Fehmiu, *Blistavo i strašno*, Laguna, Beograd 2023, 478.
[19] Siniša Malešević, *Zašto je nacionalizam tako moguć?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2021.
[20] J. Connelly, *Od naroda do nacija*, 34.
[21] U Republici Srpskoj, biciklistički klub iz Prijedora isključen je iz članstva u savezu, jer su se natjecali pod zastavom Bosne i Hercegovine.

nacionalizam. Ne zna se koji više doprinosi tome da ne bude "mirna Bosna" (mada nacionalisti tvrde da je opasniji nacionalizam drugih od njihovog).

Hrvatski nacionalizam, u svojoj biti, ne razlikuje se od srpskog, pa ni bošnjačkog nacionalizma. Što vrijeme više prolazi, on se, u razgradnji Bosne i Hercegovine, sve više udaljava od bošnjačkog nacionalizma i postaje bliskiji srpskom. Tome najviše doprinose desničarski političari. No, ne smije se zanemariti ni uloga dijela katoličkih svećenika u jačanju i održanju hrvatskog nacionalizma i povijesnog revizionizma. Hrvatski nacionalizam okrenut je prema Hrvatskoj, kao što je srpski okrenut prema Srbiji. Danas je, s obzirom na to da Hrvati žive u Federaciji i u općinama više sa Bošnjacima nego Srbima, i hrvatski nacionalizam više negatorski prema Bošnjacima, nego Srbima. Povici "Za dom spremni!" na nogometnim utakmicama i drugim okupljanjima mladih podjednako su opasne i zavodljive riječi koliko i "srpski svet".

Kao što je nekad srpski nacionalizam bio pod maskom "jugoslavenstva", tako je danas *bošnjački nacionalizam* pod maskom "probosanskih snaga". Bošnjački nacionalizam kao da "počiva na zamisli da bi svaka nacija trebala imati vlastitu državu".[22] S obzirom na to da Hrvati i Srbi imaju svoje nacionalne države (Hrvatsku i Srbiju), to bi Bosna i Hercegovina trebala biti nacionalna država Bošnjaka.[23] Zašto se neukima "baca prašina u oči" i širi anitizapadno raspoloženje, kao, Zapad neće Bosnu i Hercegovinu u Europskoj uniji jer im smetaju muslimani koji čine većinu ovdašnjeg stanovništva? Valja podsjetiti na to da u Njemačkoj (3 milijuna), Francuskoj (5 milijuna), Britaniji (2 milijuna) živi više muslimana nego u Bosni i Hercegovini (Prema popisu iz 2013. godine 1,790.454).

Sarajevski mediji su (s pravom) stalno ukazivali na to da u Mostaru postoje nazivi ulica po ustaškim dužnosnicima. Usput bi se dotaklo sličnog problema s nazivima nekih ulica u Sarajevu. Otkako su odlukom Gradskog vijeća (2022) te ulice preimenovane, sve se "smirilo". A nitko u Sarajevu (ni gradonačelnica, ni Vlada KS, ni SDP, ni bošnjački političari) nemaju hrabrosti da na dnevni red stave promjenu naziva ulica u Sarajevu nazvanih po ustaškim dužnosnicima ili simpatizerima (F. Spaho, M. Pandža, S. Pačariza, O. Rastodera, H. Đoze, a jedna škola nosi ime M. Busuladžića).[24]

---

[22] S. Malešević, *Zašto je nacionalizam tako moguć?*, 25.

[23] "U BiH niko, ni Hrvati, ni Srbi, ni Bošnjaci, nemaju kapacitet za građansku BiH. I posebno je opasno što se bošnjački nacionalisti predstavljaju kao nosioci nekakve probosanske ideje. A još opasnije je to da opozicija (lažni ljevičari i oni nešto malo iskreniji) nije spremna Bakiru Izetbegoviću reći u lice ono što svaki dan govore Draganu Čoviću i Miloradu Dodiku. Iz nekog razloga on je za te ljevičare manje zlo od ove dvojice." Almin Kaplan, u: Branimira Lazarin, 'U BiH nitko nema kapaciteta za građansku državu', *Express*, Zagreb, 6. 8. 2022.

[24] V. Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo (Hrvatska 1989. – 2022.)*, Fraktura, Zagreb 2023.

Srpski nacionalizam je u zamahu od osamdesetih godina, perioda mitingaških pohoda po Bosni i Hercegovini. Ostvarila se pretpostavka da će se, preko organiziranja mitinga po Bosni i Hercegovini, širiti teza o ugroženosti Srba u BiH i Jugoslaviji. Htjelo se, dolaskom u Jajce, ispred muzeja AVNOJ-a zapaliti tekst odluka AVNOJ-a, čime bi se simbolično pokazalo da u njima, tobože, leži korijen neriješenog srpskog nacionalnog pitanja.[25] Posljednjih godina objavljeno je više knjiga iz kojih se vidi da nije imalo osnova govoriti o nacionalnoj ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini, već naprotiv da su u sudstvu, na sveučilištima i obrazovanju uopće, privredi, politici itd. participirali daleko iznad njihovog udjela u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine.

Krajem osamdesetih na jednonacionalnim okupljanjima (Srba) u Bosni i Hercegovini pjevalo se: "Nema više Tita, sad se Slobo pita", a 2022. godine, na takvim okupljanjima u Republici Srpskoj se pjevalo: "Nema kralja, nema Tita, za sve se Dodik pita." Nitko bolje ne opisuje srpski nacionalizam od S. Basare: "Nije, brate, katolicizam za svakoga, poglavito je za Slovene, jedva da su i pravoslavlju dorasli… Nisu, brate, Sloveni, naročito južni, u stanju da apstrahuju prostor, pa to ti je. To se kod Hrvata manifestuje opsednutošću paklom, kod nas pak Srba opsednutošću Velikom Srbijom."[26] Da ta opsjednutost Velikom Srbijom postoji i danas vidimo iz teksta A. Rakovića: "Moj stav je da Srbija, Republika Srpska i Crna Gora treba da stvore jedinstvenu srpsku državu i ta država treba da se zove Srbija, makar bila i federalna".[27] Bilo je i onih koji su u prošlosti htjeli ujediniti njemački svijet, danas ima onih koji ratuju da objedine ruski svijet, a po "mirnu Bosnu" opasni su oni koji hoće objediniti "srpski svet". "To su sitni nacionalni zlodusi, Srbi po vokaciji, ništa im drugo ne polazi za rukom, ništa drugo ne umeju da rade osim da budu Srbi, što je u poslednje vreme unosno", nastavlja Basara.[28]

Nažalost, i mladi naraštaj je "naseo na svetosavski propagandni letak o Srbima kao dobrom, bogobojažljivom pravoslavnom narodu".[29] A prijetnje Milorada Dodika da će se Republika Srpska "osamostaliti" i "pripojiti" Srbiji,

[25] Samo nekoliko godina kasnije srpsko političko vodstvo u BiH je "poništilo", iz istih razloga, odluke ZAVNOBiH-a.

[26] Svetislav Basara, *Kontraendorfin*, Laguna, Beograd 2020, 112.

[27] Aleksandar Raković, znanstveni savjetnik Instituta za noviju istoriju Srbije na Međunarodnom znanstvenom skupu "Problemi konstituisanja identiteta na postsovjetskom i postjugoslovenskom prostoru", održanom u Beogradu, *Politika*, 13. 5. 2023, 6.

[28] Svetislav Basara, *Main kampf*, Laguna, Beograd 2011, 73. U Rumuniji, "među 103 kandidata stranke 'Sve za domovinu', trećinu su 1937. činili svećenici. Svoju borbu s komunistima legionari su obrazlagali obranom Božjeg Sina, a jedan legionar je objavio: 'Bog je fašist'." J. Connelly, *Od naroda do nacija*, 514. Srpski nacionalisti su tvrdili da je Bog Srbin!

[29] Svetislav Basara, *Rekapitulacija*, 24sata d. o. o., Zagreb 2023, 57. "Na prste jedne ruke mogu se prebrojati vladike naše crkve koji su bili Hristovi sledbenici a ne apostoli Sotone, barjaktari mržnje

da parafraziram P. Buckanana, liče na dječju prijetnju da će pobjeći od kuće, ali im to nikako ne uspijeva jer im je majka rekla da ne prelaze ulicu.

I dominirajuća *politika i političari* doprinose da "Bosna nije mirna". U Bosni i Hercegovini dijelimo se po društvenom podrijetlu (Bošnjaci, Srbi, Hrvati…), pomalo po načinu odijevanja (pokrivanje glave), vidu pobožnosti i konfesionalne pripadnosti, po materijalnom bogatstvu (bogati – siromašni), na one koji pripadaju nacionalnim strankama ("naše") i one koje to nisu. Podijeljeni smo po nacionalnim, entitetskim, regionalnim, kulturnim, obrazovnim, urbanim/ruralnim crtama. Nacionalne stranke su prihvatile kršćanske/muslimanske "obiteljske vrijednosti": o obitelji, seksualnosti, tradiciji, narodu, osim proklamativno u političkoj praksi teško prihvaćaju jednakost, različitost, boje se promjena, podržavaju tradiciju i tradicionalne rodne uloge. Stranke koje ne baštine te i slične vrijednosti "ne prolaze" na izborima kod bosanskohercegovačkih birača.[30]

Svemu tome doprinose i naše *političke elite* koje od elita imaju samo novac, često sumnjivog podrijetla. I ništa više, ali im godi kad ih se naziva "elitom". Političke elite u Bosni i Hercegovini, na početku XXI. stoljeća, izrazito su antiintelektualne.[31] Veoma su se usavršili u manipulaciji "nacionalnim interesima".[32] U državnim tijelima, na funkcijama nisu sposobni, već članovi nacionalnih stranaka, borci, djeca boraca i šehida, pripadnici obiteljskih klanova itd. Uočljiv je nedostatak sposobnosti za nalaženje zajedničkih rješenja u okviru nacionalnih političkih stranaka. Onda ne iznenađuje što, od krajnje desnice do krajnje ljevice, nema političara kojeg bi svi prihvatili kao lidera.

Oni koji imaju što reći ne govore, jer tko će ih slušati, tko će imati sluha za njihove poruke. I kad bi govorili, kakvog bi to to uticaja imalo na javnu politiku?

Ma koliko pojedinci ukazivali na *religiju* kao faktor pomirenja, daleko smo od toga da ona/e stvarno doprinose "mirnoj Bosni".[33] Sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini imaju preveliki uticaj na narod i stranke (koje su mahom

i smrti", kazuje lik mitropolita Srpske pravoslavne Crkve u romanu Vuka Draškovića *Monah Hokaj*, Laguna, Beograd 2023, 116.

[30] "Politička aktivnost starog čoveka opterećena je prošlošću. On često ne uspeva da razume epohu koja je isuviše udaljena od njegove mladosti", piše Simon de Bovoar, *Starost II*, BIGZ, Beograd 1987, 173. Ne dešava li se nešto slično i sa autorom ovih redova?

[31] O tome svjedoči njihov odnos prema kulturnim i znanstvenim institucijama, izdavaštvu i intelektualnom radu uopće.

[32] "Zato što mogu, i što se usuđuju o svačem svašta da kažu, oni misle da sve znaju." Ivo Andrić, *Nesanica*, Naklada Ljevak, Zagreb 2022, 78.

[33] "…da su religijsko-konfesionalne različitosti ovdje djelovale uvijek više u pravcu društvenog i političkog dijeljenja nego harmoniziranja društvene strukture … Svaka od triju tradicionalnih vjerskih zajednica ima u svojemu povijesnom pamćenju, starijem ili novijem, svejedno, pohranjene traume i

nacionalno-konfesionalne) primorane su im raditi razne ustupke (od vjerske pouke u državnim školama, do financija). S druge strane, stranke se obraćaju religiji i konfesijama jer im to na izborima donosi podršku, posebno seoskog stanovništva koje je uvijek bilo duboko religiozno. To samo kompromitira religiju. Često tome doprinose i razne nacionalne komemoracije: obilježavanje važnih ratnih datuma (obrambenog, oslobodilačkog, domovinskog… rata); procesije za religijske blagdane.

Nema doprinosa religija "mirnoj Bosni" sve dok su one ideološka i politička legitimacija.[34] U Republici Srpskoj je na riječima sve postalo pravoslavno, u dijelu Federacije pod kontrolom HDZ-a katoličko, u ostalom dijelu Bosne i Hercegovine islamsko. "Vas (pravoslavno sveštenstvo – I. C.) interesuju samo Srbi i Srbija, a ne Bog."[35] Katoličke svećenike interesiraju Hrvati i Hrvatska, imame Bošnjaci i Bosna.[36]

"Čovjek boluje od svih bolesti od kojih boluje njegova zemlja."[37] Dakle, stanovništvo u Bosni i Hercegovini boluje od *netolerancije, nepovjerenja, straha od Drugoga, ponekad od mržnje* itd. A sve to nas udaljava od "mirne Bosne".

Stječe se dojam da i ostaci bosanskohercegovačke ljevice[38] sve češće "jašu na nacionalnom konju", čime ljevicu "nacionaliziraju", od bosanskohercegovačke stvaraju nekakvu nacionalnu ljevicu. Je li to mudro činiti u multinacionalnoj državi kakva jeste, ili bi trebala biti, Bosna i Hercegovina?[39] Zaboravlja se da je nacionalizam grobar svake lijeve ideje i politike. Takva ljevica je nesposobna i nemoćna graditi "mirnu Bosnu". Vidimo da nacionalizam rastače i samu ljevicu početkom XXI. stoljeća.

Teško je uspostaviti "mirnu Bosnu" kad *svaki narod ima svoju istinu* (naročito o proteklom ratu 1991. – 1995.) *i pravdu*.

---

sjećanja na stradanja te vrste, ali, također, ni jedna od njih u tim zbivanjima nije čistih ruku i svijetla obraza." Ivan Lovrenović, *Pripadati i ne pripadati*, Ex Libris, Rijeka 2021, 14.

[34] "Naše doba je … podijeljeno između onih koji vjeruju kudikamo previše i onih koji vjeruju kudikamo premalo." Terry Eagleton, *Razum, vjera i revolucija*, Naklada Ljevak, Zagreb 2010, 139.

[35] S. Basara, *Rekapitulacija*, 163.

[36] Neki ukazuju na to "da nam religija nipošto nije donijela neki pomak prema pomirenju, niti vidim da je ona ikad riješila ijedan stvarni problem". Pavel Gregorić, Željko Porobija, *Horizonti ateizma*, In Tri, Zagreb 2017, 102.

[37] S. Basara, *Rekapitulacija*, 36.

[38] Mada "tradicionalna podjela na ljevicu i desnicu danas ne znači gotovo ništa". Rutger Bregman, *Utopija za realiste*, Naklada Ljevak, Zagreb 2017, 26.

[39] *Oslobođenje* je (14. 8. 2023. godine, str. 4-5) objavilo da je u Vladi Federacije Bosne i Hercegovine posao dobilo dvanaest savjetnika. Zanimljivo da nijedan ministar, pa ni oni iz reda SDP-a, nije za savjetnika imenovao osobu druge nacionalnosti. Toliko o multikulturalizmu SDP-a i koalicionih partnera.

Sa *pomirenjem* i ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini je isto kao i sa seksom: o njemu se mnogo priča, a na njemu malo praktično radi. Umjesto toga, vode se *ratovi sjećanja*. Je li problem u kulturi sjećanja ili u lažnoj kulturi sjećanja?[40] Malo je ljudi spremno na istinsko pomirenje. Zar tome ne svjedočimo decenijama nakon rata?

Treba pamtiti u dobre svrhe. Međutim, sadržaj sjećanja ovdašnjih naroda je samo prošlost, namijenjena sadašnjosti i budućnosti.[41] A "da bismo sačuvali važnost sjećanja na krivde na odgovoran način, potrebno je da iz tog lijeka sjećanja iscijedimo njegov otrov".[42]

Da bi bila "mirna Bosna", potrebna nam je radikalna promjena u našem *odnosu prema Drugom*.[43] "Svaki kontakt s drugim ljudskim bićem se doživljava kao potencijalna pretnja – ako druga osoba puši, ili ako mi uputi pohotan pogled, već me povređuje. Ova logika viktimizacije danas je univerzalna, nadilazi standardne slučajeve seksualnog ili rasnog uznemiravanja … svaki susret s Drugim pojavljuje kao potencijalna pretnja subjektivnoj nesigurnoj, imaginarnoj ravnoteži."[44]

"Najgore moguće učenje jeste vlastitu krivicu tražiti kod susjeda."[45] A u Bosni i Hercegovini je to model ponašanja. U pravu je bio J. W. Goethe kad je pisao da nitko na ovom svijetu lako ne razumije Drugoga. A Drugi je "ono što valja otkrivati. To je začudna činjenica, jer čovjek nikada nije sam i ne bi bio to što jest bez svoje društvene dimenzije."[46]

Za "mirnu Bosnu" nedostaje istinskog *dijaloga*, razgovora. Samo nas razgovor spaja, šutnja razdvaja.[47] U dijalogu treba biti spreman čuti i druge zvuke zvona. Sve sam bliže vjerovanju da je dijalog moguć jedino u sekularnoj državi. A pošto kod nas, i u regiji (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija…), država stvarno nije sekularna (iako jeste prema Ustavu), istinski dijalog je tu nemoguć, ne daje rezultate. Zato procesi postratnog pomirenja tapkaju u mjestu.

---

[40] "…sa sećanjem koje je najveće ropstvo, najveća nakaza". Vladimir Tabašević, *Zabluda Svetog Sebastijana*, Laguna, Beograd 2018, 13.

[41] Iztok Simoniti, *Tri boga, dvije kulture, jedna civilizacija*, Naklada Pavičić, Zagreb 2014.

[42] Miroslav Volf, *Zrcalo sjećanja*, Ex libris, Rijeka 2012, 57.

[43] "Tko god bježi od onog drugog, po pravilu bježi od boljeg, bježi od vlastite bijede." Mirko Kovač, *Vrijeme koje se udaljava*, Laguna, Beograd 2015, 400.

[44] Slavoj Žižek, *Kao lopov usred bela dana*, Laguna, Beograd 2019, 18-19.

[45] N. Kermani, *Uzduž rovova*, 330.

[46] Tzvetan Todorov, *Osvajanje Amerike – pitanje drugoga*, Pelago, Zagreb 2017, 220.

[47] "Onog trenutka kad prestanemo da slušamo drugačija mišljenja, prestanemo i da učimo. Jer istina je da iz istovetnog i jednoličnog ne možemo da naučimo bogzna što. Obično učimo iz različitosti", pisala je Elif Šafak, *Kako sačuvati zdrav razum u doba podela*, Laguna, Beograd 2021, 18.

Budućnost "mirne Bosne" je njen razvoj kao pravne i demokratske države unutar zajednice razvijenih zemalja Europske unije (kako se naglašava u pozivnom materijalu za današnji skup). Nažalost, budućnost (omladina) odlazi iz Bosne i Hercegovine.[48] Hoće li Bosna i Hercegovina, ili njen veći dio, u skoroj budućnosti, ličiti na staračk dom?

Iskustvo demokracije u postsocijalističkim zemljama vezano je sa siromaštvom, korupcijom, nesigurnošću. Pomalo postaje dosadno slušati fraze o ljudskim pravima, slobodi govora, jednakosti pred zakonom i slično. Ne može se civilno društvo razvijati u sredinama u kojima nailazimo na grubo ophođenje (od ulice do medija), u kojima dominira "moje" i "naše"; privatne (obiteljske i rođačke) veze itd.

Gdje će biti mjesto Bosne i Hercegovine u razvoju *tehnoloških inovacija*? "Možemo zamisliti stroj budućih vjekova i tisućljeća. Slušat će glazbu, procjenjivati slikarstvo, sam slikati, komponirati, pisati stihove."[49] Hoće li ti strojevi moći širiti mržnju, netrpeljivost, nacionalizam? Ako neće, hoće li biti prihvatljivi za vladajuće u Bosni i Hercegovini?

"Mirnoj Bosni" ne doprinose ni razne kvaziteorije o "bosanskoj naciji".[50] Povodom obraćanja ondašnjeg predsjedavajućeg predsjedništva Bosne i Hercegovine (Ž. Komšić) parlamentu Vijeća Europe, novinar Hajrudin Somun[51] piše da Komšić "zastupa sve građane Bosne i Hercegovine". Članovi Predsjedništva predstavljaju Bosnu i Hercegovinu i sve njene građane (a ne samo pripadnike naroda iz kojeg potječu). To je teorijski tako. Kao sociolog, polazim ne od pravnog, već od stvarnog, od onog empirijskog, koje pokazuje da to nije tako. Kad je jedan član Predsjedništva iz reda Bošnjaka otišao u Posušje, Ljubuški, Grude, Neum, da porazgovara sa tamošnjim kadrovima o problemima u njihovim općinama i kako ih rješavati? Netko će reći: pa u te općine ne ide ni član Predsjedništva iz reda Hrvata (Komšić). Iz toga i nastaju mnogi nesporazumi. Šta bi bilo Komšiću da je bar nekad otišao u te ili neke druge općine gdje žive Hrvati, bar popio kavu s tamošnjim rukovodstvom? Lijepo je to da on ide rješavati probleme s kojima se susreću Bošnjaci u Zvorniku ili Sanskom Mostu, ali zašto neće da ode u Hercegovinu ili Srednju Bosnu? Sve to ljudi vide, komentiraju, pa se stvara animozitet i prema Komšiću i njegovu izboru (bio bi isti animozitet i prema meni ili bilo komu drugom tko bi se tako ponašao). Da zaključim, nitko ne predstavlja

[48] Izgleda da je P. Coelho u pravu kad piše "budućnost se čini sve crnjom, što joj se više približavamo". Paulo Coelho, *Aleph*, V/B/Z, Zagreb 2011, 11.

[49] Vasilij Grossman, *Život i sudbina*, Fraktura, Zagreb 2011, 216.

[50] O ovome šire u knjizi Slave Kukića *Narod i nacija*, Kult, Sarajevo 2023.

[51] V. *Oslobođenje*, 28. 1. 2022, str. 10.

u Predsjedništvu građane Bosne i Hercegovine, već svoje pleme (samo je Komšić svoje pleme izgubio). Tako to izgleda empirijski. U svom obraćanju Komšić je naveo da su "konstitutivnost i domovi naroda alati za korupciju i nejednakost građana u Bosni i Hercegovini", pa nastavlja: "Ja sam po nacionalnosti Bosanac i Hercegovac i etnički Hrvat, jer je nacija izraz pripadnosti vlastitoj državi (sic!), a da susjedne zemlje negiraju bosanskohercegovačku naciju (!!)" Eto nekih "novih" teorija o naciji. Nema bosanskohercegovačke nacije, kao što nije bilo ni jugoslavenske (kao što nije bilo ni čehoslovačke, sovjetske itd.). Pitao bih samo Komšića i njegove savjetnike koji su mu to savjetovali: što su Palestinci, Romi i mnogi drugi pripadnici nacija koje nemaju svoju (nacionalnu) državu? Što su bili Židovi kad kroz dugu povijest (do 1948. godine) nisu imali svoju državu? Neki bi rekli da su bili kulturna ili etnička nacija (a ne civilna). Svejedno su bili nacija. Mnoge nacije su postojale i prije osnivanja nacionalne države, a neke i danas postoje iako nemaju nacionalnu državu. Očito, Komšić ne razlikuje političku od nacionalne zajednice. Ako se za kriterij nacionalne pripadnosti uzima etničko podrijetlo (a ono nije zajedničko Srbima, Bošnjacima i Hrvatima), kultura (može li se govoriti o zajedničkoj kulturi, pokušavalo se to pa nastadoše problemi oko toga kome pripada Mak, Andrić, Selimović…), jezik (ma kako bio zajednički Bošnjaci će se naći uvrijeđeni ako ne priznate da je njihov jezik bosanski; Hrvati – hrvatski; Srbi – srpski) može li se onda u Bosni i Hercegovini govoriti o jednoj – bosanskoj – naciji?[52] Drugo je državljanstvo (ono nije isto što i nacionalna pripadnost) i tzv. "ustavni patriotizam". Termin "ustavni patriotizam" uveo je Jürgen Habermans. Osobno ne volim riječ "patriotizam". U ime patriotizma dešavalo se, i dešava, svašta. Zato se zadržavam na državljanstvu, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine. Riječ je o državljanskom poštivanju Ustava i zakona zemlje u kojoj se živi.

Zaključak

Odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a omogućile su da manje-više Bosna i Hercegovina bude mirna skoro pedeset godina. A onda je (1991. – 1995.) taj mir tragično razrušen. Na njegovim razvalinama se od 1995. do danas bezuspješno pokušava uspostaviti istinski mir. Na tom putu ispriječili su se nacionalizam, politika, religija, mržnja, nedostatak spremnosti za dijalog i istinsko pomirenje. Tri "oprečne kulture sjećanja" na događaje u Drugom svjetskom

[52] Odgovor na to pitanje dao je sam narod u popisu stanovništva Bosne i Hercegovine (2013.): 96,32 % stanovnika se izjasnilo kao Bošnjaci, Srbi ili Hrvati. Nigdje Bosanaca!

ratu, a posebno na ono što se u Bosni i Hercegovini desilo od 1991. do 1995., ne doprinose "mirnoj Bosni", već "pozivaju na daljnje sukobe".[53] Može li biti "mirna Bosna" ako se ne podižu spomenici i ne slave mirotvorci (često ih nacionalisti nazivaju izdajicama), već se podižu spomenici ratnicima i oni se slave (pa i oni koji su pravomoćno osuđeni kao ratni zločinci). U Deset zapovjedi stoji i ona "Ne ubij!". A je li bilo dana, kroz historiju, do danas, a da se nije ubijalo? I danas se ubija žene, djecu, ali i "mirnu Bosnu".
Društvena i politička zagađenost je tolika i takva da još zadugo "Bosna neće biti mirna".

Literatura

Aleksandar Raković, znanstveni savjetnik Instituta za noviju istoriju Srbije na Međunarodnom znanstvenom skupu "Problemi konstituisanja identiteta na postsovjetskom i postjugoslovenskom prostoru", održanom u Beogradu, *Politika*, 13. 5. 2023, 6.

Ali, Tariq (2010) *Noć zlatne leptirice*, Buybook, Sarajevo.

Andrić, Ivo (2022) *Nesanica*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Bakman, Frederik (2021) *Mi protiv vas*, Laguna, Beograd.

Basara, Svetislav (2011) *Main kampf*, Laguna, Beograd.

Basara, Svetislav (2020) *Kontraendorfin*, Laguna, Beograd.

Basara, Svetislav (2023) *Rekapitulacija*, 24sata d. o. o., Zagreb.

Bovoar, Simon (1987) *Starost II*, BIGZ, Beograd.

Bregman, Rutger (2017) *Utopija za realiste*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Coelho, Paulo (2011) *Aleph*, V/B/Z, Zagreb.

Connelly, John (2022) *Od naroda do nacija. Povijest istočne Europe*, Fraktura, Zagreb.

Drašković, Vuk (2023) *Monah Hokaj*, Laguna, Beograd.

Eagleton, Terry (2010) *Razum, vjera i revolucija*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Fehmiu, Bekim (2023) *Blistavo i strašno*, Laguna, Beograd.

Goldstein, Ivo (2023) *Povijesni revizionizam i neoustaštvo (Hrvatska 1989. – 2022.)*, Fraktura, Zagreb.

Gregorić, Pavel; Porobija, Željko (2017) *Horizonti ateizma*, In Tri, Zagreb.

Grossman, Vasilij (2011) *Život i sudbina*, Fraktura, Zagreb.

Hemon, Aleksandar (2016) *Povratak u Hemonwood*, Buybook, Sarajevo.

Kermani, Navid (2021) *Uzduž rovova*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Klasić, Hrvoje (2019) *Bijelo na crno*, Naklada Ljevak, Zagreb.

Klaus, Hugo (2013) *Tuga Belgije*, Heliks, Smederevo.

Kovač, Mirko (2015) *Vrijeme koje se udaljava*, Laguna, Beograd.

Kukić, Slavo (2023) *Narod i nacija*, Kult, Sarajevo.

Kuschel, Karl-Josef (2011) *Židovi – kršćani – muslimani*, Svjetlo riječi, Sarajevo.

Ladan, Tomislav (2000) Usijane glave treba ohladiti, *Vijenac*, br. 167, 29. 7. 2000, 29.

Lazarin, Branimira, 'U BiH nitko nema kapaciteta za građansku državu', *Express*, Zagreb, 6. 8. 2022.

Lovrenović, Ivan (2021) *Pripadati i ne pripadati*, Ex Libris, Rijeka.

[53] I. Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo*.

Malešević, Siniša (2021) *Zašto je nacionalizam tako moguć?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
Maluf, Amin (2020) *Brodolom civilizacija*, Laguna, Beograd.
Matoš, Antun Gustav (1908) Iz Sarajeva, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 7. i 10. XI. 1908.
Mazover, Mark (2011) *Mračni kontinent – Evropa u dvadesetom veku*, Arhipelag, Beograd.
Simoniti, Iztok (2014) *Tri boga, dvije kulture, jedna civilizacija*, Naklada Pavičić, Zagreb.
Šafak, Elif (2021) *Kako sačuvati zdrav razum u doba podela*, Laguna, Beograd.
Šuvar, Stipe (2013) *Historia tragicomica*, Razlog, Zagreb.
Tabašević, Vladimir (2018) *Zabluda Svetog Sebastijana*, Laguna, Beograd.
Todorov, Tzvetan (2017) *Osvajanje Amerike – pitanje drugoga*, Pelago, Zagreb.
Volf, Miroslav (2012) *Zrcalo sjećanja*, Ex libris, Rijeka.
Žižek, Slavoj (2005) *O vjerovanju*, Algoritam, Zagreb.
Žižek, Slavoj (2019) *Kao lopov usred bela dana*, Laguna, Beograd.

Statehood of Bosnia and Herzegovina in XX and XXI century Historical challenges and achievements in development of statehood of Bosnia and Herzegovina Why there is no "peaceful Bosnia"

Abstract: In this paper, we look back at the quarrels with the past related to the decisions of AVNOJ and ZAVNOBiH. In Republika Srpska, they "annulled" the decisions of ZAVNOBiH (can the past be undone?); for politicians from parties with a Croatian prefix, it is a forgotten past; Bosniak political parties will remember those events on the occasion of anniversaries, but they are also far from implementing the then established basic values for a "peaceful Bosnia".

The Slovenian philosopher S. Žižek, in his book *On Belief*, reminds us that in the territory of the former Yugoslavia there was an expression "mirna Bosna" ("peaceful Bosnia"), which meant that the threats of conflict had been removed. Unfortunately, Bosnia is not peaceful today. Some politicians blame the West for this, avoiding their own responsibility for such a situation. In the paper, we point out the "domestic" reasons why "Bosnia is not peaceful". It is a state whose structure (and here, indeed, there is partly West's responsibility) results in a large number of people losing their sense of belonging to it. There is also the virus of hatred, which seems to be stronger today than before the 1991-1995 war. It is unclear which is more dangerous for "peaceful Bosnia": the virus of hatred or the virus of nationalism. And in Bosnia and Herzegovina we have three of them: Croat, Bosniak and Serb nationalism. It is difficult to say which contributes more to "Bosnia not being peaceful". The dominant politics and the politicians also contribute to the fact that "Bosnia is not peaceful". No matter how much individuals point to religion as a factor of reconciliation, we are far from it actually contributing to a "peaceful Bosnia". Intolerance, mistrust, fear of the Other keep us away from "peaceful Bosnia". Wars of memory are being fought, and every nation has its

own truth and justice. For a "peaceful Bosnia", there is a lack of true dialogue and conversation. Various quasi-theories about the "Bosnian nation" also do not contribute to "peaceful Bosnia".

Keywords: AVNOJ, ZAVNOBiH, Bosnia and Herzegovina, "peaceful Bosnia", nationalism, politics, hatred, religion, left, Others, dialogue, reconciliation

DOI: 10.5644/PI2024.213.13

Bosna i Hercegovina mora biti koncipirana na osnovnim načelima ZAVNOBiH-a

Zdravko Lučić[*]

Sažetak: Analiza povijesnih determinanti konstituiranja Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice odlukama AVNOJA i ZAVNOBiH-a treba biti polazna osnova u određivanju biti njene današnje državnosti. Povijest jedne države mora se posmatrati u kontekstu historijskog kontinuiteta. Apostrofira se doprinos akademika Hamdije Ćemerlića razvoju državnopravne misli u Bosni i Hercegovini. Autor pokušava prezentirati analizu Dejtonskog mirovnog sporazuma, u konačnici ga ocjenjujući kao vrlo uspješan mirovni sporazum koji daje dobre pretpostavke za daljnju nadgradnju državnopravnog subjektiviteta Bosna i Hercegovine. U analizi se posebno naglašavaju odrednice sporazuma koje nisu realizirane niti u formi pokušaja zbog nesposobnosti i neinventivnosti unutrašnjeg političkog faktora. U proteklih tridesetak godina nije zabilježen ozbiljniji pokušaj profiliranja državnopravne organiziranosti na znanstvenim principima. Nadvladao je partikularizam sebične feudalne provenijencije. U završnom dijelu rada autor pokušava predstaviti sopstvenu viziju budućnosti svoje zemlje kroz neophodnost temeljite ustavne reforme na savremenim principima konstitucionalizma kao općeg preduvjeta da se put k evropskim integracijama raskrči od domaćeg primitivizma i amaterizma.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, Hamdija Ćemerlić, državnost, ustav, Dejtonski mirovni sporazum, politički primitivizam

Uvod

U svom putopisu nastalom 1847. godine tokom botaničkih istraživanja naših prostora, potpomognut sredstvima Kraljevske bavarske akademije znanosti u Münchenu, prirodoslovni istraživač Otto Sendtner je ostavljajući dragocjena svjedočanstva o Bosni sredine devetnaestog stoljeća zapisao: "Bosnien ist ein imposantes Land – Bosna je divna zemlja."[1] Ne možemo se ne složiti s ovom ocjenom i u današnje vrijeme koje postavlja i otvara mnoga pitanja budućnosti naše zemlje.

[*] Izvanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, z.lucic@pfsa.unsa.ba.

[1] Jozo Džambo, Bavarski botaničar Otto Sendtner u Bosni 1847. godine, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb 2004, 125.

Jedno od temeljnih pitanja je pitanje identiteta. Pojedinci i čitavi kolektivi se spore oko toga tko su i šta čini bit njih samih. Kompleksna zbilja nameće potrebu izgradnje univerzalne kulture pamćenja u kontekstu globalne ekumene supatnje. Imperativno se nameće potreba što širem i višem učenju o drugima i njihovoj povijesti uz obostrano kritičko i samokritičko susretanje i uzajamno pomaganje za napredak u većoj ljudskosti. Bosanskohercegovačka publicistika na svim stranama obiluje mitomanstvom. Naše društvo se mora suočiti sa zahtjevom opraštanja i pomirenja. Samo onaj kome je oprošteno može praštati drugome. Pomirenje zahtijeva svijest grešnosti, čin pokajanja i traženja oproštenja. Moramo krenuti putem vlastite katarze bez zaboravljanja da se ne bi ponovilo.[2] Mržnja ponajprije razara onog tko mrzi, potrebno je opraštanje, čime čovjek najviše dokazuje svoju ljudsku zrelost. Najbolje mijenja svijet onaj tko sebe mijenja. Materijalnim dobrima se treba funkcionalno služiti uz izbjegavanje poriva njihovog gomilanja.[3] Na ulazu u Vijećnicu Kneževa dvora u Dubrovniku je uklesano "*Obliti privatorum publica curate* – zaboravivši osobno, brinite se za opće", imanentna smjernica za javne djelatnike. Dijalog je glavno načelo u izgradnji mira putem nenasilja. Dijalog je novo ime za ljubav.[4]

ZAVNOBiH – temelj moderne državnosti BiH

Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu postavljeni su kameni temeljci Bosne i Hercegovine kao posebne, jednakopravne republike buduće federalne Jugoslavije. Ovaj događaj se može slobodno posmatrati u svojstvu embriona moderne državnosti naše zemlje. Svojim konstituiranjem u najviše političko predstavništvo naroda Bosne i Hercegovine, ovo tijelo će kasnije mijenjati svoju strukturu i ulogu u državnopravnom razvitku. Kroz osnivanje ZAVNOBiH-a uspostavljen je i realiziran princip narodnog samoodređenja. Prema ocjeni pojedinih sudionika ovog događaja, on predstavlja najveći i najsretniji dan u historiji čitavog naroda ove zemlje kao najdemokratskije vijeće u odnosu na sve dotadašnje skupštine, sabore i politička okupljanja na ovim prostorima. U diskusijama se naglašava kritički osvrt na dotadašnje oblike vlasti, čiji predstavnici

[2] Ivan Šarčević, Zlopamtilački identiteti i ekumena supatnje, *Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije*, god. XXXI, br. 58, Sarajevo 2023, 87.
[3] Ivo Ćurak, *Pomiri pa vladaj*, HKD Napredak, Novi Travnik 1998, 310.
[4] Fra Luka Markešić, Franjevci – nositelji dijaloga u BiH, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb 2004, 319.

sjede godinama u istim vladama i trpaju u džepove milione narodnih sredstava. Izražava se zahtjev za raskidom s politikom ličnog šićara i ukidanjem duha netrpeljivosti.[5]

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u rezoluciji je istaknut zahtjev da Bosna i Hercegovina treba postati federalna jedinica u novoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Ovoj odluci su prethodili mnogi kontroverzni stavovi i dileme u pogledu položaja Bosne i Hercegovine. U staroj Jugoslaviji se kroz specifičan regionalni ustroj putem banovina pokušavalo onemogućiti nacionalno zaokruživanje putem administrativne destrukcije. U neposrednim pripremama za ovo zasjedanje bilo je organizirano savjetovanje i razmjena mišljenja u okvirima svake nacionalne delegacije, s ciljem da se zbližavanjem u pogledima postigne potpuna jednodušnost u svim osnovnim pitanjima. Bilo je stavova da Bosna i Hercegovina s obzirom na svoj mješoviti nacionalni sastav ne može biti federativna jedinica i za nju su predlagali status autonomne pokrajine s posebnom varijantom njenog vezivanja za savezne organe. Princip samoodređenja nacija, dopunjen regionalnim principom, uveo je Bosnu i Hercegovinu u red federalnih jedinica. Ove političke dileme pokazuju kako nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u to vrijeme nije bilo potpuno shvaćeno i dosljedno razjašnjeno. Polazilo se sa stanovišta da tada u ovoj zajednici žive samo Srbi i Hrvati i da zbog njihovog brojnog odnosa i međusobne izmiješanosti nije moguće izvršiti podjelu ove teritorije i priključiti ih matičnim nacionalnim zajednicama. Treba napomenuti da se ovdje radi o vremenima u kojima Makedoncima i Crnogorcima nije priznavana nacionalna osobenost, već su smatrani dijelom srpske nacije. Muslimani tada nisu bili smatrani posebnom nacionalnom zajednicom, već potencijalnim Srbima i Hrvatima. Poslijeratni popisi stanovništva pokazali su da su Muslimani u najvećem broju slučajeva odbijali izjašnjenje po pretpostavljenoj matrici. U ovim historijskim uvjetima stvarana je državna tvorevina za koju nisu postojali historijski potvrđeni uzori. Bilo je neophodno pronaći politički izraz jedinstva različitih društvenih slojeva i narodnosnih grupacija uz otklanjanje bilo kakvih modaliteta nacionalne ekskluzivnosti. Trebalo je stvoriti uvjete koji bi onemogućavali bilo kakvu hegemonističku dominaciju bilo koje nacije.

U Rezoluciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a ističe se da danas narodi Bosne i Hercegovine hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska, i hrvatska, bude zajednica

[5] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, 7.

potpuno ravnopravnih naroda koji u njoj žive i rade. Kroz ovu epohalnu krilaticu izraženo je shvaćanje koje je odgovaralo najširim društvenim snagama u našoj tadašnjoj zajednici. Značaj Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a ogleda se u činjenici da su narodi u Bosni i Hercegovini prvi put dobili priliku da samostalno donesu političke odluke o uređenju državne zajednice koja će odgovarati njihovoj istinskoj volji i zadovoljiti njihove zajedničke interese. Prema našem mišljenju, donošenje Odluke o federativnoj izgradnji Jugoslavije predstavlja najznačajniji momenat za državnopravno konstituiranje Bosne i Hercegovine i imat će velike determinantne reperkusije na kasniji razvoj naše zajednice. Prelazak s izvanrednog revolucionarnog ratnog režima ustrojstva države u konvencionalni sistem u Bosni i Hercegovini je izvršen na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je održano 26–28. aprila 1945. godine u oslobođenom Sarajevu. Na osnovu njegovih odluka izvršeni su izbori za Ustavotvornu skupštinu, kroz koje je dosljedno sproveden princip da predstavnike naroda zaista bira svaki pojedini narod, a na bazi najšire zasnovanog općeg neposrednog izbornog prava ova skupština je dobila svoju punu legitimaciju. Donošenjem prvog Ustava zaokružen je proces izgradnje temelja moderne bosanskohercegovačke državnosti.

Neposredni aktivni sudionik svih ovih burnih događaja bio je akademik prof. Dr. Hamdija Ćemerlić. Kao predstavnik najviših društvenih tijela koja su rukovodila tim procesima i donosila povijesne državničke odluke, dao je krupan doprinos ostvarivanju državnosti Bosne i Hercegovine. Akademik Ćemerlić je na pozitivan način riješio pred sobom, od antike aktualnu ciceronovsku dilemu o potrebi intelektualaca za uključivanjem u javni i politički život sredine u kojoj žive i djeluju. Sa svojim univerzitetskim obrazovanjem preuzeo je breme osobne društvene i političke odgovornosti. Kao obrazovani pravnik stavljen je pred izazovni zadatak postvarenja antičke rimske pravne maksime *Ius est ars boni et aequi*. Bio je jedan od najviše angažiranih kadrova koji su dali svoj obol artikuliranju procesa pozicioniranja Bosne i Hercegovine u okvire novonastajuće Jugoslavije.[6] U tim procesima položaj Bosne i Hercegovine bio je dosta specifičan i kontroverzan. Kao neposrednog učesnika povijesnih događaja u kojima su donošene sudbonosne odluke Ćemerlića možemo bez pretjerivanja označiti jednim od matičara državnopravnog legitimiteta Bosne i Hercegovine. Možemo slobodno reći da je

[6] Zdravko Lučić, O nekim segmentima aktualnosti državno-pravne misli akademika Hamdije Ćemerlića, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2020, 85-103.

neposredno stvarao državu u njenim korijenima i dalje kroz cjelokupni svoj život davao krupne doprinose njenom razvoju, sve do kraja svog radnog, intelektualnog životnog vijeka. Aktivno je učestvovao u stvaranju i redigiranju svih bitnih političkih i ustavnopravnih dokumenata koji su nastajali u procesu stvaranja države Bosne i Hercegovine, od nastanka Rezolucija i Deklaracija ZAVNOBiH-a pa sve do Ustava iz 1974. godine. Prema našem mišljenju, gospodinu Ćemerliću bi trebalo dati titulu *pater patriae*.

Akademik Ćemerlić je pitanje nastanka nove državne zajednice uvijek povezivao s problematikom rješavanja nacionalnih pitanja. Imao je priliku da u neposrednoj društvenoj zbilji analizira motivacione uzroke socijalnog angažiranja različitih društvenih grupacija na različitim stranama političkih opredjeljenja. Uvidio je da se narodnosno načelo postavlja u temelje nove federativne zajednice. Za njega je vremenski period zasjedanja ZAVNOBiH-a najznačajniji period u izgradnji sistema narodne vlasti i državnosti Bosne i Hercegovine. U svom radu je bio uvijek svjestan saznanja da ozbiljni državnici i političari svoje odluke inkorporiraju u kontekstu nepobitne istine da nema društvenog fenomena koji nije povijesno determiniran, na šta nas je još davno upozoravao neprevaziđeni njemački romanista, povjesničar i filozof Fridrih Karl von Savinji. Uvijek je naglašavao da se država ne stvara preko noći, kao što je i put rimskih pretora do korifeja pravne nomotehnike bio dug i mukotrpan. Ćemerlić posebno naglašava i potcrtava značaj ostvarivanja reprezentativnog posebnog načina izbora delegacija na zasjedanjima ZAVNOBiH-a kako bi se otklonili eventualni prigovori njihovoj legitimnosti. Vodilo se računa o mnogobrojnim kriterijima predstavničke legitimnosti. Nastojalo se obezbijediti dosljedni reprezentativni karakter u pogledu nacionalnosti koje žive u Bosni i Hercegovini i adekvatan princip predstavljanja ostalih društvenih struktura. Primarni politički cilj bio je osigurati punu ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. U koncipiranju državnopravnog koncepta zalaže se za njegovo dalekosežno proširenje i produbljenje, ocjenjujući da se on ne smije vezati samo za međunacionalne odnose, već treba da se kreće mnogo dalje k međuljudskim odnosima u društvu koji eliminiraju klasne, materijalne i kulturne sukobe i neravnopravnost čovjeka prema čovjeku. Naš akademik je anticipirao recentnu suvremenu političku situaciju sa stalnim međusobnim trvenjima oko prioriteta nacionalnog i građanskog u Bosni i Hercegovini.

Kada se pažljivo analiziraju Ćemerlićevi znanstveni prilozi, kao prva impresija se dobija uvjerenje u njihovu aktualnost i bezvremensku dimenziju. Osnovni principi izgradnje složenog sistema organiziranja državne zajednice

u pojedinom društvu svakako se moraju oslanjati na neke principe univerzalnosti fenomena vlasti koji se nisu promijenili još od antičkih vremena. Ćemerlić se s pravom smatra utemeljiteljem ustavnog prava kao nove znanstvene pravne discipline na našim prostorima. Dao je nemjerljiv doprinos razvoju naše ustavnopravne prakse na demokratskim principima. Na često postavljana pitanja ima li elemenata u njegovom državnopravnom razmišljanju koji bi mogli poslužiti kao putokaz u pronalaženju optimalnih rješenja za zajednicu u kojoj mi danas živimo, bez dileme dajemo potvrdan odgovor. Pred našom akademskom i političkom zajednicom stoji veliki zadatak iscrpne znanstvene valorizacije njegovog djela.

Dejtonski mirovni sporazum i internacionalizacija izgradnje države Bosne i Hercegovine

Povijest mirovnih sporazuma u ljudskoj civilizaciji sadržajno je i metodološki veoma bogata.[7] Njihova učinkovitost se valorizirala prema stanju koje je egzistiralo nakon njihovog zaključivanja. Mnogobrojni mirovni sporazumi imali su za posljedice nestanak pojedinih država, pa čak i čitavih imperija. Neki se ocjenjuju kao uspješni akti koji su doprinijeli razrješavanju konfliktnih situacija i uklanjanju embrionalnih uzroka stvaranja sukoba među suprotstavljenim stranama. U ovu kategoriju svakako treba uvrstiti Dejtonski mirovni sporazum zaključen prije 25 godina u američkoj zrakoplovnoj bazi Rajt-Peterson u državi Ohajo. Ovaj sporazum je potvrdio državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznatog čimbenika.

Sama činjenica da je ovaj sporazum i nakon četvrt stoljeća aktualan govori o njegovoj vitalnosti. Vrijednosne valorizacije ovog pravno-političkog akta veoma su različite i kontradiktorne. Prema našem mišljenju, ovaj sporazum predstavlja respektabilan dokument koji do sada od strane znanstvene javnosti nikada nije cjelovito, objektivno i nepristrasno analiziran i ocijenjen. Fragmentarnost njegovih ocjena i politička obojenost u pokušajima tumačenja iskazanih rješenja ponekad dobija karikaturalne dimenzije. U tim različitim i kontradiktornim evaluacijama ovog akta zapažamo odsustvo pogleda na njegovu integralnu cjelinu i naglašenost fragmentarnosti u ocjenjivačkim postupcima.

Prije svake ocjene neophodno je istaći ozbiljnost SAD-a, kao organizatora pregovora u kontekstu njihove međunarodne političke autoritarnosti. Naša

[7] Zdravko Lučić, Dejtonski mirovni sporazum je potvrda državno-pravnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1–2, ANUBiH, Sarajevo 2020, 50-67.

država nikada ne bi smjela zaboraviti doprinos domaćina pregovora razrješavanju jedne od najsloženijih geopolitičkih kriza u svijetu. U sjećanju mi je ostala ocjena iz ratnog perioda njemačkog ministra vanjskih poslova Klausa Kinkela, koji je tada isticao da je Bosna i Hercegovina primjer "nerješivih problema" na svjetskoj političkoj sceni. Postići mir na prostorima ukrštanja civilizacijskih vrijednosti i interesa u regionu koji je još od antičkih rimskih vremena bio granica interesnih sfera iole bitnijih aktera svjetske političke arene, veliki je civilizacijski iskorak.[8]

Tvorci ovog mirovnog pravnog okvira za uređenje društvene realnosti u našoj zajednici su svakako imali dosta saznanja o pravnoj historiji Bosne i Hercegovine. Utvrđujući u preambuli Ustava, koji čini Aneks IV. ovog mirovnog sporazuma, da njime Bošnjaci, Srbi i Hrvati kao konstitutivni narodi (zajedno s drugima) i građani Bosne i Hercegovine uređuju svoje međusobne odnose, autori teksta su po našem mišljenju pogodili suštinu složenosti unutrašnjih odnosa, pogodili esencijalnu nit državnopravne osobnosti Bosne i Hercegovine utvrđenu još odlukama ZAVNOBiH-a. Država Bosna i Hercegovina se mora ostvarivati kao rezultat volje svojih ravnopravnih naroda s institucionalnim obezbjeđenjem eliminiranja svakog mogućeg oblika diskriminacije. Svaki drugačiji pristup i bilo kakva, pa i najmanja odstupanja od ovog osnovnog načela naš bi put usmjerili na pogrešan i nefunkcionalan kolosijek.

Ne možemo se složiti s vrlo često isticanim ocjenama da je Dejtonski sporazum "dobro skrojena ludačka košulja" za Bosnu i Hercegovinu. Pristalice takvih ocjena zanemaruju principe sukcesivnosti i evolutivnosti u pravnom razvoju. Trebamo se ovom prilikom podsjetiti i Vašingtonskog sporazuma potpisanog 1. ožujka 1994. godine čije su odredbe u dobrom dijelu zanemarene dejtonskim pregovorima.

Dejtonski mirovni sporazum dosljedno uvrštava antički rimski moralnopravni princip *bona fides* kao svoju okosnicu. Nedvojbeno se uzima da se izraz *publica fides* po prvi put javlja u sferi međunarodnog javnog prava u tekstu mirovnih ugovora između Rima i Kartagine, o čemu nas izvješćuje grčki povjesničar Polibije. Prema rimskom filozofu Maku Tuliju Ciceronu, osnov pravde je u *fides*, odnosno u postojanosti i istinitosti u rečenom i ugovorenom.[9] Navest ćemo samo nekoliko primjera iz sadržaja Dejtonskog mirovnog sporazuma koji potvrđuju iznesenu ocjenu: "Strane će u potpunosti poštovati

[8] Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Peto pregledano i dopunjeno izdanje, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2017, 269-293
[9] Cicero, *De oficiis*, 1,23.

ovdje usvojena opredjeljenja i činiće sve da se ona ostvare…". Izraženi stav u ovom članku predstavlja biće moralno-pravne sintagme *bona fides*. I sljedeće tekstualne formulacije, kao npr. "mjeru za izgradnju povjerenja"; "s ciljem da se izgradi javnost i povjerenje"; "mjere za jačanje međusobnog povjerenja"; "posvećeni miru, pravdi, toleranciji i povjerenju" dokazuju da je princip *bona fides* okosnica cjelokupnog sporazuma. Odgovornost zbog neostvarivanja ovih principa isključivo snose naši nesposobni političari koji su nastavili voditi specifičan mirnodopski rat. Oni nisu niti pokušavali ostvariti neophodan dijalektički kreativni stvaralački odnos u funkcionalnoj dimenziji interakcijskog djelovanja općeg i pojedinačnog.

Dejtonski mirovni sporazum predviđa i inicira mogućnosti da se suradnjom i dogovorom između dvije entitetske cjeline bez krutog poimanja i tumačenja utvrđenih nadležnosti, kao npr. u oblastima korištenja energetskih resursa i zajedničkih ekonomskih projekata, ostvaruje ekonomski i društveni prosperitet. Prema tome, sporazum postavlja dosta široke i elastične instrumentarije za funkcionalno uređenje kako pojedinih sastavnih dijelova tako i cjeline na državnom nivou. Nažalost, u dosadašnjem vremenskom slijedu, ne sjećamo se da su u ovom duhu bilo kada vođeni konstruktivni razgovori nosilaca vlasti u našoj zajednici. Neophodno je napraviti analizu uzroka takvog ponašanja izabranih predstavnika. Uzroke našeg postojećeg stanja moramo prevashodno tražiti u domaćem političkom faktoru koji vrlo vješto plasira teze o neprijateljskom djelovanju međunarodnog faktora, prije svega naših prvih susjeda.

Neophodno je posebno naglasiti da ovaj mirovni sporazum ostavlja normativne mogućnosti izmjene i dogradnje postojećih rješenja. U domaćoj političkoj strukturi postoji velika bojazan od pristupanja promjeni i novih zahvata u ustavno tkivo naše zajednice. Često čujemo ocjene da je to možda ponovno otvaranje tzv. Pandorine kutije, koje bi moglo imati nesagledive negativne posljedice za cijeli region, pa i širu međunarodnu zajednicu. Tih strahova se moramo što prije osloboditi i odrediti puteve pristupa tom složenom projektu ustavnih promjena.

Bosna i Hercegovina – kako dalje?

Bosna i Hercegovina je prostor susreta a u povijesnom nizu i vrlo čestih sukoba triju svjetonazora, mentaliteta i vjerskih tradicija. Njen osnovni kvalitativni, respektabilni modus je realiziranje specifičnosti očuvanja baštinjenih tradicija i življenje stvarnosti najšire postavljenog pluraliteta. Neki procesi

imaju dug put samopotvrđivanja. Potrebno je dosta strpljenja i ulaganja, puno napora i rada, u čemu je dominantan faktor čovjek. Bržom i češćom izmjenom ljudi na odgovornim mjestima u društvu puno lakše bi se dolazilo do optimalnih rješenja. Kao zemlja u kojoj nisu predviđeni prijevremeni ili vanredni izbori, postajemo zarobljenici učmale političke realnosti. Filozofi su još od vremena Platona smatrali da bi znanstvenici trebali voditi društvo. Političari su pretežno osrednje inteligencije i poštenja, a natprosječnih pohlepa za vlašću, slavom, novcem. Civilizacijsko je pitanje smije li se njima prepustiti sudbina država i cijelog planeta. Jedan od atributa savršenstva je jednostavnost. Poznata je arapska mudrost da su najbolji vladari koji traže društvo mudrih ljudi, a da su najgori oni mudri ljudi koji traže blizinu u društvu vladara. Često čujemo konstatacije da naši intelektualci ćute. Poznat je bijeg intelektualaca u samoću kabineta i vođenje osobenog suvremenog monaškog života. Izostaju epistemiološki pristupi problemima. Takve ocjene ne prihvatamo i smatramo da po primjeru Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine mudri ljudi pokušavaju doprinijeti boljitku, ali se njihova mišljenja i prijedlozi minimiziraju ili čak potpuno ignoriraju. Naš politički faktor je okružen lošim savjetnicima biranim ne po kriterijima znanstvenog kvaliteta već po atrofiranim i proizvoljnim kantarskim aproksimitetima. U naletu potpune devastacije obrazovnog procesa pokušavaju se čak, s doktorskim radnjama sumnjivog kvaliteta s institucija koje ne zadovoljavaju parametre modernog obrazovanja, predstavljati kao znanstveni autoriteti.

Prema Marku Tuliju Ciceronu, glasovitom rimskom filozofu državniku, država je stvar naroda, a narod nije svaka bilo kako sastavljena skupina ljudi, nego skupina mnoštva udružena prihvaćanjem prava i zajedničke koristi.[10] Prema njemu je pravednost početak i kraj cjeline. Princip po kojem moraju biti ustrojene državne zajednice. Država koja se ne zasniva na pravednosti kao svom temeljnom principu nosi u sebi klicu svoje propasti. Principi vlasti imaju svoj univerzalni karakter u svim poznatim modalitetima njihove egzistencije tokom ljudske civilizacije.

Bosna i Hercegovina se nalazi pred velikim izazovima u kontekstu određivanja pravaca daljnjeg razvoja. Mišljenja smo da je neophodno pristupiti odgovornom projektu ustavnih reformi. Na koji način, od strane kojih čimbenika i s kakvom dubinskom dimenzijom, ostaju otvorena pitanja koja čekaju svoje rješavanje. Neophodno je uspostaviti funkcionalne principe državnog funkcioniranja koji će omogućiti prohodnost u rješavanju eventualno nejasnih

[10] Zdravko Lučić, Ciceronove reminiscencije o državi, *Acta Illyrica – Godišnjak udruženja Bathinvs*, god. VI, br. 6, Sarajevo 2022, 85-99.

i spornih pitanja, a njih u našoj društvenoj stvarnosti zaista ima mnogo. Svako treba dati doprinos u izgradnji bogatog mozaika predstojećih ustavnopravnih promjena u našem društvu. Složenost ovih ustavnopravnih pitanja mogu prevladati i uspješno integrirati samo dovoljno stručno kvalificirani sudionici političkih procesa u našoj zajednici. Pravo je ipak produžena ruka politike i bez njenog kreativnog inicirajućeg angažmana nema ostvarivanja konačnog cilja svakog uređenog društva – sreće i zadovoljstva ljudi. Ustav je pravno-institucionalni okvir na kojem terenu trebaju nosioci najodgovornijih državnih funkcija prezentirati i predlagati stručno utemeljene projekte i obezbijediti društvenu klimu za njihovu efikasnu realizaciju. Prema našem mišljenju takve aktivnosti nisu dovoljno podsticane, u prvom redu od strane Predsjedništva Bosne i Hercegovine kroz institute koordinacije. Deficitarnost postojećih znanja treba rješavati angažiranjem nesumnjivih znanstvenih autoriteta akademske zajednice. Sigurni smo da imamo dovoljno produktivnih kapaciteta za znanstveno utemeljenje ovih rješenja. Osobno sam bio angažiran u jednom pokušaju financiranom od strane Vlade Norveške u kojem je zadatak bio izraditi idejni projekat, ili bolje rečeno skicu, mogućih ustavnih rješenja. Nakon toga su primijećene aktivnosti jedne komisije sa zadatkom izrade određenih promjena Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, pod pokroviteljstvom Američke ambasade. Rezultati tih aktivnosti su završili u nekim neadekvatnim prostorima. Politički voluntarizam mora ustuknuti pred autoritetom znanstvenih istina. Uporednopravni pristup pregledu međunarodnih iskustava nezaobilazan je metodološki mehanizam. Povijest nam daje dosta primjera evolutivnosti državnopravnog razvitka u koncipiranju i tipologiziranju državnih projekata.

Esencitet državnopravnog bića Bosne i Hercegovine čini ravnopravnost i jednakopravnost njenih naroda. Osnovni princip našeg državnog uređenja treba osigurati da volja naroda služi kao osnova autoriteta vlasti. Ukoliko izborni proces ne omogućava ispoljavanje volje naroda kao osnova organizacije vlasti na postavljenim ustavnim principima, to ima za posljedicu stvaranje novih političkih kriza i degenerativne procese u društvenom razvoju. Ovdje bismo podsjetili na postavke vodećeg albanologa Milana Šufflaya, prema kojima je dobar povjesničar registrator povijesnih činjenica i poluga koje pokreću kolektivno pamćenje naroda. Po njegovom mišljenju, plemena su "nacionalne maglice" – primarni gentilni embriji nacija. Balkan je poluotok prožimanja etničkih ciklona i nacionalnih mozaika.[11] Istinske političke vođe

[11] Ivo Banac, Zarathustra u crvenoj Hrvatskoj: nacionalna misao Milana Šufflaya, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb 2004, 17-33.

moraju odražavati povijesno pamćenje naroda. Zemlja i prošlost određuju postupke naroda.

U našoj političkoj zbunjenosti plasira se lažna teza o sukobu i isključivosti građanina i naciona. Nacionalno i građansko nije i ne može biti u nikakvom odnosu sukoba, već u stalnoj međusobnoj stvaralački podupirućoj konstelaciji. Jasno je da nema uređene državne zajednice bez građanina kao političkog subjekta, pri čemu se ne treba plašiti nacionalne dimenzije u realiziranju osnovnih ljudskih prava. Ova dva ustavna konstituenta dovode se u političkoj praksi u stalni neposredni sukob. Neophodno je razlikovati državnost i nacionalnost. Mi jesmo svi Bosanci po državnosti, ali nacionalna izdiferenciranost je jasna. Ako sam efikasno zaštićen kao građanin pojedinac, onda ću kao politički predstavnik naciona sigurno i bez poteškoća utvrditi djelokrug pitanja u kojima ne bih smio biti doveden u neravnopravan odnos prema pripadnicima drugih narodnosnih grupacija. Zaštitu ravnopravnosti naroda treba ostvariti kroz optimalno određenje osnovnih državnopolitičkih pitanja u Ustavu o kojima je neophodno odlučivanje konsenzusom. Postojeći sistem je determiniran konsocijacijskim elementima s beskrajnim nizom neizdiferenciranih ustavnopravnih principa. Članstvo u Evropskoj uniji pretpostavlja izvođenje niza strukturnih reformi, uključujući i ustavnu reformu.

Postojeći izborni sistem omogućava konzerviranje postojećih društvenih odnosa i samoreprodukciju vladajućeg establišmenta, koji u posljednjih tridesetak godina nije uspio ponuditi progresivna rješenja. Korupcija je najveća bolest svakog društva. Ona kao društvena bolest egzistira u svim povijesnim stadijima ljudske civilizacije. Pravosudni sistem pod potpunom kontrolom političkog establišmenta nije u funkcionalnoj mogućnosti postati barijerom bujajućoj korupciji. Svi pokušaji njegovog reformiranja ostali su bez rezultata. Osnovni nedostatak je odsustvo mehanizma unutrašnje i vanjske kontrole kvaliteta rada svakog pojedinca u okviru pravosudnog sistema. Neophodna je potpuna restauracija, pa možda i povratak određenih efikasnih mehanizama iz ranijih vremena. Još je glasoviti antički povjesničar Polibije ukazivao na ovu socio-politčko-pravnu anomaliju, ukazujući na to da demokratija propada kada vlast narod učini podmitljivim i lakomim. Najveću odgovornost za postojeće stanje u našem društvu snose naši političari koji su se odmetnuli u sfere povlaštene i nepristojno visoko plaćene birokratske nedodirljive kaste. Izvršena kantonizacija u Federaciji Bosne i Hercegovine pretvorila se u rigidnu feudalizaciju osnovnog društvenog produkcionog odnosa. Pljačkaška privatizacija uništila je gospodarstvenu strukturu. U posljednje vrijeme lažno

aktualizirano pitanje državne imovine samo je pokušaj da se definitivno zaokruže i okončaju pljačkaški ciklusi.

U nastojanjima da hermetički zaokruže svoje feude, prisvojili su u nadležnosti kantona i oblast visokog obrazovanja. To je po našem mišljenju najveća greška u poslijeratnom organiziranju našeg društva, koja je imala za posljedicu potpunu destrukciju ove sfere obrazovanja, čiji će se pogubni efekti još dugo vremena negativno reflektirati na mogućnosti pravljenja iskoraka u društvenom progresu. Znanost ne poznaje i ne priznaje granice u svjetskim okvirima, a mi smo joj postavili uskoćepenačke barijere. Umjesto uskogrudih feudalnih zatvaranja moramo razvijati političku paradigmu suživota različitosti i naše specifičnosti pretočiti u komparativne i funkcionalne prednosti. Samo na takav način možemo zaustaviti proces iseljavanja stanovništva Bosne i Hercegovine u zemlje Evropske unije kao novi fenomen u egzistenciji države Bosne i Hercegovine.

Dejtonski mirovni sporazum institucionalno predviđa mogućnosti dograđivanja i mijenjanja Ustava iz Aneksa IV. Kojim putem krenuti u ovaj projekat pitanje je koje prethodno treba riješiti. Neki spominju Dejton 2, koji podrazumijeva inkorporiranost međunarodnog faktora. Mišljenja smo da izmjene Ustava moraju biti proizvod domaće pameti i domaćeg političkog čimbenika. Bosna i Hercegovina je sazrela i ima unutrašnje energije da sama odredi pravce svog budućeg razvoja. Možda bi bilo najbolje rješenje pristupiti amandmanskoj metodologiji promjene pojedinih koncepata ustrojstva, vodeći uvijek računa o odnosu općeg i pojedinačnog. Dominantnu ulogu u ovim poduhvatima treba i mora imati domaća znanstvena snaga. Funkcionalna rješenja treba tražiti po uzoru na belgijski model državnog uređenja. Jedan sukcesivno rotirajući Predsjednik kao predstavnik pojedinih naroda pa i ostalih sa striktno određenim ograničavajućim nadležnostima, ukidanje kantonalne nefunkcionalne i administrativno frustrirajuće težine društvenog tkiva. Općine treba postaviti u ulogu temeljnih nosilaca lokalne vlasti u stalnoj komunikaciji s funkcionalnom vladom. Možda bismo trebali početi razmišljati o rješenjima u ovom pravcu.

Zaključak

Odluke ZAVNOBiH-a predstavljaju embrion moderne državnosti Bosne i Hercegovine. Svi faktori koji su determinirali ovakve Odluke imaju svoju aktualnost i u današnjoj stvarnosti. Naša zajednica ne smije odstupiti od osnovnih načela koja su tada postavljena, a prije svega ravnopravnosti naroda

koji žive u njoj. Dejtonski mirovni sporazum u svom prvom članku potvrđuje međunarodnopravni kontinuitet bosanskohercegovačke državnosti određujući da će Bosna i Hercegovina nastaviti svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu. Po našem mišljenju, ovo je najznačajnija tekovina okvirnog mirovnog sporazuma. U povijesti međunarodnih mirovnih sporazuma Dejton će ostati zapisan svijetlim slovima jer je uspio postaviti okvire za rješavanje jednog od najosjetljivijih konflikata na svjetskoj političkoj sceni. Njegove institucionalne postavke od strane domaćeg političkog faktora nisu ni blizu iskorišćene. Dejton otvara mogućnosti svoje izmjene i dogradnje. Tom zadatku Bosna i Hercegovina mora adekvatno odgovoriti putem predstojećih ustavnih promjena. Evolutivnost državnopravnog razvoja moramo uvijek imati u svom obzoru.

Literatura

Banac, Ivo (2004) Zarathustra u crvenoj Hrvatskoj: nacionalna misao Milana Šufflaya, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, 17-33.

Cicero, *De oficiis*.

Ćemerlić, Hamdija (1968) Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SR BiH, *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju, Sarajevo, 331-350.

Ćurak, Ivo (1998) *Pomiri pa vladaj*, HKD Napredak, Novi Travnik.

Džambo, Jozo (2004) Bavarski botaničar Otto Sendtner u Bosni 1847. godine, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, 113-145.

Filipović, Muhamed (2006) Hamdija Ćemerlić, *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, br. 11, U povodu 100. godišnjice rođenja akademika Hamdije Ćemerlića, 23-46.

Lovrenović, Ivan (2017) *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Peto pregledano i dopunjeno izdanje, Synopsis, Zagreb – Sarajevo.

Lučić, Zdravko (2020) O nekim segmentima aktualnosti državno-pravne misli akademika Hamdije Ćemerlića, u: *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, ur. Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 85-103.

Lučić, Zdravko (2022) Ciceronove reminiscencije o državi, *Acta Illyrica – Godišnjak udruženja Bathinvs*, god. VI, br. 6, Sarajevo, 85-99.

Lučić, Zdravko (2020) Dejtonski mirovni sporazum je potvrda državno-pravnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 1–2, ANUBiH, Sarajevo, 50-67.

Markešić, fra Luka (2004) Franjevci – nositelji dijaloga u BiH, u: *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, 319-329.

Šarčević, Ivan (2023) Zlopamtilački identiteti i ekumena supatnje, *Bosna Franciscana, Časopis Franjevačke teologije*, god. XXXI, br. 58, Sarajevo, 71-91.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Bosnia and Herzegovina must be conceived on the basic principles of ZAVNOBiH

Abstract: The decisions of ZAVNOBiH represent the embryo of the modern Bosnia and Herzegovina. All the factors that determined such decisions have their relevance in today's reality as well. Our community must not deviate from the basic principles that were set then, above all the equality of the peoples who live in it. The Dayton Peace Agreement, in its first article, confirms the international legal continuity of Bosnian-Herzegovinian statehood, determining that Bosnia and Herzegovina will continue its legal existence under international law. In our opinion, this is the most significant achievement of the framework peace agreement. Dayton will remain written in bright letters because it managed to set the framework for solving one of the most sensitive conflicts on the world political scene. Its institutional settings are not even close to being used by the domestic political factor. Dayton opens up possibilities for its modification and extension. Bosnia and Herzegovina must adequately respond to this task through upcoming constitutional changes. We must always keep in mind the evolution of state-legal development.

Keywords: ZAVNOBiH, Dayton Peace Agreement, Hamdija Ćemerlić, constitution, statehood, political primitivism, Bosnian and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2024.213.14

Suverenitet Bosne i Hercegovine i bosanski identitet

Senadin Lavić[*]

Sažetak: Država je pravno-politički okvir zajednice ljudi koji se primarno definiraju kao građani ili državljani. Svijest o pripadanju jednoj internacionalno priznatoj državi osnova je državljanskog nacionalnog identiteta i bitno se razlikuje od narodne ili etničke svijesti koja je definirana kao pripadanje određenoj narodnoj grupi i imaginariju njezinog kulturno-psihološkog identiteta. Distinkcija između *državljanskog* (nacionalnog) i *narodnjačkog* (etničko-religijskog) identiteta često je negirana i ignorirana jer je navika bila da se navodno može samo na homogenoj monoetničkoj i monoreligijskoj osnovi praviti politička zajednica, što je pokazivalo i otkrivalo religijsku isključivost koja je ordinirala u pozadini balkanskih identitetnih procesa i ostavila svoje duboke i usmjeravajuće tragove. Proces sekularizacije i modernizacije društvenih sadržaja nikada nije proveden dosljedno i formativno u mentalitetu ljudi, niti je ispunio sadržaj političkih koncepcija koje su dubinski ostale pod uticajem religijske svijesti i mitova o porijeklu. U takvom povijesnom kontekstu otpočinje proces ustanovljavanja bosanskog državljanskog identiteta kao izraz svijesti o postojanju nezavisne bosanskohercegovačke države koja je nemilosrdno napadnuta od dva hegemonijska velikodržavna nacionalizma.

Ključne riječi: Bosna, suverenitet, ravnopravnost građana, sloboda, državljanski identitet

Tokom cijelog 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini je vođen politički program nacionaliziranja bosanskohercegovačkog stanovništva. To je, suštinski, bio proces nacionaliziranja povijesno naslijeđene teritorije BiH koji je započeo u 19. stoljeću. U osnovi ne bi ništa bilo čudno u tome projektu da ga nisu u Bosni vodile susjedne države, Srbija i Hrvatska, koje su već od druge polovine 19. stoljeća ciljale na pravoslavno i katoličko *stanovništvo* kao predmet vlastite nacionalne propagandne i novačenja, preko kojeg bi se dokopali *teritorije* Bosne. U tom djelovanju muslimanima Bosne i Hercegovine bila je namijenjena, prema bilješkama Ivana Meštrovića, vrlo teška pozicija: prvo, da napuste muslimansku vjeru i da se "vrate u pradedovsku veru"; drugo, da se odmah isele, i treće, da ih se sasječe što ostane. To je morbidni prijedlog

[*] Redovni profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, senadin.lavic@fpn.unsa.ba.

Stojana Protića.[1] Razlog tome zašto to nije proces koji se vodi iz Bosne lahko je navesti ako se osvrne na činjenicu da je Bosna dugo bila pod osmanskim feudalizmom i da ideja evropskog nacionalizma / nacije nije dolazila iz okvira Osmanskog carstva, nego iz zapadne Evrope, gdje se prvo javlja u Engleskoj (17. stoljeće). Osmanski feudalizam nije uspio u Bosni razviti koncept države nacije kakav se odvijao u zapadnoevropskom prostoru i on je pripremao troreligijsku osnovu (*millet sistem*) za cijepanje etničkog stabla bosanskog naroda. Pokušaj Topal Osman-paše u tom smjeru nije dao nikakav rezultat na kraju osmanske uprave nad Bosnom. Nacionalizam u Evropi efikasno okončava epohu feudalizma, postojanje velikih monarhija (carstava), odvaja crkvu od države, razvija sekularno građansko društvo i izgrađuje državu naciju pod vladavinom prava. Na tragu osmanskog *millet sistema* u Bosni se nameće sovjetski koncept "konstitutivni narod" i novoiskovana izmišljotina "legitimno predstavljanje" koje "daje" legitimnog predstavnika etničke grupe (*millet-bašu*), čime se potpuno odbacuje ideja građanskog društva.

Dva ekspanzivna balkanska nacionalizma Srbije i Hrvatske već su u drugoj polovici 19. stoljeća odredila Bosnu kao prostor vlastitog širenja i time preklapanja, koje neće biti samo puko "tehničko pitanje", nego će 1990-ih kulminirati u krvavo ratno razračunavanje preko kičme Bosne i bosanskog bošnjačkog naroda. Tom agresivnom ekspandiranju jasan otpor su pružali muslimanski bosanskohercegovački građani, od 1918. uhvaćeni u stupicu velikodržavnog hegemonizma koji ih nije priznavao, koji su ponavljali da oni nisu ni Srbi ni Hrvati i da je njihov jezik bosanski. Sve do 20. stoljeća i bosanski franjevci su se opirali procesu nacionaliziranja ističući svoj bošnjački identitet i bosanski jezik. Dovoljno je podsjetiti na izjave fra Ivana Frane Jukića, fra Antuna Kneževića, fra Josipa Markušića, kao i Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Safvet-bega Bašagića i drugih. Oni su se pozivali na svoje slavno bošnjačko ime i svoje pređe.[2] Ti bosanski odgovori, međutim, nisu bili organizirani na sličnoj političkoj razini i orijentaciji, te su povijesno potpuno pregaženi i skrajnuti pred silovitom maticom srpskog i hrvatskog nacionaliziranja Bosne i bosanskog naroda. Povijesna je činjenica da Bosni na Berlinskom kongresu 1878. godine nije potvrđeno priznanje samostalnosti, nego je ostala pod upravom Austro-Ugarske monarhije kao posebna

[1] Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires 1961. (Stojan Protić predlaže rješenje "muslimanskog pitanja" i na taj način od 1918. godine projicira genocid kao sredstvo za rješavanje postojanja Bošnjaka i Bosne.)

[2] Prvi broj *Ljetopisa Matice srpske* 1825. godine bilježi crno na bijelo da u Bosni isključivo žive Bošnjaci "koji ispovijedaju ili islam, ili su rimokatolici ili pravoslavni". Isto tako, u Zagrebu u *Danici ilirskoj* 1835. godine jasno se spominje ime Bošnjak kao oznaka za narod koji živi u Bosni.

provincija, što je sasvim odgovaralo interesima austrougarske hegemonijske politike na Balkanu.[3]

Potvrđena 1878, državnost Srbije, s druge strane, osigurala je nesmetanu aktivnost srpskog i srbijanskog nacionalizma, koji je već u 19. stoljeću bukvalno iskorijenio muslimane sa prostora koji je pripao Srbiji i u tom postupanju vidio mogućnost budućih ekspanzionističkih radnji. Srbijanska država bila je gradivni okvir srpstva i izvan njezinog prostora iz 19. stoljeća. Vuk S. Karadžić je "posudio" bosanski jezik kao osnovu za serbski jezik – bez ikakvog pardona! U Srbiji je od 1844. godine postojao tajni projekt *Načertanije*,[4] koji je osmišljen kao matrica po kojoj će se srpski nacionalizam ekspandirati na okolne zemlje i dovesti do stvaranja Velike Srbije, glavnog nacionalnog projekta srpskog nacionalizma, koji je počivao na etničko-religijskom, srpsko-ortodoksnom, a kasnije na svetosavskom principu, koji su u 20. stoljeću razvili Nikolaj Velimirović, Justin Popović i Dimitrije Najdanović. Ali, Crkva nigdje u Evropi više nije igrala državotvornu ulogu niti je to mogla. Ta činjenica nije prodirala u agoniju provincijalnih umova srbijanskog društva.[5] Iz te neopravdane uloge Crkve Srbije velikim dijelom, nažalost, proizlaze brojni problemi balkanskog povijesnog toka! U tom pogledu je Crkva Srbije, odnosno Srpska pravoslavna crkva, gajila shvatanje da su granice Crkve granice države![6]

---

[3] Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, IP "Svjetlost", Sarajevo 1976.

[4] U *Načertaniju* (*Nacrt*) 1844. godine jasno stoji da u Bosni tada žive Bošnjaci tri vjere, dakle, ne spominju se ni Srbi ni Hrvati. U *Načertaniju* jasno piše: "U Bosni žive BOŠNJACI muhamedanske, BOŠNJACI katoličke i BOŠNJACI naše, pravoslavne vere". *Načertanije* je, ustvari, idejni projekt za preobraćanje i posrbljivanje stanovništva Bosne. Zato je bilo potrebno Srbiji i Hrvatskoj da povedu veliku aktivnost na srbiziranju i kroatiziranju bosanskog pravoslavnog i katoličkog stanovništva. U tom kontekstu su stvorene lažne povijesne dionice, "arhipelazi historije" (Tony Judt), lažne etnogeneze u kojima se povijest prilagođava mitovima nacionalističkih osvajačkih politika. U tome su ključnu ulogu odigrale crkvene institucije koje su ponudile svoju "infrastrukturu" u pojedinim dijelovima Bosne.

[5] Mirko Đorđević, *Kišobran patrijarha Pavla*, Peščanik, Beograd 2010, 65. ("Barem u poslednjih dve stotine godina ni u jednoj državi Evrope Crkva nije rešavala ustrojstvo države. Ne, sigurno nije, barem posle 1905. kada je odvojena od države Brijanovim zakonom. Gospodin-drug S. Antonić, koji sjaji u plejadi nove 'srpske' misli, to i ne zna – on prodaje po palanci banalni organicizam koji je kao mišljenje davno zaboravljen svuda osim u Srbiji. Muči se ovaj 'mislilac' da pročita 'Filozofiju palanke' R. Konstantinovića i ne ide mu – ne može, pa ne može. Kod nas u Srbiji postoji malo gruba, ali dobra reč – za mače je goveđa glava mnogo. On međutim, proziva i poziva da valjda kod njega studiramo socio-religijske probleme. Avaj, on i ne zna kod koga smo i kada to obavili.")

[6] Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd 2001, 226. ("Koliko je Srpskoj pravoslavnoj crkvi bila važna veličina srpske države, tj. prostora na kome se prostire vlast SPC, vidi se i iz one odluke (već smo je pominjali) donete na redovnom zasedanju Sabora u maju 1996. godine. Po ovoj odluci: 'Bez obzira na raspad versajske, odnosno Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, jurisdikcija Srpske pravoslavne crkve i dalje se proteže na sve pravoslavne na toj teritoriji.' Dakle, čim im je postalo jasno da njihove želje neće biti ostvarene oružjem i da srpska

Pod palicom Ilije Garašanina izvršeni su prvi masovni zločini nad muslimanima u Srbiji.[7] Već tada je bilo jasno da u okviru tog ekspanzionističkog projekta Srbija još "ne zna i nema svoje granice" i da niko ne zna dokle će se širiti pokrećući ratove, atentate, teror, progone i masovna ubijanja nesrpskog i neortodoksnog stanovništva. Osnova srpskog nacionalizma bila je srpska predstava o etničkom identitetu i specifična srpska pravoslavna verzija vjere pod oznakom *svetosavlje*, u kojoj nije bilo zastupano nikakvo učenje sv. Save, jer ga on nije ostavio iza sebe.[8] Koncept srpske "nacije" zasnivao se na crkvenom pripadanju, a ne na identifikaciji s državom. Srpska "nacija" gradi se od 19. stoljeća na religijskoj osnovi, odnosno vjera je bila u osnovi okupljanja i oblikovanja "nacionalne" svijesti, stoga je *srpstvo* etničko-religijska "nacija" i ne poznaje u sebi građansku naciju koja se vezuje za državu. To je osnova srpske političke karakterologije u 20. stoljeću i težnje za sjedinjavanjem pravoslavnog stanovništva Balkana koja se pojavljuje kao ekspanzionistički velikodržavni projekt u čijem osnovu je izjednačavanje "nacionalnog", etničkog i vjerskog. Tako se, dakle, religijska identifikacija transformirala u "nacionalnu", a onda je iz toga slijedila borba za "nacionalnu državu". Iza tog procesa stoji oblikovano trojstvo "crkva-nacija-država" što i danas forsira Crkva Srbije u Bosni. Zbog toga je jasno da srpski "nacionalni" identitet nije u stanju da se transformira u moderni koncept nacije, jer je zarobljen u dogmatsko-religijski postav koji ga drži pod drugim kategorijalnim sklopom iz kojeg se svijet gleda tradicionalnim pogledom. To bar dijelom objašnjava odnos velikosrpske politike prema drugim narodima na Balkanu, a prije svega prema Bosancima, Crnogorcima, Albancima i Hrvatima tokom 20. stoljeća. Iz *svetosavskog* osnova Srbi nisu u stanju da se uključe u moderno poimanje nacije koja nije srpska "etno-religijska zajednica". Poznati beogradski sociolog religije Mirko Đorđević ukazao je na problem definiranja svetosavlja kod D. Najdanovića.[9]

---

država, zahvaljujući svom duhovnom i svetovnom vodstvu, ne da neće biti velika, nego da pokazuje tendenciju ka daljem smanjivanju, episkopi SPC su odlučili da, ako već ne može vlast srpske države, bar vlast Srpske crkve bude na celoj teritoriji bivše SFRJ.")

[7] Ilija Garašanin je 1862. godine bio ministar u vladi Srbije koja još nije imala priznanje o samostalnosti od strane evropskih država tog vremena.

[8] Dragan Veselinov, *Moj Bog – pitajte popa*, Nova Pobjeda, Podgorica 2022, 132.

[9] Mirko Đorđević, *Negativna svetosavska paralipomena*, VPA, Novi Sad 2015, 30-31. ("Najdanović je – inače solidan poznavalac tekstova velikog svetitelja – prvi posumnjao u mogućnost 'konstrukcije lika sv. Save', jer su brojni pokušaji uglavnom neuspeli. Razlog je u tome što je sv. Sava uprkos nagomilanim saznanjima istoričara ostajao negde u sferi paradigme koju niko nije uspevao da racionalno osmisli. Dobro je Najdanović uočio i gde bi trebalo tražiti krivca, a to je po njemu 'rodoljubiva historija' koja se kretala po zakonu večne paradigme, odnosno ostajala je kod legende i mitske predstave o piscu

Historičari su odigrali prljavu i sramnu ulogu stvaranja *lažne* slike povijesnog toka i friziranja činjenica. Mnogobrojni demagoški prevaranti, bez argumentacija i objektivnih historijskih izvora, spekulirali su historijskim činjenicama i prilagođavali ih potrebama povijesnog trenutka, te na taj način stvarali "arhipelage historije". Iz njih je proizlazila mržnja prema drugima i strah od nasilja, te je račun povijesnih tokova imao da se naplati iz "starih dugova" da bi se moglo krenuti u neku budućnost. Sonja Biserko podsjeća na sintagmu "arhipelazi historije" koju je smislio Tony Judt (Toni Džud):

> "Arhipelazi istorije" permanentno proizvode mržnju i nasilje, što je kod naroda u ovom regionu stvorilo iluziju da im istorija nešto duguje, pa zato, sve dok ne naplate "stare dugove", odbijaju da se okrenu budućnosti. Ovaj rat počeo je bez prave rasprave o prošlosti i bez "istorijskog pomirenja", što je donelo ogromne ljudske i materijalne gubitke, koji će opet stvoriti nove revanšizme. Na ovaj način krug se definitivno zatvara.[10]

U tom stravičnom vrtlogu povijesnog toka, da bi se ludilo praznih semantika morbidne provincijalnosti, koja izmišlja o svojoj veličini u povijesti stvarajući "arhipelage historije", sprovodilo kao kulturna forma pod nadzorom religijske institucije ili partijske ideologije, nužno je da se sve moralne kategorije potisnu ili proglase nepotrebnim i da se stvori novi "moral" ili "moralno držanje" pred kojim čovjek zašuti i nestane kao biće odgovornosti. Mirjana Stefanović je u tekstu "O stidu" opisala moralno-humanistički sunovrat pervertirane forme postojanja jedne narodne grupe:

> …U svesti čitavog sveta mi više nismo narod koji vodi oslobodilačke ratove, herojski se bori protiv okupatora i isteruje ga sa svoje zemlje. Postali smo kukavice što sa bezbedne udaljenosti siju granate na bolnice, porodilišta, biblioteke, spomenike svetske kulturne baštine i prolaznike. Postali smo varvari koji razaraju tuđe gradove i sa zemljom sravnjuju tuđa sela, kolju ljude, živima im deru kožu, vade srce i oči, seku uši i prste, samo zato što ti ljudi nisu naše vere i nacije iako govorimo istim jezikom. Mi smo oni dripci što (u ime čega, da nije možda Svetosavlja?) kradu tuđe televizore, videorekordere, kola i traktore i posle pale imanja sa kojih su to odneli… Mi smo zakopali stotine ljudi na mostarskom smetlištu i posle sve poravnali buldožerom da se ne vidi… Mi smo u Evropi, na kraju dvadesetog veka, napravili koncentracione logore da u njima mučimo,

i njegovom vremenu. Slika o sv. Savi je godinama ostajala. Ostajala je zlatna legenda da se ne retko spusti do 'lecederske' predstave koja uporno zamenjuje naučno vrednovanje.")

[10] Sonja Biserko, *Srbija na Orijentu*, Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd 2004, 184.

> ubijamo i izglađujemo civile… Mi smo narod koji sprovodi nešto užasno i zdravom razumu nepojmljivo – tzv. etnička čišćenja: nama su drugačiji ljudi najednom postali prljavi, zagađuju nam okolinu i da bismo ostali čisti mi ih ubijamo… A kad se ne vidi da li su baš drugačiji od nas, skidamo im gaće da bismo to utvrdili…[11]

Posljednja decenija 20. stoljeća u jugoslavenskom prostoru nije nikako slučajnost. Ona proizlazi iz poneričkog diskursa i patološkog svjetonazora kojim se svijet pretvara u mjesto obračuna za smišljene sadržaje prošlosti. Od 1918. do 1939. godine Bosna je pala u ruke Kraljevine SHS i jugoslavenskog projekta, koji se ustvari pokazao kao projekt velikosrpskog ekspanzionizma, uz koji se vukao i hrvatski, onako prijetvorno i u rukavicama, ali s istim ciljevima i posljedicama. Bosna je pritom totalno rastočena i izbrisana kao prostornopolitička činjenica, te podijeljena po dogovoru dva nacijska hegemonizma. Po dogovoru Cvetkovića i Mačeka, koji su tada predstavljali Srbiju i Hrvatsku, Bosna je 1939. godine podijeljena između srpskog i hrvatskog nacionalizma, ali taj dogovor nije nikada realiziran, jer ga je Drugi svjetski rat potpuno poništio i nakon rata je nastala druga pravno-politička situacija u kojoj je Bosna postala jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije od novembra 1943. godine, te FNRJ od 1946. i SFRJ od 1963. godine.

Postalo je vidljivo nakon perioda 1918–1990. da Jugoslavija kao okvir za rješavanje nacionalnog pitanja Srba i Hrvata skončava zajedničkom agresijom Srbije i Hrvatske protiv Bosne i čini se da je Jugoslavija trebala poslužiti kao organizam za varenje Bosne, Bošnjaka i svega neidentičnog u odnosu na srpstvo i hrvatstvo kao nacionalne ideologije koje su pretendirale na zacrtane teritorije svoga ekspanzionizma. Ta dva nacionalizma su se sudarila na povijesnopolitičkom prostoru Bosne i bosanski prostor im je trebao poslužiti kao mjesto razračunavanja, razgraničenja i definitivnog okončanja.

Suočavanje s falsificirajućim modelom interpretacije svega bosanskog predstavlja zahtjevan i kompleksan zadatak za svaku ozbiljnu racionalnost u okviru znanstvenog poduzeća metodološko-epistemološke reinterpretacije i dekonstrukcije. Taj model je inauguriran već u drugoj polovini 19. stoljeća i djelatan je neprekidno do današnjeg vremena. Gotovo da nema dijela društveno-povijesne zbilje u kojoj taj model i njegov prateći diskurs nisu ostavili svoj trag i naveli većinu ljudi da misle pod njegovom egidom.

Čini se da ništa bitno nije promijenjeno u velikosrbijanskom i velikosrpskom propagandnom djelovanju tokom 20. stoljeća. Samo su možda u tom

[11] Mirjana Stefanović, O stidu, *Monitor*, 6. novembra 1992.

modelu izmijenjeni akcenti i bitne teme. Njegova hegemonijska intencija je ostala neupitna i neskrivena. Srbija i Hrvatska se ponašaju kao da su bosanski Srbi i Hrvati dio njihove nacije, a ne dijelovi bosanskohercegovačke. Na taj skaredni i ilegalni način daju sebi za pravo da se "brinu o stanovnicima i državljanima" BiH. Glavni cilj srpskog i hrvatskog iredentizma i etnicizma 1990-ih jeste negacija bosanske nacije i njezino definitivno uništenje. Ustvari, riječ je o elementarnom nepriznavanju postojanja države Bosne i Hercegovine! Time se pokušava poništiti povijesnu činjenicu da je Bosna i Hercegovina internacionalno priznata nezavisna i suverena država.

ZAVNOBiH i nedjeljivost Bosne

Već je postalo mit prisjećanje na 25. i 26. novembar 1943. godine kada su Avdo Humo i Rodoljub Čolaković razgovarali s Titom, obrazlažući važnost i nužnost jedinstvene i nedjeljive Bosne za buduću jugoslavensku državu i bratstvo njezinih naroda. Prisjećajući se te ključne noći 25. na 26. novembra 1943. godine, Marko Attila Hoare, u knjizi *Muslimani u Drugom svjetskom ratu*, naglašava da su Humo i Čolaković odigrali ključnu "ulogu u oblikovanju bosanske državnosti".[12] Pregnantan stav historičara iskazuje H. Kamberović:

> Značaj 25. novembra nije samo u Rezoluciji, koja na svoj već dobro poznati način definira Bosnu i Hercegovinu kao zemlju koja nije "ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska", nego više u činjenici da je na taj datum uspostavljeno teritorijalno jedinstvo Bosne i Hercegovine i garantirana ravnopravnost i jednakost svih Srba, Hrvata i Muslimana u njoj. Nešto kasnije, na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944., Bosna i Hercegovina je definirana kao "ravnopravna federalna jedinica u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji", te se posebno naglašava "ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine, *koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina*. Ovaj stav iz Deklaracije o pravima građana od 1. jula 1944. sigurno je jedan od najznačajnijih stavova koje je usvojio ZAVNOBiH, jer upravo ova Deklaracija, naslanjajući se na raniju Rezoluciju sa Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, definira *nedjeljivost* Bosne i Hercegovine. To naglašavanje *nedjeljivosti* je pojam koji mora postati sastavnim dijelom svake priče o Bosni i Hercegovini. Bez obzira da li se radi o pričama o prošlosti ili budućnosti ove zemlje. Na

[12] Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.

> toj nedjeljivosti su insistirale i bosanskohercegovačke vladajuće elite poslije Drugog svjetskog rata. Na tome su one posebno bile aktivne tokom 1960-ih i 1970-ih godina, kada je Bosna i Hercegovina učvrstila svoju ravnopravnu poziciju unutar jugoslavenske federacije. Ta ravnopravnost je istodobno značila afirmaciju bosanskohercegovačke državnosti, koja, doduše, nije imala međunarodni pravni status, ali će početkom 1992. i taj status međunarodno priznate države Bosna i Hercegovina dobiti zahvaljujući odlukama donesenim 25. novembra 1943. godine.[13]

Najveći broj bosanskohercegovačkih građana tokom Drugog svjetskog rata odazvao se pozivu komunista i partizana u borbu protiv okupatora i domaćih kvislinga, četnika i ustaša, zagovornika velikosrpske i velikohrvatske hegemonije nad Bosnom.[14] Mustafa Imamović je ocijenio važnost ZAVNOBiH-a za Bosnu i Hercegovinu u kontekstu povijesnih procesa konstituiranja bosanske državnosti:

> Osnivanje ZAVNOBiH-a je u tim uslovima predstavljalo historijski logičan i pravno potpuno legitiman čin kao izraz državnopravnog kontinuiteta i političkog identiteta Bosne i Hercegovine. Taj identitet građen je na kontinuitetu predstave o Bosni i Hercegovini kao postojanoj historijskoj zajednici. On je u cijelosti potvrđen i određen uspostavom ZAVNOBiH-a čije su odluke imale dalekosežan ustavni i međunarodnopravni značaj i domašaj. S druge strane, sam ZAVNOBiH i njegove odluke prirodan su historijski rezultat višestoljetnog državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine i oblikovanja njenog identiteta. U tom pogledu je povijest Bosne i Hercegovine bitno obilježena njenim državnopravnim, odnosno teritorijalnim i političkim kontinuitetom koji se može pratiti punih hiljadu godina, još od ranog evropskog i južnoslavenskog srednjeg vijeka, pa sve do danas.[15]

Rezolucija Prvog (1943) i *Deklaracija* Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a (1944) jasno uspostavljaju otklon od velikosrpskog i velikohrvatskog sporazuma iz 1939. godine, kada je po njihovom međusobnom dogovoru Bosna podijeljena bez ikakvog moralnog, povijesnog i pravnog osnova. To je bio izraz sirove volje i moći dva narasla hegemonijska nacionalistička projekta

[13] Husnija Kamberović, Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Historijska traganja*, br. 12, 2013, 11-16.
[14] Marko Atila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni. Partizani i četnici od 1941. do 1943*, Dobra knjiga, Sarajevo 2023.
[15] Mustafa Imamović, ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 12, 2013, 17-25.

prvih susjeda. Posebno je vidljiva aktivnost bosanskohercegovačkih komunista poslije Drugog svjetskog rata da razvijaju Bosnu kao republiku koja je ravnopravna drugim republikama jugoslavenske Federacije i na taj način definitivno otklone sve pokušaje velikodržavnog hegemonizma da od Bosne stvore prostor besmislenog nadmetanja i osvajanja. Za tadašnje komuniste pitanje priznavanja republičkog statusa Bosne i Hercegovine bilo je otvoreno i neriješeno do Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine. Komunisti su u svome konceptu nacionalnog pitanja smatrali da Bosna nema svoj narod ili da nema dominantnu većinsku grupu i nosioca nacionalnog imena. Oni su naprasno zaboravili koji je to narod u povijesti upravljao Bosnom, čuvao je, brinuo se o njezinom statusu. Oni su pošli od tronarodnog odnosa u 20. stoljeću gdje su se pojavili Hrvati, Muslimani i Srbi. Do 20. stoljeća, međutim, u Bosni su dominantni Bosanci (Bošnjaci), a onda im se nenadano gubi "svaki trag" u projektu Kraljevine SHS i Jugoslavije, da bi ih 1968. godine "otkrili" i proizveli u naciju "Muslimani".[16]

Od 1968. do 1974. godine u pravno-političkom i ustavnom smislu zaokruženo je "nacionalno pitanje muslimana" tako što su ih proglasili nacijom Muslimani, odnosno komunisti su ono određenje religijske skupine s malim slovom "m" pretvorili u veliko slovo "M" kao oznaku za "naciju" kako se tada govorilo. To je bio samo dio procesa etnonacionalne diferencijacije grupa u okviru Bosne i Jugoslavije, jer je od 1943. godine do 1968. godine ostavljen prostor i vrijeme za *opredjeljivanje* bosanskih muslimana u smislu srpstva ili hrvatstva, a oni su svoje osjećanje iskazivali kroz termin "neopredijeljeni", što je, ustvari, predstavljalo jasno opredjeljenje u odnosu na Srbe i Hrvate. U februaru 1968. godine na XVII sjednici CK SK BiH određuju se Muslimani kao poseban narod. Time je napravljena "slika" da ne postoji narod Bosne, narod koji je izrastao iz Bosne i brinuo se o njoj stoljećima.

Etniciziranje politike u Bosni

U periodu 1968–1974. u Jugoslaviji je uspostavljena "nacija Muslimani" koja je ustvari bila krivotvorina povijesne činjenice Bosanaca. To je samo bio dio procesa *etniciziranja* politike i kulture u Bosni kojim se bosanstvo odstranjuje

[16] Koja je to prevara i podvala zdravom razumu! Bez obzira na tu netačnu procjenu identiteta naroda u BiH, činjenica je da je AVNOJ 1943. godine BiH dodijelio status republike s granicama iz 1878. godine. Bosna je tako počela funkcionirati u sklopu jugoslavenske federacije. Posebno su se protiv Bosne kao federalne jedinice tih godina bili digli Moša Pijade i Milovan Đilas koji su namjerno previdjeli povijest Bosne, njezine povijesne granice koje spadaju u najstarije granice s kontinuitetom u Evropi. Oni su je zamišljali kao autonomnu pokrajinu čiji je dio vezan za Srbiju, a dio za Hrvatsku.

i potiskuje iz Bosne, a nameće se srpstvo i hrvatstvo uz neku "islamiziranu slavensku autohtonu skupinu" koja se treba opredijeliti za jedno ili drugo – a nikako za bosanstvo. Istovremeno, to je bio pokazatelj kako velesrpski i velehrvatski "nacrti" vide Bosance muslimanske vjere – samo kao vjersku skupinu koja nije narodna grupa. U periodu 1945. do 1968. godine, moglo se primijetiti, "čeka" se na opredjeljivanje muslimana za srpstvo ili za hrvatstvo. Ali, paradoksalno je da vjersko ime služi kao ime jednog naroda. To je gotovo nevjerovatno! Time se ispunjava zaokruživanje Bosne u etnopolitičkom smislu kao "tronarodne zajednice" (*etnotrinitet*), a potpuno se potiskuje i ignorira razvijanje jedinstvenog bosanskog građanstva izvan kontrole srpstva i hrvatstva, odnosno Srbije i Hrvatske, koje povijesno nasljeđuje iskustvo zajedničkog života.

U Beogradu je na Pravnom fakultetu 1971. godine vođena rasprava o usvojenim amandmanima (XX–XLII) na Ustav SFRJ. U toj raspravi je profesor beogradskog Pravnog fakulteta Mihailo Đurić vrlo jasno izrazio konzervativni srbijanski stav u vezi sa stanjem u SFRJ, smatrajući da je ona postala samo prazna ljuštura iz koje je nestao sadržaj. On kaže:

> Треба одмах рећи да предложена уставна промена из основа мења карактер досадашње државне заједнице југословенских народа. Или тачније: том променом се, у ствари, одбацује сама идеја једне такве државне заједнице. Уколико нешто још и остаје од ње, то је само зато да бисмо у следећој, такозваној другој фази промене имали још шта да приведемо крају. Треба бити начисто с тим да је Југославија већ данас готово само географски појам, будући да се на њеном тлу или, тачније, на њеним развалинама, и то под маском доследног развијања равноправности између народа који у њој живе, успоставља. неколико самосталних, независних, чак међусобно супротстављених националних држава. То је чињеница којој треба смело погледати у очи… Али, ако већ не можемо да се отресемо од онога што су нам други натоварили на плећа, ако већ морамо да мислимо и говоримо о националним и државним стварима, ако већ морамо да се национално и државно одређујемо и разграничавамо, онда морамо бити свесни своје историјске одговорности пред народом коме припадамо, онда морамо знати да је за српски народ у овом часу од највеће важности питање његовог идентитета и интегритета, дакле, питање његовог политичког, његовог државно-правног обједињавања.

Далеко од тога да можемо бити задовољни тиме како ствари данас стоје у земљи која се налази на својој последњој раскрсници. Ни садашњи положај српског народа у Југославији није никако добар, а не само онај у коме би се он нашао у случају спровођења предложених промена. И то не само због тога што је српски народ данас тако немилосрдно и неправедно оптужен за централизам и унитаризам претходног периода. Као да је централизам у било ком погледу погодовао српском народу, као да тај централизам није био заведен, између осталог, и зато да би се спречило постављање питања националних одговорности за геноцид који је за време Другог светског рата извршен над српским народом! Много је важније указати овде на то да се српски народ већ сада налази у неравноправном положају према другим народима у Југославији, тако да је предложена уставна промена, у крајњој линији, уперена против његових најдубљих животних интереса. Крајња консеквенција те промене била би његово потпуно дезинтегрисање. Очигледно је да границе садашње СР Србије нису никакве ни националне ни историјске границе српског народа. Уопште узев, границе свих садашњих република у Југославији имају условно значење; оне су више административног него политичког карактера. Неприкладност, произвољност и неодрживост тих граница постаје очигледна онда кад се оне схвате као границе националних држава. Ни за једну републику у Југославији, изузев, можда, Словенију, постојеће границе нису адекватне, а поготово не за Србију. Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40 одсто Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и Муслимана заједно? У тренутку кад је силом прилика доведен до тога да треба да поновно успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије?[17]

Ovo je strašno predskazanje M. Đurića o budućim događajima na tlu raspadajuće Jugoslavije, gdje će Srbija krenuti u stvaranje srpskih državica u Hrvatskoj i Bosni, uz podršku Jugoslovenske narodne armije, koja postaje srpska vojska pod komandom Miloševićevog srbijanskog režima. Po Đurićevom

[17] Mihailo Đurić, Smišljene smutnje, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, god. 19, br. 3, 1971, 231-232. "Smišljene smutnje", izlaganje na sastanku Sekcije udruženja univerzitetskih nastavnika održanom 18. marta 1971. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu objavljeno u listu *Student* 10-71, potom u časopisu *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 3/1971, str. 230-233, koji je odmah sudski zabranjen.

zahtjevu mora se ostvariti načelo da "svi Srbi žive u jednoj državi", a iz toga onda slijedi da je potrebno raditi na promjeni *granica* unutar Jugoslavije. Ahistorijski i anticivilizacijski projekt da se napravi homogena monoetnička i monoreligijska država srpskog naroda na ruševinama Jugoslavije vođen je hegemonijskom idejom da je Srbija svugdje gdje žive Srbi i da svi oni moraju živjeti u jednoj državi. Ali, to je bilo nemoguće provesti legalnim sredstvima. Zato je rat koji je povela Srbija u ime srpstva bio zločinački pothvat unaprijed osuđen na propast i na veliku katastrofu srpskog naroda u Hrvatskoj, Bosni i Kosovu.

Iz dogovora u Karađorđevu, Tuđmanova Hrvatska je također zacrtala svoju hegemonijsko-ekspanzionističku putanju u Bosni, što je prouzrokovalo nove ratne katastrofe i stradanje stanovništva. Taj pothvat je haškom presudom Prliću i ostalima okarakteriziran kao Udruženi zločinački pothvat (UZP).[18] I hrvatski i srpski hegemonizam projektiraju "državice" u Bosni koje bi bile pod kontrolom Srbije i Hrvatske i u određenom povijesnom trenutku se otkinule. Tako susjedne države u Bosni produciraju *iredentizam* koji dovodi do konfliktnih stanja. Na teritorijama koje su osmišljene kao dio tih "državica" iskorijenjeni su svi Drugi i svi znakovi njihovog postojanja – religijski, arhitektonski, privatni, jezički. Iredentizam srpstva i hrvatstva na tlu Bosne podrazumijeva mit da je Bosna bez svoje supstancije i da je samo i ništa više nego jedna od srpskih, odnosno hrvatskih zemalja.

Kod nacionalne ideje Srba i Hrvata vidljiva je koncepcija i povijesna praksa da nacija mora biti etnička homogena zajednica zasnovana na istoj religiji i standardiziranom jeziku, uz povijesne mitove o vlastitom porijeklu i zajedničkoj teritoriji. Nacija je određena gotovo kao *krvnosrodnička* zajednica ili *genetska* grupa istorodnih članova, velika i proširena "istokrvna" grupa (porodica). Ne postoji dubinski razvijen koncept demokratske nacije kao političke zajednice slobodnih i ravnopravnih građana koji su u svome

[18] U Haagu je 29. maja 2013. obavljeno izricanje prvostepene presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić et al. (IT-04-74), a 29. novembra 2017. Žalbenog vijeća, kojim je predsjedavao sudija Carmel Agius, kojim su obuhvaćena šestorica visokih funkcionera ratnog entiteta HR H-B, bosanskih Hrvata: Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić i Berislav Pušić. Oni su osuđeni za zločine protiv čovječnosti i ratne zločine uključujući, između ostalog, "ubistvo, silovanje, seksualno zlostavljanje, uništavanje imovine, zatvaranje, deportaciju i prisilno premještanje počinjeno nad bosanskim Muslimanima i drugim nehrvatima od 1992. do 1994. godine". Osim toga, oni se terete za učešće u *udruženom zločinačkom pothvatu* (UZP) koji je imao za cilj "političko i vojno podjarmljivanje, trajno uklanjanje i etničko čišćenje bosanskih Muslimana i ostalih nehrvata koji su živjeli na onim dijelovima teritorije Republike Bosne i Hercegovine za koje se tvrdilo da pripadaju takozvanoj Hrvatskoj Zajednici (a kasnije Republici) Herceg-Bosni, i pripajanje tih teritorija kao dijela 'Velike Hrvatske'. Optužnica se odnosi na zločine počinjene u općinama Prozor, Gornji Vakuf, Jablanica, Mostar, Ljubuški, Stolac, Čapljina i Vareš."

političkom biću osigurani vladavinom prava. U ovakvom umišljanju, vlastiti konstrukt nacije izvire iz religijskog određenja! Takav konstrukt nacije ne može uspostaviti slobodnog građanina i ne osigurava sekularno društvo u kojem će vladavina prava opravdavati državu.

Kada se "poklope" sadržaji etničkog i političkog u društvu onda govorimo o *etniciziranju* politike. Linije političkih dijeljenja i podjela se počinju podudarati s linijama etničkih odijeljenosti i "granica". Tada etnički diskurs postaje sadržaj političkog i određuje ga u cijelosti. Tim procesom se politika reducira na etnički narativ i ograničava u svojoj kompleksnosti na njegove potencije. Taj proces je tokom 20. stoljeća u Bosni vodio do artificijelne diferencijacije između stanovništva, pri čemu je narodnjački diskurs uzeo religijsku matricu kao diobenu osnovu i na njoj izgradio cijeli skup konstrukcija koje služe za kruto razlikovanje i odjeljivanje grupa. Ta matrica stvara konflikt u društvenom sklopu i perpetuira ga planski tako da se ne može oblikovati sekularno društvo. U današnjima okolnostima još uvijek, nažalost, nije došlo na red pitanje o odgovornosti religijskih institucija za plansko i kontinuirano podrivanje svjetovnog političkog društva neovisnog od svešteničkih slika svijeta.

Etnopolitika skriva realnost od ljudi, preoblikuje joj strukturu i predstavlja im poredak u Bosni prema slikama i modelima iz prošlosti, skrivajući pritom činjenicu da je država Bosna i Hercegovina nezavisna i suverena država, članica OUN i pravno-politički subjekt internacionalnih odnosa. Iz toga je vidljiva glavna intencija etnopolitike i lažnih "demokrata", koji su ustvari etnokrate i religijski fundamentalisti s velikim predrasudama. U političkom poretku BiH, nažalost, etničke grupe se pokušavaju predstaviti kao "suverene", kao da država ne postoji. Internacionalni poredak, međutim, ne poznaje suverenitet etničke ili narodne grupe, nego se uvijek misli i određuje suverenitet države kao subjekta kojem pripada atribut suverene vlasti na svojoj državnoj teritoriji i glavnog aktera internacionalnih odnosa. U tom smislu, građani su nosioci državnog suvereniteta. Pokušaj da se u Bosni etnička grupa učini suverenom i definira kao nacija vodi ka *etnoteritorijalizaciji* i unutarnjem etničkom federalizmu kojim bi se država "oslobodila" svoje suverenosti na vlastitoj teritoriji i učinila suvišnom, nepostojećom i konačno izbrisala iz postojanja. Ova etničko-religijska politika velikosrpstva i velikohrvatstva predstavlja osnovu politike *iredentizma* koja je dio dugotrajnog hegemonijskog odnosa prema Bosni u kojem se iz susjedstva ciljano koriste narodne grupe za ostvarenje izvanbosanskih ciljeva i projekata.

Srbija i Hrvatska su tokom 20. stoljeća u raznim aranžmanima pokretale i zastupale *etnicizam* i *iredentizam* prema Bosni, odnosno insistirale su da

je Bosna politička forma u kojoj postoje "tri naroda", a ne građani, državljani Bosne. Za njihove ideje i namjere spram Bosne bilo je važno napraviti predstavu da su "tri naroda" u njoj mehanički povezana u jednu slučajnu zajednicu i da ona pripadaju nekim drugim političkim tvorevinama, izvan Bosne. Na tom mjestu su srpsko-hrvatska etnopolitika i srbijansko-kroacijska ideološka znanost stvorile pervertiranu sliku Bosne i razvukle je duboko u prošlost tvrdeći da je od pamtivijeka Bosna "srpska" ili "hrvatska" zemlja, a da ne postoje nikakvi Bošnjani, Bosanci, bosanski vladari, bosanska banovina i kraljevina, bosanski identitet, bosanska povijest. Naprosto, sve je to samo "srpsko" ili "hrvatsko"! Te stranice srpsko-hrvatske etnopolitičke znanosti predstavljaju nešto najsramnije i najpodlije što se pojavilo u evropskom povijesnoznanstvenom prostoru u 19. i 20. stoljeću.

Insistiranjem na etničkom modelu "tronarodne zajednice"[19] stvara se predstava da ne postoji ništa bosansko, da je Bosna rezultat mehaničkog spajanja etničkih grupa, da nema supstanciju koju navodno srpski ili hrvatski nacionalizam "prepoznaje" u Hrvatskoj ili Srbiji. Uvijek je homogenizacija srpstva i hrvatstva značila isključenje i istrebljenje *neidentičnog*, u ovome slučaju Bosanaca koji su bili muslimani! Ovo insistiranje imalo je cilj da onemogući bilo kakvo političko uzdizanje stare bosanske svijesti o vlastitom političkom identitetu. Dugo je dominirala srpsko-hrvatska podvala da "Bosna nema svoj narod", da je to srpska i hrvatska zemlja u kojoj se pojavljuje neka islamizirana slavenska grupa! Sjećamo se kako je Husaga Ćišić raskrinkavao tu sramnu podvalu srpsko-hrvatske hegemonije nad Bosnom tokom 20. stoljeća, odnosno od konstituiranja Kraljevine SHS 1918. godine.[20]

---

[19] U daljnjem bujanju *entonacionalizma* u Bosni i Hercegovini ovi "narodi" se pretvaraju u "nacije" i govori se o tri nacije, što nije slučajnost. To je dubinska antibosanska poruka da etničko-religijski pothvat u Bosni ne dozvoljava da se prizna internacionalno priznati identitet Bosne kao 177. države nacije članice u sklopu svjetskog poretka nacija. Insistiranje na "tri odvojene nacije u Bosni" vodi ka onemogućavanju daljnjeg razvitka Bosne i njenom zaustavljanju u etničkom nacionalizmu ili tribalističko-populističkom fundamentalizmu iza kojega stoje religijske institucije i etničke partije kao instrumenti velikodržavnog hegemonizma. Niko više ne vodi brigu o poništenju distinkcije između sociooloških kategorija i oblika društvenosti kakvi su "narod" i "nacija".

[20] Komunistički ideolog Edvard Kardelj je 1936. godine iznio shvatanje da Bosanci (Bošnjaci), koje su nazivali muslimani, nisu narod, nego jedna posebna skupina koju karakterizira religijska diferencija spram katolika i pravoslavaca u Bosni. S ovim se nisu slagali komunisti iz Bosne koji su 1939. uzvratili Kardelju tvrdnjom da su bosanski muslimani oduvijek bili posebna cjelina, odnosno da su stoljećima imali svijest o sebi i svome oblikovanom narodnom kolektivitetu. U tu liniju rasprave upetljao se Milovan Đilas koji je iz jasnih pozicija srpske hegemonije sveo bosanske muslimane na "etničku grupu", što je u tadašnjoj naraciji komunista bilo ispod razine naroda, među koje su spadali Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Makedonci. Mostarac Husein Husaga Ćišić je dubinski prozreo ovu ideju uništenja Bosanaca i uzvratio je na zasjedanju Ustavotvorne skupštine FNRJ u Beogradu 1946. pitanjem o "šestoj baklji" u grbu Jugoslavije. Na taj način se direktno sukobio s Đilasom i srpskom hegemonijskom politikom i

Dakle, to sporno insistiranje na Bosni kao "tronarodnoj zajednici" sredstvo je preko kojeg Srbija i Hrvatska ostvaruju svoju kontrolu unutarnjih procesa u političkom sistemu Bosne i pretvaraju dio bosanskog naroda u petokolonašku skupinu koju će Milošević gurnuti u krvavi bratoubilački rat 1990-ih s ciljem definitivnog uništenja Bosne i Bošnjaka. Tu su se velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam pretvorili u fašističko iskorjenjivanje Drugog, svih tragova njegovog postojanja, te stvorili atmosferu vrlo dubokog nepovjerenja. Ono što je najmonstruoznije poslije genocida nad Bošnjacima jeste činjenica da Srbija i Hrvatska niti se srame svojih zlodjela koja je Haški tribunal tako precizno opisao i presudio, niti zaustavljaju svoje projekte destrukcije svega bosanskog, pri čemu se iz srbijanskog i srpskog hegemonijskog svijeta čuje umobolna glorifikacija zločina, ratnih zločinaca i javno ponižavajuće skrnavljenje bošnjačkih žrtava.[21]

Politika bosanstva i bosanske nacije

Bosna je u 20. stoljeću preživjela dinamiku suprotstavljenih pozicija i kretala se iz krajnosti u krajnost. U jednom povijesnom času je potpuno negiraju i oduzimaju silom pravo na postojanje, a u drugom času je etablirana kao republika i od 1990-ih najzad kao nezavisna država. S tom putanjom bosanske nezavisnosti i državnosti ne slažu se velikodržavni planovi Srbije i Hrvatske. U pokušajima očuvanja srbijansko-kroacijske hegemonije nad Bosnom glavni akcenat je na razbijanju ideje *bosanstva* i *bosanske nacije*, jer to je jedina ozbiljna prijetnja srbijanskom i kroacijskom etnonacionalnom programu na tlu Bosne i Hercegovine. Ta dva ekspanzionistička programa ne priznaju Bosnu kao zasebnu pravnu, političku i kulturno-povijesnu činjenicu, te pokušavaju da je raskomadaju stvarajući od bosanskih Srba i bosanskih Hrvata narode koji imaju iste nacije u različitim državama. To je nemoguće u savremenom svjetskom poretku. Narodne grupe ili etnije pripadaju nekoj državnoj organizaciji, *nacionalnosti* i nacionalnoj državi u kojoj žive! Nacionalnost Srba (Bošnjaka, Hrvata, Jevreja, Roma i drugih državljana BiH) u Bosni je *bosanska* (bosanskohercegovačka). Srbin je u Srbiji po naciji Srbijanac. U Bosni je Srbin (Bošnjak, Hrvat, Albanac, Rom ili neko drugi) narodna grupa u sastavu

načinom razumijevanja Bosne i njezinog starog naroda koji su u zamislima velikodržavnog ekspanzionizma jednostavno ignorirali i svodili na nivo religijske skupine. Husaga Ćišić je glasao protiv Ustava FNRJ u kojem nije bilo muslimana Bosanaca, današnjih etničkih Bošnjaka!

[21] Možemo li sebi objasniti kao ljudska bića šta znači to da se na srpskim svadbama i veseljima pjevaju pjesme u kojima se prijeti da će se ponoviti Srebrenica, da će se ponovo silovati bule i klati muslimane! To je već postalo kultura barbarstva i kolektivne patologije!

bosanske nacije![22] Po internacionalnom pravnopolitičkom određenju Bosna i Hercegovina je država nacija u svjetskom poretku nacija. Ali Srbi, u tome ih slijede Hrvati, ponavljaju mantru o vlastitoj "etničkoj naciji" koja seže u srednji vijek i koja je iznad današnjeg svijeta i internacionalnog poretka. U tome im se djelimično pridružuju i Bošnjaci. To, međutim, nije tačno. U pravnom i semiotičkom smislu, semantika i pragmatika kazuju nešto sasvim drugo!

Naravno, mogu Srbi, Bošnjaci ili Hrvati, odnosno njihovi politički glasnogovornici, govoriti za sebe da su nacije ili da su bilo šta, ali to ne odgovara svjetskom poretku i modernom konceptu nacije kao političke zajednice građana. Diletanti među etnoelitama govore kako to nije povijesno iskustvo ovih naroda – kako su oni gotovo od stoljeća sedmog "nacije". To samo potvrđuje diletantizam i neznanje većine učesnika u debati oko nacionalnog identiteta i bosanskog pitanja, odnosno oko evropske epohe nacionalizma. Oni nameću spornu tezu da je nacija "proširena etničko-religijska zajednica" i da su postojeći identiteti određenih grupa konačni, zaokruženi i da se njima nema šta dodavati. To je stav koji ne pripada modernom dobu, jer bez *društvene dinamike*, *sekularizma* i *modernizacije* nema nacije! Etnokratija, dakle, nije demokratija.

Nemoguće je govoriti o *naciji* i *državi*, u današnjem smislu, prije pet stoljeća ili nekada ranije, jer su to kategorije koje pripadaju novijem vremenu (prvorođena je engleska nacija u 17. stoljeću), modernizaciji i sekularizmu, i ne mogu se posmatrati u predmodernom poretku. Paradoksalno je da religijske institucije i novoprobuđeni lenjinisti danas pokušavaju etno-naciju proglasiti sakrosanktnom i svojim vlastitim predmetom interesovanja, a današnji koncept nacije kao zajednice slobodnih građana totalno je dijametralan religijskom i totalitarnom poretku i predmodernim oblicima društvenosti. Etnička grupa nije nacija – to je pojam koji se odnosi na kulturno-psihološke karakteristike jedne društvene grupe.

Reklamno-konzumerski jezik tobožnjih "demokrata", koji su ustvari konzervativci i etnokršćani (ili etnomuslimani) koji smatraju da je jedna vjera ili etnička grupa vrednija od druge, da je jedan prostor namijenjen samo za jednu vjeru ili da pripada samo jednoj etničkoj grupi, s planskim zavođenjem, služi da se decenijama obmanjuje javnost i drži je u stanju zbunjenosti. Oni koji se izdaju za demokrate su, ustvari, puki konzervativni mračnjaci sa svojim opsolentnim mjerilima koja umotavaju u pripovijesti iz bratstvojedinstvujuće

[22] Srpski koncept nacije ne priznaje postojanje drugih nacija (država) u kojima bi etnički Srbi imali drugačiju nacionalnost od one u Srbiji. U njihovoj "epskoj" koncepciji nacije oni mogu biti samo pripadnici jedne nacije koja je ustvari etničko-religijska srpska zajednica.

forme u kojoj se Bosanci nisu mogli pojaviti kao politički subjekt. Organizirana kamuflaža velikodržavnog hegemonizma definitivno je raskrivena nakon krvavih ratova 1990-ih godina. Tek treba ući dubinski u epohu komunističke ideologije na prostorima negdašnje jugoslavenske Federacije i dezavuirati partijsku igru oko priznavanja tzv. "muslimanske nacije". Skriveni sadržaj te "političke igre" bio je vrlo prost i suspektan – da se ne prizna bosanska nacija i da se ne čuje imenica Bosanac!

Etnicitet i nacionalitet

Već na 14. kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ)[23] u Beogradu 1990. bilo je jasno da se ta politička organizacija raspala po etničkim i religijskim šavovima i da je ideja socijalističkog bratstva potisnuta i gurnuta u prošlost. Na scenu je stupila *narodnjačka* politika[24] koja je pitanje radničke klase i klasne borbe proletarijata potpuno potopila svojom povijesnopolitičkom ekspanzijom i uvela etničko-religijski diskurs kao dominantan. I on je bio kolektivistički u osnovi kao i socijalistički! Dvije godine poslije ovoga kongresa započeli su krvavi ratovi na tlu bivše jugoslavenske države koji su suštinski bili ratovi između srpskog i hrvatskog nacionalizma za teritorije, a koji su skriveno određeni dogovorima Tuđmana i Miloševića u kojima se problem srpsko-hrvatskog hegemonizma treba riješiti na teritoriji Bosne. Ideja komunizma zamijenjena je destruktivnom nacionalističkom ideologijom i velikodržavnim hegemonizmom dojučerašnjih članova jugoslavenske federacije. Iz toga su se izrodili ratovi na tlu nestajuće Jugoslavije.

U trećoj deceniji 21. stoljeća težište srpskog i hrvatskog nacionalšovinizma prebacilo se u Bosnu i Hercegovinu kao mjesto nedovršenog nacionalnog projekta srpstva i hrvatstva. Bosanski Srbi i bosanski Hrvati pretvoreni su u borbeni dio srpske i hrvatske nacije, uhvaćeni u mrežu nacionalističke politike od 1990-ih godina otkinuti su od Bosne i bačeni u neizvjesnost, pokazujući

[23] U Beogradu je od 20. do 22. januara 1990. održan 14. vanredni kongres Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Kongresu su prisustvovali predstavnici svih jugoslavenskih republika i pokrajina, kao i partijsko izaslanstvo JNA. Tadašnji predsjednik Predsjedništva CK SKJ bio je Milan Pančevski iz SR Makedonije. Na tom kongresu je nakon 45 godina došlo do raspada SKJ i poslije te sjednice nikada više se nije okupila ta politička partija. Prvi su kongres napustili predstavnici iz Slovenije, zatim iz Hrvatske, pa Bosne i Hercegovine i Makedonije.

[24] "Narodnjačka politika" je oznaka za velikodržavne hegemonijske projekte srpstva i hrvatstva koji su za vrijeme socijalističke Jugoslavije bili prigušeni i djelovali su drugim sredstvima. S nestajanjem pravno-političkog okvira Jugoslavije ove narodnjačke velikodržavne politike ponovo izbijaju na povijesnu scenu i pripremaju stravične događaje koji će rezultirati ratom za teritorije i objedinjavanje narodnih grupa pod kapu velikih nacionalnih homogenih država.

time da ne priznaju bosansku državu naciju i njezino povijesnopolitičko internacionalno priznanje 1992. godine. Njima je gotovo pa zabranjeno da se osjećaju bosanskohercegovačkim građanima, da izražavaju bilo kakav bosanski identitet, pripadnost ili ljubav prema svome bosanskom rodnom krajoliku. Ubrizgana im je opasna slika da se Bosna može uništiti ratom i zločinima te da je njihova matica u Srbiji ili Hrvatskoj. To je najbolesnija perverzija ova dva koordinirana antibosanska nacionalizma koji nikako ne mogu prihvatiti da postoji bosanska nacija ili bosanskohercegovački politički identitet. Oni su uhvaćeni u mrežu *etnopolitike* koja se zasniva na religijskoj svijesti i mržnji prema *Drugom* i *Neidentičnom*. U osnovi, destruktivni nacionalizam političkih oligarhija prelazi u fašistoidno djelovanje koje isključuje mogućnost zajedničkog života ljudi koji ne pripadaju istoj religiji, etniji ili jeziku. Pritom, Bošnjaci su okarakterizirani vrlo primitivnim epitetima, u čemu se prepoznaje postojeći etnofaulizam srpstva i hrvatstva koji traje već od 19. stoljeća. Sasvim je jasno da su Srbija i Hrvatska totalno napustile antifašističke programe iz Drugog svjetskog rata i pretvorile se u centre destabilizacije regiona kako bi u ratnom užasu ostvarile iredentističke planove u Bosni i Hercegovini.

Na povijesnoj sceni Bosne i Hercegovine 1990-ih pojavile su se snage koje su poražene u Drugom svjetskom ratu. Nestajuća SFRJ pred snagama desnice, koje su glasno odbacile odluke i naslijeđe AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, okončala je svoju povijesnopolitičku putanju u krvavim ratovima Miloševićevog režima protiv Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, te na kraju protiv Albanaca na Kosovu.[25] Ideje i odluke koje su iznjedrila narodna antifašistička vijeća tokom Drugog svjetskog rata, iz kojih je nastala i oblikovala se Jugoslavija, odbačene su od strane srpskog i hrvatskog nacionalističkog hegemonizma, četnika i ustaša koji su poraženi kao kvislinške i fašističke sluge u Drugom svjetskom ratu. Prije svega, odbačene su političke odluke i idejne orijentacije po kojima su republike u jugoslavenskoj Federaciji bile ravnopravne, a narodi jednakovrijedni. Tako je nakon antifašističkog duha ZAVNOBiH-a u Bosni i Hercegovini obznanjena ekskluzivna etničko-religijska politika koja je vođena iz Beograda i Zagreba, a kojom bi se državni prostor Bosne podijelio između srpskih i hrvatskih ekspanzionista. U agoniji velikih ratnih katastrofa bosanskog stanovništva 1990-ih, čini se, nije

[25] Sasvim je prihvatljivo mišljenje da su ratovi u Sloveniji i Hrvatskoj bili samo kamufliranje glavnog ratnog cilja srpskog i hrvatskog hegemonizma – osvajačkog rata protiv Bosne i Hercegovine. U tom sklopu treba posmatrati instaliranje dva entiteta u Bosni, od koji je jedan imenovan oznakom "republika srpska" i neprestano se lažno predstavlja kao da je republika.

uopće detaljno i precizno analizirana činjenica srbijansko-kroacijskog napuštanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a iz kojih je izrasla moderna država Bosna i Hercegovina.

Protiv bosanske državne samostalnosti podignuta je razorna antibosanska mašinerija srpsko-hrvatskog ekspanzionizma koji ne prihvata državni suverenitet BiH i insistira na naraciji o tri odvojena naroda. Dakle, velikodržavna politika srpstva i hrvatstva ne želi da u Bosni bude razvijena bosanska državna vlast, nego da etničke grupe budu suverene na određenim teritorijama i da onda one odlučuju o sudbini Bosne. Dva hegemonijska projekta susjeda ne prihvataju jedinstvenu (unitarnu) vlast u Bosni, nego se zalažu za etničko predstavljanje u kojem će državni suverenitet biti reduciran na etničku grupu koja je pod kontrolom susjedne države (Srbije ili Hrvatske). Danas je sasvim jasno da je agresija protiv Republike Bosne i Hercegovine bila koordinirana djelatnost između Srbije i Hrvatske s ciljem zauzimanja teritorija koji bi se priključio u njihov sastav. Još dugo neće biti vidljivo "zašto su agresija i rat protiv Bosne, te genocid, u međunarodnim razmjerama predstavljeni i vođeni kao mirovna operacija".[26]

Početkom 1990-ih Bosna je otvorena za razornu etnopolitičku destrukciju kroz osnivanje etničko-religijskih političkih stranaka kojima se državni interes daje u ruke narodnjačkih političkih grupa. U maju 1990. A. Izetbegović je govorio o društvenom sistemu u kojem je predviđeno da se politička djelatnost i cjelokupan proces reducira na "dogovaranje" stranka koje predstavljaju narode.[27] To je bilo vrlo pogrešno skretanje od puta kojim je Bosna išla poslije 1945. godine kao samostalna republika, a naročito od Ustava SFRJ iz 1974. gdje su članice jugoslavenske Federacije postavljene kao nezavisne države. Na to su se nadovezali već pripremljeni Karadžićevi i Bobanovi politički projekti, odnosno hegemonijski projekti Srbije i Hrvatske, kao na plodno tlo za razaranje Bosne. Politički koncept "dogovaranja naroda" bio je povijesno nazadovanje u odnosu na dostignutu bosansku republiku koju su ostvarili komunisti. Glavni zajednički cilj narodnjačkih snaga na povijesnoj sceni Bosne 1990-ih bio je *uništenje* komunizma, a to je onda značilo i mnogih sadržaja i dostignuća koja su u socijalističkoj Jugoslaviji bila ostvarena. To će odgovarati srbijanskom političko-vojnom vrhu da pokrene svoje projekte zaštite "ugroženog srpstva" na prostoru bivše države. Tako je tadašnji sekretar

[26] Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, četvrto izdanje, University Press, Sarajevo 2014, 395.

[27] Izjava Alije Izetbegovića za "Dnevnik" TV-Sarajevo, nakon osnivačke skupštine Stranke demokratske akcije 26. maja 1990. Nav. prema: Alija Izetbegović, *Sjećanja*, Šahinpašić, Sarajevo 2001, 78.

za narodnu odbranu Veljko Kadijević u razgovoru s Borisavom Jovićem 4. januara 1991. godine rekao da "svakom narodu treba priznati mogućnost da bira soluciju (ali ne i Republici niti narodnosti)".[28] Sasvim je jasno da je Republika – Bosna i Hercegovina! U ovome destruktivnom procesu *narodi* (etničko-religijske grupe) su uspostavljeni kao subjekti političkog djelovanja, što je vodilo do dalekosežnog poništavanja političkog suvereniteta i integriteta republika, odnosno država. A to je otvorilo put za iredentizam i ratove za promjenu državnih granica.

Zaključak

Internacionalno priznanje Republike Bosne i Hercegovine značilo je priznanje države nacije Bosne i Hercegovine, a ne njezinih naroda ili religijskih grupa kao suverenih. Ta činjenica se pokušala zamutiti Dejtonskim sporazumom 1995. godine koji je interpretiran kao dogovor "tri naroda". Dejtonska podjela Republike Bosne i Hercegovine na dva entiteta, kao rezultat rata i nezaustavljene agresije Srbije i Hrvatske, totalna je "misterija" i danas.

Bosna je internacionalno priznata i nezavisna država, a to onda znači da cjelokupna priča oko *bosanskog identiteta*[29] stupa na drugu ravan interpretacija i podrazumijeva komplementarnost sa savremenim određenjima i razumijevanjima, ali misli i povezivanje bosanske prošlosti i budućnosti. Bosna ne može i ne smije ostati izvan savremenih političkih ideja i praksi, a to znači da se politički vokabular, semantika, pragmatika, standardi i kriteriji moraju primjenjivati i poštovati. Ne može se više nacionalni identitet u Bosni interpretirati kao da je Bosna u sastavu Kraljevine SHS podijeljena na "vodene banovine"– danas je Bosna i Hercegovina suverena nezavisna država! Iz toga slijedi aktualna interpretacija bosanskog nacionalnog i političkog identiteta. Naravno, to Srbija i Hrvatska sa svojim nacionalnim ekspanzionističkim projektima ne žele prihvatiti i zato je 1992. pokrenut rat i agresija protiv Republike Bosne i Hercegovine. Nakon agresije Srbije i Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu država je podijeljena na dvije zone u omjeru 51 : 49. To su zone (entiteti) latentnog "uticaja" Srbije i Hrvatske kojima bi se na duge staze kontrolirala Bosna i njezina povijesna plovidba.

Bosanskohercegovačka država nacija je nemilosrdno napadnuta u aprilu 1992. godine da bi se definitivno uništila i podijelila između ekspanzionističkih hegemonijskih projekata prvih susjeda. Deklaracija s Drugog zasjedanja

[28] Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Kompanija Politika, Beograd 1995, 238.
[29] Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, FPN, Sarajevo 2022.

ZAVNOBiH-a o ravnopravnosti građana i nedjeljivosti države, imajući u vidu skepsu R. Čolakovića prema muslimanskom identitetu,[30] *preokrenuta* je u politiku etnoteritorijalizacije i danas se u okviru slijepe etnopolitike insistira na "tronarodnom ključu" i narativu o "konstitutivnim narodima", a potiskuje se njezina poruka da je "Bosna bosanska", to jeste – da je to država svih njezinih ljudi, državljana ili građana.

Literatura

Biserko, Sonja (2004) *Srbija na Orijentu*, Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, Beograd.

Durmišević, Enes (2023) *Bosna i Bošnjaci. Od Istočnog pitanja do genocida*, Dobra knjiga, Sarajevo.

Đorđević, Mirko (2010) *Kišobran patrijarha Pavla*, Peščanik, Beograd.

Đorđević, Mirko (2015) *Negativna svetosavska paralipomena*, VPA, Novi Sad.

Đurić, Mihailo (1971) Smišljene smutnje, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, god. 19, br. 3, 230-233.

Hoare, Marko Atila (2023) *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni. Partizani i četnici od 1941. do 1943*, Dobra knjiga, Sarajevo.

Hoare, Marko Attila (2019) *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica.

Imamović, Mustafa (1976) *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, IP "Svjetlost", Sarajevo.

Imamović, Mustafa (2014) *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, četvrto izdanje, University Press, Sarajevo.

Imamović, Mustafa, (2013) ZAVNOBiH i državnopravni kapacitet Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 12, 17-25.

Jović, Borisav (1995) *Poslednji dani SFRJ*, Kompanija Politika, Beograd.

Kamberović, Husnija (2013) Povodom sedamdeset godina od Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, *Historijska traganja*, br. 12, 11-16.

Kržišnik-Bukić, Vera (2022) *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, FPN, Sarajevo.

Meštrović, Ivan (1961) *Uspomene na političke ljude i događaje*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires.

Stefanović, Mirjana, (1992) O stidu, *Monitor*, 6. 11. 1992.

Tomanić, Milorad (2001) *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd.

Veselinov, Dragan (2022) *Moj Bog – pitajte popa*, Nova Pobjeda, Podgorica.

[30] Enes Durmišević, *Bosna i Bošnjaci. Od Istočnog pitanja do genocida*, Dobra knjiga, Sarajevo 2023, 137.

The sovereignty of Bosnia and Herzegovina and the Bosnian identity

Abstract: State is the legal-political framework of a community of people who are primarily defined as citizens. The awareness of belonging to an internationally recognized state is the basis of a citizen's national identity and is significantly different from ethnic consciousness, which is defined as belonging to a certain ethnic group and the imaginary of its cultural and psychological identity. The distinction between civic (national) and populist (ethnic-religious) identity was often denied and ignored because the habit was that supposedly a political community could only be created on a homogenous mono-ethnic and mono-religious basis, which showed and revealed the religious exclusivity that ruled in the background of the Balkan identity processes and left its deep and guiding traces. The process of secularization and modernization of social content was never carried out consistently and formatively in the mentality of people, nor did it fulfil the content of political conceptions that were deeply influenced by religious consciousness and myths of origin. In such a historical context, the process of establishing Bosnian civic identity begins as an expression of awareness of the existence of an independent state of Bosnia and Herzegovina, which is mercilessly attacked by two hegemonic greater-state nationalisms.

Keywords: Bosnia, sovereignty, equality of citizens, freedom, civic identity

DOI: 10.5644/PI2024.213.15

Nacionalizam, mirovni planovi i korijeni neuspjeha u izgradnji funkcionalne države u Bosni i Hercegovini

Stefano Bianchini[*]

Sažetak: Kao što je poznato, samo kasno i sa neizvjesnošću, međunarodna diplomacija odlučila je igrati posredničku ulogu kako bi se zaustavili jugoslavenski nasljedni ratovi. Naročito je sukob u Bosni i Hercegovini zahtijevao poseban angažman zbog broja strana uključenih u vojnu eskalaciju, što je bilo pogotovo teško razumjeti u SAD. Štaviše, odnos teritorijalnosti i nacionalnosti (koji su svojevremeno branili i Lenjin i američki predsjednik Wilson krajem Prvog svjetskog rata) pokazao je, još jednom, nemogućnost postizanja prihvatljive ravnoteže na terenu, dok su ratna brutalnost, silovanja i etničko čišćenje sve više postajali glavno oruđe usmjereno na legitimiziranje snaga koje su potražile etničku podjelu BiH. U tom okviru, međutim, zapadni diplomati – kao i države koje su tvrdile da prate "liberalna načela" i građanske vrijednosti – predložili su razne mirovne planove između 1992. i 1994. godine. Ipak, u suštini, ti planovi su imali sličnu narav jer im je glavni strateški pristup bio – paradoksalno – baš približavanje zahtjeva ratnih etničko-nacionalnih gospodara, dok su razni antiratni pokreti bili ignorirani. U tom okviru, najrelevantniji planovi su bili Cutillerov prijedlog, Vance-Owenov i Owen-Stoltenbergov plan, ali i Vašingtonski sporazum, budući da je on otvorio put Dejtonskom dogovoru. Na kraju, nijedan od ovih planova nije mogao jamčiti funkcionalnu izgradnju države. Stoga će se ovaj prilog fokusirati na glavne političke i kulturne korijene koji su doveli do takvog neuspješnog rezultata, ostavljajući nacionalističke pristupe da ustraju i nakon rata te utječući na nesposobnost institucionalne strukture Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: nacionalizam, mirovni planovi, odgovornost Zapada, nefunkcionalna država, savremena društva

***

"Jugoslavenska katastrofa odigrala se unutar granica bivše komunističke države, sa svim pratećim implikacijama na politiku tranzicije u postkomunističkoj Evropi u cjelini. Ali Jugoslavija nije bila samo, ili možda čak ni prvenstveno, komunistička država. Također je bila zemlja u razvoju, multinacionalna država, članica pokreta nesvrstanih, balkanski režim, dio Evrope, politička federacija i tako dalje. Moramo ići znatno dalje od istraživanja politike

[*] Redovni profesor u mirovini na Univerzitetu u Bolonji, stefano.bianchini@unibo.it.

postkomunizma ako želimo pravedno tretirati jugoslavenski problem."[1] Takav pristup međunarodno priznatog znanstvenika Craiga Nationa učinkovito je ilustrirao, već u 1998. g., složenost problema s kojima se Evropa našla pred, po mnogo čemu neočekivanim, raspadom jugoslavenske federacije. I u okviru takvog sloma je, među drugima, potresno patila Bosna i Hercegovina.

Alternativni izvori legitimiteta vlasti u trenutku raspada SFRJ

Istine radi, na samom početku te velike krize, Ujedinjene nacije i SAD bile su zauzete suočavanjem s posljedicama Zaljevskog rata. Smatralo se je da je došlo "Vrijeme Evrope" i zato se očekivalo da će se EZ angažirati i riješiti gordijeve čvorove koji su mogli ugroziti mir i stabilnost Evrope u trenutku pada socijalističkog lagera i, u tom okviru, i socijalističke federacije.[2]

U stvari, početne reakcije EZ nisu bile adekvatne dubini krize koja je odmah izbila u vojni sukob u Sloveniji i Hrvatskoj. Osnivanje Trojke 5. jula 1991. g. s ciljem da se uspostavi prekid vatre nije dalo rezultate. U međuvremenu, počela je pravna rasprava oko kriterija koji je EZ namjeravala usvojiti kako bi razjasnila buduće odnose s jugoslavenskim republikama. O tome ćemo kasnije detaljno govoriti, dovoljno je sada napomenuti da je 7. septembra 1991. EZ sazvala "Londonsku konferenciju" pod predsjedništvom lorda Carringtona i osnovala Badinterovu arbitražnu komisiju koja je trebala djelovati kao posrednik. U stvari, kao što je poznato, ova komisija je nevoljno dala svoj doprinos da se sukob proširi i na Bosnu i Hercegovinu 1992. g.[3]

Nadalje, zanimljivo je promatrati kako niti ova komisija niti Londonska konferencija nisu uzele u obzir da je državnost jugoslavenskih republika bila utemeljena na rezolucijama antifašističkih vijeća, zborova i glavnih štabova održanih između oktobra i novembra 1943. g. i prikupljenih u dokumentima Drugog zasjedanja AVNOJ-a 29. novembra iste godine.[4]

---

[1] Craig Nation, Stefano Bianchini, (ur.) *The Yugoslav Conflict and its implications for international relations*, Longo, Ravenna 1998, 22-23.

[2] Lawrence Eagleburger, The Challenge of the European Landscape of the 1990s, Statement before the Subcommittee on European Affairs of the Senate Foreign Relations Committee on June 22, 1989. https://www.google.it/books/edition/The_Challenge_of_the_European_Landscape/HItKAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=1 (5. 1. 2024); Sonia Lucarelli, *Europe and the Breakup of Yugoslavia*, Kluwer Law International, The Hague 2000, 18-29.

[3] Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books, London 1992, 214-217; Maurizio Cremasco, La comunità europea di fronte alla crisi jugoslava, u: *La guerra di Bosnia: una tragedia annunciata*, ur. Marco Carnovale, Angeli, Milano 1994, 119-121; Silber Laura, Allan Little, *Yugoslavia. Death of a Nation*, Penguin Books, London 1995, 259-263.

[4] Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd 1983; Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*, Samizdat B92,

Umjesto toga, njihova jedina zabrinutost je bila da se ne mijenjaju postojeće administrativne granice između republika; štaviše, bilo je važno da one odmah postanu međunarodne granice, i to kao što se svojevremeno napravilo uoči raspada kolonijalnih carstava, kad su nove države postale nezavisne u Africi, Aziji i Latinskoj Americi.

Ali, kao što je napisao Craig Nation, opća situacija u Jugoslaviji, i u Bosni i Hercegovini, bila je složenija i izvrgnuta vrlo jakim unutarnjim napetostima, koje međunarodne institucije i zapadne velike sile nisu ozbiljno vidjele niti shvatile. Naprotiv, vjerujući da će se situacija smiriti čim se održe slobodni i nepristrasni izbori na nivou republika, potcjenjivale su nedostatak izbora na saveznom nivou, koji zapravo nisu nikad održani. Na taj način, nije bilo moguće računati na zajedničke institucije, demokratski izabrane, i zato sposobne posredovati promjene iznutra.

Takav razvoj nije bio u interesu čelnika Slovenije, Hrvatske i Srbije, zbog različitih političkih kalkulacija. Nadalje, vanjska intervencija, koju su posebno tražili Njemačka i Vatikan, postala je neizbježna.[5] U tom okviru, zadatak koji je EZ sama sebi dodijelila u drugoj polovini 1991. bio je, prvo, odgoditi slovensko i hrvatsko proglašenje otcjepljenja do oktobra i, zatim, procijeniti preko radova Badinterove komisije do koje je mjere zakonitost jugoslavenskih republika poštovala demokratske standarde EZ kao preduslov za priznavanje njihove nezavisnosti. U stvari, EZ je gledala na sebe i nije uzela u obzir antifašističke korijene državnosti jugoslavenskih republika.

Takvo ponašanje EZ imalo je dugoročne posljedice. Zapravo, u toku implementacije ovog procesa, bilo je političara i pokreta koji nisu smatrali da su korijeni državnosti jugoslavenskih republika bili nužno vezani za odluke koje su pretvarale Kraljevinu Jugoslavije u federaciju u četrdesetim godinama. Dakle, zanemarivanje antifašizma i njegovog naslijeđa kao pravnog osnova za odluke imalo je značajne posljedice, pogotovo u potencijalno kontroverznim situacijama, kao na primjer u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (pa čak i u Makedoniji), gdje su postojala jaka očekivanja da će oživjeti "alternativni korijeni" državnosti. I to se zaista dogodilo, jer sljedbenici ustaštva, kao i osporavatelji muslimana ili Makedonaca, doveli su u pitanje antifašistički legitimitet državnosti, kako u jugoslavenskom kulturnom prostoru, tako i izvan njega, zahvaljujući podršci desničarske i/ili antijugoslavenske emigracije. I tako se, na primjer, javilo opredjeljenje koje je povezivalo

Beograd 2005; Mirko Pejanović, *The Statehood of Bosnia-Herzegovina in the 20th and 21st centuries*, IBU, Sarajevo 2023.

[5] Stefano Bianchini, Le origini esterne della frantumazione jugoslava, *Limes*, 10, 2019, 251-262.

hrvatsku državnost s naslijeđem NDH umjesto ZAVNOH-a; slično se dogodilo u Bosni i Hercegovini, gdje su se oglasile snage spremne da odbiju ulogu ZAVNOBiH-a, i u Makedoniji kada je bilo riječ o ulozi ASNOM-a, a da ne govorimo o Srbiji, gdje je Viši sud u Beogradu rehabilitirao četničkog vođu Dražu Mihailovića.[6]

Dakle, duboke podjele koje su nastale u toku Drugog svjetskog rata i kasnije u ratu za podjelu jugoslavenskog prostora, podrazumijevale su prihvaćanje ili odbijanje antifašističkih odluka vezanih za državnost republika u federalnoj Jugoslaviji, za njihov utjecaj i naslijeđe u političkom i kulturnom smislu. Bilo je dakle očito da, u okviru zapadnog entuzijazma oko pada socijalizma u Evropi, ni predstavnici EZ, a niti čelnici nasljednih područja savezne republike (koji su još bili međusobno u ratu), nisu bili spremni da raščiste račune s nedavnom zajedničkom prošlošću.

To u dobroj mjeri objašnjava zašto je Badinterova komisija ograničila svoj posao, smatrajući važnim samo kratkoročne političke promjene i ne shvatajući do koje su mjere odluke o priznavanju statusa nezavisnosti zavisile od federalnog sustava koji su u jesen 1943. g. dogovarali partizani. U rješenjima Badinterove komisije nema ni slova o tome. Dakle, ostaje sumnjivo da li se radilo o svjesnom političkom zaboravu, o nepoznavanju prošlosti ili o pravnoj referenci koja se podrazumijevala zdravo za gotovo.

U svakom slučaju, u dobrom dijelu stanovništva ostala je percepcija "ustavne ambivalentnosti" na osnovu koje su ekstremistički pokreti hvalili alternativni izvor legitimiteta vlasti, čiji su korijeni bili utvrđeni u "drugoj poraženoj strani" Drugog svjetskog rata, i samim tim protivno konstitutivnim vrijednostima EZ, kasnije EU.

Dosljedan nacionalistički pristup u mirovnim planovima za Bosnu i Hercegovinu

Ubrzo je postalo jasno da, u trenutku kada je izbio vojni sukob, i sve tragedije koji je on donio, nijedna dotad poduzeta mjera koju je EU predložila za postizanje barem primirja nije bila adekvatna težini situacije. Drugim riječima, previše kasno i s velikom neizvjesnošću, međunarodna diplomacija je odlučila

[6] Christopher Catherwood, *Churchill and Tito*, Frontline Books, Barnsley 2017; Jelena Subotić, *Yellow star. Red star, Holocaust remembrance after communism*, Cornell University, Ithaca 2019; Vlad Beronja, Stijn Vervaet, (ur.) *Post-Yugoslav Constellations*, De Gruyter, Berlin 2021; Jody Jensen, (ur.) *Memory politics and populism in Southeastern Europe*, Routledge, London 2022.

igrati bar neku posredničku ulogu, kako bi se zaustavili jugoslavenski nasljedni ratovi, njihovo nasilje, brutalnosti, silovanja i istrebljenja do genocida.

Razlozi za takvo ponašanje bili su mnogobrojni, politički i kulturološki.

Prije svega valja napomenuti da je međunarodna zajednica bila ograničena na politički Zapad (to jest Evropsku zajednicu i SAD), dok Istočni lager nije više postojao i Sovjetski Savez je bio u raspadu. Dakle, utjecaj ovih posljednjih aktera mogao je biti minimalan ili nikakav. U tom okviru, odgovornost Zapada iznimno je narasla, pogotovo u postsocijalističkoj Evropi, gdje se budućnost stabilnosti i izlaza iz društveno-ekonomske kao i institucionalne krize sve češće identificirala s neoliberalnim politikama i euroatlantskim institucijama. Takav pristup postepeno je postao dominantan kao posljedica istočnog proširenja NATO-a i EU. S druge strane, bar u početku, kad je Evropsku zajednicu činilo samo 12, a kasnije 15 zemalja (1989–2003), odnosi nisu bili toliko čvrsti zbog prisutnosti neutralnih članova i prioriteta zajedničkih obaveza o relevantnim pitanjima kao što su bili jedinstveno tržište, poljoprivredna politika, jedinstveni evropski akt, Šengenski dogovor i ugovor iz Maastrichta.[7]

Međutim, u vrijeme kad su se zemlje članice EZ dogovorile o učvršćivanju integracije, duboke i uglavnom neočekivane promjene dogodile su se u evropskom socijalističkom svijetu. Ekonomski i politički državni sistem je propao, komunisti su izgubili vlast i nacionalističke pojave su izazvale nove/stare povijesne napetosti. U svemu tome srušile su se i tri federacije, među kojima i Jugoslavija. Bez rata u Jugoslaviji ne bi bilo ni rata u Bosni i Hercegovini. U svakom slučaju, Zapad nije očekivao takve posljedice. Naprotiv, poslije 1989. g. vladalo je mišljenje da će se uskoro uspostaviti novo doba mira i razvoja na osnovi zapadnog iskustva. *The end of History* je knjiga koja je protumačila takva očekivanja.[8]

Uostalom, mirno ujedinjenje Njemačke 1990. g, zahvaljujući dogovoru sa Sovjetskim Savezom, stvorilo je iluziju da bi se pravo na samoopredjeljenje moglo ostvariti bez značajnih otpora i poteškoća. Već u toku 1990. g. u institutima vezanim za ministarstva inostranih poslova EZ-e počela je javna diskusija stručnjaka o tome kako se suprotstaviti nacionalizmu (koji dovodi do rata), a istovremeno poštivati pravo na samoopredjeljenje i mirno stvarati nove države. Duboko uvjereni da EZ predstavlja najuspješniji primjer

[7] Gerard Delanty, *Inventing Europe*, S. Martin's Press, New York 1995; Anand Menon, Vincent Wright (ur.) *From the Nation State to Europe?*, Oxford University Press, Oxford 2001; Monika Ewa Kamińska (ur.) *New Geopolitics of Central and Eastern Europe between European Union and United States*, Stefan Batory Foundation, Warsaw 2005, 107.

[8] Francis Fukuyama, *The end of history and the last man*, the Free Press, New York 1992.

demokratskog razvoja u miru koja može držati lekcije dojučerašnjim nedemokratskim zemljama, savjetnici ministarstava su došli do uvjerenja da bi jedino usvajanje "objektivnih kriterija" omogućilo ocjenu nivoa demokratizacije područja (republike, oblasti, pokrajine itd.) koja traže nezavisnost i otvorilo prostor za međunarodno priznavanje. Ti su kriteriji postepeno postali osnov za odluke koje je donosila Badinterova komisija o raspadu Jugoslavije između 1991. i 1992, ali nisu spriječili širenje sukoba na Balkanu, dok su se slični ratovi vodili u Moldaviji i na južnom Kavkazu.

U međuvremenu, kao što smo rekli, evropske države članice bile su zauzete unutrašnjim pregovorima o novom ugovoru vezanom za promoviranje vizionarskog plana Altiera Spinellija i Jacquesa Delorsa s ciljem stvaranja uvjeta za jačanje evropske integracije. Podsjećamo na rezoluciju Evropskog Parlamenta od novembra 1989. g. gdje je prvi put predložen Evropski ustav. Mada države članice EZ-e u ono doba nisu primile taj prijedlog s oduševljenjem (kao ni kasnije), ipak se počelo razgovarati o monetarnoj i ekonomskoj uniji, o evropskom državljanstvu i o političkoj uniji. U stvari, u toku 1990. g., kad je diplomacija EZ-e započela put koji je doveo do Ugovora iz Maastrichta, potpisanog u februaru 1992. g., proces konačnog raspada Jugoslavije već je bio u toku.[9]

Ukratko, pažnja i prioriteti EZ-e bili su negdje drugdje.

I tako, suprotni trendovi su se pojavili između država članica Evropske zajednice s jedne i jugoslavenskih republika s druge strane. Pregovori o političkoj uniji imali su prioritet u EZ. Sasvim suprotno, vladajuće elite, pogotovo u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, opredijelile su se za podjelu federacije, mada se nisu mogle dogovoriti po kojim kriterijima (etničkim, teritorijalnim, ekonomskim, geopolitičkim…), stvarajući tako uslove za oružani sukob.

Istina je da su pregovori za Maastricht odvratili pažnju EZ-e od događanja u Jugoslaviji jer evropski unutrašnji razgovori nisu bili jednostavni i često su riskirali neuspjeh. Državno-nacionalni interesi i dalje su bili dominantni u Evropi i utjecali su bar djelomično na smanjenje najpovoljnijih pritisaka na veću integraciju, dok se o tome razgovaralo za vrijeme pripreme Maastrichta. U drugim riječima, nacionalistički mentalitet bio je i dalje prisutan u EZ. On je iskomplicirao pregovore za konsolidaciju evropskih integracija, isto kao što je utjecao na sposobnost EZ-e da se suoči s izazovima koje je raspad Jugoslavije proizveo u Evropi.

---

[9] Giuliana Laschi, Mario Telò, (ur.) *Europa potenza civile o entità in declino?*, Il Mulino, Bologna 2007; Riccardo Perissich, *L'Unione europea. Una storia non ufficiale*, Longanesi, Milano 2008, 271-289.

Svojevremeno, kao što je dobro poznato, predsjednik SIV-a Ante Marković izrazio je interes krajem 1989. g. da se Jugoslaviji prizna status asocijacije i predao zahtjev EZ-i. Međutim, Tuđman i Milošević – iz različitih razloga – protivili su se, dok je nekoliko predstavnika članica EZ primilo prijedlog sa skepsom zbog unutrašnjeg stanja SFRJ.[10] Dalje, EZ je dodatno bila zabrinuta zbog situacije u centralnoistočnoj Evropi, čija je budućnost bila u ono vrijeme neizvjesna. Opet su se javili povijesni i psihološki osjećaji krivnje u Njemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji prema postsocijalističkim državama zbog njihovog iluzornog očekivanja zapadne pomoći nakon Prvog i Drugog svjetskog rata.[11]

Napokon, unutrašnje napetosti u Jugoslaviji nisu bile glavna briga Zapada. Baš suprotno, potcjenjivanje je bilo dominantno. Čak se i Bušova američka administracija dvosmisleno izrazila o očuvanju zajedništva Jugoslavije.

U suštini, zapadne zemlje nisu shvatile koliko su, u jugoslavenskom slučaju, socijalistička kriza i propast njene ideologije otvorile put razvoju alternative legitimacije vlasti u republikama, u korist državno-etničke nacije i čak rehabilitacije poraženih pokreta i vođa u Drugom svjetskom ratu kao što smo ranije spomenuli. Dakle, nisu shvatile ni koje bi se posljedice mogle pojaviti u interkulturnim i multinacionalnim okvirima.[12]

Postoji dodatni kulturološki razlog za takvo potcjenjivanje, mada međunacionalni akteri uglavnom ne priznaju njegovo prisustvo u svojoj politici, jer im je psihološki teško prihvatiti da je nacionalizam još uvijek dominantna ideologija suvremenih država, bile one demokratske ili ne. Iako postoje različita naučna viđenja o nacionalističkoj teoriji i praksi u međunarodnoj literaturi, nema sumnje da i dan-danas u svakodnevnoj politici posebnu ulogu ima primordijalističko tumačenje nacije. Istina, Zapadne zemlje često negiraju važnost, a ponekad čak i postojanje takvog tumačenja nacija kod njih, usprkos tome što imamo mnogo primjera koji pokazuju da nije tako. Dovoljno je spomenuti argumente koje države članice koriste da opravdaju izgradnju zidova za zaustavljanje migracije. Strah od "etničke zamjene" je dodatno opravdanje koje koriste političari kao Orbán, Salvini, Marine Le Pen i drugi u EU s ciljem da uvjere većinu biračkog tijela da je nacionalna zajednica, njene vrijednosti,

[10] Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar od Preka do vrha sveta*, Fraktura, Zagreb 2022, 450-454.

[11] Marcin Moskalewicz, Wojciech Przybylski, *Understanding Central Europe*, Routledge, London 2019, 74-84, 142; Stefano Bianchini, "Essere o non essere": I dilemmi dell'Europa Centro-orientale fra inclusione e difese identitarie, u: *L'Europa della Rivoluzione di velluto*, ur. Benedetto Coccia, Apes, Roma 2020, 9-73.

[12] Soeren Keil, *Multinational federalism in Bosnia and Herzegovina*, Routledge 2013, 95; Stefano Bianchini, *Liquid Nationalism and State Partitions in Europe*, Edward Elgar, Cheltenham 2017, 227-243.

tradicije, čak i jezik i "bijeli suprematizam" u opasnosti zbog vala migranata i da se država mora braniti svim sredstvima protiv takve "navale".[13]

Svi ovi argumenti vode u primordijalizam, odnosno razumijevanja nacije kao biološkog, psihološkog, etničkog i okolišnog faktora, čije očuvanje prevladava nad ljudskim i građanskim pravima.[14]

Uostalom, način na koji su zapadni diplomati "posredovali" u toku rata u Bosni i Hercegovini i predložili mirovne planove između 1992. i 1994. g. proizašao je u velikoj mjeri iz ovog dubokog uvjerenja, koje je bilo u suprotnosti sa strategijom povezivanja "EU produbljivanja i proširenja". Na kraju, oni su dokazali svoju neefikasnost ne samo zato što su bar djelomično zadovoljili apetite ratnih gospodara nego i kasnije, kad je, nakon završetka sukoba, došlo na red pitanje upravljanja državom.

Istina, rat u Bosni i Hercegovini zahtijevao je poseban angažman zbog broja strana uključenih u vojnu eskalaciju. Međutim, svi mirovni planovi iz tog doba pokazali su političku i kulturnu dvosmislenost, jer su pokušavali uspostaviti neku prihvatljivu ravnotežu između dva principa, kao što su teritorijalnost i nacionalnost, u čije su usklađivanje uzaludno vjerovali i ideološki ga podržavali kako Lenjin, tako i američki predsjednik Wilson krajem Prvog svjetskog rata.[15]

Naprotiv, povijest pokazuje da se takvo usklađivanje jako rijetko može postići mirno kada su uključena više od dva aktera. Posljedica je da se ratna brutalnost, nasilje, silovanja, pa čak i genocid, sve češće koriste kao glavno oruđe usmjereno na legitimiziranje snaga koje su potražile podjelu na osnovi etničkog čišćenja i primordijalističke koncepcije nacije, kako primjer BiH dobro pokazuje.

U tom okviru, dakle, zapadni diplomati – kao i države koje i dan-danas tvrde da prate "liberalna načela", ljudska prava i građanske vrijednosti – predložili su razne mirovne planove između 1992. i 1994. g. u kojima je etnička raspodjela bila priznata kao svršeni čin. Nije iznenađujuće, s obzirom na gore rečeno o primordijalizmu, zaključiti kako je takvo ponašanje bilo suprotno vrijednostima za koje zapadne sile vjeruju da im teže.

Nakon svega, želim samo napomenuti da su još u oktobru 1990. g., znači prije prvih višestranačkih izbora BiH, Radovan Karadžić i hrvatski čelnici

[13] S. Bianchini, *Liquid Nationalism and State Partitions in Europe*, 171-176.

[14] Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, In der Realschulbuchhandlung, Berlin 1808; Addresses to the German Nation (1922), prev. R. F. Jones, G. H. Turnbull. https://en.wikisource.org/wiki/Addresses_to_the_German_Nation (10. 1. 2024); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford 1986; Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb 2010.

[15] S. Bianchini, *Liquid Nationalism and State Partitions in Europe*, 77-103.

počeli crtati poznate SAO i HAO krajine, mada u tim su se projektima teritorijalne aspiracije preklapale, jasno sugerirajući da bi se ovakvo ponašanje moglo riješiti samo oružanim sukobom. Uostalom, Radovan Karadžić mi je lično to povjerio, insistirajući sve vrijeme na neizbježnosti rata u BiH, u toku našeg razgovora u Holiday Innu 1. oktobra 1990. g. u 19.30 sati. Mape SAO i HAO krajine je detaljno opisao Kasim Begić još 1997. g.[16]

Zatim, su slijedili planovi iz zapadne zajednice. Cutillerov plan posredovanja unio je prvi put koncept "konstitutivnih jedinica", čije je značenje već bio uvod u etničko podrazumijevanje raspodjele BiH, koja nikad do tada nije upoznala unutrašnje granice koje su bile nespojive s interkulturalnim karakterom zemlje.

Naknadno su uslijedili drugi projekti, koji su predstavili Vance i Owen i, nakon njih, Owen i Stoltenberg. U prvom slučaju, Vance i Owen predložili su 10 provincija, 3 za svaki "konstitutivni narod" i poseban status za Sarajevo. Svaka provincija je imala etnički predznak u okviru decentralizacije države, samo je Sarajevo sačuvalo, bar djelomično, interkulturalni pluralizam stanovništva. Ali ni taj prijedlog nije zadovoljavao niti Karadžića niti parlament na Palama i poznato je zašto i kako je taj prijedlog "tehnički" pao. Nije imao bolju sudbinu ni sljedeći plan koji su predložili Owen i Stoltenberg. Ustvari, mape su malo promijenile unutrašnje granice između konstitutivnih naroda i njihove teritorijalne koncentracije, ali i dalje je Zapad izgubio iz vida da je upravo raspodjela BiH bila uzrok rata.

Situacija se donekle kristalizirala poslije 1994. g., kad je američka Clintonova administracija uspjela natjerati Tuđmana i Izetbegovića na stvaranje federacije BiH na 51% teritorije, dok bi 49% morao zadovoljiti srpski konstitutivni dio.[17]

U suštini, ti planovi – koji su pripremili teren za mirovni ugovor dogovoren u Daytonu godinu dana kasnije[18] – imali su sličnu suštinu jer im je glavni strateški pristup bio – paradoksalno – baš približavanje zahtjevima ratnih etničko-nacionalnih gospodara, dok su razni antiratni pokreti bili potcjenjivani.

---

[16] Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991–1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997.

[17] Susan Woodward, *Balkan Tragedy*, The Brookings Institution, Washington D.C. 2005; Steven Burg, Paul Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, Sharpe, New York 1990; С. А. Романенко, *Югославия: Кризис, Распад, Война. Образование независимых государств*, Московский общественный научный фонд, Москва 2000; Ivo Komšić, *Preživljena zemlja*, Prometej, Zagreb 2006; Robert Donia, *Radovan Karadžić. Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

[18] Ivo Daalder, *Getting to Dayton. The Making of America's Bosnia Policy*, The Brookings Institution, Washington D.C. 2000.

Interkulturalna BiH kao žrtva mirovnih planova i funkcionalne države

Rat u BiH je bio tim žešći što je bio usmjeren na uništenje interkulturalnosti koja ju je povijesno karakterizirala stoljećima. Pojam multikulturalnosti nije potpuno odgovarajući kad je BiH u pitanju jer se veza između različitih kultura, koja je nastala vremenom, temelji na sinkretičkoj zavisnosti. Drugim riječima, takva zavisnost utjecala je na stanovnike, koji ne djeluju kao statični i zatvoreni organizmi, kako zahtijeva multikulturalizam, već kao subjekti koji prihvaćaju uzajamne transformativne prakse. Baš je ova karakteristika bosanskohercegovačkog društva bila cilj uništavanja raznih susjednih aktera. Poznato je kako su Milošević i Tuđman pokušavali pronaći dogovor za njenu raspodjelu. Ali, mora se priznati da je bilo i snaga na Zapadu, među diplomatama i političarima, koji su bili uvjereni da će mir biti osiguran jedino etničkim podjelama.

To sam mogao provjeriti lično i prije nego što je rat počeo, kad sam pozvan da sudjelujem na skupu u Chatam Houseu u julu 1990. g. u okviru englesko-italijanske razmjene viđenja o mogućim promjenama u novonastalim postsocijalističkim državama. Jedna je sekcija skupa bila posvećena Jugoslaviji. Referat je iznio Christopher Cvijić, a ja sam bio oponent. Također, vrijedi spomenuti da su u tom razdoblju ekonomske reforme Ante Markovića doživjele najveći uspjeh, a referendum u Sloveniji još se nije dogodio.

Dakle, u tim okolnostima, Cvijić je smatrao da Jugoslavija nema budućnost. On je objašnjavao da će Slovenija i Hrvatska nakon prvih slobodnih izbora napraviti najvjerovatnije posebnu federaciju ili konfederaciju; BiH će im se možda pridružiti, mada je to još bilo neizvjesno (zavisilo je od rezultata izbora raspisanih za novembar); dalje, po njemu, u Makedoniji "kao što je poznato" stanovnici su Bugari i zato će se pridružiti Bugarskoj. Isto tako bi se dogodilo s Albancima s Kosova i zapadne Makedonije, koji će se ujediniti s Albanijom. U Vojvodini, madžarska manjina će se pripojiti Madžarskoj i Srbija će ostati u granicama nekadašnjeg pašaluka. Kad sam ja reagirao i objasnio da bi takve promjene bile moguće samo po cijenu žestokog rata, Cvijić mi je objasnio kako bi se to moglo riješiti mirnim putem smjenom stanovništva. Ja sam reagirao rekavši da to nije uspjelo ni Gandhiju i da nisam mogao zamisliti kako bi se takva smjena mogla dogoditi osim silom i s mnogo žrtava, imajući u vidu napetosti koje su se već dogodile između jugoslavenskih republika i u saveznim organima vlasti. Odjednom su me svi prisutni funkcioneri i analitičari, Italijani i Englezi, optužili za histeriju i pozvali me

na šutnju, uvjereni da bi premještanje jedne NATO brigade na italijanski teritorij bilo bi dovoljno da smiri sve Jugoslavene.

Svi znaju kako se to završilo.

Međutim, ovaj primjer jako dobro simbolizira do koje su mjere zapadni stručnjaci još tada (ali i danas) prihvatili nacionalističku ideologiju i etničko čišćenje kao osnove za izgradnju države u neoliberalnim okolnostima, ako je to njima odgovaralo. I bili su uvjereni da će se to ostvariti mirnim putem pod njihovom kontrolom.

Stoga se lako može razumjeti kulturni okvir unutar kojeg je djelovala "međunarodna (zapadna) diplomacija". Ustvari, pokazala je jako konzervativan (odnosno nacionalistički) pristup i nedostatak inovacije u svom poslu pred izazovima koji su proizašli iz cijepanja interkulturalne države. Jednostavno, njeni prioriteti su dali prednost posredovanju između ratnih zastupnika, jer su "govorili istim jezikom", mada su diplomati EU i SAD, bar u onim okolnostima, odbijali nasilje.

Dakle, oni nisu uvažili doprinose koji su nudili razni međunarodni i transnacionalni pokreti te intelektualci koji su pokušavali čuvati temeljne društvene vrijednosti kulturnog i političkog pluralizma, bar u institucijama BiH, jer je za Jugoslaviju već bilo previše kasno. Dovoljno je ovdje spomenuti ulogu koji su pokušavali odigrati u ono doba *Helsinki Citizens' Assembly*, *the European Center for Conflict Resolution*, *the Movement for Peace, Disarmement and Freedom*, *the Forum for Ethnic relations*, *Women in Black* itd. Znači, radilo se o raznim organizacijama civilnog društva, koje su predložile, između ostaloga, nacrt Ustava BiH (koji su pripremili Zdravko Grebo i Branislava Jojić), model povelje prava i sloboda, nacrt povelje za demokratske standarde i zaštitu manjina i druge dokumente i analize koje međunarodni igrači jednostavno nisu htjeli uzeti u obzir.[19]

Ipak, zapadna diplomacija nije mogla sasvim ignorirati takve glasove. Kao ni zanemariti dio poziva svojih civilnih društava na građanske vrijednosti za koje njihove zemlje tvrde da su njihovi globalni nosioci.

Zato su crtali nove mape i stvarali dva entiteta, s raznim administrativnim organizacijama, ali u okviru formalno zajedničke BiH. Tako se dogodio Dayton. Ali nije se riješila ambivalentnost vlasti između države BiH i entiteta, čak ni unutar Federacije BiH, gdje hrvatske partije i dan-danas zahtijevaju svoj entitet, kako bi osigurali ravnopravan status s Bošnjacima i Srbima. Drugim riječima, od 1995. g. ostalo je otvoreno pitanje kako tumačiti

[19] Josep Palau, Radha Kumar (ur.) *Ex Yugoslavia from war to peace*, Generalitat Valenciana, Valencia 1992, 307; Predrag Matvejevitch, *Le monde "ex". Confessions*, Fayard, Paris 1996.

Dejtonski ugovor. Odnosno predstavlja li Dayton prvi korak k ujedinjenju ili konačnom raspadu BiH, kao što su "nepoznati" slovenski čelnici predložili Charlesu Michelu u nepotpisanom dokumentu "Non paper on Bosnia Herzegovina", od marta 2021. g., zajedno s mapom koja je crtala podjelu BiH u korist Hrvatske i Srbije, stvaranje velike Albanije, ali bez komentara za budućnost Makedonaca i Crnogoraca, čime se stvarao dojam da podjela Jugoslavije još ne bi bila gotova ni nakon eventualnog ostvarenja "Non papera".[20]

U međuvremenu, dok se čeka odgovor za budućnost BiH, diplomatsko ponašanje u Daytonu proizvelo je čudovište: tj., nefunkcionalnu decentraliziranu državu koja korporativno brani interese predstavnika "konstitutivnih naroda", ali samo u dijelovima države gdje su ovi narodi dobili dominantnu ulogu, zahvaljujući nedefiniranosti pojma nacije ne samo u BiH nego i kod međunarodnih sila.[21]

Naravno, BiH se može smatrati "nacijom" (slično kao SAD, Njemačka, Kina, Švicarska, i, u osnovi, sve države koje pripadaju "Ujedinjenim nacijama"…), ako pogledamo kategoriju "nacije" s građanskim sadržajem.

Dejtonski ustav, međutim, smatra "Bošnjake, Hrvate, Srbe konstitutivnim narodima (zajedno s Ostalima) i građanima Bosne i Hercegovine". U stvari, ova rečenica ostaje dvosmislena, jer nije jasno treba li ove narode smatrati ukupno dijelom (građanske) nacije BiH, ili treba identificirati svaki od njih samo u okviru jednog (etničkog) entiteta, ili kantona u slučaju Federacije.

S druge strane, cijela Bosna i Hercegovina ne može se smatrati nacijom, ako se kategorija nacije odnosi na njeno primordijalističko tumačenje, kako u osnovi čine nacionalisti (ne samo u BiH nego i u cijeloj Evropi). Nacije bi se – u ovom slučaju – trebale identificirati s konstitutivnim etničkim skupinama unutar entiteta. Ipak, ustavi entiteta (ustanovljeni prije Daytona) proglašavaju da je Republika Srpska država srpskog naroda, dok se u Federaciji Hrvati i Bošnjaci opisuju kao konstitutivni narodi.

Takvo konfuzno razumijevanje dalo je argumente onima koji osporavaju uređenje Federacije, jer smatraju da Federaciju BiH čine dvije etničke nacije. Drugim riječima, i sukladno njihovoj viziji, ako se Republika Srpska smatra etničkom nacijom, u drugom entitetu je uspostavljena neuravnotežena situacija. Kao rezultat, hrvatski nacionalistički pristup – uz potporu lokalne

[20] Primož Cirman, Vesna Vuković, Objavljamo dokument o razdelitvi BiH, ki ga išče ves Balkan, *Necenzurirano.si*, 15. 4. 2021. https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/objavljamo-slovenski-dokument-o-razdelitvi-bih-ki-ga-isce-ves-balkan-865692 (3. 4. 2021).

[21] Roberto Belloni, *The Rise and Fall of Peacebuilding in the Balkans*, Springer, Berlin 2020; S. Bianchini, "Essere o non essere", 127-150.

Katoličke crkve – tvrdi već odavno da je njihov narod tretiran nejednakim i traži stvaranje trećeg entiteta.

Dakle, ovaj sukob pokazuje vrlo dobro koliko su vojni ciljevi zaraćenih strana pronašli efektan kanal komunikacije s tumačenjem etno-nacionalizma koje još postoji i duboko je ukorijenjeno u zapadnoj političkoj kulturi (iako to čelnici Zapada službeno ne priznaju). Zapravo, ponašanje diplomacije u međunarodnom posredovanju usmjerenom na uspostavljanje mira u Hrvatskoj i BiH 1992–1995. g., mada je uspjelo okončati rat, nije smanjilo napetosti i nejednakosti koje još tinjaju pod pepelom u primjećivanju stanovništva. Razlozi ovog neuspjeha proizlaze iz upornog traženja uvjerljivog rješenja u implementaciji nacionalističkih kategorija koje ne odgovaraju stvarnosti činjenica niti društveno-demografski sastav.

Već nekoliko godina poslije okončanja rata, 2009. g., kao što je svima poznato, Evropski sud za ljudska prava u predmetu Sejdić-Finci je utvrdio da građani koji ne pripadaju "konstitutivnim narodima" (tzv. "Ostali") trpe jasan oblik diskriminacije u pogledu izbora u Dom naroda i Predsjedništvo. Sudska odluka je morala biti provedena kroz Ustavni amandman, koji nikada nije prošao u Parlamentarnoj skupštini, unatoč zahtjevima EU i englesko-njemačkoj inicijativi za podršku institucionalnim reformama u novembru 2014. godine.[22] Nedavno, 2023. g., sličnu presudu je objavio Evropski sud za ljudska prava u predmetu Slaven Kovačević protiv BiH. Sud je, ustvari, pokušao izbrisati hegemoniju identitetske i etničke linije. Dakle, mjesto prebivališta i etnička pripadnost "više ne bi trebali biti uzimani u obzir prilikom izbora članova Predsjedništva BiH" kako je Kovačević rekao.[23]

Ali teško je zamisliti da postoji politička volja, kako u BiH, tako i u zapadnoj međunarodnoj zajednici, da se radikalno mijenjaju temeljna načela na kojima je zasnovana ravnoteža nacionalističkih snaga i djelomični kompromis s građanskim principima 1995. g. Zapravo, nacionalističke snage su ojačale svoju vlast u toku rata i za vrijeme dogovora u Daytonu, kada su Amerika i EU prihvatile etno-nacionalističku podjelu kao osnovu pregovora.

Dakle, nacionalizam je još dominantna ideologija u Evropi, kao što pokazuju moralna i politička kriza Evropske unije, čije se proširenje i produbljivanje više ne razvijaju istovremeno, kao što je bilo u periodu 1993–2004. g.,

[22] Edin Hodžić, Nenad Stojanović, *New/Old Constitutional Engeneering? Challenges and Implications of the European Court of Human Rights Decision in the case of Sejdić and Finci v. BiH*, Analitika, Sarajevo 2011.

[23] Samir Huseinović, Evropski sud za ljudska prava: "Kovačević protiv BiH", *Deutsche Welle*, 29. 8. 2023. https://www.dw.com/bs/evropski-sud-za-ljudska-prava-objavio-presudu-u-slu%C4%8Daju-slaven-kova%C4%8Devi%C4%87-protiv-bih/a-66656419 (20. 12. 2023).

nego su zapravo dugoročno odgođeni nacionalnim interesima država članica, posebno na štetu takozvanog Zapadnog Balkana.

U međuvremenu, društva u Evropi, kao i u svijetu, postaju sve više i više interkulturalna, nomadska, heterogena u svakodnevnom životu, i traže jednakost novih građanskih prava.[24] Ali, kao što pokazuju, na primjer, ekskluzivne reakcije evropskih zemalja prema migrantima i posljedični strah od promjena koje proizlaze iz svjetskih migracija; odbijanje rodne ravnopravnosti (misli se ovdje npr. na implementaciju Istambulske konvencije); odustajanje od inkluzivnih socijalnih politika, od javnog obrazovanja do javnog zdravstva; česta nepoštivanja prava LGBTQ* zajednice, zavisno od države članice i, na kraju, ali vjerojatno najvažnije, napuštanje razvoja komunitarne strategije u korist međuvladine politike država članica – sve to otkriva upornost primordijalnog nacionalizma i etnokulture u EU (dovoljno je spomenuti javne deklaracije Orbána, Fica, Salvinija, Morawieckog, Jussija Halla-ahoa, Marine Le Pen, Wildersa itd.).

U tom smislu interkulturalnost, koja je karakterizirala BiH do 1992. g. (i općenito Balkan), bila je nespojiva sa zapadnoevropskim nacionalističkim modelom. Na kraju je taj model uglavnom prihvaćen, mada je implementacija koštala mnogo krvi, genocida, razaranja, rascjepa kulture i spomenika, infrastrukture, školstva... spisak bi bio jako dug. Zato korijeni nefunkcionalnosti u BiH proizlaze ne samo iz naslijeđa sukoba, već i od dvosmislenog načina na koji je Zapad htio zaustaviti rat, posredujući s gospodarima rata, potcjenjujući mirovne pokrete i civilno društvo, i postavljajući međunarodni protektorat.

Zaključak

Ustvari, Zapad je priznao hegemoniju nacionalizma koji je sam izvozio tamo gdje je nekompatibilan s realnošću, mada su postojale alternativne snage. Na kraju, ako je nacionalizam donekle i pobijedio u BiH i na Balkanu, evropske države su do sada pale na ispitu transnacionalne inovacije jer nisu pokazale dovoljno snaga da ojačaju svoju političku integraciju.

Naprotiv, one se slabo suočavaju sa snagama koje i dan-danas sprečavaju razvoj Evropskog projekta u ime lokalnih interesa, iskorištavanjem prava

[24] Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual difference in Contemporary Feminist Theory*, Columbia University Press, Cambridge 1994; Michel Wieviorka, *La différence*, Balland, Paris 2001; Rada Iveković, *Dame Nation. Nation et difference des sexes*, Longo, Ravenna 2003; Julie Mostov, *Soft Borders*, Palgrave Macmillan, New York 2008; Christine Hassenstab, Sabrina Ramet (ur.) *Gender (in)equality and gender politics in Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan, New York 2015.

veta protiv članova kandidata ili reforme Dublinske regulative, smanjivanjem Schengena, pozivom na suverenizam. I to naravno ima posljedice u kandidatskim državama i njihovoj sposobnosti za dogovaranje neophodnih ekonomskih i političkih reforma, kao i poštovanje vladavine prava. Zbog dvosmislenosti postojećih ugovora, ustava i politike, BiH je zemlja koja najviše pati od otpora promjenama u regionu.

Kako će se takve napetosti razvijati u budućnost i kakve bi ishode mogle imati, zaista je teško reći.

Bibliografija

Anđelić, Neven (2005) *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd.

Begić, Kasim I. (1997) *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog mirovnog sporazuma (1991–1996)*, Bosanska knjiga, Sarajevo.

Belloni, Roberto (2020) *The Rise and Fall of Peacebuilding in the Balkans*, Springer, Berlin.

Beronja, Vlad; Vervaet, Stijn (ur.) (2021) *Post-Yugoslav Constellations*, De Gruyter, Berlin.

Bianchini, Stefano (2019) Le origini esterne della frantumazione jugoslava, *Limes*, 10, 251-262.

Bianchini, Stefano (2020) "Essere o non essere": I dilemmi dell'Europa Centro-orientale fra inclusione e difese identitarie, u: *L'Europa della Rivoluzione di velluto*, ur. Benedetto Coccia, Apes, Roma, 9-73.

Bianchini, Stefano (2020) Imported Democracy and Its Fragility Without Reconciliation, u: *The Challenges of Democratization and Reconciliation in the Post-Yugoslav Space*, ur. Eltion Meka, Stefano Bianchini, Nomos, Baden Baden, 127-150.

Bianchini, Stefano (2017) *Liquid Nationalism and State Partitions in Europe*, Edward Elgar, Cheltenham.

Braidotti, Rosi (1994) *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual difference in Contemporary Feminist Theory*, Columbia University Press, Cambridge.

Burg, Steven; Shoup, Paul (1990) *The War in Bosnia-Herzegovina*, Sharpe, New York.

Catherwood, Christopher (2017) *Churchill and Tito*, Frontline Books, Barnsley.

Cirman, Primož; Vuković, Vesna (2021) Objavljamo dokument o razdelitvi BiH, ki ga išče ves Balkan, *Necenzurirano.si*, 15. 4. 2021. https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/objavljamo-slovenski-dokument-o-razdelitvi-bih-ki-ga-isce-ves-balkan-865692 (3. 4. 2021).

Cremasco, Maurizio (1994) La comunità europea di fronte alla crisi jugoslava, u: *La guerra di Bosnia: una tragedia annunciata*, ur. Marco Carnovale, Angeli, Milano, 109-133.

Daalder, Ivo (2000) *Getting to Dayton. The Making of America's Bosnia Policy*, The Brookings Institution, Washington D.C.

Delanty, Gerard (1995) *Inventing Europe*, S. Martin's Press, New York.

Donia, Robert (2015) *Radovan Karadžić. Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge.

Eagleburger, Lawrence (1989) *The Challenge of the European Landscape of the 1990s*, Statement before the Subcommittee on European Affairs of the Senate Foreign Relations Committee on June 22. https://www.google.it/books/edition/The_Challenge_of_the_European_Landscape/HItKAQAAMAAJ?hl=it&gbpv=1 (5. 1. 2024)

Fichte, Johann Gottlieb (1808) *Reden an die deutsche Nation*, In der Realschulbuchhandlung, Berlin; Addresses to the German Nation (1922), prev. R. F. Jones, G. H. Turnbull. https://en.wikisource.org/wiki/Addresses_to_the_German_Nation (10. 1. 2024).

Fukuyama, Francis (1992) *The end of history and the last man*, the Free Press, New York.

Glenny, Misha (1992) *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books, London.

Hassenstab, Christine; Ramet, Sabrina (ur.) (2015) *Gender (in)equality and gender politics in Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan, New York.

Hodžić, Edin; Stojanović, Nenad (2011) *New/Old Constitutional Engeneering? Challenges and Implications of the European Court of Human Rights Decision in the case of Sejdić and Finci v. BiH*, Analitika, Sarajevo.

Huseinović, Samir (2023) Evropski sud za ljudska prava: "Kovačević protiv BiH", *Deutsche Welle*, 29. 8. 2023. https://www.dw.com/bs/evropski-sud-za-ljudska-prava-objavio-presudu-u-slu%C4%8Daju-slaven-kova%C4%8Devi%C4%87-protiv-bih/a-66656419 (20. 12. 2023).

Iveković, Rada (2003) *Dame Nation. Nation et difference des sexes*, Longo, Ravenna.

Jakovina, Tvrtko (2022) *Budimir Lončar od Preka do vrha sveta*, Fraktura, Zagreb.

Jensen, Jody (ur.) (2022) *Memory politics and populism in Southeastern Europe*, Routledge, London.

Kamińska, Monika Ewa (ur.) (2005) *New Geopolitics of Central and Eastern Europe between European Union and United States*, Stefan Batory Foundation, Warsaw.

Keil, Soeren (2013) *Multinational federalism in Bosnia and Herzegovina*, Routledge.

Komšić, Ivo (2006) *Preživljena zemlja*, Prometej, Zagreb.

Kordić, Snježana (2010) *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.

Laschi, Giuliana; Telò, Mario (ur.) (2007) *Europa potenza civile o entità in declino?*, Il Mulino, Bologna.

Lucarelli, Sonia (2000) *Europe and the Breakup of Yugoslavia*, Kluwer Law International, The Hague.

Matvejevitch, Predrag (1996) *Le monde "ex". Confessions*, Fayard, Paris.

Menon, Anand; Wright, Vincent (ur.) (2001) *From the Nation State to Europe?*, Oxford University Press, Oxford.

Moskalewicz, Marcin; Przybylski, Wojciech (2019) *Understanding Central Europe*, Routledge, London.

Mostov, Julie (2008) *Soft Borders*, Palgrave Macmillan, New York.

Nation, Craig; Bianchini, Stefano (ur.) (1998) *The Yugoslav Conflict and its implications for international relations*, Longo, Ravenna.

Nešović, Slobodan; Petranović, Branko (1983) *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd.

Palau, Josep; Kumar, Radha (ur.) (1992) *Ex Yugoslavia from war to peace*, Generalitat Valenciana, Valencia.

Pejanović, Mirko (2023) *The Statehood of Bosnia-Herzegovina in the 20th and 21st centuries*, IBU, Sarajevo.

Perissich, Riccardo (2008) *L'Unione europea. Una storia non ufficiale*, Longanesi, Milano.

Романенко, С. А. (2000) *Югославия: Кризис, Распад, Война. Образование независимых государств*, Московский общественный научный фонд, Москва.

Laura, Silber; Little, Allan (1995) *Yugoslavia. Death of a Nation*, Penguin Books, London.

Smith, Anthony (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford.

Subotić, Jelena (2019) *Yellow star. Red star, Holocaust remembrance after communism*, Cornell University, Ithaca.
Wieviorka, Michel (2001) *La différence*, Balland, Paris.
Woodward, Susan (2005) *Balkan Tragedy*, The Brookings Institution, Washington D.C.

Nationalism, peace plans and the roots of failure in building a functional state in Bosnia and Herzegovina

Abstract: As is known, only late and with significant uncertainties, international diplomacy decided to mediate into the Yugoslav succession wars to end the bloodshed. The conflict in Bosnia and Herzegovina required a remarkable commitment due to the number of parties involved in the military escalation. This aspect was challenging to understand in the US. Moreover, the relationship between territoriality and nationality (once defended by Lenin and American President Wilson at the end of the First World War) showed, once again, the impossibility of achieving an acceptable balance on the ground. Meanwhile, wartime brutality, rape, and ethnic cleansing were increasingly used as the main tools for legitimizing the forces that sought the ethnic division of Bosnia and Herzegovina. Under these circumstances, Western diplomats – as well as states that claimed to follow "liberal principles" and civic values – proposed various peace plans between 1992 and 1994.
Nevertheless, in essence, these plans had a similar nature because their primary strategic approach was – paradoxically – to satisfy the demands of the ethno-nationalist warlords. By contrast, the proposals stemming from various anti-war movements were ignored. Consequently, the most relevant suggested plans were the Cutileiro proposal, the Vance-Owen and Owen-Stoltenberg plans. Ultimately, the Washington Agreement of 1994 was the first step that paved the way for the Dayton Agreement. However, none of these plans could guarantee a functional state building. Therefore, this chapter focuses on the political-cultural roots that led to such an unsuccessful result, leaving nationalist approaches to persist even after the war while negatively impacting the effectiveness of the institutional structure of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: nationalism, peace plans, Western responsibility, dysfunctional state, modern societies

DOI: 10.5644/PI2024.213.16

Uzroci aktuelne krize državnosti Bosne i Hercegovine i moguća rješenja za njeno prevazilaženje

Kasim Trnka[*]

Sažetak: Međunarodnim akterima koji su kreirali Mirovni sporazum za BiH bilo je jasno da će tzv. strane učesnice, nakon uspostavljanja mira, nastaviti da se bore svim raspoloživim sredstvima za ostvarivanje svojih ratnih ciljeva. Zato su u Sporazum ukomponovali raznovrsne i masivne oblike intervencije međunarodne zajednice u unutrašnje odnose. Zahvaljujući kasnijim procjenama najveći broj tih intervencija ili je ukinut, ili bitno reduciran. Ostala su još samo dva oblika efektivne uloge međunarodne zajednice: Ured visokog predstavnika i trojica stranih sudija Ustavnog suda BiH.

Dejtonski ustavni koncept temelji se na dominaciji triju najbrojnijih etničkih grupa. To je bitno opredijelilo i strukturu političkog organizovanja i djelovanja. Vodeće političke nacionalne stranke imaju suprotstavljene političke ciljeve i programe. Dok jedni zagovaraju jačanje uloge institucija BiH, drugi se zalažu za secesiju entiteta od BiH i na tome sistematski rade, a treći se zalažu za uspostavljanje nacionalne autonomije u okviru trećeg entiteta. Dejtonski okvir im pruža brojne i raznovrsne alate za ostvarivanje tih ciljeva. Takvim djelovanjem i stalnim napadima na ustavni poredak permanentno se produbljuje kriza državnosti BiH. Ukoliko se ti procesi ne zaustave, ostaju široko otvorena vrata za završetak procesa nestanka Bosne i Hercegovine.

Djelovanje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i OHR-a je nepremostiva prepreka u ostvarivanju secesionističkih namjera. Zbog toga se te dvije institucije žestoko napadaju. Pošto ih ne mogu eliminisati, djelovanje je usmjereno na uklanjanje stranih sudija i promjenu koncepta Ustavnog suda, kao i na obezglavljivanje OHR-a.

Zaustavljanje procesa degradacije državnosti BiH moguće je samo vraćanjem na realizaciju cjelovitog ustavnog koncepta koji uključuje ostvarivanje svih principa propisanih u Preambuli Ustava, kao i odgovornim djelovanjem svih političkih subjekata na realizaciji takvog ustavnog koncepta. Mapa tog puta utvrđena je obavezom provođenja presuda Evropskog suda za ljudska prava i ispunjavanjem kriterija za otvaranje pregovaračkog procesa za pristup Evropskoj uniji. Rehabilitacija državnosti može se postići samo sinergijskim djelovanjem domaćih demokratskih snaga i međunarodne zajednice.

Ključne riječi: država, uzroci krize, etnocentristički koncept, demokratski koncept, moguća rješenja

[*] Autor je prof. emeritus Ustavnog prava, trnka@bih.net.ba.

Posebna izdanja ANUBiH CCXIII, ODN 20, 303-323

Uvod

Posljednjih 80 godina od obnove državnosti[1] Bosna i Hercegovina je doživljavala turbulentne promjene. Ustavima Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine propisano je, između ostalog, da građani svoja suverena prava ostvaruju u republikama kojima se izričito potvrđuje status država i da one na federaciju prenose samo odlučivanje o zajedničkim interesima.[2] Federativna struktura zemlje izražena je i u sastavu Narodne skupštine FNRJ od Saveznog vijeća, koje su birali građani na neposrednim izborima, i Vijeća naroda, u koje je birano po 30 članova iz republika, iz Autonomne Pokrajine Vojvodine 15 članova i iz Autonomne Oblasti Kosova i Metohije 15 članova. Ta rješenja su bila u skladu s odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a kojima je uspostavljena federativna struktura države.

Neposredno nakon toga došlo je do bitnog reduciranja pozicije republika. Uspostavljen je jednopartijski sistem koji je funkcionisao na principu demokratskog centralizma. Sve važnije odluke donosili su partijski organi. Institucije javne vlasti funkcionisale su kao njihova transmisija. Koncentracijom nadležnosti na federalnom nivou i centralističkim i sveobuhvatnim planovima o najvećem dijelu resursa odlučivalo se na saveznom nivou. Konceptu centralizacije odgovaralo je i strogo centralizovano komandovanje oružanim snagama.

Faktička degradirana pozicija republika nije se bitnije mijenjala ni nakon otvaranja nekih procesa demokratizacije uvođenjem radničkog samoupravljanja, društvenog upravljanja društvenim djelatnostima i komunalnog sistema. U strukturi vlasti potisnuta je uloga republika (i pokrajina). U skupštinama se, pored predstavljanja građana, uvodi i predstavljanje samoupravljača u privredi. Ustavna degradacija pozicije republika iz 1946. godine dogodila se Ustavnim zakonom iz 1953. godine, kada se u strukturi Savezne skupštine

[1] Državnost BiH je obnovljena u toku antifašističke oslobodilačke borbe odlukom Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 25. XI 1943.

[2] Član 9. Ustava FNRJ iz 1946. godine glasi: Suverenost narodnih republika u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije ograničena je samo pravima koja su ovim ustavom data Federativnoj Narodnoj Republici. Jugoslaviji. Ova ustavna odredba je bila jedan od ključnih argumenata u zahtjevu SRBiH za međunarodno priznanje kada je već otpočeo proces disolucije SFRJ. Na ovaj argument se pozvala i Arbitražna komisija u svom Mišljenju od 15. 1. 1992. godine o zahtjevu SRBiH za međunarodno priznanje. Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. II, br. 10, Beograd, petak, 1. 2. 1946. https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_(1946).
Član 1. Ustava Narodne Republike BiH propisuje: Narodna Republika Bosna i Hercegovina je narodna država republikanskog oblika. Prije 70 godina donijet je prvi Ustav BiH, *Fokus*, 2016. https://www.fokus.ba/vijesti/bih/prije-70-godina-donijet-je-prvi-ustav-bih/580069/.

suštinski isključuje Vijeće naroda. Ono se pretvara u tzv. latentno vijeće, koje obavezno zasjeda samo kad se odlučuje o promjeni Ustava. Novi cjeloviti Ustav SFRJ iz 1963. godine nije donio nikakve promjene u poziciji republika.

Period afirmacije državnosti BiH i snažnog privrednog i društvenog razvoja

Skoro dvije i po decenije funkcionisao je centralistički model upravljanja i raspolaganja društvenim resursima. To se reflektovalo na zaoštravanje međunacionalnih odnosa. Odgovor na sve dublju krizu izražavao se najprije privrednom reformom iz 1965. godine, pa zatim i u temeljitoj reformi ustavnih odnosa iz 1971. i 1974. godine. Amandmanom XX na Ustav Jugoslavije reafirmisane su državnost i suverenost republika.[3] Uspostavljeni su optimalni odnosi u poštovanju principa nacionalne ravnopravnosti, što je za Bosnu i Hercegovinu kao višenacionalnu zajednicu bilo izuzetno važno. I kad to nije bilo izričito propisano, vodilo se računa o nacionalnoj izbalansiranosti u svim strukturama javne vlasti, pa i u društvenom životu. Liberalizacija ekonomskih odnosa otvorila je prostor za snažniji privredni razvoj. U prethodnom sistemu u Republici je dominirala sirovinska i bazna privreda s niskim fazama prerade, zbog čega je zaostajala u razvoju u odnosu na razvijenije republike. Uslijedio je brz razvoj u svim oblastima privrednog i društvenog života. Velika preduzeća uspješno su poslovala ne samo na regionalnom nego i na svjetskom tržištu. Pokrenuti su veliki projekti u razvoju saobraćajne infrastrukture. Postizani su veliki rezultati i u oblasti obrazovanja, nauke, kulture i sporta. Izuzetno uspješan planetarni događaj – održavanje XIV zimske

[3] Ključne odredbe Amandmana XX na Ustav SFRJ iz 1971. godine glase: "1. Radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu Ustavom SFRJ utvrđeno. (…)

3. Republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti." Ustavni amandmani XX do XLII, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, god. XXVII, broj 29, Beograd, četvrtak, 8. 7. 1971. https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8_%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8_XX_%D0%B4%D0%BE_XLII_(1971).

U prečišćenom tekstu Ustava RBiH (oslobođenom ideoloških odrednica) propisano je: "Republika Bosna i Hercegovina je suverena i nezavisna država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive." Ustav Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list RBiH*, broj 5/93, 14. 3. 1993. https://bs.wikipedia.org/wiki/Ustav_Republike_Bosne_i_Hercegovine.

olimpijade 1984. godine u Sarajevu – bio je prepoznatljiv simbol ukupnog napretka.

Period najdublje krize državnosti BiH početkom 90. godina prošlog vijeka

Krajem 80. i početkom 90. godina u svijetu su se dešavale krupne promjene. Raspad jednopartijskih socijalističkih sistema doveo je do nove geopolitičke konstelacije. Uslijedio je raspad Sovjetskog Saveza i drugih federativnih država iz tog sistema poput Čehoslovačke i bivše Jugoslavije. U tom vrtlogu Bosna i Hercegovina se našla pred najvećom prijetnjom za svoj opstanak. U procesu disolucije bivše Jugoslavije u susjednim državama Srbiji i Hrvatskoj na vlast su došla nacionalistička vođstva. Novim ustavima su se definisale kao nacionalne države svog većinskog naroda.[4]

Bosna i Hercegovina, koja baštini multietničku i multireligijsku tradiciju, našla se u okruženju etnocentrističkih država, te se suočavala sa najvećim izazovima, uključujući i prijetnju da nestane. U susjednim zemljama su se uveliko odvijale ideološke, političke i medijske pripreme za realizaciju starih nacionalističkih ideja o velikim državama i o podjeli Bosne i Hercegovine. Tokom 1991. godine realizacija tog koncepta odvijala se u dva smjera. Oslanjajući se na svoje sunarodnike, otvorili su procese rušenja ustavnog poretka BiH. Nasilnim i protivustavnim djelovanjem preuzimana je i uspostavljana faktička jednonacionalna vlast, najprije u lokalnim zajednicama, pa zatim i na širim područjima. Krajem te i početkom 1992. godine paralelno se zaokružuju paradržavne tvorevine – Srpska Republika BiH, kasnije Republika Srpska, i Hrvatska zajednica, kasnije Republika Herceg-Bosna. Razlika između ova dva koncepta bila je u tome što HRHB formalno nije dovodila u pitanje državni okvir BiH. Razlog je što su i na teritoriji Hrvatske uspostavljene srpske paradržavne tvorevine, pa se i ta država borila za očuvanje svoje cjelovitosti.

[4] Prva rečenica Preambule Ustava Republike Hrvatske glasi: "Izražavajući tisućljetnu nacionalnu samobitnost i državnu opstojnost hrvatskoga naroda, i o povijesnom pravu hrvatskoga naroda na punu državnu suverenost…" Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst), *Narodne novine*, broj 85, 9. 7. 2010. https://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/upravna_tijela/UO_za_tal_nac_zaj/Instrumenti_zastite_ljudskih_prava/III.Nacionalno-unutarnje_zakonodavstvoRH/1.Ustav%2Czakoni/III-1.1.Ustav%20Republike%20Hrvatske.pdf (10. 1. 2024).
Prva rečenica Preambule Ustava Republike Srbije glasi. "Polazeći od vekovne borbe srpskog naroda za slobodu, … rešeni da ostvare demokratsku državu srpskog naroda…" Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 1/1990. https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_(1990) (10. 1. 2024).

Oslanjanjem na te paradržavne tvorevine odvijala se i snažna vojna agresija, čiji je konačni cilj bilo uništenje države Bosne i Hercegovine i prisvajanje dijelova njene teritorije.

Raspadom Sovjetskog Saveza i drugih federacija socijalističkog uređenja pojavio se veliki broj osamostaljenih država. Tadašnja Evropska zajednica postavila je kriterije za njihovo priznavanje. Bosna i Hercegovina je ispunjavala sve suštinske kriterije, uz rezervu da se srpski članovi Predsjedništva i Vlade BiH nisu pridružili zahtjevu za međunarodno priznanje. U sukobu državnog zahtjeva i nacionalne rezerve Evropa je zatražila da se građani izjasne na referendumu koji bi se proveo pod međunarodnim nadzorom. Potvrđena je većinska volja građana i Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata. Međunarodno priznanje državnosti bilo je odgovor na unutrašnju destrukciju i vanjsku vojnu intervenciju.

Suprotno međunarodnom priznanju, na samom početku agresije za područje bivše Jugoslavije uveden je embargo na uvoz oružja. Time je bitno ugroženo pravo Bosne i Hercegovine na odbranu, dok je agresor raspolagao enormno velikim naoružanjem. Takva politika je nastavljena i u okviru diplomatskih napora za rješavanje krize. Zahvaljujući ulozi susjednih nacionalnih država i njihovih saveznika, od samog početka su predlagani planovi o podjeli BiH po nacionalnom principu. Počelo je tzv. Kutiljerovim planom iz marta 1992. godine, koji je predviđao uspostavljanje triju nacionalnih konstitutivnih jedinica. Taj koncept je kulminirao predlaganjem tzv. Owen-Stoltenbergovog plana iz septembra 1993. godine, na osnovu kojeg bi se uspostavile tri nacionalne republike i njihova labava unija. Time bi faktički i pravno prestala postojati država Bosna i Hercegovina.

Ti "mirovni" planovi imali su sasvim suprotan efekt, jer su tzv. zaraćene strane samo intenzivirale vojne akcije ne bi li postigle teritorijalne prednosti prije eventualnog stupanja na snagu takvih planova.

Američki pokušaj rehabilitacije državnosti BiH

Nasuprot evropskim planovima, američka administracija je početkom 1994. godine ponudila novi koncept rješavanja bh. krize. Prva pragmatična namjera bila je da se zaustavi sukob Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane. Ključna razlika u odnosu na prethodne planove bila je u rehabilitaciji državnosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine u okviru koje se uspostavlja Federacija BiH na teritoriji s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. U okviru Federacije BiH uspostavlja se 10 kantona kao jedan od oblika

podrške rješavanju hrvatskog nacionalnog pitanja. U izvornom tekstu Ustava Federacije BiH bilo je propisano: "Odluke o ustavnom statusu teritorija Republike Bosne i Hercegovine s većinskim srpskim stanovništvom bit će donesene u toku pregovora o miru i na Međunarodnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji."[5]

U nastavku mirovnog procesa u pregovore se uključuje tzv. Kontakt-grupa u koju su uključeni predstavnici velikih sila koje su imale strategijske interese na Balkanu. Pored SAD, Velike Britanije, Francuske i Njemačke, uključuje se i Ruska Federacija. To je dovelo do značajnih korekcija principa na kojima se zasnivao Vašingtonski mirovni sporazum. Na okupiranom području koje su kontrolisali bosanski Srbi gotovo je bio završen proces etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva. To je kulminiralo počinjenjem zločina genocida nad Bošnjacima u zaštićenoj zoni UN u Srebrenici.

Ključnu prepreku za nastavak pregovaračkog procesa predstavljala je vojna sila bosanskih Srba obilato podržana od tadašnje Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore). Zapadni saveznici su preduzeli intervenciju NATO-a na ključne vojne ciljeve bosanskih Srba[6] kako bi se stvorili preduslovi za završetak mirovnog procesa. Međutim, to nije bilo dovoljno, pa su se počeli davati ključni ustupci SR Jugoslaviji i "Republici Srpskoj". Na vlasti Republike BiH izvršen je snažan pritisak da prihvati postojanje Republike Srpske i da legalizuje najveći dio njenog teritorijalnog osvajanja po formuli 51% teritorije za Federaciju BiH i 49% za Republiku Srpsku. Time su, prema procjeni Amerikanaca, stvorene pretpostavke za finalizaciju mirovnog projekta za Bosnu i Hercegovinu. Kada su u Daytonu počeli finalni pregovori, stavljeno je do znanja da se o tome više ne može pregovarati.

Dejtonski mirovni sporazum garantuje okrnjenu državnost Bosne i Hercegovine

Završno pregovaranje o Mirovnom sporazumu odvijalo se tri sedmice bez prisustva javnosti u izolaciji velike vazduhoplovne baze. Tim SAD je dizajnirao i vodio pregovarački proces. Pored tri države involvirane u međunarodni

[5] Član 1. stav (2) Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije BiH*, broj 1/1994. https://parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/bos/parlament/o_parlamentu/ustavfbih.html.

[6] Ričard Holbruk u knjizi *Završiti rat* o tome piše: "Operacija Deliberate Force (Promišljena snaga) počela je 30. augusta u 2 ujutro po lokalnom vremenu. Preko 60 aviona koji su uzletjeli iz baze u Italiji i s nosača aviona *Theodore Roosevelt* u Jadranu zasuli su položaje bosanskih Srba oko Sarajeva. Bila je to najopsežnija vojna akcija u istoriji NATO-a." Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo 1998, 104.

oružani sukob, veoma aktivnu ulogu imale su velike sile, članice tzv. Kontaktgrupe, te veliki broj međunarodnih institucija i organizacija – OUN i njene najznačajnije specijalizovane agencije, EU, NATO i dr. Svi ti subjekti na odgovarajući način bili su involvirani u oružani sukob, pa su imali interes u procesu njegovog okončanja. Bilo je veoma teško usaglašavati toliki broj često direktno suprotstavljenih interesa. Često postizanje neprincipijelnih kompromisa rezultiralo je rješenjima koja nisu u skladu sa savremenim demokratskim standardima. Radilo se o mukotrpnom usaglašavanju rješenja za oko 520 različitih pitanja vojne i civilne prirode iz Opšteg okvirnog sporazuma za mir i njegovih 11 aneksa. Američki pragmatični interes, koji je značajnim dijelom bio predviđen za domaću upotrebu, bio je da se zaustavi oružani sukob čije je strahote osuđivao cijeli demokratski svijet. Svjesni brojnih nekorektnih i neprincipijelnih rješenja, američki zvaničnici su isticali da će se ona moći korigovati nakon okončanja rata i u mirnom okruženju.

Ta očekivanja se, nažalost, nisu mogla ostvariti prvenstveno zbog koncepta na kojem se zasnivao Mirovni sporazum u kojem tri etničke grupe imaju dominantnu privilegovanu poziciju i razrađen sistem alata kojima će osiguravati takvu poziciju. U protekle skoro tri decenije u praksi se to potvrđivalo. Sve je eskaliralo do te mjere da je stvoreno novo žarište nestabilnosti koje prijeti novim regionalnim sukobom kada to i ako bude odgovaralo velikim silama.

Tri države potpisnice Mirovnog sporazuma preuzimaju niz međusobnih prava i obaveza. Tvrdnje koje se mogu čuti od zvaničnika Srbije i Hrvatske da su te države garanti ovog sporazuma su zlonamjerne. To je pokušaj izbjegavanja obaveza i odgovornosti koje za njih proizlaze iz ovog sporazuma.

U Mirovnom sporazumu je mnogo manje rješenja koja podržavaju državnost BiH u odnosu na ona koja je slabe. U prvu grupu spadaju, naročito, sljedeća rješenja:

1. Republika Bosna i Hercegovina je potpisnik i ravnopravan subjekt ovog međunarodnog trilateralnog ugovora. Ona je potpisnik i nosilac prava i obaveza što proizlaze iz aneksa Mirovnog sporazuma. Srbija i Hrvatska su supotpisnice Aneksa I.b. o regionalnoj stabilizaciji, Aneksa 10. o civilnoj implementaciji i Sporazuma o parafiranju Opšteg okvirnog sporazuma. Federacija BiH i Republika Srpska su potpisnice svih aneksa čak i u slučajevima u kojim su supotpisnice i Srbija i Hrvatska.[7] To nije konzistentno s pozicijom entiteta koji su sastavni dijelovi države i kreacija Ustava BiH.

[7] Naprimjer Aneks I.B Sporazuma o regionalnoj stabilizaciji.

2. Već u članu 1. Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH države potpisnice su se obavezale da "…će u punoj mjeri poštovati suverenu jednakost drugih strana, rješavaće sporove mirnim sredstvima i uzdržaće se od svake akcije, prijetnjom, upotrebom sile ili na drugi način, protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine ili bilo koje druge države". Tome se u članu X. dodaje i posebna odredba koja glasi: "Savezna Republika Jugoslavija i Republika Bosna i Hercegovina priznaju jedna drugu kao suverene nezavisne države u okviru njihovih međunarodnih granica."

3. Ustav BiH, kao Aneks IV. Mirovnog sporazuma, ključni je dokument kojim je potvrđena i definisana državnost Bosne i Hercegovine. Koncept moderne demokratske državnosti BiH propisan je u Preambuli Ustava BiH, koja po sadržaju i svojim karakteristikama ima istu ustavnu snagu kao i normativni dio Ustava.[8] U Preambuli su dati principi na kojima se temelji moderna državnost BiH. To su naročito: poštivanje ljudskog dostojanstva, sloboda i jednakost, mir, pravednost, tolerancija i pomirenje, demokratske ustanove vlasti i pošteni postupci koji najbolje uspostavljaju miroljubive odnose unutar pluralističkog društva, opšta dobrobit i gospodarski rast, zaštita privatne imovine i promicanje tržišnoga gospodarstva, suverenitet, teritorijalna cjelovitost i politička neovisnost Bosne i Hercegovine u skladu s međunarodnim pravom i osiguranje punog poštivanja međunarodnoga humanitarnog prava.[9]

Preambula predstavlja osnov za interpretaciju ostalih ustavnih odredaba i obavezujući pravac djelovanja svih institucija javne vlasti i političkih aktera.

Ta načela su podržana i djelomično razrađena u članu I. Ustava koji nosi naslov: Bosna i Hercegovina. U njemu je propisano da je "Bosna i Hercegovina demokratska (je) država koja funkcionira na načelima pravne države, te ima slobodne i demokratske izbore" (član I.2.). Evropski standard o punoj slobodi kretanja ljudi, kapitala, robe i usluga na cijeloj državnoj teritoriji u BiH ima značaj ustavnog principa (član 1.4). Propisani su glavni grad i stvoren ustavni osnov za uspostavljanje državnih simbola. Oslanjajući se

[8] To je izričito utvrdio i Ustavni sud BiH u prvoj i trećoj Djelomičnoj odluci. Ustavni sud BiH, Djelomična odluka broj U 5/98, *Službeni glasnik BiH*, broj 11/00, 10. https://www.ustavnisud.ba/uploads/odluke/_bs/U-5-98-12200.pdf; Ustavni sud BiH, Djelomična odluka broj U 5/98 III, *Službeni glasnik BiH*, broj 23/00, 23. https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/const/pdf/Djelomicna-odluka-3.pdf. U raspravi pred Ustavnim sudom u tom predmetu broj U 5/98 predstavnici donosioca osporenih odredaba Ustava Republike Srpske pokušavali su na svaki način dovesti u pitanje stav da Preambula ima istu ustavnopravnu snagu kao i normativni dio Ustava BiH. Smisao njihove intervencije bio je da se pokuša onemogućiti primjena odredbe iz Preambule Ustava o ravnopravnoj poziciji sva tri konstitutivna naroda, pripadnika ostalih naroda i građana i na teritoriji Republike Srpske.

[9] O tome: Edin Šarčević: Antidržavni afekt; praktična politika i ustavno pravo BiH, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, vol. 118, br. 3, 2023, 11-38.

na principe iz Preambule u članu 2. je sadržana odredba koja glasi: "Bosna i Hercegovina i oba entiteta osiguravaju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda." Tome treba dodati i odredbu člana X.2. koja glasi: "Nikojim amandmanom na ovaj Ustav ne smije se ukinuti ili umanjiti bilo koje pravo ili sloboda navedeni u članu II. ovoga Ustava, ili izmijeniti ovaj stav."

4. U prvom članu Ustava garantuju se i drugi ključni elementi državnosti BiH kao što su: međunarodni kontinuitet između Republike BiH i Bosne i Hercegovine, nepovredivost državnih granica i članstvo BiH u UN i drugim međunarodnim organizacijama.[10] Ustavni aranžman garantuje u određenoj mjeri i unutrašnjopravni kontinuitet Republike BiH i BiH time što propisuje da svi propisi, procedure i institucije koji su postojali u trenutku stupanja na snagu Ustava ostaju na snazi ukoliko nisu u suprotnosti s ovim Ustavom (Aneks II. na Ustav BiH). Međutim, tom odredbom je napravljen neprincipijelni ustupak propisima, procedurama i institucijama Republike Srpske za vrijeme dok je funkcionisala kao *de facto* vlast i paradržavna tvorevina.

5. U organizacionom dijelu Ustava ideju državnosti podržavaju uspostavljene institucije zakonodavne vlasti – Parlamentarna skupština, izvršne vlasti – Predsjedništvo i Vijeće ministara, te nezavisne institucije – Ustavni sud BiH i Centralna banka BiH.

Državnost BiH je značajno ograničena ili relativizirana naročito sljedećim ustavnim rješenjima:

1. U Preambuli Ustava, kao jedno od ključnih načela ustavnog uređenja, propisano je da "Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi (engl. *constituent peoples*[11]) (zajedno sa ostalima) i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine". Iz te odredbe proizlazi da su ova tri subjekta osnov uspostavljanja, funkcionisanja i legitimiteta svih institucija sistema. Od samog početka u praksi je poremećena ravnoteža u odnosima između ovih subjekata. Pripadnici tzv. ostalih naroda su marginalizirani, lišeni osnovnih političkih prava i diskriminisani u odnosu na pripadnike konstitutivnih naroda. Građani su ograničeno predstavljeni samo u izboru Predstavničkog

[10] Član I.1. Ustava BiH koji nosi naslov "Kontinuitet" glasi: "Republika Bosna i Hercegovina, čije će službeno ime od sada biti 'Bosna i Hercegovina', nastavlja svoje pravno postojanje sukladno međunarodnom pravu kao država, uz prilagodbu njezina unutrašnjega ustroja prema ovdje sadržanim odredbama, te unutar njezinih međunarodno priznatih granica. Ona ostaje članica Ujedinjenih naroda, te kao Bosna i Hercegovina može zadržati ili zahtijevati članstvo u organizacijama u sklopu sustava Ujedinjenih naroda i drugim međunarodnim organizacijama." Ustav Bosne i Hercegovine. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf.

[11] U javnom diskursu se razvila polemika je li korektan prevod sa engleskog jezika – konstitutivni ili konstituentni i o tome koje su ustavnopravne konsekvence jednog ili drugog prevoda.

doma Parlamentarne skupštine i Predsjedništva BiH, te u predstavničkim tijelima entiteta, kantona i jedinica lokalne samouprave.

Za pripadnike spomenuta tri naroda Ustav garantuje niz kolektivnih prava i privilegija, kao i instrumente za njihovo ostvarivanje.[12] Zbog tih rješenja, cijeli ustavni sistem je premrežen različitim oblicima diskriminacije, od one po nacionalnoj osnovi do one po entitetskoj pripadnosti.

Delegati u domovima naroda državnog i federalnog parlamenta koji nemaju izvorni demokratski legitimitet ravnopravno s demokratski izabranim predstavničkim domovima odlučuju o svim pitanjima.[13] One političke opcije koje u nekom od tri nacionalna kluba kontrolišu 4 od 5 delegatskih pozicija presudno utječu na ishod zakonodavnog postupka bez obzira na većinsku volju poslanika izabranih na neposrednim izborima. Tim ustavnim mehanizmom secesionističke snage blokiraju svaki pokušaj afirmacije državnosti BiH, kao i ispunjavanje kriterija za pristup Evropskoj uniji.

2. Mirovni sporazum je prihvatio postojanje dvaju entiteta u sastavu Bosne i Hercegovine – Federacije BiH, uspostavljene njenim Ustavom od 31. marta 1994. godine, i Republike Srpske, prihvaćene i legalizovane Osnovnim usaglašenim načelima u Ženevi 8. septembra 1995. godine i u Njujorku 26. septembra iste godine. Jedini kriterij za uspostavljanje entiteta je efektivna kontrola na teritorijama uspostavljenim vojnom silom. Nisu uzimani u obzir standardni kriteriji regionalizacije kao što su: tradicija, prostorne cjeline,

[12] Kolektivna prava i privilegije konstitutivnih naroda su naročito:
– osiguranje jednake zastupljenosti u brojnim institucijama sistema (na nivou BiH u Predsjedništvu i Domu naroda Parlamentarne skupštine). Taj princip se, protivustavno, proširio na cijeli sistem, sve do kapilarnih institucija i poslova;
– propisan je opšti princip srazmjerne zastupljenosti pripadnika konstitutivnih naroda u svim institucijama sistema (nekada srazmjerno rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine, a nekada srazmjerno posljednjem popisu stanovništva iz 2013. godine);
– samo predstavnici konstitutivnih naroda u predstavničkim tijelima imaju pravo na zaštitu vitalnog nacionalnog interesa. Za entitet Republika Srpska instrument entitetskog glasanja je faktički instrument zaštite nacionalnog interesa.

Te i druge privilegije diskriminiraju sve građane koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda. O tome opširnije u knjizi: Kasim Trnka, *Konstitutivnost naroda: povodom odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba i na nivou entiteta*, VKBI, Sarajevo 2000. i Kasim Trnka, *Ustavno pravo*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo 2006, 176-179.

[13] Pozicija Vijeća naroda Republike Srpske je bitno drugačija. To Vijeće ne učestvuje u zakonodavnom postupku i samo ima pravo da *post festum* traži zaštitu vitalnog nacionalnog interesa nekog od konstitutivnih naroda. Proces zaštite je kompromitovan, jer je Ustavni sud RS, koji ima konačnu riječ, svojim Poslovnikom predvidio da pet od sedam sudija njegovog Vijeća za zaštitu vitalnih interesa mora potvrditi da je povrijeđen taj interes, iako je Ustavom RS propisano da je dovoljan glas dvojice sudija da bi se utvrdilo postojanje povrede nacionalnog interesa nekog od konstitutivnih naroda.

ekonomski, gravitacioni, saobraćajni i drugi razlozi.[14] Postojanje entiteta uz selektivnu interpretaciju instituta "konstitutivni narodi" oslabilo je državnopravni integritet BiH. U slučaju entiteta Republika Srpska, nakon sistematskog provođenja etničkog čišćenja i genocida nad Bošnjacima Srebrenice, čime je postignut visok stepen etničke homogenizacije, stvarane su realne pretpostavke za sve snažniju politiku protivustavne secesije toga entiteta. To se dešava u širem kontekstu oživljavanja svesrpskog jedinstva i tzv. Srpskog sveta po uzoru na "Ruski svet". Republika Srbija, koja je kao potpisnica Mirovnog sporazuma preuzela obavezu da će poštovati suverenitet, teritorijalni integritet i političku neovisnost BiH, prešutno toleriše secesionističko djelovanje vlasti entiteta Republika Srpska.

3. Prema ustavnim rješenjima, ne postoji politički građanin Bosne i Hercegovine. Sve institucije BiH konstituišu se izborom ili delegiranjem iz entiteta.[15] Tako je izostao ključni element demokratske integracije bosanskohercegovačkog društva i države. Zbog toga u ustavnom uređenju dominira pozicija entiteta. Aktuelne vladajuće političke snage manjeg bh. entiteta, uz negiranje državnosti BiH, insistiraju na državnosti ovog entiteta.

4. U svim složenim i decentralizovanim državama ustavna distribucija nadležnosti između centralnih i nižih nivoa vlasti jedno je od najosjetljivijih pitanja. Ustav BiH je u rješavanju ovog pitanja u osnovi pošao od pretpostavke nadležnosti u korist entiteta.[16] Vlasti RS u kampanji vraćanja nadležnosti s države na entitet selektivno se pozivaju na tu ustavnu odredbu. Ignorišu cjelokupni ustavni koncept, naročito načela sadržana u Preambuli i odredbe koje relativiziraju odredbu na koju se pozivaju.[17] Početna distribucija nadležno-

[14] Brčko distrikt Bosne i Hercegovine je posebna administrativno-upravna jedinica u Bosni i Hercegovini koja ne pripada nijednom entitetu, nego državi Bosni i Hercegovini, odnosno u administrativno-pravnom smislu to je kondominij oba entiteta. Brčko distrikt BiH je nastao odlukom Međunarodnog arbitražnog suda, uspostavljen je 8. marta 2000. godine. Prostire se na površini od 493 km² (1% područja BiH), blizu je tromeđe BiH, Hrvatske i Srbije, te stoga slovi za strateško raskršće u mnogim pogledima. Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, na području Brčko distrikta BiH živi 83.516 osoba. Brčko distrikt BiH, administrativno-upravna jedinica Bosne i Hercegovine, *Wikiwand*. https://www.wikiwand.com/hr/Br%C4%8Dko_distrikt_BiH (14. 1. 2024).

[15] Građani Federacije BiH biraju na neposrednim izborima 2/3 poslanika Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine i dva člana Predsjedništva BiH, a građani Republike Srpske biraju 1/3 poslanika u Predstavnički dom i jednog člana Predsjedništva BiH. Dom naroda državnog parlamenta uspostavlja se na delegatskom principu iz odgovarajućih tijela entitetskih parlamenata. Po formuli entitetske pripadnosti u odnosu 2 : 1 popunjavaju se i ostale državne institucije poput Ustavnog suda, Vijeća ministara i dr.

[16] Član III.3.a) Ustava BiH glasi: "Sve vladine funkcije i ovlaštenja koja nisu ovim Ustavom izričito povjerena institucijama Bosne i Hercegovine pripadaju entitetima."

[17] 18. Član III.5. pod naslovom "Dodatne nadležnosti" glasi:

"a) Bosna i Hercegovina će preuzeti nadležnost i za druge poslove o kojima se entiteti dogovore; za poslove predviđene aneksima 5–8 Opšteg okvirnog sporazuma; ili koji su potrebni za očuvanje suve-

sti pokazala se sasvim nedostatnom za koliko-toliko normalno funkcionisanje države. Zato je bila nužna intervencija međunarodne zajednice, odnosno visokog predstavnika, koji je nametnuo više zakona o formiranju neophodnih državnih institucija. Sve te zakone je Parlamentarna skupština usvojila u istovjetnim tekstovima. Normalnije bi bilo da su te institucije uspostavljene dogovorom entiteta kao što nalaže Ustav. To se desilo samo u slučaju uspostavljanja sistema odbrane i Oružanih snaga BiH.[18]

5. U kreiranju strukture vlasti na državnom nivou ugovarači Ustava nisu poštovali klasične demokratske principe o trodiobi vlasti i odnosu "kočnice i ravnoteže" među njima. Izostalo je ustavno uspostavljanje trećeg stuba vlasti – nezavisnog pravosuđa. Postojanje i funkcionisanje Ustavnog suda BiH samo je djelomično kompenziralo taj nedostatak. Intervencijom OHR-a uspostavljeni su Sud BiH i Tužilaštvo BiH koji imaju specifičnu nadležnost koja ne odgovara najvišoj sudskoj vlasti u državi. U ustavnom sistemu ne postoji institucija koja bi bila odgovorna za jednaku primjenu prava na cijeloj državnoj teritoriji.[19]

6. Ustav BiH je široko otvorio vrata susjednim državama da se miješaju u unutrašnje odnose države čiju suverenost moraju da poštuju. Radi se o institutu "posebni paralelni odnosi entiteta sa susjednim državama".[20] Sama ustavna formulacija koja uspostavlja taj institut je protivrječna, jer susjednim državama daje pravo da uspostavljaju takve odnose, ali da to bude u skladu

reniteta, teritorijalnog integriteta, političke nezavisnosti i međunarodnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, u skladu sa podjelom nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine. Po potrebi, mogu se formirati i dodatne institucije za obavljanje ovih nadležnosti.

b) U periodu od šest mjeseci od stupanja na snagu ovog Ustava, entiteti će otpočeti pregovore sa ciljem da u nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine uključe i druga pitanja, uključujući korišćenje energetskih resursa i zajedničke privredne projekte."

Ovome treba dodati i odredbu člana III.3.b) koja glasi: "Entiteti i njihove niže jedinice u potpunosti će poštovati ovaj Ustav, kojim se stavljaju van snage odredbe zakona Bosne i Hercegovine i odredbe ustava i zakona entiteta koje su u suprotnosti s njim, kao i odluke institucija Bosne i Hercegovine. Opšti principi međunarodnog prava predstavljaju integralni dio pravnog poretka Bosne i Hercegovine i entiteta." Ustav Bosne i Hercegovine. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf.

[18] Radi se o Zakonu o odbrani *Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH*, broj 88/05. http://www.mod.gov.ba/files/file/zakoni/Zakon-o-odbrani-bs.pdf i Zakonu o službi u Oružanim snagama BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 88/05. https://www.parlament.ba/law/LawDetails?lawId=1203.

[19] U fragmentiziranom pravnom poretku BiH djeluje 14 relativno osamostaljenih pravnih sistema: na nivou institucija BiH, na nivou dvaju entiteta, 10 kantona i Distrikta Brčko.

[20] Ovaj institut je uspostavljen članom III.2.a) koji glasi: "Entiteti imaju pravo da uspostavljaju posebne paralelne odnose sa susjednim državama u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine." Ustav Bosne i Hercegovine. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf. Ustavni sud BiH je ovlašten da kontroliše usklađenost tih sporazuma sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom BiH.

sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom BiH. Ustav ne precizira koji entitet će razvijati takve odnose s kojom državom, a u praksi se realizuje samo saradnja Srbije i RS i Hrvatske sa Federacijom BiH. Takvi odnosi su svojevrsna "nagrada" za ulogu koju su te države imale početkom 90. godina prošlog vijeka. Nije teško zaključiti kakvu ulogu ima taj institut u ostvarivanju vjerodostojnosti države BiH.

Upoređivanjem ustavnih rješenja koja favorizuju državnost BiH i onih koja djeluju destabilizirajuće, debalans je na strani ovih drugih. Svjesni tih okolnosti, kreatori Mirovnog sporazuma predvidjeli su različite oblike intervencije međunarodne zajednice.[21] Na osnovu kasnijih procjena o stabiliziranju prilika u zemlji, najveći broj vanjskih intervencija je ukinut ili bitno reduciran. Vlastima RS koje sistematski rade na rušenju ustavnog poretka i Mirovnog sporazuma najveću smetnju u njihovoj secesionističkoj politici predstavljaju koncept Ustavnog suda BiH i uloga stranih sudija u njemu, kao i Ured visokog predstavnika. Zato na sve načina pokušavaju da neutraliziraju njihovu ulogu.

Uzroci nove eskalacije krize državnosti BiH

Kriza državnosti je kulminirala u periodu od 1992. do 1995. godine zbog oružane agresije susjednih država. To se dešavalo i pored činjenice da je Bosna i Hercegovina neposredno prije agresije međunarodno priznata kao država i da je primljena u Organizaciju Ujedinjenih nacija i brojne druge međunarodne organizacije. Državnost BiH je odbranjena u ratu zahvaljujući snazi i borbi njenih patriota. Kraj rata je, kao što je istaknuto, dočekan ugovorenom okrnjenom državnošću.

U cijelom postdejtonskom periodu sve tri tzv. strane su nastavile da se zalažu za ostvarivanje svojih ratnih ciljeva. To im je omogućio koncept Mirovnog sporazuma. Tako prva rečenica Dejtonskog mirovnog sporazuma glasi: "Strane (Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija – op. K. T.) prepoznajući potrebu za sveobuhvatnim

[21] Na osnovu Aneksa I.a angažovane su masivne vojne snage od 60 hiljada vojnika i odgovarajućeg teškog naoružanja za razdvajanje zaraćenih strana i uspostavljanje mirnog okruženja. Aneksom I.b propisano je balansiranje vojnog potencijala sve tri države sa ciljem odvraćanja susjednih država od nastavka agresije. Aneksom III. ovlašten je OSCE da organizuje i provodi poslijeratne izbore. Aneksom VI. su predviđene institucije Dom za ljudska prava i Ombudsmen u kojima su dominirali stranci. Aneksom VII. je ustanovljena Komisija za imovinska prava izbjeglica i raseljenih lica u kojoj su, također, dominirali stranci. Aneksom XI. predviđeno je formiranje međunarodnih policijskih snaga. Poseban značaj po širini ovlaštenja i njihovoj snazi daje se Uredu visokog predstavnika za BiH (Aneks X). Tome treba dodati i ulogu trojice sudija Ustavnog suda BiH (prema Ustavu, odnosno Aneksu IV).

rješenjem da se okonča tragičan sukob u regionu…" Iz te diplomatske formulacije može se izvesti nekoliko bitnih zaključaka. Najprije je potvrđeno da se radi o regionalnom međudržavnom oružanom sukobu čiji su akteri upravo potpisnice Sporazuma. Očigledno je da BiH nije napadala susjedne zemlje. Još je važnije da je izbjegnut odgovor na pitanja uzroka i karaktera rata. Nema ni naznake o tome koje su vrijednosti zaštićene međunarodnim pravom napadnute u ovom sukobu.

Kreatori Mirovnog sporazuma nisu se upuštali u suštinu sukoba između monoetničkih nacionalnih država i multietničkog demokratskog koncepta napadnute zemlje. Raspadom Jugoslavije Srbija i Hrvatska su se ustavno odredile kao nacionalne države.[22] Njihova tadašnja nacionalistička vođstva, oslanjajući se na svoje sunarodnike u BiH, oživjela su staru ideju o podjeli BiH.

Dejtonski ustavni koncept se temelji na dominaciji tri etnički najbrojnije grupe. To je bitno opredijelilo i strukturu političkog organizovanja i djelovanja.[23] Vodeće nacionalne stranke imaju suprotstavljene političke programe. Dok jedni zagovaraju jačanje uloge institucija BiH, drugi se zalažu za secesiju entiteta od BiH i na tome sistematski rade, a treći se u cijelosti identifikuju sa susjednom državom i zagovaraju uspostavljanje federalizma na nacionalnoj osnovi iako teritorijalni raspored stanovništva po nacionalnoj osnovi tome ne ide u prilog. U skoro cjelokupnom postdejtonskom periodu one su činile vladajuću većinu. Ne može se govoriti o njihovoj klasičnoj koaliciji, nego o interesnom, uglavnom nestabilnom, partnerstvu u vlasti.

Ovi vodeći politički akteri, koji bi svojim djelovanjem trebali ostvarivati cjelovit ustavni koncept, preferirali su samo ulogu konstitutivnih naroda. Oni koji ne pripadaju korpusu konstitutivnih naroda su diskriminisani, a kategorija građana je potpuno marginalizirana. Ustavnoj obavezi da se na cijeloj državnoj teritoriji osigura primjena najviših međunarodnih standarda ljudskih prava nisu posvećivali nikakvu pažnju.

Djelovanje tih političkih snaga na deformisanom ustavnom konceptu podržava permanentnu političku nestabilnost i produbljuje krizu državnosti. To je naročito intenzivirano promjenom geopolitičkih odnosa nakon agresije na Ukrajinu i novog odmjeravanja utjecaja velikih sila na području Zapadnog

[22] Vidi napomenu broj 5.

[23] Istina, ove tri nacionalne stranke (Stranka demokratske akcije, Srpska demokratska stranka i Hrvatska demokratska zajednica) su formirane u vrijeme disolucije Jugoslavije i otpočinjanja formiranja novih nezavisnih država. U prvim višestranačkim izborima održanim oktobra 1990. godine ubjedljivo su pobijedile. U Vijeću građana izabrano je 34% poslanika iz SDA, 21% poslanika iz SDS i 21% iz HDZ. Opći izbori u SR Bosni i Hercegovini 1990, *Wikipedia*, 13. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Op%C4%87i_izbori_u_SR_Bosni_i_Hercegovini_1990 (18. 1. 2024).

Balkana. Stalno se zaoštrava secesionistička retorika[24] i preduzimaju konkretne aktivnosti na rušenju ustavnog poretka i dejtonskog mirovnog projekta.[25]

Moguća rješenja za prevazilaženje krize državnosti

Država Bosna i Hercegovina se nalazi pred ozbiljnim izazovima destrukcije. Taj odmakli proces može se zaustaviti samo vraćanjem integralnom ustavnom konceptu i cjelovitoj primjeni svih aspekata Mirovnog sporazuma, kao i njegovim osavremenjivanjem u skladu sa zahtjevima Evropskog suda za ljudska prava i kriterijima za prihvatanje evropskog *acquisa.*

Evropski sud za ljudska prava presudio je da odredbe Ustava kojima se osiguravaju privilegije za pripadnike konstitutivnih naroda nisu u skladu s Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda. Doneseno je sedam takvih presuda, počevši od Presude Sejdić-Finci iz 2009. godine.[26] U svakoj je naloženo da se odredbe Ustava o sastavu i izboru

[24] Kao ilustracija mogu se navesti najnovije rasprave o izmjenama Izbornog zakona BiH. U Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH nisu prihvaćene izmjene Zakona kojim bi se, uz primjenu savremene tehnologije, ojačao kredibilitet izbora. Na to je Milorad Dodik izjavio: "Ako Schmidt donese bilo kakvu odluku, onda je zaustavljen evropski put BiH. Onda nema donošenja zakona. Narodna skupština Republike Srpske je usvojila zakon prema kome se neće primjenjivati odluka Ustavnog suda BiH dok tamo sjede stranci i to je za nas završeno." Dodik je poručio da će RS nastaviti da pruža otpor. "Domaće sudije su, u odnosu na strane sudije, tamo bile samo ikebana. Mi ne želimo da to bude ponižavajući odnos za nas. Oni su to napravili i fino im se osladilo da na taj način devastiraju Republiku Srpsku", rekao je Dodik reagujući na najavljenu plenarnu sjednicu ove pravosudne institucije na kojoj neće učestvovati nijedan sudija iz RS. Narodna skupština RS odbija da izabere dvojicu sudija u Ustavni sud. *Oslobođenje*, 15. 1. 2024.

[25] Narodna skupština je usvojila niz zakona koji su u suprotnosti sa evropskim pravnim naslijeđem kojim se otežava put BiH prema EU. Radi se o Zakonu o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona RS, *Službeni glasnik RS*, broj 90/23 od 12. 10. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-izmjenama-i-dopunama-krivi%C4%8Dnog-zakonika-republike-srpske-0, kojim se kriminalizuje kleveta, zatim Zakonu o neprimjenjivanju odluka Ustavnog suda BiH, *Službeni glasnik RS*, broj 60/23 od 12. 7. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-neprimjenjivanju-odluka-ustavnog-suda-bosne-i-hercegovine, Zakonu o nepokretnoj imovini koja se koristi za funkcionisanje javne vlasti, *Službeni glasnik RS*, broj 16/23 od 23. 2. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-nepokretnoj-imovini-koja-se-koristi-za-funkcionisanje-javne-vlasti kojim se zadire u nadležnosti institucija BiH i dr.

[26] Evropski sud za ljudska prava, Predmet Kovačević protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 43651/22), Presuda, Strasbourg 29. 8. 2023. https://cref.eakademija.com/images/presude/1336-KOVACEVIC-PROTIV-BOSNE-I-HERCEGOVINE.pdf; Evropski sud za ljudska prava, Predmet Pudarić protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 55799/18), Presuda, Strasbourg 8. 12. 2020. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/odluke/PUDARIC%20protiv%20BOSNE%20I%20HERCEGOVINE.pdf; Evropski sud za ljudska prava, Predmet Baralija protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 30100/18), Presuda, Strasbourg 29. 10. 2019. godine. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/odluke/BARALIJA%20protiv%20%20BOSNE%20I%20HERCEGOVINE.pdf; Evropski sud za ljudska prava, Predmet Pilav protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 41939/07), Presuda, Strasbourg 9. 6. 2016. godine. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=6680&langTag=bs-BA; Evrop-

Predsjedništva i Doma naroda državnog parlamenta moraju uskladiti s evropskim demokratskim standardima, odnosno da se mora ukloniti diskriminacija građana koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici konstitutivnih naroda ili su diskriminisani zbog prebivališta u "pogrešnom" entitetu.

U svim presudama se referira na stav Suda iz prve presude koji glasi: "Kada su sporne ustavne odredbe donesene, na terenu je došlo do vrlo krhkog primirja. Cilj ovih odredaba je bio da se zaustavi brutalni sukob obilježen genocidom i etničkim čišćenjem. Priroda tog sukoba bila je takva da je bilo neophodno pristati na 'konstitutivne narode' (tj. Bošnjake, Hrvate i Srbe) kako bi se osigurao mir…" Sud, također, smatra da se nijedna vrsta različitog postupanja koja se isključivo ili u kritičnom obimu zasniva na etničkom porijeklu pojedinca ne može objektivno opravdati u savremenom demokratskom društvu koje je izgrađeno na principima pluralizma i poštivanja različitih kultura.

Tim konstatacijama u svim kasnijim presudama dodaje se stav koji glasi: "Međutim, sada, više od osamnaest godina nakon završetka tragičnog sukoba, ne može postojati bilo kakav razlog za održavanje na snazi spornih ustavnih odredaba. Sud očekuje da će se bez daljeg odgađanja uspostaviti demokratsko uređenje. S obzirom na potrebu da se osigura stvarna politička demokratija, Sud smatra da je došlo vrijeme za politički sistem koji će svakom građaninu Bosne i Hercegovine osigurati pravo da se kandiduje na izborima za Predsjedništvo i Dom naroda Bosne i Hercegovine, bez diskriminacije po osnovu etničke pripadnosti i bez davanja posebnih prava konstitutivnim narodima uz isključivanje manjina ili građana Bosne i Hercegovine."

Presude Evropskog suda predstavljaju radikalnu kritiku diskriminatornih ustavnih rješenja. Političke stranke na vlasti, koje obilato koriste sve privilegije koje proizlaze iz pozicije konstitutivnih naroda, za proteklih skoro deceniju i po ne pokazuju ni najmanje interesa da izvrše te obavezujuće sudske naloge. Na taj način one, zapravo, odbijaju da primijene cjelovit koncept Ustava i da BiH približe međunarodnim demokratskim standardima, bez čega nema približavanja euroatlantskim integracijama.

---

ski sud za ljudska prava, Predmet Šlaku protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 56666/12), Presuda, Strasbourg 26. 5. 2016. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=6715&langTag=bs-BA; Evropski sud za ljudska prava, Predmet Zornić protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 3681/06), Presuda, Strasbourg 15. 7. 2014. http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/LmZmjnprVGE=; Evropski sud za ljudska prava, Predmet Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06), Presuda, Strasbourg 22. 12. 2009. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/default.aspx?id=1008&langTag=bs-BA.

Još 2003. godine državama Zapadnog Balkana obećana je perspektiva članstva u Evropskoj uniji.[27] Od tada su neke zemlje regiona značajno napredovale na tom putu. BiH je ostala na začelju tog procesa. Uslovno dodjeljivanje kandidatskog statusa u decembru 2022. godine više je rezultat promijenjenih geopolitičkih okolnosti izazvanih agresijom na Ukrajinu nego napretka u reformama. Kako su istakli iz EU, to je poklon bosanskohercegovačkom narodu, a ne političarima koji malo čine na evropskom putu. Iako se deklarativno izjašnjavaju za evropski put, vladajuće političke elite stvarno opstruiraju taj proces svjesne da primjenom evropskih standarda gube značajne privilegije statusa konstitutivnih naroda, a mnogi rizikuju da će biti predmet progona zbog rasprostranjene visoke korupcije.

U godišnjim izvještajima o napretku BiH Evropska komisija je redovno davala dijagnozu stanja i utvrđivala korake koje vlasti BiH moraju poduzimati na evropskom putu. U prvom planu uvijek je bio zahtjev za otvaranje ustavnih reformi. Tako se u Izvještaju iz maja 2019. godine ističe: "Bosna i Hercegovina mora uskladiti svoj ustavni okvir s evropskim standardima i osigurati funkcionalnost svojih institucija kako bi bila u stanju preuzeti obaveze EU. Iako je decentralizirana struktura države u skladu s članstvom u Evropskoj uniji, Bosna i Hercegovina će morati reformirati svoje institucije kako bi mogla efikasno učestvovati u donošenju odluka na nivou EU i u potpunosti provoditi i primijeniti *acquis*."[28]

U istom izvještaju data je ocjena koja je, ne slučajno, ostala nezapažena u javnosti. Tako se navodi: "Ustav sadrži odredbe zasnovane na nacionalnoj pripadnosti i prebivalištu koje nisu u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. To su odredbe koje se odnose na imenovanje, sastav i postupke odlučivanja šefa države i izvršnih i zakonodavnih tijela, budući da su određena izborna prava rezervisana za građane koji pripadaju 'konstitutivnim narodima' – Bošnjacima, Hrvatima i Srbima. Stoga su potrebne

[27] Dana 21. juna 2003. godine lideri Evropske unije i njenih država članica, kao i tada pristupajućih zemalja, zajedno sa liderima Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Makedonije, Srbije i Crne Gore usvojili su Deklaraciju u kojoj se prvi put nedvosmisleno potvrđuje evropska perspektiva za sve zapadnobalkanske države. "Budućnost Balkana je u Evropskoj uniji" rečenica je iz Deklaracije koja je obilježila Solunski samit 2003. godine. Dan ranije, 20. juna, Evropski savjet je, na inicijativu Grčke, odobrio i Solunsku agendu za Zapadni Balkan. 20 godina od Solunskog obećanja evropske perspektive Zapadnog Balkana, European Western Balkans, 21. 6. 2023. https://europeanwesternbalkans.rs/20-godina-od-solunskog-samita-na-kome-je-potvrdjena-evropska-perspektiva-zemalja-zapadnog-balkana/ (10. 1. 2024).

[28] Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji, Bruxelles, 29. 5. 2019. COM(2019) 261 final. https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2019/06/Misljenje-Komisije-o-zahtjevu-Bosne-i-Hercegovina-za-%C4%8Dlanstvo-u-Evropskoj-uniji.pdf (10. 1. 2024).

značajne dodatne reforme kako bi se osiguralo da svi građani mogu ostvarivati svoja politička prava, u skladu sa presudom Evropskog suda za ljudska prava (ECHR) u predmetu Sejdić-Finci. … Sastav pojedinih upravnih tijela i donošenje njihovih odluka zasniva se na kriterijima nacionalne pripadnosti, što dovodi u pitanje provođenje *acquisa* EU. Pravo veta zasnovano na nacionalnoj pripadnosti također može da utječe na rad Parlamenta i zakonodavnih skupština entiteta."

Gotovo identične stavove o tim pitanjima imaju i Komisija Vijeća Evrope za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), Misija OSCE-a i brojne druge međunarodne organizacije i institucije. Sve to nije pomoglo da se ubrza proces prihvatanja evropskih demokratskih standarda i njihovo ugrađivanje u pravni poredak BiH. Izostao je, nažalost, značajniji pritisak domaće demokratske javnosti, nevladinog sektora, akademske zajednice i medija na nosioce javne vlasti da pristupe neophodnim reformama. Ured visokog predstavnika u BiH nije djelovao da se svi aspekti civilnog dijela Mirovnog sporazuma sinhronizovano realizuju.[29]

Vraćanje na reformski put moguće je samo u sinergijskom djelovanju domaćih demokratskih snaga i predstavnika međunarodne zajednice, uključujući i zemlje članice tzv. Kontakt-grupe koje su, zajedno sa SAD, kreirale Mirovni sporazum.

Samo pod pretpostavkom ovakvog djelovanja može se očekivati zaustavljanje antidržavnog, secesionističkog djelovanja i otvaranje procesa rehabilitacije državnosti BiH u skladu sa savremenim demokratskim standardima. Ti procesi će zavisiti kako od djelovanja domaćih aktera, tako i od ponašanja susjednih zemalja i strategijskih odnosa velikih sila prema Zapadnom Balkanu.

Izvori i literatura

Literatura

Brčko distrikt BiH, administrativno-upravna jedinica Bosne i Hercegovine, *Wikiwand*. https://www.wikiwand.com/hr/Br%C4%8Dko_distrikt_BiH (14. 1. 2024).

Chollet, Derek (2007) *Tajna povijest Daytona: američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

[29] Naprotiv, nekim svojim intervencijama je djelovao u suprotnom pravcu, kao što su odluke donesene u izbornoj noći 2. oktobra 2022. godine, kada je suspendovao značajan dio odredaba Ustava Federacije BiH i mijenjanjem izbornih pravila pogodovao nekim strankama nacionalne provenijencije. OHR, Odluka kojom se donosi Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona Bosne i Hercegovine, br. 07/22, 2. 10. 2022. https://www.ohr.int/decision-enacting-the-law-on-amendments-to-the-election-law-of-bosnia-and-herzegovina-9/ (11. 1. 2024).

Holbrooke, Richard (1998) *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo.

Opći izbori u SR Bosni i Hercegovini 1990, *Wikipedia*, 13. 4. 2024. https://bs.wikipedia.org/wiki/Op%C4%87i_izbori_u_SR_Bosni_i_Hercegovini_1990 (18. 1. 2024).

Prije 70 godina donijet je prvi Ustav BiH, *Fokus*, 2016. https://www.fokus.ba/vijesti/bih/prije-70-godina-donijet-je-prvi-ustav-bih/580069/.

Šarčević, Edin (2023) Antidržavni afekt; praktična politika i ustavno pravo BiH, Arhiv za pravne i društvene nauke, vol. 118, br. 3, 11-38.

Trnka, Kasim (2000) *Konstitutivnost naroda: povodom odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba i na nivou entiteta*, VKBI, Sarajevo.

Trnka, Kasim (2006) *Ustavno pravo*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo.

20 godina od Solunskog obećanja evropske perspektive Zapadnog Balkana, *European Western Balkans*, 21. 6. 2023. https://europeanwesternbalkans.rs/20-godina-od-solunskog-samita-na-kome-je-potvrdjena-evropska-perspektiva-zemalja-zapadnog-balkana/ (10. 1. 2024).

Pravni izvori

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Baralija protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 30100/18), Presuda, Strasbourg 29. 10. 2019. godine. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/odluke/BARALIJA%20protiv%20%20BOSNE%20I%20HERCEGOVINE.pdf.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Kovačević protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 43651/22), Presuda, Strasbourg 29. 8. 2023. https://cref.eakademija.com/images/presude/1336-KOVACEVIC-PROTIV-BOSNE-I-HERCEGOVINE.pdf.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Pilav protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 41939/07), Presuda, Strasbourg 9. 6. 2016. godine. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=6680&langTag=bs-BA.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Pudarić protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 55799/18), Presuda, Strasbourg 8. 12. 2020. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/odluke/PUDARIC%20protiv%20BOSNE%20I%20HERCEGOVINE.pdf.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacije br. 27996/06 i 34836/06), Presuda, Strasbourg 22. 12. 2009. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/novosti/default.aspx?id=1008&langTag=bs-BA.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Šlaku protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 56666/12), Presuda, Strasbourg 26. 5. 2016. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/default.aspx?id=6715&langTag=bs-BA.

Evropski sud za ljudska prava, Predmet Zornić protiv Bosne i Hercegovine (Aplikacija br. 3681/06), Presuda, Strasbourg 15. 7. 2014. http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/LmZmjnprVGE=.

Odluka o proglašenju ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije Beograd, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, godina IX, broj 3, 14. 1. 1953, 21-24. https://bs.wikipedia.org/wiki/Ustavni_zakon_FNRJ_1953.

Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u predmetu Božo Ljubić (broj U 23/14) od 1. decembra 2016. godine. https://www.ustavnisud.ba/uploads/odluke/_bs/U-23-14-1058444.pdf.

OHR, Odluka kojom se donosi Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona Bosne i Hercegovine, br. 07/22, 2. 10. 2022. https://www.ohr.int/decision-enacting-the-law-on-amendments-to-the-election-law-of-bosnia-and-herzegovina-9/ (11. 1. 2024).

Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji, Bruxelles, 29. 5. 2019. COM(2019) 261 final. https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2019/06/Misljenje-Komisije-o-zahtjevu-Bosne-i-Hercegovina-za-%C4%8Dlanstvo-u-Evropskoj-uniji.pdf (10. 1. 2024).

Ustav Bosne i Hercegovine. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf.

Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije BiH*, broj 1/1994. https://parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/bos/parlament/o_parlamentu/ustavfbih.html.

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. II, br. 10, Beograd, petak, 1. 2. 1946. https://bs.wikisource.org/wiki/Ustav_Federativne_Narodne_Republike_Jugoslavije_(1946).

Ustav Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list RBiH*, broj 5/93, 14. 3. 1993. https://bs.wikipedia.org/wiki/Ustav_Republike_Bosne_i_Hercegovine.

Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst), *Narodne novine*, broj 85, 9. 7. 2010. https://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/upravna_tijela/UO_za_tal_nac_zaj/Instrumenti_zastite_ljudskih_prava/III.Nacionalno-unutarnje_zakonodavstvoRH/1.Ustav%2Czakoni/III-1.1.Ustav%20Republike%20Hrvatske.pdf (10. 1. 2024).

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 1/1990. https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_(1990) (10. 1. 2024).

Ustavni amandmani XX do XLII, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, god. XXVII, broj 29, Beograd, četvrtak, 8. 7. 1971. https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8_%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8_XX_%D0%B4%D0%BE_XLII_(1971).

Ustavni sud BiH, Djelomična odluka broj U 5/98 III, *Službeni glasnik BiH*, broj 23/00, 23. https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/const/pdf/Djelomicna-odluka-3.pdf.

Ustavni sud BiH, Djelomična odluka broj U 5/98, *Službeni glasnik BiH*, broj 11/00, 10. https://www.ustavnisud.ba/uploads/odluke/_bs/U-5-98-12200.pdf.

Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona RS, *Službeni glasnik RS*, broj 90/23 od 12. 10. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-izmjenama-i-dopunama-krivi%C4%8Dnog-zakonika-republike-srpske-0.

Zakon o nepokretnoj imovini koja se koristi za funkcionisanje javne vlasti, *Službeni glasnik RS*, broj 16/23 od 23. 2. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-nepokretnoj-imovini-koja-se-koristi-za-funkcionisanje-javne-vlasti.

Zakon o neprimjenjivanju odluka Ustavnog suda BiH, *Službeni glasnik RS*, broj 60/23 od 12. 7. 2023. https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-neprimjenjivanju-odluka-ustavnog-suda-bosne-i-hercegovine.

Zakon o odbrani *Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH*, broj 88/05. http://www.mod.gov.ba/files/file/zakoni/Zakon-o-odbrani-bs.pdf.

Zakon o službi u Oružanim snagama BiH, *Službeni glasnik BiH*, broj 88/05. https://www.parlament.ba/law/LawDetails?lawId=1203.

Causes of the current crisis of statehood of Bosnia and Herzegovina and possible solutions for overcoming it

Abstract: The first sentence of the Dayton Peace Agreement reads: "The Republic of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia ("the Parties"), recognizing the need for a comprehensive settlement to bring an end to the tragic conflict in the region…" Several important conclusions can be drawn from this diplomatic formulation. First, it was confirmed that this is a regional interstate armed conflict whose actors are precisely the signatories of the Agreement. It is even more important that the answer to the questions of the cause and character of the war was avoided. There is no indication of which values protected by international law are under attack in this conflict.

The creators of the Peace Agreement did not delve into the essence of the conflict between the mono-ethnic nation-state and the multi-ethnic democratic concept of the attacked country. With the dissolution of Yugoslavia, Serbia and Croatia were constitutionally defined as nation-states. Their nationalistic leadership at the time, relying on their compatriots, revived the old idea of dividing BiH. It was clear to international actors that the so-called participating countries, after the establishment of peace, will continue to fight with all available means to achieve their war goals. That's why the Agreement included various and massive forms of intervention in internal relations by the international community. Thanks to the estimates of the international community, the largest number of these interventions in the internal order of BiH was either abolished or significantly reduced. There are only two remaining forms of effective role of the international community – the Office of the High Representative (OHR) and three foreign judges of the Constitutional Court of BiH.

Dayton's constitutional concept is based on the dominance of the three most numerous ethnic groups. This essentially determined the structure of political organization and action. The leading national political parties have opposing political programs. While some advocate strengthening the role of BiH institutions, others stand for secession of an entity from BiH and are systematically working on it, while third ones identify entirely with the neighbouring state. The Dayton framework provides them with numerous and varied tools for achieving secessionist goals. Such actions and constant attacks on the constitutional order are permanently deepening the crisis of BiH statehood. If these processes are not stopped, the door remains wide open for the completion of the process of dissolution of Bosnia and Herzegovina. The work of the BiH Constitutional Court and the OHR are an insurmountable obstacle in the realization of these intentions. This is why there are fierce attacks on these two institutions. Since they cannot be eliminated, the action is aimed at removing foreign judges and changing the concept of the Constitutional Court, as well as decapitating the OHR.

Stopping the process of degradation of BiH statehood is possible only by transforming the existing constitutional solutions, which would ensure the acceptance of modern democratic standards and European values. The map of that path was determined by the obligation to implement the judgments of the European Court of Human Rights and by fulfilling the criteria for opening the negotiation process for accession to the European Union. Since the political scene is dominated by nationalistic forces, the rehabilitation of statehood can only be achieved through the synergistic action of domestic democratic forces and the international community.

Keywords: state, causes of crisis, ethnocentric concept, democratic concept, possible solutions

DOI: 10.5644/PI2024.213.17

Novi geopolitički okvir za razvoj Bosne i Hercegovine u 21. stoljeću

Sead Turčalo[*]

Sažetak: U uvjetima složenog i brzo evoluirajućeg geopolitičkog regionalnog i globalnog okruženja, Bosna i Hercegovina (BiH) se nalazi pred nizom izazova i prilika.
Cilj ovog rada je da izloži novi geopolitički okvir za razvoj BiH, smješten u šire kontekste euroatlantskih integracija, regionalne stabilnosti i globalnih odnosa moći. Koristeći teorije klasične geopolitike rad tvrdi da strateški položaj BiH na raskrižju istočne i zapadne Evrope državu ne čini samo ranjivom nego da nudi i prednosti.
U članku se koristi multidisciplinarni pristup, uključujući uvide iz političke geografije, teorije međunarodnih odnosa i studija sigurnosti. Kritički ispitujemo dugoročnu održivost Dejtonskog sporazuma, tvrdeći da je, iako je zaustavio rat, institucionalizirao etničke podjele i perpetuirao stanje političke inercije što skriva dugoročan konfliktni potencijal. Rad istražuje ulogu vanjskih aktera, poput Evropske unije, Rusije, Kine i Turske, u oblikovanju geopolitičke putanje BiH. Sugerira da su euroatlantske integracija i dalje najizgledniji put za političku i ekonomsku stabilnost BiH, ali upozorava na zamke nedostatka koherentne politike unutar EU prema BiH te sugerira stavljanje većeg fokusa na transatlantsku dimenziju integracija. Suprotno tome, analizira rastući utjecaj Rusije i Kine i Turske u regiji, kako kao potencijalnu protutežu, tako i kao komplicirajući faktor u euroatlantskim aspiracijama BiH.
Rad razvija tri geopolitička okvira/scenariji za Bosnu i Hercegovinu u 21. stoljeću. To uključuje reforme usmjerene na uravnoteženu vanjsku politiku koja navigira kroz složenu mrežu regionalnih i globalnih saveza.

Ključne riječi: geopolitički okvir, Euroatlantske integracije, stabilnost, Dejtonski sporazum, vanjski akteri

Uvod

Geopolitičko okruženje u 21. stoljeću karakterizira složena dinamika odnosa moći, praćena novom evolucijom i promjenama u ravnoteži moći te novim izazovima. U ovom kontekstu, Bosna i Hercegovina se nalazi na putu između potencijalne fragmentacije, kretanja u smjeru integracija u euroatlantsku zajednicu, koja sa sobom donosi pretpostavljanu stabilnost i razvoj, te geopolitičkog prestrojavanja unutar kojeg ne postoji jasna vizija niti održiva

[*] Redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, sead.turcalo@fpn.unsa.ba.

argumentacija o alternativnim pravcima kretanja. Strateški položaj Bosne i Hercegovine na raskršću istočne i zapadne Europe predstavlja i prilike i rizike dok nastoji prevladati naslijeđe sukoba i izgraditi prosperitetnu budućnost.

Bosna i Hercegovina zauzima ključnu poziciju na raskrižju istočne i zapadne Europe, što je čini mostom između različitih kulturnih, političkih i ekonomskih sfera, dajući joj stratešku važnost u širem europskom kontekstu. Ovaj položaj uključuje više od same geografske prednosti; uključuje kulturne, političke i ekonomske aspekte koji utječu na njenu ulogu i odnose unutar šireg europskog konteksta.

Kulturalno, Bosna i Hercegovina kao povijesni melting pot različitih kultura, religija i etničkih skupina posjeduje jedinstvenu kulturnu raznolikost. Ova kulturna mješavina uključuje utjecaje Osmanskog Carstva, Austro-Ugarske i bivše Jugoslavije. Ovo bogato kulturno naslijeđe pozicionira Bosnu i Hercegovinu kao most koji može poticati razumijevanje i suradnju između pretežno katoličke i protestantske zapadne Europe te pretežno pravoslavne i muslimanske istočne Europe.

Politički, strateški položaj Bosne i Hercegovine čini je žarištem interesa i istočnih i zapadnih sila. Za zapadnu Europu i Europsku uniju, Bosna i Hercegovina predstavlja priliku za stabilizaciju zapadnog Balkana, regije povijesno sklone sukobima, ali ključne za stabilnost cijele Europe. Za Rusiju i, u manjoj mjeri, Tursku, Bosna i Hercegovina je sfera utjecaja koja se može iskoristiti za suprotstavljanje zapadnim politikama i širenje vlastitog geopolitičkog utjecaja.

Ekonomski, Bosna i Hercegovina je važna zbog nekoliko razloga: trgovinskih ruta koje povezuju zapadnu Europu s Balkanom i dalje prema Bliskom istoku i Aziji, što je čini ključnim koridorom za kretanje roba, usluga i ljudi; tranzita energije, posebno za plinovode i naftovode koji povezuju istočne dobavljače sa zapadnim potrošačima; te potencijala za buduće infrastrukturne projekte koji povećavaju njezin gospodarski značaj. Potencijal ulaganja u sektorima kao što su turizam, poljoprivreda i proizvodnja privlači investicije sa zapada, dok istočni investitori, posebno iz Kine i Rusije, Bosnu i Hercegovinu vide kao ulaz na šire europske tržište.

Geopolitičke implikacije strateškog položaja Bosne i Hercegovine su višestruke: integracija u EU je dio šire strategije za osiguranje stabilnosti i sigurnosti zapadnog Balkana; potencijalno članstvo u NATO-u ključno je za strategiju Saveza da osigura jugoistočnu Europu i suprotstavi se ruskom utjecaju; a stabilnost Bosne i Hercegovine vitalna je za ukupnu stabilnost

zapadnog Balkana, što čini međunarodne aktere pažljivim promatračima i sudionicima u političkim i gospodarskim procesima zemlje.

Daytonski sporazum, zaključen 1995. godine, okončao je razorni rat u Bosni i Hercegovini. Međutim, kako su to tvrdili brojni stručnjaci, sporazum je također učvrstio etničke podjele i uspostavio politički sistem koji je ometao napredak i razvoj. Izazovi s kojima se BiH suočava su višedimenzionalni, obuhvatajući političke, ekonomske i socijalne aspekte. Nezaposlenost ostaje uporno visoka, a zemlja je doživjela značajan "odljev mozgova" dok mladi stručnjaci traže prilike drugdje. Nadalje, utjecaj vanjskih aktera, kao što su Europska unija, Rusija, Kina i Turska, dodatno komplicira geopolitički pejzaž.

Ovaj članak ima za cilj uvesti novi geopolitički okvir za razvoj Bosne i Hercegovine u 21. stoljeću. Oslanjajući se na uvide iz političke geografije, teorije međunarodnih odnosa i studija sigurnosti, nastojimo odgovoriti na sljedeće istraživačke ciljeve: kritički ispitati dugoročnu održivost Daytonskog sporazuma i njegov utjecaj na političko i društveno tkivo BiH; rigorozno analizirati ekonomske posljedice geopolitičke stagnacije, uključujući upornu nezaposlenost i egzodus kvalifikovane radne snage; sveobuhvatno istražiti utjecaj vanjskih aktera, kao što su EU, Rusija, Kina i Turska, na geopolitičku putanju BiH; i predložiti višedimenzionalni pristup za poticanje razvoja BiH, fokusirajući se na uravnoteženu vanjsku politiku i strateška regionalna i globalna partnerstva.

Adresirajući ove ciljeve, ovaj članak doprinosi tekućem znanstvenom diskursu o geopolitičkom položaju Bosne i Hercegovine te rasvjetljavanju složenih geopolitičkih dinamika i predlaganju mogućih scenarija razvoja.

Historijsko - geopolitički kontekst uoči Dejtonskog mirovnog sporazuma

Smrt Josipa Broza Tita 1980. godine označila je prekretnicu u historiji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Kako je istakao Ivan Vejvoda (prema Turčalo, 2012, 3), Titova smrt ostavila je vakuum moći i neriješena nacionalna pitanja koja su intenzivirala međunacionalne sukobe i na kraju dovela do raspada Jugoslavije. Srpski nacionalizam, ojačan autoritarnim režimom, postao je najagresivnija sila, nastojeći dominirati federacijom na štetu drugih republika.

Nakon Titove smrti, srpske hegemonističke i unitarističke politike imale su za cilj jačanje pozicije Srbije unutar Jugoslavije. Ovo je naišlo na otpor, posebno iz Slovenije, koja je zagovarala konfederaciju. Slobodan Milošević, usponući srpski komunist, suprotstavio se ovim reformama, nastojeći umjesto toga centraliziranu Jugoslaviju. Kako bi postigao svoj cilj, Milošević se udružio s Jugoslovenskom narodnom armijom (JNA), koja se opirala bilo kakvim promjenama u federalnoj strukturi, strahujući od gubitka svog privilegovanog statusa.

Prvi višestranački izbori u Jugoslaviji dodatno su zakomplikovali političko okruženje. U Bosni i Hercegovini, tri etnički definirane stranke osvojile su većinu: Stranka demokratske akcije (SDA), Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Srpska demokratska stranka (SDS). Dok su SDA i HDZ zagovarale nezavisnu BiH, SDS se zalagala za ostanak u centraliziranoj Jugoslaviji. Ova podjela odražavala je širi federalni sukob, s tim da su Srbija i Crna Gora podržavale centralizaciju, dok su Slovenija i Hrvatska težile konfederaciji.

Usred ovih unutrašnjih sukoba, Centralna obavještajna agencija (CIA) predvidjela je skoru disoluciju Jugoslavije, navodeći nedostatak političke volje da se federacija održi na okupu (Kovačević, 2007). Evropska zajednica (EZ) i Sjedinjene Države poduzele su razne pokušaje da očuvaju Jugoslaviju, uključujući ponude finansijske pomoći i članstva. Međutim, ovi napori su odbijeni od strane ključnih lidera, što je dovelo do konačne fragmentacije federacije.

Mirovna konferencija koju je pokrenula EZ u septembru 1991. godine imala je za cilj pronalaženje mirovnog rješenja za jugoslovensku krizu, ali nije uspjela zbog Miloševićevog odbijanja da potpiše predloženi mirovni plan. EZ je formirala arbitražnu komisiju, poznatu kao Badinterova komisija, da razmotri pravna pitanja i preporuči priznanje republika koje žele nezavisnost. Mišljenje Komisije od 20. novembra 1991. godine proglasilo je Jugoslaviju u procesu disolucije, što je dovelo do priznavanja nezavisnih država.

Početak rata u bivšoj Jugoslaviji označio je povratak sukoba u Evropu. SAD su u početku smatrale jugoslovenski sukob evropskim pitanjem, očekujući od EZ da ga riješi. Međutim, EZ je bila zaokupljena unutrašnjim pitanjima, poput Mastrihtskog sporazuma i proširenja EU, što je dovelo do odloženih i neefikasnih reakcija na jugoslovensku krizu (Kovačević, 2007).

Administracija Georgea H.W. Busha balansirala je podršku jugoslovenskom jedinstvu s naporima za demokratizaciju. Međutim, kako su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost u junu 1991. godine, postalo je jasno da je jugoslovensko jedinstvo neodrživo. SAD su promijenile pristup,

fokusirajući se na humanitarnu pomoć i na kraju podržavajući vojnu intervenciju putem NATO-ovih zračnih udara kao odgovor na srpsku agresiju u Bosni i Hercegovini.

Genocid u Srebrenici u julu 1995. godine bio je prelomna tačka koja je potakla međunarodnu zajednicu da razmotri ograničenu vojnu intervenciju. SAD su razvile strategiju „Endgame“, naglašavajući potrebu za balansiranjem vojnih snaga na terenu i pokretanjem direktnih pregovora s Miloševićem, isključujući lidere bosanskih Srba, Karadžića i Mladića.

Daytonski sporazum, sklopljen u novembru 1995. godine, okončao je agresiju na Bosnu i Hercegovinu, ali je nametnuo složenu političku strukturu. Sporazum je utvrdio kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine sa promjenjenom unutrašnjom strukturom s dva entiteta, Federacijom BiH i Republikom Srpskom, odražavajući rezultate organiziranog oružanog nasilja i ratne teritorijalne podjele. Ovaj aranžman institucionalizovao je etničke podjele i stvorio izazovan okvir za upravljanje i izgradnju države.

Upravo ove karakteristike Sporazuma uz činjenicu da se radi o mirovnom ugovoru nametnutom od strane izvanjskih sila su prema Davidu Chandleru učinile Dejtonski mirovni sporazum unikatnim primjerom u modernoj historiji. (Chandler, 1999:43)

Daytonski ustav (Aneks 4) uspostavio je sistem podjele vlasti među tri glavne etničke grupe, marginalizujući ostale građane. Ovaj sistem je prioritetizovao etničke interese nad individualnim pravima, ugrađujući etnički zasnovanu politiku u institucionalni okvir BiH (Šarčević, 1997).

Ovdje ćemo ukratko analizirati ključne (etnoteritorijalne) odredbe ustave Federacije Bosne i Hercegovine i (u tom periodu takozvane) Republike Srpske . Oni su doneseni prije Daytonskog ustava i po našem mišljenju uveliko su odredili i novi bosanskohercegovački ustav, kao okvir političke zajednice u koju će se preko svoje intervencionističke politike interpolirati Ured visokog predstavnika kao instrument moći međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini.

Ustav Republike Srpske donesen je već 28. februara 1992. godine na „Skupštini srpskog naroda”, a nova teritorijalna tvorevina na području Bosne i Hercegovine je proglašena državom srpskog naroda i svih njenih građana[[1]](#_ftn1). Teritorij RS je prema tom aktu obuhvatao „...područja autonomnih oblasti, opština i drugih srpskih etničkih cjelina uključujući i područja na kojima je nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu izvršen zločin genocida.”(Šarčević, 1997:35)

Ovim ustavnim odredbama prednost u ostvarivanju ustavom zagarantiranih prava data je isključivo jednoj etničkoj skupini, tj., stvoren je okvir za sistemsku „...diskriminaciju onih koji ne pripadaju srpskom narodu..." (ICG, 2002:3) te politiku etničkog čišćenja tokom rata protiv Bosne i Hercegovine i _dugotrajnu i generalno uspješnu borbu _„...za očuvanje rezultata 'etničkog čišćenja'..." (ibid) u postratnom periodu.

S druge strane Ustav Federacije BiH kreiran je i donešen u okviru Bečkih mirovnih pregovora proizašlih iz Washingtonskog sporazuma. Proglasila je Ustavotvorna skupština 30.marta 1994.godine. Diskriminirajuće odredbe sadržavao je već i same Ustavni zakon navodeći da ustavotvornu skupštinu čine delegati bošnjačkog i hrvatskog naroda, čime su svi ostali građani diskvalificirani iz procesa formiranja i obnašanja vlasti u Fedeaciji BiH. (Šarčević, 1997). Shodno tome se Federacija i definirala kao entitet hrvatskog i bošnjačkog naroda:

"Bošnjaci i Hrvati kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i građani Republike Bosne i Hercegovine, ostvarujući svoja suverena prava, preoblikuju unutrašnju strukturu teritorija sa većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Republici Bosni i Hercegovini u Federaciju Bosne i Hercegovine koja se sastoji od federalnih jedinica sa jednakim pravima i odgovornostima" (Član 1, § 1 Ustava F BiH)

Tako smo prije Daytonskog mirovnog sporazuma na području Bosne i Hercegovine pored suverene i nezavisne Republike BiH imali dvije političke tvorevine bez međunarodnopravnog subjektiviteta sa potpuno različitim uređenjima i primatom etničkih kolektiviteta u odnosu na pojedinca. S jedne strane imali smo unitarnu „Republiku Srpsku" a s druge strane Federaciju sa tri nivoa vlasti (općinski,kantonalni i federalni) i elementima konsocijacijske demokracije.

Stoga je, uzimajući u obzir pregovarače koji su učestvovali u njegovom kreiranju i situaciju na terenu, potpuno očekivano, Aneks 4 (Ustav BiH, u daljem tekstu Daytonski ustav ili Dayton) objedinio sve loše elemente postojećih ustavnih rješenja na teritoriji Bosne i Hercegovine, inkorporirajući u sebe na taj način geopolitiku rata kao mirovno rješenje.

Aneks 4 definirao je novu institucionalna arhitektura „demokratske države" sa „...dva entiteta...", Federacijom BiH i Republikom Srpskom, kao njezinim sastavnim djelovima, (Dejtonski mirovni sporazum,1999:50) čime je da parafraziramo čuvenog njemačkog geografa Karla Rittera, geografija nasilja postala tekuća budućnost (post)daytonske Bosne i Hercegovine.

Bošnjaci, Hrvati i Srbi su ustavom definirani kao konstitutivni narodi dok su stanovnici Bosne i Hercegovine koji ne pripadaju ili se ne osjećaju pripadnicima triju etničkih grupa podvedeni pod kategoriju ostali. Građanin se pominje samo u preambuli Ustava, te im je tako osporena mogućnost da participiraju u novouspostavljenom sistemu podjele vlasti (power sharing) u daytonskoj Bosni i Hercegovini.

Shodno tome Šarčević ističe da Dejtonski ustav odlikuje osobit „...tip autoritarizma koji etničke interese stavlja iznad svih drugih i iz državne vlasti isključuje čitavu skalu različitih interesa, koji ne polaze od etnikuma, ali predstavljaju isto tako legitimne razloge razloge političkog udruživanja...Svi oni ,međutim, ostaju izvan interesa ovih neuobičajenih ustavotvoraca."(Šarčević, 1997:55)

Međunarodna zajednica je, po našem mišljenju pošla od pogrešnih premisa, koje su je, usljed nerazumjevanjem prirode rata protiv Bosne i Hercegovine, dovele do zaključka u vidu Daytonskog mirovnog sporazuma, a naročito njegovog Aneksa 4 (Ustava BiH). Naime, smatrano je, s jedne strane, da je formiranjem nacionalističkih stranaka, i samim tokom rata u Bosni i Hercegovini došlo do kontinuiranog jačanja etničkih identiteta „strana u sukobu", te da je gospodare rata moguće uspješno prisiliti da potpišu mirovni ugovor i „pomiriti" ukoliko se u njega ugrade odredbe u kojima će oni prepoznati svoje socijaldarvinističke zahtjeve. Sam mirovni sporazum definiran je u 11 kratkih članova dok je 11 Aneksa činilo ključne elemente za buduću rekonstrukciju postkonfliktnog bosanskohercegovačkog društva i države, te definiranje uloge međunarodne zajednice u tom procesu.

Daytonski sporazum, iako je okončao rat, učvrstio je etničke podjele i stvorio opterećeni politički sistem. Uloga međunarodne zajednice u BiH ostaje značajna dok zemlja navigira kroz kompleksnosti poslijeratne obnove i izgradnje države. Historijska geopolitička pozicija BiH i implikacije Daytonskog sporazuma i dalje oblikuju njen politički pejzaž i izazove u postizanju trajnog mira i stabilnosti.

Savremeno geopolitičko okruženje Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina (BiH) se nalazi u kompleksnom geopolitičkom okruženju, koje karakteriziraju dinamične promjene na regionalnom i globalnom nivou. Koncept geopolitičkog pluralizma (Brzezinski, 1997) ističe dinamičnu i kompetitivnu igru različitih globalnih sila koje se bore za utjecaj u regionu. Ovaj okvir naglašava kako se strateški interesi EU, Sjedinjenih Država,

Rusije, Kine i Turske konvergiraju i sukobljavaju, značajno utječući na procese integracije i domaće politike zemalja Zapadnog Balkana (Reljić, 2021).

Geopolitički pluralizam sugerira da nijedan akter nema monopol nad utjecajem u Zapadnom Balkanu; umjesto toga, više sila djeluje istovremeno, često s preklapajućim i konkurentnim agendama. Ovo stvara složeno geopolitičko okruženje u kojem zemlje Zapadnog Balkana balansiraju između različitih vanjskih utjecaja, dok teže vlastitim nacionalnim interesima i regionalnoj stabilnosti.

U posljednjim decenijama, proces integracije u EU postao je ključni element političke i ekonomske transformacije u regionu. Međutim, taj put je pun prepreka, djelomično zbog značajnog vanjskog utjecaja velikih globalnih sila. Poglavito Rusija i Kina, svaka sa svojim specifičnim interesima i strategijama, igraju značajnu ulogu u oblikovanju geopolitičkog okruženja Zapadnog Balkana.

Zapadni Balkan, koji obuhvata Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Srbiju, zauzima kritičnu geopolitičku poziciju, djelujući kao most, ali i bojište za utjecaj između EU i vanjskih aktera poput Rusije, Kine i Turske. U posljednjim decenijama, perspektiva integracije u EU pojavila se kao ključni element političke i ekonomske transformacije regiona. Međutim, put ka članstvu u EU za ove zemlje je pun izazova, dijelom zbog značajnog vanjskog utjecaja globalnih sila poput Rusije, Kine i značajnog regionalnog aktera poput Turske.

Konsolidacija stabilnosti i implementacija liberalnih političkih i ekonomskih reformi više nisu jedini pokretači integracije. Umjesto toga, raste svijest među evropskim donosiocima odluka da EU mora suzbiti utjecaj vanjskih aktera, kao što su Rusija, Kina i Turska, čiji se angažmani kreću od ekonomskih investicija do političke podrške i medijskog angažmana (Bieber & Tzifakis, 2019, p. 5). Ova evoluirajuća perspektiva naglašava geopolitičku prirodu proširenja EU, pozicionirajući ga kao stratešku nužnost za očuvanje utjecaja i stabilnosti EU na njenoj periferiji.

Obnovljeni interes EU za ubrzavanje integracije Zapadnog Balkana naglašava geopolitičke imperative koji pokreću politiku proširenja. Evropska komisija označila je pristupanje Zapadnog Balkana kao "geostrateško ulaganje", što naglašava hitnost s kojom EU vidi suzbijanje vanjskih utjecaja i stabilizaciju svoje periferije (European Commission, 2018). Ova strategija je vidljiva u planovima za pristupanje Crne Gore do 2028. godine, pozicionirajući integraciju regiona kao ključnu za sigurnosne i političke interese EU. Međutim, angažman vanjskih aktera dodaje slojeve kompleksnosti.

Rusija koristi historijske i kulturne veze kako bi održala svoju prisutnost i balansirala ekspanziju EU i NATO-a. Ovo uključuje političke manevre poput protivljenja nezavisnosti Kosova i podrške secesionističkoj retorici u Republici Srpskoj, zajedno s ekonomskim strategijama koje uključuju dominaciju na tržištu energije putem firmi poput Gazproma (Bechev, 2015, p. 2).

Kina snažno ulaže u infrastrukturu putem svoje inicijative Pojas i put (BRI), s ciljem uspostavljanja uporišta u Evropi. Ovi ekonomski projekti ne samo da promiču ekonomske veze, već također povećavaju zavisnost zemalja Zapadnog Balkana od kineskog kapitala, što se prevodi u politički utjecaj (Tonchev, 2017).

Turska koristi kulturne i historijske veze kako bi ojačala svoj utjecaj u regionu, posebno među muslimanskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Albaniji i na Kosovu. Kroz investicije u kulturne projekte, obrazovanje i vjerske institucije, Turska njeguje bliže bilateralne odnose i utiče na domaće politike (Yaka, 2020).

Sjedinjene Američke Države održavaju svoj strateški interes u Zapadnom Balkanu prvenstveno kroz promociju sigurnosti i političke stabilnosti. Zalažući se za integraciju u NATO i podržavajući demokratsku vladavinu, SAD osigurava dugoročan mir i suzbija maligne utjecaje drugih vanjskih aktera, jačajući svoje geopolitičke ciljeve u regionu (Hamilton & Mangott, 2018).

Uloga evropskih integracija u oblikovanju geopolitičkog okvira budućnosti

Uticaj integracije u Evropsku uniju (EU) na Bosnu i Hercegovinu (BiH) je višestruk, oblikujući geopolitičku putanju zemlje na značajne načine. Proces stabilizacije i pridruživanja (SAP) EU, pokrenut 1999. godine, bio je ključni okvir dizajniran da integriše Zapadni Balkan u EU. Ovaj proces, regulisan Kopenhagenskim kriterijima iz 1993. i Madridskim kriterijima iz 1995., postavio je stroge uslove za članstvo, uključujući stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, funkcionirajuću tržišnu ekonomiju i usvajanje acquis communautaire. Za BiH, ovi kriteriji su zahtijevali značajne reforme u političkim, ekonomskim i pravnim sferama, odražavajući šire izazove sa kojima se suočavaju postsocijalistička društva u tranziciji ka potencijalnom članstvu u EU (European Commission, 2021).

Kopenhagenski kriteriji, koji uključuju političke, ekonomske i zahtjeve acquis communautaire, bili su ključni u diskusijama o proširenju EU. Ovi kriteriji zahtijevaju posvećenost demokratskom upravljanju, ljudskim pravima i konkurentnoj tržišnoj ekonomiji, što su područja značajnih borbi za BiH (Grabbe, 2006). Madridski kriteriji dodatno naglašavaju potrebu da zemlje kandidati efikasno implementiraju i sprovode zakone EU, dodajući još jedan sloj složenosti reformskim naporima BiH (Noutcheva, 2012). Zagrebački samit 2000. i Solunski samit 2003. bili su ključni u priznavanju zemalja Zapadnog Balkana, uključujući BiH, kao potencijalne članice EU, čime su dodatno učvrstili stratešku posvećenost EU regiji (Phinnemore, 2013).

Uprkos značajnoj podršci EU kroz trgovinske pogodnosti i finansijske programe kao što su Zajednička pomoć za rekonstrukciju, razvoj i stabilizaciju (CARDS) i Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA), BiH je zaostajala u svom reformskom napretku. Razorni ratovi nakon raspada bivše Jugoslavije značajno su ometali razvoj BiH, što je rezultiralo sporijim reformama u poređenju sa zemljama Srednje Evrope i Baltika (Börzel, 2011; Bieber, 2011). Strategija EU za regiju bila je fokusirana na promicanje "pozitivnog mira", što uključuje pomirenje, vladavinu prava, zaštitu manjina, slobodu medija i mjere protiv korupcije (Belloni, 2020). Međutim, fragmentirano političko okruženje BiH i zaostale etničke napetosti predstavljale su značajne prepreke ovim ciljevima.

Od 2024. godine, put Zapadnog Balkana ka članstvu u EU i dalje je neizvjestan, s BiH kao jednim od primjera regionalnih izazova. Demokratska regresija, sveprisutna korupcija i uticaj vanjskih aktera kao što su Rusija i Kina nastavljaju da ometaju napredak (Bieber, 2020). Unutrašnji problemi EU, kao što su porast populizma i posljedice pandemije COVID-19, dodatno su zakomplikovali proces proširenja (Tzifakis, 2021). Ovi unutrašnji i vanjski pritisci doveli su do onoga što se može nazvati "zamorom od proširenja", fenomenom karakteriziranim smanjenim entuzijazmom za daljnje širenje EU među društvima i političkim liderima EU (Adamczyk, 2018).

Seizmički uticaj Brexita dodatno je opteretio agendu proširenja EU. Odluka Ujedinjenog Kraljevstva da napusti EU 2016. godine prisilila je blok da preispita svoju unutrašnju strukturu i budući smjer. Ovo okretanje prema unutra, zajedno sa značajnim političkim i institucionalnim resursima koje je konzumirao proces Brexita, skrenulo je pažnju sa ciljeva proširenja EU. Posljedično, proces proširenja je usporen, s EU koja je usvojila oprezniji i selektivniji pristup pri prijemu novih članica, odražavajući zabrinutost za koheziju unije i finansijsku stabilnost (Whelan, 2016).

Uprkos ovim izazovima, EU nije potpuno napustila svoje ambicije za proširenje. Blok nastavlja da se angažuje s kandidatima i potencijalnim kandidatima zemljama Zapadnog Balkana, uključujući BiH, pružajući finansijsku pomoć, tehničku podršku i političke smjernice. Inicijative poput Zajedničkog regionalnog tržišta i Plana rasta za Zapadni Balkan od 6 milijardi eura imaju za cilj pripremiti ove zemlje za pristupanje EU kroz ekonomske reforme i investicije. Međutim, mali i fragmentirani tržišta u regiji, uključujući BiH, ograničavaju njihovu sposobnost da u potpunosti iskoriste ove mogućnosti, predstavljajući dodatne prepreke njihovoj integraciji (World Bank Group, 2024).

Bilateralni sporovi između trenutnih članica EU i zemalja kandidata dodatno su zakomplikovali proces pristupanja. Za BiH, unutrašnje političke podjele, posebno secesionističke tendencije Republike Srpske, dodatno su usložile put ka EU. Uticaj vanjskih aktera poput Rusije, koja nastoji destabilizirati regiju i potkopati kredibilitet EU, dodatno komplikuje napore BiH za integraciju. Ova geopolitička dinamika naglašava izazove s kojima se BiH suočava u usklađivanju sa standardima EU i napredovanju ka članstvu (Esteso Perez, 2024; Nic et al., 2024).

Crna Gora i Srbija su postigle značajan napredak u svojim procesima pristupanja EU, služeći kao potencijalni modeli za BiH. Crna Gora, koja je započela pregovore o pristupanju 2012. godine, otvorila je svih 33 pregovaračka poglavlja i privremeno zatvorila tri. Međutim, i dalje se suočava sa značajnim izazovima u oblastima vladavine prava i zaštite okoliša. Slično, proces pristupanja Srbije je bio ometen neriješenim pitanjima s Kosovom i njenim usklađivanjem sa vanjskom politikom EU, posebno u vezi s Rusijom. Ovi slučajevi ilustriraju šire regionalne dinamike i naglašavaju uporne prepreke koje BiH mora prevazići na svom putu ka integraciji u EU (European Western Balkans, 2024).

Jedinstveni izazovi Kosova, proizašli iz njegovog spornog državnog statusa i napetih odnosa sa Srbijom, dodatno naglašavaju složenost integracije u EU na Zapadnom Balkanu. Uprkos napretku u liberalizaciji viza i usvajanju Nacionalnog programa za integraciju u EU, periodične etničke tenzije i nepotpuno međunarodno priznanje predstavljaju značajne prepreke. Ova pitanja, iako specifična za Kosovo, rezoniraju s vlastitim borbama BiH s unutrašnjim podjelama i vanjskim uticajima, naglašavajući složeni pejzaž integracije u EU u regiji (European Commission, 2024b).

Transformativna moć EU na Zapadnom Balkanu, uključujući BiH, oblikovana je složenim međudjelovanjem unutrašnjih reformi, vanjskih uticaja

i regionalnih dinamika. Put ka članstvu u EU za BiH ostaje težak i dugotrajan, obilježen značajnim izazovima i povremenim zastojima. Međutim, kontinuirani angažman i podrška EU nude tračak nade za budućnost BiH, pod uvjetom da zemlja može prevazići svoje unutrašnje podjele, implementirati neophodne reforme i izdržati vanjske pritiske. Putovanje ka integraciji u EU za BiH, kao i za njene regionalne susjede, zahtijevat će trajne napore, strateško viziju i neupitnu posvećenost principima i standardima Evropske unije (Mearsheimer, 1994; Adamczyk, 2018).

Strateške implikacije utjecaja vanjskih aktera na geopolitički okvir za razvoj BiH

Bosna i Hercegovina nalazi se na raskršću različitih vanjskih utjecaja koji oblikuju njen put ka integraciji u Evropsku uniju. Strateške implikacije ovih utjecaja iz Rusije, Turske i Kine stvaraju složen geopolitički okvir koji značajno utiče na razvoj Bosne i Hercegovine. Razumijevanje višeslojne prirode ovih utjecaja ključno je za kretanje kroz izazove i prilike koje oni predstavljaju, posebno u kontekstu aspiracija Bosne i Hercegovine za stabilnost, ekonomski rast i evropsku integraciju.

Strateški ciljevi Rusije u Bosni i Hercegovini prvenstveno su usmjereni utjecaj na NATO-a i EU integracije, uz stvaranje potencijala za uspostavljanje regionalne hegemonije. Moskva Bosnu i Hercegovinu i regiju doživljava kao ranjivu evropsku periferiju gdje može steći stratešku prednost. Ovaj balans služi zaštiti ruskih interesa i podrivanju zapadnog utjecaja, čime se održava uporište u ključnim geopolitičkim područjima (Bechev, 2017). Strategija Kremlja duboko je ukorijenjena u očuvanju stabilnosti režima kod kuće, promatrajući globalnu politiku kao izvor prijetnji i prilika (Stent, 2019).

Angažman Moskve u regiji koristi historijske veze i simboličke geste kako bi se predstavila kao zaštitnica slavenskih i pravoslavnih kršćanskih vrijednosti. Ovaj pristup ima pozitivan odjek kod dijela stanovništva u Bosni i Hercegovini, posebno unutar Republike Srpske, omogućujući Rusiji da održi vidljivo prisustvo bez značajnijih obaveza (Zweers et al., 2023). Cilj je osigurati da te zemlje ne postanu potpuno integrirane u zapadne institucije poput NATO-a i EU.

Ključni aspekt ruske strategije je sposobnost poticanja nestabilnosti i političke podjele. Podržavajući anti-zapadne frakcije i šireći dezinformacije, Rusija stvara okruženje u kojem Euroatlantska integracija postaje sve

izazovnija. Ovaj pristup je očigledan u secesionističkim pokretima Republike Srpske u BiH. Takve akcije služe kao distrakcije za EU i NATO, prisiljavajući te institucije da se bave tekućim sukobima umjesto da se fokusiraju isključivo na integracijske napore (Zweers et al., 2023).

Energetska ovisnost daje Rusiji značajnu ekonomsku polugu, posebno u BiH. Iako EU ostaje dominantan ekonomski partner, ruska kontrola nad opskrbom plinom daje joj moćno sredstvo za politički pritisak (Zweers et al., 2023). Uprkos naporima za diverzifikaciju energetskih izvora, ukorijenjene energetske veze i dalje predstavljaju izazove za napore euroatlantskih integracija.

Projekti poput plinovoda TurkStream i isporuka oružja Srbiji primjer su ruskog korištenja tvrde moći za ostvarivanje utjecaja (Stern et al., 2015). Dodatno, Rusija koristi taktike oštre moći, kao što su dezinformacije i ometanje, kako bi uticala na javno mnijenje i podržala nacionalističke pokrete u Bosni i Hercegovini(Galeotti, 2017).

Republika Srpska je značajna tačka fokusa za ruski utjecaj u Bosni i Hercegovini. Političke, ekonomske i vojne veze između Rusije i RS su snažne. Ruske investicije obuhvataju razne sektore u RS, uključujući energiju i rafinerije nafte. Politički, Rusija podržava secesionističke ambicije u tom entitetu. Moskva koristi svoje pravo veta u Vijeću sigurnosti UN-a kako bi oblikovala međunarodne odluke koje utiču na Bosnu, te podržava proruske grupe u RS.

Turski utjecaj na Zapadnom Balkanu, posebno u BiH, oblikovan je historijskim vezama s regijom kroz osmansko nasljeđe i savremenim strateškim kalkulacijama usmjerenim na jačanje svog geopolitičkog položaja. Nasljeđe Osmanskog carstva stvara osjećaj srodstva s bošnjačkom zajednicom, utičući na turske diplomatske i kulturne inicijative u BiH (Vuksanović i Hercigonja, 2023).

Turska strategija u BiH uključuje investicije u infrastrukturu, medije i bankarstvo. Ovi napori su dopunjeni kulturnom diplomacijom putem organizacija poput Turske agencije za saradnju i koordinaciju (TIKA) i Instituta Yunus Emre, koje promiču obrazovne programe i kulturne razmjene, jačajući tursku meku moć (Arežina, 2018; Alpan & Öztürk, 2022).

Diplomatski, Turska nastoji da se pozicionira kao posrednik i stabilizirajuća sila na Balkanu. To je primjer trilateralne saradnje koja uključuje BiH i Srbiju, s ciljem balansiranja angažmana s muslimanskim zajednicama i strateških partnerstava s drugim državama. Učešće Turske u mirovnim misijama i bilateralni sporazumi o vojnoj saradnji naglašavaju njenu posvećenost regionalnoj stabilnosti i sigurnosti (Harxhi, 2017).

Uprkos naporima, Turska se suočava s izazovima u održavanju konzistentnog i učinkovitog prisustva u regiji. Historijske tenzije i složeno političko okruženje često kompliciraju njen utjecaj. Dio stanovništva u Bosni i Hercegovini i regiji sumnjaju u turske akcije, strahujući od ponovnog oživljavanja neoosmanskih ambicija, što često podriva turske inicijative meke moći (Turhan, 2020).

Kineska penetracija na Zapadni Balkan, posebno kroz Inicijativu "Pojas i put" (BRI), predstavlja značajan izazov naporima EU integracije. Kineski financirani infrastrukturni projekti često zaobilaze lokalne zakone o javnim nabavkama, favorizirajući kineske kompanije i slabeći pravne okvire. Lokalni organi vlasti često ne uspijevaju osigurati usklađenost, što dovodi do značajnih problema u upravljanju (Krstinovska et al., 2023, pp. 12-16).

Kineska strategija uključuje značajne investicije u infrastrukturne projekte koji vežu lokalne elite i stvaraju ekonomske ovisnosti. Ovi projekti često zaobilaze standarde EU o transparentnosti i upravljanju, podrivajući utjecaj EU u regiji. Diplomatski, Kina se pozicionirala kao čvrst saveznik Srbije u regiji podržavajući njen stav o Kosovu i dobivajući recipročno podršku po pitanjima poput Hong Konga i Xinjianga (Phillips, 2021).

Iako kineske investicije mogu sniziti cijene za potrošače i stvoriti prilike za lokalna preduzeća, one također predstavljaju rizike kao što su problemi kvalitete i sigurnosti, eksploatacija radnika i konkurentske distorzije. Ovi izazovi su pojačani posebnim povlasticama koje se daju kineskim kompanijama, što je u suprotnosti sa standardima EU (Krstinovska et al., 2023, pp. 17-22).

U strateškim sektorima kao što su tehnologija i telekomunikacije, kineska uključenost izazvala je značajne sigurnosne i geopolitičke zabrinutosti. Kineski krediti za velike infrastrukturne projekte imaju potencijal za tzv. "dužničku zamku", izazivajući strahove o održivosti duga i potencijalnoj poluzi Kine nad vanjskopolitičkim odlukama Bosne i Hercegovine i zemalja regije. Ova dinamika naglašava potrebu za pažljivim upravljanjem kineskim angažmanima kako bi se zaštitili nacionalni interesi i osigurala usklađenost s politikama EU (Krstinovska et al., 2023, pp. 22-27).

Mogući scenariji geopolitičkog okvira za razvoj Bosne i Hercegovine u 21. Stoljeću

Geopolitičko okruženje Bosne i Hercegovine oblikovan je složenom interakcijom između unutrašnjih, regionalnih i globalnih aktera. Unutrašnja politička dinamika i etničke podjele pod utjecajem su susjednih zemalja kao što

su Srbija i Hrvatska, kao i regionalnih saveza. Pored toga, globalni akteri, uključujući Evropsku uniju, Sjedinjene Američke Države, Rusiju, Kinu, te Tursku kao važnog aktera, igraju ključne uloge u oblikovanju političkog i ekonomskog okruženja Bosne i Hercegovine. Razumijevanje ovih interakcija i njihovih implikacija je ključno za izradu efikasnih strategija za rješavanje savremenih geopolitičkih izazova Bosne i Hercegovine.

Pristup na bazi scenarija za geopolitičke okvire razvoja je metoda strateškog planiranja koja se koristi za istraživanje i analizu mogućih budućih stanja razmatranjem različitih varijabli i neizvjesnosti. Ovaj pristup je posebno koristan u složenom i nestabilnom geopolitičkom kontekstu Bosne i Hercegovine, gdje brojni faktori dinamično međusobno djeluju i utiču na ishode. Pristup na bazi scenarija uključuje nekoliko ključnih koraka, počevši od identifikacije ključnih pokretača, prepoznavanja najznačajnijih faktora koji će uticati na budućnost Bosne i Hercegovine. Ovi faktori mogu uključivati političku stabilnost, ekonomske uslove, etničke odnose, vanjske uticaje i međunarodna partnerstva. Nakon toga, razvoj scenarija podrazumijeva konstruisanje različitih, mogućih scenarija na osnovu različitih kombinacija ovih ključnih pokretača. Svaki scenario predstavlja jedinstveni put kojim Bosna i Hercegovina može krenuti.

Zatim, analiza scenarija ocjenjuje implikacije svakog scenarija na politički, ekonomski i društveni pejzaž Bosne i Hercegovine, uključujući procjenu potencijalnih rizika, prilika i strateških odgovora. Konačno, strateške preporuke se formulišu na osnovu analize kako bi se Bosna i Hercegovina usmjerila ka najpovoljnijim scenarijima, adresirajući i kratkoročne akcije i dugoročne strategije.

Ovaj dio rada će predstaviti tri primarna scenarija za budući razvoj Bosne i Hercegovine na temelju onoga što je prezentirano u ovom tekstu: kontinuirana fragmentacija, regionalna integracija, globalno usklađivanje.

Geopolitički okvir/scenarij 1: Kontinuirana fragmentacija

U ovom scenariju, Bosna i Hercegovina ostaje uvučena u trajne etničke podjele, političku blokadu i administrativnu neefikasnost. Složena struktura upravljanja, uspostavljena Dejtonskim sporazumom, i dalje sprečava efikasno upravljanje i stvara klimu nepovjerenja među tri glavne etničke skupine: Bošnjacima, Hrvatima i Srbima. Etno-nacionalističke stranke dominiraju političkom scenom, dajući prednost etničkim interesima nad nacionalnim jedinstvom i reformama, što dovodi do ciklusa političke blokade gdje je konsenzus o ključnim pitanjima gotovo nemoguć.

Uzroci ovog scenarija uključuju duboko ukorijenjeni etnički nacionalizam koji pokreće političke agende, složen i decentraliziran administrativni sistem koji potiče neefikasnost i korupciju, vanjske utjecaje susjednih zemalja i globalnih aktera koji pogoršavaju unutrašnje podjele, trajne ekonomske izazove poput visoke nezaposlenosti i nedostatka stranih investicija, te spor napredak prema članstvu u EU koji smanjuje poticaje za unutrašnje reforme.

Ishodi kontinuirane fragmentacije uključuju česte političke krize, ekonomski pad, visoke etničke tenzije s povremenim izbijanjem nasilja, međunarodnu izolaciju i povećanu emigraciju, posebno među mladima i obrazovanim građanima, što dodatno slabi razvojne perspektive zemlje. Uticaj na političku stabilnost uključuje hroničnu nestabilnost, eroziju povjerenja i slabo upravljanje. Ekonomski, očekuju se zaustavljen rast, neefikasnost i korupcija te propadanje infrastrukture. Međunarodno, zaostali ciljevi prema EU i NATO-u, regionalne tenzije i smanjen globalni uticaj obilježit će status Bosne i Hercegovine.

Geopolitički okvir/scenarij 2: Regionalna integracija

Ovaj scenario predviđa da Bosna i Hercegovina uspješno slijedi put regionalne integracije u Evropsku uniju. Ova integracija je karakterizirana povećanom saradnjom i povezanošću s susjednim zemljama, što dovodi do poboljšane političke stabilnosti, ekonomskog rasta i jačih međunarodnih odnosa. Etničke podjele unutar Bosne i Hercegovine postepeno se smanjuju kako ekonomski poticaji i zajednički regionalni projekti podstiču osjećaj zajedničkog cilja i dijeljenih koristi. Proces pristupanja EU ubrzava se kako Bosna i Hercegovina ispunjava potrebne reforme, usklađujući svoje institucije i politike s evropskim standardima.

Potencijalni uzroci ovog scenarija uključuju političku volju za reformama, ekonomske poticaje iz regionalnih ekonomskih inicijativa, snažnu podršku EU, aktivno sudjelovanje organizacija civilnog društva u promoviranju dijaloga i saradnje te stabilno regionalno okruženje sa saradljivim susjedima. Ishodi uključuju političku koheziju, ekonomski rast, društvenu harmoniju, poboljšan međunarodni status i ubrzani napredak prema članstvu u EU.

Uticaj na političku stabilnost uključuje efikasno upravljanje, smanjene etničke tenzije i ojačane institucije. Ekonomski, Bosna i Hercegovina ima koristi od ekonomske integracije, povećanih stranih investicija, razvoja infrastrukture i otvaranja radnih mjesta. Međunarodno, očekuju se poboljšani odnosi s EU, regionalna saradnja i globalna partnerstva.

Geopolitički okvir/scenarij 3: Globalno usklađivanje

U ovom scenariju, Bosna i Hercegovina se strateški usklađuje s glavnim globalnim silama i međunarodnim organizacijama kako bi poboljšala svoju političku stabilnost, ekonomski rast i međunarodni status. Ovo usklađivanje uključuje produbljivanje odnosa s entitetima kao što su Evropska unija, NATO, Sjedinjene Američke Države i drugi uticajni globalni akteri poput Kine i Rusije. Vodstvo zemlje usvaja vanjsku politiku koja balansira ove odnose kako bi maksimiziralo ekonomske i političke koristi, istovremeno održavajući suverenitet i stabilnost.

Uzroci uključuju geopolitičku strategiju koja prepoznaje važnost globalnog usklađivanja, ekonomske poticaje za strane investicije i trgovinske partnerstva, sigurnosne izazove koje potiču usklađivanje s NATO-om, vanjske uticaje glavnih sila i aktivno sudjelovanje u međunarodnim organizacijama. Ishodi uključuju povećane strane investicije, poboljšanu sigurnost, diplomatsku polugu, ekonomsku diversifikaciju i političke reforme.

Uticaj na političku stabilnost uključuje ojačane institucije, smanjene etničke tenzije i balansiranje odnosa u vanjskoj politici. Ekonomski, očekuju se investicije i rast, širenje trgovine i ekonomske reforme. Međunarodno, poboljšani sigurnosni odnosi, aktivna diplomacija, balansirane alijanse i povećana soft power i kulturna diplomatija obilježit će globalno usklađivanje Bosne i Hercegovine.

U ovim scenarijima, Bosna i Hercegovina se suočava s različitim putanjama s različitim izazovima i prilikama. Razumijevanje ovih potencijalnih budućnosti je ključno za kreatore politika i zainteresirane strane posvećene izgradnji stabilne i prosperitet ne Bosne i Hercegovine. Kroz stratešku analizu i planiranje moguće je kretati se i upravljati složenim geopolitičkim okruženjem i raditi na povoljnijem ishodu za Bosnu i Hercegovinu.

Zaključak

Bosna i Hercegovina se nalazi na raskršću između različitih geopolitičkih utjecaja, što čini njen razvoj u 21. stoljeću izrazito kompleksnim. Rad pokazuje da su euroatlantske integracije najizgledniji put za postizanje političke i ekonomske stabilnosti, iako taj put nije bez prepreka. Kritički ispitivanje Dejtonskog sporazuma otkriva njegovu dugoročnu nesposobnost da osigura trajnu stabilnost, dok vanjski akteri poput EU, Rusije, Kine i Turske imaju značajan utjecaj na geopolitičku putanju zemlje. Rad prikazuje nekoliko

scenarija za razvoj BiH, uključujući uravnoteženu vanjsku politiku i jačanje regionalnih i globalnih saveza. Analiza ukazuje na potrebu za koherentnijom politikom EU prema BiH, naglašavajući važnost transatlantske dimenzije integracija. Pored toga, rastući utjecaj Rusije, Kine i Turske predstavlja i prilike i izazove, čineći neophodnim strateško upravljanje kako bi se maksimalno iskoristile prednosti i minimizirale prijetnje.

Literatura

Anastasakis, O., 2008. The EU's political conditionality in the Western Balkans: towards a more pragmatic approach. *Southeast European and Black Sea Studies*, 8(4), pp.365-377.

Arežina, S., 2018. Turkish Foreign Policy Towards Balkans and Serbia Under Davutoğlu Administration. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(2), pp.203-216.

Baerbock, A., 2023. 'German foreign minister visits Bosnia, urges Western Balkans join EU', *Associated Press*, 4 March. Available at: <https://apnews.com/article/bosnia-balkans-eu-germany-russia-5db95c3f3eb648a049c911f74c8c13fe> [Accessed 14 June 2024].

Bechev, D., 2017. *Rival Power: Russia in Southeast Europe*. Yale University Press.

Bechev, D., 2019. Turkey's Policy in the Balkans: More than Neo-Ottomanism. *ISPI*.

Belloni, R., 2020. *The rise and fall of peacebuilding in the Balkans*. Palgrave Macmillan.

Bieber, F., 2011. Building impossible states? State-building strategies and EU membership in the Western Balkans. *Europe-Asia Studies*, 63(10), pp.1783-1802.

Bieber, F., 2015. The Serbia-Kosovo Agreements: An EU Success Story? *Review of Central and East European Law*, 40(3-4), pp.285-319.

Bieber, F., 2018. The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies. *Horizons*, (10).

Bieber, F., 2020. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Palgrave Macmillan.

Bieber, F., & Tzifakis, N., 2019. The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options. *Balkans in Europe Policy Advisory Group*.

Börzel, T.A., 2011. When Europeanization hits limited statehood: The Western Balkans as a test case for the transformative power of Europe. *KFG Working Paper Series*, 30.

Brînză, A., 2021. Soft power: How China is trying to win over the Western Balkans. *European Council on Foreign Relations*. Available at: <https://ecfr.eu/article/commentary_soft_power_how_china_is_trying_to_win_over_the_western_balkans> [Accessed 19 June 2024].

Conley, H. A., Hillman, J. E., Ruy, D., & McCalpin, M., 2020. China's 'Hub-and-Spoke' Strategy in the Balkans. *Center for Strategic and International Studies*.

Dejtonski mirovni sporazum, 1999. Dostupno na: https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf [Accessed 19 June 2024].

European Commission, 2003. Thessaloniki Summit Declaration. Available at: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_03_163> [Accessed 6 June 2024].

European Commission, 2018. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. *COM(2018) 65 final*, EN, Strasbourg, 6 February.

European Commission, 2021. Enlargement Policy - Western Balkans. Available at: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/enlargement-policy/western-balkans_en> [Accessed 2 June 2024].

European Commission, 2021. Commission Staff Working Document: Albania 2021 Report. Available at: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/system/files/2021-10/Albania-Report-2021.pdf> [Accessed 19 June 2024].

France24.com, 2022. Tensions flare between Serbia and Kosovo over car licence plates. Available at: <https://www.france24.com/en/europe/20221231-tensions-flare-between-serbia-and-kosovo-over-car-licence-plates> [Accessed 14 June 2024].

Galeotti, M., 2017. Controlling Chaos: How Russia Manages Its Political War in Europe. *European Council on Foreign Relations*.

Galeotti, M., 2019. *Russian Political War: Moving Beyond the Hybrid*. Routledge.

Grabbe, H., 2006. *The EU's transformative power: Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan.

Government of the Republic of North Macedonia, 2022. Joint statement of the governments of the Republic of North Macedonia and the Republic of Bulgaria. Available at: <https://vlada.mk/node/29149?ln=en-gb> [Accessed 14 June 2024].

Hadzhipetrova-Lachova, M., 2024. The Integration of the Western Balkans into the EU. *International Conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION*, Vol. XXX, No 1.

Harxhi, E., 2017. An Overview of Turkish Foreign Policy in the Balkans: 1990-2016. *Insight Turkey*, 19(1), pp.33-42.

Hartwell, C.A. and Vladisavljev, S., 2020. The Western Balkans and the geopolitical competition: Implications for the EU. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 20(3), pp.327-345.

Huskić, A., 2023. 'A Comparative Overview of the External Actors' Influence in the Western Balkans and Croatia', *Prague Security Studies Institute*. Available at: <https://www.pssi.cz/download//docs/10582_a-comparative-overview-of-the-external-actors-influence-in-the-western-balkans-and-croatia.pdf> [Accessed 7 June 2024].

ICG (2002) _Bosnia's alliance for (smallish) change_. Crisis Group. Dostupno na <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnias-alliance-smallish-change>](https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnias-alliance-smallish-change) (pristupljeno 10. 9. 2023.)

Ivanov, Z., 2023. The EU - Balkans Enlargement Process Deadlock: The Role of Perceptions, Stabilitocracy, and Recommendations. *International Crimes and History*, Issue: 24, pp.131-153.

Jakimovska, I., 2023. The Western Balkans amidst the European Crises. *ELIAMEP Policy Brief*, No. 175/2023.

Jakimovska, K., 2023. Crises and opportunities in the Western Balkans. *European View*, 22(1), pp.76-84. doi:10.1177/17816858231167741.

Ker Lindsay, J., 2011. Not Such a 'Sui Generis' Case After All: Assessing the ICJ Opinion on Kosovo. *Nationalities Papers*, 39(1), pp.1-19.

Kmezić, M. and Bieber, F., 2017. The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion. *BiEPAG*, March.

Kovačević Ž. (2007) _Amerika i raspad Jugoslavije_. Beograd: Filip Višnjić.

Krstinovska, A., Feta, B., Stankovic, A., Selo Sabic, S., Davitkovska-Spasovska, A., & Radulovic, M., 2023. China's Influence on the Western Balkans' EU Accession Process: Synergies and Obstacles. *Konrad-Adenauer-Foundation, Office in North Macedonia*.

Lo, B., 2015. *Russia and the New World Disorder*. Brookings Institution Press.

Loshaj, J., 2024. 'Between Continuity and Change: Russian Influence and Security Challenges in the Western Balkans Since Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine', *Policy Brief*.

Macron, E., 2022. 'Speech by Emmanuel Macron at the closing ceremony of the Conference on the Future of Europe', *Élysée*, 9 May. Available at: <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2022/05/09/speech-by-emmanuel-macron-at-the-closing-ceremony-of-the-conference-on-the-future-of-europe> [Accessed 10 June 2024].

Marciacq, F., 2017. The EU and the Western Balkans after the Berlin Process: Reflecting on the EU Enlargement in Times of Uncertainty. *Friedrich-Ebert-Stiftung Dialogue Southeast Europe*.

Marciacq, F., 2019. Serbia: Looking East, Going West? In N. Tzifakis & F. Bieber (Eds.), *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries* (pp.141-159). Routledge.

McBride, J., 2023. 'Russia's Influence in the Balkans', *Council on Foreign Relations*. Available at: <https://www.cfr.org/backgrounder/russias-influence-balkans> [Accessed 14 June 2024].

Menshikov, M., 2022. 'Pressured by the West Over Russia, Serbia May Look To China', *BalkanInsight*. Available at: <https://balkaninsight.com/2022/04/28/pressured-by-the-west-over-russia-serbia-may-look-to-china/> [Accessed 27 June 2024].

Noutcheva, G., 2012. *European foreign policy and the challenges of Balkan accession: conditionality, legitimacy and compliance*. Routledge.

Ozturk, A., 2018. The military and strategic dimensions of Russia's involvement in the Western Balkans. *International Journal of Military and Strategic Studies*, 14(1), pp.125-146.

Pavlović, S., 2016. Montenegro's 'stabilitocracy': The West's support of Đukanović is damaging the prospects of democratic change. *LSE European Politics and Policy (EUROPP) Blog*.

Petritsch, W. and Freund, P., 2018. 'External actors and European integration in the Western Balkans', *Focus on European Economic Integration*, 18(Q3), pp.57-65. Available at: <https://www.oenb.at/dam/jcr:e56c2804-135b-416f-a510-43d70eefd5ac/OENB_Geopolitics_Western_Balkans.pdf> [Accessed 14 June 2024].

Phinnemore, D., 2013. The Stabilization and Association Process: a framework for European Union enlargement? In: Elbasani, A. (ed.) *European integration and transformation in the Western Balkans: Europeanization or business as usual?* Routledge, pp.22-35.

Phillips, T., 2021. China's diplomatic strategy in the Western Balkans: Serbia as a case study. *Asia Europe Journal*, 19(2), pp.243-260.

Poli, E., 2023. Embracing the Western Balkan countries' EU accession at present: A vital question mark for the EU. *FEPS*.

Poli, E., 2023. 'The Western Balkans and the EU: The Geopolitics of Enlargement', *Istituto Affari Internazionali*, 23 February. Available at: <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/western-balkans-and-eu-geopolitics-enlargement> [Accessed 05 June 2024].

Stern, J., Pirani, S. & Yafimava, K., 2015. Does the Cancellation of South Stream Signal a Fundamental Reorientation of Russian Gas Export Policy? *Oxford Institute for Energy Studies*.

Stanicek, B., 2022. Serbia's energy sector: The role of Russian and Chinese investments. *European Parliamentary Research Service*. Available at: <https://epthinktank.eu/serbia_energy_sector> [Accessed 24 June 2024].

Stratulat, C., 2022. 'EU enlargement to the Western Balkans – Three observations', *European Policy Centre*, 6 December. Available at: <https://www.epc.eu/en/publications/EU-enlargement-to-the-Western-Balkans--Three-observations~4a4000> [Accessed 14 June 2024].

Stent, A., 2019. *Putin's World: Russia Against the West and with the Rest*. Twelve.

Šarčević, E. (1997) _Ustav i politika: Kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini_. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.

Šekarić, N., 2020. China's 21st Century Geopolitics and Geo-economics: An Evidence from the Western Balkans. *Institute of International Politics and Economics, Belgrade*. DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2002356S>

Tajani, A., 2023. 'Tajani: "Italy's commitment to the integration of the Balkans into the EU"', *Il Messaggero*, 4 April. Available at: <https://www.esteri.it/en/sala_stampa/archivionotizie/interviste/2023/04/tajani-limpegno-italiano-per-lintegrazione-dei-balcani-nella-ue-il-messaggero/> [Accessed 2 June 2024].

Tonchev, P., 2017. China's Road: Into the Western Balkans. *Paris: EUISS, Issue Brief*.

Tzifakis, N., 2021. The Western Balkans in the times of the COVID-19 pandemic. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(3), pp.403-418.

Turcalo, S. (2012) _Političko-ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu_. Available at: https://www.media.ba/sites/default/files/geopoliticke_naracije_o_mirovnim_sporazumima_-_final.pdf (Accessed: 30 May 2024).

Vachudova, M.A., 2019. EU enlargement and state capture in the Western Balkans. In: Džankić, J., Keil, S. and Kmezić, M. (eds.) *The Europeanisation of the Western Balkans: A failure of EU conditionality?* Palgrave Macmillan, pp.63-85.

Vlačić, A., 2016. Turkey's Role in the Western Balkans. *Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, SWP Research Paper 11*.

Vladimirov, M. and Gerganov, A., 2021. Belt and Road Initiative in the Balkans: China's strategic investments. *China Journal of International Politics*, 14(1), pp.145-167.

Vuksanović, V. and Hercigonja, S., 2023. Between Emotions and Realism: Two Faces of Turkish Foreign Policy in the Balkans. *Belgrade Centre for Security Policy*. Available at: <https://doi.org/10.55042/WZVW6831>.

World Bank, 2022. Western Balkans Regular Economic Report No.22, Fall 2022: Growing Risks. Available at: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/38368> [Accessed 4 June 2024].

World Bank, 2024. Western Balkans Regional Economic Integration. Available at: <https://www.worldbank.org/en/region/eca/brief/western-balkans-regional-economic-integration> [Accessed 19 June 2024].

Zeneli, V., 2020. The geopolitical chessboard: Western Balkans between the EU, Russia, and China. *Geopolitical Futures*. Available at: <https://geopoliticalfutures.com/western_balkans_geopolitical_chessboard> [Accessed 24 June 2024].

Zeneli, V., 2023. Russia's strategic ambitions in the Western Balkans. *Atlantic Council*. Available at: <https://atlanticcouncil.org/russia_strategic_western_balkans> [Accessed 22 June 2024].

Zweers, W., Drost, N., & Henry, B., 2023. Little Substance, Considerable Impact: Russian Influence in Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Montenegro. *Clingendael Report*.

Zweers, W., Shopov, V., van der Putten, F.-P., Petkova, M., & Lemstra, M., 2020. China and the EU in the Western Balkans: A Zero-Sum Game? *Clingendael Institute*.

New Geopolitical Framework for Development of Bosnia and Herzegovina in 21st Century

Abstract: Amidst a complex and rapidly evolving geopolitical landscape at both regional and global levels, Bosnia and Herzegovina (BiH) faces a myriad of challenges and opportunities. This article aims to introduce a geopolitical framework for the development of Bosnia and Herzegovina, situated within a broader context of Euro-Atlantic integration, regional stability, and global power dynamics. According to classical geopolitics, the strategic location of BiH at the intersection of Eastern and Western Europe renders the country susceptible to risks, but also offers advantages.

The paper employs an interdisciplinary methodology, incorporating perspectives from political geography, international relations theory, and security studies. We conduct a detailed examination of the long-term sustainability of the Dayton Agreement, contending that although it brought an end to the war, it established and prolonged ethnic differences, resulting in a stagnant political condition that conceals the potential for future conflicts. The article examines how other entities, including the European Union, Russia, China, and Turkey, influence the geopolitical path of Bosnia and Herzegovina. Paper suggests that the integration of BiH into the Euro-Atlantic region is the most probable route to achieve political and economic stability. However, it cautions against the risks of inconsistent policies from the EU towards BiH and proposes a stronger emphasis on the transatlantic aspect of integration. On the other hand, it examines the increasing impact of Russia, China, and Turkey in the region, both as a possible balancing force and as a complicating element in Bosnia and Herzegovina's aspirations to join the Euro-Atlantic community.

Ultimately, the paper suggests a multifaceted approach to foster the progress of Bosnia and Herzegovina in the 21st century. This encompasses measures focused on achieving a well-balanced foreign policy that effectively navigates through an intricate web of regional and global partnerships. The aim of this paper is to add to the ongoing discussion on the geopolitical standing of Bosnia and Herzegovina (BiH) by analysing various academic literature and empirical facts. It also provides a comprehensive framework for the future development of BiH.

Keywords: geopolitical context, Euro-Atlantic integration, stability, Dayton Agreement, foreign actors

DOI: 10.5644/PI2024.213.18

Evropeizacija Bosne i Hercegovine i pravne kulture

Dževad Drino[*]

Sažetak: Izdavač Max Planck, Institut za evropsku pravnu historiju, 2017. godine objavio je analizu pravnih sistema na području Jugoistočne Evrope, gdje je za pravne sisteme Bosne i Hercegovine, Srbije i Albanije u naslovu stavio odrednicu "Konflikt und Koexistenz". Urednik dr. Thomas Simon je, obrađujući Bosnu i Hercegovinu, krenuo od pravnog pluralizma Osmanskog carstva i "kolonijalne modernizacije" u doba austrougarske uprave, zanemarujući predosmansku komponentu, ali i kasnije pravo stare i nove Jugoslavije, koje je umnogome uticalo na današnji pravni sistem zemlje.
Sam je pojam pravne kulture nerijetko difuzan, ali svakako (po profesoru Daliboru Čepulu iz Zagreba) obuhvata dva sadržaja – pravne tradicije, kao dugotrajnu prihvaćenost određenih sadržaja u društvu i pravnom sistemu, te razlikovnost pravne kulture od komparativnog poredbenog prava, kojem se prigovara normativistička usmjerenost i grupisanje prava u pravne porodice, pri čemu država apsolutno ostaje najznačajniji ram svih procesa s jasnim identitetom i tradicijom.
Kako je pravni sistem Bosne i Hercegovine stvaran u pravnim posebnostima bosanske srednjovjekovne države, a potom kao segment dva velika carstva (Osmanskog i Austro-Ugarskog), na koncu kao element južnoslavenskih integracija, on pokazuje svoju originalnost i posebnost u odnosu na ostatak Zapadnog Balkana.
Rad se bavi traženjem odgovora na pitanja koje su to posebnosti, šta čini tradiciju a šta modernu, što se čini neophodnim u dosadašnjim pokušajima unifikacije prava putem tzv. direktiva EU i presuda evropskih sudova.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Evropa, komparativnost, pravne kulture, tradicija

Nejednakost u pravima prvi je uvjet da pravo uopće postoji. (Niče, Antikrist)

Fuko ističe, u zamišljenom razgovoru sa Ničeom, historija može da uradi više nego da bude sluškinja filozofije i da pripovijeda o nužnom rađanju istine i vrijednosti… ona treba da bude nauka o lijekovima![1]
(Putnik i njegova sjenka, 188.)

---

[*] Redovni profesor na Katedri za historiju države i prava Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, dzevad.drino@unze.ba.

[1] Mišel Fuko, Niče, genealogija, historija, u: *Spisi i razgovori*, prev. I. Milenković, Fedon, Beograd 2010, 59-88.
O odnosu historije i filozofije piše Vil Djurant: Historija je filozofija koja nas uči primjerima, za mene je historija dio filozofije, pokušaj da se dobije filozofska perspektiva proučavanjem događaja u vremenu.

Uvod

Plemenit zadatak svakog pravnog historičara predstavlja pitanje prostorno-vremenske dinamike ljudskog društva, to nije samo šetnja između ruševina starih civilizacija i njihovih ulomaka prošlosti nego svakako i uzlet ljudskog duha jer pravo uvijek integriše dva svijeta – svijet čovjeka i svijet društva. Kant će pak istaći da geografija i historija ispunjavaju cijelu oblast našeg znanja – geografija prostor, historija vrijeme;[2] prostor i pravno tradicijsko naslijeđe prožimaju se kroz pojam pravne kulture, dok Brodel navodi makrooblik civilizacije kao skup kulturnih pojava. Ernest Gellner definiše da je "kultura sistem pojmova, znakova, asocijacija, tipova ponašanja i općenja",[3] Oswald Spengler (1880–1936) navodi osam velikih kultura, Arnold Toynbee (1889–1975) analizira 21 civilizaciju u 16 regiona, a Fernand Brodel (1902–1985) navodi da je u historiji čovječanstva egzistiralo 30–40 civilizacija i na hiljade kultura.

Kulture Mesopotamije, kao prve hidrauličke civilizacije,[4] ustanovile su prvo pismo (sumersko), najstariji ep (Gilgameš), najstarije mitove i bogove, ali i prve pisane zakone, čime se završava evolucija acefalnog društva (bez izabranog vođe ili tijela vlasti), od anomije do države![5] Prva saznanja pruža nam kognitivna arheologija – proučavanje načina mišljenja u nekadašnjim društvima, dok običajne pravne norme predstavljaju skup pravnih pravila i prakse koji u zajednici imaju pravnu snagu i djeluju kao samostalan izvor prava (engl. *customary law*). Pri tom postupno dolazimo do "umijeća vladanja" (izraz iskovao Michael Foucault) kao prijelaza od roda ka državi, "iz obitelji u stanovništvo",[6] i prvih ekluzivističkih nacionalnih historija, pa se konstituiše rano i historija ispreplitanja (*Entangeld history*) kada stisak religije slabi i dolazi potreba za stvaranjem zakona primjenjivog za spektar naroda.

Sagledat ćemo prvo teorijski diskurs.

Ekspanziju savremenog interesa za *pravne kulture*, danas ponajviše prisutne među američkim pravnim naučnicima i sociolozima, inicirali su još

Shodno tome, ja vjerujem da sam filozof koji piše historiju. Šire u: Vil Djurant, Ariel Djurant, *Pouke iz istorije*, prev. N. S. Krznarić, Miba Books, Beograd 2021.

[2] Immanuel Kant, Ideja opće povijesti s gledišta svjetskog građanstva, u: *Pravno-politički spisi*, prev. Z. Posavec, Politička kultura, Zagreb 2000, 17-32.

[3] Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, prev. T. Gamulin, Politička kultura, Zagreb 1998.

[4] Društveno uređenje koje se temelji na nadzoru nad vodnim resursima i sistemima navodnjavanja, naziv skovao Karl August Wittfogel u knjizi *Orijentalna despocija*, Globus, Zagreb 1988.

[5] *Anomija* – stanje bez društvenih normi, naziv skovao Emile Durkheim.

[6] Neil MacCormick, *Institucije prava. Ogled iz teorije prava*, prev. A. i L. Burazin, Naklada Breza, Zagreb 2014.

koncem XIX stoljeća, uglavnom njemački pravni povjesničari koji su razvili učenje o kulturnim grupama (*Kulturkreichslehre*); ona se zasigurno može objasniti kao reakcija na prevlast pozitivizma suočenog sa savremenim izazovima procesa globalizacije i evropske integracije. Kulturalno određenje prava vidljivo je u filozofiji njemačkog romantizma, uticajem neokantovske i hegelijanske filozofije, sa Jozefom Kohlerom i umnim Gustavom Radbruchom na čelu, koji pravni sistem definitivno određuju dijelom kulture.

Koncem 60-ih godina prošlog stoljeća u američkoj državnopravnoj školi javljaju se zagovornici učenja pravnih kultura, koje je Lawrence M. Friedman 1969. godine uobličio u pravni sistem koji obuhvata i strukturu i materiju pojma pravne kulture.[7] Friedman je koncept pravne kulture razvio podijelivši pravni sistem na tri komponente: strukturu, supstancu i kulturu. Strukturalne komponente odnose se na pravne institucije, njihovu formu i aktivnost, supstantivne dijelove čine izlazni materijali (ustavi, zakoni, pravila, statuti), dok kulturu čine "vrijednosti i stavovi koji povezuju sistem i koji određuju položaj pravnog sustava u kulturi cjelokupnog društva."[8] Mehmed Bećić ističe Friedmanov analitički Koncept pravne kulture kao dijela opće kulture, te njegovu podjelu na unutrašnju (internu) i vanjsku (externu).[9] Tako pravna kultura djeluje kao intervenirajuća varijabla u odnosu prava i društva, ostvarajući svoju posrednu ulogu kroz procese zahtijevanja i ispunjavanja zahtjeva. Sama pravna kultura je ujedno i ključna za funkcionisanje pravnog sistema jer je posredan pokazatelj (ne)uspješnosti ili (ne)efikasnosti prava; Friedman kasnije u pravnu kulturu ugrađuje poveznicu sa cjelokupnom kulturom konkretnog društva u kojemu ona predstavlja dio koji se odnosi na legitimitet i učinkovitost cjelokupnog prava.

Drugi pojam iz naslova, pojam evropeizacija, danas predstavlja proces gdje se nacionalne institucije i politike prilagođavaju odredbama Unije, ali istodobno i same imaju uticaj na oblikovanje Evropske unije (EU) – međutim, povijesno, termin evropeizacija odnosi se prvenstveno na niz srodnih pojmova i obrazaca promjene, primjerice, kada neki subjekat (grad, država, kultura itd.) poprimi određene evropske karakteristike. Ovakav obrazac promjene, u moderno doba, naziva se nerijetko još i vesternizacija – obično se odnosi na

[7] Friedman je koncept pravne kulture početno razvio u članku Legal Culture and Social Development, *Law and Society Review*, god. 4, br. 1, 1969, 261-274, a formalno inaugurisao značajnom monografijom *The Legal System: A Social Science Perspective*, Russell Sage Foundation, New York 1987.

[8] L. M. Friedman Legal Culture and Social Development, 34.

[9] Mehmed Bećić, *Između Orijenta i Okcidenta. Recepcija Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2022, 71.

isticanje evropskog identiteta ispred nacionalnog.[10] Jedna od definicija evropeizaciju opisuje kao proces koji uključuje: 1) izgradnju, 2) difuziju, 3) institucionalizaciju formalnih i neformalnih pravila, procedura, politika, načina obavljanja poslova, kao i normi koje su prvenstveno definisane kroz politički proces u Evropi, danas EU.

Područje evropeizacije i promjene institucija odnosi se na političke strukture, ali ponajviše na pravne strukture, pogotovo resurse kognitivne i normativne strukture, norme i vrijednosti koje mijenjaju državne tradicije i razumijevanje upravljanja, ali i okvire i naracije koje ukopavaju nove prilagodbe.[11]

Pravne tradicije Bosne i Hercegovine

U Bosni i Hercegovini također osjećamo interakcije između pravnih sistema, najčešće u vezi sa prijenosom, odnosno transferom prava između različitih pravnih sistema i pravnih tradicija, a gotovo svi pravni fakulteti, pogotovo na postdiplomskim studijama, u obrazovni proces uvode kolegije pod različitim nazivima – "pravna kultura" (zapadna, evropska, anglosaksonska, islamska).[12]

Bez obzira na prisutne doktrinarne rasprave o pojmu i metodološkim postavkama, jedan segment, rekao bih, uživa nepodijeljeno i bezrezervno prihvaćanje, a to je pravna tradicija. Prema Stevanu Liliću, pravna, za razliku od antipravne tradicije, obuhvata načela zakonitosti (*principe de legalite*), koncept pravne države (*Rechtsstaat*) i načela vladavine prava (*Rule of law*) i posvećena je prije svega kultu pravde i pravičnosti.[13]

U modernoj pravnoj teoriji razvili su se različite postavke o prenosima prava (Pierre Legrand), ili pravnim transplantima (Alan Watson), ili pravnim iritantima Gintera Tojbnera[14] – dok je Pravni fakultet Univerziteta u Zenici,

[10] Francis Fukuyama nalazi da je treći dio duše *thymos* (prvi je *isotimija* – priznanje dostojanstva, drugi *megalotimija* – želja za priznanjem superiornosti) sjedište današnje politike identiteta; ta ideja na Zapadu je rođena tokom protestantske reformacije Martina Lutera. Vidi u: Francis Fukuyama, *Identitet – zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*, prev. V. Raos, TIM press, Zagreb 2020.

[11] Marko Trnski, Prilog pojmovnom određenju europeizacije, *Međunarodne studije*, god. 15, broj 4, 2015, 9-28,20.

[12] Dževad Drino, Bosanskohercegovačke pravne kulture u evropskom kontekstu, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, god. 6, br. 12, 2014, 11-22. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu je organizovao i konferenciju mladih pravnih historičara posvećenu istraživanju pravnih kultura (XXVIIth Anual Forum of Young Legal Historians "Meeting of Legal Cultures", University of Sarajevo – Faculty of Law, September, 21–23, 2023).

[13] Stevan Lilić, Pravna i antipravna tradicija, u: *Pravne teme*, Magna agenda, Beograd 2002, 99-115.

[14] Gunther Teubner, Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Differences, *The Modern Law Review*, 61, 1998, 11-32.

kao prvi u Bosni i Hercegovini, uveo redovan predmet dodiplomskog studija Osnove precedentnog prava!

Razvijajući sposobnosti uspostavljanja konstruktivne veze između onoga što čini bosanskohercegovačke pravne tradicije i ukupnu pravnu kulturu, analizirajući povijesnu pozadinu i genezu razvoja pojedinih pravnih grana i instituta, u radu tražimo odgovor na pitanje šta čini tradiciju, a šta modernu unutar pravnog sistema Bosne i Hercegovine?

Pri tom se pojam pravne kulture određuje vrijednostima i stavovima u pravu, tumačenju prava, ponašanju subjekata, poznavanju prava u stanovništva, pa bi bosanskohercegovačka pravna kultura predstavljala zaokruženi pravni sistem, jedan zajednički duh prava, svojevrsno *communis opinion Doctorum*, stečen tokom historije razvitka i primjene grana na ovim prostorima. Dva kombinovana pristupa: komparativni (uporedni) i historijski, koji su komplementarni u svojim ulogama, govore nam da pravo nije i ne može biti razvijano u nacionalnoj izolaciji, nego da opće polje primjene potiče od rimskog klasičnog, ali još više postklasičnog rimskog prava i rimskih pravnih tradicija na ovim prostorima.[15]

Analizirajući normativnu prisutnost rimskog prava na prostorima Bosne i Hercegovine sve do danas, neosporna je čvrsta pripadnost bosanskog prava osnovnim vrijednostima, načelima i institutima rimske pravne tradicije i integracije u evropski pravni svijet.

Slijedom ovog konteksta bosanskohercegovačka pravna tradicija obuhvatala bi:

- srednjovjekovne pravne tradicije banovine i kraljevine Bosne;
- pravne tradicije Osmanske Bosne (1463–1878);
- moderno doba austrougarske vlasti (1878–1918);
- doba jugoslavenskih integracija, Kraljevine SHS, pa Kraljevine Jugoslavije (1918– 1941);
- pravni režim tzv. NDH unutar Trećeg rajha (1941–1945);
- pravo socijalističke Jugoslavija (1946–1992).

Vraćamo li se na srednjovjekovni bosanski prostor koji je smješten između ugarskog čekića i bizantskog nakovnja, vidjet ćemo dva kasnija imperijalna projekta: habsburšku, i na kraju osmanski, sa tri religijske kulture i

[15] Dževad Drino, *Elementi rimskog prava u trgovačkom i rudarskom pravu srednjevjekovne Bosne*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 197-201.
O ulozi znamenitih rimskih pravnika na ovim prostorima konsultuj rad: Dževad Drino, Benjamina Londrc, *Činovnička karijera klasičnih rimskih pravnika u provinciji Dalmacija, Acta Illyrica*, god. I, br. 1, Sarajevo 2017, 125-130.

civilizacije, te nekim predestiniranim stereotipima: Zapad – Istok, civilizacija – barbarstvo, kršćanstvo/hrišćanstvo – bogumilstvo/islam, Jadran/Dinaridi/Panonija; integrisan u mediteranski svijet, ali i panonsko-mitellevropski povijesni krug.

Srednjovjekovna bosanska država nastala je na tlu nekadašnje rimske provincije Dalmacije, naseljena slavenskim življem, koji je donio i svoja pravna shvatanja i običaje postojećem romaniziranom stanovništvu. Uklinivši se između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva, kasnije između Franačke i Bizanta, a još kasnije između Osmanlija i Ugarske, Bosna je dijelila sudbinu svih zemalja na razmeđi kultura i civilizacija.

Takve temeljne odrednice ukupnog razvitka srednjovjekovne Bosne – uz teritorijalno širenje, prožimanje istočnih i zapadnih uticaja, komunikativnost sa drugim područjima, pogotovo s Mediteranom, stvorile su i posebnost bosanskog srednjovjekovnog prava.

Daleko najveći i najsnažniji uticaj na bosansko srednjovjekovno pravo dolazio je upravo iz istočnojadranskih gradova, a razlog je bio – kako bi slikovito rekao akademik Nedim Filipović, što je srednjovjekovna Bosna bila *hinterland* – dakle teritorijalno zaleđe prilično dugog dalmatinskog pojasa, što čini segment rane mediteranske civilizacije, koja se direktno odražavala i na bosansku srednjovjekovnu kulturu.[16] Cjelokupno je trgovačko pravo srednjovjekovne Bosne zasnovano na pravu dalmatinskih gradova – prvenstveno Dubrovnika, čiji je uticaj bio toliki da ga prof. Mustafa Imamović s pravom proglašava pomoćnim pravnim izvorom u Bosni.[17]

Pravni historičar Zimermmann je izričit da je evropsko *ius commune*, tj. recipirano rimsko pravo, uticalo na pravo dalmatinskih komuna.[18] Upravo u ekonomskim kontaktima sa bosanskim zaleđem, živom trgovinom, pogotovo živežnim namirnicama, a kasnije i metalima, dolazi do prenošenja pojedinih instituta, rekosmo najviše trgovačkog prava, u pravo bosanskog srednjovjekovlja. Pri tom pojedini instituti dolaze i iz venecijanskog, mletačkog prava, koje je na bazi langobardskog i langobardsko-franačkog prava teorijski uobličila Pavijska škola, dok se trgovačko pravo širilo putem brojnih kolonija dubrovačkih i drugih trgovaca na tlu Bosne. Osim toga, davanje prava građanstva bosanskim državljanima naravno da ga je znatno pospješilo,

[16] Nedim Filipović, *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Armis print, Sarajevo 2007, 324.
[17] Mustafa Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, Pravni fakultet, Sarajevo 2006, 31. Šire o odnosima sa Dubrovačkom republikom u: Mustafa Imamović, Bosna i Dubrovnik: povijesni pogled, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLVIII, 2005, 272.
[18] Reinhard Zimmermann, *The law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press 1996, 706.

a pogotovo imenovanje gradskih knezova u bosanskim trgovima i gradovima, najviše iz reda dubrovačkih trgovaca. Tako u bosanskom srednjovjekovlju nalazimo potvrdu rimskopravnog instituta pravičnosti cijene – *pretium iustum*, upotrebu literarnih kontrakata singrafa i kirografa, postoji i ugovorna kazna – *stipulacio poene*, rimskopravni zajam – *fenus*, sa jasno određenom kamatom, dok zadužnice, za razliku od svojih uzora u Dubrovniku – imaju pečat; ulaganje novca na dobit – *depozitium*, sva tri oblika rimskog ugovora *locatio conductio*…[19]

U supstrat zajedničkog slavenskog prava, sa prisutnim rimskopravnim temeljima, ugrađivalo se srednjovjekovno bosansko *lex mercatoria* pod uticajem istočnojadranskih gradova, uticaji ugarskog prava vidljivi su kroz oblike vlasništva i ukupnog stvarnog prava te funkcionisanje dvorske kancelarije – primjerice, upotrebom crvene tinte u državnoj kancelariji, koja je, istaknimo, nepoznata na srpskom dvoru! Uticaj bizantskog prava se pojavljuje preuzimanjem i srpske krune, kroz kasnije nazive dvorskih službenika logoteta i protovestijara, ali nema bitniji značaj na dalji razvoj bosanskog srednjovjekovnog prava.

Prodor uticaja trgovačkog prava na sistem uprave veoma je vidljiv – gradski knezovi su najuglednije ličnosti lokalne sredine i po zanimanju su isključivo trgovci, temeljna odrednica njihovog postavljanja nije nikakvo vlastelinsko niti plemićko porijeklo, čak niti rodbinska veza sa vladarem, ni vojničke zasluge – isključivo je njegov trgovački ugled osnov sticanja ove upravne funkcije.[20]

Poseban dio predstavlja gradska samouprava, čije začetke nalazimo u tzv. saskim (rudarskim) privilegijama koje je ozakonio vladar, i time uticao na pravni status urbane zajednice. Gradska vijeća su sastavljena od 12 purgara (njem. *Burger*), što je najčešće prevođeno kao građani, *borghesiani*, *citadini*, i isti broj nalazimo i u njemačkim rudarskim gradovima, ali i onima u Rumuniji, odnosno Transilvaniji, koji su se razvili pod njemačkim uticajem (Braila, Brašov). Zahvaljujući luteranskom svećeniku iz Wittenberga Matiasu Froniusu, poznato nam je sasko kodificirano pravo putem njegova djela *Statuta Municipalium Saxonum in Transilvania* iz 1583. godine. Pravni osnov njihove organizacije čini *Diploma Andreanum* mađarskog kralja Andrije II iz 1224. godine, kojom je utvrđena upravna, sudska i vjerska autonomija na

[19] Šire u: Dž. Drino, *Elementi rimskog prava*.

[20] Dževad Drino, Benjamina Londrc, Povijesni aspekti uticaja prava istočnojadranskih gradova na pravo srednjovjekovne Bosne (europeizacija bosanskog prava), *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, god. VIII, br. 1, Zagreb 2017, 45-59.

rudarskom području – što su kasnije preuzeli svi bosanski vladari. Tako rudarski, ali i drugi gradovi, dobivaju gradska vijeća, gradski pečat, gradsku blagajnu.[21]

Da li bi, da je ovaj proces izgradnje gradske samouprave nastavljen, time i bosanski gradovi dobili statutarno uređenje i autonomiju tipa primorskih gradova?

Ne možemo, naravno, dati jasan odgovor jer je u osmanskom periodu došlo do izgradnje potpuno novog tipa osmanskog grada, ali i do formiranja apsolutno novih urbanih centara.

Na bosansko srednjovjekovno pravo, dakle, pored uticaja ugarskog prava sa sjevera, potom saskog rudarskog prava u oblasti rudarstva i metalurgije, nije zanemarljiv niti upliv kanonskog prava koje je razvijano i šireno iz brojnih franjevačkih samostana. Sagledavajući elemente bosanskog srednjovjekovnog prava, razumljivo je da je upravo rimsko postklasično pravo imalo najveći uticaj i primjenu, uostalom kao i u drugim zemljama tadašnjeg evropskokontinentalnog civilizacijskog kruga, u čemu je i srednjovjekovna Bosna u cijelosti dijelila sudbinu pravnog razvitka susjednih zemalja.

Pri analizi se najčešće kao drugi pojam ipak navodi slavensko pravo, koji je utemeljio poljski filolog Ignac Rakovecki, a potom nastavila plejada vrsnih naučnika – Maćejovski, Zigelj, Kadlec, Taranovski, Solovjev i Bogišić. Historija slavenskih prava, kao zasebna naučna disciplina, nastala je za vrijeme slavenskog preporoda na bazi Herderove filozofije historije – na osobenost slavenskih naroda upozoravao je i Marc Bloch, dok je o povratnom efektu slavenskog prava na bizantsko pravo mnogo raspravljano u pravnoj nauci.[22]

Uopće uzevši, ostaci slavenskog prava odnose se na relikte kolektivnog vlasništva, zajedničko odlučivanje, ostatke nekadašnje društvene solidarnosti i međusobnog jamstva, nomadske, stočarske i agrarne odnose u privređivanju, često pozivanje na stare običaje i slično.

---

[21] Dževad Drino, Rudarsko pravo i nastanak gradske samouprave srednjovjekovne Bosne, *Hercegovina*, br. 18, Mostar 2019, 35-42. O rudarskim propisima rimskog prava konsultuj rad: Dževad Drino, Benjamina Londrc, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, god. II, br. 2, Sarajevo 2018, 427-450.

[22] Prvi udžbenik na južnoslavenskim jezicima, *Uvod u historiju slavenskih prava*, izdao je u Beogradu 1923. g. Teodor Taranovski, učenik F. Zigelja, dok je njegov učenik Dragiša Mijušković prvi profesor Historije slavenskih prava na Velikoj školi u Beogradu – predavao je od 1887. pa sve do smrti 1903. g. Marc Bloch piše: "Premda je zapad svojim uticajem izobilno zračio prema slavenskim narodima, zajednice što pripadaju toj jezičkoj grani, najvećim dijelom su se razvijale svojim, potpuno originalnim putem", *Feudalno društvo*, Naprijed, Zagreb 1958, 12.

Sagledavajući sveukupnost bosanskog srednjovjekovnog prava, ne radi se niti se može raditi ni o kakvom kontinuitetu rimskog prava, mada je rimska vlast na ovim prostorima trajala preko četiri i po stoljeća. Uticaji bizantskog prava su jedva vidljivi, ne postoji osnov da je ono nastalo pod uticajem *ius commune* izgrađenog po konsilijatorima i kanonistima; u njemu su uočljivi elementi samostalnog razvitka, koji ga razdvajaju od susjednog hrvatskog ili srpskog srednjovjekovnog prava. Povezanost s institutima ugarskog prava primjetna je samo u nekim elementima, dok neki stari pravni običaji vjerovatno pripadaju zajedničkom blagu slavenskog sloja svih slavenskih zemalja.

Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine pod naletom osmanske vojske, dovodi Bosnu u položaj jedne od provincija Carstva, čiji pravni sistem, kako nalazi Mustafa Imamović daje složenu sliku; uz osmansko vojnoupravno, agrarno i zemljišno pravo, prisutno je i šerijatsko pravo, kanonsko pravo katoličke i pravoslavne crkve, te jevrejsko običajno pravo – što tadašnji pravni sistem u ovoj osmanskoj provinciji čini jedinstvenim koloritom u tadašnjoj Evropi.[23] Osmanski pravni poredak donosi pravni pluralizam; uz službeno osmansko pravo proklamovano kanunima, uporedo se razvijaju religijski pravni sistemi šerijatskog prava, kanonskog prava rimokatoličke crkve, crkvenog prava pravoslavne crkve, te od XVI stoljeća i jevrejsko pravo. Uz zatečeno običajno pravo, pogotovo izolovanih zajednica (Vlaha, rudara, stočara), u kasnijem periodu razvija se i konzularni pravni sistem kao posebna vrsta normativnog sistema stranih državljana na područjima Osmanskog carstva.[24]

Modernizacija bosanskohercegovačkog društva, a time i prava, odvijala se, prema Fikretu Karčiću, na dva različita društvenopolitička i kulturna konteksta; počela je u okviru raspadajućeg Osmanskog carstva i islamske kulture, a nastavljena je pod novom, neislamskom vlašću i evropskom kulturom. Započet je izvjesno konceptom *nizam-i-džedid* ("novi poredak") ili tanzimatskim reformama, što se često zaboravlja, a nastavljen je tokom 40 godina trajanja Austro-Ugarske, potom 23 godine stare, odnosno 46 godina nove Jugoslavije.[25]

Ulaskom u državnu zajednicu K&K monarhije zadržava se kontinuitet postojećeg prava uz formalnu vrhovnu vlast sultana, ali uz dopunsku primjenu zakona Austro-Ugarske, te postepenu izgradnju novog zakonodavstva.[26]

[23] M. Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, 9.
[24] M. Bećić, *Između Orijenta i Okcidenta*, 81.
[25] Šire u: Karčić, Fikret, *Studije o šerijatskom pravu*, Bemust, Zenica 1997.
[26] *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*: Opći dio (1880), Pravosudna uprava (1881) te Finansijska uprava (1881), Sarajevo 1886.

Ovo tim prije jer je slijedom povijesnih događaja upravo na ovom tlu primjenjivan i jedan evropski građanski zakonik koji je najviše zasnovan na rimskom pravu i pandektnoj pravnoj školi (Austrijski AGBG),[27] koji je čak i u socijalizmu nastavio živjeti kao *ius in subsidio* (osim ako pojedina norma nije bila ukinuta novim zakonima!), a uporedo i Osmanski građanski zakonik Medžele, što ne nalazimo nigdje drugdje u Evropi. Takva koegzistencija pandektnog rimskog prava (AGBG)[28] te različitih religijskih pravnih sistema (šerijatsko, jevrejsko i kanonsko pravo) na ovom relativno malom prostoru ukazuje na povijesni razvitak, ali i uticaj različitih pravnih tradicija i kultura.

Tada dolazi i do prve izobrazbe zapadnjački obrazovanih sudaca koji postaju nosioci nove pravne kulture, koja se prenosi i kasnije u novostvorenu državnu zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju. Izgradnjom novog socijalističkog prava, nakon završetka II svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je, kao republika bivše Jugoslavije, ušla u red zemalja socijalističkog prava, a sticanjem samostalnosti vraća se zapadnim ili, tačnije rečeno, novim evropskim vrijednostima i zakonodavstvu.

U procesu današnjih eurointegracija brojni kritičari unifikacije evropskog, napose privatnog prava i otvoreni protivnici evropskih kodifikacija građanskog prava i ustava, kao npr. Kanađanin Pjer Legran (Pierre Legrand) ističu da će Englez pravno pravilo promatrati uvijek *common law* očima, a Francuz očima civilnog prava, dok se Jan Smits vraća djelu Alana Watsona navodeći da su pravni transplanti (pozajmice, implanti) najvažniji fenomen i faktor pravnog razvitka.[29]

Pri tom stvaranje zajedničke evropske pravne tradicije i njene analitički utvrđene karakteristike dovode do pitanja da li savremene evropske integracije vode i stvaranju nove i čvršće jedinstvene pravne kulture? Drugo, šta su bosanskohercegovačke pravne tradicije, koja to pravna dobra i koje kulture baštinimo i šta smo spremni mijenjati, a šta će nam civilizovana i uljuđena Evropa priznati kao trajne vrijednosti u našem pravu?

---

[27] *Opći građanski zakonik s novelama i ostalim naknadnim propisima*, prir. M. Vuković, Školska knjiga, Zagreb 1955.

[28] Zvaničan naslov je "Allgemeines Burgerliches Gesetzbuch fur die deutschen Erblander" – skraćeno ABGB.

[29] Pierre Legrand, European Legal Systems Are Not Converging, *The International and Comparative Law Quarterly*, god. 45, br. 1, 52-81, vidi u: Vladimir Vuletić, Da li je evropsko privatno pravo moguće?, *Pravni život*, br. 11, 2008, 90; Jan M. Smits, A European Private Law as a Mixed Legal System, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 5, 1998, 328-340.
Konsultuj Votsonov rad na srpskom jeziku, Alan Watson, *Pravni transplanti: pristup uporednom pravu*, Pravni fakultet, Institut za uporedno pravo, Beograd 2000, naslov originala: A. Watson, *Legal Transplants*, London 1974. U njemačkoj pravnoj teoriji kao sinonim koristi se izraz "pravni iritant" (G. Treubner) koji ima značenje recepcije, uticaja, ali i pravnog transfera.

Stvaran u državnopravnim posebnostima bosanske srednjovjekovne države, pa potom kao segment dva velika carstva – Osmanskog i Austro-Ugarskog, na kraju kao elemenat južnoslavenskih integracija, pravni sistem države Bosne i Hercegovine nalazi se pred unutrašnjom i vanjskom harmonizacijom, proklamovanom evropeizacijom, gdje gusta mreža evropskog prava već odavno budi strahove, ali i nade. Strahove da bi mogla biti razorena veza između zatečenih, osnovnih prava i postdejtonske konstrukcije države, izazivajući euroskepticizam i zazor i pozivajući se na stare hijerarhizacije prava državnih jedinica i još starije pojmove suverenosti, a nade da bi formalnim ulaskom u Uniju došla i u evropski kontinentalnopravni krug kojem Bosna i Hercegovina pojmovno i vrijednosno pripada.

Pri tome dosadašnji pokušaji unifikacije prava putem tzv. direktiva Evropske unije, međunarodnih sporazuma, te odluka Evropskog suda pravde i Evropskog suda za ljudska prava, imali su vidljive slabosti u izradi, a još više u praktičnoj primjeni. U osnovi je vidljiv temelj recipiranog rimskog prava preuzetog i putem savremenog austrijskog građanskog zakonika (AGBG), ali ono nije nepoznato niti kasnijem islamskom pravu, oličenom u prvom zakoniku šerijatskog prava, Medželli.[30]

Raspadom bivše Jugoslavije, profesor Jovica Trkulja sa beogradskog Pravnog fakulteta navodi da su se obistinile riječi njemačko-britanskog sociologa Ralfa Darendorfa (1929–2009), koji je, kao pesimista, u općoj euforiji nakon pada Berlinskog zida rekao da sa Istoka i Balkana nije došlo ništa novo te da postkomunističkim zemljama treba šest mjeseci da bi donijele demokratske ustave, šest godina da bi nešto iz tih demokratskih ustavnih odredbi počeli primjenjivati i najmanje šest decenija da bi se u tim zemljama pojavila vladavina prava.[31]

Potpuna unifikacija pravnog sistema obesmislila bi devizu "ujedinjeni u različitosti" (*united in diversity*) pod kojom se stvara panevropska integracija,

[30] O uticaju rimskog prava na ove dvije kodifikacije konsultuj radove: Dževad Drino, Adnana Šabani, Rimskopravni temelji Austrijskog građanskog zakonika, u: *Zbornik radova Znanstvenog skupa Austrijski građanski zakonik (1811–2011), Tuzla, 16–18. XII 2011*, ur. E. Mutapčić, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli – Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Tuzla 2014, 9-14; Dževad Drino, Rimskopravni elementi u Osmanskom građanskom zakoniku (Medželle i ahkjami šerijje), u: *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća. Zbornik radova sa naučnog skupa "Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća (IV)", Sarajevo, 11–14. oktobar 2021*, ur. A. Husić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo 2022, 299-316.

[31] Jovica Trkulja, Oslobađanje ili osveta istorije: 30 godina od pada Berlinskog zida, *Hereticus, časopis za preispitivanje prošlosti*, god. 16, br. 1/2, 2019, 11-33. Konsultiraj zbornik radova: *Postkomunizam i demokratske promene. Demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema*, prir. Vučina Vasović, Vukašin Pavlović, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd 2002.

ali oblasti neosporne harmonizacije jesu svakako kretanje ljudi, roba, kapitala, odnosno ugovornog, odštetnog i stvarnog prava (*contract*, *tort*, *property*).

Pri tome je, članom 5. Ugovora o osnivanju Evropske unije (*Mastricht*, 1993), postojeće zakonodavstvo Unije uređeno tzv. principom sporednih elemenata, koji utvrđuje obim pravnih pitanja od interesa za Unijum dok se članicama ostavlja sloboda da sami regulišu pitanja od vlastitog nacionalnog interesa.

To je svojevrsni prelazak sa morala uma na pravo uma, što bi naglasio Klaus Gunther,[32] pa se i veliki Jirgen Habermans pitao, osluškujući krizu zbog čega bismo morali istrajavati na Evropskoj Uniji – budući da se iscrpio izvorni motiv da se ratovi u Evropi učine nemogućim?![33]

(Kako i veliki, možda i najveći evropski um može pogriješiti u ocjeni! Agresija na Ukrajinu ga je demantirala.).

Njegov odgovor ipak pogađa suštinu; Evropska unija se može pojmiti kao odlučujući korak na putu prema politički osmišljenoj svjetskoj zajednici!

Zaključak

Naravno da se za takav ideal vrijedi boriti u Bosni i Hercegovini, pa je i ovaj rad u toj osnovnoj funkciji, jer izrastanje takve multikulturne svjetske zajednice bilo bi nezamislivo bez jedine multikulturne države u Jugoistočnoj Evropi – Bosne i Hercegovine, u suprotnom bi sve proklamacije ostale izgrađene na pijesku!

Rezimirajmo da vlastita sudbenost (*autodikija*) uz pravo donošenja vlastitih propisa (*ius statuendi*) i samostalna uprava čine osnove pravnog sistema bosanskog srednjovjekovlja. Podvrgavanje gradskog kneza odlukama Vijeća doprinosi da saske privilegije izlaze van okvira rudnika i prelaze na susjednu urbanu okolinu, tako da gradska vijeća, gradske pečate i blagajne dobivaju i nerudarski gradovi sa jasnom trodiobom upravnih funkcija – zastupanje grada, unutrašnji ustroj i autonomija sudstva. Zasnovano na kontinentalnoj, rimsko-germanskoj pravnoj kulturi, bosansko pravo se dograđuje stoljetnim prisustvom i primjenom šerijatskog prava i prava drugih religijskih zajednica,

[32] Klaus Günther, Menschenrechte zwischen Staaten und Dritten, u: *Was bleibt vom Staat? Demokratie, Recht und Verfassung im globalen Zeitalter*, ur. N. Deitelhoff, J. Steffaek, Campus, Frankfurt am Main – New York 2009, 259-280.

[33] Jürgen Habermas, *Ogled o ustavu Evrope*, prev. E. Šarčević, H. Sar, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo 2011, naslov originala: J. Habermas, *Zur Verfassung Europas, Ein Essay*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2011, 39.

da bi fazom tanzimata i dolaskom Austro-Ugarske dobilo svoju osobenost kroz primjene velikih pravnih sistema na ovom tlu.

Dakle, pravne kulture, često nazivane velikim pravnim sistemima, jesu skup više međusobno srodnih pravnih poredaka koji je prevazišao vlastiti prostor i utiče na druge! Dva su danas osnovna; kontinentalnoevropski, s karakteristikama prvenstva zakona kao pravnog izvora, kodifikacija i temeljima rimskog prava, kojem pripada Bosna i Hercegovina; te anglosaksonski, koji obilježava sudska praksa kao izvor prava i koji u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini prodire širom ponajviše kroz procese usaglašavanja sa pravom EU.

Literatura

Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney (1963) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press.

Antolović, Jadran; Jelić Tomislav (2013) *Pravo i kultura*, Hadrian, Zagreb.

Arold, Nina-Louisa (2007) *The Legal Culture of the European Court of Human Rights*, Nijhoff.

Assman, Jan (2005) *Kulturno pamćenje, pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. V. Preljević, Vrijeme, Zenica.

Avramović, Sima; Stanimirović, Vojislav (2007) *Uporedna pravna tradicija*, 2. izd., Pravni fakultet u Beogradu – Službeni glasnik, Beograd.

Babić-Avdispahić, Jasminka; Mujkić, Asim (2019) *Etika*, Eidos, Zenica.

Bahofen, Johann Jakob (2008) *Prirodno pravo i istorijsko pravo*, prev. D. N. Basta, Dosije, Beograd.

Bartulović, Željko (2014) *Opća povijest države i prava I*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.

Bećić, Mehmed (2022) *Između Orijenta i Okcidenta. Recepcija Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Benton, Lauren A. (2002) *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400–1900*, Cambridge University Press, New York.

Bogucki, Peter (2008) *Encyclopedia of society and culture in the ancient world, I*, Infibase Publishing, New York.

Bojanić, Petar; Milojević, Miljana (prir.) (2011) *Norma nomos*, Službeni glasnik, Beograd.

Braudel, Fernand (2001) *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Tom 1, Geopoetika – CID, Beograd – Podgorica.

Bloch, Marc (1958) *Feudalno društvo*, Naprijed, Zagreb.

Bloch, Marc (2008) *Apologija historija ili zanat povjesničara*, prev. J. Milinović, Srednja Europa, Zagreb.

Čaušević, Dženana (2005) *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine, dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo.

Čehulić, Mateja (2021) Perspectives of Legal Culture: A Systematic Literature Review, *Revija za sociologiju*, god. 51, br. 2, 257-282.

Čepulo, Dalibor (2003) *Prava građana i moderne institucije: Europska i hrvatska pravna tradicija*, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb.

Čepulo, Dalibor (2012) *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Cotterrell, Roger (1997) The Concept of Legal Culture, u: *Comparing Legal Cultures*, ur. D. Nelken, Routledge, 19-21.

Dalberg-Larsen, Jørgen (2001) Human Rights and National Legal Cultures: The Case of Labour Law, u: *Legal Cultures and Human Rights, Vol. 1, The Challenge of Diversity*, ur. K. Hastrup, Kluwer Law International, The Hague, 103-116.

Djurant, Vil; Djurant, Ariel (2021) *Pouke iz istorije*, prev. N. S. Krznarić, Miba Books, Beograd.

Drino, Dževad (2007) *Elementi rimskog prava u trgovačkom i rudarskom pravu srednjevjekovne Bosne*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Drino, Dževad (2014) Bosanskohercegovačke pravne kulture u evropskom kontekstu, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, god. 6, br. 12, 11-22.

Drino, Dževad (2011) Evropski identitet i rimskopravni temelji prava srednjovjekovne Bosne, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, god. III, br. 7, 53-59.

Drino, Dževad; Londrc, Benjamina (2017) *Činovnička karijera klasičnih rimskih pravnika u provinciji Dalmacija, Acta Illyrica*, god. I, br. 1, Sarajevo, 125-130.

Drino, Dževad; Šabani, Adnana (2014) Rimskopravni temelji Austrijskog građanskog zakonika, u: *Zbornik radova Znanstvenog skupa Austrijski građanski zakonik (1811–2011), Tuzla, 16–18. XII 2011*, ur. E. Mutapčić, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli – Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Tuzla, 9-14.

Drino, Dževad; Londrc, Benjamina (2017) Povijesni aspekti uticaja prava istočnojadranskih gradova na pravo srednjovjekovne Bosne (europeizacija bosanskog prava), *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, god. VIII, br. 1, Zagreb, 45-59.

Drino, Dževad (2018) *Balkan – državnopravna historija*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica.

Drino, Dževad; Londrc, Benjamina (2018) Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, god. II, br. 2, Sarajevo, 427-450.

Drino, Dževad (2019) Rudarsko pravo i nastanak gradske samouprave srednjovjekovne Bosne, *Hercegovina*, br. 18, Mostar, 35-42.

Drino, Dževad (2021) *Drevno pravo / Ancient Law*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica.

Drino, Dževad (2022) Rimskopravni elementi u Osmanskom građanskom zakoniku (Medželle i ahkjami šerijje), u: *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća. Zbornik radova sa naučnog skupa "Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća (IV)", Sarajevo, 11–14. oktobar 2021*, ur. A. Husić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 299-316.

Durmišević, Enes (2014) *Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i Hercegovini*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Eriksen, Trond Berg (2013) Šta je istorija ideja*?*, prev. J. Loma, Karpos, Loznica.

Filipović, Nedim (2007) *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Armis print, Sarajevo.

Friedman, Lawrence M. (1969) Legal Culture and Social Development, *Law and Society Review*, god. 4, br. 1, 261-274.

Friedman, Lawrence M. (1987) *The Legal System: A Social Science Perspective*, Russell Sage Foundation, New York.

Friedman, Lawrence M. (1994) Is there a Modern Legal Culture?, *Ratio Iuris*, god. 7, br. 2, 117-131.

Fuko, Mišel (2010) Niče, genealogija, historija, u: *Spisi i razgovori*, prev. I. Milenković, Fedon, Beograd, 59-88.

Fukuyama, Francis (2020) *Identitet – zahtjev za dostojanstvom i politike zamjeranja*, prev. V. Raos, TIM press, Zagreb.

Gellner, Ernest (1998) *Nacije i nacionalizam*, prev. T. Gamulin, Politička kultura, Zagreb.

Gibson, James L.; Caldeira, Gregory A. (1996) The Legal Cultures of Europe, *Law and Society Review*, god. 30, br. 1, 55-86.

Grødeland, Åse B.; Miller, William L. (2015) *European Legal Cultures in Transition*, Cambridge University Press.

Günther, Klaus (2009) Menschenrechte zwischen Staaten und Dritten, u: *Was bleibt vom Staat? Demokratie, Recht und Verfassung im globalen Zeitalter*, ur. N. Deitelhoff, J. Steffaek, Campus, Frankfurt am Main – New York, 259-280.

Häberle, Peter (1982) *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, Duncker and Humblot.

Habermas, Jürgen (1986) Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in derdeutschen Zeitgeschichtsschreibung, *Die Zeit*, br. 29, 11 July 1986.

Habermas, Jürgen (2011) *Ogled o ustavu Evrope*, prev. E. Šarčević, H. Sar, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo.

Haviland, William A. (2004) *Kulturna antropologija*, prev. V. Hajnić, Naklada Slap, Jastrebasko.

Husa, Jaakko (2015) *A New Introduction to Comparative Law*, Hart.

Imamović, Mustafa (2005) *Predavanja iz opće povijesti prava i političkih institucija*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Imamović, Mustafa (2005) Bosna i Dubrovnik: povijesni pogled, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLVIII, 267-285.

Imamović, Mustafa (2006) *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, Pravni fakultet, Sarajevo.

Kaluđerović, Željko (2010) *Helensko poimanje pravde*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

Kant, Immanuel (2000) Ideja opće povijesti s gledišta svjetskog građanstva, u: *Pravno-politički spisi*, prev. Z. Posavec, Politička kultura, Zagreb, 17-32.

Karčić, Fikret (1997) *Studije o šerijatskom pravu*, Bemust, Zenica.

Katz, Stanley N. (ur.) (2009) *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, 6 vols, Oxford University Press, New York.

Kozlić, Spahija (2016) *Filozofija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica.

Kuhn, Thomas S. (2002) *Struktura znanstvenih revolucija*, Jesenski i Turk, Zagreb.

Legrand, Pierre (1997) The Impossibility of 'Legal Transplants', *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, god. 4, br. 2, 111-124.

Legrand, Pierre (1996) European Legal Systems Are Not Converging, *The International and Comparative Law Quarterly*, god. 45, br. 1, 52-81.

Lilić, Stevan (2002) Pravna i antipravna tradicija, u: *Pravne teme*, Magna agenda, Beograd, 99-115.

MacCormick, Neil (2014) *Institucije prava. Ogled iz teorije prava*, prev. A. i L. Burazin, Naklada Breza, Zagreb.

Malešević, Siniša (2009) *Sociologija etniciteta*, prev. S. Glišić, Fabrika knjiga, Beograd.

Merry, Sally (2012) What is Legal Culture? An Anthropological Perspective, *Journal of Comparative Law*, god. 5, br. 2, 40-58.

Opći građanski zakonik s novelama i ostalim naknadnim propisima, prir. M. Vuković, Školska knjiga, Zagreb 1955.

Pareto, Vilfredo (2011) *Uspon i pad elita. Primjena teorijske sociologije*, prev. D. Hlade, Feniks knjiga, Zagreb.

Paund, Rosko (2000) *Jurisprudencija I–III*, prev. Đ. Krstić, CID – Službeni list SRJ, Podgorica – Beograd.

Postkomunizam i demokratske promene. Demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema, prir. Vučina Vasović, Vukašin Pavlović, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd 2002.

Reimann, Mathias; Zimmermann, Reinhard (2008) *The Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford University Press.

Rietbergen, Peter (2020) *Europe. A Cultural History*, Routledge.

Rohajm, Geza (1976) *Nastanak i funkcija kulture*, prev. B. Vučićević, BIGZ, Beograd.

Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Opći dio (1880), Pravosudna uprava (1881) te Finansijska uprava (1881), Sarajevo 1886.

Simon, Thomas (ur.) (2017) *Konflikt und Koexistenz: Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Band II: Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*, W. Klosterman, Frankfurt a/M.

Smith, Dennis (1991) *The Rise of Historical Sociology*, Blackwel, Oxford.

Smits, Jan M. (1998) A European Private Law as a Mixed Legal System, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 5, 328-340

Stein, Peter (1999) *Roman law in European history*, Cambridge.

Strauss, Leo (1971) *Prirodno pravo i istorija*, prev. M. Lučić, Veselin Masleša, Sarajevo.

Šarkić, Srđan; Popović, Dragoljub (2012) *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.

Špengler, Osvald (1989) *Propast Zapada I*, prev. V. Vujić, Književne novine, Beograd.

Taranovski, Feodor (1923/2003) *Enciklopedija prava*, Geca Kon, Beograd.

Teubner, Gunther (1998) Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Differences, *The Modern Law Review*, 61, 11-32.

Tojnbi, Arnold Džozef (2002) *Proučavanje istorije*, JP Službeni list SRJ – CID, Beograd – Podgorica.

Trkulja, Jovica (2019) Oslobađanje ili osveta istorije: 30 godina od pada Berlinskog zida, *Hereticus, časopis za preispitivanje prošlosti*, god. 16, br. 1/2, 11-33.

Trnski, Marko (2015) Prilog pojmovnom određenju europeizacije, *Međunarodne studije*, god. 15, broj 4, 9-28.

Vuletić, Vladimir (2008) Da li je evropsko privatno pravo moguće?, *Pravni život*, br. 11, 87-100.

Watson, Alan (1983) Legal Change: Sources of Law and Legal Culture, *University of Pennsylvania Law Review*, god. 131, br. 5, 1121-1157.

Watson, Alan (2000) *Pravni transplanti: pristup uporednom pravu*, Pravni fakultet, Institut za uporedno pravo, Beograd.

Wittfogel, Karl A. (1988) *Orijentalna despocija*, Globus, Zagreb.

Zimmermann, Reinhard (1996) *The law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press.

Posebna izdanja ANUBiH CCXIII, ODN 20, 346-362

Europeization of Bosnia and Herzegovina and legal culture

Abstract: In 2017, Max Planck Institute for European Legal History published an analysis of legal systems in Southeastern Europe, where the legal systems of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Albania were labeled as "Konflikt und Koexistenz" in the title. Editor dr. Thomas Simon, working on Bosnia and Herzegovina, started from the legal pluralism of the Ottoman Empire and "colonial modernization" during the Austro-Hungarian administration, ignoring the pre-Ottoman component, but also the later law of the old and new Yugoslavia, which greatly influenced the country's current legal system.

The concept of legal culture itself is often diffuse, but (according to Professor Dalibor Čepul, Zagreb) it certainly includes two elements – legal traditions, as the long-term acceptance of certain elements in society and the legal system, and the distinctiveness of legal culture from comparative law, which is objected to for its normativist orientation and grouping of rights into legal families, whereby the state absolutely remains the most significant framework of all processes with a clear identity and tradition.

As the legal system of Bosnia and Herzegovina was created in the legal peculiarities of the Bosnian medieval state, and then as a segment of two great empires (Ottoman and Austro-Hungarian), finally as an element of South Slavic integrations, it shows its originality and uniqueness in relation to the rest of the Western Balkans.

This paper deals with searching for answers to the questions of what those peculiarities are, what constitutes tradition and what constitutes modernity, which seems to be a necessity given the attempts up to this point to unify law through so-called EU directives and judgments of European courts.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Europe, comparability, legal culture, tradition

DOI: 10.5644/PI2024.213.19

Etnicizacija i politizacija pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kao mehanizmi podrivanja ustavnopravnog poretka Bosne i Hercegovine

Jasmina Bešlagić[*]

Sažetak: Uloga ustavnog sudstva u svakoj savremenoj demokratski uređenoj državi od nemjerljivog je značaja za očuvanje njenog ustavnopravnog poretka i osnovnih principa pravne države i vladavine prava, ustavnosti i zakonitosti.
Pozicija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u sistemu državnih institucija zauzima posebno mjesto, zbog specifičnosti njenog državnog uređenja, stepena demokratskog razvoja i opredijeljenosti političkih aktera ka poštivanju uvodno navedenih principa. Da bi Ustavni sud Bosne i Hercegovine odgovorio svojoj zahtjevnoj ulozi "čuvara" Ustava Bosne i Hercegovine i njenog ustavnopravnog poretka, posebno je važno osigurati da u sastav Ustavnog suda Bosne i Hercegovine budu izabrani samo i isključivo nezavisni, nepristrasni, stručni i profesionalni pravnici visokih moralnih kvaliteta, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, oslobođeni mogućnosti bilo kakvih političkih ili drugih uticaja na njihove stavove, mišljenja i odluke, osigurati objektivne i nezavisne procedure donošenja odluka bez bilo kakvih institucionalnih ili vaninstitucionalnih uticaja i pritisaka, posebno kada su u pitanju procedure donošenja odluka koje se ne mogu i ne smiju vezati za etničku ili entitetsku pripadnost pojedinog sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
Upravo kroz mehanizme etnicizacije i politizacije pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, a posmatrajući ulogu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u očuvanju državnosti i državnopravnog kontinuiteta, svjedoci smo očiglednom podrivanju ustavnopravnog poretka države Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, etnicizacija, politizacija

Uvod

Bosna i Hercegovina predstavlja dio evropske historije, tradicije i kulture, pa njen ustavnopravni sistem, u kojem bi ustavno sudstvo trebalo da zauzme posebno mjesto, jer brani osnovne principe, motive, ciljeve i programska načela ustavnopravnih sistema koji čine jedan od nosivih zidova današnje Evrope,

[*] Vanredna profesorica na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bihaću, jasmina.beslagic@unbi.ba.

treba da bude posebno stabilan i funkcionalan. Stoga bi institucionalna nezavisnost ustavnih sudova u Bosni i Hercegovini trebala predstavljati osnovni princip u organizaciji i funkcioniranju ustavnog sudstva, a ona ne postoji ukoliko sudije nisu u potpunosti nezavisni, nepristrasni, stručni i profesionalni. U tom smislu, nezavisnost Ustavnog suda Bosne i Hercegovine trebala bi podrazumijevati: nezavisnost sudija u kontekstu finansijske i profesionalne nemogućnosti uticaja na njihov rad, nezavisne procedure koje podrazumijevaju samostalnost i nezavisnost u donošenju Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine,[1] da nema Zakona o Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine, da Ustavni sud Bosne i Hercegovine sam uređuje pitanja svoga rada, osim onih pitanja koja su definirana Ustavom Bosne i Hercegovine, kao i finansijska samostalnost koja podrazumijeva da Ustavni sud Bosne i Hercegovine sam određuje vlastite potrebe, resurse, plate itd.[2]

Uzimajući u obzir izrazito odgovornu ulogu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u procesu ustavnopravnog razvoja Bosne i Hercegovine, neophodno je skrenuti posebnu pažnju na institucionalni i vaninstitucionalni uticaj politike na rad Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, koji je vrlo često neprimjereno prisutan. Tome potencijalno doprinosi činjenica da u Bosni i Hercegovini entitetski zakonodavci imaju isključivu nadležnost kada je u pitanju izbor "domaćih" sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, pri čemu nezavisne, strukovne organizacije nemaju nikakvu mogućnost djelovanja na taj izbor. Iako je sličan sistem izbora sudija, na primjer, prisutan u Njemačkoj, Belgiji, Mađarskoj ili Poljskoj, potrebno je razmisliti da li je takav način izbora, čak i ako je uobičajen u razvijenim demokratskim sistemima, opravdan i najbolji za nezavisnost Ustavnog suda u Bosni i Hercegovini, uzimajući u obzir specifične okolnosti svake države, uključujući stepen demokratskog razvoja i poštovanja principa pravne države i vladavine prava unutar njenog specifičnog društvenog uređenja.[3]

[1] Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 22/14 i Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 57/14, prečišćeni tekst dostupan na: https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/pravila-bs_1611132311.pdf (8. 12. 2023).

[2] Miodrag Simović, Milena Simović, Uloga Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u odbrani i daljnjoj izgradnji evropskog identiteta u Bosni i Hercegovini, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, god. 4, br. 7, 2011, 10. http://prf.unze.ba/Docs/Anali/godina_4_broj_7/01%20Simovic.pdf (8. 12. 2023).

[3] Ibid.

Pojam etnicizacije i politizacije

Etnicizacija

U sociologiji, rasizacija ili etnicizacija je politički proces pripisivanja etničkog ili rasnog identiteta odnosu, društvenoj praksi ili grupi koja se nije identificirala kao takva. Rasizacija ili etnicizacija često proizlazi iz interakcije grupe sa grupom kojom dominira i pripisuje joj određeni rasni identitet u svrhu razlikovanja identiteta dominantne grupe kao relativno različitog od nedominantne, te za nastavak ili reprodukciju dominacije i društvene isključenosti. S vremenom, rasna i etnicizirana grupa razvija konstrukt koji nameće društveni sistem u kojem su rase stvarne, različite i nejednake na načine koji su važni za ekonomski, politički i društveni život, što je nezdrava norma koja im oduzima njihovo dostojanstvo pune ljudskosti. Ovaj sistemski alat u različitim fleksibilnostima i varijantama često se koristio kroz historiju imperijalizma, nacionalizma, rasnih i etničkih hijerarhija.[4]

Svojevrsna etnicizacija, danas je, čini se, rezultat svih situacija. Ona konstruira i rekonstruira kulturne pripadnosti. One su činjenično prostorno ograničene ili to nisu, višestruke su za svakoga, bogate društvenošću, ali su nositeljice krutih i isključujućih obilježja kada se radi o teritoriji, zajednici i religiji.[5]

Politizacija

Politizacija predstavlja skup određenih ponašanja i postupanja kojima se nastoji učiniti da nešto dobije obilježja politike, odnosno da se prožme politikom.[6] Radi se o smišljenom nastojanju da neki problem poprimi političko obilježje, odnosno o procesu prožimanja nekog problema ideologijom određene politike.[7]

Politizacija je sveprisutan problem u tranzicijskim, manje razvijenim i nestabilnim ustavnopravnim sistemima kakvo je i bosanskohercegovačko. U takvim sistemima političke elite su stvarni donosioci odluka, bez obzira na provedene izborne procese koji su nominalno demokratski, rezultate izbora i

[4] Rasizam. https://hmn.wiki/hr/Ethnicization (8. 1. 2024).

[5] Martine Fourier, Geneviève Vermes (ur.), *Ethnicisation des rapports sociaux. Racismes, nationalismes, ethnicismes et culturalismes*, École normale superieure de Fontenay/St-Cloud; L'Harmattan, Paris 1994, u: Josip Kompes, Prikazi i recenzije, *Migracijske teme*, god. 12, br. 4, Zagreb 1996, 365.

[6] Politizírati, *Hrvatski jezični portal*. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eVtgXRc%3D (8. 1. 2024)

[7] Politizacija, *Šta znači.com*. http://staznaci.com/politizacija (8. 1. 2024).

volju građana izraženu putem tih izbornog procesa. Prisutna je u sferi obrazovanja, radnih odnosa, privrednoj djelatnosti, kao i drugim sferama društvenih odnosa onda kada je to u interesu političkih partija ili njihovih lidera.

Pojam, uloga i značaj ustavnog sudstva u savremenim ustavnopravnim sistemima

Ustavno sudstvo u širem smislu riječi podrazumijeva sudsku vlast koja ima zadatak da štiti provođenje ustava. Kada se kaže "provođenje ustava", zapravo se misli na bilo koji odnos na koji ustav djeluje: između državnih organa, između različitih administrativno-teritorijalnih nivoa vlasti, između države i pojedinca itd. S druge strane, ustavno sudstvo u užem smislu podrazumijeva postojanje posebnog suda čija je nadležnost da ispituje usaglašenost zakona s ustavom.[8] Ta usklađenost podrazumijeva kako materijalnu, odnosno sadržajnu usklađenost, tako i formalnu usklađenost, odnosno da li je zakon donesen u skladu sa propisanim procedurama i da li su ga donijeli za to ovlašteni organi.[9]

Pravnu državu (i vladavinu prava) nemoguće je zamisliti bez ustavnog sudstva.[10] Naime, sastavni dio principa pravne države je princip ustavnosti, znači jedinstvo i harmoničnost pravnog sistema u skladu s ustavom. Kada ne bi postojalo tijelo koje bi institucionalno štitilo princip ustavnosti, i pravna država bi bila znatno ugroženija. Ustavno sudstvo je specifična vlast. S jedne strane, ustavni sudovi imaju nadležnosti da se miješaju u druge vlasti: da kontrolišu konačne odluke redovnih sudova, upravnu vlast i upravno sudstvo u smislu ustavnosti, da stavljaju van snage protivustavne zakone, rješavaju sporove između različitih nivoa vlasti itd. S druge strane, odluke ustavnih sudova često se veoma jako reflektuju na političku stvarnost u državi. Naime, odluke ustavnih sudova ne predstavljaju konkretizaciju zakona koji detaljno normira pojedine životne odnose, kao što je to slučaj kod redovnih sudova, već one oblikuju političke odnose uređene ustavom.[11]

Ustavno sudstvo je također odigralo, a i danas igra značajnu ulogu u zaštiti ljudskih prava i sloboda, te razvoju demokracije i demokratskih odnosa. U vrijeme tendencije jačanja izvršne vlasti i u parlamentarnim sistemima vlasti,

[8] Theo Öhlinger u: Nedim Ademović, Joseph Marko, Goran Marković, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo 2012, 199.
[9] *Ibid*.
[10] Christoph Grabenwarter, Michael Holoubek, *Verfassungsrecht. Allgemeines Verwaltungsrecht*, Facultas.Wuv Universitäts, 2009, u: *ibid.*
[11] *Ibid*.

ustavno sudstvo značajno doprinosi svođenju njenog uticaja i odgovornosti u okvire ustava.[12]

Ustavno sudstvo u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Ustavni sud Bosne i Hercegovine

Ustavni sud Bosne i Hercegovine zasebna je institucija državne vlasti u Bosni i Hercegovini, neovisna o svim drugima, uključujući i sudsku vlast. Radi se o instituciji visokog autoriteta i iznimno značajnih nadležnosti, a primarna joj je nadzor nad ustavnošću zakona u odnosu na Ustav Bosne i Hercegovine. Upravo zbog toga se Ustavni sud Bosne i Hercegovine često naziva "čuvarem" Ustava Bosne i Hercegovine. Iz te nadležnosti proizilazi da Ustavni sud Bosne i Hercegovine *de facto* i *de iure* nadzire rad svih drugih institucija vlasti, a da njega obavezuje samo Ustav Bosne i Hercegovine[13] i Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.[14]

Dakle, Ustavni sud Bosne i Hercegovine ima prvenstveno ustavnozaštitnu funkciju, te on predstavlja specijalan ogranak, koji se čak može označiti četvrtom polugom državne vlasti. Određeni teoretičari smatraju da bi to u novom Ustavu Bosne i Hercegovine, uz proširivanje spektra poslova Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, trebalo i izričito reći. Primjera radi: "U Bosni i Hercegovini se vlast uređuje po principu podjele na ustavotvorno-zakonodavnu, ustavno-zaštitnu, izvršnu i sudsku. Ustavno-zaštitna vlast povjerava se Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine." Ona je po lokaciji metasudska, a po prirodi je kontrolno-stvaralačka.[15]

Ustavni sud Bosne i Hercegovine ustanovljen je nakon izvršenih procedura izbora i imenovanja, prvom sjednicom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u maju 1997. godine. Prvi Poslovnik Ustavnog suda Bosne i Hercegovine usvojen je na sjednici održanoj jula 1997. godine, a u međuvremenu je više puta bio izmijenjen i dopunjen. Na sjednici Ustavnog suda Bosne i Hercegovine

[12] Kasim Trnka, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću – Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Bihać – Sarajevo 2000, 452.

[13] Tekst Ustava Bosne i Hercegovine (nikad nije objavljen u službenim glasilima u Bosni i Hercegovini), dostupan na: https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf (7. 1. 2023).

[14] Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 22/14 i Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 57/14, prečišćeni tekst dostupan na: https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/pravila-bs_1611132311.pdf (8. 12. 2023).

[15] Miodrag Simović, Uloga Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u zaštiti ustavnosti u Bosni i Hercegovini, *Kriminalističke teme*, god. 4, br. 3–4, Sarajevo, oktobar 2004, 245.

održanoj jula 2005. godine donesena su Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Ova Pravila su bila na snazi do aprila 2014. godine, kada su stupila na snagu nova Pravila, koja su i danas važeća.

Ustavno sudstvo u Bosni i Hercegovini, pored Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, čine i ustavni sudovi entiteta, odnosno Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine i Ustavni sud Republike Srpske. Ustavni sudovi entiteta su samostalni u odnosu na Ustavni sud Bosne i Hercegovine, a Ustavni sud Bosne i Hercegovine u odnosu na njih nije viši sud, niti zauzima položaj "vrhovnog suda". Ustavni sud Bosne i Hercegovine vrši svoju funkciju samo na osnovu Ustava Bosne i Hercegovine, a ustavni sudovi entiteta i na osnovu zakona donijetih u skladu s Ustavom Bosne i Hercegovine. Ustavni sudovi entiteta nosioci su zaštite entitetskih ustava i entitetskih zakona.[16]

Nadležnosti Ustavnog suda Bosne i Hercegovine

Nadležnosti Ustavnog suda Bosne i Hercegovine definirane su Ustavom Bosne i Hercegovine. U okviru osnovne zadaće, a ona je "čuvanje" Ustava Bosne i Hercegovine, prema tim ustavnim odredbama radi se o pet vidova nadležnosti, što znači i diferencirane postupke, kao i specificirane odluke koje Ustavni sud Bosne i Hercegovine može donositi, zavisno od vrste nadležnosti i prirode sporova. Diferenciranje nadležnosti zasniva se na tome u kojoj mjeri Ustavni sud Bosne i Hercegovine, pored primarnog zadatka zaštite ustavnosti, ostvaruje u pojedinim vrstama sporova i neposredniju vezu sa sudskom, odnosno zakonodavnom vlašću. Nadležnosti Ustavnog suda Bosne i Hercegovine su sljedeće:

– Sporovi sukoba nadležnosti i apstrakna kontrola ustavnosti, kada Ustavni sud Bosne i Hercegovine odlučuje o pozitivnim ili negativnim sukobima nadležnosti, kao i o bilo kojim drugim sporovima koji se mogu pojaviti u odnosima između državnih i entitetskih struktura vlasti, odnosno institucija Bosne i Hercegovine. Ustavni sud Bosne i Hercegovine ima nadležnost da odluči da li je bilo koja odredba ustava ili zakona jednog entiteta u skladu s Ustavom Bosne i Hercegovine. Prema Ustavu, sporove može pokrenuti samo određen krug ovlaštenih pokretača: član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, predsjedavajući Vijeća ministara, predsjedavajući ili njegov zamjenik bilo kojeg doma Parlamentarne skupštine, jedna četvrtina članova/delegata bilo kojeg

[16] Cf. *ibid*., 246.

doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ili jedna četvrtina članova bilo kojeg doma zakonodavnog organa jednog entiteta.
- Apelaciona jurisdikcija, pri čemu Ustavni sud Bosne i Hercegovine predstavlja najvišu sudsku instancu u odnosu na redovne sudove, čime se potvrđuje njegova uloga u smislu posebnog institucionalnog garanta zaštite prava i sloboda ustanovljenih Ustavom Bosne i Hercegovine.
- Prosljeđivanje pitanja od drugih sudova, kada je Ustavni sud Bosne i Hercegovine nadležan u pitanjima koja mu je proslijedio bilo koji sud u Bosni i Hercegovini u pogledu toga da li je zakon, od čijeg važenja njegova odluka zavisi, kompatibilan s Ustavom Bosne i Hercegovine ili s Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenim protokolima ili sa zakonima Bosne i Hercegovine ili u pogledu postojanja ili domašaja nekog općeg pravila međunarodnog javnog prava.
- Deblokada Parlamentarne skupštine, pri čemu Ustavni sud Bosne i Hercegovine rješava spor u kojem je predložena odluka Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, po mišljenju većine delegata jednog od konstitutivnih naroda, destruktivna po vitalni nacionalni interes, a pri tome su u Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine iscrpljena sva "parlamentarna sredstva" za rješavanja ovog pitanja.[17]

Sastav i izbor sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine

Ustavni sud Bosne i Hercegovine čini devet sudija, od kojih šest sudija biraju parlamenti entiteta, odnosno Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine bira četvoro, a Narodna skupština Republike Srpske dvoje, dok preostalo troje sudija bira Predsjednik Evropskog suda za ljudska prava nakon konsultacija sa Predsjedništvom Bosne i Hercegovine.[18] Za sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine mogu biti izabrani istaknuti pravnici visokog moralnog ugleda.[19] Svako ko udovoljava takvim kvalifikacijama može biti sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, dok sudije koje bira Predsjednik Evropskog suda za ljudska prava ne mogu biti državljani Bosne i Hercegovine niti bilo koje od susjednih država.[20]

[17] Član VI, 3. Ustava Bosne i Hercegovine.
[18] Član VI, 1., a. Ustava Bosne i Hercegovine.
[19] Član VI, 1., b. Ustava Bosne i Hercegovine.
[20] *Ibid*.

Mandat sudija imenovanih u prvom sazivu bio je pet godina, osim ako prije toga ne podnesu ostavku ili ne budu s razlogom razriješeni konsenzusom ostalih sudija. Sudije kasnijih saziva mogu obavljati svoje dužnosti do 70 godina starosti, osim ako prije toga ne podnesu ostavku ili budu razriješeni konsenzusom ostalih sudija.[21] Sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine može biti razriješen dužnosti prije isteka mandata ako to sam zatraži, ako bude osuđen na zatvorsku kaznu, ako trajno izgubi sposobnost da obavlja svoju funkciju ili ako obavlja javne ili profesionalne dužnosti nespojive sa funkcijom sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Sud utvrđuje postojanje razloga za razrješenje sudije prije isteka mandata s obzirom na činjenicu da sudije mogu biti razriješene dužnosti na osnovu konsenzusa ostalih sudija.[22]

Način glasanja i donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine

Većina svih članova (njih najmanje pet) sačinjava kvorum potreban za nesmetan rad Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u Plenarnom zasjedanju ili u sjednicama Velikog vijeća.[23] Ustavni sud Bosne i Hercegovine donosi odluke većinom glasova svih članova na Plenarnoj sjednici i u Velikom vijeću.[24] Malo vijeće, koje se sastoji od predsjednika Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i dva potpredsjednika, jednoglasno odlučuje o privremenim mjerama.[25] Odluke Ustavnog suda su konačne i obavezujuće i objavljuju se u *Službenom glasniku Bosne i Hercegovine* te u službenim glasilima entiteta i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.[26]

Etnicizacija pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kao mehanizam podrivanja ustavnopravnog poretka Bosne i Hercegovine

Kako je već ranije istaknuto, uslov za izbor sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine jeste da se radi o istaknutom pravniku visokog moralnog ugleda.

[21] Član VI, 1., c. Ustava Bosne i Hercegovine.
[22] Član 98. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[23] Član VI, 2., a. Ustava Bosne i Hercegovine, u vezi sa članom 11. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[24] Član 42. stav 4. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[25] Član 12. stav 1. i 2. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[26] O odlukama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, Poglavlje II Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, u vezi sa članom VI, 4. Ustava Bosne i Hercegovine.

Dakle, kriteriji za izbor su isključivo stručnost i moralnost. Kada je u pitanju kriterij stručnosti, potrebno je da se radi o kandidatu koji je, ne nužno široj javnosti, ali izuzetno važno užoj stručnoj javnosti, poznat i "dokazan" kao izniman pravnik i stručnjak u oblasti prava. S druge strane, kada je u pitanju kriterij moralnosti, važno je da se radi o kandidatu izrazitih moralnih kvaliteta u profesionalnoj, pa čak i u određenoj mjeri privatnoj sferi života.

Niti Ustav Bosne i Hercegovine, niti Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine ne navode da sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine treba ili mora biti određenog etničkog porijekla, odnosno pripadnik nekog od konstitutivnih naroda, a samim time niti u njihovom određenom paritetnom ili nekom drugom odnosu. Štaviše, nije definirano niti da sudija kojeg bira Parlament Federacije Bosne i Hercegovine treba ili mora biti Bošnjak ili Hrvat, a onaj kojeg bira Narodna skupština Republike Srpske da treba ili mora biti Srbin. Posljedično, sudiju kojem je prestao mandat, a koji je bio pripadnik nekog od konstitutivnih naroda, ne treba i ne mora zamijeniti pripadnik istog konstitutivnog naroda. Pokušaj nametanja ovakvih rješenja predlaganjem donošenja Zakona o Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine predstavlja klasičan vid pokušaja etnicizacije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u cilju otvaranja mogućnosti uticaja na donošenje odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine shodno etničkim i nacionalnim interesima konstitutivnih naroda, a ne interesima države Bosne i Hercegovine, čime bi njen ustavnopravni poredak mogao biti ugrožen.

Ukoliko ovom razmatranju pridodamo i pokušaje eliminacije troje "stranih" sudija iz sastava Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, koje bi zamijenilo dvoje sudija iz Federacije Bosne i Hercegovine i jedan iz Republike Srpske,[27] govorimo o dodatnom pokušaju etnicizacije sastava Ustavnog suda Bosne i Hercegovine tim prijedlozima.

Kada govorimo o etnicizaciji Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, vrlo je važno istaknuti da su Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, protivno Ustavu Bosne i Hercegovine, propisivala da se sjednica Ustavnog suda u Plenarnom sazivu kojoj ne prisustvuje najmanje troje sudija koje je izabrao Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine i najmanje jedan sudija kojeg je izabrala Narodna skupština Republike Srpske odgađa, s tim da će se, u slučaju ponavljanja iste situacije bez opravdanih razloga, naredna sjednica održati. Ova odredba Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine

[27] Novi zakon o Ustavnom sudu BiH upućen u proceduru, ovo su prijedlozi za sudije, *N1*, 28. 8. 2023. https://n1info.ba/vijesti/novi-zakon-o-ustavnom-sudu-bih-upucen-u-proceduru-ovo-su-prijedlozi/ (23. 1. 2024).

je polovinom prošle godine stavljena van snage, budući da je Ustav Bosne i Hercegovine jasno propisao kvorum od pet sudija, bez obzira na njihovo etničko ili entitetsko porijeklo, što je posebno važno istaknuti s obzirom na činjenicu da su iz Federacije Bosne i Hercegovine u pravilu imenovane sudije Bošnjaci i Hrvati, a iz Republike Srpske Srbi,[28] pa je ovakva odredba Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine vodila ka dodatnoj etnicizaciji sastava i funkcioniranja Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.

Pri razmatranju pitanja etnicizacije izbora sudija i sastava Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, važno je napomenuti da jedina odredba Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine koja govori o etničkom ili entitetskom porijeklu sudija i takvim kriterijima postavlja određene uslove jeste odredba koja se tiče izbora predsjednika i potpredsjednika Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Naime, Ustavni sud Bosne i Hercegovine tajnim glasanjem bira predsjednika i tri potpredsjednika iz reda sudija, a mandat predsjednika Ustavnog suda Bosne i Hercegovine traje tri godine.[29] Predsjednik Ustavnog suda se bira na Plenarnoj sjednici tajnim glasanjem rotacijom sudija koje su izabrala zakonodavna tijela entiteta, s tim da u dva uzastopna mandata predsjednik Ustavnog suda Bosne i Hercegovine ne može biti iz reda konstitutivnog naroda ili ostalih iz kojeg je bio prethodni, niti predsjednik prije njega.[30] Predsjednik Ustavnog suda i potpredsjednik Ustavnog suda ne mogu istovremeno biti birani iz istog konstitutivnog ili ostalih naroda.[31] Dakle, samo kada je u pitanju izbor predsjednika i potpredsjednika Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i njihovo rotiranje na mjestu predsjednika, Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine govore o etničkoj ili entitetskoj pripadnosti sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. O ustavnosti ovih odredaba Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine bi se također dalo diskutirati, budući da Ustav Bosne i Hercegovine ne postavlja kriterije etničke ili entitetske pripadnosti sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, pa se opravdano postavlja pitanje kako ispoštovati te odredbe Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine ukoliko u njegovom sastavu nema pripadnika nekog od konstitutivnih naroda.

Nadalje, unutar političkih krugova koji zagovaraju etnicizaciju Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i time ugrožavaju njen ustavnopravni poredak, u javnosti je predstavljen još jedan prijedlog izmjena Pravila Ustavnog suda

[28] 136. plenarna sjednica, *Ustavni sud Bosne i Hercegovine*, 14. 7. 2023. https://www.ustavnisud.ba/bs/136-plenarna-sjednica (23. 1. 2024).
[29] Član 84. stav 1. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[30] Član 83. stav 1. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.
[31] Član 86. stav 3. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.

Bosne i Hercegovine (ili jedna od odredaba Zakona o Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine), koji se odnosio na promjene u načinu donošenja odluka u Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine. Naime, kako je već spomenuto, Ustavni sud Bosne i Hercegovine odluke donosi većinom glasova na Plenarnoj sjednici i u Velikom vijeću, dok u Malom vijeću odluke donosi jednoglasno. Prijedlogom koji je predstavljen javnosti traženo je da Ustavni sud Bosne i Hercegovine odlučuje većinom glasova svih sudija, koja uključuje najmanje glas jednog sudije iz reda svakog konstitutivnog naroda Bosne i Hercegovine i iz jednog entiteta, kada odlučuje o pitanjima koja se primarno odnose na odnos ili sukob nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine,[32] što, pored etnicizacije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kroz njegov sastav i izbor sudija, uvodi i tzv. entitetsko glasanje u procedure donošenja odluka, što bi otvorilo mogućnost apsolutne blokade u procesu donošenja odluka pred ovom institucijom.

Politizacija pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kao mehanizam podrivanja ustavnopravnog poretka Bosne i Hercegovine

Pored spomenutih ataka na Ustavni sud Bosne i Hercegovine, a time i ustavnopravni poredak Bosne i Hercegovine, putem mehanizma etnicizacije, politizacija izbora sudija u posljednje vrijeme sve više uzima maha. Naime, imena koja su u javnosti spominjana kao potencijalni nasljednici "odlazećih" sudija vrlo su često bila potpuni anonimusi u stručnoj javnosti, dok su u općoj javnosti bili itekako poznati kao aktivni ili pasivni simpatizeri, a ponekad i samo formalno "bivši" članovi određenih političkih partija. Izborom sudija takvih kvalifikacija i profila direktno bi se omogućio uticaj političkih partija i njihovih lidera na rad Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i njegovo stavljanje u ulogu zaštite partijskih, nacionalnih, etničkih, a vrlo moguće i ličnih interesa, a ne interesa države Bosne i Hercegovine i njenog ustavnopravnog poretka.

Kada je u pitanju politizacija izbora sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, važno je istaknuti kako je Pravilima Ustavnog suda Bosne i Hercegovine izričito definirano kako je funkcija sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine nespojiva sa članstvom u političkoj stranci ili političkoj organizaciji, članstvom u zakonodavnoj, izvršnoj i drugoj sudskoj vlasti u Bosni

[32] Novi zakon o Ustavnom sudu BiH upućen u proceduru, ovo su prijedlozi za sudije, *N1*, 28. 8. 2023.

i Hercegovini, odnosno u entitetima ili s bilo kojom drugom funkcijom koja može uticati na nepristranost sudije.[33] Dakle, bilo kakvi politički kriteriji za izbor sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, a posebno politički uticaji ili bilo koji oblik političke indoktrinacije sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, apsolutno je neprihvatljiv i suprotan odredbama Ustava Bosne i Hercegovine i Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Uloga ustavnog sudstva na čelu s Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine od posebnog je značaja za očuvanje Ustava Bosne i Hercegovine i njenog ustavnopravnog poretka, posebno uzimajući u obzir specifičnosti njenog unutrašnjeg uređenja, historijskog konteksta razvoja, multietničnosti društva i stepena demokratskog razvoja.

Ustavni sud Bosne i Hercegovine egzistira i funkcionira u veoma teškim i složenim pravnim i političkim okolnostima, pri čemu, između ostalog, rješava izuzetno složena ustavnopravna pitanja s dalekosežnim posljedicama po ustavnopravni poredak Bosne i Hercegovine, očuvanje njene državnosti i državnopravnog kontinuiteta. Stoga je od posebnog interesa i značaja da Ustavni sud Bosne i Hercegovine očuva svoj ugled, nezavisnost i nepristranost te da ne dozvoli da bilo kakvi drugi interesi, osim interesa države Bosne i Hercegovine, prevladaju u njegovom radu i funkcioniranju. Za taj iznimno važan interes od posebnog je značaja da za sudije Ustavnog suda Bosne i Hercegovine budu birani pravnici najviših stručnih i moralnih kvalifikacija, potpuno apolitični i lišeni bilo kakvih političkih ili drugih uticaja na njihove stavove, mišljenja i odluke, koje se ne mogu i ne smiju vezati za njihovu etničku ili entitetsku pripadnost.

Imajući sve ovo u vidu, može se da su izloženi mehanizmi etnicizacije i politizacije pitanja sastava, izbora sudija i načina donošenja odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine pogubni za državu Bosnu i Hercegovinu i njen ustavnopravni poredak te im se bezrezervno nužno suprotstaviti u interesu očuvanja ustavnopravnog poretka države Bosne i Hercegovine, njene državnosti i državnopravnog kontinuiteta.

[33] Član 96. Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.

Literatura

Ademović, Nedim; Marko, Joseph; Marković, Goran (2012) *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo.

Kompes, Josip (1996) Prikazi i recenzije, *Migracijske teme*, god. 12, br. 4, Zagreb, 361-367.

Novi zakon o Ustavnom sudu BiH upućen u proceduru, ovo su prijedlozi za sudije, *N1*, 28. 8. 2023. https://n1info.ba/vijesti/novi-zakon-o-ustavnom-sudu-bih-upucen-u-proceduru-ovo-su-prijedlozi/ (23. 1. 2024).

Odluka o izmjenama i dopunama Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 57/14. Prečišćeni tekst dostupan na: https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/pravila-bs_1611132311.pdf (8. 12. 2023).

Politizacija, *Šta znači.com*. http://staznaci.com/politizacija (8. 1. 2024).

Politizírati, *Hrvatski jezični portal*. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eVtgXRc%3D (8. 1. 2024).

Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 22/14.

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, www.prf.unze.ba.

Rasizam. https://hmn.wiki/hr/Ethnicization (8. 1. 2024).

Simović, Miodrag (2004) Uloga Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u zaštiti ustavnosti u Bosni i Hercegovini, *Kriminalističke teme*, god. 4, br. 3–4, Sarajevo, 239-263.

Simović, Miodrag; Simović, Milena (2011) Uloga Ustavnog suda Bosne i Hercegovine u odbrani i daljnjoj izgradnji evropskog identiteta u Bosni i Hercegovini, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, god. 4, br. 7, 9-27. http://prf.unze.ba/Docs/Anali/godina_4_broj_7/01%20Simovic.pdf (8. 12. 2023).

Trnka, Kasim (2000) *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću – Studentska štamparija Univerziteta Sarajevo, Bihać – Sarajevo.

Ustav Bosne i Hercegovine. https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf (7. 1. 2023).

136. plenarna sjednica, *Ustavni sud Bosne i Hercegovine*, 14. 7. 2023. https://www.ustavnisud.ba/bs/136-plenarna-sjednica (23. 1. 2024).

Posebna izdanja ANUBiH CCXIII, ODN 20, 363-376

Ethnicization and politicization of the questions of composition, selection of judges and method of making decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina as mechanisms of undermining the constitutional and legal order of Bosnia and Herzegovina

Abstract: The role of the constitutional judiciary in every modern, democratically governed state is of immeasurable importance for the preservation of the constitutional-legal order and the basic principles of the legal state and the rule of law, constitutionality and legality.
The position of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina in the system of state institutions occupies a special place, due to the specificity of its state organization, the degree of democratic development and the commitment of political actors to respect the principles mentioned in the introduction. In order for the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina to respond to its demanding role as "guardian" of the Constitution of Bosnia and Herzegovina and its constitutional-legal order, it is particularly important to ensure that only independent, impartial, expert and professional lawyers of high moral qualities are selected to the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, regardless of their ethnicity, freed from the possibility of any political or other influences on their attitudes, opinions and decisions, to ensure objective and independent decision-making procedures without any institutional or extra-institutional influences and pressures, especially when it comes to procedures for making decisions that cannot and must not be linked to the ethnic or entity affiliation of an individual judge of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina.
Precisely through the mechanisms of ethnicization and politicization of the composition, selection of judges and decision-making methods of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, and observing the role of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina in preserving statehood and state legal continuity, we are witnessing the obvious undermining of the constitutional and legal order of the state of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, judges of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, ethnicization, politicization

DOI: 10.5644/PI2024.213.20

Izgradnja funkcionalne države Bosne i Hercegovine kroz efikasnu primjenu temeljnih evropskih vrijednosti

Lada Sadiković[*]

Sažetak: Temeljne evropske vrijednosti ustanovljene su još davne 1950. godine, gdje se pošlo od toga da svaka članica Vijeća Evrope mora biti demokratska i pravna država koja poštuje ljudska prava. Iste vrijednosti navodi i Evropska unija u članu 2. Ugovora o EU, gdje se pored toga štite i vrijednosti poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti, uključujući i prava manjina. Više od sedamdeset godina poslije, temeljne evropske vrijednosti postaju još značajnije te se članom 7. Ugovora o Evropskoj uniji uspostavlja mehanizam na temelju kojeg se ustanovljava da li je došlo do teškog i trajnog kršenja tih evropskih vrijednosti, predviđajući istovremeno i sankcije. U radu se analizira pozicija Bosne i Hercegovine danas, kao države članice Vijeća Evrope kojoj je odobren kandidatski status za prijem u Evropsku uniju, i njena stvarna mogućnost da efikasno primijeni temeljne evropske vrijednosti i dosegne stupanj funkcionalnosti uobičajen za proces pridruživanja Evropskoj uniji. Zaključno se nameće stav da je za izgradnju države Bosne i Hercegovine kroz efikasnu primjenu temeljnih evropskih vrijednosti, kako Vijeća Evrope tako i Evropske unije, neophodno izvršiti ustavnu reformu, koja će Bosnu i Hercegovinu dovesti u istu poziciju u kojoj se danas nalaze sve ostale punopravne članice Evropske unije.

Ključne riječi: vladavina prava, demokracija, ljudska prava, izgradnja države, Bosna i Hercegovina, Vijeće Evrope, Evropska unija

Uvod

Temeljne evropske vrijednosti ustanovljene su još davne 1950. godine, gdje se pošlo od toga da svaka članica Vijeća Evrope (u daljnjem tekstu: VE) mora biti demokratska i pravna država koja poštuje ljudska prava. Država Bosna i Hercegovina (u daljnjem tekstu: BiH) funkcionira unutar Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (u daljnjem tekstu: DMS), koji je potpisan u Parizu 1995. godine, nakon "tragičnog sukoba u regionu" (1992–1995). Aneks 4 DMS – Ustav BiH definira BiH kao demokratsku i pravnu državu koja poštuje ljudska prava, dok je posebno važno naglasiti da je BiH primljena u VE

[*] Redovni profesor Ustavnog prava na Univerzitetu u Sarajevu – Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, lsadikovic@fkn.unsa.ba.

2002. godine kao država koja je "sposobna i voljna" da izvrši sve postavljene zadatke. Daljnjom analizom došlo se do podatka da se "oko 60% BDP-a još uvijek troši na održavanje državnog i entitetskih aparata",[1] što predstavlja veliku prepreku izgradnji državnih institucija i efikasnoj primjeni temeljnih evropskih vrijednosti. Jedan od najvažnijih ciljeva koje države svojim udruživanjem u VE žele da postignu jeste veće jedinstvo, kako bi na taj način zaštitile i unaprijedile dostignute ideale i načela te podstakle ekonomsku i socijalnu dobrobit,[2] kao i "razvoj demokratske stabilnosti u Evropi potporom političkih, ustavnih i zakonodavnih reformi u državama članicama".[3]

Parlamentarna skupština VE (u daljnjem tekstu: PSVE) 2006. godine zaključila je da su "državne institucije isuviše slabe da omoguće dalju integraciju Bosne i Hercegovine u Evropu",[4] iz čega proizilazi da je BiH pristupila integracionim procesima sa vrlo malom šansom za uspjeh. Slabe institucije ukazuju na slabu državu, a država – kako to navodi J. Isensee – ne postoji radi same sebe, nego "mora tražiti svoj smisao izvan same sebe".[5] Shodno tome, BiH je trebala i mogla iskoristiti prednosti članstva u VE i "poduzimanjem akcije na zajedničkom planu" u proteklih više od dvadeset godina članstva, kroz efikasnu primjenu temeljnih evropskih vrijednosti, dostići političke ideale i načela i postati savremena funkcionalna država, nakon čega bi uslijedila ekonomska i socijalna dobrobit (*wellfare state*). To bi u konačnici značilo da je došlo do "održive preobrazbe" DMS te da država BiH ima dovoljno jaku političku i ekonomsku moć da se uspješno nosi sa svim izazovima koje joj, kao i svim drugim evropskim državama, nameću razni partikularni interesi u relativno izmijenjenoj geopolitičkoj situaciji. Stoga se i postavlja pitanje može li i na koji način BiH danas, kao članica VE i država kojoj je odobren kandidatski status za prijem u Evropsku uniju (u daljnjem tekstu: EU), efikasno primijeniti temeljne evropske vrijednosti i u tom smislu postati pravna i demokratska država koja poštuje ljudska prava te dosegnuti stupanj funkcionalnosti uobičajen za proces pridruživanja EU?

[1] Rezolucija PSVE 1513 (2006), "Na državnom nivou su tri predsjednika koji se rotiraju, 2 predsjednika na entitetskom nivou, 13 premijera, preko 180 ministara, 760 članova raznih zakonodavnih tijela i 148 općina", par. 2.
[2] Statut Vijeća Evrope (1949), Član 1(a).
[3] Jasna Omejec, *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Evropskog suda za ljudska prava, Strasbourški acquis*, Novi informator, Zagreb 2013, 4.
[4] Rezolucija PSVE 1513 (2006), par. 4.
[5] Josef Isensee, *Država ustav demokracija*, Politička kultura, Zagreb 2004, 17.

Vladavina prava i ljudska prava u Bosni i Hercegovini

Temelj funkcionalnosti države svakako je vladavina prava, kao jedna od najvažnijih evropskih vrijednosti unutar koje se građanima osiguravaju temeljna ljudska prava i slobode. PSVE je 2002. godine, prilikom prijema države u VE, ustanovila da BiH "priznaje princip vladavine prava i poštivanja ljudskih prava",[6] iz čega se zaključuje da je "u stanju i spremna" da izvrši sve obaveze koje proizilaze iz članstva u VE. S obzirom na to da je BiH dodijeljen kandidatski status, za pristupanje države EU potrebno je izvršiti Kriterije iz Kopenhagena (1993), političke, ekonomske i pravne, koji nalažu da države članice EU moraju obezbijediti "stabilne institucije" koje će biti u stanju da osiguraju demokraciju, vladavinu prava, ljudska prava i zaštitu manjina.[7] Dvije godine kasnije EU usvaja i Madridske tzv. administrativne kriterije, koji ponovno zahtijevaju od države da njene institucije budu dovoljno jake i efikasne da ispune sve preostale integracijske obaveze i na pravi način usklade cjelokupni sistem s pravnom stečevinom EU.[8] Iz tog je više nego vidljivo da je vladavina prava temelj kako za uspostavljanje demokratskog načina upravljanja državama tako i za efikasnu zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda.

Država BiH ni do današnjeg dana, dvadeset i dvije godine od prijema u VE i s odobrenim kandidatskim statusom, nije uspostavila vladavinu prava, iako se zajedno s ljudskim pravima i demokratskim uređenjem radi o "suštinskom elementu evropskog političkog identiteta".[9] Vladavina prava, kao jedna od evropskih vrijednosti, upravo ukazuje na samu sposobnost države jer "nosi u sebi kompleksnost i isprepletenost kauzalnih i teleoloških aspekata društvenog razvoja, što u krajnjoj liniji daje signifikantne podatke o razvijenosti u konkretnom okruženju".[10] Evropska komisija (u daljnjem tekstu: EK) još 2014. godine formirala je Okvir za jačanje vladavine prava EU[11] kao temeljni uvjet za poštivanje ljudskih prava i demokracije, koji se sastoji iz strukturiranog dijaloga između EK i države članice (procjena), mišljenja i preporuka o

[6] Mišljenje PSVE 234 (2002), par. 12.
[7] Kriteriji iz Kopenhagena utvrđeni od Evropskog vijeća 1993. godine. https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html (9. 1. 2024).
[8] Kriteriji iz Madrida utvrđeni od Evropskog vijeća 1995. godine. https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html (9. 1. 2024).
[9] Ros, Štefani Rikarda (2008), "Vladavina prava" kao preduslov za pristupanje Evropskoj uniji, *Program pravne države, Jugoistočna Evropa*, Fondacija Konrad Adenauer. https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=2feb52a5-b1fb-e28e-6ad9-206ecd135454&groupId=252038 (30. 1. 2024), 13.
[10] Zvonimir Lauc, Načelo vladavine prava u teoriji i praksi, *Pravni vjesnik*, god. 32, br. 3–4, 2016, 47.
[11] Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Novi okvir EU-a za jačanje vladavine prava/COM/2014/0158 final/.

vladavini prava te nadzoru nad mjerama koje je država članica poduzela. I pored svih do tada poduzetih mjera, EK 2019. godine donosi dokument Jačanje vladavine prava u Uniji: Nacrt za djelovanje, čime se dodatno preispituje vladavina prava u okviru dijaloga između institucija članica EU.[12] Do sada su objavljena tri izvještaja u odnosu na države članice obuhvatajući i veliki broj preporuka. Iste godine EK je pokrenula "Inicijativu EU za pojačano praćenje vladavine prava u BiH"[13] kako bi, prije svega, nadgledala proces izvršenja reformi i pomogla BiH pri izvršenju jedne od najtežih integracijskih obaveza. Taj Izvještaj konkretno traži "temeljite reforme važećeg Ustava BiH kao i entitetskih Ustava", konkretno radi prevazilaženja "institucionalne prezasićenosti", naglašavajući da "Ustavi nisu adekvatni za dalje kretanje zemlje ka evropskim integracijama i dalji napredak u konsolidaciji stabilne demokracije zasnovane na vladavini prava, najvišim standardima ljudskih prava i za jačanje zdravog ekonomskog razvoja."[14]

Dok BiH nije u stanju da samostalno izvrši neophodne ustavne reforme, temeljne evropske vrijednosti postaju još značajnije, te se članom 7. Ugovora o EU uspostavlja mehanizam na temelju kojeg se ustanovljava da li je došlo do teškog i trajnog kršenja tih evropskih vrijednosti, predviđajući istovremeno i sankcije. Temeljne vrijednosti navodi i EU u članu 2. Ugovora o EU, gdje se pored tog štite i vrijednosti poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti, uključujući i prava manjina. EU, koja je prije bila Evropska zajednica, formirana je kao organizacija koja se prevashodno trebala baviti ekonomskim pitanjima, dok je zaštita ljudskih prava i sloboda bila u domenu Evropske konvencije o ljudskim pravima (u daljnjem tekstu: EKLJP) i uspostavljenog Evropskog suda za ljudska prava (u daljnjem tekstu: ESLJP). Međutim, vremenom su određene države članice EU iskazale namjeru razmatranja saglasnosti evropskog s nacionalnim pravom, upravo po pitanju temeljnih prava. Sud EU je tada vrlo precizno ustvrdio da države članice moraju poštivati temeljna prava koja su pod njegovom zaštitom[15] te je u nastavku zaključio da se temeljna prava zapravo zasnivaju kako na zajedničkim ustavnim

[12] Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Evropskom vijeću, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Jačanje vladavine prava u Uniji Nacrt za djelovanje, COM/2019/343 final.

[13] Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u BiH, Brisel, 5. 12. 2019. https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf pristupljeno (8. 1. 2024).

[14] *Ibidem*, Zaključci, par. 105 alineja 6.

[15] Judgment of the Court of 12 November 1969. Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart – Germany, Case 29-69.

tradicijama[16] tako i na svim međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima,[17] gdje posebno mjesto zauzima i EKLJP.[18]

Sud EU je ESLJP smatrao nadzornim instrumentom koji djeluje izvana, pa je samim tim došlo do interne potrebe nadgledanja da li su politike i zakonodavstvo EU u skladu s temeljnim pravima? Upravo se u Nici 2000. godine proglašava Povelja EU o temeljnim pravima (u nastavku: Povelja EU), koja dodatno uključuje slobodu pristupa dokumentima, zaštitu podataka i dobru upravu, a izričito zabranjuje diskriminaciju na temelju invaliditeta, dobi i spolne orijentacije. Potpisivanjem Ugovora iz Lisabona 2009. godine i njegovog člana 6.(1), Povelja EU je postala obavezni izvor prvobitnog prava EU. Pitanje koje je svakako od posebnog značaja je pristupanje EU EKLJP, čime bi se svim licima koja se nalaze na teritoriji EU temeljem EKLJP omogućilo osporavanje pravnih akata EU na ESLJP. Iako je proces Nacrta sporazuma o pristupu počeo 2013. godine, deset godina poslije još uvijek je u fazi pregovaranja. I pored svih mjera koje su poduzete, države članice EU također nisu ostale pošteđene od dovođenja u pitanje temeljnih evropskih vrijednosti. S obzirom na to da vladavina prava, demokracija i zaštita ljudskih prava predstavljaju fundament onog najboljeg na temelju čega su i nastali VE i EU, više je nego vidljivo da se evropske vrijednosti moraju štititi i dodatnim instrumentima, posebno u današnjem vremenu, kada se sve više dovode u pitanje.

Jačanje demokratskih institucija u Bosni i Hercegovini

Već iz prvog Mišljenja o prijemu države u VE 2002. godine više je nego jasno da BiH tek treba da izgradi državne institucije na "budućim ustavnim rješenjima zasnovanim na volji naroda ove zemlje".[19] Egzaktno je, dakle, na samom početku evropskih integracija ustanovljeno da DMS i njegov Aneks 4 – Ustav BiH nisu proizvod volje građana BiH, nego BiH tek treba da "nastavi započete demokratske reforme s ciljem da njeno zakonodavstvo i praksa budu u potpunosti usklađeni sa principima i standardima VE".[20] H. Vorlander smatra da upravo sam ustav dokazuje koliko je uspostavljeno ustavno uređenje

[16] Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle fuer Getreide und Futtermittel. Case 11-70.
[17] Judgment of the Court of 14 May 1974. J. Nold, Kohlen- und Baustoffgrosshandlung v Commission of the European Communities, Case 4-73.
[18] Judgment of the Court of 28 October 1975. Roland Rutili v Ministre de l'interieur. Reference for a preliminary rulling: Tribunal administratif de Paris – France, Public policy, Case 36-75.
[19] Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Mišljenje br. 234 (2002), Zahtjev Bosne i Hercegovine za članstvo u Vijeću Evrope, par. 10
[20] *Ibidem*, par. 12.

dobro i pravedno, posebno u onom segmentu koji govori o "transformaciji bivših realsocijalističkih država u slobodne demokracije, najbolje garantirane kroz kreiranje novog ustava po uzoru na Zapadnu Evropu i Sjevernu Ameriku". [21] Vorlanderovu tezu u potpunosti potvrđuje i primjer BiH koja je, umjesto da devedesetih godina, u vremenu baršunastih revolucija, nastavi svoj razvoj i napredovanje, preživjela rat i dobila nametnuti Ustav kao Aneks DMS. Upravo Vorlander potvrđuje da se u pitanju novog ustavnog uređenja radi o "priznanju ljudskih prava, o principima demokracije, o pravnoj i socijalnoj državi, a posebno o pravilima diobe i ravnoteže konstituirane političke vlasti".[22]

Temeljne evropske vrijednosti trebale su imati odlučujuću ulogu za izgradnju države i napredak BiH prema punopravnom članstvu u EU. Svaka članica VE mora prihvatiti "principe vladavine prava i uživanja ljudskih prava i osnovnih sloboda od strane svih osoba pod njenom jurisdikcijom, te iskreno i djelotvorno sarađivati na ostvarivanju ovog cilja".[23] Međutim, vidljivo je da, dvadeset i jednu godinu poslije prijema države u VE, BiH ne samo da nije voljna nego ni sposobna da kao pravna i demokratska država zaštiti ljudska prava i slobode svim osobama pod svojom jurisdikcijom. Istovremeno, ni VE se ne može pohvaliti da je BiH pomoglo kroz "raspravljanje pitanja od zajedničkog interesa… ili sklapanjem sporazuma i usvajanjem zajedničke akcije"[24] minimum u pogledu direktne primjene EKLJP, koja je u BiH "direktno primjenljiva i ima prioritet nad svakim drugim pravom".[25] Pitanje koje se pri svemu neminovno postavlja jeste kakva je BiH bila prije "tragičnog sukoba u regionu", kakva je sada i kakva bi u svojstvu države kojoj je dodijeljen kandidatski status za punopravno članstvo u EU u najmanju ruku trebala biti, s obzirom na to da su sve članice EU funkcionalne, pravne i demokratske države koje svim licima pod državnom jurisdikcijom jamče ljudska prava i slobode.

Važno je istaći da je "Berlinski proces najbolji instrument za ubrzanje integracija Zapadnog Balkana u EU",[26] dok je "proširenje EU investicija za

[21] Hans Vorländer, *Ustav, ideja i historija*, Magistrat, Sarajevo 2012, 12.
[22] *Ibidem*, 13.
[23] Zahtjev Bosne i Hercegovine za članstvo u Vijeću Evrope, par. 18
[24] Statut Vijeća Evrope, Poglavlje I, Član 1(b).
[25] Čl. 2(2) Aneksa 4 Ustava Bosne i Hercegovine. *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, OHR, Department for Legal Affairs, https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf.
[26] Kancelar SR Njemačke Olaf Scholz: Njemački kancelar sa foruma u Tirani: "Berlinski proces najbolji instrument za ubrzanje integracija Zapadnog Balkana u EU", *Slobodna Bosna*, 16. 10. 2023. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/322343/njemachki_kancelar_sa_foruma_u_tirani_berlinski_proces_najbolji_instrument_za_ubrzanje_integracija_zapadnog_balkana_u_eu.html (17. 10. 2023).

mir i prosperitet kako EU tako i budućih članica".[27] I zvaničnici Organizacije Sjevernoatlantskog ugovora (u daljnjem tekstu: NATO), pored podrške suverenitetu i teritorijalnom integritetu, ustvrdili su da BiH treba izvršiti ključne reforme prije samog članstva te da "mora dodatno ojačati centralne institucije".[28] Iako je dodjeljivanje kandidatskog statusa BiH bila geostrateška odluka, sve je više vidljivo da je "politika proširenja najmoćniji instrument EU za stabilizaciju… te da su institucije EU pozvane da predstave jasnu agendu za postepenu i ubrzanu integraciju sa konkretnim koracima implementacije do 2024. godine i dalje".[29]

Univerzalnost evropskih vrijednosti i demokratizacija reformskih procesa

U Evropi se i dan-danas vodi debata o temeljnim vrijednostima, pa se pojedini autori pitaju "da li su one evropske, univerzalne ili nacionalne… a mir zajednički imenitelj evropskih vrijednosti na temelju čega se rodila želja za solidarnošću, tolerancijom i pravdom?"[30] Upravo je BiH jedina država kojoj je dodijeljen kandidatski status nakon dvadeset i osam godina implementacije mira, pa bi u tom smislu mir, kao zajednički imenitelj i evropskih i univerzalnih vrijednosti, trebao biti dodatni poticaj za promptnu reakciju u vidu "transparentne i uključive reforme utemeljene na sveobuhvatnim savjetovanjima i javnom dijalogu s civilnim društvom kojima bi se omogućila održiva preobrazba DMS u skladu sa evropskim standardima i načelima".[31] BiH nužno treba reforme, a posebno one koje će, prvo, biti transparentne i uključive, kako bi se svi građani BiH uvjerili da se konačno radi ono što bi išlo u njihovu korist; drugo, transparentnost i uključenost će upravo zavisiti od stepena upoznavanja građanstva sa svim beneficijama koje takve reforme konkretno mogu pružiti, gdje najveću ulogu ima cjelokupno civilno društvo, koje je u

[27] Čelnik Evropskog savjeta Charles Michel, *ibidem*.

[28] Zvaničnici NATO-a ponovili snažnu podršku teritorijalnom integritetu BiH, *Federalna.ba*, 12. 10. 2023. https://federalna.ba/zvanicnici-nato-a-ponovili-snaznu-podrsku-teritorijalnom-integritetu-bih-xeqlv (17. 10. 2023).

[29] Integracija Zapadnog Balkana kao geostrateški imperativ: Schallenberg, Fajon i Grlić-Radman pozivaju EU da otvori pristupne pregovore sa BiH, https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/321711/integracija_zapadnog_balkana_kao_geostrateski_imperativ_schallenberg_fajon_i_grlic_radman_pozivaju_eu_da_otvori_pristupne_pregovore_sa_bih.html; pristupljeno (17. 10. 2023).

[30] Yolanda Onghena, The values Crisis: Calling the European union itself into question, 2015. https://www.cidob.org/en/articulos/monografias/refugiados/the_crisis_of_european_values/(language)/eng-US (27. 10. 2023), 7.

[31] Evropski parlament, Izvještaj o izvještaju Komisije o Bosni i Hercegovini za 2022, A9-0229/2023, 3. 7. 2023. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0229_HR.html. par. 33.

najboljoj poziciji da to i ostvari, kako kroz akademski sektor tako i radom nevladinih organizacija.

Jedan od najvažnijih instrumenata kroz koji bi se mogla ostvariti toliko željena neophodna preobrazba DMS, koja bi na temelju evropskih vrijednosti istovremeno bila i održiva, jeste formiranje civilnih komisija predviđenih u okviru Aneksa 10 DMS, gdje bi se uspostavljanjem barem jedne takve komisije pod vođstvom Visokog predstavnika (u daljnjem tekstu: VP) izvršila toliko važna demokratizacija reformskih procesa, čime bi najveći dio kako vlasti tako i građana bio uključen u pripremu reformskih procesa. U proteklih dvadeset i osam godina takva mogućnost nikada nije bila iskorištena. Posebno je pitanje da li se baš svi "politički akteri", kako vlast u BiH naziva PSVE, zalažu za dobrobit BiH i njenih državljana i da li zapravo djeluju centrifugalno ili centripetalno? Da li je u ovako teškoj situaciji u cijelom svijetu, a posebno u BiH, gdje se trenutno ispoljavaju dijametralno suprotni geopolitički interesi koji dodatno dijele stanovništvo BiH i onemogućavaju njen napredak, dovoljno iskazivati samo "žaljenje zbog određenih neuspjeha", između kojih se posebno izdvaja nemogućnost države da minimalno svoj Ustav, a potom i cjelokupno zakonodavstvo, uskladi s odredbama EKLJP kroz izvršenje presuda ESLJP, iako je u formalni proces trebala biti aktivno uključena i Komisija za demokraciju putem prava, poznata kao Venecijanska komisija (u daljnjem tekstu: VK)? Zbog toga se i nameće stav da je za izgradnju države Bosne i Hercegovine kroz efikasnu primjenu temeljnih evropskih vrijednosti, kako VE tako i EU, neophodno izvršiti ustavnu reformu, koja će BiH dovesti u istu poziciju u kojoj se danas nalaze sve ostale punopravne članice EU.

Direktna primjenljivost Evropske konvencije o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini i njen prioritet nad svakim drugim pravom

BiH je članom 2(2) Aneksa 4 – Ustava BiH, i prije prijema u VE, dobila direktnu primjenljivost EKLJP i njen prioritet nad svakim drugim pravom. Nakon ratifikacije u Parlamentarnoj skupštini BiH (u daljnjem tekstu: PSBiH), država je kroz EKLJP usvojila "ustavni instrument evropskog javnog poretka", koji je trebao biti kamen temeljac zaštite ljudskih prava u BiH. Ovdje se svakako moramo zapitati zašto je država BiH, koja je u skladu s Ustavom iz 1974. godine i Amandmanima iz 1990. godine ocijenjena od strane Arbitražne komisije Konferencije o bivšoj Jugoslaviji, poznatije kao Badinterova komisija,

kao demokratska i pravna država koja je sposobna da štiti ljudska prava, bez teritorijalnih pretenzija prema susjednim državama, te koja se obavezala na poštivanje svih tada važećih dokumenata o ljudskim pravima kao što su to Povelja Ujedinjenih nacija (u daljnjem tekstu: UN), Završni akt iz Helsinkija, Međunarodni pakt UN-a o građanskim i političkim pravima i sl., došla u poziciju da izgubi sve do tada stečene evropske vrijednosti? Da li je zaista pravo rješenje za BiH bilo odustajanje od skoro svih evropskih vrijednosti stečenih Ustavom iz 1974. godine i pripadajućim Amandmanima i prelazak na diskriminatorne odredbe i nedemokratske instrumente blokade koje u sebi sadržava Aneks 4 DMS? Da li su se VE i EU odgovorno ponijeli prema BiH ako se uzmu u obzir sve presude ESLJP, koji je posebno u presudi Zornić protiv BiH ustanovio "s obzirom na potrebu da se osigura stvarna politička demokracija, Sud smatra da je došlo vrijeme za politički sistem koji će svakom građaninu BiH osigurati pravo da se kandidira na izborima?"[32] Može li se uopće bilo kakva diskriminacija, pogotovo ona koju sadržava Aneks 4 – Ustav BiH, opravdati uspostavljanjem mira tj. "krhkim primirjem" te "zaustavljanjem brutalnog sukoba obilježenog genocidom i etničkim čišćenjem"?[33] Da li je zaista bilo potrebno u svrhu uspostavljanja mira već ratom oslabljenu BiH dovesti u još težu poziciju uvođenjem instrumenata blokade donošenja političkih odluka poput entitetskog veta i vitalnog nacionalnog interesa? I da li je konačno došlo vrijeme da se u BiH, nakon što je uslijed rata postala potpuno razorena i teritorijalno podijeljena, u cijelosti primijene temeljne evropske vrijednosti, kroz koje bi BiH, kao i sve druge članice VE i EU, izgradila državne institucije i postala pravna i demokratska država, koja osigurava ljudska prava i slobode svim licima pod svojom jurisdikcijom?

Nadzor i izvršenje presuda Evropskog suda za ljudska prava i proces dvostruke odgovornosti

U Interlakenu je 2010. godine pokrenut dugoročni reformski proces sa ciljem unapređenja cjelokupnog nadzora i izvršenja presuda ESLJP, što dovoljno govori o tome da i same članice VE, a ne samo BiH, imaju problem, kako bi se osiguralo "potpuno i brzo izvršenje presuda ESLJP i učinkovitosti nadzora od strane Komiteta ministara".[34] Stoga "izražavanje žaljenja i pozivanje

[32] Presuda Zornić protiv Bosne i Hercegovine, od 15. 7. 2014, par. 43.
[33] Presuda Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine, od 22. 12. 2009, par. 45.
[34] Konferencija visokog stupnja o budućnosti Evropskog suda za ljudska prava, Deklaracija iz Interlakena, 19. 2. 2010. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/Deklaracija%20Interlaken-final.pdf, PP 9(iii).

svih donositelja odluka da postignu dogovor" kako bi se Aneks 4 – Ustav BiH usaglasio sa EKLJP i na taj način izvršile presude ESLJP Sejdić i Finci (2009), Zornić (2014) i Pilav (2016), a samim tim cjelokupni sistem EKLJP postao dugoročno djelotvorniji, jednostavno nije dovoljno. Naprotiv, Komitet ministara VE je nadležna institucija koja tek treba da dođe do toga, da izvršenje presuda ESLJP i nadzor nad njima postanu djelotvorni, na način da budu primjenljivi ne samo u onim sudskim predmetima koji se odnose na promptne pojedinačne mjere nego, upravo, u odnosu na slučaj BiH, gdje se radi o presudama sa sistemskim kršenjem ljudskih prava i sloboda, koje sadržavaju u sebi "glavne strukturalne probleme".[35] Temeljno pitanje koje je tada pokrenuto jeste, između ostalog, da li su tada usvojene mjere dovoljne da se sam proces izvršenja presuda ESLJP i njegov mehanizam kontrole ne dovede u pitanje, ili će ipak biti neophodno poduzeti korjenite reforme?

Izvršenje presuda ESLJP i nadzor nad njima u potpunosti su zaokupili pažnju svih država članica VE pa su se, nedugo nakon Konferencije u Interlakenu, istim povodom sastali u Izmiru 2011. godine, Brightonu 2012. godine, Oslu 2014. godine, Briselu 2015. godine i u Kopenhagenu 2018. godine, gdje je na Konferenciji na visokom nivou donijeta Deklaracija iz Kopenhagena, koja ponovno naglašava enorman značaj evropskog sistema zaštite ljudskih prava kroz EKLJP i ESLJP kako za vladavinu prava tako i za samu demokraciju i dobro upravljanje. Reformski proces se suštinski usmjerava na tri važna elementa, i to "učinkovitiju nacionalnu implementaciju, poboljšanje efikasnosti Suda i jačanje supsidijarnosti".[36] "Zajednička odgovornost" je pravi izraz kojim se u Deklaraciji iz Kopenhagena upućuje na vezu ESLJP i države članice VE koja je od "životne važnosti za pravilno funkcioniranje sistema Konvencije, te u konačnici, za učinkovitiju zaštitu ljudskih prava u Evropi".[37] Država članica i potpisnica EKLJP nesumnjivo je primarno odgovorna za zaštitu ljudskih prava i sloboda, u skladu s principom supsidijarnosti i koristi princip polja slobodne procjene (*margin of appreciation*), koji je istovremeno podložan sudskom preispitivanju proporcionalnosti poduzetih mjera. BiH nije do sada uspjela samostalno izvršiti presude ESLJP, pa se upravo postavlja pitanje te "zajedničke odgovornosti" ESLJP i države potpisnice EKLJP. Deklaracija iz Kopenhagena navodi da su kvalitet, jasnoća i dosljednost presuda izrazito važni kako za autoritet samog ESLJP tako i za

[35] *Ibidem*, F11(a).
[36] Deklaracija iz Kopenhagena. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/dokumenti/default.aspx?id=8223&langTag=bs-BA, par. 4
[37] *Ibidem*, par. 6.

primjenljivost EKLJP[38] pa se stoga pitamo da li su neizvršene presude ESLJP u BiH dovoljno jasne, dosljedne i kvalitetne za one koji bi ih trebali izvršiti? I drugo, Deklaracija u nastavku posebno ističe, "da bi sistem zajedničke odgovornosti bio djelotvoran, mora postojati dobra interakcija između domaćeg i evropskog nivoa", uz aktivnu ulogu civilnog društva i intervencije trećih strana,[39] pa i ovdje ostaje nejasno da li se u proteklih preko dvadeset godina članstva u VE moglo učiniti mnogo više u pogledu "zajedničke odgovornosti" i preporuka Deklaracije iz Kopenhagena u smislu ostvarivanja prijeko neophodnog političkog i pravosudnog dijaloga, uspostavljanjem Mreže viših sudova, češće komunikacije između zastupnika vlada država članica i registrara ESLJP te otvaranja tematskih diskusija unutar Komiteta ministara VE?[40] I konačno, Deklaracija direktno poziva Komitet ministara VE da "pomogne državama potpisnicama u rješavanju sistemskih i strukturnih problema na domaćem nivou",[41] pa ostaje neodgovoreno pitanje da li je relevantna pomoć Komiteta ministara VE institucijama države BiH do sada bila nedovoljna ili je suštinski izostala? Cjelovita implementacija EKLJP u BiH te nedovoljan angažman kako nacionalnih tako i svih evropskih nadležnih institucija u rješavanju sistemskog i strukturnog kršenja ljudskih prava i sloboda, ostaje i dalje problem "zajedničke odgovornosti" kako države potpisnice tako i ESLJP.

Komisije za demokraciju putem prava u Bosni i Hercegovini

U Evropi je 1990. godine formirana već spomenuta VK, nezavisno savjetodavno tijelo VE, kojem je jedna od temeljnih zadaća upravo jačanje i usklađivanje pravnih sistema bivših socijalističkih država s evropskim ustavnim naslijeđem, promovirajući vladavinu prava, ljudska prava i demokraciju kao temeljne evropske vrijednosti.[42] Iako je VK tijelo koje se izričito bavi upravo tim evropskim vrijednostima, za BiH se postavlja pitanje zašto je u najvećoj mjeri izostala potpora VK VE ustavnim i političkim reformama u BiH? Upravo se VK zaista može pohvaliti izuzetnim rezultatima koje je do sada postigla, uključujući pisanje modernih evropskih ustava brojnim državama koje su takvu pomoć trebale. Međutim, umjesto da VK pravni sistem Republike BiH približi ustavnom naslijeđu evropskih država, u onoj mjeri u kojoj je to

[38] *Ibidem*, par. 27.
[39] *Ibidem*, par. 33.
[40] *Ibidem*, par. 36–37.
[41] *Ibidem*, par. 51.
[42] Izmijenjeni Statut Venecijanske komisije od 21. 2. 2002. godine, usvojen Rezolucijom Vijeća ministara VE (2002)3.

učinjeno za sve bivše jugoslovenske države, BiH u okviru DMS i njegovog Aneksa 4 je dobila Ustav koji je suprotan svim onim temeljnim vrijednostima zbog kojih je VK komisija kao takva i utemeljena. I pored svih poziva upućenih VK-u od strane PSVE da BiH pomogne u pisanju novog Ustava, takva vrsta podrške još uvijek nije pružena. S obzirom na činjenicu da je bosanskohercegovačkim građanima za osporavanje utvrđenih diskriminatornih odredbi Aneksa 4 Ustava BiH kroz pojedinačne predstavke na ESLJP trebalo preko 20 godina (BiH je 2002. godine postala članica VE i dobila pravo da se obrati ESLJP), nameće se logično pitanje da li je VK mogla pravovremenom reakcijom, ni manje ni više nego kao prema svim drugim državama u tranziciji, donošenjem jedinstvenog rješenja koje bi konačno bilo u skladu sa EKLJP, postaviti temelj demokratskim institucijama BiH i ojačati ih u onoj mjeri koja je neophodna da BiH samostalno može primjenjivati temeljne evropske vrijednosti? VK je u konačnici razmotrila Aneks 4 – Ustav BiH tek kada je to Rezolucijom 1384 iz 2004. godine zatražila PSVE, zahtijevajući od VK da utvrdi da li su ovlaštenja VP u skladu s temeljnim evropskim vrijednostima, posebno EKLJP?[43] PSVE je VK naložila i da procijeni da li je Aneks 4 – Ustav BiH u skladu s EKLJP i Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi te da istovremeno utvrdi u kojoj mjeri su ustavna i zakonska rješenja u BiH efikasna i racionalna. Odgovarajući po zahtjevu PSVE VK je 2005. godine usvojila Izvještaj o Ustavnoj situaciji u BiH i ovlaštenjima Visokog predstavnika te ustanovila da se u BiH radi o vanrednom stanju i ovlaštenjima za to stanje (*emergency powers*), što u potpunosti objašnjava funkciju i ulogu Aneksa 10 DMS.[44] VK je u spomenutom Izvještaju vrlo temeljito objasnila značaj jedne takve institucije kako za napredovanje države tako i za samu implementaciju mira u BiH, zaključivši da su odluke VP bile "sigurnosni ventil… donošene u najboljem interesu zemlje… odgovorne za veliki dio napretka… neophodni osnov za provedbu reformi… korisne za narod BiH… ključne za slobodu kretanja i sl."[45] Zaključci iz Mišljenja VK iz 2005. godine objedinjeni su i usvojeni u vidu Rezolucije PSVE 1513 iz 2006. godine, koja je odredila daljnji pravac izgradnje države upravo kroz ustavne reforme u skladu s temeljnim evropskim vrijednostima.[46]

Pitanje koje se također nameće jeste da li je VP u proteklih dvadeset i osam godina postupao u skladu s principom *pacta sunt servanda*, tj. da li

[43] Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1384. iz 2004. godine
[44] Komisija za demokraciju putem prava, Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika, CDL-AD(2005) 004 od 11. 3. 2005, par. 86
[45] *Ibidem*, par. 87
[46] Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1513 iz 2006. godine, par. 21.

je dugotrajno nečinjenje VP otežalo izgradnju funkcionalne države u BiH? I drugo, da li su odluke koje je VP donio nakon velike pauze u radu ono što je potrebno za izgradnju i jačanje državnih institucija i efikasnu primjenu temeljnih evropskih vrijednosti, što bi bilo u skladu sa Mišljenjem VK iz 2005. godine i Rezolucijom VE 1513 iz 2006. godine? Aneks 10 ostaje i dalje jedan od najvažnijih instrumenata DMS, pa je u tom smislu važno napomenuti da VP ne samo da nije prepreka otvaranju kandidatskog statusa nego je sastavni dio DMS sa svim svojim ovlaštenjima.

PSVE je odmah na početku naglasila da je neophodno "jačanje državnih institucija na račun institucija na entitetskom nivou, ukoliko bude potrebno i revizijom Ustava u tom cilju".[47] Međutim, PSVE je nakon izvjesnog vremena otišla i mnogo dalje pa je BiH naložila da odmah nakon oktobarskih izbora 2008. godine, blisko surađujući s VK, napravi nacrt i usvoji novi Ustav prije oktobra 2010. godine.[48] Iako je Statut VE propisao u svom članu 3. temeljne evropske vrijednosti, a država BiH se ratifikacijom u PSBiH, kako Statuta VE tako i EKLJP, obavezala na puno priznanje vladavine prava, demokracije i zaštite ljudskih prava, trideset i jednu godinu nakon prijema u Ujedinjene nacije i dvadeset i jednu godinu od ulaska BiH u VE, BiH i dalje sprovodi mir, a EK "izražava žaljenje zbog neuspjeha političkih aktera da Ustav i izborni okvir usklade sa EKLJP".[49]

Izrazito nepovoljna ustavna situacija dovela je i do loše pozicije BiH u odnosu na različite svjetske i regionalne indekse, pa naša država bilježi ne samo stagnaciju nego i određeni pad. U tom smislu je nazadovala i u 2023. godini ostvarila 75. mjesto od ukupno 142. države, gdje su se mjerili indikatori poput ograničenja vlasti, odsustva korupcije, otvorenosti vlasti, temeljnih prava, reda i sigurnosti, provedbe zakona te građanskog i krivičnog pravosuđa,[50] pa ne čudi izjava da "posebnu opasnost za državu predstavlja potpuna simbioza organizovanog kriminala i državnih institucija, što će voditi daljoj destabilizaciji zemlje i urušavanju sigurnosti".[51] Više je nego evidentno da je izgradnja funkcionalne države danas jedno od najaktuelnijih pitanja te da se u tom smislu mora uspostaviti izrazito dobra kako vertikalna tako i horizontalna

[47] Zahtjev Bosne i Hercegovine za članstvo u Vijeću Evrope, par. 4.
[48] Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1626 (2008) od 30. 9. 2008, par. 8.
[49] Evropski parlament, Izvještaj o izvještaju Komisije o Bosni i Hercegovini za 2022, par. 33.
[50] WJP Rule of Law Index. https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2023/Bosnia%20and%20Herzegovina (11. 11. 2023).
[51] Aida Trepanić, BiH najgora u regionu po indeksu percepcije korupcije za 2022.: Transparency International, *Detektor*, 31. 1. 2023. https://detektor.ba/2023/01/31/bih-najgora-u-regionu-po-indeksu-percepcije-korupcije-za-2022-transparency-international (10. 11. 2023).

organizacija države, što se poklapa sa zahtjevom PSVE prema BiH da izvrši cjelokupnu teritorijalnu reorganizaciju države,[52] što je jedino moguće kroz ustavne reforme.

Zaključak

Sadašnji izuzetno težak i komplikovan trenutak, kako u svijetu tako i u Evropi, traži od svake države, posebno BiH, promptnu reakciju u vidu donošenja ne samo Ustava nego i svih onih potrebnih zakona i podzakonskih akata koji će spriječiti negativan uticaj korupcije, organiziranog kriminala i ostalih vidova protuzakonitog ponašanja te dovesti BiH u poziciju, da samostalno osigura socijalni, ekonomski, pravni, kulturni i svaki drugi napredak.

Preporuke za izgradnju države BiH u skladu s efikasnom primjenom evropskih standarda svakako bi morale ići u dva pravca, i to je upravo ono što je moguće uraditi kako sa strane države BiH tako i institucija EU. EU je prije svega izrazito moćna i uspješna organizacija s velikim iskustvom, pa bi očekivani smjer bio da EU pomogne BiH ostvariti one ciljeve koji su nakon završetka rata u BiH i uspostavljanja DMS bili i predviđeni. Jedan od takvih ciljeva je upravo prelazak iz faze implementacije mira u fazu izgradnje države, što bi moralo obuhvatiti prilagođeni postupak u smislu svih potreba BiH, počevši od vladavine prava, demokracije i zaštite ljudskih prava, do izvršenja presuda ESLJP koje bi dovele do usaglašavanja Aneksa 4 – Ustava BiH s EKLJP. Tu se očekuje inovirani proces koji bi, po mogućnosti, trebao biti dosta jednostavniji, ali bi ključno trebao ići na ostvarivanje konkretnih rezultata pod direktnim nadzorom nadležnih institucija EU. Svaki mogući napredak koji bi BiH postigla u tom postupku morao bi biti vidljiv svim njenim građanima, što je posebno važno s obzirom na potrebnu podršku cjelokupnom integrativnom procesu. Svi državljani BiH trebali bi osjetiti određenu vrstu dobrobiti koju proces integracije nosi sa sobom, pa bi dinamika samog angažmana EU u odnosu na države Zapadnog Balkana trebala biti intenzivnija.

Ključno bi bilo ponuditi BiH plan napredovanja koji bi obuhvatio jasne zadaće i precizne rokove za njihovo izvršenje. EU ima više nego dovoljno kako iskustva iz prethodnih proširenja tako i eksperata koji bi sve učinili manje komplikovanim i pomogli pri rješavanju svih mogućih poteškoća. Ono što suštinski treba biti prepoznato od strane svih građana BiH jest opipljivi i stvarni napredak, koji bi se ogledao u boljem životu svih generacija, posebno

[52] Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1513 iz 2006. godine, par. 21(c).

mladih, koji bi umjesto odlaska u zemlje Zapadne Evrope odabrali ostanak u BiH i sudjelovanje u njenoj izgradnji.

BiH zaslužuje drugu šansu, posebno u odnosu na rat 1992–1995. godine, čije se posljedice još uvijek nisu prestale osjećati. Ukoliko proces napredovanja BiH krene od temeljnih evropskih vrijednosti, to će dovesti do napretka u svim oblastima ključnim za funkcioniranje svake evropske države pa samim tim i BiH, od ekonomskog prosperiteta do pravne i demokratske države koja će štititi ljudska prava svim licima pod svojom jurisdikcijom. Ulaganje u budućnost BiH je u trenutnim geopolitičkim odnosima ulaganje u sigurnost čitavog evropskog kontinenta. BiH u Evropi ima mnogo prijatelja i posebno je važno prepoznati one koji su spremni dati podršku čitavom procesu. Napredovanje BiH u okviru politike proširenja EU, ali i ulaska u NATO integracije, jedina je moguća opcija za sve njene građane u trenutnim složenim geopolitičkim odnosima.

Literatura

Constitution of Bosnia and Herzegovina, OHR, Department for Legal Affairs. https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf.

Council of Europe (2023) State of democracy, human rights and the rule of law, Report of the Secretary General of the Council of Europe.

Deklaracija iz Kopenhagena. http://www.mhrr.gov.ba/ured_zastupnika/dokumenti/default.aspx?id=8223&langTag=bs-BA.

Evropski parlament (2023) Izvještaj o izvještaju Komisije o Bosni i Hercegovini za 2022, A9-0229/2023, 3. 7. 2023. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0229_HR.html.

Integracija Zapadnog Balkana kao geostrateški imperativ: Schallenberg, Fajon i Grlić-Radman pozivaju EU da otvori pristupne pregovore sa BiH do kraja godine, *Slobodna Bosna*, 12. 10. 2023. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/321711/integracija_zapadnog_balkana_kao_geostrateski_imperativ_schallenberg_fajon_i_grlic_radman_pozivaju_eu_da_otvori_pristupne_pregovore_sa_bih.html (17. 10. 2023).

Isensee, Josef (2004) *Država ustav demokracija*, Politička kultura, Zagreb.

Izmijenjeni Statut Venecijanske komisije od 21. 2. 2002. godine, usvojen Rezolucijom Vijeća ministara VE (2002)3.

Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u BiH, Brisel, 5. 12. 2019. https://archive.europa.ba/wp-content/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf pristupljeno (8. 1. 2024).

Judgment of the Court of 12 November 1969. Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart – Germany, Case 29-69.

Judgment of the Court of 14 May 1974. J. Nold, Kohlen- und Baustoffgrosshandlung v Commission of the European Communities, Case 4-73.

Judgment of the Court of 17 December 1970. Internationale Handelsgesellschaft mbH v Einfuhr- und Vorratsstelle fuer Getreide und Futtermittel. Case 11-70.

Judgment of the Court of 28 October 1975. Roland Rutili v Ministre de l'interieur. Reference for a preliminary rulling: Tribunal administratif de Paris – France. Public policy. Case 36-75.

Komisija za demokraciju putem prava, Mišljenje o ustavnoj situaciji u Bosni i Hercegovini i ovlaštenjima Visokog predstavnika, CDL-AD(2005) 004 od 11. 3. 2005.

Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Novi okvir EU-a za jačanje vladavine prava/COM/2014/0158 final.

Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Evropskom vijeću, Vijeću, Evropskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Jačanje vladavine prava u Uniji Nacrt za djelovanje, COM/2019/343 final.

Konferencija visokog stupnja o budućnosti Evropskog suda za ljudska prava, Deklaracija iz Interlakena, 19. 2. 2010. http://www.mhrr.gov.ba/PDF/UredPDF/Deklaracija%20Interlaken-final.pdf.

Kriteriji iz Kopenhagena utvrđeni od Evropskog vijeća 1993. godine. https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html (9. 1. 2024).

Kriteriji iz Madrida utvrđeni od Evropskog vijeća 1995. godine. https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html (9. 1. 2024).

Lauc, Zvonimir (2016) Načelo vladavine prava u teoriji i praksi, *Pravni vjesnik*, god. 32, br. 3–4, 45-67.

Njemački kancelar sa foruma u Tirani: "Berlinski proces najbolji instrument za ubrzanje integracija Zapadnog Balkana u EU", *Slobodna Bosna*, 16. 10. 2023. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/322343/njemachki_kancelar_sa_foruma_u_tirani_berlinski_proces_najbolji_instrument_za_ubrzanje_integracija_zapadnog_balkana_u_eu.html (17. 10. 2023).

Omejec, Jasna (2013) *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Evropskog suda za ljudska prava, Strasbourški acquis*, Novi informator, Zagreb.

Onghena, Yolanda (2015) The values Crisis: Calling the European union itself into question. https://www.cidob.org/en/articulos/monografias/refugiados/the_crisis_of_european_values/(language)/eng-US (27. 10. 2023).

Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Mišljenje br. 234 (2002), Zahtjev Bosne i Hercegovine za članstvo u Vijeću Evrope.

Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1384. iz 2004.

Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1513 iz 2006.

Parlamentarna skupština Vijeća Evrope, Rezolucija 1626 (2008) od 30. 9. 2008.

Presuda Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine, od 22. 12. 2009.

Presuda Zornić protiv Bosne i Hercegovine, od 15. 7. 2014.

Ros, Štefani Rikarda (2008), "Vladavina prava" kao preduslov za pristupanje Evropskoj uniji, *Program pravne države, Jugoistočna Evropa*, Fondacija Konrad Adenauer. https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=2feb52a5-b1fb-e28e-6ad9-206ecd135454&groupId=252038 (30. 1. 2024).

Statut Vijeća Evrope, 1949.

Trepanić, Aida (2023) BiH najgora u regionu po indeksu percepcije korupcije za 2022.: Transparency International, *Detektor*, 31. 1. 2023. https://detektor.ba/2023/01/31/bih-najgora-u-regionu-po-indeksu-percepcije-korupcije-za-2022-transparency-international (10. 11. 2023).

Vorländer, Hans (2012) *Ustav, ideja i historija*, Magistrat, Sarajevo.
WJP Rule of Law Index. https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2023/Bosnia%20and%20Herzegovina (11. 11. 2023).
Zvaničnici NATO-a ponovili snažnu podršku teritorijalnom integritetu BiH, *Federalna.ba*, 12. 10. 2023. https://federalna.ba/zvanicnici-nato-a-ponovili-snaznu-podrsku-teritorijalnom-integritetu-bih-xeqlv (17. 10. 2023).

Building a functional state of Bosnia and Herzegovina through the effective application of fundamental European values

Abstract: The fundamental European values were established in 1950, assuming that every member of the Council of Europe must be a democratic and legal state that respects human rights. The European Union emphasizes these values in Article 2 of the EU Treaty, which includes the principles of respect for human dignity, freedom, equality, and the protection of minority rights.

More than seventy years later, these fundamental European values have gained increased importance. Article 7 of the Treaty on the European Union established a mechanism to determine serious and permanent violations of these values, along with provisions for sanctions.

This paper analyses Bosnia and Herzegovina's current position as a Council of Europe member and a European Union candidate. It explores the country's real potential to effectively apply these fundamental European values and attain the level of functionality necessary for the EU accession process.

In conclusion, the paper emphasizes the need for a constitutional reform in Bosnia and Herzegovina to align with the fundamental European values upheld by both the Council of Europe and the European Union. This reform is essential for bringing Bosnia and Herzegovina to the same standing as all other fully-fledged EU member states.

Keywords: rule of law, democracy, human rights, state building, Bosnia and Herzegovina, Council of Europe, European Union

DOI: 10.5644/PI2024.213.21

ZAVNOBiH i istraživanje budućnosti

Nerzuk Ćurak[*]

Sažetak: Postkonfliktno bosanskohercegovačko društvo, bez obzira na sve oblike unutrašnje napetosti, koji su snažno podcrtani i generirani iz institucionalnog dizajna hiperetničke dejtonske države, ipak uspijeva da baštini filozofiju egzistencije koja traži da, bez obzira na sve naše razlike, proizvodimo zajedničko gledište. Nažalost, s onu stranu moguće "zavnobihske" društvenosti, aktualne političke strukture u Bosni i Hercegovini napustile su zajedničko gledište, a jedan od krucijalnih razloga napuštanja našeg načina života kao moguće političke platforme jest *političko napuštanje* ZAVNOBiH-a kao povijesnog vrela bez kojega nije moguće misliti Bosnu i Hercegovinu u budućnosti. Iz negativnih modela budućnosti, na kojima prilježno rade sablasne strukture etnonacionalizma, kao tendencija, latencija i intencija, dolaze nagovještaji radikalnih interpretativnih i interventnih mehanizama koji uopće u nacrtima sutrašnje Bosne i Hercegovine više ne vide mjesto i ulogu ZAVNOBiH-a. Taj nadahnjujući transpovijesni događaj percipira se samo kao odigrana povijest koja više ništa ne može ponuditi Bosni i Hercegovini. Autor će na tragu sve razvijenijih futuroloških studija istražiti moguću budućnost ZAVNOBiH-a, procijeniti njegov budući razvoj i eventualni progres te emancipatorske ideje u našem oktroiranom "etnopolisu", nenaviklom na pretjerano odvažne anticipacije.

Ključne riječi: ZAVNOBiH, zajedništvo, nasilje, etnonacionalizam, budućnost, anticipacija, novo vrednovanje, Bosna i Hercegovina

Moja tema je ZAVNOBiH i istraživanje budućnosti. Nekako trendovski, pitanja budućnosti su s revolucionarnim prodorom artificijelne inteligencije u naš ljudski svijet postala izuzetno relevantno područje znanstvenih istraživanja. Ideja o interpretiranju ZAVNOBiH-a iz ugla budućnosti zasnovana je na futurološkim studijama,[1] na ozbiljnoj znanstvenoj disciplini, na naučnicima

[*] Dopisni član ANUBiH-a i redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, nerzuk.curak@fpn.unsa.ba

[1] Futurološke studije (istraživanje budućnosti) interdisciplinarno je postavljen pravac istraživanja, koji se bavi pitanjima budućeg razvoja, prije svega u oblasti politike, društva, ekonomije, tehnike, kulture, ekologije i stanovništva. U zadaću istraživanja budućnosti, također, spada istraživanje mogućnosti i granica naučnog razotkrivanja budućnosti, kao i potvrđivanje i kritika postojećih modela budućnosti. Često se istraživanje budućnosti izjednačava sa pojmom futurologije kao sistematske i kritičke obrade pitanja budućnosti, koju je 1943. godine utemeljio Ossip K. Flechtheim. Dok se futurologija da podijeliti u tri različite oblasti: istraživanje budućnosti u užem smislu (prognoza i projekcija), oblikovanje

koji se bave istraživanjem budućnosti kroz više različitih pristupa tako da odmah pripremim dogmatske umove da je reprezentiranje ZAVNOBiH-a iz budućnosti rezultat znanstvene imaginacije i interdisciplinarnog pristupa koji uključuju istraživanje budućnosti sa stanovišta politike, ekonomije, demografije, informatike, strateških studija, geopolitičkih projekcija, budućih mirovnih formi itd.

Samom sebi postavio sam, u kontekstu ove teme, pitanje – o čemu mi ustvari govorimo kad govorimo o budućnosti? U svakom slučaju, govorimo o nečemu što će za razliku od prošlosti sigurno doći, pa je za nas temeljno pitanje hoće li taj futur biti ponavljanje loše prošlosti, ili ćemo uspjeti kao bosanskohercegovačko društvo i kao ljudi Bosne i Hercegovine dalje se emancipirati. Ako budućnost bude ponavljanje loše prošlosti, to će u najopćijem smislu značiti da je nasilje trijumfiralo. Ako pogledamo ovih gotovo trideset godina od okončanja rata, šta možemo primijetiti: bez obzira na to što živimo u nekoj vrsti diskutabilnog mira koji je preciznije zvati nerat,[2] ključni konstituirajući subjekt naše povijesti pa tako i povijesti naše sadašnjosti, jest nasilje.

To više nije direktno nasilje kao što je bio rat protiv Bosne i Hercegovine (1992–1995), nego nasilje koje je unutar dejtonske političke strukture i unutar toj strukturi saobražene kulture, pa to, nazovimo ga indirektno nasilje, možemo, naprosto, svakodnevno osjetiti u različitim supstrukturama nasilne dejtonske strukture, koja je nasilna naprosto jer je priznala rezultate nasilja. To priznanje nasilja kao legitimacijski čin novog institucionalnog dizajna prethodne Republike Bosne i Hercegovine zaustavilo je direktno nasilje, odnosno rat kao najgoru formu radikaliziranog direktnog nasilja, no budući da je nasilje položeno u novu Bosnu i Hercegovinu kao legitimna struktura,

budućnosti (programiranje, planiranje) i filozofija budućnosti, sâmo istraživanje budućnosti, gledano iz današnje perspektive, teži da pomoću naučnih metoda procijeni budući razvoj, odnosno predskaže ga (prognoza), i s druge strane da pomoću modela i scenarija (svjetski model) izradi opise budućih društava i budućeg progresa, te na taj način doprinese poboljšanju političkog i društvenog planiranja i odlučivanja. Iako je istraživanje budućnosti etablirana naučna disciplina već nekoliko decenija, s razvojem vještačke inteligencije ova disciplina dobija puni zamah. Izvori: Igor Grossmann, Matthew Feinberg, Dawn Cassandra Parker, Nicholas A. Christakis, Philip E. Tetlock, William A. Cunningham: AI and the transformation of social science research, Science, vol. 380, issue 6650, 15. Jun 2023, 1108-1109; Brockhaus Enzyklopädie, Tom 24, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim 1994, 617; Brockhaus Enzyklopädie, Tom 6, F. A. Brockhaus, Wiesbaden 1968.

[2] Immanuel Kant filozofski spis *Vječni mir* počinje prvim preliminarnim članom vječnog mira među državama, koji je izuzetno referentan za razumijevanje i interpretaciju Dejtonskog mirovnog sporazuma. Kant kaže: "Nijedan ugovor ne treba smatrati mirovnim ako je sklopljen tako da prećutno sadrži povod budućeg rata." Sadrži li Mirovni ugovor za BiH povod za neki budući rat veliko je teorijsko i praktično pitanje. S jedne strane, Ugovor iz Dejtona osigurao je, evo već 29 godina da nema povratka brutalnog nasilja, ali teško je našu egzistenciju nazvati mirom, sve dok sjena povratka rata dominira javnim diskursom. Rat je *de facto* prisutan kroz svoje odsustvo i zato dejtonski mir nazivam i neratom.

nastali su novi društveni odnosi u kojima je retorika, kao najdominantniji instrument politike i političkog, oblikovana kao nasilje, kao ključni instrument reprodukcije nacionalističkih vlasti u Bosni i Hercegovini, koje retorikom kao nasiljem evo tri decenije blokiraju politike prijateljstva i sprečavaju izgradnju sveobuhvatnog mirnog društva u Bosni i Hercegovini.

Zajedništvo na nacionalističkom udaru

Ako se osvrnemo na ključne donositelje odluka u Bosni i Hercegovini tokom prethodnih dejtonskih decenija, onda možemo jasno uočiti, na dnevnoj osnovi, da je retorika akt političkog nasilja i da se tom i takvom retorikom pokušavaju promijeniti antifašističko povijesno naslijeđe i uobičajeni društveni obrasci, konvencije i uzanse koji su tvorili naš način života kao neoktroirani sinkretizam. Ključni obrazac života, koji se u političkim i kulturnim praksama dominantnih nacionalizama želi destruirati, anahronizirati, banalizirati i onemogućiti, jest zajedništvo.

Ideja zajedništva izložena je brutalnom udaru nasilne retorike od ključnih donositelja odluka, s intencijom da se trijumfom mržnje, nepovjerenja i etnonacionalnih podjela relativiziraju epohalni dosezi ZAVNOBiH-a kako bi sama ideja zajedništva postala prazan pojam, pojam koji uopće nema svoj sadržaj u živoj stvarnosti Bosne i Hercegovine. Zato je nasilje u dejtonskoj Bosni i Hercegovini, naročito nasilje koje dolazi iz samih političkih struktura, postalo norma, normalizirana agenda koju i ne primjećujemo kao produženi akt strukturnog i kulturnog nasilja. Cilj nacionalističkih vlastodržaca je pokvaren: stvoriti društvene uvjete u kojima će naviknutost građana na nasilje koje ne primjećujemo kao nasilje oblikovati nacionalističku budućnost Bosne i Hercegovine s kojom se mi građani mirimo kao da smo zombiji, uvučeni u simbiotičku klopku s nakaznim političkim sistemom kao realističkom političkom, društvenom, intelektualnom i kulturnom normom. Taj proces već dugo traje, mada nikada ne smijemo potcijeniti tačke otpora zabrinjavajućem podtekstu, tekstu i kontekstu dejtonske političke instalacije po kojoj manje ili više uspješno rovare instrumentalizirani subjekti hegemonijalnih nacrta.

Kada znamo da su mediji kao posrednici informacija, nažalost, u velikoj mjeri, na ovaj ili onaj način, pod vlašću ključnih aktera hegemonijalnih nacrta, onda nam biva jasnije zašto u javnu sferu vrlo teško prodiru oblici političke, znanstvene, socijalne i kulturne egzistencije, koji se opiru konačnoj podjeli zemlje i ljudi. Zato želim iskazati svoje zadovoljstvo da smo tokom našeg dvodnevnog rada pod svodovima ANUBiH mogli čuti ne samo

međusobno slažuće referate već i različite i suprotstavljene pristupe, što je ustvari najizvjesniji put proizvodnje uvjeta za konsenzus, kako bismo uopće došli u poziciju da gradimo razložnu državu i dobro bosanskohercegovačko društvo. Da prestanemo proizvoditi paralelne svjetove i da konačno vodimo razgovore u Bosni i Hercegovini, o Bosni i Hercegovini, a koji uključuju i sučeljavanje suprotstavljenih narativa, diskursa, ideologija…

Jedini esnaf koji međusobno razgovara su političari i to je uznemirujući nalaz da razgovaraju samo oni akteri čiji je višedecenijski cilj da se razgovorom ne dođe do bilo kakvog sistemskog dogovora. Istovremeno, mi akademici uopće ne razgovaramo, evo trideset godina nema velikog znanstvenog skupa s učesnicima iz cijele Bosne i Hercegovine koji bi pokušao dati odgovor na pitanje zašto je zvanični entitetski režim u Banjoj Luci protiv ZAVNOBiH-a, protiv epohalnog historijskog poduhvata narodâ Bosne i Hercegovine, poduhvata u čijem je oblikovanju srpski narod dao nemjerljiv doprinos, da bi 21. jula 1993. secesijska skupština nacionalističkih srpskih političara u BiH napravila konačni suicid odričući se u punini odluka ZAVNOBiH-a, napuštajući glavni legitimacijski izvor antifašizma. To je možda najeklatantniji primjer političkog redukcionizma, koji zahtijeva ozbiljno naučno propitivanje te paraodluke iz jula 1993, uz uvažavanje činjenica aktualnog bosanskohercegovačkog konteksta, u kojemu kao aksiom stoji da je Bosna i Hercegovina međunarodno priznata država, pa se odricanje od ZAVNOBiH-a može razumijevati kao parainstitucionalno "samoubistvo iz zasjede".

To je rezultat "ludila nacionalizma" čiji vodeći prvaci ne mogu priznati kakvo su pogrešno povijesno iskakanje napravili. Ta velika historijska greška političkih predstavnika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini mora biti poništena, uz sticanje snage za novi historijski preokret, poništavanje grozomornih nacionalističkih odluka iz 1993. godine i povratak ZAVNOBiH-u kao jedinstvenom kriteriju budućnosti na koji nijedan entitet, nijedna etnonacionalna struktura i nijedna politička ideologija ne polaže apriorno pravo, kako bi izbjegli zamke bilo čije ekskluzivnosti u dobu etničkih nacionalizama. Tako dolazimo do mogućnosti ozbiljenja ZAVNOBiH-a kao inkluzivnog kriterija budućnosti.

Simbolički kodovi ZAVNOBiH-a

"Idealizam strogo promišljen vodi u realizam."[3] Ne bi trebalo, zbog recentne normalizacije etničkih podjela i normalizacije nacionalizma, unaprijed proglašavati utopijskom ideju zajedništva, ideju koja je utkana u političko, socijalno i kulturno tkivo Bosne i Hercegovine. Ovo nije ideološki nalaz, pozivam se na Toala i Dahlmana,[4] američke znanstvenike koji su u svom istraživanju utvrdili da je prije ratnog nasilja Bosna i Hercegovina bila 97 posto država multietničkog geografskog rasporeda, pravi primjer tigrove kože. Samo tri posto stanovništva živjelo je u monolitnim etnonacionalnim područjima. Ratno nasilje je u velikoj mjeri destruiralo tu globalnu prepoznatljivost Bosne i Hercegovine, ali dominantni povijesni obrazac neke zemlje ne možete tek tako dokinuti.

On se manifestira na različite načine, pa se tako iznenadite kada prisustvujete naučnoj online konferenciji koju organizira grupa aktivistkinja i aktivista iz Banje Luke i doživite katarzu da u gradu koji vladajući režim u RS-u simbolički kodira kao mjesto izvan Bosne i Hercegovine žive i rade žene i muškarci čija se vizija Bosne i Hercegovine kao zajedničke države svih njenih ljudi u najvećoj mjeri ne razlikuje od Vaše. Građani, baš kao patuljci, o tome pojma nemaju jer instrumentalizirani mediji dominantno posreduju, plasiraju, kreiraju poruke mržnje i nepovjerenja. Zato moramo razviti alternativne koncepte izvan nacionalističke produkcije medijske stvarnosti, no to nije moguće bez razgovora kao dugotrajne agende bosanskohercegovačkog prijateljstva. Nužno je kroz različite komunikacijske kanale ponuditi stvarnost koja radikalno izostaje, koja se radikalno potiskuje, koja nas vodi ka materijalizaciji vrijednosnog kriterija: *sve naše razlike ne smiju biti prepreka zajedničkom gledištu*.

Tako dolazim do poente o ZAVNOBiH-u kao budućnosnoj formi. Naučnici kreiraju ideje, "bacaju" nove, pa, ako se uhvate zemlje i ljudi, uhvate, ako ne, proces stvaranja novog svijeta se nastavlja, jer svjesni smo da nema neba na kojem zatičemo gotove pojmove, već ih u vječitoj igri otkrivanja proizvodimo, interpretiramo, punimo sadržajem tvoreći dijalektičko jedinstvo između pojma i njegovog sadržaja. Pojam sadržaja određuje sadržaj pojma, a sadržaj pojma određuje pojam sadržaja. Moja je ideja da bi adekvatna vlast morala učiniti sve, ama baš sve što je u njenoj moći, da započne proces ozbiljenja i

[3] Ludwig Wittgenstein, Dnevnici: 1914–1916, *Treći program Hrvatskog radija*, br. 61/62, Hrvatska radio-televizija, Zagreb 2002, str. 231-240.

[4] Gerard Toal, Carl T. Dahlman, *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and its Reversal*, Oxford University Press, 2011.

materijalizacije ideje koju posredujem ovim člankom, o formiranju *Instituta za istraživanje budućnosti*. Mi kao država i društvo već kasnimo, a to je već jedno od najvažnijih polja istraživanja, budući da je eksplozivan razvoj artificijelne inteligencije budućnost učinio dramatičnim pitanjem ljudskog roda.[5] U tom kontekstu formiranje Instituta za istraživanje budućnosti (ne bi trebalo zanemariti ANUBiH u eventualnoj proizvodnji te vizije) tiče se upravo novih načina vrednovanja odigranih povijesnih događaja, novih varijacija na fundamentalno važne teme za Bosnu i Hercegovinu, kao što je recimo ZAVNOBiH.

Mislim da je ideja zajedništva, bez obzira što je to u prethodnom političkom sistemu bila kolektivistička ideja pod komunističkim auspicijem, ta koja zaslužuje novo vrednovanje. Nije formula ZAVNOBiH-a tri odvojene etnonacionalne kolone, nego zajedništvo, zajedničko djelovanje. Zašto se toga odricati nakon osamdeset godina, a odrekli smo se. Znate, to je provincijalno, jer nacionalisti i ne znaju ništa drugo nego provincijalizirati velike ideje. I u tom smislu, moj prijedlog, koji je krajnje pragmatičan i praktičan, jest da vratimo potpuni dignitet, da revitaliziramo i nanovo uspostavimo državnu nagradu ZAVNOBiH.

Šta bi to značilo, da li bi bilo moguće da Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine bude pokrovitelj te velike simboličke geste? Gledajući realpolitički, teško, zbog ideoloških otpora nacionalističkih ideologija smrti ideji koja slavi život u zajedništvu, koja je položena u našu budućnost kao vrelo koje ne smije i ne može presušiti ako želimo da ova zemlja naprosto nastavi svoju daljnju povijesnu egzistenciju.

Ali treba razgovarati upravo s onima koji unaprijed misle da su protiv ZAVNOBiH-a i protiv nagrade koja zaziva prisustvo ZAVNOBiH-a u budućnosti, kako bismo eventualno stigli do konsenzusa, do statuta, ozbiljnog statuta, koji će biti brana profanisanju i uniženju nagrade koja nas vraća u budućnost, pa da to, ta dodjela nagrade, bude događaj dana u Bosni i Hercegovini, da tim malim, a važnim gestama vraćamo socijalni kapital jednoj nepotrošenoj i neumrloj ideji. To se može uraditi, samo bi trebalo umjesto voluntarizma imati razumijevanja da se to hoće i može uraditi. Kao što ne možete imati pravnu zajednicu ako ne želite pravnu zajednicu, isto tako ne možete imati

[5] Raduje informacija da je u polju tehnoloških inovacija sjajna ekipa bosanskih stručnjaka i biznismena odlučila formirati BH Tech kompaniju, odnosno bh. AI Institut, koji su, inspirirani nenadmašnom vizijom Emerika Bluma, nazvali Bloomteq. Iza ovog poduhvata budućnosti koja je počela stoje Admir Kulin, uspješni poduzetnik iz Njemačke, Nermin Hadžić, CEO Bloomteq, i Edin Mehić, direktor strategije u Bloomteq. Vidi na: Prvi put u BiH: Dvije BH Tech kompanije biće spojene u jednu, zvat će se Bloomteq, N1 BiH, 18. 1. 2024. https://n1info.ba/video/novi-dan/prvi-put-u-bih-dvije-bh-tech-kompanije-bice-spojene-u-jednu-zvat-ce-se-bloomteq/ (4. 3. 2024).

naslijeđe ZAVNOBiH-a ako ne želite naslijeđe ZAVNOBiH-a. To je *tymos*, to je želja za priznanjem.

Moje ključno razmišljanje sa stanovišta budućnosti Bosne i Hercegovine je da ne smijemo iz svojih naučnih istraživanja ispustiti ideju zajedništva. Ovo što mi sada živimo, uz sve pozitivne i negativne aspekte Dejtona, to je Sada, to je jedna aktualna politička instalacija, jedan aktualni, politički dizajn iz ovoga vremena. Ali ko nam kaže da je to za sva vremena? Ko je mogao vjerovati da će Sovjetski Savez, monolitni, totalitarni imperium, faktički preko noći nestati? Najbolji sovjetolozi su govorili da će umiranje imperije trajati godinama, a onda je noć građanskih otpora slomila režime neslobode. Postoje te neke potisnute snage, o kojima mi ništa ne moramo znati, koje mogu na neki način preokrenuti smjer historije.

ZAVNOBiH i nadilaženje historije

Mi, društvo imamo kapital da istražujemo zajedništvo, to je naš imperativ jer se suočavamo s normalizacijom nacionalizma na sljedeći način: svaki nacionalizam sebi mora da proizvede narod, bilo da reduktivno, na teritoriji Bosne i Hercegovine, svaka nacionalistička ideologija proizvede sebi reduktivni narod, koji je potreban tom nacionalizmu, bilo komprehenzivno, da proizvede novi narod za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Ali, to ne ide dekretom, voljom dominantnih elita i slično. To naprosto ne ide tako, već kroz razgovore, debate, suočavanjem sa stvarnošću doći, bilo bi divno, do preklapajućeg konsenzusa o tome kakvu zemlju želimo, a da to što želimo ne ispustimo kroz neku povijesnu rupu, nego da ustvari gradimo bolju zemlju za sve naše ljude.

U tom smislu, plediram da se naučnici i intelektualci negdje potrude da prestanu biti sluge političkog kartela, da ne nastavljaju djelovati na toj uhodanoj matrici nacionalističkih pastira, nego da smognemo snage i o najtežim pitanjima razgovarati izvan političkog organiziranja, kao slobodni ljudi odani ideji argumentacijskog razgovora. Porazno je da u našoj zemlji naučnici još uvijek ne razgovaraju o najtežim pitanjima izvan politike, izvan hijerarhijskog naloga, a kada bi sjeli i razgovarali, kako je to sjajno primijetio Nelson Mandela, *možda bi se desilo čudo, možda bi promijenili svoje nepromjenjive stavove*.[6]

[6] Allister Sparks, Razgovori mogu da učine čuda, u: *Mir je moguć*, ur. Fredrik S. Hefermehl, Beogradski krug, Beograd 2001.

No, puno je lakše razvijati pastirske ideje unutar nekog partikularnog stada nego izvršiti križanje, preći nametnute i izmaštane granice unutar jedinstvene političke geografije Bosne i Hercegovine.

Pored Instituta i nagrade, treći momenat koji povezuje ZAVNOBiH s budućnošću Bosne i Hercegovine tiče se novog, proširenog okvira interpretacije ZAVNOBiH-a.

Budući da ZAVNOBiH, sasvim historijski utemeljeno i ispravno, debatiramo i tretiramo zajedno s AVNOJ-em, jer su to dva važna konstituirajuća momenta nove Jugoslavije i nove Bosne i Hercegovine, koja su sinergijski omogućila da Bosna dobije svoju državnost u kontekstu razvoja Federalne Jugoslavije, meni je to dalo ideju da se, iako je u historijskom smislu veza ZAVNOBiH-AVNOJ aksiom, u smislu nadilaženja historije o ZAVNOBiH-u može govoriti kao *jedinstvu prije momenta jedinstva*, dakle da se o ZAVNOBiH-u može govoriti i kao o pionirskoj činjenici samostalne, suverene države Bosne i Hercegovine, članice Ujedinjenih nacija.

Dakle, ako je nezavisnost Bosne i Hercegovine momenat jedinstva izražen kroz neospornu referendumsku volju građana Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH je jedinstvo prije jedinstva, snažno podržavljeno i podruštvljeno trećim zasjedanjem u Sarajevu aprila 1945, jer se tim zasjedanjem konstituira nova vlast Bosne i Hercegovine i novo društvo. To je snažan razlog da se ZAVNOBiH razvija i kao autentično bosanski proizvod koji u tumačenjima budućnosti, držeći se historijskih činjenica, može podnijeti i tumačenja izvan AVNOJ-a. Ne moramo ga nužno vezati za AVNOJ, nego vidjeti kako možemo ZAVNOBiH, kao našu veliku povelju slobode, dodatno kontekstualizirati, rekontekstualizirati, priskrbiti nove vrijednosti, a koje su zasnovane na ideji da Jugoslavije, nažalost, više nema, a Bosna i Hercegovina jeste. Ako jeste, onda jeste i ZAVNOBiH.

Završit ću predivnim stihovima Branka Miljkovića, velikog pjesnika jugoslavenske revolucije:

Budućnost nije sve ono što će doći.
Mnogo štošta će se jednostavno ponoviti.
Prošlost nije sve ono što se neće povratiti
I jedan deo budućnosti ostaje zatajen

To što je zatajeno moramo ponovo osloboditi, a novim generacijama je zatajeno zajedništvo, kao da nikada nije postojalo.

Odtajimo ga.

Literatura

Brockhaus Enzyklopädie, Tom 6, F. A. Brockhaus, Wiesbaden 1968.
Brockhaus Enzyklopädie, Tom 24, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim 1994.
Grossmann, Igor; Feinberg, Matthew; Parker, Dawn Cassandra; Christakis, Nicholas A.; Tetlock, Philip E.; Cunningham, William A. (2023) AI and the transformation of social science research, *Science*, vol. 380, issue 6650, 15. Jun 2023, 1108-1109.
Prvi put u BiH: Dvije BH Tech kompanije biće spojene u jednu, zvat će se Bloomteq, *N1 BiH*, 18. 1. 2024. https://n1info.ba/video/novi-dan/prvi-put-u-bih-dvije-bh-tech-kompanije-bice-spojene-u-jednu-zvat-ce-se-bloomteq/ (4. 3. 2024).
Sparks, Allister (2001) Razgovori mogu da učine čuda, u: *Mir je moguć*, ur. Fredrik S. Hefermehl, Beogradski krug, Beograd.
Toal, Gerard; Dahlman, Carl T. (2011) *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and its Reversal*, Oxford University Press.
Wittgenstein, Ludwig (2002) Dnevnici: 1914–1916, *Treći program Hrvatskog radija*, br. 61/62, Hrvatska radio-televizija, Zagreb, str. 231-240.

ZAVNOBiH and the exploration of future

Abstract: The post-conflict Bosnian-Herzegovinian society, regardless of all forms of internal tension which are strongly underlined and generated from the institutional design of the hyper-ethnic Dayton state, still manages to maintain a philosophy of existence that demands that, regardless of all our differences, we produce a common point of view. Unfortunately, on the other side of the possible "ZAVNOBiH" based sociality, the current political structures in Bosnia and Herzegovina have abandoned the common point of view, and one of the crucial reasons for abandoning our way of life as a possible political platform is the political abandonment of ZAVNOBiH as a historical source without which it is impossible to perceive Bosnia and Herzegovina in the future. Negative models of the future, on which the ghostly structures of ethno-nationalism diligently work, as a tendency, latency and intention, hint at radical interpretative and interventive mechanisms that no longer see the place and role of ZAVNOBiH in the blueprints of Bosnia and Herzegovina of tomorrow. That inspiring transhistorical event is perceived only as a played-out history that can no longer offer anything to Bosnia and Herzegovina. On the trail of increasingly developed futurological studies, the author will explore the possible future of ZAVNOBiH, assess its future development and possible progress, as well as emancipatory ideas in our octroiated "ethnopolis", unaccustomed to excessively daring anticipations.

Keywords: ZAVNOBiH, togetherness, violence, ethno-nationalism, future, anticipation, new valuation, Bosnia and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2024.213.22

Razvoj državnosti Bosne i Hercegovine u integracijskom procesu u Evropsku uniju

Elmir Sadiković[*]

Sažetak: Bosna i Hercegovina je u različitim historijskim fazama svog društvenopolitičkog razvoja kao zemlja i kao država egzistirala, svoj zaseban identitet i svoju državnost razvijala u okvirima širih imperija i državnih zajednica. Nakon međunarodnog priznanja i sticanja statusa nezavisne i suverene države 1992. godine i uspostavljanja mira 1995. godine Bosna i Hercegovina se opredjeljuje da postane punopravna članica EU. EU je sa svojom policentričnom strukturom jedinstven primjer ugovorne integracije i saradnje evropskih država. Politički sistem EU zasniva se na kompleksnoj uravnoteženoj strukturi nacionalnog i nadnacionalnog suvereniteta. Opredjeljenje Bosne i Hercegovine da postane punopravna članica EU podrazumijeva prilagođavanje cjeline našeg političko-pravnog i ekonomskog sistema standardima i pravilima šireg sistema EU. Cilj ovog rada jeste pokušaj da se identificiraju najvažnije strukturalne promjene koje prema kriterijima članstva očekuju Bosnu i Hercegovinu na putu ka punopravnom članstvu u EU, a koje će utjecati na promjenu karaktera državnosti Bosne i Hercegovine koja je uspostavljena Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini 1995. godine.

Ključne riječi: državnost, ustav, Evropska unija, Bosna i Hercegovina, evropske integracije

Uvod

Demokratska tranzicija i razvoj liberalnodemokratske državnosti je za postsocijalističke, a posebno etnički pluralne zemlje bez tradicije liberalizma veliki izazov. Radi se o društvima i političkim zajednicama u kojima se sloboda tradicionalno shvata kao kolektivna sloboda i u kojima se etnički nacionalizmi politički reproduciraju kao osnovno sredstvo legitimizacije društvenog poretka. Pokušaji izgradnje autentične demokratske državnosti čine taj proces iznimno izazovnim u postkonfliktnom bosanskohercegovačkom društvu i u državi čija konstitucija kreirana međunarodnom intervencijom u okolnostima nasilja u miru ne uspijeva razvijati stabilne forme savremene liberalnodemokratske državnosti. Bosanskohercegovačko društvo u historijskim okolnostima disolucije zajedničke jugoslavenske federacije nije ni imalo priliku mirne

[*] Redovni profesor, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, elmir.sadikovic@fpn.unsa.ba.

tranzicije i demokratske konstitucionalizacije, na način da se u okolnostima političkog pluralizma i potencijalno nezavisnog državnog statusa, civilizirano, argumentiranom političkom, akademskom i javnom raspravom akomodiraju različiti interesi i ostvari najširi društveni i politički konsenzus o novom obliku državnosti Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina je tokom agresije (1992–1995) sačuvala svoj nezavisan državnopravni status u međunarodno priznatim granicama. Općim okvirnim sporazumom za mir iz 1995. godine potvrđen je njen državni kontinuitet, ali je radikalno promijenjeno političko-ustavno uređenje. Nedostatak političkog konsenzusa o prirodi političke zajednice u postdejtonskom periodu otežava razvoj savremene državnosti Bosne i Hercegovine kao državnosti koja bi uvažavajući pluralnost identiteta bosanskohercegovačkog društva bila komplementarna temeljnim demokratskim vrijednostima EU. Iskustva naprednih pluralističkih demokratija zapadnog svijeta pokazuju da se idejom slobode materijalno određena i konstituirana ustavna država može razvijati samo u posebnim kulturnim uslovima koje je razvila evropska moderna. Ipak postoji nada da Bosna i Hercegovina u integracijskom procesu i postizanjem punopravnog članstva u EU može prevazići stanje političke paralize i ostvariti ideju zajedničkog života i funkcionalne državnosti u decentraliziranoj liberalnodemokratskoj državi. Ostvarenje te ideje pretpostavlja pomirenje individualnih i komunitarnih prava u ustavnom poretku, koji će umjesto isključivih koncepata liberalnog nacionalizma i etno-nacionalizma, političkim priznanjem složenosti historijskih sjećanja i političkih sentimenata bosanskohercegovačkih naroda institucionalno harmonizirati načela liberalnog univerzalizma i komunitarnog partikularizma. Na tom idejnom konceptu može se postepeno graditi vrijednosno inkluzivan i evropskim vrijednostima komplementaran koncept liberalnodemokratske državnosti.

U kontekstu demokratske tranzicije Bosne i Hercegovine nerijetko se govori o potrebi prelaska iz "dejtonske" u "briselsku" fazu njenog političkog razvoja. U tom smislu opravdano je tematizirati i promišljati državnost Bosne i Hercegovine u okviru historijskog procesa integracije u EU. Da li sam integracijski proces predstavlja okvir izgradnje funkcionalne državnosti? Šta bi značila dosljedna primjena pravnog naslijeđa EU, njenih demokratskih, političko-pravnih i ekonomskih standarda? U kojim aspektima je "dejtonski" koncept državnosti Bosne i Hercegovine u koliziji s evropskim standardima? I konačno, najvažnije je pitanje da li u perspektivi punopravno članstvo u EU podrazumijeva značajnu rekonstrukciju postojećeg oblika državnosti Bosne i Hercegovine? U pokušaju odgovora na ta pitanja potrebno je razumjeti EU,

njen vrijednosni i institucionalni koncept. Opći demokratski standardi EU zasnovani su na vrijednostima liberalnodemokratske ideologije. Te vrijednosti su institucionalizirane u političkom sistemu EU i integralni su dio njenog pravnog naslijeđa. Na aksiomima liberalizma i primarnosti zaštite individualnih prava svoju državnost zasnivaju sve zemlje članice EU. Zbog toga je posebno važno razumjeti temeljne principe liberalne demokratije koji čine osnovu državnosti svih zemalja članica EU. Institucionalizacija evropskih vrijednosti u regulaciji političko-pravnih odnosa stanovništva i institucija političke vlasti (što čini osnovu svake državnosti) za Bosnu i Hercegovinu je imperativ postizanja punopravnog članstva u EU. Brojne presude Evropskog suda za ljudska prava to nedvosmisleno i jasno potvrđuju. Cilj ovog rada je da se elaboriraju zajedničke karakteristike i temeljne vrijednosti liberalnodemokratskog koncepta državnosti, posebno u naprednim i etnički pluralnim demokratijama EU.

Državnost u konceptu liberalne demokratije

Državnost je kompleksan pojam koji je prema doktrini međunarodnog prava u osnovi određen pravnom regulacijom odnosa stanovništva i institucija suverene vlasti na određenoj teritoriji. Važna pretpostavka državnosti jeste i međunarodnopravni subjektivitet, odnosno međunarodno priznanje statusa nezavisne i suverene države. Pojam državnosti pri tome nije statičan pojam. Državnost svake zemlje se mijenja i u svom sadržaju se prilagođava okolnostima i zahtjevima vremena u kojima društva kao političke zajednice egzistiraju i u kojima se razvijaju. Moderne evropske, liberalnodemokratske države su u dugom historijskom razvoju prolazile kroz različite, često i nasilne oblike društvene i političke transformacije. One se u dugom historijskom procesu postepeno iz građanskopravne pretvaraju u ustavne, socijalnopravne države koje štite dostojanstvo čovjeka. U tom procesu u Evropi prepoznajemo tri epohe legitimizacije modernih ustavnih država. U prvoj, države zahvaljujući monopolu sile garantiraju red, opću i individualnu sigurnost građana. To je bio politički domet država XVI stoljeća. U drugoj fazi (XVIII stoljeće) javlja se potreba za zaštitom građana od države. Kako ograničiti vlast onih koji vladaju pitanje je koje nalazimo u filozofskim raspravama još od antičkog vremena. Odgovor na to pitanje moderna društva nalaze u ustavnoj demokratskoj državi. U trećoj epohi teleologije ustavne države, država svoju legitimizaciju, pored sigurnosti i zaštite ljudskih prava, zasniva na osiguranju minimuma socijalne i ekonomske sigurnosti državljana. Instrumentima socijalne zaštite,

državnog intervencionizma i pravedne preraspodjele niveliraju se socijalne nejednakosti koje su prijetnja slobodi.[1] U mjeri u kojoj država kao ljudska kreacija ostvaruje te uloge vrednuje se i kvalitet njene državnosti.

Ustavna liberalnodemokratska država je nastala kao rezultat historijskog procesa rušenja apsolutističkog oblika vladavine i političkog razvoja koji je ograničio vlast države na način da poštuje i štiti individualna prava pojedinaca. Demos demokratskog ustava je savez državljana, odnosno pravna institucija državljanstva. Ustavna demokratska država se ne konstituira samo uređenjem režima vlasti ili struktura države, već onda kada se na demokratskim načelima uredi pravni položaj državljana koji fizički sačinjavaju politički narod, jer se kategorijom državljanstva (po rođenju ili stečenog) "…stvara ne samo oblik, nego i suština države u koncepciji liberalnog konstitucionalizma".[2] U teoriji modernog konstitucionalizma ključna karakteristika ustava je ograničavanje moći vlasti, vladavina prava i zaštita individualnih prava. Ustavom se uspostavlja "…formalna struktura države time što se određuju ovlaštenja i institucije centralne vlasti i njen odnos sa drugim nivoima vlasti, izražavaju prava građana i tako ograničavaju vlast".[3] Ustav je temeljni pravni akt koji "…utvrđuje institucionalne oblike vršenja, kontrole i ograničenja vlasti, a ustavni poredak se može razvijati na temelju opće društvene saglasnosti o temeljnim demokratskim vrijednostima."[4] Kao temeljni zakon u državi ustav je prije svega politički, a zatim i pravni dokument, jer se njegova pravna snaga "…zasniva na posebnom postupku donošenja i izmjene, koji izražava suverenitet ustavotvorne vlasti, te se razlikuje od postupaka donošenja zakona."[5] Napisani, odnosno kodifikovani ustavi određuju "…demokratsku strukturu i diskurzivnu proceduralizaciju svakog budućeg zakonodavstva, jednaku primjenu demokratskih zakona, pravno-državno pot*činjavanje struktura moći demokratski proizvedenom pravu i opštu validnost ustavom zagarantovanih opštih i ljudskih prava.*"[6] Pored zajedničkih karakteristika i vrijednosti koje obuhvataju zaštitu ljudskih prava, sloboda i ljudskog dostojanstva, široka raznolikost modela ustavnih konstitucija demokratskih država Evrope javlja se kao refleksija društvenih, ekonomskih i drugih posebnosti različitih društava,

[1] Josef Isensee, *Država, ustav, demokratija*, Politička kultura, Zagreb 2004.
[2] Marcel Prelot, *Političke institucije*, Politička kultura, Zagreb 2002, 37.
[3] Rod Hague, Martin Harrop, *Uporedna vladavina i politika, uvod*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2014, 333.
[4] Esad Zgodić, *O državama – knjiga I*, Dobra knjiga, Sarajevo 2015, 321.
[5] Smiljko Sokol, Branko Smerdel, *Ustavno pravo*, Školska knjiga, Zagreb 1992, 25.
[6] Ingeborg Maus, *Ljudska prava, demokratija i mir – perspektive globalne organizacije*, Albatros Plus, Beograd 2017, 82.

koja se u historijskom procesu konstituiraju u formi države. Najveća opasnost donošenja ustava javlja se onda kada se ustavi donose u okolnostima političkog nepovjerenja, izraženih društvenih antagonizama, s ciljem privremene stabilizacije političkog poretka, i koji znače radikalan raskid s ustavnopravnom tradicijom. Ti ustavi su u pravilu neefikasni, jer uspostavljene ustavne institucije nemaju potreban politički autoritet i društveni legitimitet.[7] Prema Sartoriju efektivnost svakog demokratskog ustava je predodređena s nekoliko ključnih elementa. Ustavi prije svega moraju imati legitimnu društvenu osnovu. Nadalje, moraju osigurati institucionalne mehanizme zaštite ustavom zagarantiranih prava i sloboda, kao i efikasne mehanizme zaštite samog ustava, u smislu izuzimanja temeljnih načela i principa iz procesa demokratskog odlučivanja. Pored toga, ustavi "…formuliranjem supstancijalnih političkih načela i demokratskih procedura, a tek potom sadržaja, moraju imati naglašen proceduralni karakter, sa efektivnim sistemom kontrole političke moći".[8]

Osnovna struktura liberalnodemokratske državnosti ogleda se u postojanju dvije hijerarhijske razine pravne strukture i pravnog poretka države. Prvu čini ustav kao temeljni zakon. Drugu razinu čini pravo na nižim razinama koje je derivat prve razine. Ustavnopravni oblik individualna sloboda nalazi u liberalnim osnovnim pravima koja pojedincu garantiraju vlastito samoodređenje u njegovoj individualnosti. Liberalnodemokratska konstitucionalizacija državnosti zasniva se na definiranju granica legitimnog političkog djelovanja vlasti, a demokratija na zaštiti prava na sudjelovanje u političkom procesu i javnoj vlasti.[9] Možemo zaključiti da se liberalnodemokratski koncept državnosti zasniva na političkoj jednakosti svih državljana i na primarnosti zaštite individualnih građanskih i političkih prava u odnosu na kolektivna.

Državnost u konceptu etnički pluralnih liberalnih demokratija

Tradicionalni konstitucionalizam oslonjen je na koncepciju prirodnopravnog utemeljenja države razvijenu u teoriji anglosaksonskog liberalizma tokom 18. i 19. stoljeća. Liberalni nacionalizam možemo definirati kao doktrinu koja, oslanjajući se na univerzalna svojstva i prava pojedinaca, problematizira i osporava normativno i vrijednosno priznanje posebne formalne uloge grupnih

[7] Ova konstatacija zapravo je potvrđena u političkoj praksi funkcioniranja "dejtonskog" modela državnosti Bosne i Hercegovine.

[8] Đovani Sartori, *Uporedni ustavni inžinjering – strukture, podsticaji, ishodi*, Filip Višnjić, Beograd 2003, 202.

[9] Douglas Greenberg, *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, Oxford University Press, New York 1993.

identiteta u političkom procesu. Nacionalna pripadnost se konceptualizira kao stvar izbora i individualnog samoodređenja. Liberalni nacionalizam u modernom političkom diskursu polazi od prava pojedinaca da sami određuju u kojem obliku vladavine će živjeti. Kako danas skoro da ne postoji nacionalno homogena država, ostala je određena konfuzija u definiranju odnosa između pojmova naroda – nacije i nacionalne države.

Političko priznavanje kulturne, jezičke, identitetske pluralnosti je, iako u različitim političkim orijentacijama i normativnim implementacijama, u mnogim državama (Kanada, Švedska, Belgija, Velika Britanija, Španija, Italija, Švicarska…) rezultiralo većim stepenom tolerancije i priznavanja posebnog statusa različitih etničkih, vjerskih i kulturnih grupa. Kymlicka je identificirao tri stepena teorijske evolucije nacionalnog i kulturnog pluralizma. U prvoj fazi 80-ih godina 20. stoljeća razvija se kritička politička teorija liberalizma i građanskog individualizma. Problematiziraju se do tada dominantni idejni koncepti autentičnosti identiteta, pravde, odnosi između kulturno homogene, intervencionističke i kulturno neutralne države. Kritičari liberalnog nacionalizma osporavaju stajalište da je liberalnodemokratska nacionalna država kulturno neutralna. Naprotiv, djelovanjem političkih institucija države sistemski i organizirano propagira hegemonijalni etnokulturni identitet na državnoj teritoriji, negirajući mogućnost institucionalne artikulacije i priznavanja grupnih identiteta u kulturno pluralnim društvima. Zagovaranjem odbrane manjinskih prava, zaštite i očuvanja zasebnih kulturnih identiteta implicirane su određene promjene u teorijskom shvaćanju države i društva. U drugoj fazi 90-ih godina problematizira se pristup koji zagovara posebnu zaštitu komunitarnih prava, ograničavanje individualnih sloboda priznavanjem posebnih kolektivnih prava i, konačno, dovodi se u pitanje (ne)legitimnost uspostavljanja institucionalnih oblika zaštite posebnih kulturnih identiteta u liberalnoj političkoj teoriji. Treća faza, koja se razvija krajem 90-ih godina 20. stoljeća, otvara pitanje o (ne)legitimnim procesima izgradnje nacionalnih država, nužnosti prilagođavanja koncepta državljanstva modernim pluralnim društvima i političkoj artikulaciji zahtjeva zasebnih kulturnih identiteta.[10] Institucionalnim oblicima podjele političke moći kroz teritorijalnu disperziju političke vlasti prethodila je nova teorijska konceptualizacija nacije, kulture i identiteta, zasnovana na interpretaciji političkog karaktera zajednice, ne kao predodređene kategorije,

[10] Will Kymlicka, Minority Nationalism and Multination Federalism, u: *Politics in Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford 2001, 91-119.

već kao dinamičkog procesa društvene interakcije, historijskog iskustva odnosa sa drugim zajednicama i konflikta pluralnih kulturnih identiteta.[11]

Prema novom teorijskom pristupu, demokratska država ne izvodi legitimitet svoje državnosti isključivo načelom nacionalne suverenosti, jednakih građanskih prava, ograničavanjem vlasti i demokratskom procedurom, već zahtijeva i kognitivnu identifikaciju pojedinaca s političko-teritorijalnom jedinicom u okviru koje demokratske institucije vrše političku vlast. Tako razvijen konstruktivistički koncept nacije suprotstavljen je redukcionističkom pristupu u definiranju nacionalnog identiteta kao irelevantnog kulturnog artefakta modernosti. Ta dvostruka legitimacija je "…iznimno važna za multietničke i kulturno pluralne države koje se ne mogu legitimirati samim demokratskim procedurama".[12] Ona se javlja kao preduvjet pomirenja konflikta kolektivnih identiteta, društvene i političke stabilnosti. Možemo zaključiti da se državnost etničkih pluralnih liberalnih demokratija prilagođava potrebi zaštite i zahtjevima artikulacije kolektivnih (etničkih) identiteta u sferi političkog predstavljanja i procesa političkog odlučivanja. Pri tome se u procesu institucionalizacije kolektivnih (etničkih) prava ne smije narušiti princip primarnosti individualnih ljudskih i građanskih prava i sloboda. Svakom građaninu, bez obzira na posebna identitetska obilježja, država je obavezna osigurati aktivno i pasivno biračko pravo, odnosno pravo na sudjelovanje u javnoj vlasti.

Neliberalni "dejtonski" model bosanskohercegovačke državnosti

Bosna i Hercegovina je postojala kao srednjovjekovna država i kao pravno odvojena i definirana provincija tokom četiri stoljeća osmanske vlasti. Zadržala je poseban status i pod austrougarskom vlašću, a i dok je bila dio prve i druge Jugoslavije. Kao integralna teritorija Bosna i Hercegovina je u svakom historijskom periodu imala priznat poseban pravno-politički status. Uprkos konstantnom osporavanju njene državnosti, historijske činjenice potvrđuju da ne postoji ništa vještačko u pogledu Bosne i Hercegovine. Iako je stoljećima egzistirala u okvirima širih državno-političkih cjelina i imperijalnih civilizacija (što je eminentno gotovo svim savremenim evropskim zemljama), u svojoj višestoljetnoj egzistenciji Bosna i Hercegovina je sačuvala

[11] Ramon Maiz, Ferran Requejo, *Democracy, Nationalism and Multuculturalism*, Routledge, London 2005.

[12] Robert Dahl, *Democracy and its Critics*, New Hawen, Yale University Press 1989, 207.

svoj državnopravni i politički subjektivitet. Otuda je obnova njene državnosti tokom antifašističke borbe u II svjetskom ratu, kao i njen savremeni zahtjev za suverenom i nezavisnom državnom egzistencijom 1992. godine, logičan i legitiman izraz njene političke, kulturne, historijske, društvene i državne zasebnosti u tadašnjim okolnostima.

Period narodnooslobodilačke antifašističke borbe tokom II svjetskog rata, kada je obnovljena državnost Bosne i Hercegovine, kao i socijalističkog razvoja državnosti nakon rata, bez sumnje su od presudne historijske važnosti za opstanak Bosne i Hercegovine. U tom periodu su postavljeni temelji ostvarenja nezavisnog državnopravnog statusa u procesu disolucije jugoslavenske federacije. Uz činjenicu kontinuiteta razvoja državnosti Bosne i Hercegovine tokom druge polovine XX stoljeća, važno je imati u vidu da se socijalistička državnost Bosne i Hercegovine u mnogim aspektima razlikuje od oblika državnosti koji je uspostavljen demokratskim ustavom iz 1990. godine.[13] Socijalistička državnost je bila zasnovana na konceptu jedinstva partijske i državne vlasti. Liberalnodemokratska državnost pretpostavlja trodijelnu podjelu vlasti, slobodu političkog organizovanja i slobodne višestranačke izbore, slobodno tržište, civilno društvo, zaštitu prava na privatnu svojinu te zaštitu individualnih i kolektivnih političkih prava i sloboda. Prema ustavu iz 1990. godine Bosna i Hercegovina je imala uspostavljen koncept liberalnodemokratske državnosti. Nakon demokratizacije ustava SR BiH i prvih slobodnih višestranačkih izbora 1990. godine, demokratskog konstituisanja vlasti i međunarodnog priznanja 1992. godine, Bosna i Hercegovina je ostvarila najveći mogući oblik državnosti. Međutim, mirovnim ugovorima (1994–1995) izvedena je radikalna unutrašnja transformacija ustavnog i političkog uređenja Bosne i Hercegovine, na način da su bitno reducirani njeni institucionalni kapaciteti unutrašnje državnosti. U legitimnoj društvenoj potrebi uspostavljanja mira dogovorena su različita institucionalna rješenja koja su u mnogim aspektima nedemokratska i neliberalna.

"Dejtonski" karakter državnosti Bosne i Hercegovine u mnogim je aspektima u koliziji s liberalnodemokratskim načelima državnosti. Uzroke kontinuirane krize političkih odnosa u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

[13] Amandmanima na ustav SR BiH koji su usvojeni 11. aprila 1989. godine uveden je višepartijski sistem. U julu 1990. godine dodatnim amandmanima BiH je definirana kao demokratska i suverena država ravnopravnih građana i naroda, različiti oblici svojine su dobili istu zaštitu, napušten je društveni sistem privrede i uveden je princip podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Izvor: Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945.-1990. *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuperiodu1945.%E2%80%931990 (11. 1. 2024).

možemo prije svega prepoznati u nedostatku unutrašnje legitimnosti uspostavljenog modela državnosti. Pretpostavka svake funkcionalne državnosti jeste odgovarajući nivo društvenopolitičke kohezije, odnosno identifikacije stanovništva i relevantnih političkih subjekata s političkom zajednicom i njenim institucijama političke vlasti. Uslove dobrovoljnog podčinjavanja građana vlasti koju smatraju legitimnom, odnosno opravdanom s aspekta evidentnog legitimizacijskog problema u Bosni i Hercegovini, najracionalnije je analizirati s aspekta uspostavljenog političkog sistema koji u potpunosti obuhvata za legitimizacijske procese relevantne institucije i postupke koji podjednako pripadaju i sferi društva i sferi države. Međunarodna zajednica je Bosni i Hercegovini, u nastojanju da se po svaku cijenu uspostavi mir, nametnula ustavnoj praksi nepoznato političko uređenje koje je suprotno liberalnodemokratskim načelima državnosti, a posebno demokratskim procedurama legitimacije političke vlasti. Nedostatak unutrašnjeg konsenzusa o prirodi i karakteru političke zajednice, politički sistem koncipiran na modelu dva entiteta s asimetričnom strukturom i tri konstitutivna naroda i "ostalima" kao nekonstitutivnima, te strukturalne slabosti države nesposobne da ostvari unutrašnji suverenitet samo su neki elementi koji reduciraju mogućnosti ostvarenja integrativnih funkcija državnih institucija, kao i samo funkcioniranje države bez međunarodnog intervencionizma. Kvalitet uspostavljenog pravno-političkog poretka, nužnost i modeli njegove nadogradnje kako bi se politički poredak legitimizirao, harmonizirali različiti individualni i kolektivni interesi, a država ostvarila kapacitet da postane dio evropske zajednice liberalnodemokratskih država, temeljna su pitanja političke budućnosti Bosne i Hercegovine. Ta pitanja su često politizirana, ali i površno naučno razmatrana. U čemu se ogledaju ključni legitimacijski deficiti političkog poretka u Bosni i Hercegovini? Prvi i temeljni deficit ogleda se u činjenici da političko organiziranje i ustavno konstituiranje Bosne i Hercegovine nije imalo demokratsku osnovu. Liberalnodemokratska državnost podrazumijeva pristanak, odnosno konsensualna legitimnost je nužna da bi ustavi postojali kao racionalni i smisleni instrumenti.[14] Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini je 1995. godine na specifičan način uspostavljen politički poredak s određenom vrstom privremenog legitimiteta utemeljenog na socijalnoj nuždi da se uspostavi mir. S aspekta teorije konstitucionalizma, legitimnost ustava kao najvišeg pravnog akta kojim se konstituira država mora se nalaziti

[14] Daniel J. Elazar, Constitution-Making: The Pre-eminently Political Act, u: *Redesignig the State: The Polititics of Constitutional Change in Industrial Nations*, ur. Keith Banting, Richard Simeon, Macmillan, London 1985, 47-62.

u rješenjima za probleme s kojima smo suočeni, a ne u ciljevima koje su tvorci ustava imali. Cilj oktroiranog ustava Bosne i Hercegovine jeste mir, nesporno društveno opravdan, ali empirijski potvrđen kao neefikasan s aspekta rješavanja problema, potreba i interesa građana i razvoja savremene državnosti.[15] Analiza ustavnog poretka u Bosni i Hercegovini uspostavljenog oktroiranim ustavom otvara s aspekta opće društvene podrške tom sistemu brojne dileme. One se manifestiraju u tri ključna elementa: nacionalnom identitetu kao apstraktnoj kategoriji važnoj za održavanje i izgradnju političke zajednice, tj. države, zatim u legitimizaciji političkog poretka i konačno u političkom povjerenju kao kognitivnom obilježju bez kojeg političkih autoriteti (institucije i politički subjekti) ne mogu stabilno funkcionirati. Izgradnja države i razvoj državnosti je historijski i generacijski proces. Društvenolegitimni i funkcionalni model državnosti u etnički podijeljenim društvima ne može se uspostaviti jednokratnim činom. Postizanje punopravnog članstva u EU jeste za Bosnu i Hercegovinu jedini racionalan izbor. Taj proces je i prilika za evolutivni razvoj savremene državnosti Bosne i Hercegovine.

Evropska unija kao vrijednosni i političko-pravni okvir razvoja demokratske državnosti Bosne i Hercegovine

Evropska unija ne samo kao oblik ekonomske integracije već prvenstveno kao ideja mira, slobode, zaštite ljudskih prava i ljudskog dostojanstva u sadašnjim okolnostima predstavlja integrativni vrijednosni okvir relegitimacije i rekonstitucije Bosne i Hercegovine kao države ravnopravnih građana i naroda. Situiranjem ustavnih elemenata fundamentalnih vrijednosti liberalne demokratije na kojima je utemeljena Evropska unija i njene države članice, nasuprot konceptima masovne antiliberalne kolektivne mobilizacije, etnonacionalnog ekskluzivizma koji isključuje građansko iz sfere političkog ili neoliberalnog nacionalizma koji negira etnički kao važan identitet, moguće je postupno redefinirati zajednički politički identitet za sve građane i narode Bosne i Hercegovine i na tim osnovama graditi funkcionalan i društveno legitiman model državnosti. Integracija Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, uza sve proturječnosti, jeste dominantna kohezivna ideja u bh. politici. To je opredjeljenje o kojem postoji najširi društveni i politički konsenzus i

[15] U svijetu postoje primjeri oktroiranih ustava kojima je uspostavljen funkcionalan model državnosti. Kao primjere možemo izdvojiti Njemačku i Japan nakon II svjetskog rata. Iako su te zemlje ustave donijele u okolnostima vojne okupacije, liberalno-demokratskom konstitucijom novouspostavljeni funkcionalni režimi vlasti su se društveno legitimirali.

zvanični je vanjskopolitički cilj države Bosne i Hercegovine. Iako se proces evropskih integracija često površno i isključivo promatra pravno-birokratski, važno je razumjeti da postizanje punopravnog članstva u EU podrazumijeva značajne strukturalne promjene "dejtonskog" karaktera državnosti Bosne i Hercegovine u više aspekata. Članstvo u Evropskoj uniji pretpostavlja institucionalizaciju temeljnih liberalnodemokratskih vrijednosti na kojima je utemeljena Evropska unija i njene zemlje članice. Primjena evropskih standarda u oblasti demokratije, vladavine prava, javne uprave, ekonomije i jedinstvenog tržišta istovremeno je i jedinstvena prilika za transformaciju i modernizaciju društvenopolitičkog sistema Bosne i Hercegovine i izgradnju njene državnosti na načelima razvijenih liberalnih demokratija. S obzirom na dinamičnu prirodu pojma državnosti, značajno pitanje u promišljanju razvoja državnosti Bosne i Hercegovine u XXI stoljeću jesu refleksije integracijskog procesa u EU na suverenitet, organizaciju vlasti i ustavno uređenje Bosne i Hercegovine. Potencijalnu transformaciju i nadogradnju državnosti Bosne i Hercegovine u integracijskom procesu u EU možemo prepoznati u pravnom naslijeđu EU, odnosno u kriterijima postizanja punopravnog članstva u EU. Ti kriteriji obuhvataju:

- ustavnu reformu,
- izgradnju demokratskih institucija,
- reformu načina regulacije javnih politika,
- ekonomske reforme i
- promjenu pozicije i uloge Bosne i Hercegovine u međunarodnim odnosima.

Prema ustavu, vlast u Bosni i Hercegovini ne legitimiraju njeni građani, već tri konstitutivna (državotvorna) naroda: Srbi, Hrvati i Bošnjaci. U temelju ustavne konstitucije svih demokratskih država, složenih ili unitarnih, višenacionalnih ili nacionalno homogenih, jeste građanin. Tako, na primjer, konstitutivni činioci Švicarskog Saveza su švicarski građani i (poimenično nabrojani) kantoni. (Član I Ustava Švicarske Konfederacije). Prava pojedinca kao građanina ne mogu biti predodređena pripadanjem određenom kolektivitetu. Građanski princip konstituiranja države kao osnova liberalnodemokratske legitimacije političke vlasti ne znači negaciju nacionalnih, etničkih ili drugih kolektivnih identiteta i prava, već njihovu racionalnu relativizaciju uz primjerenu institucionalizaciju u političko-državnoj sferi u pitanjima koja spadaju u domenu nacionalnih prava. U liberalnodemokratskom konceptu državnosti, konstitutivni elementi države su građani i subdržavne teritorijalne

jedinice. Ustavna reforma u Bosni i Hercegovini na konceptu zaštite individualnih ljudskih prava uslov je integracije u Evropsku uniju i njen vrijednosni okvir, u kojem ljudsko dostojanstvo traži utemeljenje u statusu građana kao priznatih subjekata jednakih prava. Građanski status podrazumijeva političku jednakost i pravo svakog pojedinca kao izvornog nositelja suvereniteta da sudjeluje u javnoj vlasti. Uspostaviti ravnotežu između sloboda i prava svakog pojedinca kao građanina (državljanina) Bosne i Hercegovine i istovremeno uvažiti identitete i institucionalno zaštititi kolektivna prava tri bosanskohercegovačka naroda jeste najveći politički izazov transformacije političkog sistema. Konsolidacija demokratske državnosti Bosne i Hercegovine kroz razvoj liberalnodemokratskih institucija nije ostvariva bez primata individualnih prava izvedenih iz građanskog načela.[16]

Institucije političke vlasti u savremenoj državi razumno usmjeravaju subjektivno djelovanje pojedinaca i harmoniziraju lične, partikularne i opće interese zajednice kao cjeline. Izgradnja demokratskih institucija zahtijeva njihovu vrijednosnu neutralnost i jednakost svih građana pred zakonom. Evropeizacija i demokratizacija institucija u integracijskom procesu u Evropsku uniju pretpostavlja vladavinu prava. Vladavina prava je temeljno načelo liberalnodemokratske državnosti po kojem je sistem političke vlasti utemeljen na poštivanju ustava i zakona, kako od strane građana tako i od nositelja političke vlasti. Za postsocijalističke zemlje pitanje vladavine prava veliki je izazov. Nedostatak pravne države i vladavine prava dovodi do stvaranja autoritarnih struktura moći koje onemogućavaju razvoj demokratske državnosti.

Članstvo u Evropskoj uniji ne zahtijeva promjenu političkog uređenja Bosne i Hercegovine. Političko uređenje je suvereno pravo svake države, što je eksplicitno navedeno u Mastrihtskom ugovoru kojim je osnovana Evropska unija. Međutim, sadržaj pregovaračkih poglavlja i primjena pravnog naslijeđa EU će zahtijevati značajne strukturalne promjene u načinu institucionalne organizacije i načina regulacije brojnih javnih politika, kao što su: poljoprivredna politika, politika obrazovanja, energetska politika, politika zaštite okoliša itd. Odnosi između građana i institucija vlasti (što je bitno obilježje državnosti) će se u integracijskom procesu u Evropsku uniju rekonfigurirati, na način da će se redefinirati ustavne nadležnosti između različitih nivoa teritorijalne organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini.

[16] Slobodan Divjak, Kulturno-etnički i politički identitet, u: *Revolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*, ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001.

Ekonomske reforme čine najveći dio reformskog i integracijskog procesa u Evropsku uniju. Podrazumijevaju izgradnju jedinstvenog tržišta unutar Bosne i Hercegovine i efikasne državne mehanizme njegove administrativne regulacije kao osnove unutardruštvenog povezivanja i zadovoljavajuće razvojne dinamike društva.[17] Cilj ekonomskih reformi jeste i izgradnja kapaciteta države kako bi njena privreda bila konkurentna na jedinstvenom i slobodnom tržištu EU.

Osnovno obilježje državnosti jeste suverenitet zemlje. Suverenitet podrazumijeva vrhovnu, neograničenu i nedjeljivu političku vlast u jednoj zemlji. Integracijom u EU svaka zemlja dio svog suvereniteta prenosi na institucije Evropske unije i participira u njihovom djelovanju. Ne ulazeći u teorijsku elaboraciju pojma suvereniteta u savremenom svijetu, male ili relativno male zemlje kao što je Bosna i Hercegovina članstvom u velikim međunarodnim sistemima postaju politički relevantne i zapravo jačaju svoj suverenitet.

Zaključak

Bosna i Hercegovina je od druge polovine XX stoljeća prošla kroz različite oblike državnosti. Odlukama ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a tokom antifašističke borbe obnovljena je savremena državnost Bosne i Hercegovine. U periodu socijalističkog razvoja (1945–1990) Bosna i Hercegovina je razvijala svoje institucije i svoju državnost u okvirima jugoslovenske federacije. Ograničenje socijalističkog koncepta državnosti u odnosu na savremeni liberalnodemokratski koncept državnosti ogledalo se u činjenici da je bio zasnovan na jednopartijskom sistemu i sistemu jedinstva partijske i državne vlasti. Ustavom iz 1990. godine i demokratskim konstituisanjem vlasti nakon prvih višestranačkih izbora ostvaren je liberalnodemokratski model državnosti. Ta činjenica je uz referendum građana 29. februara i 1. marta 1992. godine bila osnova za međunarodno priznanje nezavisnog državnopravnog statusa. Međunarodnim priznanjem Bosna i Hercegovina je ostvarila najveći mogući stepen državnosti. Promjenom ustavnog uređenja u okolnostima agresije i rata (1992–1995) značajno su reducirani institucionalni kapaciteti njene unutrašnje državnosti. Postizanje punopravnog članstva u Evropskoj uniji je zvanično vanjskopolitičko opredjeljenje Bosne i Hercegovine. O tome postoji najširi društveni i politički konsenzus. Reforme koje prema postojećim kriterijima članstva Bosna i Hercegovina mora provesti da bi postala punopravna

[17] Bosna i Hercegovina je jedina evropska zemlja koja nema jedinstvenu željeznicu.

članica Evropske unije nužno će dovesti do rekonstrukcije i nadogradnje "dejtonskog" modela državnosti. EU kao nadnacionalna zajednica ne može nadomjestiti ili biti supstitucija unutrašnjem političkom i društvenom konsenzusu o obliku državnosti Bosne i Hercegovine. Politička i ekonomska arhitektura EU zapravo predstavlja vrijednosni i politički okvir evolutivne izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine kao države koja će biti u stanju odgovoriti potrebama svojih građana i izazovima XXI stoljeća.

Literatura

Dahl, Robert (1989) *Democracy and its Critics*, New Hawen, Yale University Press.

Divjak, Slobodan (2001) Kulturno-etnički i politički identitet, u: *Revolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*, ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

Elazar, Daniel J. (1985) Constitution-Making: The Pre-eminently Political Act, u: *Redesignig the State: The Polititics of Constitutional Change in Industrial Nations*, ur. Keith Banting, Richard Simeon, Macmillan, London, 47-62.

Fejzić, Elvis (2016) *Transformacija upravljanja državom*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.

Greenberg, Douglas (1993) *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, Oxford University Press, New York.

Hague, Rod; Harrop, Martin (2014) *Uporedna vladavina i politika, uvod*, Fakultet političkih nauka, Beograd.

Isensee, Josef (2004) *Država, ustav, demokratija*, Politička kultura, Zagreb.

Kymlicka, Will (2001) Minority Nationalism and Multination Federalism, u: *Politics in Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford, 91-119.

Maiz, Ramon; Requejo, Ferran (2005) *Democracy, Nationalism and Multuculturalism*, Routledge, London.

Maus, Ingeborg (2017) *Ljudska prava, demokratija i mir – perspektive globalne organizacije*, Albatros Plus, Beograd.

Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini u periodu 1945.-1990. *Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine*. https://www.parlament.ba/Content/Read/182?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuperiodu1945.%E2%80%931990 (11. 1. 2024).

Pejanović, Mirko (2010) *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, TKD Šahinpašić, Sarajevo.

Prelot, Marcel (2002) *Političke institucije*, Politička kultura, Zagreb.

Sartori, Đovani (2003) *Uporedni ustavni inžinjering – strukture, podsticaji, ishodi*, Filip Višnjić, Beograd.

Sokol, Smiljko; Smerdel, Branko (1992) *Ustavno pravo*, Školska knjiga, Zagreb.

Zgodić, Esad (2015) *O državama – knjiga I*, Dobra knjiga, Sarajevo.

Development of statehood of Bosnia and Herzegovina within the EU integration process

Abstract: Bosnia and Herzegovina existed in different historical stages of its socio-political development as a country and as a state, developing its own identity and statehood within the framework of wider empires and state communities. After international recognition and the acquisition of the status of an independent and sovereign state in 1992 and the establishment of peace in 1995, Bosnia and Herzegovina decided to become a full member of the EU. With its polycentric structure, the EU is a unique example of contractual integration and cooperation between European states. The political system of the EU is based on a complex balanced structure of national and supranational sovereignty. The determination of Bosnia and Herzegovina to become a full member of the EU implies the adjustment of the entirety of our political-legal and economic system to the standards and rules of the wider EU system. The aim of this paper is to try to identify the most important structural changes that, according to the membership criteria, await Bosnia and Herzegovina on the way to full membership in the EU, and which will affect the change in the character of Bosnia and Herzegovina's statehood, which was established by the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina in 1995.

Keywords: statehood, constitution, European Union, Bosnia and Herzegovina, European integrations

DOI: 10.5644/PI2024.213.23

Izazovi industrije osiguranja u Bosni i Hercegovini u procesu integracije u Evropsku uniju

Željko Šain[*]
Jasmina Selimović[**]
Edin Taso[***]

Sažetak: Industrija osiguranja u Bosni i Hercegovini je neminovna sastavnica njenog ekonomskog rasta i razvoja. Njen sadržaj i forma su dio kriterija koje treba ostvariti Bosna i Hercegovina na svom putu pristupanja Evropskoj uniji. Kakvo je aktuelno stanje i kakvi su trendovi u industriji osiguranja BiH te koliko zaostajemo za industrijom osiguranja članica Evropske unije?

Industrija osiguranja u BiH je kompleksne strukture. Recidiv je ne samo državnog uređenja BiH i njene ekonomske snage nego i nerazvijene svijesti odgovornih institucija i ličnosti o mjestu i ulozi osiguranja u društvu, državi, ekonomiji…

SWOT analiza jasno pokazuje snage i slabosti, prilike i prijetnje industriji osiguranja u BiH u sadašnjem, a posebno budućem periodu. Naučna istina se ne uvažava dovoljno u kreiranju zakonskog ambijenta racionalnog i potrebnog sadržaja i forme osiguranja kod fizičkih i pravnih lica, životnog i radnog okoliša; stručna određenja i praktična primjena nisu na potrebnom savremenom nivou kakav je prisutan na prostorima Evropske unije.

Snagom naučnih istina, savremenih trendova u razvijenim državama, posebno članicama Evropske unije, neminovno trebamo i u Bosni i Hercegovini vršiti ubrzanu tranziciju neracionalne industrije osiguranja u prosperitetnu industriju kao bitnu sastavnicu ubrzanog ekonomskog razvoja naše države i mjesto proizvodnje veće sigurnosti svih njenih građana, pravnih lica, institucija, životne i radne sredine.

Brojni su izazovi industrije osiguranja u BiH u procesu integracije naše države u Evropsku uniju. Te izazove treba jasno identificirati, ocijeniti njihove pondere koji su kompleksne naravi i poduzimati konkretne aktivnosti na putu osavremenjavanja ove industrije i prilagođavanja potrebama osiguranika, društvene zajednice i države.

Ključne riječi: industrija osiguranja, sigurnost, ekonomski rast i razvoj, Bosna i Hercegovina, Evropska unija, trendovi

[*] Redovni profesor na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, zeljko.sain@efsa.unsa.ba.
[**] Redovna profesorica na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, jasmina.selimovic@efsa.unsa.ba.
[***] Dr. sc., Agencija za nadzor osiguranja FBiH.

Predgovor

Državnost Bosne i Hercegovine u XX. i XXI. stoljeću: historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti Bosne i Hercegovine su htijenja i ostvarenja kompleksne naravi, dijalektički mozaik duhovne i materijalne naravi u zahtjevnom vremenu i izazovnom geografskom prostoru. Zato su htijenja i ostvarenja državnosti Bosne i Hercegovine posebno kvalitativno i kvantitativno znakovita, bolna i lijepa, civilizacijski vrijedna i dostojna kritičkog proučavanja. U njoj se, *sui generis*, materijalizira izreka *Historia est magistra vitae*.

Državnost Bosne i Hercegovine se gradila u cilju ljudske slobode svih njenih građana i naroda na temeljima civilizacijske istine. Filozofsko poimanje slobode i istine (podsjećamo na znanstvena istraživanja akademika Abdulaha Šarčevića, interpretacije ovih kategorija fra Mile Babića, dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti BiH), uključujući sociološko-psihološki aspekt, nemoguće je ostvariti bez duhovnog i materijalnog osjećaja sigurnosti. Svojevrsni interaktivni trijumvirat: sloboda-istina-sigurnost jesu temelji državnosti Bosne i Hercegovine.

Put do postizanja slobode je spoznaja istine. Istina govori da je čovjek kao jedinka, ljudi kao sociološka skupina, neprekidno okružen, izvana i iznutra, nekonačnim, gotovo beskonačnim brojem rizika. Rizici proizvode strah. Strah sputava spoznaju istine i bitno otežava ostvarenje slobode. Zato je nasušna potreba imati adekvatno i pravovremeno duhovno i materijalno osiguranje. Religijske institucije, psihološka, sociološka i filozofska istraživanja i djelovanja rade na ostvarivanju duhovnog, nematerijalnog, metafizičkog osiguranja, a materijalna osiguranja se ostvaruju, u savremeno doba, kroz institucije industrije osiguranja utemeljene na finansijskim tokovima.

Identifikacija i upravljanje materijalnim rizicima prisutno je u pisanim oblicima, primjereno stupnju razvoja civilizacije, u posljednjih 5000 godina. Od bioloških i materijalnih oblika djelatnosti osiguranja došlo se do savremene industrije osiguranja u kojoj se "vrte" i multipliciraju ogromne količine novca, finansijske i materijalne imovine…

U svemu ovome, najvažnije je kontinuirano razvijanje svijesti i razumijevanja šta je to materijalno (ali i duhovno) osiguranje; sa stajališta znanosti, zakona, struke i prakse u aktuelnom vremenu i na relevantnom geografskom prostoru.

Uvod

Jedan od strateških ciljeva Bosne i Hercegovine je pristupanje Evropskoj uniji kao punopravne članice. U ostvarivanju tog cilja, prethodno treba ispuniti brojne uvjete koji su jasno postavljeni i veoma zahtjevni. Jedan od tih brojnih uvjeta je i savremeno uređenje djelatnosti i industrije osiguranja u Bosni i Hercegovini. Postojeće stanje, u vertikali: znanstvena istraživanja, sve razine edukacije, pravna regulativa, stručna određenja i praktična primjena po tim segmentima značajno zaostaju za stanjem u savremenoj industriji osiguranja razvijenih zemalja Evropske unije. Zbog toga, Bosna i Hercegovina ima brojne izazove u svojoj industriji osiguranja u procesima njene integracije u Evropsku uniju.

Na prvom mjestu, stupanj razvijenosti svijesti, znanja i razumijevanja djelatnosti i industrije osiguranja u Bosni i Hercegovini je na niskoj razini. Zakonska uređenost, koja se poziva na Dejtonski mirovni sporazum, u entitetskoj je nadležnosti, bez potpune sinhronizacije na razini države Bosne i Hercegovine. To je razlog formalne, ali i suštinske podijeljenosti tržišta osiguranja. Nije dokraja usaglašena s pravnom tečevinom u Evropskoj uniji. Obuhvatnost osigurljivih rizika ispod prosjeka, kao i prosječna naplaćena premija, nedosljedno poštivanje brojnih pravnih propisa u praksi, malo učešće naplaćene premije u bruto domaćem proizvodu BiH (BDP / GDP) itd. potvrđuju izazove s kojima se susreće industrija osiguranja u BiH u procesima integracije u Evropsku uniju. Ovome se treba dodati i još uvijek malo učešće industrije osiguranja u sektoru zdravstvenog i penzijskog osiguranja, osiguranja od prirodnih nepogoda itd.

Državnost Bosne i Hercegovine se ne može savremeno razvijati ako se i oblast industrije osiguranja savremeno ne razvija. Temeljna je misija industrije osiguranja proizvodnja materijalne i duhovne sigurnosti fizičkih i pravnih osoba, životne i radne sredine, na jednom geografskom prostoru i u jednom vremenskom intervalu. S postojećom industrijom osiguranja u BiH mi imamo samo manji dio te sigurnosti, ispod prosjeka država Evropske unije.

Izazovi industrije osiguranja u Bosni i Hercegovini u procesu integracije u Evropsku uniju

1.

Industrija osiguranja u Bosni i Hercegovini neminovna je sastavnica njenog ekonomskog rasta i razvoja. Njen sadržaj i forma su dio kriterija koje Bosna i Hercegovina treba ostvariti na svom putu pristupanja Evropskoj uniji. Kakvo je aktuelno stanje i kakvi su trendovi u industriji osiguranja BiH te koliko zaostajemo za industrijom osiguranja članica Evropske unije?

U odnosu na stanje i skromne rezultate privrede i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, a naročito u sektoru osiguranja Bosne i Hercegovine (BiH), u razvijenim tržišnim ekonomijama postižu se neuporedivo bolji finansijski rezultati i realizuje višestruko dinamičniji i efikasniji ukupan privredni i društveno-ekonomski rast i razvoj. Rezultat je to razvijenije privredne i ukupne infrastrukture karakteristične za razvijenu, globalno povezanu tržišnu ekonomiju. Ovakav dinamičan i efikasan privredni rast i razvoj naročito je stimuliran i kontinuiranim investiranjem ovih ekonomija u razvoj i primjenu naučnih i tehničkih dostignuća u svim oblastima privrede i društva.

Prema mjerilima vrijednosti i strukture imovine, kapitala, ostvarene premije, ukupnog prihoda i rentabilnosti poslovanja, sektor osiguranja u BiH i dalje zaostaje za sektorom osiguranja u državama regiona Slovenije, Hrvatske, Mađarske, Srbije, Češke…, a prema ukupnim rezultatima i ukupnom poslovnom potencijalu neuporedivo zaostaje za industrijom osiguranja razvijenih zemalja članica Evropske unije. Na internom planu, prema istim pokazateljima u okviru domaćeg finansijskog tržišta, sektor osiguranja znatno zaostaje iza bankarskog sektora.

Nedovoljna razvijenost osiguranja i reosiguranja u BiH je posljedica u prvom redu privredne nerazvijenosti i zaostajanja BiH na ekonomskom planu u odnosu na razvijene ekonomije zapadne Evrope i regiona, zatim nerazvijenog i razjedinjenog domaćeg tržišta, gubitka tradicionalnih tržišta i poslova u inostranstvu usljed ratova i globalne ekonomske i finansijske krize, zatim zbog ratne i poratne devastacije i prestanka rada i nestanka brojnih domaćih privrednih kompanija koji su do 1992. godine bili ključni nosioci privrednog rasta i razvoja, izvoza i zapošljavanja, neuspjele privatizacije preostalih državnih kompanija, nedovoljnih investicija, zatim zbog velike i rastuće nezaposlenosti, rasta cijena roba i usluga, pada standarda i kupovne moći

stanovništva, konstantne političke nestabilnosti i krize koja i odvraća investitore i destabilizuje ukupne društveno-ekonomske prilike u BiH, prezaduženosti zemlje s tendencijom daljeg rasta, veoma skupog državnog aparata te socijalnih izdvajanja iznad mogućnosti. Sve to skupa ozbiljno prijeti savremenom razvoju BiH, što veoma podsjeća na poznate scenarije mnogih propalih ekonomija u svijetu koje je veoma slikovito opisala profesorica Carmen M. Reinhart, koja u članku objavljenom 2009. godine[1] kao uzroke finansijske krize navodi "4 smrtonosna P" (The "4 deadly D's"): "nakon bankarskih kriza pojavljuje se *pad ekonomije*, zatim *pad* državnih prihoda, *povećava* se budžetski deficit, deficit vodi ka *porastu* dugova, a uz akumuliranje dugova, *pada* kreditni rejting ekonomije." Kriza na kraju "dovodi do najsmrtonosnijeg P – nemogućnosti plaćanja dospjelih dugova (*default*)".

Ekonomskom zaostajanju domaćeg gospodarstva također uveliko doprinose domaći vrlo ograničeni naučno-tehnički resursi i dugogodišnja nedovoljna izdvajanja za razvoj nauke i tehnike, vrlo skroman ukupan tehničko-tehnološki razvoj i implementacija savremenih tehnologija u privredi, investicijama i upravljanju rizicima.

Faktori koji u budućnosti mogu pogodovati efikasnijem rastu i razvoju domaće industrije osiguranja i doprinijeti porastu učešća sektora osiguranja u ukupnom finansijskom sektoru u BiH, pod uslovom kvalitetnog upravljanja rizicima i troškovima poslovanja, su:

- nove značajnije inostrane i domaće investicije u privredu i infrastrukturu, osmišljeni izvozno orijentirani privredni razvoj, rast zaposlenosti, prihoda, plaća i životnog standarda;
- na tim osnovama povećanje broja osiguranih rizika u BiH i rast premije osiguranja;
- ubrzane euroatlantske integracije BiH zajedno s državama u njenom susjedstvu trebale bi doprinijeti širenju tržišta, ubrzanijem ukupnom ekonomskom razvoju, rastu GDP-a, rastu stranih investicija, rastu zaposlenosti ukupno i u sektoru osiguranja, rastu privatne potrošnje, standarda stanovništva i premije osiguranja;
- okrupnjavanje osiguravajućih društava, povećanje kapitalnog cenzusa za bavljenje životnim, neživotnim osiguranjem i reosiguranjem, u granicama mogućnosti u BiH;
- razvoj i jačanje jedinstvenog tržišta osiguranja i ukupnog tržišta u BiH;

[1] Carmen M. Reinhart (1955), profesorica Međunarodnog finansijskog sistema na Harvard Kennedy School, The economic and fiscal consequences of financial crises, *VoX EU*, 26. januar 2009. Reprinted in: Development Outreach, god. 11, br. 3, November 2009, The World Bank, Washington DC.

- reforma penzionog i zdravstvenog osiguranja u BiH u funkciji racionalizacije i povećanja ekonomske efikasnosti ovih sektora te širenja tržišta i jačanja uloge osiguranja u ovim oblastima i na tim osnovama rasta premije;
- stvaranje formalnopravnih pretpostavki za pripremu domaćeg sistema osiguranja za uvođenje režima Solventnost 2 zasnovanog na uključivanju svih relevantnih rizika pri obračunu minimalnog zahtijevanog kapitala (*Minimal Capital Required* ili MCR) i zahtijevanog solventnog kapitala (*Solvency Capital Required* ili SCR);
- primjena znanja, savremenih IT, iskustava i investiranje kapitala razvijenih inostranih osiguravajućih kompanija u poslovnoj praksi i razvoju sektora osiguranja u BiH itd.

U odnosu na razvijene evropske zemlje, bh. ekonomija i u okviru nje sektor osiguranja nedovoljno su razvijeni i znatno zaostaju za prosjekom zemalja članica EU prema: bruto društvenom proizvodu, ostvarenoj premiji, učešću ukupne premije u bruto društvenom proizvodu, BDP-u po stanovniku i visini premije po stanovniku. Tako je u 2022. godini penetracija osiguranja u BiH iznosila 1,86% (u 2021. g. 2,12%), dok je istovremeno u Republici Hrvatskoj ostvareno učešće premije osiguranja u BDP-u 2,6% (u 2021. g. 2,70%).

U pravilu, svako privredno društvo, uključujući i svako osiguravajuće društvo, onoliko je sposobno da opstane i bude uspješno na tržištu koliko je sposobno da obezbijedi dugoročnu solventnost i tekuću i dugoročnu likvidnost, tako da u ugovorenim (propisanim) rokovima servisira sve dospjele obaveze, uz to da profitabilno posluje i da na taj način sačuva i uvećava osnivački kapital. Zbog toga su: dugoročno ispunjenje uslova za solventnost (raspolaganje optimalnim rezervama u iznosu dovoljnom za pokriće obaveza, raspolaganje propisanim minimalnim garantnim fondom i obezbjeđenje i održavanje margine solventnosti kao propisanog iznosa kapitala za pokriće neočekivano visokih obaveza za štete), zatim stabilna prodaja osiguranja i tržišno učešće, blagovremena naplata potraživanja usklađena s rokovima dospijeća obaveza, stabilni izvori finansiranja, stabilni, sigurni i likvidni plasmani privremeno slobodnih sredstava osiguravajućeg društva, bitni preduslovi za njegovo uspješno poslovanje i razvoj.[2] Pored niza eksternih uslova vezanih za domaće finansijsko tržište i finansijske instrumente i dr., važni uslovi za

[2] Detaljnije pročitati u knjizi Željko Šain, Edin Taso, *Due Diligence: procjena vrijednosti osiguravajućeg društva*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2015, 152.

likvidan i efikasan portfolio plasiranih privremeno slobodnih sredstava osiguranja su:

- unovčivost plasiranih sredstva u kratkom vremenu bez bitnog smanjivanja njihove realne vrijednosti;
- zadovoljavajuća disperzija ulaganja sredstava u više vrsta stabilnih plasmana u skladu s domaćim propisima;
- diverzifikacija portfolija vrijednosnih papira investiranjem u veći broj različitih vrijednosnih papira koji kotiraju na berzi, s ciljem smanjivanja rizika investiranja;
- obezbjeđenje stabilnih finansijskih prihoda od uloženih sredstava tehničkih rezervi, matematičke rezerve i garantnog fonda prema principu maksimalizacije prinosa za dati rizik ili minimalizacije rizika za iste prinose.

Zahvaljujući mogućnosti unovčavanja uloženih sredstava osiguranja u kratkom vremenu, bez bitnog smanjivanja njihove vrijednosti, osiguravajuća društva koja to uspijevaju stabilna su i likvidna, a ostvareni finansijski prihodi povećavaju profite iz poslova osiguranja i doprinose širenju asortimana usluga i bržoj isplati odštetnih zahtijeva i, indirektno, doprinose povećanju broja klijenata u osiguranju i prihoda od premije, kao i povećanju tržišnog učešća društva (kružni međuuslovljeni tok: solventnost, likvidnost, profitabilnost, tržišni – profitni potencijal).

Društvo je dužno brinuti se o sigurnosti plasmana, odnosno ulaganja sredstava, kako ne bi ugrozilo njihovu vrijednost i vlastitu likvidnost za izvršenje sopstvenih obaveza. Važno je napomenuti da nepostojanje emisije državnih vrijednosnih papira u BiH bitno ograničava mogućnosti i sigurnost plasmana sredstava rezervi društava za osiguranje. Od 2015. godine na domaćem tržištu kapitala pojavile su se obveznice entitetskih vlada s rokom dospijeća od 5 do 7 godina i uz prinos od 3% do 6%, te kratkoročni trezorski zapisi s rokom dospijeća od 3 do 12 mjeseci.

Namjena tehničkih rezervi[3] je isključivo izmirenje dospjelih obaveza iz zaključenih ugovora o osiguranju. Stoga je važećim propisima striktno regulisano u koje namjene i u kojoj visini se mogu ulagati i deponovati sredstva tehničkih rezervi osiguravajućeg društva. Svaka investicija privremeno

[3] Tehničke rezerve osiguravajućeg društva obuhvataju: matematičku rezervu osiguranja života, prenosnu premiju (umjesto matematičke rezerve) za neživotna osiguranja, rezervisanja za nastale prijavljene štete, rezervisanja za nastale neprijavljene štete, rezervisanja za povrate premija i za izravnanje rizika i ostala rezervisanja vezana za poslove osiguranja.

slobodnih kao i ukupnih poslovnih sredstava osiguravajućeg društva treba se zasnivati na ispunjenju sljedećih zahtjeva (principa):

- sigurnost i disperzija plasmana u skladu s propisima, čime se obezbjeđuje zadovoljavajući nivo zaštite od gubitka uloženih sredstava (*načelo sigurnosti*);
- likvidnost – optimalna utrživost finansijskih instrumenata u koje su investirana privremeno slobodna sredstva osiguranja (*načelo likvidnosti*);
- zadovoljavajući prinos na investirana sredstva, u pravilu u visini ponderisanog troška sopstvenog i posuđenog kapitala društva (WACC) koji obuhvata stopu prinosa na ulaganja bez rizika uvećanu za tzv. riziko premiju (*prinos iznad nerizične stope*), odnosno najmanje u visini prosječne kamatne stope na tržištu kapitala (*načelo profitabilnosti*);
- na prethodnim osnovama, obezbjeđenje stabilnosti finansijske aktive društva i, s druge strane, oslonac na stabilne izvore finansiranja društva (*načelo stabilnosti*).

Efikasno (likvidno, sigurno i profitabilno) upravljanje investicijama privremeno slobodnih sredstava osiguravajućeg društva u vrijednosne papire, u kreditiranje privrednih investicija pod komercijalnim uslovima otplate, u nekretnine, udjele i u druge plasmane u skladu s propisima vitalno su važne poslovne aktivnosti osiguravajućeg društva.

Osiguravajuća društva su najveći institucionalni investitor u Evropi s više od 10,63 triliona eura investiranih u ekonomiju u 2021. godini, koja su skoncentrisana u malom broju zemalja (Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Njemačka, Italija).[4] U razvijenim tržišnim ekonomijama višestruko su veće i raznovrsnije mogućnosti za investicije zahvaljujući razvijenim finansijskim tržištima na kojima je u ponudi veliki broj različitih vrsta finansijskih instrumenata. Ukupni portfolio investicija osiguravatelja u EU27 porastao je za 4,1% 2021. na 9,75 biliona eura u odnosu na 2020. godinu, da se bi u drugom kvartalu 2022. godine smanjio na 8,79 biliona eura. U 2021. godini obveznice (državne i korporativne) i dalje su glavna vrsta imovine i predstavljaju 41% ukupnog portfelja, 4% manje u odnosu na četvrti kvartal 2020. godine. Udio dionica porastao je za jedan procentni poen, a udio dionica povećan je za dva procentna poena.

Za razliku od razvijenih zemalja članica EU, u BiH su znatno skromnije ukupne investicije sektora osiguranja. Sektor osiguranja BiH je ostvario rast

[4] Insurance Europe (2022) Annual report 2021–2022, June 2022. https://www.insuranceeurope.eu/publications/2620/annual-report-2021-2022/.

aktive u kontinuitetu od 2015. do 2022. godine, drugi je po učešću (iza banaka) u ukupnoj aktivi finansijskog sektora u BiH i iznosi 2.335 miliona KM u 2022. godini, što je rast za 6,33% u odnosu na 2021. godinu.

No, ukupni potencijali domaćih finansijskih institucija su vrlo ograničeni i skromni u odnosu na regiju i Evropu. Također su investicije osiguravajućih društava u BiH mnogo puta manje po vrijednosti i bitno se razlikuju po strukturi od investicija u razvijenim ekonomijama Evrope. Ulaganja sektora osiguranja u BiH najvećim dijelom se odnose na oročene depozite kod banaka, ulaganja u nekretnine, državne obveznice članica EU i zajmove.

S obzirom na to da je u strukturi ulaganja domaćih osiguravajućih društava, a radi nerazvijenosti domaćeg tržišta novca i kapitala, dominantan udio dugoročnih depozita kod komercijalnih banaka, procjenjuje se u srednjem roku da će porast referentnih kamatnih stopa uzrokovan repo poslovima centralnih banaka kao instrumentom monetarne politike u suzbijanju visoke inflacije djelovati blagotvorno. Opći porast kamatnih stopa trebao bi utjecati i na porast prinosa investicijskog portfelja društava za osiguranje u BiH.

Uz optimalnu strukturu portfolija osiguranja usklađenu s tržišnim potrebama, ključni preduslovi efikasnog investiranja privremeno slobodnih sredstava osiguranja i obezbjeđivanja likvidnosti, solventnosti, profitabilnosti, dinamičnog, efikasnog rasta i razvoja industrije osiguranja u razvijenim zemljama su: (1) razvijena finansijska tržišta na kojima je organizovana ponuda i tražnja gotovine i raznovrsnih finansijskih instrumenata, (2) kontinuirani razvoj i primjena moderne portfolio teorije i modela za procjenu rizične vrijednosti u oblasti upravljanja investicijama u vrijednosne papire, (3) razvoj i implementacija savremene metodologije za analizu i ocjenu ekonomske opravdanosti kreditiranja privrednih investicija i (4) razvoj i primjena savremenih informacionih tehnologija u upravljanju poslovnim transakcijama na finansijskim tržištima, a posebno u upravljanju investicionim portfoliom osiguravajućih kompanija.

Osiguravajuća društva u razvijenim ekonomijama posvećuju veliku pažnju i poslovnu odgovornost obezbjeđivanju sigurnosti, likvidnosti i rentabilnosti investiranih sredstava tehničkih rezervi i garantnog fonda.

Uz redovne poslove životnih i neživotnih osiguranja i reosiguranja, (re) osiguravajuća društva kao i drugi investitori generišu svoj investicioni portfolio i ostvaruju ekonomske ciljeve poslovnim transakcijama, kupovinom i prodajom različitih *finansijskih instrumenata* na *finansijskim tržištima*. Važno je istaći da su u razvijenim tržišnim ekonomijama višestruko veće i raznovrsnije

mogućnosti za investiranje zahvaljujući ponudi velikog broja različitih vrsta finansijskih instrumenata na finansijskim tržištima.

Plasmani osiguravajućih društava koja se bave neživotnim osiguranjima razlikuju se od plasmana društava koja se bave isključivo poslovima životnog osiguranja, budući da prva primarno nastoje obezbijediti trenutnu likvidnost, jer su isplate šteta češće i veće, nego kod životnog osiguranja. Kod prvih dominiraju ulaganja u obveznice i dionice zbog lakšeg i bržeg unovčenja bez gubitaka, dok su ulaganja u nekretnine minimalna.

Društva koja se bave životnim osiguranjem (budući da ovo osiguranje ima i štedni karakter), moraju u plasmanima sredstava ostvarivati prinose koji im omogućavaju da ravnopravno konkurišu drugim oblicima štednje. Ova društva najviše plasiraju u korporativne obveznice i hipotekarne instrumente, u državne obveznice i obične dionice. S obzirom na to da su im novčani tokovi stabilniji, a rezerva dugoročna, kod ovih društava je veće učešće dugoročnih i profitabilnih investicija u ukupnom portfoliu. Investicije u nekretnine su česte u inflatornim kretanjima zbog lakšeg izbjegavanja gubitaka po osnovu inflacije i zbog mogućnosti ostvarenja prihoda od iznajmljivanja nekretnina, što je slučaj kod određenog broja domaćih osiguravajućih društava.

2.

Industrija osiguranja u BiH je kompleksne strukture. Recidiv je ne samo državnog uređenja BiH i njene ekonomske snage nego i nerazvijene svijesti odgovornih institucija i ličnosti o mjestu i ulozi osiguranja u društvu, državi, ekonomiji…

Bosna i Hercegovina (BiH) je država koja se sastoji od dva entiteta, Republike Srpske (RS) i Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) te Brčko distrikta. Ustav BiH usvojen je 1995. godine i uređuje politički i ekonomski sistem države. Politička struktura BiH temelji se na načelu podjele vlasti na tri nivoa: državni, entitetski i lokalni. Na državnom nivou postoji Predsjedništvo BiH koje se sastoji od tri člana, kao i Vijeće ministara BiH, koje je izvršna vlast na državnoj razini. Entitetske vlasti imaju široku autonomiju u područjima poput obrazovanja, zdravstva, pravosuđa i gospodarstva. Ekonomski sistem BiH karakteriše neracionalna uloga države u gospodarstvu. Iako su poduzetničke inicijative poticane, postoji dosta regulacija koje otežavaju poslovanje. S obzirom na ustavnu, političku i ekonomsku strukturu BiH, industrija osiguranja suočava se s nizom izazova u narednom periodu. Neki od najvažnijih izazova uključuju:

- Regulativu: U BiH postoji niz regulativa koje utječu na industriju osiguranja, uključujući zakone o osiguranju, zakone o tržištu kapitala i druge propise. Industrija osiguranja mora biti u skladu s tim propisima, što može biti izazovno s obzirom na različite zakone i pravila koja vrijede u svakom od entiteta i distrikta u BiH.
- Konkurenciju: Postoji sve veća konkurencija u industriji osiguranja u BiH, što znači da osiguravajuće kuće moraju biti inovativne i prilagodljive kako bi zadržale svoje klijente i privukle nove osiguranike.
- Ekonomiju: Makroekonomska situacija u BiH utječe na industriju osiguranja. Ako ekonomija uspori (što je očekivati zbog utjecaja inflacije), to može utjecati na broj osoba koji kupuju proizvode osiguranja, kao i na vrste osiguranja koje kupuju.
- Demografiju: Starenje stanovništva i smanjenje nataliteta mogu utjecati na potražnju za određenim vrstama osiguranja, poput osiguranja života ili osiguranja zdravstvene zaštite. Poseban problem je odlazak stanovništva (cijele porodice) BiH u razvijene zemlje zapadne Evrope, što se već vidi iz rezultata ostvarene premije po određenim regijama u BiH (mjereno npr. brojem registrovanih/osiguranih automobila).
- Tehnologiju: Industrija osiguranja u BiH također se suočava s izazovima u vezi s tehnologijom. Na primjer, digitalna transformacija može utjecati na način na koji se prodaju i upravljaju osiguranja, a kompanije koje ne uspiju pratiti te promjene riskiraju da ostanu u zaostatku.

Kako bi se suočila s ovim izazovima, industrija osiguranja u BiH mora biti inovativna i prilagodljiva, te biti spremna uložiti u tehnologiju i razvoj novih proizvoda. Također, saradnja s regulatornim tijelima može pomoći u stvaranju okruženja koje će podržavati industriju osiguranja i omogućiti joj rast i razvoj.

Industrija osiguranja u BiH većinom se usredotočuje na osiguranje automobila, koje je obavezna vrsta osiguranja, te na neke druge vrste osiguranja poput osiguranja imovine, kasko osiguranja, nezgode i osiguranja života. To može ograničiti kreativnost i inovativnost industrije osiguranja, jer se kompanije obično usredotočuju na proizvode koji su već uspostavljeni i često su im potrebne regulative za promjenu i razvoj novih proizvoda.

Pored toga, postoje i osiguravajuće kuće (društva za osiguranje) u BiH koje se trude biti kreativne i inovativne u razvoju novih proizvoda. Primjerice, neke osiguravajuće kuće u BiH nude proizvode poput cyber osiguranja, osiguranja za sportaše i osiguranja za poslodavce. Uz to, važno je napomenuti da

su društva za osiguranje u BiH, poput drugih država u regiji, pod nadzorom regulatornih tijela, koja propisuju uvjete poslovanja i proizvode koje mogu nuditi. Ovo ograničenje može ograničiti kreativnost i inovativnost industrije osiguranja, ali isto tako može obezbijediti sigurnost i zaštitu za klijente i njihov novac. Ukratko, industrija osiguranja u BiH ima potencijala za inovacije i kreativnost u razvoju novih proizvoda, ali mora biti usklađena s regulatornim okvirom koji se primjenjuje na tržište.

Jedan od ključnih preduslova za rast i razvoj industrije osiguranja u BiH je inovativnost. Industrija osiguranja u BiH mora biti inovativna u razvoju novih proizvoda i usluga koji su relevantni za tržište i koji odgovaraju potrebama klijenata. To uključuje razumijevanje trendova u industriji, tehnologiji i društvu općenito te pronalaženje novih i inovativnih načina za rješavanje potreba klijenata. Drugi važan preduslov za rast i razvoj industrije osiguranja u BiH je digitalna transformacija. Industrija osiguranja u BiH mora koristiti digitalne tehnologije za poboljšanje poslovnih procesa, stvaranje novih proizvoda i približavanju klijentu. To uključuje korištenje umjetne inteligencije, analitike podataka, blockchain tehnologije i drugih digitalnih alata koji mogu poboljšati efikasnost i produktivnost industrije. Također je važno da se u BiH poboljšaju zakoni i regulative koji se odnose na industriju osiguranja. Potrebno je stvoriti povoljniji poslovni okvir koji će omogućiti industrijama osiguranja da se prilagode novim trendovima i tehnologijama, kao i da se prilagode potrebama klijenata.

Konačno, važno je da se u BiH razvije svijest i kultura osiguranja svih pojedinaca i institucija. To znači da se ljudi (podjednako osobe u prodaji osiguranja i potencijalni korisnici osiguranja) educiraju o važnosti osiguranja i da osvijeste rizike kojima su izloženi. Ovo bi moglo pomoći u povećanju potražnje za osiguranjem, što bi zauzvrat moglo potaknuti rast i razvoj industrije osiguranja u BiH.

Industrija osiguranja u BiH ima nekoliko mogućnosti za rast i razvoj u narednom periodu. Neke od tih mogućnosti uključuju:

– Razvoj novih proizvoda: Postoji prilika za razvoj novih i inovativnih proizvoda, poput osiguranja za kibernetičke napade, osiguranja za zelenu energiju, osiguranja za klimatske promjene i druge vrste osiguranja koje se mogu prilagoditi potrebama tržišta.
– Digitalizaciju: Industrija osiguranja u BiH može iskoristiti digitalne tehnologije za poboljšanje procesa prodaje i upravljanja osiguranjima.

Digitalizacija može pomoći u smanjenju troškova i povećanju efikasnosti te poboljšati kvalitetu usluge za klijente.
- Partnerstva i saradnje: Kako bi stvorila nove poslovne prilike i proizvode, industrija osiguranja u BiH može uspostaviti partnerstva i saradnje s drugim industrijama, kao što su telekomunikacije, bankarstvo i druge industrije.
- Razvoj alternativnih distribucijskih kanala: Istražiti mogućnosti prodaje osiguranja putem alternativnih distribucijskih kanala, poput interneta, mobilnih aplikacija i drugih digitalnih platformi, što se već i primjenjuje kod nekih proizvoda poput putničkog zdravstvenog osiguranja i sl.
- Fokus na klijente: U cilju poboljšanja reputacije industrije i povećanja broja klijenata, potrebno je da se industrija osiguranja u BiH fokusira na pružanje visokokvalitetnih usluga (revidiranjem postojećih uslova i tarifa te razvojem novih proizvoda) i zadovoljstvo klijenata.

Sve ove mogućnosti su dostupne industriji osiguranja u BiH i mogu pomoći u poboljšanju poslovanja i rastu u narednom periodu. Industrija osiguranja u BiH će se vjerovatno suočiti s izazovima (utjecaj inflacije, liberalizacija tržišta osiguranja od automobilske odgovornosti (AO) – koja je već djelimično deregulirana od 1. 11. 2023. g., otvaranje tržišta BiH za strana društva, uvođenje režima Solventnost 2 itd.) u narednom periodu, ali će te izazove moći pretvoriti u mogućnosti ako se njima pravilno upravlja i ako se iskoriste.

Allianzov barometar rizika za 2023. godinu (*Allianz Global Corporate & Specialty* – AGCS)[5] među pet vodećih globalnih poslovnih rizika ubraja: informatičke rizike uzrokovane cyber kriminalom, makroekonomska kretanja (koja su zbog kretanja inflacije, volatilnosti finansijskih tržišta i očekivane recesije, s desetog mjesta zauzela treće mjesto), zastoje u poslovanju, prirodne katastrofe, energetske krize, promjene u zakonodavstvu, nedostatak kvalifikovane radne snage, izbijanje pandemije.

Za bosanskohercegovačku ekonomiju izloženost rizicima je naročito naglašena u pogledu pojačanog makroekonomskog rizika (rasta inflacije), energetske krize, tržišnog rizika (pojačana neizvjesnost zbog političke

[5] Allianz Global Corporate & Specialty (AGCS) realizuje istraživanje svjetskih poslovnih rizika u proteklih 10 godina, a procjene za 2023. godinu zasnivaju se na analizama i mišljenjima 2.712+ stručnjaka (glavni izvršni direktori, stručnjaci za upravljanje rizikom, brokeri i stručnjaci za osiguranje) iz 94 zemlje i teritorija. Detaljnije: Priopćenje za medije: Allianzov barometar rizika za 2023.: Cyber-prekidi i prekidi poslovanja najveće su prijetnje s povećanjem ekonomskih i energetskih rizika, *Allianz Global Corporate & Specialty – AGCS*, 18. 1. 2023. https://www.allianz.hr/hr_HR/privatni-korisnici/o-nama/press/allianzov-barometar-rizika-za-2023.html.

nestabilnosti), rizika od nelikvidnosti privrede, neadekvatnog produktivnog zapošljavanja itd.

I dalje postoji potreba za okrupnjavanjem i jačanjem kapitala domaćih osiguravajućih društava u skladu sa zakonom. Nedosljedna i nedovoljna interna i eksterna kontrola i nadzor poslovanja osiguravatelja, nedovoljna transparentnost, odnosno nedostupnost relevantnih informacija o poslovanju osiguravatelja, a naročito lica povezanih s njima, također je moguća prepreka za efikasniji razvoj ove djelatnosti kod nas. Podijeljenost ukupnog tržišta u BiH, uključujući u dobrom dijelu i domaće tržište osiguranja, po entitetima, a naročito kontinuirani vještački izazvani problemi na finansijskom tržištu također su prepreka efikasnijem funkcionisanju, povezivanju, boljim rezultatima i ukupnom ekonomskom razvoju u državi. S tržišnom podjelom usko je povezana i pravna i zakonodavna podijeljenost u BiH po entitetima i Brčko distriktu, neefikasnost i drugi veliki problemi u domaćem pravosuđu. Velika ograničenja u analiziranju rezultata, razvojnih problema i stvaranja adekvatne izlazne strategije generiše i neadekvatna/entitetski nepovezana informaciona podrška (baza podataka) o brojnim različitim aspektima privrednog razvoja i funkcionisanja tržišta, uključujući i neadekvatnu informacionu podršku koja je neophodna za efikasan nadzor i upravljanje, analiziranje, planiranje i praćenje rezultata u sektoru osiguranja i reosiguranja, što je vrlo otežano. Poseban i, možda, najveći problem u BiH je spomenuti masovni odlazak mladih stručnih kadrova iz države i konstantna politička nestabilnost koja odbija investitore. Vlast u BiH vrlo malo čini da nabrojane i druge probleme realno sagleda i da ih rješava.

Demografski izazovi mogu predstavljati veliki izazov za sektor osiguranja u BiH, kao i za cijelu privredu. Smanjenje broja stanovnika može dovesti do smanjenja potražnje za osiguravajućim proizvodima i uslugama, što može utjecati na prihode osiguravajućih društava. Također, odlazak mladih i cijelih porodica iz BiH može utjecati na profil rizika osiguranja, budući da su mlađi ljudi i porodice obično manje skloni rizicima od starijih osoba, te su voljni zaključiti policu osiguranja. To bi moglo dovesti do povećanja troškova šteta, istovremeno pada ukupne premije te utjecati na ukupnu profitabilnost osiguravajućih društava.

Da bi se suočili s tim izazovima, osiguravajuća društva mogu se usredotočiti na razvoj proizvoda i usluga usmjerenih na specifične potrebe i ciljne skupine, kao što su mlađi ljudi i porodice. Kada se steknu zakonski uslovi, mogu se također usmjeriti na razvoj novih tržišta i proširenje svojih djelatnosti u drugim zemljama kako bi se smanjila ovisnost o unutarnjem tržištu.

Trenutno, ograničavajući faktor za osiguravajuća društva u BiH jest činjenica da ne mogu lako poslovati izvan granica države. Međutim, postoje mogućnosti za saradnju i partnerstva s drugim osiguravajućim društvima iz regije i šire, kao i za širenje poslovnih aktivnosti na druga tržišta putem reosiguranja. Osiguravajuća društva također mogu razmotriti nove načine pružanja usluga i prodaju proizvoda, poput digitalnih platformi i usluga na daljinu. Osim toga, mogu se fokusirati na poboljšanje kvalitete svojih proizvoda i usluga te na uspostavljanje dugoročnih odnosa s klijentima kako bi se steklo povjerenje i osigurala vjernost kupaca. Ključno je prepoznati izazove s kojima se suočava sektor osiguranja u BiH i pronaći inovativne i prilagodljive načine za rješavanje tih izazova.

U BiH je također ostvaren određeni napredak u povezivanju entitetskih tržišta osiguranja tako što su od 2008. godine lokalna osiguravajuća društva započela u svom poslovanju "prelaziti" međuentitetske granice. To su za domaći sektor osiguranja i ukupno tržište značajni pozitivni pomaci koji već donose pozitivne rezultate mjereno rastom ostvarene premije i novim zapošljavanjem u novootvorenim filijalama osiguravajućih društava. Ovi pomaci će dugoročno doprinijeti uspostavljanju i razvoju jedinstvenog ekonomskog tržišnog prostora, jačanju konkurentnosti, poboljšanju kvaliteta usluga, boljoj zaštiti osiguranika i razvoju (re)osiguranja u BiH. Tako je u 2010. godini na području Republike Srpske poslovalo devet registrovanih osiguravača iz Federacije BiH. Istovremeno je pet osiguravajućih društava iz RS otvorilo svoje filijale u Federaciji BiH. U 2017. g. na području Republike Srpske posluje jedanaest registrovanih osiguravača iz Federacije BiH, dok je sedam osiguravajućih društava iz RS otvorilo svoje filijale u Federaciji BiH. Godine 2023. na području Republike Srpske posluje devet registrovanih osiguravača iz Federacije BiH, dok je osam osiguravajućih društava iz RS otvorilo svoje filijale u Federaciji BiH.

3.

SWOT analiza jasno pokazuje snage i slabosti, prilike i prijetnje industriji osiguranja u BiH u sadašnjem, a posebno budućem periodu. Naučna istina se ne uvažava dovoljno u kreiranju zakonskog ambijenta racionalnog i potrebnog sadržaja i forme osiguranja kod fizičkih i pravnih lica, životnog i radnog okoliša; stručna određenja i praktična primjena nisu na potrebnom savremenom nivou kakva su prisutna na prostorima Evropske unije.

Prema Nacrtu Strategije za BiH 2022–2027.[6] Evropske banke za rekonstrukciju i razvoj (EBRD), u odjeljku: Šta se treba promijeniti (Dijagnostika zemlje), naglašena ograničenja za BiH ekonomiju koja treba riješiti su i:

- nepostojanje jedinstvenog ekonomskog prostora; visoka decentralizacija s različitom regulativom i procedurama za poslovanje u dva entiteta;
- niska produktivnost zbog nedostatka znanja i IT vještina;
- situacija na tržištu rada među najtežim u regionu, uključujući visoku stopu emigracije i slabu uključenost žena i mladih;
- ograničenje forward i backward veze u proizvodnji; fokusiranost na niskoakumulativne djelatnosti u globalnim lancima vrijednosti;
- slaba efikasnost državnih preduzeća i slabi kapaciteti na lokalnom nivou;
- velika, neefikasna državna preduzeća sa slabim korporativnim upravljanjem zbog kompleksnog i fragmentiranog upravljačkog okvira, neadekvatne odgovornosti nadzornih odbora i slabog okvira interne revizije;
- neadekvatna transportna infrastruktura, slaba cestovna povezanost i necestovna transportna infrastruktura;
- najviši energetski intenzitet u regionu, četiri puta veći od prosjeka EU: oko 60% električne energije dobiva se iz uglja (lignit) s velikim zagađenjem zraka;
- nema iskoristivog tržišnog mehanizma podrške novim projektima iz obnovljivih izvora;
- značajna ugroženost (rizik) od klimatskih utjecaja i promjena uz visoki rizik od poplava.

Kao i u svijetu, i lokalno u BiH u 2022. godini su naročito ugrožena mala i srednja preduzeća, i to prvenstveno zbog nerazvijene domaće ekonomije i političke nestabilnosti. Zbog čestih zastoja u poslovanju, pada prihoda, smanjene kupovne moći i reducirane potrošnje, poremećaja u snabdijevanju i u distribuciji, smanjenog izvoza dobara/usluga, nelikvidnosti, gubitaka u poslovanju i finansijske nestabilnosti, bez dovoljne kvalifikovane radne snage i bez adekvatne pomoći države i entiteta, veliki dio preduzeća izložen je povećanom riziku od zatvaranja i bankrota, što pokazuju podaci o blokiranim i neaktivnim računima poslovnih subjekata. Mnoga mikropreduzeća u BiH su već nestala s tržišta.

[6] Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj EBRD (2022) *Strategija za Bosnu i Hercegovinu 2022–2027*. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ebrd.com/bosnia-and-herzegovina-strategy-local-language.pdf&ved=2ahUKEwikiLm7tdOGAxXFX_EDHR6oBLIQFnoECAgQAQ&usg=AOvVaw39AkYQ_V3bYfZQjYg4hIzt.

Pesimizam, nesigurnost, zabrinutost, pa i strah kod građana u BiH, uz nezaposlenost, niske plaće i penzije, vrlo visoku stopu smrtnosti oboljelih od korone u BiH, neodgovornost i nečinjenje vlasti na tom planu, kriminal, korupciju i nepotizam, uzrokuju i najnovija ratna dešavanja u Ukrajini i nastavljena politička previranja u zemlji. Sve to danas produbljuje ukupnu socio-ekonomsku krizu u BiH i veoma otežava rješavanje nagomilanih problema i oporavak u budućnosti.

Za bh. ekonomiju izloženost rizicima je naročito naglašena u pogledu pojačanog rizika od prekida poslovanja, tržišnog rizika (razjedinjenost entitetskih tržišta, slaba saobraćajna infrastruktura, dugogodišnja politička nestabilnost koja tjera mlade i kvalifikovanu radnu snagu iz zemlje, odvraća investitore, smanjuje novčane prilive u BiH iz dijaspore itd.), rizika od nelikvidnosti privrede, javnih i privatnih preduzeća, otpuštanja radnika i povećanja nezaposlenosti i, posljedično, nemogućnosti i/ili otežane otplate/naplate dospjele premije osiguranja, kreditnih, fiskalnih i drugih potraživanja/obaveza, što uzrokuje nelikvidnost u lancu. To povećava rizik nelikvidnosti (re)osiguravajućeg društva, delikvenciju i broj nekvalitetnih problematičnih kredita, što povećava kreditni rizik, a to će neminovno uzrokovati povećanje rizika od pada obrta, prihoda i zarada i gubitke u domaćem finansijskom sektoru. Ipak, ostvareni realni rast domaćeg BDP u 2021. i 2022. godini nagovještava bolje dane, oporavak ekonomije i nadati se ukupnih prilika u BiH.

Prema podacima Centralne banke Bosne i Hercegovine[7] i Agencije za statistiku BiH, u toku 2021. godine realiziran je rast bruto društvenog proizvoda u BiH nakon krize uzrokovane pandemijom koronavirusa. Realni BDP u četvrtom kvartalu 2021. godine, u odnosu na isti kvartal prethodne godine, porastao je za 7,5%. Naročito je visok rast ostvaren u djelatnostima hotelijerstva i turizma (50,1%) i u trgovini na veliko i malo (17,1%). Prema podacima Agencije za statistiku BiH, u drugom kvartalu 2022. godine zabilježen je značajan rast realne ekonomske aktivnosti od 5,9% u odnosu na isti kvartal prethodne godine. Istovremeno, rast realnog BDP-a bio je bitno sporiji od nominalnog rasta (koji je iznosio 18,8% na godišnjoj razini), zbog rekordnog rasta cijena u drugom kvartalu 2022. godine.

Mala, uvozno ovisna i na najmanje poremećaje vrlo osjetljiva BiH ekonomija, a pogotovo na tektonske poremećaje poput svjetske socio-ekonomske i zdravstvene krize uzrokovane pandemijom COVID-19, inflacijom, visokim cijenama i poremećenim lancima opskrbe, trpila je ozbiljne posljedice,

[7] Centralna Banka BiH (2023) Bilten 4, 2022. https://cbbh.ba/content/DownloadAttachment/?id=d0817667-add0-438d-bf16-13f54d42b326&langTag=bs.

naročito tokom 2020. godine, od kojih se uz velike napore oporavila, oslonceм uglavnom na vlastite resurse.

S obzirom na to da se procjenjuje da će evropska ekonomija izbjeći recesiju, lokalno u Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 2023. godine očekuje se izazovan period i moguće usporavanje ekonomske aktivnosti, imajući u vidu nastavak nepovoljnih faktora. Pozitivan utjecaj ovaj put ima smanjeni politički rizik kroz brzo formiranje razina vlasti u BiH poslije općih izbora 2022. godine te jasno opredjeljenje za članstvo u EU.

Kao posljedica inflacije u sektoru osiguranja, odnosno u društvima za osiguranje, dolazi do povećanja izdataka za štete (povećanje troškova popravke ili zamjene osigurane imovine), kao i drugih troškova poslovanja (cijena zakupa poslovnog prostora, energenata, troškova rada i ostalih troškova vezanih uz zaposlenike). Da bi društvo za osiguranje osiguralo dovoljan iznos sredstava za izmirenje odštetnih zahtjeva, odnosno jamčilo sigurnost i solventnost u svom poslovanju u budućem periodu, neophodno je premiju osiguranja određivati poštujući pravila osigurateljske i aktuarske struke. Kada govorimo o sektoru osiguranja, važno je istaknuti da se radi o sektoru koji je visoko reguliran, pod nadzorom je supervizora, a i sama društva za osiguranje prate i anticipiraju rizike u poslovanju, što rezultira relativno visokom otpornosti sektora osiguranja.

Kao i druge varijable, inflacija utječe na različite segmente poslovanja, pa samim tim i bilanse društva za osiguranje. Unutar pasive u osiguravajućem društvu značajan dio odnosi se na tehničke rezerve koje se formiraju iz premija osiguranja i služe za pokriće šteta (postojećih i budućih). Usljed povećanih prosječnih izdataka za štete, koje ne prati rast cijene osiguranja, odnosno premija, društvo za osiguranje može ugroziti adekvatno namirenje oštećenika. Promatrajući aktivu bilansa stanja društva za osiguranje, njen najznačajniji dio čine ulaganja, odnosno imovina kojom su "pokrivena" sredstva tehničke rezerve, koja zavisi od strukture ulaganja, promjene kamatnih stopa, cijena nekretnina, kretanja na tržištima kapitala, koji značajno mogu utjecati na vrijednost i dovoljnost imovine. Politika reosiguranja koju vodi društvo za osiguranje može utjecati na apsorpciju rizika inflacije u dijelu smanjenja izloženosti kod npr. ugovora koji u osiguranju imaju štete "dugog repa".

Za praćenje rezultata preuzimanja rizika osiguravajućeg društva koriste se između ostalog kvota štete i kvota troškova, te iz njih zbirni i kombinirani razmjer. Kvota šteta i kvota troškova su jedni od ključnih pokazatelja poslovanja društva. Oni pokazuju ima li društvo dovoljno premija da pokrije i štete i vlastite troškove poslovanja. Kvota šteta je odnos zbira neto iznosa

isplaćenih šteta, promjena rezervi za štete, promjena ostalih tehničkih rezervi i zarađene premije osiguranja, dok je kvota troškova odnos zbira iznosa poslovnih rashoda (troškovi pribave i uprave), ostalih osiguravajućih i tehničkih izdataka i zarađene premije osiguranja. Redovnim praćenjem izvršavanja poslova preuzimanja rizika, prate se i rezultati. Dobre kvote šteta i troškova, odnosno kombinirani razmjer, ne treba promatrati kao kratkoročni imperativ, ali lošije kvote u srednjem/duljem roku mogu ukazivati na neodrživost poslovnog modela, potrebu za dodatnim kapitalom ili odricanjem od dijela poslovanja koji nema profitabilnost. Neželjeni rezultati mogu upućivati na neadekvatnost premije i troškova i na potrebu njihove korekcije. Treba uzeti u obzir da su ti pokazatelji zasnovani na povijesnim podacima, tj. ne odražavaju utjecaj trenutnih tržišnih kretanja, tj. trenutnih inflatornih kretanja na poslovanje društva za osiguranje, odnosno sektora osiguranja.

Primjerena aktuelna SWOT analiza industrije osiguranja BiH može se ovako prezentirati:

Snage za razvoj industrije osiguranja u BiH su ograničene, zakonski skromne i pod utjecajem su ukupnih svjetskih trendova u ovoj industriji i globalnom socio-ekonomskom razvoju:

- Trend povećanja broja i vrste rizika, kako u poslovanju, tako i u svakodnevnom životu pojedinca i zajednice, donosi nove potrebe za novim proizvodima/uslugama osiguranja koje donosi tzv. četvrta industrijska revolucija, a sve veći "klasični" rizici i potrebe osiguranja od vrlo učestalih vremenskih – prirodnih nepogoda i katastrofa, realne su osnove za povećanje tražnje i vrste osiguravajućih usluga na domaćem i inostranim tržištima, odnosno za rast osiguranja po broju, vrstama i premiji.
- Veliki je potencijal dijaspore za ukupan socio-ekonomski razvoj u BiH, uključujući i industriju osiguranja.
- Trajno raste trend razumijevanja stvarnosti i potrebe za potrošnjom većeg broja proizvoda i usluga industrije osiguranja na tržištu osiguranja, primarno u okruženju, a i kod nas.
- Kontinuirano se modernizira sadržaj i način rada osiguravajućih društava, prvenstveno na planu digitalizacije i primjene savremenih informacionih tehnologija, obogaćuje asortimanska ponuda osiguranja novim potrebama, novim kanalima i sistemima ponude i prodaje osiguranja.
- Sve je veća međusobna aktivnost svih finansijskih institucija u okviru "finansijskog supermarketa", kao i svih ostalih učesnika na tržištu.

- Sve je veći broj akademskih i stručno obrazovanih pojedinaca na svim nivoima obrazovanja općeg i specijalnog karaktera, spremnih i potrebnih za aktivno uključivanje u poslovanje i razvoj domaće industrije osiguranja, ali uz jaku konkurenciju, tj. prisutnu jaku potražnju za mladim visokostručnim kadrovima na međunarodnom evropskom tržištu rada, uključujući i međunarodnu industriju osiguranja.
- Industrija osiguranja se priznaje i postepeno ostvaruje kao jedna od vodećih industrija u svjetskom poslovanju.

Slabosti – ograničenja za razvoj industrije osiguranja kod nas su brojna, mnogo veća, s tendencijom usložnjavanja u odnosu na prednosti i snage za razvoj:

- komplikovan, razvodnjen, spor i neefikasan politički i ukupni socio-ekonomski sistem u BiH;
- dugogodišnja politička nestabilnost, fabrikovane i realne krize u gotovo svim socio-ekonomskim oblastima u BiH;
- nedovoljno razvijena svijest i poznavanje savremenih trendova u industriji osiguranja;
- konzervativan pogled na industriju osiguranja;
- nedovoljna privredna razvijenost, vrlo male investicije u nauku i u privredni razvoj;
- korupcija i nelojalna konkurencija u svim oblastima, pa i u osiguranju;
- zakonska neusklađenost u oblasti osiguranja na međuentitetskom nivou i u odnosu na regulativu EU kojoj težimo;
- nedovoljna povezanost ukupnog tržišta uključujući i domaće tržište osiguranja;
- usitnjenost, ograničen, vrlo skroman finansijski i ukupan poslovni potencijal lokalnih osiguravajućih kompanija;
- neadekvatna ekonomska politika od strane države i entiteta;
- neadekvatno i nerazvijeno finansijsko tržište i tržište nekretnina;
- skroman portfelj industrije osiguranja s malim brojem proizvoda i usluga;
- nedovoljno ažurna, ograničena po sadržaju i nedovoljno objektivna baza podataka koju koriste osiguravajuća društva;
- ograničene mogućnosti korištenja privremeno slobodnih novčanih sredstava osiguravajućih društava u poslovnom okruženju;
- previše osiguravajućih društava i drugih institucija u industriji osiguranja;

– bankroti, stečaji i likvidacije brojnih domaćih kompanija;
– visoka nezainteresiranost i nezaposlenost radno sposobnog stanovništva, niske plaće, vrlo niska kupovna moć i nizak životni standard većine stanovništva u BiH;
– period značajne inflacije;
– izražena emigracija mladih obrazovanih kadrova iz cijele BiH s tendencijom povećanja;
– ogroman, nezajažljiv, nefunkcionalan i veoma skup administrativni aparat na svim nivoima u cijeloj državi, u svim oblastima života i rada;
– veće stope mortaliteta od nataliteta u BiH u kojoj je najniža stopa nataliteta u Evropi.

Prilike – šanse za razvoj:

– mali broj osiguranih rizika u BiH i nezasićeno/nedovoljno iskorišteno tržište;
– stvaranje povoljnih prilika i zapošljavanje mladog školovanog osoblja u ovoj industriji;
– uvođenje – svestrana primjena savremenih informacionih tehnologija i digitalizacija cjelovitog poslovnog procesa;
– neizbježne reforme mirovinskog i zdravstvenog osiguranja kod nas;
– neizbježan brži ekonomski razvoj zasnovan na novim investicijama u realnom sektoru, podizanje životnog i radnog standarda;
– iskorištavanje (ispunjenjem uslova) ponuđene pomoći koju pružaju međunarodne institucije u transformaciji industrije osiguranja;
– mogućnosti koje nude procesi ulaska u EU;
– proširenje portfelja osiguravajućih društava u obimu i dubini;
– mogućnosti korištenja modernog marketinga u svim njegovim komponentama;
– niska iskorištenost potencijala BiH dijaspore.

Prijetnje:

– značajna odstupanja stvarne prakse osiguravajućih društava i drugih institucija u osiguravajućoj industriji od zakonskih i profesionalnih odredaba, posebno zakonskih i profesionalnih odredaba od naučnih istina;
– neprihvatanje i dijelom odbijanje prihvatanja novih modernih znanja od strane odgovornih institucija i pojedinaca unutar i izvan osiguranja;
– neadekvatna unutrašnja i vanjska kontrola i revizije preventivnog, korektivnog i represivnog karaktera;

– nelojalna međusobna konkurencija samih osiguravajućih društava i nerijetki slučajevi pogodovanja konkurenciji od strane odgovornih regulatora;
– neadekvatne sankcije moralnog rizika, a posebno opasnosti po moral;
– neadekvatno sprečavanje i sankcioniranje prevara u osiguranju od strane sve četiri strane koje su u obligacionom odnosu: (a) ugovaratelja osiguranja, (b) osiguranika, (c) osiguravajućeg društva, (d) korisnika osiguranja.

4.

Snagom naučnih istina, savremenih trendova u razvijenim državama, posebno članicama Evropske unije, neminovno trebamo i u Bosni i Hercegovini vršiti ubrzanu tranziciju neracionalne industrije osiguranja u prosperitetnu industriju kao bitnu sastavnicu ubrzanog ekonomskog razvoja naše države i mjesto proizvodnje veće sigurnosti svih njenih građana, pravnih lica, institucija, životne i radne sredine.

Proklamovani glavni razlozi za uvođenje projekta Solventnost 2 u EU su: razvoj i jačanje jedinstvenog tržišta i širenje EU, unapređenje konkurentnosti tržišta osiguranja, veća zaštita osiguranika, bolja povezanost strukture kapitala i profila rizika.

Nasuprot postojećim modelima (premijski i štetni količnik) za određivanje margine solventnosti prema važećoj regulativi Solventnost 1, prema režimu Solventnost 2, pri obračunu minimalnog zahtijevanog kapitala (*Minimal Capital Required* ili MCR) i zahtijevanog solventnog kapitala (*Solvency Capital Required* ili SCR), uzimaju se u obzir svi rizici kojima je izloženo osiguravajuće društvo – rizik osiguranja, kreditni rizik, rizik poslovanja, tržišni rizik i rizik likvidnosti. Zahtijevani solventni kapital (SCR) predstavlja nivo kapitala kojim će 199 od 200 ili 99,5% osiguravajućih društava zadovoljavajuće pokriti poslovanje, tj. postojeće i nove obaveze za štete u periodu od jedne godine, i time obezbijediti veći stepen zaštite osiguranika od neočekivanih gubitaka u tom periodu uz rentabilno poslovanje i konkurentnost osiguravajućih društava.

S ciljem identifikacije i prevencije relevantnih rizika kojima je izložen osiguravatelj, novom regulativom Solventnost 2 propisana je obavezujuća procedura eksternog nadzora i interne kontrole poslovanja, upravljanja rizicima i finansijskog nadzora od strane državnih organa. Također su propisana nova tržišna pravila kojim su obuhvaćene i mjere za obezbjeđenje tržišne

discipline i transparentnosti podataka. Cilj je povećanje odgovornosti, transparentnosti i dostupnosti informacija o poslovanju osiguravajućeg društva svim tržišnim učesnicima osiguranicima, investitorima, rejting agencijama i drugim zainteresovanim tržišnim subjektima s ciljem dobivanja cjelovitije slike o rizicima kojima je izloženo osiguravajuće društvo i o njihovom pokriću.

U mjeri u kojoj bi se obračun rezervi, zahtijevanog solventnog kapitala i zahtijevanog minimalnog kapitala osiguravajućeg društva zasnivali na definisanju, mjerenju i međuovisnosti nabrojanih pet relevantnih rizika u poslovanju osiguravajućeg društva prema obavezujućoj metodologiji za sve osiguravatelje, uz striktni nadzor i kontrolu i uz potpunu transparentnost finansijskih rezultata, kako je to propisano u Direktivi EU u okviru projekta Solventnost 2, "utoliko bi se postigla bolja povezanost strukture kapitala i profila rizika, što bi moglo rezultirati smanjenjem kapitala koji se zahtijeva od osiguravajućeg društva za održavanje solventnosti uz promociju principa da, što je veći stepen kvaliteta upravljanja rizikom, osiguravajuće društvo je obavezno držati manji iznos kapitala".[8] Time bi se smanjio rizik od insolventnosti osiguravajućeg društva, povećao bi se stepen zaštite osiguranika, unaprijedila bi se fer konkurencija na tržištu i omogućila pouzdanija i fer procjena stepena pokrića rizika osiguravajućeg društva.

Nakon očekivanog starta procesa otvaranja domaćeg tržišta osiguranja, tj. početaka procesa njegovog priključivanju tržištu EU, što uz ostala prilagođavanja podrazumijeva implementaciju novog režima Solventnosti II u sistemu osiguranja u BiH, moguće, odnosno očekivane buduće promjene u domaćem sektoru osiguranja su:

- povećanje kapitala i udjela stranog kapitala na domaćem tržištu osiguranja, odnosno u vlasničkoj strukturi domaćih osiguravatelja;
- očekivano okrupnjavanje osiguravajućih društava (preuzimanjem – kupovinom lokalnih osiguravatelja od stranih investitora i spajanjem malih društava), kao i nestanak insolventnih i problematičnih osiguravatelja s tržišta osiguranja – ulaskom na tržište osiguranja EU proširit će se tržište osiguranja, ali i povećati broj osiguravatelja i poboljšati konkurencija;
- prema ostvarenim makroekonomskim pokazateljima razvoja gospodarstva, kod većine od 13 evropskih država koje su primljene u Evropsku uniju u 2004, odnosno 2007. i 2013. godini, priključenjem novih država

[8] Jason Wahl, Stuart Rose, David Buckham, *Executive's Guide to Solvency II*, Wiley&Sas 2010.

članica i ulaskom na jedinstveno tržište EU očekuje se: rast domaćeg GDP-a, rast stranih investicija, rast zaposlenosti ukupno i u sektoru osiguranja, rast privatne potrošnje domaćinstava i premije osiguranja;
– preduslov je usklađivanje i izmjena nacionalnog zakonodavstva i podzakonskih akata o osiguranju regulativi EU u cilju cjelovite implementacije Direktive o poslovanju osiguravajućih društava u režimu Solventnost 2 koji se primjenjuje u EU od 2016. godine.

Glavna prepreka za primjenu novog režima Solventnost 2 u BiH je to što, na sadašnjem nivou privrednog razvoja, BiH, i kada bi postala punopravna članica EU (što je trenutno osnovno ograničenje za buduću obligatornu primjenu novih pravila Solventnosti 2), ima ograničenu ekonomska moć ukupne privrede, uključujući i sektor osiguranja i reosiguranja u BiH. Detaljnije finansijske analize pokazuju da određeni broj domaćih osiguravatelja ne ispunjava osnovni uslov adekvatnosti kapitala. Radi se o nedovoljnosti kapitala prema postojećem režimu solventnosti.

Ozbiljna je prepreka i organizaciona i finansijska usitnjenost lokalnih osiguravatelja jer veliki broj malih osiguravatelja teško da će bez okrupnjavanja i spajanja internih poslovnih potencijala ispuniti osnovne kapitalne uslove po novom režimu Solventnost 2.

Nedosljedna i nedovoljna interna i eksterna kontrola i nadzor poslovanja osiguravatelja, nedovoljna transparentnost, odnosno nedostupnost relevantnih informacija o poslovanju osiguravatelja, a naročito s njima povezanih lica, također je moguća prepreka za efikasnu primjenu režima Solventnost 2 u BiH.

Podijeljenost ukupnog tržišta u BiH, uključujući i domaće tržište osiguranja, po entitetima moguća je prepreka jedinstvenog koncipiranja i primjene novog režima u BiH.

S tržišnom podjelom usko je povezana i pravna i zakonodavna podijeljenost u BiH po entitetima, što će otežati donošenje i primjenu novog režima solventnosti u BiH.

Sigurne otežavajuće okolnosti u definisanju, a naročito u praktičnoj primjeni novog režima solventnosti kod nas su nedovoljne mjere u pravcu organizovane masovnije edukacije kadrova koji su angažovani u domaćem sektoru osiguranja o projektu Solventnost 2.

Neadekvatna informaciona (baze podataka) i softverska podrška u upravljanju poslovima osiguranja i reosiguranja, a naročito u procesu primjene modela za kvantifikaciju kapitalnih zahtjeva koje osiguravajuće društvo mora

ispuniti za pokriće osnovnih rizika prema novom režimu solventnosti, posebna je vrsta ograničenja.

Potrebni uslovi i mjere za implementaciju novog režima solventnosti u BiH su sljedeći.

Uz statusne promjene na planu punopravnog članstva BiH u EU, uz prethodno otklanjanje nabrojanih ključnih prepreka, u ovom procesu potrebno je istražiti i ukazati na probleme koje važeća zakonska regulativa prema prilagođenom režimu Solventnost 1 u BiH, uz postojeći sistem kontrole, nadzora i nedovoljne transparentnosti po sadržaju i pouzdanosti podataka, već proizvodi. Potrebno je svestranije procijeniti rizike uvećanja naznačenih problema u budućnosti, ako se ne pristupi usklađivanju domaćih propisa s direktivom i tendencijama razvoja sektora osiguranja u EU, naročito imajući u vidu ciljeve BiH da postane ravnopravna članica EU. Potrebno je cjelovito (a i svaki osiguravatelj posebno) istražiti granice, mogućnosti, uslove i potrebne mjere koje će pomoći u efikasnoj primjeni projekta Solventnost 2 u sektoru osiguranja i reosiguranja u BiH. Pri koncipiranju novog režima solventnosti u BiH, potrebno je koristiti teoretske osnove, iskustva, razvijene modele i smjernice projekta Solventnost 2 EU. Također je potrebno pristupiti izradi i donošenju nove zakonske regulative koja će sadržavati obligatornu analizu i procjenu svih rizika i potrebnog solventnog i minimalnog kapitala i rezervi za njihovo pokriće, kao i dodatne obaveze u procesima nadzora i kontrole i veće transparentnosti podataka o poslovnim rezultatima, o solventnosti i vrijednosti osiguravatelja.

5.

Brojni su izazovi industrije osiguranja u BiH u procesu integracije naše države u Evropsku uniju. Te izazove treba jasno identificirati, ocijeniti njihove pondere koji su kompleksne naravi i poduzimati konkretne aktivnosti na putu osavremenjavanja ove industrije i prilagođavanje potrebama osiguranika, društvene zajednice i države.

U cilju stvaranja formalnopravnih pretpostavki za pripremu domaćeg sistema osiguranja za uvođenje režima Solventnost 2, novi federalni Zakon o osiguranju (iz 2017. godine) predstavlja svojevrsnu međufazu, pripremu postupnog prelaska iz režima Solventnost 1 u Solventnost 2. Fokus je na povećanju kapitala i upravljanju rizicima kojima je osiguravajuće društvo izloženo, kao i uvođenje ORSA (proces vlastite procjene rizika i solventnosti). Osiguravatelji se obavezuju da donesu svoje interne akte za identifikaciju i

upravljanje rizicima. Istaknuta je potreba primjene savremene kompjuterske informacione tehnologije radi dokumentovanja svakog postupka, poslovne promjene, provođenja propisanih procedura, obezbjeđenja sigurnosti baze podataka itd. Naglašena je važnost interne kontrole, praćenje i blagovremeno prepoznavanje upozoravajućih signala eventualnih problema u poslovanju koji mogu dovesti do nelikvidnosti i insolventnosti osiguravajućeg društva itd., kao jedna vrsta sistema ranog upozoravanja. Proširene su obaveze i prava Agencije za nadzor osiguranja: propisan je veći broj mjera koje Agencija može poduzeti preventivno (pri davanju odobrenja za rad, u toku provođenja kontinuiranog nadzora), kao i niz represivnih mjera (zabrana isplata dividendi, zabrana transakcija s povezanim licima, zabrana zaključivanja novih ugovora s određenim komitentima, ograničavanje troškova poslovanja itd.), zatim ovlaštenja za nadzor povezanih lica, razrađen je postupak privremene uprave, detaljnije su opisani uslovi za prekršaje i izricanje mjera prema društvima. Novim zakonom propisane su vrste ulaganja privremeno slobodnih sredstava osiguravajućih društava, tako da će u podzakonskim aktima biti propisane samo operativne procedure i detaljnija razrada postupka ulaganja. Naglašeno je vrednovanje bilansnih pozicija društva.

Osiguravajuća društva u BiH i dalje su usitnjena (organizaciono kao i po vrijednosti imovine i kapitala) te postižu vrlo neujednačene efekte mjereno ostvarenom bruto premijom po društvima u odnosu na uloženi kapital, angažovanu imovinu i broj zaposlenih, iako je došlo do pozitivnih pomaka u pogledu povećanja kapitala. Društva za osiguranje sa sjedištem u Federaciji BiH su u skladu s odredbama Zakona o osiguranju do aprila 2022. godine bila u obavezi da povećaju minimalni dionički kapital za vrste neživotnih osiguranja s 5 na 10 miliona KM, za životna osiguranja s 3 na 6 miliona KM i za poslove reosiguranja također s 3 na 6 miliona KM. U ostavljenom roku sva društva za osiguranje sa sjedištem u Federaciji BiH izvršila su ta povećanja kapitala.

Krajem 2022. godine došlo je do pripajanja društva ASA osiguranje d. d. Sarajevo i Central osiguranje d.d. Sarajevo, tako da su početkom 2023. godine nastavili s radom pod nazivom ASA Central osiguranje d. d. Sarajevo. Realno je očekivati nastavak okrupnjavanja društava za osiguranje u BiH.

Na tržištu osiguranja u BiH postoji visok nivo konkurencije, naročito na tržištu neživotnih osiguranja. Ukupno tržište osiguranja u BiH nije koncentrisano, što potvrđuju vrijednosti HHI[9] koje su znatno ispod 1.000.

[9] Herfindahl-Hirschman indeks (HHI) mjera je koncentracije tržišta koja predstavlja zbir kvadriranih pojedinačnih tržišnih učešća svakog osiguravatelja. Raspon indeksa 0–1000 predstavlja nekoncentrira-

U industriji osiguranja Evropske unije od 2015. do 2022. smanjen je ukupan broj osiguravajućih društava koja posluju na tržištu EU, što je rezultat okrupnjavanja finansijskih institucija (u procesima preuzimanja i spajanja) s ciljevima jačanja konkurentske sposobnosti i tržišne pozicije, odnosno povećanja profita, veće efikasnosti i zaštite od rizika poslovanja.

Poseban izazov industrije osiguranja u BiH u procesu integracije u Evropsku uniju jeste pitanje liberalizacije premija kod obaveznog osiguranja od automobilske odgovornosti.

Slobodno formiranje tarifa i cjenika osiguranja od automobilske odgovornosti utvrđeno je direktivama EU 72/166/EEC, 84/5/EEC, 88/357/EEC (i amandman 90/232/EEC), 92/47/EEC, 2000/26/EC, 2005/14/EC (te direktive zajedno čine okvir za liberalizaciju obaveznog osiguranja automobilske odgovornosti) i sve zemlje članice EU primijenile su taj sistem. Zemlje koje su na putu integracija k EU također će se morati prilagoditi sistemu slobodnog formiranja tarifa i cjenika osiguranja od automobilske odgovornosti, jer je to jedan od preduslova za ulazak u EU. Princip slobodnog određivanja cijena osiguranja znači da osiguravajuća društva imaju određenu autonomiju u postavljanju premija osiguranja, uz poštivanje određenih principa pravičnosti i konkurencije. Ovi principi su obično obuhvaćeni općim okvirom direktiva i regulativa o osiguranju u EU, kao što su direktive o osiguranju od automobilske odgovornosti, direktive o općem osiguranju i drugi relevantni akti. Svrha ovog pristupa je promovisati konkurenciju na tržištu osiguranja i omogućiti osiguravajućim društvima da prilagode cijene osiguranja na osnovu različitih faktora, uključujući rizik i tržišne uslove.

Očekuje se da je konačan efekt slobodnog utvrđivanja premija ove vrste osiguranja u svim zemljama viši stepen konkurencije, smanjenje koncentracije tržišta osiguranja, unapređenje upravljanja rizicima, detaljnije diferenciranje premijskih grupa po mjeri osiguranika, povećanje bezbjednosti saobraćaja i druga unapređenja segmenta osiguranja od automobilske odgovornosti. Sa stanovišta osiguranika (potrošača) sistem slobodnog utvrđivanja tarifa premija vezuje se za bolje razumijevanje veze ponašanja u saobraćaju i premije osiguranja, s obzirom na to da se premija osiguranja utvrđuje na osnovu različitih faktora, uključujući vrstu vozila, vozačevu historiju, geografsku lokaciju i druge rizike (pojednostavljeno – što je veći rizik od nesreće, to će premija biti viša).

no tržište, 1000–1800 umjerenu koncentraciju, 1800–10000 monopol.

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju koji je stupio na snagu 1. juna 2015. godine, Bosna i Hercegovina se obavezala na provođenje strukturalnih reformi potrebnih za nesmetano funkcionisanje unutrašnjeg tržišta, što je podrazumijevalo daljnju postupnu harmonizaciju propisa s evropskom pravnom stečevinom, a jedna od obaveza u području osiguranja je uspostavljanje slobodnog tržišta i slobodno formiranje uslova i cjenika premije osiguranja od automobilske odgovornosti.

Deregulacija i liberalizacija cijena obaveznog osiguranja od odgovornosti za vozila (koja je predviđena Zakonom o obaveznom osiguranju u saobraćaju) primarno je predviđena s ciljem očuvanja stabilnosti i nesmetanog funkcionisanja sektora osiguranja, a naročito u cilju prilagodbe standardima i zahtjevima Evropske unije, čime se stvara ambijent za veću konkurenciju i transparentnost na tržištu osiguranja.

Očekuje se da će ovaj korak unaprijediti ponudu i pristup osiguranju za osiguranike. Također, očekuje se da će ova mjera pozitivno utjecati na smanjenje broja neosiguranih vozila na putevima i povećati sigurnost saobraćaja. To pokazuje da BiH ostaje posvećena procesu evropskih integracija, a deregulacija cijena obaveznog osiguranja predstavlja još jedan važan korak k ostvarivanju ovih ciljeva.

Od 1. 11. 2023. godine, u skladu sa Zakonom o obaveznom osiguranju u saobraćaju, stupila je na snagu postepena i fazna deregulacija. Ta deregulacija će u konačnici dovesti do potpune liberalizacije cijena obaveznog osiguranja od automobilske odgovornosti.

Naime, u sljedeće tri godine (računajući od 1. 11. 2023. godine), na snagu stupa tzv. djelimična deregulacija u kojoj društva za osiguranje donose i usvajaju svoje vlastite tarife premija i cjenike koji moraju biti usaglašeni s propisima o osiguranju, aktima Agencije za nadzor osiguranja Federacije BiH, aktuarskim načelima i pravilima struke, na koje nakon provjere Agencija za nadzor daje saglasnost.

Po isteku Zakonom određenog razdoblja trebalo bi doći do potpune liberalizacije i slobodnog formiranja cijena usluga osiguranja na tržištu osiguranja Federacije Bosne i Hercegovine i potpunog ispunjenja uslova propisanih direktivama Evropske unije.

Očekivati je da će to uraditi i regulator u Republici Srpskoj – njihova nadležna Agencija za osiguranje.

Slobodno utvrđivanje tarifa i cjenika (liberalizacija) osiguranja od autoodgovornosti (AO) dovodi do toga da se premija utvrđuje individualno, prema stepenu rizičnosti osiguranika, odnosno ponašanja u prethodnom periodu.

Očekuje se da će u dugom roku doći do uspostavljanja optimalnog nivoa cijena osiguranja od automobilske odgovornosti, u skladu s preuzetim rizikom

U zemljama okruženja, koje su već uvele sistem slobodnog određivanja cijena osiguranja od automobilske odgovornosti, uočen je pad cijena ovog oblika osiguranja, a to upućuje na to da će sama liberalizacija biti povoljna i za korisnike proizvoda osiguranja. Međutim, radi opreza i kontinuiranog obezbjeđenja uslova solventnosti društava za osiguranje, bitno je naglasiti da postoje mnogi faktori koji utječu na izračun premije automobilske odgovornosti, kao što su frekvencija šteta (historijski podaci), snaga motornog vozila i ostale karakteristike vozila, karakteristike vozača, intenzitet šteta (historijski podaci), kvota šteta, očekivani broj osiguranja, trajanje osiguranja, osigurana suma, očekivani troškovi poslovanja, inflacija. Ti parametri se aktuarskim obračunima, načelima i pravilima struke uzimaju u obzir prilikom utvrđivanja tarifa i cjenika za ovu vrstu osiguranja, a sve u cilju trajnog ispunjenja solventnosti, obezbjeđenja osiguravateljskih fondova i zaštite interesa osiguranika i oštećenika, kao i sektora osiguranja u Federaciji BiH u cjelini.

Zaključak

Državnost Bosne i Hercegovine u XX. i XXI. stoljeću baštini svoj početak s Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a 25. i 26. novembra 1943. godine (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine) i drugog zasjedanja AVNOJA (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) 29. novembra 1943. godine. U nazivima, porukama, "duhu" usvojenih dokumenata nalazi se i suštinska riječ "oslobođenja" – izgradnja uvjetovane materijalne i duhovne slobode u materijalizaciji socijalističkih opredjeljenja s komunističkom ideologijom. Na takvoj svojevrsnoj ideološkoj i političkoj platformi bilo je dovoljno prostora i za razvijanje djelatnosti materijalnog osiguranja nakon završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine. Institucionalno, vrlo brzo nakon dolaska mira na ove prostore, formirani su državni osiguravajući zavodi (DOZ), a kasnijim razvojem Jugoslavije i njenih sastavnica – republika, njihova pravna i sadržajna transformacija u zajednice osiguranja imovine i lica (ZOIL), odnosno društva za osiguranje i reosiguranje, kao korporativna društva (dionička društva).

Dejtonski mirovni sporazum (1995. godine), kao temeljni pravni okvir uspostave državnog uređenja Bosne i Hercegovine, odredio je i regulativu, oblike rada institucija industrije osiguranja u BiH. Pravne slobode i nedorečenosti koje postoje u tom temeljnom pravnom dokumentu iskoristile su zakonodavne

i izvršne vlasti oba entiteta (Federacije BiH i Republike Srpske), kao i Brčko distrikta, da pravno urede, prema svom nahođenju, oblike i sadržaje rada institucija industrije osiguranja na svom geografskom prostoru. Aktuelno pravno uređenje ovih institucija nije u potpunosti međusobno usklađeno, a nije do kraja usklađeno ni s pravnom regulativom Evropske unije. Obje ove neusklađenosti otežavaju savremenu izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine i njen pristup integraciji u Evropsku uniju.

Nerazumijevanje nadležnih institucija i odgovornih pojedinaca u državnim strukturama BiH gdje je mjesto i uloga industrije osiguranja proizvodi višestruke negativne posljedice za pojedince, socijalne grupe, društvo u cjelini i državu Bosnu i Hercegovinu. Zato i postoje brojni izazovi u industriji osiguranja, njenim regulatorima i tvorcima ekonomske politike u BiH koji se trebaju rješavati kako bi se ubrzao pristup zajednici Evropske unije.

Literatura

Agencija za osiguranje u Bosni i Hercegovini (2022) *Statistika tržišta osiguranja u Bosni i Hercegovini*, Godišnje izvješće. http://azobih.gov.ba/dokumenti/publikacija-hr-22.pdf.

Agencija za statistiku BiH (2023) Bosna i Hercegovina u brojevima 2022, Sarajevo. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2023/NUM_00_2022_TB_1_BS.pdf.

Centralna Banka BiH (2023) Bilten 4, 2022. https://cbbh.ba/content/DownloadAttachment/?id=d0817667-add0-438d-bf16-13f54d42b326&langTag=bs.

Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj EBRD (2022) *Strategija za Bosnu i Hercegovinu 2022–2027*. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ebrd.com/bosnia-and-herzegovina-strategy-local-language.pdf&ved=2ahUKEwikiLm7tdOGAxXFX_EDHR6oBLIQFnoECAgQAQ&usg=AOvVaw39AkYQ_V3bYfZQjYg4hIzt.

Insurance Europe (2022) Annual report 2021–2022, June 2022. https://www.insuranceeurope.eu/publications/2620/annual-report-2021-2022/.

Priopćenje za medije: Allianzov barometar rizika za 2023.: Cyber-prekidi i prekidi poslovanja najveće su prijetnje s povećanjem ekonomskih i energetskih rizika, *Allianz Global Corporate & Specialty – AGCS*, 18. 1. 2023. https://www.allianz.hr/hr_HR/privatni-korisnici/o-nama/press/allianzov-barometar-rizika-za-2023.html.

Reinhart, Carmen M. (2009) The economic and fiscal consequences of financial crises, *VoX EU*, 26. januar 2009. Reprinted in: Development Outreach, god. 11, br. 3, November 2009, The World Bank, Washington DC.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2019) Insurance industry in Bosnia and Herzegovina at the threshold of the fourth industrial revolution, u: *Contemporary trends in insurance at the beginning of the fourth industrial revolution*, University of Belgrade, Faculty of Economics Publishing Centre, Beograd, 287-302.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2021) *Finansijski menadžment u osiguranju: upravljanje investicionim portfoliom osiguravajućeg društva*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2021) Responses of Insurance Market in Bosnia and Herzegovina to current challenges, u: *Contemporary Challenges and Sustainability of the Insurance Industry*, University od Belgrade, Faculty of Economics Publishing Centre, Beograd, 105-124.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2022) Contemporary Problems of the development of insurance market in Bosnia and Herzegovina, u: *Development of Modern Insurance Market: Contraints and possibilities*, University of Belgrade, Faculty of Economics and Business Publishing Centre, Beograd, 95-121.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2022) Insurance Investments Management – An Example of a Small Transition Country, u: *Advances in Econometrics, Operational Research, Data Science and Actuarial Studies*, ur. M. Kenan Terzioğlu, Springer, 573-591.

Šain, Željko; Selimović, Jasmina; Taso, Edin (2023) How insurance market Bosnia and Herzegovina deals with the Crisis, u: *Challenges and insurance market's responses to the economic crisis*, University of Belgrade, Faculty of Economics and Business Publishing Centre, Beograd, 113-140.

Šain, Željko; Taso, Edin (2015) *Due Diligence: procjena vrijednosti osiguravajućeg društva*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Wahl, Jason; Rose, Stuart; Buckham, David (2010) *Executive's Guide to Solvency II*, Wiley&Sas.

Challenges for the insurance industry in Bosnia and Herzegovina in the process of integration into the European Union

Abstract: The insurance industry in Bosnia and Herzegovina is an inevitable component of its economic growth and development. Its content and form are part of the criteria which Bosnia and Herzegovina has to meet on its road of accession to the European Union. What are the current conditions and what are trends in the insurance industry of BiH, and how much do we lag behind the insurance industry of the European Union member countries?

The insurance industry in BiH has a complex structure. It is a residual of both state organization of BiH and its economic strength, as well as of underdeveloped awareness of responsible institutions and personalities of the position and role of insurance in the society, state, economy etc.

SWOT analysis clearly reveals strengths and weaknesses, opportunity and threats of the insurance industry in the present, and particularly in the future. Academic truth is insufficiently appreciated in creating legal environment of a rational and necessary content and form of insurance among natural and legal entities, as well in life and work surrounding; professional definitions and practical application are not on the necessary contemporary level, which is present in the European Union.

By making use of the power of academic truths, contemporary trends in the developed countries, particularly members of the European Union, we should conduct, in Bosnia and Herzegovina, an accelerated transition of the unreasonable insurance industry to a prospering

industry as an essential component of an accelerated economic development of our country and a spot of producing greater security of all its citizens, legal entities, institutions, life and work environment.
The insurance industry in BiH is facing numerous challenges in the process of integration of our country into the European Union. We should clearly identify these challenges, assess their weights, which are complex, and conduct actual activities on the road of modernization of the industry based on the needs of the insured, social community and the state.

Keywords: insurance industry, security, economic growth and development, Bosnia and Herzegovina, the European Union, trends

DOI: 10.5644/PI2024.213.24

Mir kao pretpostavka razvitka i integracije Bosne i Hercegovine.

Ivo Marković[*]

Sažetak: Daytonski mirovni sporazum zaustavio je rat i omogućio pomirenje, liječenje traume i početak političke konsolidacije države BiH. Pomirenje se odvijalo uglavnom po obrnutoj skali rasta konflikta. Na bazičnoj društvenoj razini nakon 30-ak godina mira bh. je društvo dosta zdravo i konsolidirano, no politička konsolidacija države predvođena pretežno ratnicima i nacionalistima razara društveno biće države i ometa društvenu integraciju BiH. Unatoč političkim podjelama i sukobima, mir se pokazuje kao blagoslovljen ambijent života u BiH. Rat u BiH je izvorno internacionalan i BiH država se ne može riješiti izvan internacionalnog okvira. Perspektiva integracije BiH u Europsku Uniju je najbolji rezultat 30-godišnjeg mira u BiH jer, zbog vrhunske organizacije društva i zbog obveze BiH da prihvati te standarde EU, otvara mogućnost da ožive najbolja integralna iskustva BiH te da ona postane zdravo društvo koje može biti model same EU. Unatoč svim iskušenjima kroz koja BiH prolazi u miru nakon rata, mir se pokazuje kao jedini adekvatan ambijent i najveća vrednota bez koje nitko u BiH nema šansu išta postići, pa narušavanje mira provokativnim sukobima dezintegrira BiH na štetu svih, osobito onih koji te sukobe pokreću. BiH kao žarište rata i poratne nestabilnosti ima šansu iz pasivne mirovne pozicije prijeći u aktivnog promotora rješenja sukoba, mira i međuvjerskog razumijevanja.

Ključne riječi: mir, pomirenje, društvo, država, narod, nacija, Bosna i Hercegovina

Rat raspada Jugoslavije

Rat raspada Jugoslavije eksplodirao je iz zapretanih sukoba za vrijeme socijalističke Jugoslavije. Tito je svojim autoritetom održavao privid sklada jugoslavenske državne zajednice, međutim, nakon Titove smrti 1980. naglo su porasle sumnje u održivost te Jugoslavije i mogućnost raspleta ratom, pogotovu u perspektivi krize komunizma. Međugorski fenomen ukazanja Gospe 1981. izraz je strepnje pred nadolazećom prijetećom budućnošću od slutnje raspada komunizma i Jugoslavije te potrebe za božanskom transcendentalnom zaštitom.[1] Sumnje i slutnje su rasle tijekom 1980-ih, ljudi su se grupirali i polarizirali po religijama, uvjerenjima, nacijama i privilegijama. Aktualni

[*] Prof. mr., Franjevačka teologija, Sarajevo, ivoirm@hotmail.com.

[1] Ivo Marković, Hercegovački slučaj je sramotan za svu Crkvu, *Dnevni list*, 7. 6. 2009, 8-9.

mirovni trend i pokret u svijetu imao je odjeka u Jugoslaviji i stvorio je solidnu bazu koja je izlazila na društvenu scenu, međutim, bilo je vrlo jasno da su se mobilizirali i oni koji su rješenje vidjeli u nasilju i pripremali se za rat i oni su prevladali svojom inicijativom.

Spirala sukoba i obratna spirala pomirenja u BiH					
RAT – vrhunac sukoba, totalni kaos, uništenje drugoga, katastrofa – **RAT**					
	15.	14. 12. 1995. Daytonski sporazum – kraj rata.	Pomoć dolazi sa strane, treća strana mora doći da zaustavi rat.	1.	↓
	14.	30. 8. – 14. 9. 1995. NATO bombardira Republiku Srpsku.	Razdvajanje zaraćenih strana, međugranične zone	2.	→ Pomirenje →
	13.	4. – 7. 8. 1995. Oluja – kraj rata u Hrvatskoj.	Povlačenje vojnika i naoružanja u vojne kasarne	3.	
	12.	Trauma se produbljuje, iz BiH bježi tko može i nosi sa sobom neugasivu bol i traumu.	Organiziranje društava za mir i izgradnju demokracije	4.	
	11.	Pomračenje ljudskosti, pomračenje uma	Razmjena zatvorenika, istraga za nestalima	5.	
	10.	Ljudi se svode na ratne instinkte, potpuna dehumanizacija ljudi i života.	Obnova uzajamnih sustava, prometnica, vodoopskrbe, kanalizacije.	6.	
	9.	18. 3. 1994. Vašingtonski sporazum – prekid rata između Hrvata i Muslimana	Otvaranje cesta: željeznički, avionski transport, otvoreno tržište.	7.	
	8.	1992. – 1995. zastrašujući rat u BiH i pokušaji zaustavljanja rata	Potihi i sve otvoreniji osobni susreti i komunikacija	8.	
	7.	23. 10. 1992. počinje rat između Hrvata i Muslimana.	Mirovne inicijative grupa izvana i iznutra, jačanje civilnog sektora, sport i umjetnost u cross-border akcijama	9.	
	6.	1. 4. 1992. počinje opsada Sarajeva.	Izobrazba zvanja koja rade s ljudima, liječnika, učitelja, društvenih i religioznih radnika.	10.	
	5.	Referendum 1. 3. 1992. je početak velikosrpske agresije na BiH.	Kulturne i religiozne inicijative, ekonomija, glazbeni trendovi, spontani život	11.	
	4.	Slovenija i Hrvatska 27. 6. 1991. proglašavaju neovisnost, izbija 10-dnevni rat u Sloveniji, a ubrzo nakon toga i rat u Hrvatskoj.	Strah i napetosti se smanjuju, zaokret prema obnovi društvenog života.	12.	
→ Spirala sukoba →	3.	Antibirokratska revolucija 1989. ukida autonomiju Kosova i Vojvodine i preuzima Crnu Goru.	Uzajamno otkriće patnje i oživljavanje sućuti. Politička manipulacija sjećanjem	13.	
	2.	Koncem 1980-ih rastu negativne, ali i pozitivne tenzije i pomažu u rješenjima sukoba.	Uzajamno otkriće ljudskog lica neprijatelja	14.	
↑	1.	Nakon Titove smrti 1980. složena društvena situacija – rastu tenzije, akumuliraju se sukobi ranije gurani pod tepih.	Na putu integracije u EU i normalizacije života uz prijetnje buđenja sjećanja i političke podjele BiH	15.	
MIR – normalan život u socijalističkoj Jugoslaviji nakon rata 1945. – **MIR**					

Velikosrpska ideologija sa svojim programom bila je pokretač sukoba. Srpska pravoslavna crkva je od Vidovdana 1988. do kolovoza 1989. hodočasničkom procesijom mošti kneza Lazara po čitavoj Jugoslaviji mobilizirala velikosrpski nacionalizam u politički pokret Slobodana Miloševića da realizira zacrtani program Srpske akademije znanosti i umjetnosti iz 1986. koji je predviđao raspad Jugoslavije i razradio plan zaokruženja granica Velike Srbije. Antibirokratska revolucija prva je faza realizacije toga programa i 1989. ukida autonomiju Kosova i Vojvodine i pod svoju kontrolu stavlja Crnu Goru, te otvoreno iskazuje svoje osvajačke apetite prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Velikosrpska ideologija pokreće 1989. strahove u susjeda i mobilizira ih. Slovenci i Hrvati reagiraju i 27. 6. 1991. proglašavaju neovisnost, nakon čega izbija desetodnevni rat u Sloveniji te uskoro i rat u Hrvatskoj. Nakon referenduma 1. 3. 1992. u Bosni i Hercegovini počinje velikosrpska agresija na BiH. Opsada Sarajeva počinje 1. 4. 1992, te rat između Hrvata i Muslimana 23. 10. 1992. Tako se rasplamsao zastrašujući rat u kojemu je izginulo oko 140.000 ljudi, protjerano ili izbjeglo oko 2,2 milijuna, od kojih se tek oko polovine vratilo u BiH. Prema modelu obrade sukoba Kennetha W. Thomasa, od pet elemenata okončanja sukoba: prilagodbe, kompromisa, suradnje, pobjede i povlačenja – gubitka,[2] rat u Bosni i Hercegovini završio je Daytonskim mirovnim sporazumom gubitnički za sve strane, svi su se bili premorili i samo su gledali kako da sve završi.[3] Vojne snage NATO-a pomogle su da se vojska i naoružanje povuče u kasarne, da se otvore putovi i započne normalizacija života.

Mir u poraću BiH

Nakon Daytonskog mirovnog sporazuma koncem 1995. Bosna i Hercegovina je kao država ostala krajnje nestabilna, duboko podijeljena sa snažnim nacionalnim tenzijama, većina Hrvata i Srba nisu vidjeli budućnost u takvoj BiH, nego su sigurniju perspektivu vidjeli u svojim matičnim domovinama i u povezivanju s njima. Destrukcija države Bosne i Hercegovine nastavljena je nacionalističkom politikom koja se sve više pretvarala u korupciju, nepotizam i partitokraciju te uništavala ekonomiju koja je prisiljavala najzdraviju

[2] Wayne Thomas Kenneth, *Introduction to Conflict Management*, CPP Inc. 2002, 148-149.
[3] Srđan Puhalo, *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2010, 14-35.

kategoriju stanovništva na ekonomsku emigraciju u zemlje EU, gdje su se mnogi odricali bh. državljanstva radi pogodnosti u zemljama iseljavanja.

Mir se u ovoj studiji shvaća kao odsutnost nasilja i oružanog sukoba i mogućnost pomirenja kroz normalizaciju života, koje se prije svega shvaća kao liječenje trauma od doživljene patnje i stradanja. Pod utjecajem religiozne paradigme u BiH se oproštenje shvaća površno kao emocionalno odustajanje od osvete i prezira prema nasilniku. Međutim, pomirenje je složeniji proces koji obuhvaća prije svega oslobođenje od fiksacije za zločinca, okretanje od opterećujuće osvetničke prošlosti prema liječenju trauma i normalizaciji života, u čemu pomaže stvaranje konsenzusa o istini i odgovarajuće funkcioniranje pravde.

Nakon rata oporavak je išao teško, prije svega jer su na vlasti ostali ratnici pa su rat nastavili mirnim sredstvima. Imali su šansu manipulirati narodom strahovima, otvaranjem ratnih rana i trauma, kontrolom medija, školskog sustava, teorijama zavjere i tako razgrađivati samosvijest u biračkom tijelu koja je neophodna za zrenje demokracije koja bi ih mogla ukloniti s vlasti. No, mir se ipak, ma kako bio slab i unatoč svemu, pokazao kao prostor liječenja i pomirenja. Uz djelovanje pravde preko Haškog tribunala i djelomice domaćeg sudstva, važnu ulogu odigrala je izobrazba zvanja da susretnu nove traume nastale ratnim stradanjem. Jedan od najvažnijih mirovnih poslijeratnih projekata je izobrazba većine liječnika, prosvjetnih radnika, religijskih službenika, socijalnih radnika, mirotvoraca u nevladinim organizacijama civilnog društva, koji su prošli kroz specijalizirane obuke pod vodstvom pozvanih stručnjaka izvana. Pomirenju i normalizaciji života pomogla je svakodnevna komunikacija stanovništva, susreti u javnom životu, tradicionalni dobrosusjedski odnosi, trgovina, ustanove javnog života, školstvo, medicina, promet, religijske proslave, te osobito brojne mirovne inicijative, koje su djelomice inicirane izvana, ali su iz tih inicijativa odgojeni brojni domaći mlađi ljudi na raznim razinama društva koji su doprinijeli da se, unatoč sustavno generiranim međunacionalnim napetostima, stvori solidna potka društva koja nudi posve drugačiju perspektivu od političke konfrontacije.[4]

Menonitska zajednica iz SAD organizirala je sa svojim mirovnim stručnjacima i Interreligijskom službom bosanskih franjevaca niz seminara za sve aktivne vjerske službenike svih konfesija diljem Bosne i Hercegovine.

[4] Georg Wilkes, Ana Kuburić, Gorazd Andrejč, Zorica Kuburić, Marko Antonio Brkić, Muhamed Jusić, Zlatiborka Popov Momčinović, *Pomirenje i izgradnja povjerenja u Bosni i Hercegovini. Ispitivanje javnih stavova u četiri grada i regiona*, CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini – Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace, The University of Edinburgh, Sarajevo 2012.

Arizona State University u okviru svoga programa za religijske studije pomogao je da se 2004. godine na Sarajevskom univerzitetu osnuje Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije.[5] Slične brojne mirovne inicijative osobito iz Europe i SAD nakon Daytonskog sporazuma organizirale su u BiH razne projekte u suradnji s institucijama u BiH koje su pomogle da se bosanskohercegovačko društvo oporavi i krene putem normalizacije života.

Medijska sklonost negativnom izvještavanju stvara sliku o užasnom društvenom stanju u BiH, no bolji uvidi i istraživanja pokazuju da "u BiH nije sve onako kako se čini… da postoje raznoliki modeli dobre prakse u lokalnim zajednicama".[6] Iako temeljni uvjeti za pomirenje nisu ispunjeni – nije postignut odgovarajući konsenzus o sukobu, nije pravda adekvatno izvršila svoje misiju, narod nije oslobođen ovisnosti o neprijatelju i prošlosti, iako nema zajedničke vizije budućnosti, ipak među narodom na razini svakodnevnoga života oživljuju pozitivni mehanizmi tradicionalnoga suživota. Najodgovorniji za pomirenje u BiH su političari, no oni su pretežno nacionalistički populisti kojima odgovara izluđeno biračko tijelo i dezorijentiran narod jer se samo tako mogu održati na vlasti s mehanizmima pljačke i partitokracije. Intelektualci, prije svega akademska zajednica, i vjerski poglavari uglavnom su više bili kupljeni i ušutkani od te korumpirane političke elite nego što su bili spremni efikasno proročki djelovati i demaskirati ih te otvoriti bolju demokratsku perspektivu, svakako uz časne iznimke.

Nepomirljive nacionalističke ideologije

Izvor svih društvenih napetosti u Bosni i Hercegovini su nepomirljive nacionalne i nacionalističke ideologije. Valja odmah upozoriti na tragičnost koncepta ideologije u politici. Ideologija je zaustavljen razvitak duhovnosti, zatvoreni duhovni sustav koji se izgrađuje narcisoidnim grupaškim idejama, mitovima, snovima, nerealnim iščekivanjima, strastvenom plemenskom predanosti, što sve obilato pogoduje političkim manipulatorima. Temeljne značajke nacionalističke ideologije su populizam, desni radikalizam, autoritarnost i nativizam – po kojemu državni teritorij trebaju naseljavati samo članovi vlastite nacije.[7] Takva politička platforma dugoročno mora biti katastrofalna

[5] University of Sarajevo, Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies, Call for applications for the second generation of the interdisciplinary postgraduate study "Religious studies", 2009. http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/n-programi/Call%20for%20applications.pdf (12. 11. 2023).

[6] Vera Soldo, Istraživanje o BiH – Pomirenje je proces, *Deutsche Welle*, 6. 9. 2021. https://www.dw.com/bs/istra%C5%BEivanje-o-bih-pomirenje-je-proces/a-59094882 (25. 10. 2023)

[7] Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe*, University Press, Cambridge 2007, 19.

jer nema ostvarive vizije, razrađene strategije i izvodiva plana. To je temeljna značajka svih nacionalističkih ideologija na Balkanu, a i općenito, i jedino što ta ideologija može stvoriti je promocija vlastitih interesa u korumpiranom društvu.

Velikosrpska ideologija s krajnje nerealnim ambicijama, ali sa strastvenom mitomanijom i energijom, već dva stoljeća zapaljivo opija srpski narod vlastitom veličinom i misijom. Mitovima o borbi protiv Otomanske imperije s islamom, propagandom protiv Hrvata i Albanaca, velikosrpska ideologija uvelike je pripremila genocid nad tim narodima i više-manje ga izvela u ratovima 1990–1999. Ta velikosrpska ideologija i nadalje guši osobito Bosnu i Hercegovinu i Kosovo, a i Crna je Gora, u perspektivi "srpskog sveta" – nove varijante velikosrpskog programa – u opasnosti da doživi sudbinu Ukrajine ako bi se stvorili za to odgovarajući uvjeti. Žrtva te ideologije je također velika većina Srba koji su spremni za demokraciju, integraciju u Europu i mir sa susjedima. No, promotori velikosrpske ideologije ne priznaju i kamufliraju tu ideologiju kao "legitimnu težnju srpskog naroda za oslobađanjem i ujedinjenjem", pa optužuju zapadne zemlje da žigošu te težnje kao "pojave velikosrpske ideologije".[8] Izrazita opasnost sadašnjeg trenutka i dalje je ta velikosrpska ideologija jer je na vlasti i u Srbiji i u Republici Srpskoj, jer je podržava velikoruski program i djeluje sustavnom destabilizacijom osobito Bosne i Hercegovine očekujući da će destrukcijom ostvariti svoje ambicije. "U Srbiji je uvek postojalo nešto što je hipnotisalo mase i što ih je okupljalo… mase u Srbiji su se uglavnom okupljale oko jednog cilja: stvoriti veliku državu u kojoj će živeti ceo srpski narod… to je uvek bio prioritet srpske politike, koji se, bez obzira na istorijske okolnosti, nije menjao još od XIX veka; on je određivao ne samo odnose u Jugoslaviji, nego i odnos Srbije prema Evropi."[9] Politička promjena u Srbiji i Republici Srpskoj bila bi odlučujući zaokret prema konačnom miru na Balkanu.

Republika Srpska

Republika Srpska ustanovljena je početkom 1992, no, iako nije bila priznata, funkcionirala je za vrijeme rata kao ratna država srpskog naroda u BiH

[8] Mihajlo Marković, Velikosrpstvo, nacionalizam i patriotizam, u: *Velika Srbija – Istine, zablude, zloupotrebe*, ur. Vasilije Krestić, Marko Nedić i dr., SANU, Beograd 2002, 117.

[9] Latinka Perović, Velikosrpska ideologija je rutinska tendencija Srbije, ali neće imati šansu za novu avanturu, *Tačno.net*, 31. 10. 2013. https://arhiva.tacno.net/novosti/latinka-perovic-velikosrpska-ideologija-je-rutinska-tendencija-srbije-ali-nece-imati-sansu-za-novu-avanturu/ (25. 10. 2023).

gotovo simbiotski povezana sa Srbijom. Institucije Republike Srpske uz pomoć Srbije vodile su rat i počinile brojne zločine s osuđenim genocidom u Srebrenici. Republika Srpska priznata je Daytonskim mirovnim sporazumom 1995. kao jedan od entiteta BiH. Nakana Daytonskog sporazuma bila je poratna integracija BiH, međutim, Republika Srpska se otpočetka odupirala svakom pokušaju integracije i vodi politiku dezintegracije BiH preuzimanjem ingerencija nad brojnim državnim institucijama BiH.

Do 2006. godine Republika Srpska živjela je obranaški pod hipotekom zločina koje je u ratu počinila njezina soldateska, no nakon dolaska na vlast Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) Milorad Dodik je politički spretno preokrenuo taj narativ i poveo ofanzivnu politiku za samostalnost Republike Srpske u okviru Bosne i Hercegovine. Odgovornost za zločine prebačena je na individualnu razinu kao bi se ekskulpirale institucije, zanijekan je genocid u Srebrenici i svi se zločini prikazuju kao povijesna nužnost.[10] Milorad Dodik doslovce gebelsovski pretvara medije, osobito RTRS, u svoju autokratsku političku promociju. Mediji u srpskom i pravoslavnom prostoru imaju veću moć nego u zapadnim dijelovima bivše Jugoslavije jer je prosvjetiteljstvo u pravoslavnim zemljama tek neznatno zaživjelo pa je kritička moć naroda manja. Zato je Dodikova propaganda nemilosrdno forsirala viktimizaciju srpskog naroda, čime je moralno opravdavala i nijekala vlastite zločine, a Hrvate prikazivala kao degenerirane ubojice u logorima Jasenovac, Jadovno i dr., a Bošnjake muslimane redovito stavljala "u izrazitu osmanofobiju i mit o konvertitskoj krivnji Bošnjaka… pa svoje dostojanstvo mogu jedino ponovno steći vraćanjem u pradjedovsku vjeru".[11]

Dodikova propaganda Srbima nudi prije svega pravoslavni identitet kao transcendentalnu vertikalu smisla oko koje se okupljaju pravoslavni narodi. Zato je Dodik cijelu Republiku Srpsku načičkao kopijama crkava koje nemaju gotovo nikakvu religioznu svrhu, nego isključivo obilježavanje teritorija i vertikale oko kojih se okuplja srpski narod. Srpska pravoslavna crkva u Republici Srpskoj je uvelike teokratska, državna religija, duša nacije po pravoslavnom modelu odnosa države i religije. Dan Republike Srpske 9. siječnja ujedno je i krsna slava i blagdan Sv. Stjepana, čime se pripadnici drugih religija i uvjerenja stavljaju u neravnopravan položaj pa je zbog toga Ustavni sud BiH proglasio taj dan neustavnim, no vlast Republike Srpske tu presudu drži neutemeljenom i odbacuje je.

[10] Enver Kazaz, Genocid kao povijesna nužnost, *Kozarac*, 11. 1. 2012. https://kozarac.ba/2012/01/11/5447-447-genocid-kao-povijesna-nuznost/ (12. 11. 2023).
[11] Ibid.

Prema državi BiH Republika Srpska vodi politiku destrukcije nepoštivanjem državnih institucija, ignorira odluke Ustavnog suda BiH, ne priznaje Visokog predstavnika, prijeti secesijom, blokira integraciju BiH u Europsku Uniju, a sama se okreće Kini i Rusiji. Zbog toga je pod sankcijama SAD-a i Velike Britanije. Posljedica takve nacionalističke i separatističke politike je unutrašnja dezintegracija BiH, mnogi bosanski Srbi ne osjećaju se pripadnicima BiH, navijaju za sportske klubove Srbije, radije posjećuju Srbiju nego Federaciju BiH, često napadaju povratnike Bošnjake i Hrvate, a Srbe koji se odupiru takvoj šizofrenoj politici napadaju kao izdajice.

Herceg-Bosna

Velikosrpska ideologija je nakon hrvatskog razočarenja u staroj Jugoslaviji bila uzrok stvaranja otpora i pokreta protiv te ideologije u Hrvatskoj. Iz toga otpora nastala je između dva svjetska rata velikohrvatska ideologija koja je završila u fašizmu NDH. Velikohrvatska ideologija teško je prihvaćala državu Bosnu i Hercegovinu i radije bi je vidjela podijeljenu i barem djelomice pripojenu Hrvatskoj. Velikohrvatska ideologija Franje Tuđmana i njegova HDZ-a okretala je bosanske Hrvate od BiH i stvarala vrstu šizofrenije u bosanskih Hrvata poput one u Srba – žive u jednoj zemlji koju ne drže domovinom, a domovina im je tamo gdje ne žive.

Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH), pod potpunim pokroviteljstvom HDZ-a Hrvatske, nakon Tuđmanova susreta s Miloševićem u ožujku 1991. uklanja sve hrvatske političare iz BiH koji su se zauzimali za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu i postavlja svoje poslušnike, te 18. studenoga osniva Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu s očitim ciljem podjele BiH, što izaziva rat između Hrvata i Bošnjaka. Herceg-Bosna se potpuno uklapa u velikosrpski projekt podjele BiH. Taj projekt uvelike dijeli Hrvate BiH koji podržavaju podjelu BiH, pretežno iz Hercegovine – političke Hercegovce, te one koji se zauzimaju za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu, uglavnom Hrvate iz Bosne, većinu Katoličke crkve Vrhbosanske nadbiskupije i Banjalučke biskupije, te osobito bosanske franjevce. Ta politika podjele BiH konkretizira se u listopadu 1992. godine u Ženevi, kada Dobrica Ćosić, predsjednik Savezne republike Jugoslavije, i Franjo Tuđman potpisuju sporazum o zamjeni teritorija i "humanom preseljavanju stanovništva".[12] Nakon Vašingtonskog spora-

[12] Ivo Goldstein, Tuđmanova politika u BiH je ključ za razumjevanje sramotnog slučaja Kordić i hrvatskih europarlamentaraca, *Stav*, 23. 7. 2023. https://stav.ba/vijest/tudmanova-politika-u-bih-je-kljuc-za-razumjevanje-sramotnog-slucaja-kordic-i-hrvatskih-europarlamentaraca/18602 (25. 10. 2023).

zuma 18. ožujka 1994. zaustavlja se rat između Hrvata i Muslimana i osniva se Federacija Bošnjaka i Hrvata, no Herceg-Bosna je i dalje funkcionirala do 14. kolovoza 1996., kada su njezine ovlasti prenesene na Federaciju BiH.

Na izborima 2010. neprecizna odrednica Daytonskog sporazuma za izbor u predsjedništvo BiH i brojčana nadmoć Bošnjaka 3 : 1 omogućila je Bošnjacima da izaberu i Bošnjaka i Hrvata u predsjedništvo, što je duboko povrijedilo bosanske Hrvate u BiH i doslovce im "ogadilo" BiH, kako je to predvidio Haris Silajdžić.[13] Bosanski Hrvati osjetili su se demokratski izigrani, hrvatska politika u BiH očito nije bila zrela sustavno zaštititi prava bosanskih Hrvata, što su radikalni Bošnjaci obilato koristili birajući svoje ljude kao "Hrvate" u parlament BiH i tako grubo majorizirali Hrvate. Bosanski Hrvati su se osjećali poniženi što ih je masovno okrenulo najjačoj hrvatskoj stranci HDZ-u BiH tako da je HDZ praktički dokinuo političku pluralnost bh. Hrvata. Pogotovu kada su kasnije Bošnjaci tijekom 16 godina iz prezira i osvete birali Željka Komšića, u bosanskih Hrvata je to stvorilo revolt i još ih više negativno okrenulo od BiH kao svoje domovine, a pozitivno prema Republici Srpskoj i disoluciji BiH, tako da Milorad Dodik 2007. dobiva u Mostaru nagradu Pečat za osobu godine, a Dragan Čović na proslavi Dana Republike Srpske 2022. izjavljuje: "Čuvajte Republiku Srpsku, na tome vam svi mogu samo zavidjeti."[14]

Velikohrvatska ideologija nakon integracije Hrvatske u EU izrazito slabi, okreće se Bosni i Hercegovini kao državi u kojoj žive i Hrvati i sve je više prihvaća cjelovito kao domovinu i hrvatskog naroda, što je evidentno iz aktualnog političkog procesa nakon izbora 2023., kada se politika bosanskih Hrvata izrazito okreće državi BiH i njezinoj integraciji u EU.

Bošnjački nacionalizam

Dugo se manipuliralo identitetom bosanskih muslimana, koji su imali svoju religioznu i kulturnu posebnost, ali ne i nacionalno standardiziranu, pa su velikosrpska i velikohrvatska ideologija nastojale prikloniti ih sebi, a bosanski muslimani su postupno gradili svoju nacionalnu svijest po uzoru na

[13] Ivan Halar, Snimka Komšića iz 2006. viralni hit: 'To će Hrvatima ogaditi BiH!', *Večernji list*, 12. 10. 2018. https://www.vecernji.hr/vijesti/snimka-s-komsicem-iz-2006-viralni-hit-to-ce-hrvatima-ogaditi-bih-1275874 (25. 10. 2023).

[14] Ivo Marković, 'Čović je okrutno uvrijedio žrtve! RS je genocidna tvorevina. Nastala na genocidu, na zlu. Bez imalo kajanja, bez imalo isprike', *Depo portal*, 5. 2. 2022. https://depo.ba/clanak/227304/covic-je-okrutno-uvrijedio-zrtve-rs-je-genocidna-tvorevina-nastala-na-genocidu-na-zlu-bez-imalo-kajanja-bez-imalo-isprike (25. 10. 2023).

okruženje. Tako su u Titovoj Jugoslaviji 1971. bosanski muslimani priznati nacijom pod imenom Muslimani, pisano velikim početnim slovom, a 1993. na svebošnjačkom saboru preimenovali su se u Bošnjaci. Velikosrpska agresija 1992. prisilila je Bošnjake da se nacionalno i državnički konsolidiraju i definiraju svoje mjesto u odnosima prema Srbima u Hrvatima. Nakon što su odbili ostati u krnjoj Jugoslaviji sa Srbijom i Crnom Gorom, okrutno ih je nakon Referenduma 1992. napala srpska soldateska s očitom namjerom totalnog uništenja. Budući da nisu pristali ni na uvjete velikohrvatske ideologije, koncem 1992. započeo je rat između Hrvata i Bošnjaka. "Muslimani, zahvaljujući ovom ratu i 'zbijanju vlastitih redova', kad su vidjeli da od Jugoslavije nema ništa i da im je Bosna i Hercegovina 'matična domovina', promijenili svoju već postojeću oznaku narodne pripadnosti Musliman u ime Bošnjak."[15] Iz rata su Bošnjaci izišli s najvećim gubicima i presuđenim genocidom u Srebrenici. Nakon ratnog iskustva 1992–1995. za Bošnjake država Bosna i Hercegovina je uvjet opstanka i svim se silama okreću očuvanju te države, dok velikosrpska i velikohrvatska ideologija rade na njezinoj razgradnji i podjeli.

U radikalnijih Bošnjaka već se i prije rata javljala ideja Bosne i Hercegovine kao države u kojoj su muslimani Bošnjaci "temeljni, glavni narod", što je upućivalo na analogiju sa Srbijom i Hrvatskom, da bi Bosna bila država Bošnjaka i ostalih koji u njoj žive, čime se narušava načelo ZAVNOBiH-a. Velikobošnjačke težnje počele su se uvlačiti u neka politička načela i nametati poput građanske države, probosanskih asocijacija stranaka, nazivom bošnjačkog nacionalnog jezika "bosanski" umjesto bošnjački, a najsnažnije se ta velikobošnjačka težnja pokazala u višestrukom izboru Željka Komšića u predsjedništvo BiH, što se postupno demaskiralo kao očita velikobošnjačka ideja koja je još više jačala srpski i hrvatski nacionalizam i državu Bosnu i Hercegovinu dovela do gotovo neodrživosti i srpske prijetnje odcjepljenjem.

Najnoviji pokušaj da svi građani Bosne i Hercegovine, pod velom jačanja državnosti, dakle kao pripadnici države, kao državnost, dobiju nacionalni naziv Bosanci i bosanstvo, osporen je ponajviše sa srpske i hrvatske strane upravo kao velikobošnjačka ideja. "Izjednačavanje nacije s bosanskohercegovačkim državljanstvom instrument je bošnjačkog velikodržavnog projekta."[16]

Međutim, među Bošnjacima prevladala je politička pluralnost. Dok su nacionalnu bošnjačku stranku SDA uvelike određivali desni političari skloni

[15] Ivan Markešić, Federacija BiH i jednakopravnost naroda, *Autograf.hr*, 11. 5. 2022. https://www.autograf.hr/federacija-bih-i-jednakopravnost-naroda/ (25. 10. 2023).
[16] Slavo Kukić, *Narod i nacija*, Kult, Sarajevo 2023, 93-106.

islamističkim utjecajima pod dominantnim vodstvom obitelji Izetbegović sklonoj despotskim manirama, brojni bošnjački najkvalitetniji kadrovi napuštali su tu stranku i organizirali nove perspektivne stranke ideološki otvorene i spremne na suradnju i kompromise. Primjerice Sulejman Tihić, jedan od uravnoteženih kadrova SDA, tvrdi: "Geografski položaj i povijest Bosne i Hercegovine, njena vjerska i kulturalna raznolikost, omogućuju joj da bude most između Istoka i Zapada. Najprirodnije je da kao takva, naša zemlja bude članica i Evropske Unije, NATO i Organizacije Islamske konferencije."[17] Ili uvaženi teolog Karić: "Bosna nikad nije bila zemlja samo jedne religije. Bosna je ostala religijski i kulturno mješovita zemlja."[18]

Perspektiva mira u BiH

Temeljna ideja države Bosne i Hercegovine je ZAVNOBiH, dakle Bosna i Hercegovina kao država ravnopravnih naroda Srba, Bošnjaka, Hrvata i svih ostalih koji u njoj žive, kako je to definirano Rezolucijom ZAVNOBiH-a: "Danas Narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko pretstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata."[19] Time je nakon 463 godine obnovljena državnost Bosne i Hercegovine. Naime, državi Bosni i Hercegovini se pripisuje kontinuitet od prvog spominjanja okvira državnosti 949. godine u djelu K. Porfirogeneta "O upravljanju carstvom", koja je prekinuta 1463. otomanskim osvajanjem Bosne, austrougarskom vladavinom 1878–1918. i Kraljevinom Jugoslavijom (1918–1943).[20] Daytonski mirovni sporazuma uvažava kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine.[21]

---

[17] Sulejman Tihić, Pozicija Bosne i Hercegovine između organizacije Islamske konferencije i Evropske unije, *Predsjedništvo Bosne i Hercegovine*, 20. 12. 2005. http://www.predsjednistvobih.ba/Print.aspx?id=18484 (25. 10. 2023).

[18] Enes Karić, Enes Karić za Islamische Zeitung: Bosna je zemlja znanja i zajedništva, *Univerzitet u Sarajevu – Fakultet islamskih nauka*, 25. 9. 2023. https://fin.unsa.ba/enes-karic-za-islamische-zeitung-bosna-je-zemlja-znanja-i-zajednistva/ (25. 10. 2023).

[19] *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944*, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

[20] Omer Ibrahimagić, Državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine i pitanje nacije, u: *Zbornik radova fakulteta u Tuzli*, god. I, br. 2, 2015, 148-152.

[21] Ivo Komšić, Državni kontinuitet i njegovo osporavanje, *Analiziraj.ba*, 22. 2. 2019. https://analiziraj.ba/drzavni-kontinuitet-i-njegovo-osporavanje/ (25. 10. 2023).

Bosna i Hercegovina nužno mora riješiti ravnotežu između etno-nacionalnog i građanskog načela. Etno-nacionalno načelo u politici nužno vodi u nacionalizam, nepotizam, korupciju, nacionalističku isključivost, aktualni populizam. No to ne znači da se može zanijekati i izbaciti iz političkog koncepta BiH. Osim Daytonskog sporazuma, i ZAVNOBiH uvažava prisutnost etničkog koncepta u definiciji BiH. BiH je po svojoj biti etnički koncipirana i to se ne može i ne smije, zapravo opasno bi ga bilo zanemariti. Primjena građanskog načela bez uvažavanja i rješenja etničkog vodi u oblike majorizacije etničkom manipulacijom građanskog načela, što je ustvari glavni kratki spoj aktualnog političkog sukoba u BiH. Ivo Komšić to ocjenjuje kao "najnoviji pokušaj nivelacije pod jednu naciju, jednu nacionalnu ideologiju, koja dolazi s bošnjačke strane".[22]

Etničke identitete u BiH moglo bi se riješiti konceptom slobode etničkog, kulturnog, jezičnog identiteta poput slobode religije i demokratskog odnosa religije i države, samo bi se ta sloboda i pravo etničkog morali zaštiti odgovarajućim političkim mehanizmima i institucijama. BiH ima predivne uzore međuetničkih odnosa: Hrvatsko narodno vijeće od osnutka 1994. uspjelo je ponuditi brojna rješenja za bh. društvo i u tome se Vijeću nikada nisu osjetile nikakve natruhe nacionalizma, naprotiv, samo uvažavanje drugih identiteta, u svijesti da ne može vlastiti identitet funkcionirati bez odgovarajuće slobode drugih. U vrlo susretljivoj suradnji s adekvatnim nacionalnim udruženjima Bošnjaka, Srba, Jevreja i Roma redovito se osjećala ista spremnost uvažavanja i suradnje. Ta udruženja lako surađuju, daju važne inicijative, lako rješavaju nesporazume i sposobna su ponuditi solidne društvene projekte. To iskustvo iz bh. narodnih udruženja može se susresti kao model u Libanonu. Libanon ima užasne društvene probleme, no religije i narodi u Libanonu nakon groznih sukoba i iskustva funkcioniraju gotovo idealno jer su shvatili da bez prava i sloboda drugih ne mogu uživati svoja prava i slobode. Mogla bi se pokrenuti inicijativa nekog sabora narodnih predstavnika BiH koji nisu politički populisti, nego djeluju s pluralnih pozicija i zrelosti. Time bi se mogla ponudili neka alternativa političkim populistima i otvorili prostor kvalitetnijoj demokraciji u BiH.

U aktualnom političkom okruženju osobito Srbi i Hrvati plaše se svake natruhe sumnje da bi njihov identitet bio imalo zloupotrijebljen i ugrožen i ne može se ulaziti u građanska rješenja bez većeg povjerenja i adekvatnih rješenja nacionalnog pitanja u BiH. Za integraciju društva i države Bosne i

[22] Ivo Komšić, Novo razvrgavanje društvenih vrijednosti BiH (2. dio), *Autograf.hr*, 12. 11. 2023. https://www.autograf.hr/novo-razvrgavanje-drustvenih-vrijednosti-bih-2-dio/.

Hercegovine nužno je da bosanski nacionalizmi iz velikosrpskih, velikohrvatskih i velikobošnjačkih ideologija ne samo izađu i pogledaju jedni druge kroz svoju sebičnu, zatvorenu, osvajačku opciju nego da u dijalogu čuju interese i potrebe jedni drugih te ih počnu uvažavati u političkom aranžmanu Bosne i Hercegovine.

Narodi Bosne i Hercegovine ne bi trebali svoju sudbinu gledati samo u teritorijalnim okvirima, teritorijalno načelo je plemensko načelo "krvi i tla". U suvremenom pokretnom svijetu, kada gotovo polovica svih Srba, Bošnjaka i Hrvata živi izvan domovine, bilo bi adekvatnije sociološko načelo da je sva Bosna i Hercegovina država svih tih naroda bez obzira na to gdje živjeli, svugdje im moraju biti zagarantirana sva ljudska, kulturna, nacionalna i religiozna prava, a u realnoj perspektivi sva EU bi mogla nuditi domovinski zagrljaj svim narodima Bosne i Hercegovine.

Zaključak

U političkim tenzijama u poratnoj Bosni i Hercegovini često se kolokvijalno zna čuti da je bilo bolje da se nastavio rat i slične konotacije, nego što je zaustavljen ovakvim Daytonskim mirom. To su nepromišljene i emotivne reakcije kojima se iskazuje umor od sporoga rješenja problema, međutim, u takvim se izjavama smeće s uma što je rat. Osnovno obilježje osjećanja života ovoga trenutka, osnovni trend suvremenoga svijeta jest mirovni pokret, a srž mirovnog pokreta jest da se čovječanstvo mora naučiti sve svoje probleme rješavati bez nasilja. Toliko se ratova vodi i toliko ljudi gine u njima i svi u tim ratovima gube. Suvremeni bi svijet morao izgraditi mehanizme da dugoročno mora biti gubitnik onaj tko započne nasilje, tko započne rat.

Unatoč svim problemima u ovome razdoblju mira nakon Daytonskog sporazuma, mir je u Bosni i Hercegovini jedina je mogućnost da BiH sačuva i integrira svoju državu, i to jedino na načelima ZAVNOBiH-a. Nacionalne ideologije velikosrpstva, velikohrvatstva i velikobošnjaštva ne mogu opstati jer svaka svoj narod vodi u katastrofu. Protiv tih ideologija nužno je politički se boriti cjelovitijim, kvalitetnijim i dugoročnijim programima. Europska unija je trenutno najbolji model izgradnje demokratskog društva na ljudskim pravima i ta unija se i stjecajem povijesnih okolnosti s ratom u Ukrajini otvara Bosni i Hercegovini i bilo bi nužno iskoristi taj kairos – taj milosni trenutak i ući u te integracije jer Bosna i Hercegovina po svome cjelovitom identitetu najbliža je tome dijelu svijeta.

Literatura

Goldstein, Ivo (2023) Tuđmanova politika u BiH je ključ za razumjevanje sramotnog slučaja Kordić i hrvatskih europarlamentaraca, *Stav*, 23. 7. 2023. https://stav.ba/vijest/tudmanova-politika-u-bih-je-kljuc-za-razumjevanje-sramotnog-slucaja-kordic-i-hrvatskih-europarlamentaraca/18602 (25. 10. 2023).

Halar, Ivan (2018) Snimka Komšića iz 2006. viralni hit: 'To će Hrvatima ogaditi BiH!', *Večernji list*, 12. 10. 2018. https://www.vecernji.hr/vijesti/snimka-s-komsicem-iz-2006-viralni-hit-to-ce-hrvatima-ogaditi-bih-1275874 (25. 10. 2023).

Ibrahimagić, Omer (2015) Državnopravni kontinuitet Bosne i Hercegovine i pitanje nacije, u: *Zbornik radova fakulteta u Tuzli*, god. I, br. 2, 148-152.

Karić, Enes (2023) Enes Karić za Islamische Zeitung: Bosna je zemlja znanja i zajedništva, *Univerzitet u Sarajevu – Fakultet islamskih nauka*, 25. 9. 2023. https://fin.unsa.ba/enes-karic-za-islamische-zeitung-bosna-je-zemlja-znanja-i-zajednistva/ (25. 10. 2023).

Kazaz, Enver (2012) Genocid kao povijesna nužnost, *Kozarac*, 11. 1. 2012. https://kozarac.ba/2012/01/11/5447-447-genocid-kao-povijesna-nuznost/ (12. 11. 2023).

Kenneth, Wayne Thomas (2002) *Introduction to Conflict Management*, CPP Inc.

Komšić, Ivo (2019) Državni kontinuitet i njegovo osporavanje, *Analiziraj.ba*, 22. 2. 2019. https://analiziraj.ba/drzavni-kontinuitet-i-njegovo-osporavanje/ (25. 10. 2023).

Komšić, Ivo (2023) Novo razvrgavanje društvenih vrijednosti BiH (2. dio), *Autograf.hr*, 12. 11. 2023. https://www.autograf.hr/novo-razvrgavanje-drustvenih-vrijednosti-bih-2-dio/.

Kukić, Slavo (2023) *Narod i nacija*, Kult, Sarajevo.

Markešić, Ivan (2022) Federacija BiH i jednakopravnost naroda, *Autograf.hr*, 11. 5. 2022. https://www.autograf.hr/federacija-bih-i-jednakopravnost-naroda/ (25. 10. 2023).

Marković, Ivo (2009) Hercegovački slučaj je sramotan za svu Crkvu, *Dnevni list*, 7. 6. 2009, 8-9.

Marković, Ivo (2022) 'Čović je okrutno uvrijedio žrtve! RS je genocidna tvorevina. Nastala na genocidu, na zlu. Bez imalo kajanja, bez imalo isprike', *Depo portal*, 5. 2. 2022. https://depo.ba/clanak/227304/covic-je-okrutno-uvrijedio-zrtve-rs-je-genocidna-tvorevina-nastala-na-genocidu-na-zlu-bez-imalo-kajanja-bez-imalo-isprike (25. 10. 2023).

Marković, Mihajlo (2002) Velikosrpstvo, nacionalizam i patriotizam, u: *Velika Srbija – Istine, zablude, zloupotrebe*, ur. Vasilije Krestić, Marko Nedić i dr., SANU, Beograd.

Mudde, Cas (2007) *Populist radical right parties in Europe*, University Press, Cambridge.

Perović, Latinka (2013) Velikosrpska ideologija je rutinska tendencija Srbije, ali neće imati šansu za novu avanturu, *Tačno.net*, 31. 10. 2013. https://arhiva.tacno.net/novosti/latinka-perovic-velikosrpska-ideologija-je-rutinska-tendencija-srbije-ali-nece-imati-sansu-za-novu-avanturu/ (25. 10. 2023).

Puhalo, Srđan (2010) *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo.

Soldo, Vera (2021) Istraživanje o BiH – Pomirenje je proces, *Deutsche Welle*, 6. 9. 2021. https://www.dw.com/bs/istra%C5%BEivanje-o-bih-pomirenje-je-proces/a-59094882 (25. 10. 2023).

Tihić, Sulejman (2005) Pozicija Bosne i Hercegovine između organizacije Islamske konferencije i Evropske unije, *Predsjedništvo Bosne i Hercegovine*, 20. 12. 2005. http://www.predsjednistvobih.ba/Print.aspx?id=18484 (25. 10. 2023).

University of Sarajevo, Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies (2009) Call for applications for the second generation of the interdisciplinary postgraduate study

"Religious studies". http://old.unsa.ba/s/images/stories/pdf/n-programi/Call%20for%20applications.pdf (12. 11. 2023).

USAID (2020) Priručnik: Društvena transformacija i pomirenje u Bosni i Hercegovini. https://www.karunacenter.org/wp-content/uploads/2020/12/BiH-STaR-Manual-BOS-Final-rev.pdf (25. 10. 2023).

Wilkes, Georg; Kuburić, Ana; Andrejč, Gorazd; Kuburić, Zorica; Brkić, Marko Antonio; Jusić, Muhamed; Popov Momčinović, Zlatiborka (2012) *Pomirenje i izgradnja povjerenja u Bosni i Hercegovini. Ispitivanje javnih stavova u četiri grada i regiona*, CEIR – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini – Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace, The University of Edinburgh, Sarajevo.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine – ZAVNOBiH (1943–1945), knj. I, Dokumenti 1943–1944, prir. Hamdija Ćemerlić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Peace as a prerequisite for the development and integration of Bosnia and Herzegovina

Abstract: The Dayton Peace Agreement stopped the war and enabled reconciliation, treatment of trauma and the beginning of the political consolidation of the state of Bosnia and Herzegovina. Reconciliation took place according to the reverse scale of conflict growth, and this continuity of reconciliation is thoroughly addressed in this study. At the basic social level, after about 30 years of peace, BiH society is quite healthy and consolidated. Still, the political consolidation of the state, led mainly by warriors and nationalists, destroys the social being of the state and hinders the social integration of BiH. Despite political divisions and conflicts, peace proves to be a blessed environment of life in Bosnia and Herzegovina. The war in BiH was originally international and the BiH state cannot be resolved outside the international framework. The perspective of BiH's integration into the European Union is the best result of the 30-year peace in Bosnia and Herzegovina, which, due to the superior organization of society in the EU and the obligation of BiH to accept these EU standards, opens the possibility for the best integral experiences of BiH to come to life and become a healthy society that can be a model for the EU itself. Despite all the trials that BiH is going through in peace after the war, peace proves to be the only adequate environment and the greatest value without which no one in Bosnia and Herzegovina has a chance to achieve anything, so breaking the peace with provocative conflicts disintegrates BiH to the detriment of everyone, especially those who initiate these conflicts. Bosnia and Herzegovina, as a hotbed of war and post-war instability, has a chance to move from a passive peace position to an active promoter of conflict resolution, peace, and interfaith understanding.

Keywords: peace, reconciliation, society, state, people, nation, Bosnia and Herzegovina

DOI: 10.5644/PI2024.213.25

Važnost mira i pomirenja za čovjeka i društvo, posebno u Bosni i Hercegovini

Franjo Topić[*]

Sažetak: U članku se raspravlja o važnosti mira i pomirenja za pojedince i društvo, s posebnim naglaskom na Bosnu i Hercegovinu. Tekst analizira vjerski pojam mira kroz prizmu judaizma, kršćanstva i islama, naglašavajući da sve tri religije promiču mir kao temeljnu vrijednost u svojoj nauci i praksi.

Starozavjetni i novozavjetni pojam mira. Autor objašnjava starozavjetni hebrejski pojam *šalôm*, koji podrazumijeva zamah ili rukovanje, simbolizirajući sporazum i zajedništvo. Novozavjetni pojam mira vezan je uz osobu Isusa Krista, koji pozdravlja svoje učenike riječima "Mir vama", promovirajući mir i ljubav čak i prema neprijateljima. Sveti Pavao u svojim poslanicama Krista naziva "mirom našim", naglašavajući pomirenje ljudi s Bogom i međusobno.

Kur'anski pojam mira. Kur'an također zabranjuje prisilu u vjeri i promiče nenasilje, ističući da islam traži od muslimana preuzimanje odgovornosti za sebe i druge na miran način. Neki autori naglašavaju važnost nenasilne komunikacije i transformacije sukoba na miran način, tvrdeći da islam i nenasilje dijele mnoge zajedničke vrijednosti.

Svjetski Dan mira. Članak se osvrće na povijest svjetskih ratova i mirovnih inicijativa, uključujući ulogu Organizacije Ujedinjenih naroda i Povelje o ljudskim pravima. Svjetski dan mira, proglašen rezolucijom UN-a 1981. godine, obilježava se 21. rujna kao podsjetnik na potrebu obustave ratnih djelovanja i promicanja mira.

Papinske poruke mira. Posebna pažnja posvećena je papinskim porukama mira. Papa Ivan XXIII. objavio je encikliku "Pacem in terris" 1963. godine, dok je papa Pavao VI. utemeljio Svjetski dan mira 1968. godine. Pape su kontinuirano pozivali na molitvu i rad za mir, naglašavajući jednakost svih ljudi i naroda u dostojanstvu.

Mir u Bosni i Hercegovini. Mir je ključan za stabilnost, sigurnost i napredak Bosne i Hercegovine, posebno nakon rata 1991. – 1995. godine i potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma. Autor ističe važnost izgradnje povjerenja i pomirenja među različitim etničkim, vjerskim i političkim grupama, kao i regionalne stabilnosti. Mir omogućuje zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda te smanjuje iseljavanje stanovništva.

Mirotvorne akcije u BiH. U Bosni i Hercegovini djeluju mnoge mirovne inicijative, uključujući Međureligijsko vijeće, Franjevački institut za kulturu mira, nadbiskupijski Centar za mlade, Paneuropsku uniju BiH i Zakladu Ljudsko bratstvo. Te inicijative kontinuirano promiču dijalog, toleranciju i nenasilje, podsjećajući na važnost mirovnih poruka i akcija.

[*] Akademik HAZUBiH, prof. dr. Katolički bogoslovni fakultet Sarajevo, franjo.topic1@gmail.com.

Članak zaključuje da mir nije samo odsustvo rata, već aktivni proces izgradnje pravednog i skladnog društva. Rad na miru i pomirenju predstavlja temeljnu dužnost svih ljudi, bez obzira na vjeru, i ključan je za stvaranje bolje budućnosti za sve građane.

Ključne riječi: mir, pomirenje, Bosna i Hercegovina, vjerski pojam mira, mirovne inicijative, međureligijski dijalog, svjetski dan mira, papinske poruke

Vjerski pojam mira

U svim religijama svijeta mir zauzima povlašteno mjesto kako u nauci tako i u praksi. Mir je, dakle, nevidljivi pojam, ali i vidljivo djelo prakse. Prema tome, govoriti o miru znači raditi na miru i obrnuto. Zdravorazumski znamo da riječi bez djela i nauka bez prakse potpadaju pod neučinkovit pa, usudio bih se reći, i besmislen posao. O miru kao teoriji i praksi, akciji i reakciji, govori se od antike. Tako već u Starome zavjetu nailazimo na velika poglavlja o miru u biblijskim riječima i djelima.

Starozavjetni pojam mira

Starozavjetni hebrejski pojam *šalôm* i naša slavenska riječ *mir*, kao i grčka *eirēne*, imaju u sebi isto svojstvo. Riječ *mir* dolazi od grčkog korijena *müron* u značenju "mirisno ulje".[1] Tako bi mir predstavljao ljude istog mirisa, tj. one koji se poistovjećuju nekim izvanjskim znakom. Mirisno ulje bi, prema tome, bilo *synbalein* zajedničkog mirotvornog dogovora, što potvrđuje i grčki korijen *eirô*, a znači "stegnuti dvije strane" od kojih i jedna postaje pomoć drugoj, a druga je neodvojiva od prve.[2] Na istom tragu stoji i hebrejska riječ *šalôm*, koja izvorno znači "zamah" ili "rukovanje".[3] Dvije ruke u zamahu pružene jedna prema drugoj ujedno otvaraju i zatvaraju dogovor koji se preko šaka prenosi na ramena i konačno u dogovorena srca.

U biblijskom kontekstu, dakle, pojam mira je prije svega usredotočen na dodir, onda na znak i konačno na sporazum. Uzrečice u hrvatskom jeziku da je "pao dogovor" ili "sklopljen mir" opisno najbolje definiraju mir kao stabilan, nepomičan i vidljiv sporazum. Tako bi oko mira trebao strujiti isti

[1] Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga druga K – poni'*, JAZU, Zagreb 1972, 428.
[2] Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek-English lexicon*, Clarendon Press – Oxford University Press, Oxford – New York 1996, 491.
[3] Dubravko Turalija, Krivnja, kajanje i pomirenje u konceptualnome kontekstu Svetoga pisma, *Diacovensia*, god. 24, br. 4, 2016, 521-522.

miris (*mir*). Sve strane bi trebale biti čvrsto vezane sklopljenom vezom (*eirô*) i konačno, ruke bi trebale biti otvorene, povezane i sinkronične (*šalom*).

Novozavjetni pojam mira

Novozavjetni pojam mira vezan je uz jednu osobu, a to je Isus Krist. Mir koji Bog daje čovjeku trajno je ispružena ruka koja je spremna uvijek započeti iznova.[4] U Novom zavjetu praktično nema teme o ratu, dok je tema mira crvena nit koja se provlači kroz sve evanđeoske teme.[5] Zato što je Isus mirotvorac po sebi, "On – mir naš"? Gospodin Isus ne govori o ratu, nego o miru, o ljubavi čak i prema neprijateljima (usp. Lk 6,27). Uskrsli Isus pozdravlja svoje učenike: "Mir vama" (Iv 20,27). To je ključni plod uskrsnuća i poziv na novi način života u – miru. Kršćani i u liturgiji često pozdravljaju: "Bio mir s vama", misa se završava riječima: "Idite u miru", franjevci se pozdravljaju: "Mir i dobro" itd. Obilata je teološka literatura o miru. Dovoljno je konzultirati teološke rječnike kako bi se barem odoka dobila približna slika važnosti teologije mira.

Pomirenje i mir su uvjet za prinošenje žrtve, a to znači za slavljenje mise i za sve druge molitve: "*Ako*, dakle, *prinosiš dar na žrtvenik* pa se ondje sjetiš da tvoj brat ima nešto protiv tebe, ostavi dar ondje pred žrtvenikom, idi i najprije se izmiri s bratom, a onda dođi i prinesi dar." (Mt 5,20). U Misi prije pričesti svećenik poziva vjernike da pruže jedni drugima znak mira kako bi pričest bila što dostojnija i vjernici što pripremljeniji za pričest. S druge strane, važno je uočiti da Isus u Novom zavjetu ne izriče niti jedan "blago" onima koji stvaraju nemir i sukobe, a da o ratovima i ne govorimo.[6]

Sv. Pavao govori o Isusu već u svojim pozdravima u poslanicama kao Mironoscu: "Milost vam i mir od Boga Oca…" Za Pavla je Krist "mir naš", on je pomirio ljude s Bogom, a to znači da ih je *in potentia* vratio iskonskom stanju mira, sloge i sreće u Edenu.[7]

Pavao govori i o nekoliko zapovijedi iz dekaloga, a onda sve sažima u jednu: "Ljubi bližnjega kao sebe samog" (Rim 13,9) a ona je diptih s onom:

---

[4] Juan M. Granados Rojas, *La Teologia della Riconciliazione nell'epistolario Paulino*, SB 46, PBI, Roma 2015, 25.

[5] Michael D. Green, Reconciliation, u: *Lutterworth Dictionary of the Bible*, The Lutterworth Press, Cambridge 1990, 738.

[6] Geoffrey W. Bromiley, Reconcile, Reconciliation, u: *International Standard Bible Encyclopedia, vol. Q–Z*, ur. G. W. Bromiley, Eermans, Grand Rapids 1988, 55.

[7] Rudolf Bultmann, *Der zweite Brief an die Korinther*, KEK Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1970, 60.

"Ljubi Boga svim srcem svojim i svom dušom svojom".[8] Kur'an govori o nekim zapovijedima iz Dekaloga – deset zapovijedi, iako nisu poredane kao u Bibliji i nemaju uvijek istu formulaciju i sadržaj.[9] U tom kontekstu neobično je vrijedna i zanimljiva knjiga židovskog pravnika i teologa rođenog u Alžiru Andrea Chouraquija *Deset zapovijedi danas*, u kojoj paralelno obrađuje židovski, kršćanski, islamski, a i druge poglede na ovu temu.

Ima puno druge literature o miru, nasilju, ratu i opraštanju, što je očito potaknuo i rat na našim prostorima.[10]

Kur'anski pojam mira

I Kur'an, sveta knjiga muslimana, zabranjuje "prisilu u vjeri". "Nama, muslimanima se zabranjuje da nanesemo štetu drugome na bilo koji način. Nažalost, pojedinci vade određene kur'anske dijelove, koji se odnose na ratne prilike, a koji kažu – *gdje god ih nađete ubijajte ih*. Onda to prenesu u sasvim drugi kontekst i tumače ga na svoj način. Ako se želi razumijevati Božja riječ, trebamo uzimati cjelinu, a ne dijelove koji nam odgovaraju", pojašnjava prof. dr. Zuhdija Hasanović.[11]

Istom se ravni vodi i Amra Pandžo, koja je sa svojim suradnicima priredila *Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke o mirovnoj dimenziji islama*,[12] gdje se obrađuje nenasilje i traži mirovni aspekt islama. Prvo se razlažu opće ideje o (ne)nasilju i miru te se na kraju pokazuje kako je Muhamed i islam tretirao ta pitanja. Kao što ime kaže, radi se o priručniku koji govori o temama teoretski, a daje i praktične vježbe kako ih mogu učenici naučiti. Ključni dio Priručnika su napisali Amra Pandžo i Adnan Hasanbegović u naslovu "Islam i nenasilje".[13] Autori tvrde da islam traži od muslimana da preuzmu odgovornost za sebe, druge i svoju vjeru na miran način. Nenasilje kao suvremeni koncept može pomoći vjernicima da izgrađuju mir, te citiraju Kur'an: "biće sigurni oni koji vjeruju i svoje vjerovanje sa nasiljem ne miješaju" (Al An'am, 82). Autori posebno naglašavaju važnost nenasilne

[8] Mato Zovkić, Mir s Bogom i s ljudima u Poslanici Efežanima, u: *Crtajte granice, ne precrtajte ljude, zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, ur. Marko Josipović, Mato Zovkić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo – Bol 1995, 180-225.

[9] Joachim Gnilka, *Biblija i Kur'an. Što ih povezuje, što razdvaja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2007, 112.

[10] Zorica Maros, *Nasilje u etničkim sukobima*, Katolički bogoslovni fakultet – Glas Koncila, Sarajevo – Zagreb 2018, 275-290.

[11] Nikolija Bjelica, Bez religije nema mira u BiH?, *Deutsche welle*, 12. 2. 2019. https://www.dw.com/hr/bez-religije-nema-mira-u-bih/a-47473517.

[12] Amra Pandžo, *Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke o mirovnoj dimenziji islama*, Udruženje za dijalog u porodici i društvu "Mali koraci", Sarajevo 2008.

[13] *Ibid*., 57-61.

komunikacije i važnosti transformacije i rješavanja sukoba na miran način. Razlozi sukoba su različite percepcije viđenih stvari, događaja i osoba, a stvari, osobe i pojave su višeslojne i višeznačne. Autori nadalje tvrde da "islam i nenasilje, kao dvije duhovnosti, ali potencijalno i dvije ideološke matrice, imaju mnogo toga zajedničkog",[14] čime daju posebno važnu ulogu nenasilju, izjednačavajući ga praktično s religijom.

Treba, zbog istine, reći da su više puta u povijesti vođeni i vjerski ratovi, i to su činile gotovo sve religije, pa i kršćanstvo i islam. Važno je napomenuti da često praksa vjernika nije sukladna izvornom nauku pojedine religije, ali se s lošom praksom vjernika ne mijenja nauk ni Biblije ni Kur'ana, ni drugih religija. Postoji i vjerska pedagogija koja poznaje razvoj i napredovanje u boljem razumijevanju pojedine religije, što se vidi npr. u pristupu međureligijskom dijalogu, koji se nekada smatrao nepoželjnim, a negdje čak i herezom.

Svjetski dan mira – konstantnost ratova

Povijest je puna ratova, kao što to pokazuje i naše vrijeme: rat u Ukrajini, Svetoj zemlji, Jemenu itd. Neke se praktično i ne registrira, kao npr. rat u DR Kongo koji je odnio preko 3 milijuna života, u Sudanu, Južnom Sudanu, Nepalu, Mianmaru itd. Ukrajina i Sveta zemlja imaju "sreću" jer je Ukrajina u Europi i na granici sa zemljama NATO-a, a Izraelci imaju svjetski utjecaj i značenje u svijetu koje "moraju" pratiti političari i mediji. Slično je vrijedilo i za "naš rat". Ne bi zbog Palestinaca nitko pratio aktualni rat u Gazi i malo bi se pomagalo Palestincima. Sjedinjene Američke Države neće učiniti sve što Izrael hoće, ali neće ništa učiniti protiv globalnih izraelskih interesa. Čak je i afroamerikanac i pola musliman predsjednik Barack Obama slijedio tu politiku. Iako se poslije strahota Drugog svjetskog rata često govorilo: Nikad više rata! Ipak, opet smo ih imali i imamo, kao što smo spomenuli, brojne sukobe i ratove. Postoji i poluslužbeni podatak da je od 1985. godine do danas bilo čak 36 ratova.

Bilo je u povijesti raznih mirovnih i proturatnih inicijativa. U Njemačkoj je u 19. st. bio poznat tzv. *Antikriegstag* (*Proturatni dan*), koji je bio obilježavan na razne datume. U bivšoj istočnoj DDR Njemačkoj početkom pedesetih godina 20. st. obilježava se Dan mira 1. rujna, kao spomen na napad Hitlerove Njemačke na Poljsku. Zapadna Njemačka tome se pridružila 1957. godine pod već spomenutim pojmom *Antikriegstag*.

[14] *Ibid*., 61.

Strahote i užasne posljedice Drugog svjetskog rata potaknule su neke državnike da osnuju odmah poslije rata u listopadu 1945. godine Organizaciju Ujedinjenih naroda koja je 1948. iznjedrila i *Povelju o ljudskim pravima*. Povelja naglašava da svaka osoba i svaki narod ima ista temeljna prava, kao što je sloboda, pravednost i mir. Ubrzo 1950. godine objavljena je i *Europska konvencija o ljudskim pravima*.

Na svjetskoj je razini rezolucijom UN-a od 30. studenog 1981. godine 21. rujna proglašen i Međunarodni dan mira, kada bi se trebala obustaviti sva ratna i neprijateljska djelovanja.

Papinske poruke mira

Mislimo da je korisno i za našu sredinu da se kratko osvrnemo na *Svjetski dan mira* i neke poruke poglavara Katoličke crkve za Dan mira koji se obilježava na Novu godinu od 1968., dakle već 56 godina.

Svjesni opće odgovornosti za dobro čovjeka i čovječanstva, i poglavari Katoličke crkve su se više angažirali oko promicanja mira i prokazivanja štetnosti i opasnosti ratova. Poznato je da je papa Ivan XXIII. imao važnu ulogu u suzbijanju kubanske krize 1963. koja je prijetila da eskalira u rat između velesila SAD-a i SSSR-a. Papa je objavio 1963. encikliku *Pacem in terris* (Mir na zemlji) u kojoj se usvajaju načela *Povelje o ljudskim pravima* i naširoko govori o važnosti mira za pojedinca i čovječanstvo. Ključna ideja je da su sve osobe i svi narodi jednaki u dostojanstvu i da trebaju živjeti u slobodi, pravdi i miru. I tvorenje mira nije sekundarna aktivnost katolika i Crkve, nego spada na bitnu aktivnost.

Papa Pavao VI. je 1965. posjetio Ujedinjene narode u New Yorku i održao govor koji je imao značajnog odjeka u cijelom svijetu zahvaljujući medijima koji su to prenijeli u javnost. Isti papa je 8. prosinca 1967. godine utemeljio *Svjetski dan mira*, koji je odmah obilježen 1. siječnja 1968., i izdao je dokument o miru za taj dan. Od tada je u Katoličkoj crkvi 1. siječnja poznat kao *Svjetski dan mira* i dan je kada pape šalju dokument o miru cijeloj Crkvi i svem čovječanstvu. Tog dana se u cijeloj Crkvi moli za mir u svijetu i poziva se sve katolike, a i druge ljude, da se mole za mir i da organiziraju neke mirotvorne akcije. Pavao VI. u poruci za prvi *Svjetski dan mira* piše: "Obraćamo se svim ljudima dobre volje da ih potaknemo da slave *Dan mira* u cijelom svijetu, na prvi dan u godini, 1. siječnja 1968. Želja nam je da se otada, svake godine, ova komemoracija ponavlja kao nada i kao obećanje, na početku kalendara koji mjeri i ocrtava put ljudskog života u vremenu, da Mir sa svojom

pravednom i dobrotvornom ravnotežom može dominirati razvojem događaja koji dolaze."[15]

Pavao VI. je vjerovao da će započinjanje i obilježavanje godine danom mira usmjeriti pozornost svijeta na molitvu i rad za mir u novoj godini. Također se nadao da će ovaj dan prihvatiti svi, a ne samo katolici. Papa piše u istoj poruci: "Katolička crkva, s nakanom služenja i primjera, jednostavno želi 'lansirati ideju', u nadi da ne samo dobije najširu suglasnost civiliziranog svijeta, nego da takva ideja posvuda nađe brojne promicatelje 'Dana mira', koji će se slaviti prvog dana svake nove godine, taj iskreni i jak karakter svjesnog čovječanstva, iskupljenog iz svojih tužnih i kobnih ratobornih sukoba, koji će dati povijesti svijeta sretniji, uređeniji i civiliziraniji razvoj."[16]

Dakle, Katolička crkva od 1968. svake godine obilježava *Svjetski dan mira* na Novu godinu pa je tako bilo i ove, kada je papa Franjo uputio posebnu poruku svim katolicima i svim ljudima svijeta na temu "Umjetna inteligencija i mir".[17] Prof. Niko Ikić pojedinačno je predstavio 23 papinske poruke mira od 1996. do 2018. godine u teološkom časopisu pod naslovom "Teologija mira i kultura dijaloga u papinskim porukama za svjetski dan mira".[18]

Pape su uvidjele da treba još intenzivnije ljude odgajati za mir. Većina međunarodnih konvencija i deklaracija govore o ugroženosti mira među ljudima i narodima, njihovim vanjskim i duhovnim uzrocima, i sve predlažu neka rješenja, svaka poziva na poštivanje temeljnih ljudskih prava, na nenasilni put rješavanja svih konflikata, na pravednije društvene odnose i sl. Za razliku od mnogih sličnih svjetskih poruka i poziva, posebnost papinskih poruka leži, prema prof. Ikiću, u teološko-antropološkom pristupu. Papinske poruke ukazuju na to da je transcendentni mir temelj i polazište antropološkome miru. Stoga zaključuje da moralni i teološki aspekti trebaju prožeti i oploditi pravne norme i forme, da ljubav treba prožeti istinu i pravdu, a da pravda u pravednosti treba biti povezana s istinom i ljubavlju. Dakle, kulturu rata i nasilja treba zamijeniti kulturom mira, a ostvarivati kulturom dijaloga i dijalogom kultura i religija.[19]

---

[15] Svjetski dan mira 1. siječnja započeo je sveti Pavao VI., *Hrvatska katolička mreža*, 1. 1. 2023. https://hkm.hr/duhovnost/svjetski-dan-mira-1-sijecnja-zapoceo-je-sveti-pavao-vi/ (10. 1. 2024).
[16] *Ibid*.
[17] Papina poruka za Svjetski dan mira 2024. [1. siječnja 2024.], *Katolička tiskovna agencija*, 1. 1. 2024. https://www.ktabkbih.net/hr/poruke-i-poslanice/papina-poruka-za-svjetski-dan-mira-2024/117482.
[18] Niko Ikić, Teologija mira i kultura dijaloga u papinskim porukama za svjetski dan mira, *Crkva u svijetu*, god. 53, br. 4, 2018, 672-706.
[19] *Ibid*., 672.

Po našem sudu spada u vjerničku dužnost govoriti i pisati o miru i biti mirotvorac bez obzira koliko će biti velikog učinka i uspjeha. Pisanje i govor djeluju ne samo svjesno nego i podsvjesno. Stoga je važno stalno govoriti u obitelji, školi, u medijima i u javnosti kako bi se, malo-pomalo, mijenjala svijest. Ništa ne ide lako, ali je moguća veća mirotvorna svijest, a sve sa željom i ciljem smanjenja sukoba i ratova.

Mir u Bosni i Hercegovini

Prijeđimo sada s teoretskog i širokog područja na našu svakodnevnicu u Bosni i Hercegovini. Mir je važan u Bosni i Hercegovini, kao i u cijelom svijetu, iz više razloga. Prvo, mir omogućava stabilnost i sigurnost zemlje. Ove su dvije kategorije postale bitne i za svu međunarodnu politiku. Nakon dužeg razdoblja ratova i sukoba tokom prošlog stoljeća, posebno 1991. – 1995., mir je postao čežnja većine ljudi i došao je s Daytonskim mirovnim sporazumom. Ovdje je važno uočiti da je u naslovu "mirovni" sporazum, a ne bilo kakav sporazum. Mir je, dakle, preduvjet normalnog života jer omogućuje društveni napredak, ekonomski rast i državnu stabilnost te dobrobit i dobar suživot svih građana.

Mir je ključan za izgradnju povjerenja i pomirenja među različitim etničkim, vjerskim i političkim grupama i strankama u BiH. Sukobi iz prošlosti su ostavili duboke rane i podjele u društvu, stoga je mirni suživot i dijalog ključan za nadilaženje tih podjela i izgradnju bolje budućnosti za sve građane.[20]

Nadalje, mir je važan i za regionalnu stabilnost. Bosna i Hercegovina se nalazi u turbulentnoj regiji Balkana, gdje su se prethodno vodili ratovi i bili sukobi, a i sada je neriješeno stanje, posebno na Kosovu. Činjenica je da je Daytonski mirovni sporazum zaustavio rat, ali nije donio dobro političko uređenje, tako da je mir i sada u opasnosti. Održavanje mira u Bosni i Hercegovini doprinosi stabilnosti regije, spriječava prelijevanje sukoba na susjedne zemlje i otvara put i nove mogućnosti za suradnju i razvoj u cijeloj regiji. BiH je specifična i po tome što njezina dva konstitutivna naroda Srbi i Hrvati žive i u susjednim zemljama Hrvatskoj i Srbiji.

Konačno, mir je neophodan za poštivanje čovjeka, ljudskih prava i temeljnih sloboda. Bez mira građani Bosne i Hercegovine ne mogu slobodno živjeti i ostvarivati svoj puni radni i ljudski potencijal. Mir je osnova za zaštitu

[20] O mirotvorstvu u govorima pape Ivana Pavla II. u Sarajevu vidi: Tomislav Jozić, Sarajevski susret – šansa mirne budućnosti. Praštanje, pomirenje, mir, u: *Papa u Sarajevu*, ur. Ivo Tomašević, Tomo Vukšić, Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Sarajevo 1997, 199-208. Osim papinih govora ovdje su sabrani i radovi više teologa koji su obrađivali teme iz papinih govora.

osnovnih ljudskih prava kao što su sloboda izražavanja, okupljanja i sloboda vjeroispovijesti. Danas je veliki problem u iseljavanju stanovništva iz Bosne i Hercegovine. Mir i pomirenje će pomoći da se ljudi u svojoj zemlji osjećaju sigurnije i u konačnici da se manje sele iz nje.[21]

Važno je da se nastavi ulagati napor u očuvanje mira i izgradnju prosperitetne države za sve njezine građane. Bez mira nema normalnog života, što valjda i ne treba dokazivati jer je to vrlo očito: rat odnosi ljudske živote, ruši tvornice, škole, kuće i cjelokupni ekonomski sustav. U tom smislu vrijedni i korisni su članci u knjizi *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije mirovnog sporazuma*.[22]

S religioznog gledišta, već smo naglasili da je mir bitna kategorija. No, nije ideja mira uvijek bila na cijeni ni kod mnogih religija. Nekada se tolerancija kao predvorje mira smatrala slabošću vlastite vjere i uvjerenja. Mnoge su religije željele pa i silom da sve obrate na svoju religiju. I u religijama postoji razvoj ili pedagogija rasta i razumijevanja vlastitih postulata i temeljnih istina. Sazrela je dosta svijest i u suvremenom svijetu da rad na miru i pomirenju spada na bitne oznake većine religija. Među nekoliko glavnih oznaka kršćanstva i kršćanske etike jest mir. Isus uvrštava mir među osam blaženstava koji su ključ evanđeoskog poslanja: "Blago mirotvorcima oni će se sinovima Božjim zvati" (Mt 5,9).

Ideja mira i mirotvorstva bila je ključna ideja i u propovijedi pape Franje na misi u Sarajevu u lipnju 2015. godine. Uopće njegov sam posjet Bosni i Hercegovini i Sarajevu veliki je katolički proglas mira. Tijekom nepunih dvanaest sati boravka u Sarajevu, papa Franjo je odaslao više univerzalnih i ljudskih poruka, posebno za mir – u Predsjedništvu BiH, na misi na stadionu Koševo, u katedrali Srca Isusova, tokom međureligijskog dijaloga sa čelnicima četiri vjerske zajednice u BiH, na svim susretima i razgovorima, posebno s mladim ljudima. "Vi to vrlo dobro znate… kolika razaranja, koliko patnji, kolika bol. Iz ovoga grada uzdiže se vapaj naroda Božjeg: nikada više rata", istakao je papa pred skoro 70.000 ljudi na misi održanoj na stadionu Koševo. "Molimo Gospodina da stvaramo mir, a ne rat i sukobe. Jedino je to put koji nas čini sretnima, koji nas čini blaženima", poručio je papa. U Predsjedništvu BiH je rekao: "Došao sam kao hodočasnik mira. Poslije povijesnog posjeta Ivana Pavla II, prije 18 godina, drago mi je da sada mogu vidjeti postignute

[21] Franjo Topić, *Prilog teologiji ljudskog napretka*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo 2008, 119.

[22] Amer Kapetanović, Judith Illerhues, *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije mirovnog sporazuma*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2010.

napretke… Prijeko je potreban strpljiv dijalog." U sarajevskoj Katedrali, nakon što je saslušao tri svjedočenja o mučenjima i strahotama tijekom ratnih godina koje su doživjela dva svećenika i jedna časna sestra, papa je u emotivnom istupu istaknuo, bez napisanog teksta: "Nekoliko mi je riječi u srcu, a jedna od njih je *oprost*. Čovjek koji se posvetio Gospodinu, a koji ne zna oprostiti, ničemu ne služi." Podržao je dijalog u okviru Međureligijskog vijeća, ali je čelnicima vjerskih zajednica direktno rekao da "dijalog koji postoji među njima, ne može ostati samo na toj razini, on se mora spustiti među vjernike, među građane". Konačno, tijekom susreta s oko 3.000 mladih u Nadbiskupijskom centru za mlade, papa Franjo je izjavio: "Ne stvarajte i ne gradite zidove, već samo mostove! O miru je lako pričati i moćnici ovog svijeta pričajući o miru teoretiziraju, a s druge strane prodaju oružje. Od vas, kao prve postratne generacije, očekujem integritet i poštenje, te da stvarate mostove koji će biti susret jednih sa drugima. Mir Vama, to je ono što vam ostavljam, to je ono na čemu trebate da radite, i mir se čini među svima nama, muslimanima, katolicima, Židovima i pravoslavcima. Činite da ne bude među nama razdora, već bratsko zajedništvo i jedinstvo." "Stvarajmo mir, a ne rat i sukobe" – poruka je koja je najsnažnije odjeknula tijekom papina posjeta Sarajevu. Novinarka Radija Slobodna Europa Gordana Sandić-Hadžihasanović ovako je sažela papin jednodnevni posjet Sarajevu: "Bila je uistinu jedna višesatna lekcija – iskrena, emotivna, ispričana jednostavnim i blagim riječima, lekcija o miru i ljubavi, o skromnosti, o životu, suživotu, dijalogu, o dobroti i oprostu." Novinarka je sjetno i s uzdahom završila svoj izvještaj o papinoj posjeti: "Kad bi takvih dana u ovoj zemlji i ovom gradu bilo više!"[23]

Mirotvorne akcije u BiH i regiji

U Bosni i Hercegovini, bez obzira na nedavni rat i poratne političke napetosti, ipak ima dosta mirovnih akcija i inicijativa. Po važnosti je prvo Međureligijsko vijeće, u kojem djeluju predstavnici sve četiri tradicionalne vjerske zajednice: židovske, katoličke, pravoslavne i islamske. Kao prilog tezi da vjerske zajednice u BiH žele graditi mir svjedoči i podatak da su 2017. godine Fakultet islamskih nauka, Katolički bogoslovni fakultet, oba iz Sarajeva, te Pravoslavni bogoslovni fakultet iz Foče zajedno organizirali magistarski

[23] Gordana Sandić-Hadžihasanović, Papa Franjo u Sarajevu: Nikada više rata, mir je Božji plan za čovječanstvo, *Radio Slobodna Evropa*, 6. 6. 2015. https://www.slobodnaevropa.org/a/papa-franjo-u-sarajevu-nikad-vise-rata-mir-je-boziji-plan-za-covjecanstvo/27057277.html.

studij "Međureligijske studije i izgradnja mira". Za pomirenje, razvoj kulture mira i srodne teme hrvatski i bh. franjevci su na kraju rata 1995. osnovali Franjevački institut za kulturu mira u Splitu, čiji je prvi ravnatelj bio fra Božo Vuleta. Institut je organizirao više simpozija, seminara, koncerata te izdao nekoliko knjiga.[24]

Četiri bh. nacionalna kulturna društva: židovska La Benevolencija, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, bošnjačko Preporod i SPKD Prosvjeta imaju zajedničko vijeće i organiziraju pojedine zajedničke kulturne manifestacije. Postoji više časopisa i listova koji promiču dijalog i pomirenje. Paneuropska unija BiH također je vrijedan dijaloški projekt, što svjedoče i njezine konferencije. I biskupijski Europski centar za mir i suradnju Marija Zvijezda u Banjoj Luci važan je projekt, kako mu ime kaže, mira i suradnje. Postoji i Zaklada Ljudsko bratstvo, koja se nadahnjuje idejama iz dokumenta Ljudsko bratstvo, koji su u Abu Dhabiju 4. veljače 2019. potpisali papa Franjo i rektor kairskog sveučilišta Al-Azhar Ahmed El-Tayeb.

Treba spomenuti da se Međunarodni dan mira obilježava širom svijeta svakog 21. rujna. Ovaj datum služi kao podsjećanje na to da je temeljni ideal suvremenog društva ostvarenje trajnog mira među svim narodima i državama u svijetu. Prošle, 2023. godine, Međunarodni dan mira obilježavao se pod motom "Akcija za mir: Naša ambicija za globalne ciljeve". Bh. Muzej ratnog djetinjstva od svog osnivanja priređuje edukativne aktivnosti s djecom i mladima. Samo u 2022. godini organizirali su više od 300 radionica za preko 4.500 djece. Muzej surađuje sa školama, nastavnicama i nastavnicima, o čemu ima više na njihovoj web-stranici. Udruženje Mreža za izgradnju mira također je organiziralo "Dane mira 2023". Uz ostalo ima i maraton u Sarajevu povodom ovog Međunarodnog dana mira. I Nadbiskupijski centar za pastoral mladih Ivan Pavao II. priređuje već nekoliko godina Utrku za mir u Sarajevu.

Sve ove inicijative kontinuirano podsjećaju i educiraju svoje članove i mnoge druge preko medija o potrebi širenja mirovnih poruka i ideja među svim ljudima i narodima. Utješno je i pohvalno da postoji dosta mirovnih akcija, simpozija, skupova, članaka i knjiga o miru. Ne smijemo se umoriti širiti mirotvorne ideje i tvoriti mir, stvarati ozračje mira i, kad to budemo činili, možemo se zvati kćerima i sinovima Božjim.

Korisno je sjetiti se da je uvijek bilo snova o općem miru i ljudi sanjara općeg mira – kao što je to u svojem romanu *Majstor i Margarita* svojedobno opisao Mihail Bulgakov. O tome na sebi svojstven način govori i Miroslav

[24] Božo Vuleta, Rebeka Anić, *Na putu mira*, Franjevački institut za kulturu mira, Split 1999, 296.

Volf u svom izvrsnom djelu *Isključenje i zagrljaj*, ali i drugi altruisti i mirotvorci kao što su: Martin Luther King, Majka Terezija, firentinski gradonačelnik Giorgio La Pira, Nelson Mandela, papa Ivan Pavao II., papa Franjo i tako redom, koji su ujedno postali i epitomi zagovaratelja mira i pomirenja.

Za mir uopće možemo kazati da pripada dubokoj želji ljudskoga srca te da je lijepa želja koju čovjek može zaželjeti nekom drugom čovjeku. Traženje mira i rad na miru predstavlja dobar znak da su ljudi, bez obzira na vjeru, a i nevjernici, na dobrom i na Božjem putu.

I da zaključimo s lijepom i točnom istinom: Mir nije sve, ali bez mira, sve je ništa.

Bibliografija

Bjelica, Nikolija (2019) Bez religije nema mira u BiH?, *Deutsche welle*, 12. 2. 2019. https://www.dw.com/hr/bez-religije-nema-mira-u-bih/a-47473517.

Bromiley, Geoffrey W. (1988) Reconcile, Reconciliation, u: *International Standard Bible Encyclopedia, vol. Q–Z*, ur. G. W. Bromiley, Eermans, Grand Rapids, 55.

Bultmann, Rudolf (1970) *Der zweite Brief an die Korinther*, KEK Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

Chouraqui, Andre (2005) *Deset zapovijedi danas*, Konzor, Zagreb.

Gnilka, Joachim (2007) *Biblija i Kur'an. Što ih povezuje, što razdvaja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Granados Rojas, Juan M. (2015) *La Teologia della Riconciliazione nell'epistolario Paulino*, SB 46, PBI, Roma.

Gray, Phillip W. (2007) Just War, Schism and Peace in St. Augustine, u: *Ethics, Nationalism, and Just War*. *Medieval and Conteporary Perspectives*, ur. H. Syse, G. M. Reichberg, Catholic University of America, Washington D.C., 51-72.

Green, Michael D. (1990) Reconciliation, u: *Lutterworth Dictionary of the Bible*, The Lutterworth Press, Cambridge, 738.

Hašková Hana; Saxonberg, Steven (2016) The Revenge of History – The Institutional Roots of Post-Communist Family Policy in the Czech Republic, Hungary and Poland, *Social Policy and Administration*, br. 50, 559-579.

Ikić, Niko (2018) Teologija mira i kultura dijaloga u papinskim porukama za svjetski dan mira, *Crkva u svijetu*, god. 53, br. 4, 672-706.

Jozić, Tomislav (1997) Sarajevski susret – šansa mirne budućnosti. Praštanje, pomirenje, mir, u: *Papa u Sarajevu*, ur. Ivo Tomašević, Tomo Vukšić, Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Sarajevo, 199-208.

Kapetanović, Amer; Illerhues, Judith (2010) *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije mirovnog sporazuma*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo.

Liddell, Henry George; Scott, Robert (1996) *A Greek-English lexicon*, Clarendon Press – Oxford University Press, Oxford – New York.

Maros, Zorica (2018) *Nasilje u etničkim sukobima*, Katolički bogoslovni fakultet – Glas Koncila, Sarajevo – Zagreb.

Pandžo, Amra (2008) *Priručnik za nastavnice i nastavnike islamske vjeronauke o mirovnoj dimenziji islama*, Udruženje za dijalog u porodici i društvu "Mali koraci", Sarajevo.

Papina poruka za Svjetski dan mira 2024. [1. siječnja 2024.], *Katolička tiskovna agencija*, 1. 1. 2024. https://www.ktabkbih.net/hr/poruke-i-poslanice/papina-poruka-za-svjetski-dan-mira-2024/117482.

Sandić-Hadžihasanović, Gordana, Papa Franjo u Sarajevu: Nikada više rata, mir je Božji plan za čovječanstvo, *Radio Slobodna Evropa*, 6. 6. 2015. https://www.slobodnaevropa.org/a/papa-franjo-u-sarajevu-nikad-vise-rata-mir-je-boziji-plan-za-covjecanstvo/27057277.html.

Skok, Petar (1972) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga druga K – poni'*, JAZU, Zagreb.

Smend, Rudolf (1981) *Die Entstehung des Alten Testaments: Zweite, durchgesehene und ergänzte Auflage*, Theologische Wissenschaft 1, Kohlhammer, Stuttgart.

Svjetski dan mira 1. siječnja započeo je sveti Pavao VI., *Hrvatska katolička mreža*, 1. 1. 2023. https://hkm.hr/duhovnost/svjetski-dan-mira-1-sijecnja-zapoceo-je-sveti-pavao-vi/ (10. 1. 2024).

Topić, Franjo (2008) *Prilog teologiji ljudskog napretka*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo.

Turalija, Dubravko (2016) Krivnja, kajanje i pomirenje u konceptualnome kontekstu Svetoga pisma, *Diacovensia*, god. 24, br. 4, 521-537.

Volf, Miroslav (1998) *Isključenje i zagrljaj*, StePress, Zagreb.

Vuleta, Božo; Anić, Rebeka (1999) *Na putu mira*, Franjevački institut za kulturu mira, Split.

Wilckens, Urlich (1997) *Der Brief an die Römer*, Röm 1–5; EKK VI/1; Benziger/ Neuekirchener.

Zovkić, Mato (1995) Mir s Bogom i s ljudima u Poslanici Efežanima, u: *Crtajte granice, ne precrtajte ljude, zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom*, ur. Marko Josipović, Mato Zovkić, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo – Bol, 180-225.

The importance of peace and reconciliation for people and society, especially in Bosnia and Herzegovina

Abstract: This article discusses the importance of peace and reconciliation for individuals and society, with a special focus on Bosnia and Herzegovina. The text analyses the religious concept of peace through the lens of Judaism, Christianity, and Islam, emphasizing that all three religions promote peace as a fundamental value in their teachings and practices.

Old and New Testament Concept of Peace. The author explains the Old Testament Hebrew term "shalom," which implies a gesture or handshake, symbolizing agreement and fellowship. The New Testament concept of peace is associated with the person of Jesus Christ, who greets his disciples with the words "Peace be with you," promoting peace and love even towards enemies. Saint Paul, in his epistles, calls Christ "our peace," emphasizing the reconciliation of people with God and with one another.

Quranic Concept of Peace. The Quran also forbids coercion in religion and promotes non-violence, stressing that Islam requires Muslims to take responsibility for themselves and others in a peaceful manner. Some authors highlight the importance of non-violent communication and conflict transformation in a peaceful way, arguing that Islam and non-violence share many common values.
World Peace Day. The article reflects on the history of world wars and peace initiatives, including the role of the United Nations and the Human Rights Charter. World Peace Day, proclaimed by a UN resolution in 1981, is celebrated on September 21 as a reminder of the need to cease hostilities and promote peace.
Papal Messages of Peace. Special attention is given to papal messages of peace. Pope John XXIII published the encyclical "Pacem in terris" in 1963, while Pope Paul VI established World Peace Day in 1968. Popes have continuously called for prayer and work for peace, emphasizing the equality of all people and nations in dignity.
Peace in Bosnia and Herzegovina. Peace is crucial for the stability, security, and progress of Bosnia and Herzegovina, especially after the war of 1991–1995 and the signing of the Dayton Peace Agreement. The author highlights the importance of building trust and reconciliation among different ethnic, religious, and political groups, as well as regional stability. Peace enables the protection of fundamental human rights and freedoms and reduces population emigration.
Peacebuilding Actions in BiH. Many peace initiatives operate in Bosnia and Herzegovina, including the Interreligious Council, Franciscan Institute for the Culture of Peace, Archdiocesan Youth Center, Pan-European Union of BiH, and the Human Brotherhood Foundation. These initiatives continuously promote dialogue, tolerance, and non-violence, reminding people of the importance of peace messages and actions.
The article concludes that peace is not just the absence of war but an active process of building a just and harmonious society. Working towards peace and reconciliation is a fundamental duty of all people, regardless of faith, and is crucial for creating a better future for all citizens.

Keywords: peace, reconciliation, Bosnia and Herzegovina, religious concept of peace, peace initiatives, interreligious dialogue, World Peace Day, papal messages

DOI: 10.5644/PI2024.213.26

ZAVNOBiH i aktuelna borba protiv separatizma i unitarizma

Žarko Papić[*]

Zašto ZAVNOBiH s pravom smatramo vrhuncem antifašističke borbe? Zato što antifašizam nije samo borba i pobjeda nad fašizmom već i temelj, otvorena vrata, novom, boljem svijetu slobode, demokratiji i ravnopravnosti.
ZAVNOBiH, Prvo i Drugo zasjedanje, Mrkonjić-Grad 25. 11. 1943. i Sanski Most 30. 6. – 2. 7. 1944., s pravom se smatraju kamenom temeljcem državnosti BiH kao "ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federalnoj Jugoslaviji".
Koncept rješavanja nacionalnog pitanja u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini na osnovu pune nacionalne ravnopravnosti moguć je samo u okviru cjelovitih društvenih promjena, a to je jedini mogući osnov gašenja nacionalizma u našoj zemlji, ne kao posebno, političko ili ideološko pitanje. Riječ je o promjenama koje ukidaju društveno-ekonomske osnove nacionalizama iznutra ili spolja, definisane u Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine iz Sanskog Mosta

Društveni karakter Deklaracije

Deklaracijom se određuje se unutrašnji karakter države, federalne jedinice. Te ratne 1944. u Sanskom Mostu definisana prava građana BiH u osnovi su ista kao četiri godine kasnije ljudska prava ustanovljena Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima usvojenom na Skupštini UN-a 10. 12. 1948.

Zavnobihovska, dakle naša Deklaracija je prvi dokument modernog doba koji garantuje ljudska prava svih, bez obzira na vjeru, nacionalnost i spol. Deklaracija UN je drugi dokument te vrste i značaja. Stoga s pravom možemo reći da je termin "pravo građana/ili ljudska prava" rođen u Sanskom Mostu 1944. Važnije od toga je pokazati 13 tačaka Deklaracije o pravima građana BiH, koji se na zvaničnim, državnim protokolarnim proslavama zanemaruju i nikada ne spominju. Zato ćemo ih citirati:

1. Ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine, koja je njihova zajednička i nedjeljiva domovina;

[*] Riječ je o prvobitnoj verziji rada koja je izlagana na konferenciji; zbog teške bolesti i na kraju smrtnog ishoda autora nije se uspjela finalizirati verzija rada za objavu.

2. Sloboda vjeroispovijesti i savjesti kao ravnopravnost svih vjeroispovijesti;
3. Sloboda zbora i dogovora, udruživanja i štampe;
4. Lična i imovinska sigurnost građana, kao i sloboda privatne inicijative u privrednom životu;
5. Ravnopravnost žene s muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti;
6. Izborno pravo u demokratskoj Bosni i Hercegovini birači će vršiti tajnim glasovanjem na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog prava glasa. Aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života, a nisu toga prava lišeni na osnovu zakona;
7. Svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenja organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti;
8. Niko ne može biti osuđen bez prethodnog sudskog postupka;
9. Narodna demokratska vlast obezbijediće putem zakonodavstva svim trudbenicima grada i sela život u skladu sa savremenim shvatanjem socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka;
10. Narodna demokratska vlast preduzeće sve mjere da što prije likvidira nepismenost u Bosni i Hercegovini, da planski izgrađenom mrežom škola i kulturno-prosvjetnih ustanova unaprijedi opšte obrazovanje naroda i time omogući njegov što brži kulturni i ekonomski razvitak;
11. Narodna demokratska vlast posvetiće najveću brigu i podizanju narodnog zdravlja;
12. Radi odbrane demokratskog poretka, radi učvršćivanja bratstva naroda Bosne i Hercegovine, kao i svih naroda Jugoslavije, i ostalih tekovina Narodnooslobodilačke borbe, zabranjuju se sve fašističke i profašističke organizacije i progone sva lica koja se bave fašističkom i profašističkom djelatnošću.

Deklaracija je temelj izgradnje moderne BiH, historijskog iskorak, iz zaostale, nepismene, neravnopravne itd. zemlje u, danas bi rekli, evropske standarde. U tom kontekstu sve činjenice govore da je Periklovo doba realizovanja stavova iz Deklaracije bio period 1945–1991., tj. period SRBiH. Za taj period "što je više kleveta i laži, istina nam je draža".

Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Sarajevu, samo 20 dana nakon njegovog oslobođenja, 26. 4. 1945. Na njemu su odluke prva dva zasjedanja potvrđene i počeo je proces njihove institucionalizacije, formiranjem Privremene skupštine Bosne i Hercegovine te Zakonom o narodnoj vlasti i

formiranjem Vlade BiH. Prvi Ustav BiH usvojen je u decembru 1946, na osnovama ZAVNOBiH-a.

Kako je napuštena suština ZAVNOBiH-a – napredak društva i demokratije

Ključno mjesto, uz definisanje državnosti BiH, jest definisanje nacionalne ravnopravnosti kao *društvenog odnosa*, pretpostavke i uslova društvenog napretka, kao jedno od osnovnih ljudskih prava te uslov za harmonizaciju društva i njegovo jedinstvo. Politički i zakonski sistemi tek su "alat" za ostvarivanje ravnopravnih društvenih odnosa, nacionalnih, gender, socijalnih itd. Na tom "alatu" lome se društvene protivurječnosti, sudaraju različiti materijalni interesi istog društvenog porijekla, dominacije i osvajanja moći, nacionalne oligarhije. Njihovo porijeklo nije u naciji kao takvoj, već u socijalnoj "klasnoj" strukturi društva i težnji da se zadrže društveni odnos moći, dominacija nad "svojima" i drugima, a nacija je samo ideološki omotač za homogenizaciju i nacionalizam.

Rat i agresija na BiH otvorili su vrata poslijeratnom sunovratu unutrašnjeg kvaliteta BiH. Odbranjena je država, a uništen je njen zavnobihovski sadržaj, gender ravnopravnost, socijalna pravda, obrazovni sistem, zdravstvo itd.

Rastao je i sve nas zarobio novi unutrašnji sadržaj. Na krilima prvobitne akumulacije, nacionalne oligarhije su za nove standarde uvele korupciju, nepotizam, pljačkašku privatizaciju i posljedično siromaštvo većine. Izvršena je "de facto" nacionalistička kontrarevolucija.

Dakle, društvo radikalnog socijalnog raslojavanja koje u sebi ima elemente klasne podjele, ogromne socijalne nejednakosti, nacionalne konflikte, propast obrazovanja i zdravstva, a položaj žena su vratili više od 70 godina unazad u norme patrijarhalnog. Ekonomski, socijalno, obrazovno i zdravstveno prosperitetna BiH je od 1992. padala i padala, da bi 2018. završila na pretposljednjem mjestu najsiromašnijih zemalja Evrope bez ozbiljnijih promjena do danas.

Zato su protokolarne, "državne" proslave ZAVNOBiH-a u organizaciji vođa nacionalističkih stranaka i njihovih oligarhija obična ubleha, morbidni bezobrazluk kojim ubice ZAVNOBiH-a slave rođendan sopstvene žrtve. Nacionalizam ima "klasnu" osnovu, proizvode ga oligarsi braneći kapital stvoren ratnom i poslijeratnom prvobitnom akumulacijom.

Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu, a korijen nacionalizma je vlast nacionalnih oligarhija.

U tom pogledu ništa se nije promijenilo, kad je riječ, naprimjer, o velikosrpskom nacionalizmu, od 19. vijeka.

"Politička misao osnovati Veliku Srbiju odgovarala je potpuno unutrašnjoj politici Srbije, koja je težila da u zemlji utvrdi neograničenu vlast dinastije Obrenović."[1]

"Vlasnici Srbije političkom raskomadanošću i porobljenošću svog rođenog naroda počeli su pravdati sopstvene apetite za porobljenje drugih naroda ... nacionalni ideali vladajuće klase su laž iza koje se krije težnja za eksploatacijom naroda u zemlji i porobljavanju drugih naroda."[2]

"Vlasnici" Srbije su se istorijski mijenjali, od Obrenovića do Karađorđevića, od socijalističke nomenklature do aktuelne oligarhije režima u Srbiji, ali društveni sadržaj je ostao isti.

Ukidajući opisani društveni sadržaj ZAVNOBiH je ukidao korijene nacionalizma i otvorio prostor nacionalnoj ravnopravnosti.

Ključno pitanje Bosne i Hercegovine je odnos kolektivnih i individualnih ljudskih prava. Velike razlike u pokušaju rješavanja tog problema u velikoj mjeri su posljedica neznanja i beskonačne intelektualne površnosti na čijem se održavanju efikasno radi. To je potrebna osnova za razvoj i pokušaj praktične implementacije jednostranih koncepcija zemlje suprotno i ZAVNOBiH-u i referendumskom pitanju kojim se određivala ne samo nezavisnost BiH već i njen unutrašnji sadržaj, ravnopravnost naroda i građana. Neznanje i površnost, zaboravljanje sopstvene istorije samo su osnova, a njihovo održavanje politički projekat za separatizam ili unitarizam. Vrag leži u detalju, do prije desetak godina u političkom i medijskom jeziku BiH je bila višenacionalna država i društvo, a zatim dolazi do jezičke promjene, odjednom smo postali multietničko društvo uz veoma originalan termin "etnički nacionalizam" koji nema ni logičkog smisla. Naime, nacionalizam je politički program, a etnička zajednica nije politička kategorija. Naravno, nacija je izrasla iz etničke zajednice, ali samo ona može imati nacionalistički politički program. Ova jezička politička manipulacija će se razvijati pa ćemo vrlo brzo imati "etničku ravnopravnost", tj. svako se može držati sopstvene etničke tradicije i vjere, a bez mogućnosti političkog subjektiviteta i političke ravnopravnosti. Da parafraziram čuvenu monarhističku izjavu: ako kao nacija nemate političku slobodu, tj. ravnopravnost, jedite svoje tradicionalne, etničke kolače.

[1] Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, Gradina, Niš 1972.

[2] Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Nova štamparija S. Radenkovića i Brata, Beograd 1914.

Na početku projekta pokušava se izjednačiti etnička zajednica s nacijom što nije samo potpuna glupost već i namjera da se ukine politički subjektivitet nacije kao osnova nacionalne ravnopravnosti. I za srednjoškolske početnike elementarne istorijske činjenice morale bi biti poznate. Etnička zajednica je kategorija i stanje feudalnog društva i vezuje je jezik, vjera, etničko porijeklo, počeci kulture kroz tradiciju i običaje. Politički subjekat je monarh koji je nosilac suvereniteta i kompletne političko-društvene vlasti.

Slom feudalnog sistema kroz razne oblike građanskih revolucija, od klasične francuske građanske revolucije do onih koje su rezultat borbe za nacionalno oslobođenje, građanima je dao politički subjektivitet i oni su sada zajednica ravnopravnih ljudi, nosioci suvereniteta, dakle nacija. Osnovno je da je nacija proizvod građanskog društva i da je politički subjekt.

Jednonacionalne državne zajednice nastale sticajem raznih istorijskih okolnosti, od vjerskih ratova do etničkog čišćenja i genocida nad manjinama, uz sve unutrašnje probleme, relativno su otvorene za potpuni građanski model. Jedna nacija u jednoj državi nema problem s nacionalnom, političkom ravnopravnošću uz kasniju demokratizaciju odnosa s manjinama tamo gdje su preostale. Problem je s državnim zajednicama u kojima živi više nacija, autohtonog porijekla, što je rezultat istorijskih okolnosti, raspada velikih imperija.

Dvije koncepcije, s istim društvenim sadržajem, politikom dominacije jedne nacije, separatizam i unitarizam danas, suprotno ZAVNOBiH-u, veoma su prisutne u BiH. Boreći se retorički, kvazinaučno i politički praktično za dominaciju, održavaju stanje zamrznutog unutrašnjeg konflikta uz asistenciju tzv. međunarodne zajednice.

Separatistička koncepcija, istorijski i aktuelno inicirana i podizana od nacionalista Srbije i Hrvatske, samu nacionalnu ravnopravnost ukida tražeći jednonacionalno društvo. Etničko čišćenje i genocid stvorili su demografsku sliku koja izražava tu težnju, a u okviru BiH, umjesto nacionalne ravnopravnosti, traži se ravnopravnost teritorija, entiteta Republika Srpska ili "treći entitet".

Dakle, jednonacionalna teritorija uz minimiziranje prava i konstitutivnosti druge dvije nacije u RS, zalaganje za "građanski" izborni sistem "jedan čovjek, jedan glas", koji omogućuje jednonacionalnu dominaciju te entitetska svojina nad zemljištem koja bi trebala biti materijalna osnova sistema.

Unitaristička koncepcija je istog društvenog sadržaja. Komponente su, opet, jedna nacija, bosanska, koja ukida političku ravnopravnost drugih, koja treba da se prizna političkom odlukom, ukidanje konstitutivnosti kao ustavne

osnove nacionalne ravnopravnosti u cijeloj BiH te izborni sistem "jedan čovjek, jedan glas", u našim realnim uslovima važan za dominaciju većinske nacije, i na kraju državna svojina sa svim elementima neostaljinističkog pristupa.

Društveni sadržaj obje koncepcije je isti, isti su i principi, samo se "pakovanja" malo razlikuju.

Suština problema je odnos kolektivnih i individualnih ljudskih prava, jednostrana afirmacija samo nacionalnih prava guši individualna, za šta je dobar primjer stanje i politika u Republici Srpskoj. S druge strane dio politika u bošnjačkom dijelu Federacije BiH direktno se zalaže za unitarizaciju zemlje i dominaciju većinske, bošnjačke nacije negirajući kolektivna ljudska prava i političku ravnopravnost nacija. Politika hrvatske vodeće nacionalne partije kao da nacionalnu ravnopravnost teritorijalizuje i već praktično ostvaruje sopstveni "neformalni" entitet.

Moguća je sinteza kolektivnih i individualnih ljudskih prava. Istorijski gledano i jedni i drugi, i nacionalna i individualna, istog su porijekla, iz građanskih revolucija. Prava su uvijek politička, utvrđena zakonima i karakterom društva, svaku naciju čine građani, a kolektivna prava su prva linija odbrane individualnih ljudskih prava.

ZAVNOBiH i Dejton

Nacionalna ravnopravnost u BiH se tokom njenog najdužeg mirnodopskog perioda i napretka, 47 godina u socijalističkoj BiH, ostvarivala politikom jedine partije Saveza komunista uz pokušaj njene demokratizacije uključivanjem nepartijskih građana kroz Socijalistički savez. Jačanje nacionalnog balansa i ravnopravnosti u kadrovskoj politici nije išlo bez problema. Nacionalna, emancipacija Bošnjaka, politička, profesionalna, kadrovska, nailazila je na otpore prije svega prethodno dominirajućih srpskih kadrova, protivljenje tzv. ključu. Proces ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti Bošnjaka bio je paralelan procesu ostvarivanja pune ravnopravnosti BiH kao federalne jedinice SFRJ, a protiv srpsko-hrvatskog svojatanja dijelova BiH prisutnog i u partijskim i državnim rukovodstvima Srbije i Hrvatske. Tek u prvoj polovini 70-tih ostvarivala se, uz sve probleme, puna ravnopravnost SRBiH u SFRJ i Bošnjaka u njoj.

Rezultat te politike bio je veliki ekonomski i socijalni uzlet, tokom 70-ih, i kulturni uzlet, umjetnički i intelektualni te otvaranje velikih prostora medijskim slobodama, čime je BiH prednjačila u bivšoj nam domovini. Izgledalo je,

s pravom, da je BiH pozitivna paradigma zajedništava i održivosti nacionalne ravnopravnosti. Eksplozija nacionalizma u Srbiji, agresijom Miloševićevog režima na Jugoslaviju, želeći da je centralizuje s dominacijom većinskog, srpskog naroda, tj. njegove tranzicijske, političke i vojne oligarhije... Odbrana Hrvatske brzo je prerasla u Tuđmanovu agresiju prema BiH... Podjela zemlje je bila u "zraku", spriječio je otpor i borba prije svega Bošnjaka i demokratskih Srba i Hrvata.

Istorijsko iskustvo iz naše prošlosti pokazuje da je puna, politička nacionalna ravnopravnost potrebna za harmonizaciju društvenih odnosa, što je uslov za ekonomski, socijalni, kulturni i svaki drugi napredak. Jednako i sam društveno-ekonomski napredak jača sve aspekte nacionalne ravnopravnosti... U jednopartijskom sistemu to nije bilo lako, ali je čvrsta politička vizija i politika to mogla ostvarivati uz neophodan uslov poštovanja društvene i nacionalne realnosti.

Dejton se suočio s dramatičnim problemom, mnogo kompleksnijim nego što ga pojednostavljeno interpretiramo. Trebalo je obezbijediti mir i osigurati održivost BiH... Razumjelo se da riječ o nacionalističkoj agresiji na zemlju koja je imala i unutrašnje korijene i spoljnu podršku i uključenost. Razumjelo se da je nacionalno pitanje ključni problem i da se uz punu podršku međunarodno priznatoj BiH u njenim avnojevskim granicama mora obezbijediti nacionalna ravnopravnost u uslovima višepartijske demokratije.

Rješenje je pronađeno u beskonačnoj institucionalnoj birokratizaciji sistema u kojem bilo čije blokade odlučivanja postaju pogrešan oblik "ravnopravnosti". Institucionalizacija svega i svačega prirodno, logično, vodi teritorijalizaciji "ravnopravnosti". Potpuno se zanemario novi negativan društveni karakter zemlje. Rat i agresija uz ogromne žrtve uništili su socijalnu strukturu zemlje, a pljačkaška privatizacija omogućila je legalizaciju prvobitne akumulacije, švercom i pljačkom u ratu. Nacionalistički napadi susjeda uz nacionalnu odbranu Bošnjaka, formirali su nacionalni trougao vlasti, oligarhijsku tajnu strukturu, koja brani sopstvene materijalne interese. Njena osnovna ideologija ne može biti ništa drugo već nacionalizam, homogenizacija zbog strahova od drugih, da bi se "svoji" na miru i komotno mogli držati u poziciji "ovce" za šišanje. Politički pluralizam je *de facto* ugašen u RS i hrvatskom dijelu FBiH, a proces prerastanja autoritarnog režima u RS u totalitarni napreduje.

Dejton je u velikoj mjeri rezultat pravne i geostrateške površnosti uz potpuno zanemarivanje izmijenjene socijalne strukture i političkog odnosa tri u osnovi jednopartijska sistema s najgorim osobinama tog tipa sistema.

Karikatura od opisanog pristupa može se vidjeti iz žalosne činjenice da se u tekstu Aneksa 4, Dejtonskom ustavu, riječ građanin spominje samo jednom, u preambuli, a riječ entitet 55 puta. Pri tome građanin ne može biti pravna apstrakcija, mora imati socijalnu osnovu, snagu i političku moć. Da je Dejton onemogućio pljačkašku privatizaciju nasuprot njenom favorizovanju od strane OHR-a i Svjetske banke, da je omogućio nastavak Markovićeve privatizacije, socijalne osnove i materijalni interes nacionalizma bili bi značajno umanjeni. Na žalost, interes krupnog kapitala Zapada, kroz "big bang" privatizacije u bivšim socijalističkim zemljama, tzv. tržišni fundamentalizam, dramatično je uništio privrede bivših socijalističkih zemalja stvarajući osnove da dio njih iz haosa izlaz traže u autoritarnim režimima od Ruske Federacije do Srbije ili Mađarske itd.

S druge strane, Dejton je ne samo zaustavio rat i agresiju u BiH već i otvorio prostor za njenu stabilizaciju i održivost... Postdejtonski period od 28 godina održivosti nezavisne, međunarodno priznate države duži je od postojanja Kraljevine Jugoslavije, a u istom periodu istočni susjed doživljava velike geostrateške promjene, raspada se SR Jugoslavija, Crna Gora obnavlja svoju nezavisnost i suverenitet, Kosovo zasluženo postaje nezavisna država. BiH se, uz sve unutrašnje krize i nestabilnosti, pokazala odzivom u postdejtonskom periodu, dok Srbija nije, platila je cijenu velikosrpskog nacionalizma.

Unutrašnja nestabilnost zemlje te svojevrsni unutrašnji zamrznuti konflikt u velikoj mjeri je rezultat karaktera "protektorata" međunarodne zajednice. Njegova osnovna funkcija je, kako izgleda, održavanje stanja zamrznutog konflikta, izraženo u frazi "samo da se ne puca" te balansiranje između interesa tri nacionalistička jednopartijska sistema. Time Dejton kao pretpostavka normalizacije BiH ostaje samo pretpostavka, koja u nekim drugim opštim geostrateškim uslovima može dramatično erodirati.

Taj otvoreni prostor nestabilnosti obnovio je i ojačao istorijski prisutne separatističke i unitarističke politike i praktične poteze. Šta je pri tome "jaje, a šta kokoš" nije najvažnije, ali je jasno da je korijen tog procesa u potpunom nerazumijevanju i ideološkoj manipulaciji nacionalne ravnopravnosti. Osnova toga je proizvodnja javnog neznanja o naciji, njenom istorijskom karakteru, te naglašena politizacija tzv. teorijskih radova, dogmatska "intelektualizacija" politika, u zastupanju jedne, druge ili treće oligarhije i njenih interesa. Eksploziju "teorijskog" populizma omogućile su društvene mreže te tviter i facebook politicari, izgubila se mogućnost ozbiljnog teorijskog dijaloga, a umjesto argumenata, na sceni su političke diskvalifikacije drugačijeg mišljenja.

Nacija i nacionalizam – kako "ugasiti svjetlo činjenica i znanja"

Praksa političke diskvalifikacije do punog izražaja će doći povodom ozbiljne i važne knjige Slave Kukića.[3]

Autor je svojom poznatom retoričkom otvorenošću i direktnošću kritički analizirao stanovišta više domaćih autora o jednoj i jedinoj "bosanskoj" naciji u Bosni i Hercegovini, te traganjem za argumentima u srednjovjekovnoj istoriji... S pravom je ukazao na to da je taj pristup identičan velikosrpskoj i velikohrvatskoj istoriografiji koja BiH smatra oduvijek nacionalno srpskom ili hrvatskom. Riječ je o banalnoj, kardinalnoj grešci poistovjećivanja feudalnih društvenih odnosa s građanskim, o poistovjećivanju etničke zajednice bez političkog subjektiviteta s nacijom koja je "rođena" u građanskom društvu i ima politički subjektivitet. Nekritičko oslanjanje na beskonačnu dogmatsku površnost stranih autora, koja stavom "država jednako nacija" ukida mogućnost opstanka višenacionalnih društava i država, u osnovi "pere" sopstvenu istoiju etničkog čišćenja drugih da bi postali jednonacionalni.

Druga važna Kukićeva teza je analiza političke funkcionalnosti, cilja i interesa, zastupnika stava o jednoj, bosanskoj naciji. Uz prihvatanje mogućnosti da dio ljudi, bježeći od nacionalizma, izlaz traže u društvenom inžinjeringu negiranja nacija i želje da bude samo jedna, bosanska, "naša", to ni na koji način ne može biti niti ozbiljan naučni pristup niti odgovara istini. Veoma je opasno što se dio populističke intelektualne javnosti oslanja i proizvodi taj društveni inžinjering stavljajući ga u funkciju jednog nacionalističkog koncepta, unitarnog otuđenja društvene moći od građana.

Autor jasno naglašava da, nasuprot prethodnom, nacionalna ravnopravnost, kolektivna i individualna ljudska prava vode harmonizaciji društvenih odnosa te cjelini građanskog društva.

O stavovima Slave Kukića svakako se može diskutovati, uz poštovanje njegovih argumenata na teorijski i istorijski utemeljen način i poštovanje drugačijeg mišljenja. Na žalost, reakcije na njegovu knjigu bile su suprotne, političke diskvalifikacije i optužbe za "antidržavnu" djelatnost. Osvrnućemo se samo na taj dio odnosa dijela autora prema teorijskom dijalogu, njegovu beskonačnu politizaciju. Kukić je u svojoj knjizi kritikovao stavove o jednoj, bosanskoj naciji, i negiranju nacionaliteta Bošnjaka, Srba i Hrvata kod vise domaćih autora. Odgovorili su Senadin Lavić i Zlatko Hadžidedić, kritikovani autori. Sam dijalog bio bi dobrodošao, a razmjena argumenata poželjna. Nasuprot tome, spomenuti autori su, bježeći od dijaloga i same teme,

[3] Slavo Kukić, *Narod i nacija*, Kult-B, Sarajevo 2023.

kategorički stali na pozicije političke diskvalifikacije Slave Kukića. Umjesto dijaloga objavili su krunske radove populističke instrumentalizacije. Da ne bi bilo ikakve dileme, tekstovi odgovora već u naslovu određuju njihov karakter i namjeru.

Senadin Lavić svoj tekst naslovljava "Slavo Kukić je glas jednog šireg sklopa etnopolitike i antibosanske hegemonije".[4] U najboljoj tradiciji i praksi srbijanskih tabloida, tema je sumnjivi autor, a ne njegovi stavovi, te se teza zamijenila na samom početku. Knjiga Slave Kukića u Lavićevom odgovoru "smještena" je u opšti kontekst "uskrsnuća etnofašizma" (prvi podnaslov teksta). BiH jeste bila ugrožena velikosrpskim i velikohrvatskim nacionalizmom, a te tendencije ni danas nisu ugašene. Opstala je upravo u zajedničkom interesu sve tri nacije i građana da budu ravnopravni, politički i na svaki drugi način. Upravo je negiranje autohtone, višenacionalne Bosne i Hercegovine, jedna nacija s dominacijom većinske, "predvorje" otpora manjih nacija sve do separatizma. Za Lavića je realnost višenacionalnosti put u podjelu nasuprot istoriji, "praksi, životu, da ne pominjemo istinu i život svih nas... Tu je Kukić jedan od glavnih gresnika". Tako se on pojavljuje kao medij kroz koji se širi glas jednog šireg sklopa etnopolitike i antibosanske hegemonije. Jer, ako nam taj "sklop" nameće "etničku grupu" u Bosni kao naciju, onda je "jasno da ne priznaje bosanskohercegovačku naciju i bosanskohercegovački državljanski identitet koji je danas cinjenica"

Kao i uvijek, odsustvo argumenata zamjenjuje frojdovski lapsus. Kategorički, apsolutni stav Lavića: "treba reći da postoji bosanski nacionalni identitet i da se više ne može potisnuti ... jer mi želimo bosansku naciju" jednak je stavu "želim da je zemlja ravna ploča i to treba reći", jer "politička volja" određuje "činjenice" te treba težiti "trijumfu volje" kojom će se odrediti samo jedna nacija, bosanska, a drugi neka "jedu svoje etničke kolače" i "mirna Bosna".

Zlatko Hadžidedić, takođe, u naslovu svog teksta nastavlja novoustanovljenu praksu tabloidne komunikacije. Naslov "Propagandni pamflet koji ne poštuje ni činjenice, ni logiku, ni naučnu metodologiju"[5] i nije naslov, već konačna presuda nakon koje tabloidni zavisnik i ne treba čitati tekst.

U naslovu se, dakle, završilo s autorom Kukićem. Sada treba raskrinkati antidržavnu i izdajničku ulogu ANUBiH koja je organizovala promociju knjige svog člana uz pohvale autoru za ozbiljnost naučnog rada. Hadžidedić, manirom isljednika, piše: "jer krajnje je vrijeme da javnost bude upoznata da je ova institucija pod sadašnjim rukovodstvom spala na tako niske grane da

[4] *Slobodna Bosna*, 3. oktobar 2023.
[5] *Slobodna Bosna*, 5. oktobar 2023.

joj nikakvo udaljavanje od same nauke pa čak od same istine ne predstavlja ni etnički ni akademski problem ukoliko služi određenom političkom programu – u ovom slučaju programu etničke podjele Bosne i Hercegovine kao jedinog poželjnog ustavno-pravnog i političkog rješenja kao što nevješto propagira Slavo Kukić." Dakle, ANUBiH i Slavo Kukić zajednički pokreću "udruženi zločinački projekat" podjele BiH. Ako vam citirani stav Hadžidedića liči na tekstove optužnica protiv Staljinovih političkih protivnika iz tridesetih godina prošlog vijeka, niste pogriješili. Politički totalitarizam, makar u pokusaju, ne može drugačije. Isljednik je dosljedan spomenutoj sudskoj istoriji, moraju se imenovati i oni koji podržavaju Kukića, "akademici – recenzenti Ivan Cvitković, Mirko Pejanović i Odjeljenje društvenih nauka ANUBiH". Time su mete određene, ko i kada će realizovati Hadžidedićeve presude ostaje otvoreno pitanje.

Vrhunac nekritičkog, štreberskog čitanja i preuzimanja stavova stranih autora te sopstveno neznanje Hadžidedić pokazuje sljedećim citatom, prihvatajući navedeni stav: "Anderson smatra da nacije nisu nikakve organske tvorevine proizašle iz etničkih identiteta nego artificijelno zamišljene zajednice nastale u modernom vremenu rađanja sredstava masovnih komunikacija". Logički slijedi da je nacije proizveo internet, a istorija ne postoji.

Proizvodnja neznanja, intelektualni i "teorijski" populizam su međuzavisni te otvaraju najširi mogući prostor političkim manipulacijama. To je samo posljedica velikog pada u obrazovnom sistemu čija je privatizacija bez strogih kriterija dovela do ekstremne formalizacije, proizvodnje diploma i akademskih zvanja, a ne znanja. Kupovina diploma samo je vrh ledenog brijega, veći su problem legalna akademska zvanja bez ikakvog dodira s kvalitetom znanja ili akademskog statusa. Činjenica da BiH izdvaja za naučnoistraživački rad svega 0,19% godišnjeg BDP-a, što je 10 puta manje nego prosjek EU, ili pet puta manje nego prije rata, uzrokuje to. Promjena tog stanja uslov je napretka i povratka ZAVNOBiH društvenim vrijednostima.

Literatura

Hadžidedić, Zlatko (2023) "Propagandni pamflet koji ne poštuje ni činjenice, ni logiku, ni naučnu metodologiju", *Slobodna Bosna*, 5. oktobar 2023.

Kukić, Slavo (2023) *Narod i nacija*, Kult-B, Sarajevo.

Lavić, Senadin (2023) Slavo Kukić je glas jednog šireg sklopa etnopolitike i antibosanske hegemonije, *Slobodna Bosna*, 3. oktobar 2023.

Marković, Svetozar (1972) *Srbija na istoku*, Gradina, Niš.

Tucović, Dimitrije (1914) *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Nova štamparija S. Radenkovića i Brata, Beograd.

ZAVNOBiH – PRILOG DISKUSIJI

Esad Duraković[*]

Raduje me da je ANUBiH organizirala ovaj naučni skup koji shvaćam kao značajan doprinos razumijevanju državnosti BiH. U tom smislu, želim ponuditi nekoliko opservacija koje smatram važnim.

Bosna (danas Bosna i Hercegovina) baštini državnost stotinama godina – to je opće mjesto povijesti. ZAVNOBiH je jedna od važnih novovremenih etapa u ovjeri njene dugovjeke državnosti i na tu ovjeru se naslanja upravo današnja njena državnost. Međutim, od 1992. godine do današnjeg dana ugrožena je njena državnost, a smatram da je naš temeljni zadatak upravo očuvanje te državnosti. Jedan od ključnih faktora za to – dakle nije jedini – jest ustavno i međunarodno priznanje, afirmiranje bosanskohercegovačke nacije, bosanstva, ili kako se već postigne dogovor, ali u svakom slučaju u značenju *građanske pripadnosti državi*, kao što je to i u svim drugim zemljama u svijetu. U ovoj zemlji sistematski se ukidaju čak i nazivi toponima u kojima postoji riječ bosanski (Bosanski Novi, Bosanski Brod, Bosanska Dubica, Bosanski Šamac i dr.), što pripada strategiji eliminiranja, ili osujećivanja bosanstva kao identiteta, a sve to u okviru eliminiranja državnosti BiH.

Stoga vjerujem da u ovome vremenu, pogotovo u ovome trenutnom kontekstu, valja posmatrati i ZAVNOBiH jer relativno nedavnom poviješću ne možemo se baviti kao nekim truplom. Povijest uvijek ima određen značaj za sadašnjost i budućnost. To je slučaj naročito sa BiH, jer u njoj se iz perspektive poremećene sadašnjosti revidira prošlost da bi se na osnovu poremećenosti obje perspektive odredila njena budućnost koja u takvom slučaju može biti samo tragična.

Danas i ovdje, u najvišoj državnoj naučnoj instituciji, govori se o ZAVNOBiH-u kao temelju i simbolu državnosti, a ovo je vrijeme kada je ta državnost sudbinski ugrožena. Paradoks je potpun jer smo jedini, barem u Evropi, ako ne i u svijetu, bez nacionalnog identiteta u značenju pripadnosti državi, odnosno u značenju državnosti. Stoga je ova državna Akademija

[*] Akademik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, esad_d@hotmail.com

nauka i umjetnosti dužna afirmirati nacionalni identitet kao bitno sredstvo i izraz očuvanja državnosti. Nije ovo zagovaranje tzv. "nove nacije" jer se prigovara kako je završeno formiranje nacija na ovim prostorima. Upravo obrnuto: ova nacija u značenju državnog, a ne etničkog identiteta davno je formirana, duboko u povijesti, i sada se traži samo njeno uvođenje u odgovarajuće dokumente i zakone. To bi trebala biti jedna od poruka, ili jedan od zaključaka ovoga naučnog skupa.

Nemamo pravo zazirati od mukotrpnosti puta za očuvanje i jačanje državnosti i osvajanja nacionalnog identiteta, uprkos silama destrukcije i vrlo nepovoljnoj stvarnosti. Pripadam onima koji se zalažu za prevladavanje ovakve realnosti i stvaranje drukčije realnosti koja će biti bolja za sve građane BiH. Smatram primjerenim da u tom smislu zaključim znamenitom Hegelovom poentom.

Naime, nakon jednoga predavanja, slušalac se obratio Hegelu riječima: "Ali, gospodine Hegel, stvarnost se ne slaže s Vašim riječima!" Hegel je uzvratio mirno i vizionarskom nadmoćnošću: "Utoliko gore po tu stvarnost, gospodine!"